

İSLAM'IN KÜLTÜR COĞRAFYASI

ŞEHİRLER

Editör

Doç. Dr. Nurullah YAZAR

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

İSLAM'IN KÜLTÜR COĞRAFYASI

YTB Yayınları: 29

Kültür ve Düşünce Tarihi

ISBN: 978-975-17-6085-2

Editör

Doç. Dr. Nurullah Yazar

Yayına Hazırlayanlar

Ömer Yetkin
Muhammet Zeki Çelik
Muhammet Sağlam

Metin Editörü

Kübra Şimşek
Ömer Yetkin

Tasarım ve Uygulama

A.Eren Önder

Baskı ve Cilt

Özel Ofset Basın Yayın Matbaa
Reklam İnşaat Turizm Ticaret
Sanayi Limited Şirketi

Yayın Tarihi

Aralık 2024

Baskı Miktarı

1.Baskı, 1.000 adet

© TÜM YAYIN HAKLARI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞINA AİTTİR.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen bu yayındaki metinler ile ilgili sorumluluk metin yazarlarına aittir.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

İSLAM'IN KÜLTÜR COĞRAFYASI

Doç. Dr. Nurullah Yazar

Özel Ofset Basın Yayın Matbaa Reklam İnşaat Turizm Ticaret Sanayi Limited Şirketi

1. İslam Kültür Tarihi, 2. İslam Coğrafyası, 3. Şehir Tarihi

YTB Yayınları

Oğuzlar Mah. Mevlana Bulvarı No: 145 P.K: 06520 Balgat - Ankara - TÜRKİYE

Tel: 0(312) 218-40-00 Faks:0(312) 218-40-49

info@ytb.gov.tr kep adresi: ytb@hs01.kep.tr

İSLAM'IN
KÜLTÜR COĞRAFYASI
ŞEHİRLER

Editör
Doç. Dr. Nurullah YAZAR

İÇİNDEKİLER

- ⦿ Takdim | **6**
- ⦿ Giriş | **8**
- ⦿ İstanbul - Türkiye | **24**
- ⦿ Buhara - Özbekistan | **44**
- ⦿ Semerkant - Özbekistan | **60**
- ⦿ Hive - Özbekistan | **84**
- ⦿ Merv - Türkmenistan | **104**
- ⦿ Kazan - Tataristan / Rusya Federasyonu | **132**
- ⦿ Prizren - Kosova | **150**
- ⦿ Saraybosna - Bosna-Hersek | **168**
- ⦿ Üsküp - Kuzey Makedonya | **186**
- ⦿ Agra - Hindistan | **212**
- ⦿ Delhi - Hindistan | **228**
- ⦿ Gazne - Afganistan | **244**
- ⦿ Kabil - Afganistan | **266**
- ⦿ İsfahan - İran | **286**

Şiraz - İnan | **308** ☉

Tahrân - İnan | **318** ☉

Bağdat - Irak | **328** ☉

Musul - Irak | **352** ☉

Basra - Irak | **372** ☉

Kûfe - Irak | **394** ☉

Şam - Suriye | **406** ☉

Kudüs - Filistin | **426** ☉

Kahire - Mısır | **446** ☉

Medine - Suudi Arabistan | **478** ☉

Mekke - Suudi Arabistan | **500** ☉

Timbuktu - Mali | **528** ☉

Tuleytula - İspanya | **550** ☉

Kurtuba - İspanya | **570** ☉

TAKDİM

Âdem peygamberden itibaren insanlığa selamet ve saadet kapılarını açacak en güzide anahtar olarak var olan İslam dini, hükümlerini tarihe ve coğrafyaya yayılmış peygamberler silsilesinin getirdiği mesajlarla billurlaştırmış ve nihayet Peygamberimiz (s.a.v.) ile güzel ahlakı kemale erdirmiştir. İnsanlığın hâli, nebi ve resullerin sadırlarından taşan manaya karşı takındıkları tutum ve benimsedikleri mevziye göre şekillenmiş ve böylece insanlık tarihi husule gelmiştir. Kuran-ı Kerim nazil olmaya başladığında dünyadaki en büyük iki imparatorluk olarak Bizans ve Sâsânî İmparatorluğu, İslam dininin ortaya koyacağı medenî hamlenin asla farkında olmamıştı.

İlk vahyin inzalından daha bir asır geçmemişken İslam, Batı'da Endülüs coğrafyasından Doğu'da Hindistan'a ve Kuzey'de Türkistan ve Kafkasya'ya kadar genişlemiştir. İlk asırda fethedilen toprakların büyük bir çoğunluğunun, uzun asırları aşır bugüne ulaşarak Müslümanların hâkimiyetinde kalması bu genişlemenin sadece bir idarî ve askerî üstünlükten kaynaklanmadığı aynı zamanda insani ve medeni bir payandaya dayandığını göstermektedir. İslam, gönle ferahlık veren bir esinti gibi erdiği her memlekete huzur ve adalet getirmiş ve ulaştığı her coğrafyada ilme gebe, sanata teşne kültürlerin oluşmasına umde olmuştur. Böylece birbirine ufuk olan birçok memleket aynı hakikatin farklı akisleriyle parıldamış, İslam coğrafyası elvan çiçeklerle donanan bir mezhereye dönmüştür.

Zaman akmış, vakalar tahakkuk etmiş; Müslümanların siyasi bir teşkilat ve askerî bir güç olarak dünyanın hâkimleri olduğu yıllar kesintiye uğramıştır. Bu inkıta, medeniyetimizin kuruluşuna vesile olduğu şehir ve coğrafyalardaki manzarayı değiştirmiştir. Bugün değişen manzaranın etrafa ve kendimize ilişkin getirdiği sorularla iştiğal ederken halen yeniden ayağa kalkmanın umudu ve inancı içerisindeyiz. Günümüzde İslam coğrafyası bahse konu edildiğinde bir Müslümanın ya da gayrimüslimin zihninde neler çağrışmaktadır! Akla ilk gelen şeyler İslam'ın insanlığa sunduğu faydalarla bir ahenk arz ediyor mu? Bu sorular belki biraz huzur kaçırıcı olabilir. Buna rağmen Müslümanların yaşadığı coğrafyada ortaya çıkmış ilmî ve medeni müktesebat bugün dahi insanlığın sorunlarına çare, krizlerine çözüm olma imkânını taşımakta ve bu imkân göğsümüzü kabartacak bir gurur vesilesi olarak var olmaya devam etmektedir. Bir zamanlar İslam'ın sunduğu ab-ı hayat ile ihya olan şehirler, kültür ve medeniyetin zirvesini temsil ve teşkil ederken, özellikle son yüzyılda ne yazık ki sömürü, savaş ve

Abdullah EREN

YTB Başkanı

yıkımlarla anılıyor. Türkistan'dan Kafkaslar ve Balkanlara, Hindistan'dan Mezopotamya ve Endülüs'e uzanan İslam coğrafyasının sandığında barındırdıkları elbette, yakın tarihte yaşananlardan ve sömürge geçmişi olan devletlerin medyalarında kasıtlı şekilde yansıtılanlardan ibaret değildir. Tam aksine o sandığın barındırdığı cevher ve mücevherler hâlâ göze görünür, hâlâ canlı ve hâlâ geleceği inşa etmeye elverişli bir haldedir.

İnsanlık tarihi göstermiştir ki her şehrin ve coğrafyanın tarihinde siyasi açıdan çalkantılı dönemler, savaşlar, işgaller, el değiştirmeler yaşanmıştır. Şüphesiz bu süreçler İslam dünyasının güzide şehirleri için de söz konusu olabilmıştır. Bugün geldiğimiz aşamada batı merkezli tarih ve medeniyet anlayışı ile İslam'ı yansıtmayan bir görüntü yayılıma sokulmuştur. Meselenin aslını ve hakikatini teslim etmeyen bu görüntü aynı zamanda Müslümanların "İslam'ın Kültür Coğrafyası"na ilişkin tasavvurlarını da üzücü bir şekilde tahrip etmiştir. Belki de bu sebeple, bugün İslam dünyası, İslam coğrafyası ve İslam âlemi gibi kavramlar Müslümanların zihninde müşterek bir tınıyla yankı bulamıyor. Geçmişte birbirleriyle bir bütün olacak şekilde etkileşim hâlinde olan cüzler birbirini "öteki" ve "diğeri" olarak görebilmektedir.

Bu kitap, konu edindiği şehirlerde, tarihî süreçte neler yaşanırsa yaşansın, İslamlaşmanın, ilim ve sanatla nasıl iç içe geçtiğini, bir yandan siyaset, sosyal yaşam, ekonomik büyüme, refah ve adil bir düzenin tecrübe edildiği bu şehirlerde, diğer yandan, mimari, musiki, sanat ve bilimin neşvünema bulmasıyla İslam'ın kültür mekânlarının nasıl kurulduğunu göstermeye çalışmaktadır. Kitabın diğer bir amacı, bu coğrafyaların birbirine binlerce kilometre uzaklıkta olsa dahi öteki, gayrısı olmadığına; bu şehirlerin aynı çağlayanın kollarıyla beslenen sayebanlar olduğuna işaret etmektir. Bu kitapta tasvirine yeltenilen şehirler, örf, adet ve gelenekleriyle bir zenginliği ve beslendikleri memba cihetiyle o kaynağın en aslî ilkesi olan birliği bünyelerinde barındırmaktadır.

Bu vesileyle, başta kıymetli metinleriyle bu çalışmanın bir parçası olan akademisyenlerimiz olmak üzere eserde emeği geçen herkesi tebrik ediyor; bu değerli çalışmayla hedeflenen gayenin hâsıl olmasını ve Müslümanların yeniden kurucu aktörler olarak insanlığın barış ve mutluluğuna imkân sağlayan şehirler kurmasını temenni ediyorum.

GİRİŞ

Günümüzde tarih anlamlandırmaları, makro düzeyde ülkelerin ve hükümdarların tarihi olmaktan ziyade daha mikro bir yaklaşımla şehirler ve toplumlar üzerinden gerçekleşmektedir. Bunun ana sebebi yaşanan her bir tekil olay çerçevesinde şekillenen kimliğin, bir şehrin tarihini ona hâkim olan devletin veya devletlerin tarihinden bağımsızlaştırarak şehre ebedilik katması ve şehirlerin sakinlerinin sahip olduğu kültür ve medeniyetin aynası olmasıdır. Mekân olduğu canlının kültür, medeniyet, inanç ve yaşam tarzında gerçekleşen her değişim şehrin kendisini de etkiler. Bu anlamda şehir asla pasif bir nesne değildir. Sürekli değişir ve gelişir. Bu değişim ve gelişim bir taraftan da şehri canlı bir organizmaya dönüştürür. Bu açıdan bakıldığında mekân canlıdır ve canlı olan etkidir. Kendi duruşu, kendi doğruları vardır. Dolayısıyla muhatabını da etkiler. Şehir bağlamında söyleyecek olursak, şehirler üzerindeki canlıyı şekillendirir. Kişi, üzerinde yaşadığı mekâna göre vizyon kazanır. Ufuk sahibi olur. Netice itibarıyla mekânı bilmeden kişinin hayatını bilme ve anlama ihtimalinin olmayacağı sonucuna varılabilir.

Mekân, insan ile kurduğu denklemde etken olduğu kadar edilgendir. İnsanın tercihleri mekâna değer ve anlam katar. Mekân, kendisine şekil veren insanın inancından, hassasiyetinden, kültüründen, değerlerinden, beklentilerinden ve dünyaya bakışından bağımsız değildir. Bu karşılıklı ilişkinin somutlaşmasından şehirler ortaya çıkar. Bir coğrafyanın kültürel birikimi, ekonomik hacmi ve inanç dünyası şehirlerde karşılık bulur. Şehirler insan hayatının tüm yönlerine dair barındırdıklarıyla medeniyetlerin aynası konumundadır. Medeniyetler, kendi şehir tasavvurlarını geliştirmiş, değerleri çerçevesinde şehirler kurmuşlardır. Şehirler, kendilerini şekillendiren medeniyetlerin görünen yüzleridir. Bir medeniyeti her yönüyle tanımının yolu şehirlerinden geçer. Şehre her yönüyle nüfuz eden kişi bir medeniyetin hayata bakışını, insanı anlamlandırmasını, derinliğini ve hangi değerler üzerine kök saldığını anlayabilir.

Mekân, insan için bir kimliktir. İnsanın nasıl tanımlanacağı hususunda aidiyet bağı kurduğu şehrin etkisi çok önemlidir. Uzun asırlar boyunca insanların isimlerini şehirleri ile tamlamalarının sebebi de budur. Şehirlerinin insanların zihninde ifade ettiği anlam, bireyin tanımlanmasında ön planda olmuştur. Bir şehrin ilim, medeniyet, siyaset, ekonomi veya inanç ile tanımlanması şehrinin adını kendisi için bir sıfat hâline getiren insanın da bu özellikleri haiz olduğu sonucunu doğurduğundan, insanlar şehirlerinin isimleriyle birlikte anılmayı, bir anlamda şehirleriyle birlikte yaşamayı tercih etmişlerdir.

Doç. Dr. Nurullah YAZAR

Şehir ile insan arasındaki bu iletişim ve etkileşim, her iki unsurun da dinamik bir süreç yaşamasını sağlar. İnsanın istek, arzu, beklenti veya inancında yaşanacak bir değişim mekâna yüklediği anlamı da değiştirecek ve yaşam alanında yeni bir planlamaya girecektir. Böylece şehir, kendini yenileyecektir. Benzer şekilde şehir, değişen şartlar çerçevesinde insana farklı alanlar açmakta ve fırsatlar sunmaktadır. Bu da insanın hayat algısını şekillendirmektedir.

Bir şehir, aynı anda birkaç duyguyu bir arada yaşatabilir. Zevk, haz, hırs, gösteriş, arayış, hüznün, hayal kırıklığı... Herkesin tanımlaması, algısı kendine hastır. Herkes kendi penceresinden şehri yaşar ve tanımlar. Herkes bir hayal, bir beklenti ile şehirle irtibat kurar. Neticede ise yola çıkılırken hedeflenenler değil, sonuçta varılan durum insanın şehri tanımlamasını belirler. Kişisel beklentiler, hedefler, tecrübeler, sevinçler ve hayal kırıklıkları şehrin tanımlanmasını sağlar. Bir mekânın ismi, mimarisi, işlevi ve de kendisine yüklenen anlam, onun insanların zihninde ifade ettiği anlamı belirler.

Şehirler, her biri şehrin başka bir yönüne işaret eden imgelerle donatılmıştır. Bu imgeler kimi zaman şehrin çok yönlülüğüne işaret ederken kimi zaman farklı hayatlar ve farklı kimliklerin bir arada yaşama zorunluluğunu ifade eder. Bu tür bir durumda çatışma ihtimali her an yaşanabilir bir olgudur.

Her şehir, içinde doğduğu medeniyetin ruhunu taşır. Bu ruhu muhafaza eder, gerekirse günceller ve sonraki nesillere emanet eder. Bir medeniyetle iletişime geçmenin, izlerini takip etmenin, tanımanın ve anlamının en kolay yolu, medeniyetlere ev sahipliği yapılıp somutlaştıran şehirlere nüfuz edip onları incelemektir.

Şehirler incelendiğinde ve tanındığında, zaman içerisinde -asla çatışmadan- yavaş ve sakin bir biçimde ev sahipliği yaptığı insanın zihin dünyasını şekillendiren, hayat tarzını biçimlendiren bir özneye dönüştüğü görülecektir. Hayat geçirilen bir mekân olmaktan çıkarılıp şehri yaşayan insan, şehrin ürettiği değerleri özümser ve bu değeri bir kimlik hâline getirip temsilciliğini yapar. Neticede şehir ile insan arasında öyle bir bütünlük oluşur ki onlardan birini tanımak ancak diğeri hakkında bilgi sahibi olmakla mümkün hâle gelir.

Bir insanın şehri ile olan bağı ölçmek için çeşitli yöntemler kullanılabilir. Örneğin bir mekânı anlatması, yol tarif etmesi, konum belirlemesi, eskiz çizmesi, fotoğraftan tanınması veya hayali olarak yol bulması istenebilir. Çünkü bir insanın sadece kendi yaşam alanını veya şehrin kendisini ilgilendiren kesimlerini bilmesi o şehrin bir üyesi olması için yeterli değildir. İnsanın kendisini bir şehre ait kılması şehri bilmesi, şehre saygı duyması ve onunla tüm boyutlarıyla bütüncül bir ilişki kurmasıyla mümkündür. Şehri ile bütüncül bir ilişki kuran kişi kendini oraya ait hissedeceğinden güven duygusu gelişir. Bir evi yuva yapan tanıdıklık duygusunun getirdiği sıcaklık hissidir. İnsan, yuva olarak kabul ettiği evinde kendini güvende hisseder. Evi onun için mahrem alandır. İnsan mahrem alanının sınırlarını ne kadar genişletirse kendisi ile mekân arasındaki aidiyet bağı o oranda kuvvetlendirir. Bununla birlikte şehirlerin birden çok amaca hizmet eden ve sürekli kendilerini yenileyen canlı bir birer organizma olduğu unutulmamalıdır. Her bir insanın anlam dünyasında farklı çağrışımlar meydana getiren bir şehre dair bütüncül bir uzmanlaşma, tam bir hâkimiyet neredeyse mümkün değildir. Bir insanın şehrin hızına hayatının her döneminde ayak uydurması, şehri yaşaması, onunla bir olup değişmesi mümkün değildir. Bu durum da zaman içerisinde şehir ile sakinleri arasında bir kopuşun yaşanmasına sebebiyet verecektir. Bu kopuşun temel sebebi değişimdir.

Değişim olgusu, süreklilik hissini zedeleyen bir unsur olduğundan insanın direnç gösterdiği bir alandır. İnsanın kişisel değişimi kadar çevresel değişimi de kendisini etkiler. Günümüzde insanlar tarihin hiçbir döneminde olmadığı sıklıkla yaşam alanlarını değiştirmektedir. Güvenlik kaygısı, eğitim, ticaret gibi gerekçelere dayanan bu değişimler, insanları etkilediği kadar mekânları da etkilemekte ve şehirlerin çehresi yeni bir silüete bürünmektedir. Doğal olarak şehrin eski sakinleri bu gelişmeleri kabul etmekte zorlanmaktadır. Alışılmış hayatın, öğrenilmiş mekânların değişimi şehir insanını duygusal açıdan olumsuz etkilerken, şehir ile kurduğu bağı zarar görmesine sebep olmaktadır. Örneğin şehre anlam kazandıran sembollerin değişmesi, şehrin ruhunu farklılaştırmakta ve şehri tanınmayan, yabancı olunan bir mekâna dönüştürmektedir. Şehrin ruhunu değiştirmesi ise insanın tahavvülüne yol açmaktadır. Bu değişimler neticesinde insan ile şehir zaman zaman birbirlerinden tamamen ayrı süreçler yaşarlar. Ancak yolları ne kadar birbirinden ayrı dahi olsa bir yerde uzlaşmak, birbirlerine uyum sağlamak zorundadırlar.

İnsan ile mekân arasındaki ilişkiden bahsederken değinilmesi gereken bir diğer husus da zamandır. Bir değişim ölçüsü olarak zaman, mekân üzerinde anlam kazanır. Mekânın geçirdiği değişim ve dönüşüm insana zamanı hatırlatır. İnsanın zihnine kaydettiği resim, mekân algısını şekillendirirken, anlatılar zihindeki resim üzerinden yapılır. Yeni bir resim çizilene kadar da anlatımın öznesi değişmez. Ne zaman ki insan zihnine yeni bir resim yükler, o andan itibaren anlatısının içeriği de, vurgusu da değişir. İki anlatı arasındaki fark şehrin tarihi olduğu kadar, insanın da kültür ve medeniyet serüvenidir. Bu anlamda şehir, zaman çizgisinin bütünüdür. Üzerinde yaşayan herkesten, yaşanan her olaydan bir iz taşır. Bazen bir mezar taşı, bazen bir anıtsal eser, bazen yıkık bir bina şehrin yaşanmışlıklarının şahididir. Bir şehri tanımak için bütün yaşayanların ve yaşanmışlıkların hatıralarını bilmek gerekir. Bu bağlamda “insan, mekân ve zaman”

arasında, zamanın sabit bir şekilde değişimin kaynağı olduğu, insan ile mekânın ise değişen ve değiştiren fonksiyonlarını karşılıklı olarak gerçekleştirdiği bir denklemden bahsedilebilir.

Esasında şehir denildiğinde iki ana unsur gündeme getirilebilir. Bunlardan birincisi şehrin fiziksel özellikleridir. Şehri tabiri caizse ete-kemiğe büründüren fiziki yapılarıdır. Bir şehre kimlik ve ruh kazandıran, şehirde akan yaşam biçimi olduğu kadar şehrin maddi unsurları olan mimari eserleridir. Mimari yapısı, şehri özgün kılıp diğer şehirlerden ayırıştırır ve varlık kazandırır. Böylece şehri özgünleştirir ve tekleştirerek tekilleştirir. Mimari mirası, bir şehrin karakterini yansıtır. İnsanlar kendi kültürleri ve inançları doğrultusunda şehir ile bağ kurar. İnsan, kendi kültürünü ve inancını besleyen imgelerle örülü bir şehri daha kolay benimseyip güçlü bir bağ kurarken hayat tarzı ile çatışan bir şehirde yabancılaşıp çatışabilir.

Sanatsal bir nesnenin öz niteliği görünürlüktür. Bir mimari eserin iki anlamı vardır. Bunlardan birincisi biçimsel belirginlik ve uyumluluk sayesinde güçlü bir şekilde algılanacak, görünüş gereksinimini karşılayacak imgeler yaratmak, ikincisi ise içsel/manevi anlam yaratmaktır. Şehre dışarıdan gelen birisi öncelikli olarak azamet, ihtişam ve beğeni duygularının tatmin edilmesini bekler. Bir şehrin sakini için ise manevi anlam her zaman maddi anlamın önünde yer alır. Çünkü onun nazarında şehri değerli kılan yaşamışlıklardır. Dolayısıyla şehir için söylenebilecek bir diğer husus onun algılanan hâli ile anlamının birbirinden farklı olabileceğidir. Bir mekâna anlam yükleyen yaşamışlıklardır. İnsan; hatıraları, acıları, mutlulukları ve hüznüleri ile mekâna bakar. Mekânı anlatırken zihnindeki duyguları ve bu duyguların sebep olduğu çağrışımları dile getirir. Bir dış göz için ise mekân algılanan bir alandır. Kiri, pası, keşmekeşi, gürültüsü veya gösterişi, ihtişamı, azameti her zaman daha görünürdür. Dış göz mekâna olgusal bakarken, sakini için mekân duygusal bir anlama sahiptir.

Fiziki yapı ve yaşam tarzı incelendiğinde şehirde yaşanan kültür ve medeniyet ortaya çıkacaktır. Toplumlar; inançları, tarihleri ve kültürel değerleri çerçevesinde şekillenen medeniyet telakkilerini hayat tarzlarına yansıtırken, bir toplumun hayat tarzının biçimsel örnekliliği yaşadığı şehirdir. Bunun sebebi insanın yaşam alanını kendi beklentisi, arzuları ve hedefleri doğrultusunda şekillendirmesidir. İnsan, zihnindeki resmi mekânlaştırarak şehirleri imar eder. Bu sebeple bir şehri gezip mekânlarını incelerken sakinlerinin yaşadığı tarihsel süreç de görülür. Neticede bir şehrin fiziki unsurları sakinlerinin yaşam tarzı, inancı ve değerler sistemini işaret eder. Her ne kadar zamanın yıkıcı etkisi ve insanoğlunun hoyratlığıyla kimi dönemler şehirlerin maddi varlıkları erozyona uğrasa da manevi varlıklarıyla insanların zihninde yaşamaya devam etmektedirler.

Şehri anlamlı kılan ikinci husus, şehrin sakinlerinin hayat tarzıdır. İnsanların gündelik hayatlarını geçirdikleri mekânlar, kullandıkları dil ve hayatlarına yansıyan alışkanlıkları şehri tanımayı kolaylaştıran veriler sunmaktadır. Şehir, bir toplumun idealize ettiği yaşam biçiminin mekân olanağıdır. Bu anlamda şehirler, idealin somutlaşması, zihniyetin yansımasıdır. Şehirlere bakılarak toplumların sanatsal ve estetik derinliği anlaşılır. Esasen yaşanabilir bir şehir, sanatsal bir tavırla yapılandırılmalı ve insan

hayatını kolaylaştırmaya yönelik işlevleri bünyesinde barındırabilmelidir.

İnsanı mutlu eden ve huzurlu kılan inandığı gibi yaşayabilmesidir. Bir toplumun inancı, tarihi, kültürü ve değerleri yaşam tarzı üzerinden somutlaşır. Toplum da sahip olduğu inanç ve değerler sistemini yaşayıp sonraki nesillere aktaracağı mekânı şekillendirir. Bu anlamda toplum, inanç, ortak geçmiş ve şehir arasında ayrılmaz bir bağ vardır.

Bir şehrin ruhunu şekillendiren üzerinde yaşayan insan topluluğudur. Şehirlerin ruhlarını görmek isteyenlerin bakması gereken yerler o şehrin tarihi, kültürü, mimarisi, musikisi, edebiyatı, sanatı, folkloru, efsaneleri ve yetiştirdiği insanlar olacaktır. Şehrin kimlik ve kişilik inşası insan unsuru ile doğrudan ilişkili olduğundan “şehrin insanları” değiştiğinde ruhu da değişir. Şehir hakkında bilgi sahibi olmak, o bölgede ilk günden itibaren yaşayanların kimlikleri, inançları, sahip oldukları kültür ve medeniyet ile yaşanan tüm değişim ve dönüşümleri anlama fırsatı sunmaktadır. Bir insanın yaşam tarzı, kıyafet tercihi, ekonomik uğraşları, sosyal ilişkileri üzerinde yaşadığı coğrafyanın etkisi hesaba katılmadan tanımlamalarda bulunulamaz.

Neticede bir şehir, tüm unsurlarıyla bir bütündür. Mimarisi, kültürü, iklimi, coğrafyası ve tabii ki sakinleriyle değerlendirilir ve anlam kazanır. Bu anlam şehre kendine has bir karakter kazandırır. Bir şehrin ismi geçtiğinde insanların zihninde oluşan ilk çağrışım o şehrin baskın karakteri, ilk mekân ise o şehrin hâkim unsurudur. Kurulduğu coğrafyanın deniz kıyısı veya bir ovada olması, yapı malzemesinin taş ya da ahşap olması ve sakinleri, şehir karakterinin belirleyici unsurlarıdır. Esasen şehir, birbirinden farklı ancak birbirini tamamlayan öğelerin birleşiminden oluşur. Bu öğeler arasındaki uyum ne kadar fazla ise şehrin mana derinliği o oranda artar.

Günümüzde zihni sınırların keskinleştiği, kültür ve inançların kökleştiği bir zaman dilimini yaşıyoruz. Bu tür bir hayat tarzı şehirlerin ruhu için en büyük koruma olması gerekirken üzülmeye değer ki şehirler kendilerini var eden ruhlarını kaybetmekte. Hayatın her alanına yansıyan “tek”leşme eğiliminin şehirlere yansması birbirinin kopyası olan şehirlerin ortaya çıkmasıdır. Birbirine benzeyen şehirler insana değer ve anlam katmak yerine sıradanlaştırmaktadır. Bu sıradanlık şehrin ruhuna sirayet edince ortaya çıkan döngüde insan ve şehir birlikteliği anlamını yitirirken şehir de ruhunu kaybetmektedir. Bir şehrin tarihî dokusunu koruyan semtlerinde farklı bir ruh hissedilmesinin sebebi bölgenin otantikliği değil, canlılığıdır.

Şehir ile insan arasındaki iletişim ve etkileşimi sağlayan unsur, insanın kendisini yaşadığı şehre ait hissetmesini sağlayacak olan bağı tesis eden değerler bütünüdür. Bu değerlerin içerisinde inanç, kültür ve gelenekler ilk plandadır. Bir şehrin anlamı, hayatını orada geçiren bir kişinin ona verdiği değer kadardır. Bu açıdan bir şehrin insanların ihtiyaçlarına cevap vermesi son derece önemlidir. İnsan, şehri anlamlandırırken ihtiyaçlarını ön plana çıkarır. İhtiyaçları doğrultusunda şehri bölümlere ayırır ve bu doğrultuda şehri dizayn eder. Şehrin sınırlarını insanların ihtiyaçları belirler. Bu bağlamda herkes için şehrin boyutu değişkenlik arz eder. Yaşadığı mekânda aradığını bulamayan, maddi ve manevi tatmine ulaşamayan bir insan için hayat anlamsızlaşacaktır. İnsan

yaşadığı şehirde maddi ihtiyaçlarının yanı sıra kendisini oluşturan kültürel kimliği ile millî ve manevi değerlerinden izler arayacaktır.

İnsanın kendisini huzurlu ve güvende hissetmesi yaşam standardının artması açısından son derece önemlidir. İnsanın güven ve huzur düzeyini belirleyen çevresiyle girdiği ilişkiler ağıdır. Bu ilişki ağında insan-mekân ilişkisi son derece önemlidir. Mekânın insana yaşattığı duygular insanın yaşam kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu sebeple insanın bulunduğu mekânda kendisinden parçaları görmesi ruhsal dinginliği bağlamında kıymetlidir. Yardımlaşmanın değeri, selamlaşmanın önemi, paylaşmanın güzelliği ancak bir arada bir yaşam içerisinde anlaşılabilir. Bu sebeple insani değerlerin somutlaşp anlam kazandığı yer şehirlerdir.

Konuya Türk-İslam medeniyeti açısından bakıldığında bir şehrin fiziki yapısında cami, minare, külliye, çeşme, çarşı gibi maddi unsurlar ile ezan ve sala gibi sözlü unsurlar şehirlerin kimliği hâline gelirken, sakinlerinin de gözünün aradığı, kulağının beklediği olmuştur. Özellikle belli bir süre yurt dışında yaşadıkdan sonra vatana geri dönenlerin ezan sesine duydukları hasret, bu kimliğin sakinler tarafından içselleştirildiğinin kanıtı niteliğindedir.

İnsan, şehir ile ne kadar uzun soluklu bir ilişki kurarsa şehri o oranda içselleştirir. Şehir de kendisine ne kadar uzun zaman ayrılırsa o oranda kendini açar, ruhunu yansıtır. Bir şehre yapılan birkaç günlük seyahatlerde şehrin ancak mimarisi hakkında fikir sahibi olunur. Süre birkaç haftaya çıkarıldığında mimarinin anlamı kavranırken şehrin sakinleri hakkında fikir sahibi olunur. Bununla birlikte şehirde kalınan süre ne kadar uzatılırsa, şehrin kendini açtığı, ruhunu yansıttığı zaman dilimlerine denk gelme ihtimali o oranda artar. Şehrin kimliğini ele veren bu zaman dilimleri aynı zamanda sakinlerince yaşanan kültür, benimsenen inanç ve sahip olunan hayat tarzı hakkında da fikir sahibi olunmasını sağlar.

Bir İslam şehri açısından konuyu somutlaştırdığımızda hayat ile inancın, gelenek ile ibadetin bulunduğu bir zaman dilimi olarak ramazan ayı, Müslümanlar için son derece önemlidir. Bir şehrin ramazan atmosferi o şehirde yaşayanların ramazanla ve dolayısıyla da maneviyatla olan bağımlı gösterir. Benzer şekilde millî kültürün en önemli halkalarını teşkil eden özel günlere verilen önem de şehirlerden anlaşılır. Dolayısıyla bir şehri tanımak, sakinleri hakkında yorum yapabilmek için en azından bir tüm yılı o şehirde geçirmek gerekir.

İnsan, inancı için şehirleşirken denklemin diğer tarafında yer alan din açısından konuya baktığımızda dinin insan ile anlam bulduğu görülür. Bu sebeptendir ki Yüce Allah, ilahi vahyi insanlara ileten peygamberlerini, daha geniş muhatap kitlelerine ulaşabilme potansiyeline sahip şehirlere göndermiştir.

Yapılan son arkeolojik araştırmalar, tarihte bilinen ilk şehir yerleşmesinin Anadolu'da, Konya'nın 52 km güneydoğusundaki Çatalhöyük'te milattan önce 6800'lü yıllarda gerçekleştiğini ortaya koymuştur. İnsanoğlunun şehirleşme faaliyetlerinde ilk sırada

olan Çatalhöyük'ün kuruluşunda en önemli etken dindir. Yine Antik Yunan şehirlerinde tapınakların merkezî konumu eski çağlardan itibaren din ile şehir arasındaki ilişkinin gücünü göstermektedir. Bu bağlamda şehir yerleşimlerinde inancın ve kutsalın etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Yapılan arkeolojik kazılar ve incelemelerde, kutsal mekânların şehirlerde merkezî konumda olduğu görülmektedir.

Şehir yaşamı ile inanç arasındaki bağı gösterme adına şehri dış dünyadan ayıran surlara yüklenen anlam da önemli bir tanımlayıcıdır. Surlar, şehrin savunma gücünü tahkim etme maksadıyla inşa edilmişlerdir. Ancak buradaki savunma sadece bilinen, görünen, cismani düşmanlara karşı askerî amaçlı değildir. Teknoloji ve kentleşmenin insan toplumları üzerindeki etkilerini analiz edip kapsamlı araştırmalar yapan Amerikalı mimarlık eleştirmeni, şehir plancısı ve tarihçi Lewis Mumford (1895-1990) şehir tanımında, şehri bir yaratıcıya inanmak ve ibadet etmek için inşa edilen ibadethane etrafında gelişen mekânda ikamet eden inananlar zümresinin yaşadığı yer olarak tarif ederken, surların ilk yapılış sebebini kötü ruhlardan korunmak olarak açıklamıştır. Dinler tarihi dalındaki çalışmalarıyla tanınan Mircea Eliade (1907-1986) de, surların çevrelediği şehirleri sakinleri için, kötü ruhlardan ve büyülerden koruyan bir sığınak hâline getirdiğini ifade etmektedir.

Konuya İslam açısından bakıldığında, İslam'ın Mekke gibi bir şehirde doğduğu ve sonrasında rengini kendisinin verdiği bir başka şehirde şekillendiği görülmektedir. Dolayısıyla İslam, en başından itibaren şehirli, şehir yaşamına ve kurallarına dair düzenlemeleri olan, şehirlilik vurgusuna sahip bir dindir.

Şehirli bir din olarak İslam, insanoğlunun ihtiyaçlarına cevap veren, estetik değeri haiz şehirleşmeyi teşvik etmiştir. Kur'an-ı Kerim ayetlerinden şehirlerin estetik zevkleri yansıtacak şekilde planlanması, güzel görüntüye sahip bulunması, insanların güven ve emniyet içerisinde ikamet etmesini sağlayacak yerler olması gerektiğine dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Hz. Muhammed de, yerleşik hayatın önemine değinerek Müslümanlara şehirlerini imar etmelerini tavsiye etmiştir.

İslam ile şehir arasındaki ilişkide İslam'ın dünya ve ahiret anlamlandırması önemli bir etkindir. İslam, ahiret mutluluğu için kişinin yaratıcı ile kurduğu ilişkinin yanı sıra aynı inancı paylaşıp hayata aynı pencereden bakmadığı insanlar, diğer canlılar ve doğa ile kurduğu ilişkiyi de önemser. Bu sebeple bir Müslümanın kendisini ebedî mutluluğa eriştirecek ortamı da inşa etmesi gerekir.

Müslümanlar için şehir, sadece hayatın sürdürüldüğü alan değildir. Şehir, dininin yönlendirmeleriyle kendisini şekillendiren Müslümanın bu yönlendirmeler üzerinden tasarladığı mekân olarak inancının somutlaştırıldığı alandır.

İslam'ın doğduğu Mekke, kendi iç işleyişi olan, merkezinde Kâbe'nin bulunduğu, çok tanrılı yapı üzerine inşa edilen bir inanç sistemi ile desteklenen özgün bir ekonomik, dinî ve kültürel yapıya sahip, kendine özgü yasa ve kurumları olan bir şehirdir. İslam bu şehirde varlığını kabul ettirme sürecinde bir taraftan insanların inançlarını saflaştırmaya

çalışırken, diğer taraftan insanlar arasındaki ilişkileri insani düzleme çekerek bir medeniyet inşa etmeyi hedeflemiştir.

Mekke’de kavramsal çerçevesi çizilen yapının uygulama sahası Hz. Muhammed’in hicret ederek yerleştiği Yesrib olmuştur. Hz. Muhammed’in Yesrib’e hicretinin ardından İslam tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Mekke’de asli grup Kureyş, şehre rengini veren ise Kureyş’in kabul ettiği çok tanrılı inançtı. Müslümanlar ikinci grup ve azınlık konumundaydı. Hz. Muhammed’in gelişinin ardından “peygamberin şehri” anlamında “Medinetü’r-Resul” olarak anılmaya başlanan bu şehir, İslam’ın şehir tasavvurunun ilk örneğidir. Medine döneminin başlamasıyla birlikte Müslümanlar rengini verebilecekleri, organize edebilecekleri, dizayn edip yurt haline getirebilecekleri bir alan bulmuşlardır.

Hız. Peygamber’in Medine’ye gittikten sonra yaptığı ilk faaliyetler İslam’ın nasıl bir kimliğe sahip olduğunu ve şehir tasavvurunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Hz. Muhammed, Medine’ye geldikten sonra ilk olarak insanların bir araya gelebilecekleri bir mekân inşa ederek şehri bu mekânın etrafında şekillendirmiştir. Hz. Muhammed’in inşa ettirdiği mekân Mescid-i Nebevî’dir. Sonrasında Medine şehri mescit çevresinde konumlandırılan alanlar ve mekânlar etrafında inşa edilmiş ve İslam şehrinin nasıl bir prototipe sahip olması gerektiği ortaya konulmuştur.

“İslami şehir” kavramını ilk defa kullanan Avusturyalı bilim adamı Gustave Edmund von Grunebaum’a (1909-1972) göre İslam’ın özgün bir şehir modeli vardır. Bu özgünlüğün temelinde İslam’ın Müslümanların gündelik hayatını biçimlendiren dünya görüşü ve inanç sistemi vardır. Bu anlamda bir Müslüman için şehir, dininin emir ve yasaklarını yaşayıp sosyal hayata yansıtılabildiği alandır. İslam şehrinin ana unsurları da cami, çarşı ve hamamdır.

Bir şehrin İslam şehri olarak tanımlanması için Müslümanlar tarafından kurulması şart değildir. Esasen İslam coğrafyası olarak kabul edilen şehirlerin büyük bir kısmı da Müslümanlardan çok önce kurulmuş şehirlerdir. Bu noktada önemli olan husus, şehrin sahip olduğu değerlerin İslamlaşmış olması, şehrin ruhuna İslam’ın şekil vermiş olmasıdır.

İslam şehri denilince akla gelen ilk özellik insan merkezli olmasıdır. İnsanı merkeze alarak inşa edilen bir şehirde insanın maddi ve manevi tüm ihtiyaçları göz önünde bulundurularak bir yapılaşma gerçekleştirilir. Doğal olarak insan merkezde olunca, şehir canlılık kazanır. İnsanın ihtiyaç ve beklentilerinin sürekli değiştiği, her yeni gelişmenin insana bir perspektif kazandırdığı zaman çizgisi üzerinde şehrin, sakinlerine cevap verememesi ikili arasında bir çatışmaya yol açacaktır. Uyum ve birlikteliğin sürekli hâle gelmesi ancak insanın canlılığına şehrin de ayak uydurmasıyla gerçekleşebilir.

İslam şehri, İslam’ın hayat anlayışının egemen olduğu mekândır. İslam’ın hayat anlayışına bakıldığında mekânı paylaşan herkesin mutluluğu ve huzurunun esas alındığı görülmektedir. Bu anlamda yaşanmaya değer bir şehir, insanın hür iradesiyle yaşamayı tercih edeceği, adalet ilkesinin hayatın merkezinde olduğu, insanların güven içerisinde yaşadığı, hakkın ve hukukun üstün tutulduğu, kimsenin ötekileştirilmediği, dışlanmadığı,

inanç ve ibadet başta olmak üzere temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmadığı mekândır.

Bir İslam şehri denildiğinde akla gelen diğer husus özünü korumakla birlikte sakiniyle değişen ve gelişen bir ruha sahip, insanı çift boyutlu tatmin eden bir mekân algısıdır. Bu çift boyutlu mekânın çekirdeğinde cami vardır. Ancak cami tek binadan ibaret değildir. Yanında bulunan medrese/okul, imaret, hamam, han, bedesten, aşevi, misafirhane gibi yapılarla bileşik bir fonksiyonu icra ederek insanlara hizmet sunar.

Bir şehrin en aşına mekânları yollarıdır. Şehrin kalbini bulmak isteyen kişi, yollarını takip etmelidir. Bütün yolların çıktığı mekân şehrin kalbidir ve İslam şehirlerinde yollar camiye çıkar. İslam şehrinin merkezinde caminin olması sadece insanın ibadet hayatını kolaylaştırmaya yönelik değildir. Caminin merkezde olması, hayat meşgalesi içerisinde kim olduğunu ve kalıcı hedeflerini unutabilen insana, yaşamın anlamını hatırlatmaya yöneliktir. Meşhur Rus yazar Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828-1910) “İnsan ne ile yaşar?” sorusuna cevap ararken, biz bu soruya bir de “İnsan ne için yaşar?” sorusunu ilave edebiliriz. Verilebilecek cevaplardan birisi, “İnsan, kendini bulmak için yaşar.” olabilir. Çünkü kendini bulan insan, yaşamı anlayacak, dünyayı tanıyacak, kâinatın sırları ile yüzleşecek ve nihayetinde yaratıcısını bilecektir. İnsana araştırma, öğrenme, kendini geliştirme dinamizmini veren, gözünün önünde sürekli olarak gördüğü, hayatının manevi boyutunu hatırlatarak maddi boyutunu şekillendiren simgedir.

İnsan yığınları arasında ortak bir zihin dünyası oluşturma ve toplumsal dayanışmanın artırılmasının yolu, paylaşımların çoğaltılmasından geçer. İnsanlar birbirini ne kadar yakından tanırsa sosyal bütünleşme o oranda artar. İbadetlerin bir arada ve topluca yerine getirilmesi de insanların sosyal birlikteliğini sağlamada etkin bir rol oynar. Bir camide topluca namaz kılmak, insanların birbirlerini, kültürlerini, âdet ve geleneklerini tanımalarına vesile olan yollardan birisidir. Bu anlamda topluca ibadet edilebilecek ibadethanelerin varlığı toplumsal dayanışma duygusuna sağladığı katkı açısından önemlidir. İslam dininde toplum olmayı sağlayan birlikte hareket etme kültürünün desteklenmesi adına cemaatle kılınan namaz bireysel eda edilen namazdan daha faziletli kabul edilmiştir.

Cemaat hâlinde kılınan namazın bireysel olarak kılınan namazdan daha sevap olması kolektif bir şuurun parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Bu haseple İslam dininde cami, Müslümanın sosyalleştiği, insanlarla ilişki kurduğu, haberleştiği mekândır. Toplumsal açıdan bakıldığında cami, toplumun gündeminin konuşulduğu, insanların benliğini arka plana atıp manevi değerler etrafında birleştiği, ortak bir duruşun parçası oldukları mekânın adıdır. Caminin merkeze alınarak onun etrafında yaşanan bir hayat, şehrin birlik ve bütünlüğünü temin ederken İslam'ın tevhit anlayışının gündelik hayata yansımaları ve insanların yaşamlarını bu ilke çerçevesinde sürdürmelerini sağlıyordu.

Cami, insanın yaratıcısına kulluğunu ifade ettiği mekân olmasının yanı sıra gündelik hayatın merkezidir. İnsanların hayatını geçirdikleri bir yaşam alanıdır. Bu yaşam alanının etrafında ticaret, eğitim, sağlık ve bütünüyle bir yaşam vardır. Bu bütünün içerisinde merkeze konumlandırılan cami ibadeti, pazar ticareti, okul ise ilmi simgeler ve İslam'ın toplumsal yapının hiçbir ayağının eksik bırakılmaması gerektiğine dair söylemlerini sosyal hayat içerisinde somutlaştırarak örneklik sunar.

Bu anlamda Medine'den çıkarılacak en önemli ders, insan yaşamının maddi ve manevi boyutunun aynı değeri haiz olduğudur. Cami, pazar, eğitim kurumu ve tabii ki mezarlığın iç içe olduğu bu yapıda insan hem ibadetini yapacak hem geçimini sağlayacak hem bilgi düzeyini arttıracak ve bütün bunlarla birlikte ölümün varlığını unutmayacak. Diğer bir ifadeyle kendisini her yönüyle ispatlayacaktır.

İslam şehri denildiğinde merkezinin cami/maneviyat ve çarşı/maddiyat ekseninde konumlandırıldığı, insan hayatının başta eğitim ve sağlık olmak üzere ana parçalarını bir araya getiren mekân algısı akla gelir. Bununla birlikte her bir şehrin dokusu kendine özeldir. Şehrin sakinleri, şehrin planını coğrafi şartlar ve doğal imkânlarla birlikte inançları, sosyal ve kültürel anlayışları, yaşam tarzları ile mimari anlayışları çerçevesinde şekillendirerek görünüşte bir, ancak özde özgün şehirlerini inşa etmişlerdir.

Neticede İslam şehri denildiğinde tevhit inancı etrafında ticari faaliyetlerin gerçekleştirilerek ekonominin devam ettiği, ilmin ihmal edilmediği, hayatın tüm ihtiyaçlarının karşılandığı kurgusal bir mekân akla gelir. Bu anlamda İslam şehrinin rastgele veya tesadüfi bir mimari yapılaşma sonucunda ortaya çıkan bir kaos ve karmaşa cisimleşmesi olmadığı açıktır.

Şehrin kalbinin attığı caminin hemen yanında iktisadi ihtiyaçların karşılandığı çarşı/pazar bulunur. Bu yakınlığın sebebi ticari hayatın heyecanı içerisinde insanın arzularını ön plana çıkartıp Allah'ın emrettiği adalet ilkesini unutmaması ve de ticaret için gerekli olan insan yoğunluğunun camide olması hasebiyle ticari binaların onun etrafında konumlanmasıyla açıklanabilir. İslam şehirlerinde çarşıların bir iç işleyişi vardır. En temiz ve değerli ürünü piyasaya arz eden satıcılar camiye en yakın alanda dükkân veya tezgâh sahibi olurlar, sonrasında ürünün temizlik ve güzelliğine göre satıcılar sıralanır. Buna göre ilk olarak buhur, ıtır satıcıları, sarraflar ve mücevheratçılar, ardından kitapçılar, ciltçiler, terziler, dokuma ürün satan halı ve kilimciler ve en sonda da dericiler, yiyecek, ağaç, metal işçileri, demirciler ve toprak eşya satıcıları yer alır. Ticaret alanlarında meslek grupları bir araya getirilerek alıcının aynı ürünü bir arada görmesi sağlanmıştır. İlaveten satıcı ile alıcı arasındaki aracı zincirini kısaltarak ürünün fiyatı üzerinde ilave maliyet yükü hafifletilmeye çalışılmıştır.

İslam şehrinin mekân yapısında İslam'ın hayat anlayışı da önemli bir belirleyicidir. İslam'da hayat ile ölüm iç içedir. Esasen hayata anlam katan da ölümdür. Yapılan davranışlara değer atfedilmesine sebep veren, insanları çalışmaya, üretmeye, iz bırakmaya yönlendiren ölüm gerçeğidir. Bu yaklaşım insanın ölüm fikrini gündeminden çıkartıp hayatı sadece bu dünyadan ibaret sayacak bir zihin dünyası inşasını önleme adına mezarlıkları şehrin ana unsurlarından birisi hâline getirmiştir. İslam şehirlerinde merkezî yapıların bir parçası olan ve şehrin geçmişini ânına taşıyan mezarlıklar, bir şehrin geçmişini yansıtan mekân olarak insanların eşitlendiği, tarihin ise yaşandığı yerdir.

Şehrin ulu camilerinin avlularında veya hemen yanında hazire olarak, böyle bir yapılaşmanın olmadığı yerlerde ise cami ve pazar yerine komşu olacak şekilde hayatın içerisinde, insanların her gün muhatap oldukları mezarlıklara bakılarak şehrin geçmişi ve kültürel yapısı anlaşılabilir. İlaveten mezarlıklar insana en nihayetinde varışın nereye

ve kime olacağını hatırlatır. İsviçreli psikiyatrist Elisabeth Kübler Ross'un (1926-2004) ölüm olgusunun varlığının hayatı daha anlamlı kıldığı vurgusundan hareket edildiğinde, mezarlıkların insana yaşamı hatırlattığı sonucu ortaya çıkar.

Mezarlıkların iki ana işlevinden bahsedilebilir. Birincisi ölü bedenlere ev sahipliği yapmaları, ikincisi ise sevdiklerini kaybedenlerin özlemlerini ve hasretlerini dindirip sevdikleriyle manen buluştukları ortamlar olmalarıdır. Yoğun gündemin yüklediği stresten bunalan insan için mezarlık ziyaretleri gündelik hayatın maddi baskılarından sıyrılmaya imkân sunmaktadır. Şehir hayatında duyulamayan su, kuş ve yağmur gibi doğal sesler ile hissedilemeyen toprak ve bitki gibi doğal kokuların insan psikolojisi üzerinde tedavi edici ve rahatlatıcı etkisini göz önünde bulunduran bazı kent planlamacıları, mezarlıkları ölümlerin gömü alanı olmaya ilaveten yaşayanların ziyaret edip içerisinde yürüyüş yapabileceği ve dinlenebileceği aynı zamanda şehir için yeşil alan işlevi görececek bir mekân olarak tasarlamaktadırlar. Bununla birlikte insanın sevdikleriyle buluştuğu ortamın şehrin dışına doğru itilmesi, sevilenlerin gözlerden uzaklaştırılması sonucunu doğurduğu unutulmamalıdır. Neticede de süreç gözden ırak olanın gönülden ve zihinden uzaklaşmasıyla sonuçlanmaktadır.

İslam şehirlerinin genelinde ışınsal formda bir ana yol ağı bulunmaktadır. Bu durumun sebebi olarak şehirlerin kabile, ırk ve mezhep birliktelikleri üzerine inşa edilen mahallelere sahip olması gösterilmiştir. Her bir mahallede ikamet eden farklı grupların, camiye/merkeze ulaşmak amacıyla kendilerine has yola sahip olma arzusu, doğal olarak camide odaklaşan, ışınsal formda bir yol şebekesinin sebebi olarak açıklanmıştır.

Şehirlerin mahalle düzeninde planlanması genel bir yaklaşım olmakla birlikte İslam şehirlerinde mahalle olgusu, idari bir yapılanmadan ziyade fiziki bir gerçekliktir. Şehirler, her biri birbirinden bağımsız yaşam alanı konumundaki mahallelere ayrılmıştır. Mahalleler büyük oranda birbirleriyle bağlantılıdır. Giriş ve çıkışlarda yer alan kapılar mahallelerin sınırlarını belirleyen unsurlar olmalarının yanı sıra, halk arasında çıkan bir takım mezhepsel çatışmalar esnasında burada ikamet edenlerin güvenliğini sağlamaya yönelik önlemlerdir. Bu yapıyı anlamlandırmayan bazı araştırmacılar tarafından inorganik ve düzensiz bir yapı olarak gösterilmişse de yapının kendi içerisinde bir anlamının olduğu açıktır.

İslam şehirlerinin karakteristik özelliklerinden birisi de çıkmaz sokaklarıdır. Çıkmaz sokaklar şehir merkezlerinde ibadet, ticaret, eğitim ve sağlık hizmetleri mekânlarının yoğun olduğu alanlardan ziyade oturma bölgelerinde yoğunlaşmaktadır, bu durumun oluşumuna dair de iki ana sebepten bahsedilmektedir. Bunlardan ilki mahallelerin inanç veya soy birliktelikleri üzerine inşa edilmesi iken ikincisi İslam dininin aile hayatının gizliliği anlamına gelen mahremiyet anlayışıdır.

İslam şehri incelemesi, din ile hayat arasındaki ilişkiyi somutlaştırmaya yardımcı olmaktadır. İslam dininde hayat, İslam'ın merkezindedir. Hayatı yaşamadan İslam yaşanamaz. Çünkü İslam her alana sirayet eden, her alana dair bir düzenlemeyi bünyesinde barındıran bir dindir. Bu anlamda İslam, hayatı kapsayan bir üst kümedir. Dolayısıyla İslam için dinî veya dünyevî alan diye bir ayrıma gidilemez.

Yaşanılan gündelik hayat İslam parantezine alındığında, dinin içerisinde hayatın her alanıyla varlık bulduğu görülür. Esasında bir dini tanımak ile bir dini anlamak birbirinden farklı olgulardır. İslam hakkında yapılan araştırmalar İslam'ı tanımaya yardımcı olur. İslam'ın ne olduğunu anlamak ise ancak onu yaşamakla gerçekleşir. İslam'ın yaşandığı yer bizatihi hayatın kendisidir ve hayat içerisinde İslam'ın görülebileceği, cisimleştirilebileceği alan şehirlerdir.

İslam medeniyetinde şehrin temel amacı, hem insanı hem de yeryüzünün doğallığını korumak ve geliştirmektir. İnsan, tabiata uyum sağlayıp beklentilerini esnek bir zemine oturtunca şehir, insan ile tabiatın buluştuğu, aralarında karşılıklı anlayış çevresinde şekillenen bir ilişkinin kurulduğu alan hâline dönüşmektedir.

Bir İslam şehrini tanımlarken mimari unsurlar kadar insan faktörünü de göz önünde bulundurmak gerekir. Bunun sebebi Müslümanların birbirleriyle kurdukları samimiyet ve birlik temelli ilişkilerin hayatın maddi yönünden daha baskın olmasıdır. İslam'da bir insanın hayatının değeri hiçbir maddi paha ile ölçülemez. Aslolan insanın hayatı, huzuru ve mutluluğudur. Bunu sağlayacak olan da insanlar arası ilişkinin soyut boyutudur.

İslam şehirleri de bu soyut boyutu destekleyecek yapıdadır. Dolayısıyla bir İslam şehrini anlamak için mimari doku kadar kültürel ve ilmi yapıyı, insanların gündelik hayatını, yaşam tarzını ve görgü kurallarını da incelemek gerekir. Esasen İslam coğrafyasında şehir tarihleri eserleri incelendiğinde şehirlerin büyük oranda sakinleri ve şehir yaşamı üzerinden tanımlandığı görülür.

İslam'ın tevhit odaklı anlayışı her türlü coğrafya, kültür ve gelenek farklılıklarını tek bir özde toplamıştır. Bu öz aynileşmesi detaylardaki çeşitliliğe rağmen rengini İslam'dan alan şehirlerin benzer bir yapı üzerine kurgulanmasını sağlamış ve dünya genelinde yaşanan bir İslam medeniyetini oluşturmuştur.

Her şehir, kendisini imar eden düşüncenin mükemmellik anlayışını yansıtır. İdeale ulaşma hedefindeki insan, mekânı inancının kendisine sunduğu hayat tasavvuruna uygun organize eder. Bu bakış açısıyla İslam şehirleri Müslümanların hayatı anlamlandırmasını yansıtır.

Sonuç itibarıyla bakıldığında insan, şehir ve İslam üç ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam ve insanın birleşiminden oluşan, bu ikisinin yönlendirmesi ve ihtiyaçlarından oluşan şehirler son derece kıymetli yerlerdir. İnsanların, kültürlerin ve medeniyetlerin cisimleştiği, yaşam tarzlarının hayat bulduğu kültür ve medeniyetin şekil aldığı yerler şehirlerdir. Bu anlamda bir şehrin içerisinde gezmek sadece binaları görmek anlamına gelmez. Bir şehrin içerisinde gezmek, tarihe yolculuk yapmaktır.

İnsanların geçmişine, inancına, kültürüne ve medeniyetine yolculuk yapmaktır. Özellikle birbirinden farklı kültür ve medeniyetlerin beşiği olmuş şehirlere gidildiğinde insan kültürler arası geçişkenliğe şahit olabilir.

Dünya/maddi-fiziki olan ve ahiret/manevi-ruhi olan dengesinin somutlaştığı İslam medeniyetinin mükemmelliğini görebileceğimiz onlarca şehir vardır. Her biri İslam ile şekillenen, beraber konumlandıkları coğrafyalardan izler taşıyan, İslam medeniyetinin insan ve mekân ile olan uyumunu somutlaştıran bu şehirlere yapılacak yolculuk 1400 yıllık bir serüvene çıkmaktır. İhtişama, bilgiye, zenginliğe, refaha ve tabii ki istilaya, işgale ve yıkıma şahit olunacak bu serüven insanı tanımaya bir yolculuktur. Bu yolculuğun sonunda insan geçmişinin kültür hazinesi, ilmî birikimi, siyasi yapısı ve ekonomik düzeyini anlarken geleceğini görecektir.

Bu ana fikir bizi İslam'ın rengini verdiği şehirleri araştırmaya ve bir bütün olarak ele almaya sevk etti. Bu noktadan hareketle İslam'ın Kültür Coğrafyası adını verdiğimiz çalışmamızda mekân-insan-İslam triosunun her birinin birbirleriyle olan irtibatına öznenesne ilişkisi içerisinde bakıldığında ortaya çıkan değişken ilişki biçimlerinin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Bu amaç ile ülkemizin seçkin akademisyenlerini bir araya getirmek suretiyle insan, medeniyet ve tarih algımıza bir nebze de olsa katkı sunma gayreti içerisinde olunmuştur.

Bu vesile ile kıymetli vakitlerinden ayırarak çalışmamıza değer katan Prof. Dr. Hilal GÖRGÜN, Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU, Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ, Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI, Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK, Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Prof. Dr. Nizamettin PARLAK, Prof. Dr. Nurettin HATUNOĞLU, Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ, Prof. Dr. Tufan BUZPINAR, Prof. Dr. Yasin MERAL, Prof. Dr. Zafer GÖLEN, Doç. Dr. Cemil KUTLUTÜRK, Doç. Dr. Fatih GÜRÇAN, Doç. Dr. Feyza Betül KÖSE, Doç. Dr. Mehmet USLUER, Doç. Dr. Mustafa Necati BARIŞ, Ar. Gör. Aygün YILMAZ UZUNÖZ, Ar. Gör. Okan UZUNÖZ, Ar. Gör. Tuğba ŞAHBAZ ALTINSOY, Ömer TİNKİR, Abdulkadir SYLKA ve Muhammed DIALLO hocalarımıza sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak İslam'ın kültür coğrafyasını yazma düşüncesinin zihinlerde kalan bir fikir olmaktan çıkarıp somut bir çalışmaya dönüşmesinde son derece büyük katkısı olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Başkan Yardımcısı Sayın Murat KAZANCI Bey'e ve tabii ki projeye inanıp destekleyen Kurum Başkanı Sayın Abdullah EREN Bey'e şükranlarımı sunuyorum.

ŞEHİRLER >

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi

İSTANBUL

Fatih GÜRCAN*

Sadece Türk tarihinin değil, tüm insanlık tarihinin en önemli, en tarihî, en güzel şehirlerinden biri olan İstanbul üzerine binlerce kitabın ve birçok ansiklopedinin yazıldığı bir şehirdir. Esasen böyle bir şehri, bir kitap bölümünde anlatmak imkân kabilinde değildir. Bu bakımdan makalede üzerinde duracağımız husus, bu güzel şehrin sahip olduğu önem ve konumla ilgili bazı ana hatlara değinmekten ibaret olacaktır.

İstanbul bakıp anlayana sadece yaşanan, vakit geçirilen bir yer değil, bu şehir bir tür yaşam tarzı, daha doğru ifade ile kendine özgü bir yaşamının sanat olduğu¹, bir medeniyet beşiğidir. Bu medeniyet odağında yaşamak her insan için tabii ki bir şans ve nimettir lakin asıl olan şehrin künhüne vâkîf olmak yani şehri tanıyarak, onu bilerek, onu özümseyerek yaşamaktır. Bunun için İstanbul'u İstanbul yapan kendine özgü motifleri bilmek gerekir. Eğer o motiflere az-çok hâkimseniz, İstanbul'u sadece ziyaret eden milyonlarca turistten² biri bile olsanız, bu emperyal şehrin kültürel lezzetlerinden faydalanabilirsiniz, ama eğer şehrin derununa aşına olmaktan uzaksanız İstanbul'un güzellikleri ile önünüze bir perde çekilir ve bu büyük metropol, bir anda sadece devasa bir insan kalabalığına dönüşür. Makalemizde, İstanbul'un nevi şahsına münhasır özelliklerine küçük bir kapı açmaya çalışacağız.

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Fransızlar kendine özgü yaşama sanatına haiz şehirler için "L'art de genre" ifadesini kullanırlar. A. Haluk Dursun, *İstanbul'da Yaşama Sanatı*, s. 27, İstanbul, 2000.

2 *Hürriyet*, "İstanbul ziyarette dünya birincisi", 11,03,2024. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/istanbul-ziyarette-dunya-birincisi-42421326>

Antik Dönemde İstanbul

İstanbul'un tarih öncesi dönemlerde, Yenikapı, Fikirtepe, Küçükçekmece (Yarımburgaz) gibi muhitlerinde arkeolojik kalıntıları bulunmaktadır. Ancak şehrin bir deprem merkezi olması ve farklı kültürlerle ait katmanların üst üste birikmesi, bu arkeolojik alanların zamanla toprak altına düşmesine neden olmuştur. Yine de bu yerleşim merkezleri, İstanbul'un binlerce yıllık geçmişini sergilemesi bakımından önemlidir ve özellikle Yenikapı yerleşimiyle ilgili Marmaray inşaatı sırasında birçok yeni bulguya rastlanmıştır.

Günümüz İstanbul'unun asıl tarihi ise, Megaralıların bugünkü tarihî yarımada gelmeleri ile başlar. Attika Yarımadası'nda yer alan Megaralı bir grup yerleşimci M.Ö. 663'te Byzas'ın önderliğinde İstanbul'a gelmiş ve Boğaz'ın Avrupa yakasının en güneyinde yer alan Sarayburnu'na yerleşmişlerdir. Kendilerinden yaklaşık 17 yıl önce gelen Megaralı bir başka bir göçmen grubunun, bugünkü Kadıköy'ün olduğu muhite yerleşmesini eleştiren Byzas'ın önderliğindeki grup, kendilerinden önce gelen grubu eleştirmek için onların oluşturduğu yerleşim merkezini KalkHedon (Körler Şehri) olarak tesmiye etmişlerdir³.

Megaralıların yönetimindeki İstanbul'un durumu ile ilgili çok az bilgi mevcuttur. Bu küçük şehrin surlarının, bugünkü Topkapı Sarayı'nın duvar sistemi olan Sur-ı Sultanî⁴ ile aşağı yukarı örtüşen bir tahkimat sistemi olduğu düşünülmektedir. Eski Yunan Mitolojisi ile tarihin iç içe girdiği bu dönemde, Karadeniz'i (Pontus Euxinus), Marmara Denizi'ne (Propontis) bağlayan su yolu, mitolojide eşi Zeus'u kıskanan Hera'nın, musallat ettiği bir sığır sineği nedeniyle sürekli dolaşmak zorunda kalan Argos Prensesi İo'ya ithafen Öküz-Geçidi anlamında "Bosporus" ismiyle anılmaya başlanmıştır. Bu su yolunu Pers Kralı Darius (M.Ö. 522-486), Balkanlar'a geçmek için kullanmıştır. Bu dönemde Atina'nın bir müttefiki olan Byzantion'un en önemli fonksiyonu, İskitya'dan gelen tahılın Yunanistan ana karasına güvenli bir şekilde geçişini sağlamaktır. Peleponnes Savaşları sırasında M.Ö. 411'de Spartalılar şehri ele geçirse de, Atinalı ve müttefikleri M.Ö. 408'de şehrin kontrolü yeniden sağlamışlardır⁵.

M.Ö. 340-339'da Makedonya Kralı II. Philip Kralı tarafından kuşatılan Byzantion, müttefiki Atina'nın yardımı ile istila edilmekten kurtulsa da Büyük İskender döneminden itibaren şehir, Hellenistik dünyanın bir parçası hâline gelir. İskender'in imparatorluğunun mirasçılarında Lisimahos ile I. Antigonos arasında yapılan M.Ö. 301'deki İpsos Savaşı'nda Lisimahos'un galip gelmesinden sonra Byzantion, Lisimahos ile ittifak içerisine girmiş ancak kendi otonomisini muhafaza etmeyi başarmıştı. M.Ö. 3. yüzyıl boyunca Byzantium, Makedon krallıklarının kendi aralarındaki rekabette, kendi otonom varlığını devam ettirmeye çalışmış bunda da büyük ölçüde muvaffak olmuştur.

Romalı konsül Titus Quinctius Flamininus'un Yunanistan üzerine seferi Byzanti-

3 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 166-167, Ankara, 1999.

4 Mert Ağaoğlu, *Erken Osmanlı Devrinde Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Selatin Camileri*, s. 10, İstanbul, 2022.

5 Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s.114-115, İstanbul, 2021.

um'u Roma İmparatorluğu'nun bir müttefiki hâline getirmişti. Ancak İstanbul'un istikbalini belirleyen savaş M.Ö. 190'daki Magnesia Muharebesi olmuş; Roma-Pergamon ittifakı, III. Antiokhos'un liderliğindeki Seleukosları mağlup etmiştir. Bu savaş, tüm Batı Anadolu gibi Byzantium'u da Roma İmparatorluğu'nun nüfuz dairesinin içine sokmuştur. Nitekim M.Ö. 146'da Byzantium resmî anlamda Civitas Foederata ünvanı kazanarak⁶ Roma'nın resmî müttefiki hâline gelmiş ancak şehir bu otonomisini M.Ö. 100'e gelindiğinde kaybetmiş ve tam anlamı ile bir Roma eyaletine dönüşmüştü.

İstanbul'un Roma döneminde şehir bir Grek şehri imajından yavaş yavaş sıyrılarak Latinize olmuş ve hatta o zamana kadar Byzantion olarak adlandırılan şehir bu tarihten sonra, Byzantium olarak adlandırılacaktı. Ancak resmî yazışmalarda ve bürokraside özellikle İmparator Vespasianus'tan (M.S. 69-79) itibaren bir Latin ağırlığı hissedilse de İstanbul günlük hayatta Grekçe konuşulan bir şehir olarak varlığını devam ettirmekteydi.

Kayıtlara nadir yansıyan Byzantium ile ilgili en önemli olay, Pescennius Niger ile Septimus Severus arasındaki savaşta İstanbulluların, Pescennius Niger'den yana tavır almalarıdır. Savaşı kazanan Septimus Severus, rakibini destekleyen Byzantiumlulardan büyük bir intikam almak istemiş ve M.S. 193'te Byzantium'u kuşatmaya başlamıştı. M.S. 196'da şehri ele geçiren Septimus Severus'un ordusu şehri yakmıştı. Oğlu Caracalla'nın ikna etmesiyle stratejik bir noktada bulunan bu şehri yeniden imar etmeye ikna olan Septimus Severus, surları batıya doğru kaydırarak şehri genişletmiştir. Septimus Severus surlarının net yeri günümüzde belli olmamakla beraber Çemberlitaş-Cağaloğlu hattından geçtiği düşünülmektedir. Bu büyütme işlemi her ne kadar İstanbul'un nüfusunu ve cazibesini artırsa da İstanbul hâlâ Roma dünyası içerisinde küçük bir şehirdi. Byzantium henüz, Roma, Ephesus (Efes), Kartaca, Korint, Antakya, İskenderiye, Mediolanum (Milano), Ravenna gibi büyük Roma şehirleri ile mukayese edebilecek boyutta bir yerleşim yeri değildi.

Emperyal Bir Şehir Doğuyor

Pax Romana olarak bilinen Evrensel Roma Barışı, Akdeniz coğrafyasına uzun süre barış ortamı sağlamış ve bu imparatorluğun başkenti Roma bu huzur ve barış ortamından en çok yararlanan şehir olmuştu. Ancak milattan sonra üçüncü yüzyıla gelindiğinde Roma büyük bir siyasal krizin içine girmişti. Roma'yı yönetsel krize sokan iki husus vardı. Bunlardan birincisi, günden güne güçlenen Hıristiyanlık ve diğeri ise, "Limes" olarak bilinen Roma sınırlarını barbar kavimlerin tehdit etmesiydi. Roma bu iki büyük sorunun altından kalkamayacağını anlayınca İmparator Diocletianus 284-305 yönetsel bir reforma girişmiş ve Tetraşi olarak bilinen dört imparator sistemine geçiş yapmıştı. Bu model doğuda ve batıda birer büyük, birer küçük olmak üzere dört imparatoru görevlendirmekteydi. Roma varlığını devam ettirebilmek için fiilen doğu ve batı olmak ikiye bölünmüştü. Batının başkenti Milano olurken, doğuyu kontrol için başkent seçilecekti.

Paganların desteğini alan İmparator Licinus ile 316'da Cibalaе (Vinkovci/Hırvat-

⁶ Murat Arslan, "İstanbul Antik Çağ Siyasi Tarihi: Byzantion'dan Konstantinopolis", *Büyük İstanbul Tarihi II*, s. 27-29, İstanbul, 2015.

titan), 317’de Mardia (Harmanlı/Bulgaristan) ve 324’te ise önce Hellespont’ta sonra Chrysopolis’te (Üsküdar) savaşıyan İmparator (Büyük) Konstantin, rakibini Hristiyanların desteği ile yenerek Roma İmparatorluğu’nun tek hâkimi konumuna yükselmışti. Aslen batı kanadının imparatoru olan Konstantin, doğunun mevcut merkezi olan İznik yerine başka bir şehri imparatorluğun yeni merkezi olarak seçmek istiyordu. Bütün bu çabalarının sonunda Konstantin, Roma’ya yeni başşehir olarak Selanik, Sofya gibi şehirleri düşünse de İstanbul’u yeni merkez olarak tercih etti.

Tarih öncesi çağları ve Byzantion’u saymazsak, Konstantin’in kurduğu İstanbul, kuruluş açısından enteresan ve modern şehircilik ilkelerine uygun bir şehirdir. 324’te Roma İmparatorluğu’nun başkenti olarak seçilen şehir, yaklaşık altı yıl boyunca bir şantiye olarak kullanılmıştır. Yeni başkente insan iskân edilmeden evvel, şehrin alt-yapısı oluşturulmuştu. Şehir, 11 Mayıs 330’da İmparator Konstantin’in bizzat yaptığı açılışla iskâna açılmıştır⁷. Bu şehir, Roma İmparatorluğu’nun yeni başkenti olduğu için artık Nova Roma olarak adlandırılacaktı.

Roma İmparatorluğu’nun 395 yılına kadar tek başına başkentliğini üstlenen İstanbul, kurucusuna ithafen Konstantinopolis olarak adlandırılmaktaydı. Asya ve Avrupa kıtalarını ayıran İstanbul Boğazı’nın en güney noktasında kurulan şehir, son derece korunaklı bir noktaydı. Üç tarafı denizlerle çevrili olan şehrin kara bağlantısı ise, surlar ile hıfzedilmekteydi. Şehrin iklimi ılıman ve yaşamaya elverişliydi. Ancak şehrin en büyük problemi su sıkıntısıydı. Şehirler hele hele büyük boyutlu şehirler nehir kenarına kurulur ve insanlık en temel ihtiyacı olan temiz suya bu şekilde ulaşılabirdi. Paris (Lutetia) Seine’nin, Londra (Londinium) Thames’in, Roma Tiber’in, Viyana (Vindobona), Budapeşte ve Belgrad (Singidunum) ise Tuna’nın kıyısında kurulmuşlardı. Dolayısıyla, bu şehirler milyonluk şehirlere dönüştüklerinde bile sanayileşmeye dayalı kirlenme başlayana kadar su sıkıntısı çekmemişlerdi⁸. İstanbul ise bu konuda son derece şanssız bir şehirdir. Küçük boyutlu bir su kaynağı olan Lykos Deresi (Bayrampaşa Deresi) dışında, önemli bir su kaynağı olmayan İstanbul, tarihi boyunca su sıkıntısı çekmiştir⁹. Bu sorunu aşmak için ilk önemli atan isimlerden biri İmparator Valens olup, Konstantin zamanında yapılmaya başlanan su kemeri bu dönemde tamamlanmıştı. Günümüzde Bozdoğan kemeri olarak anılan bu kemer, şehrin su ikmalinde hayati öneme haizdi¹⁰.

4. yüzyılın sonu İstanbul tarihi açısından birtakım önemli gelişmelere sahne olmuş; 381’de Ortodoks Kilisesi’nin “Pentarşi” olarak bilinen beşli sistemi içinde yer alan büyük merkezlerden İstanbul Patrikhanesi kurulmuştu. 391’de İmparator I. Theodosius tarafından Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu’nun resmî dini hâline gelmiş, M.S. 395’te Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılması ile beraber Konstantinopolis, artık

7 W. Jobst, B. Erdal, C. Gurtner, *Istanbul, Das Grosse Byzantinische Palastmosaik*, s. 13, İstanbul, 1997.

8 Matthew Evenden, Stéphane Castonguay, *Urban Rivers Remaking Rivers, Cities, and Space in Europe and North America*, s. 1-14, Pittsburgh, 2012.

9 İstanbul’daki su sorununu göstermek bakımından en iyi örneklerden biri Abdurrahman Şeref Bey’e ait olup, kendisi bir makalesinde bu soruna yer vermiştir. Abdurrahman Şeref Bey, “İstanbul’da Su Muzayakası”, *Tarihi Osmanlı Encümeni Mecmuası*, Sayı: 38, s. 65-73, İstanbul, 1916.

10 Fırat Düzgüner, “Byzantion’un Yedi Eko Kulesi ve Uç Kaleler”, *Mimar:ist*, Sayı:18, s.109-117, İstanbul, 2005.

Doğu Roma kanadının (Bizans) başkenti konumuna geçmişti. Batı kanadının merkezi ise Milano olmuştu.

İstanbul'un potansiyel bir fetih noktası olarak Türk soylu bir devlet tarafından hedef olarak belirlenmesi, Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın iktidar yıllarına tesadüf eder. Bu dönemde Bizans'ın hükümdarlık tahtında II. Theodosius (409-450) bulunmaktaydı. İmparator Theodosius, şehrin surlarını batı istikametinde büyüterek tarihî yarımada'nın bugünkü sınırlarını oluşturmuş oluyordu. Şehir artık tıpkı Antik Roma gibi yedi tepeliydi. Yatay bir L harfine benzer bir şekilde sıralanan bu tepeler, bugünkü Sultanahmet, Çemberlitaş, Süleymaniye, Fatih, Yavuz Selim, Edirnekapı ve Haseki Camii ile örtüşmekteydi. Theodosius'un inşa ettiği surlar deprem nedeniyle yıkılmış ve Bizans hazinesi büyük bir baskı altında, hem Attila'ya haraç ödemiş hem de yıkılan surları yeniden inşa etmek zorunda kalmıştı.

Yaklaşık 1100 yıl süren Bizans İstanbul'unun kuşkusuz en parlak dönemini, İmparator Justinyen'in iktidar yılları teşkil eder. Doğu Roma İmparatorluğu'nun antik bir Latin İmparatorluğu'ndan Orta Çağ tarzı bir Grek devletini dönüştüğü bu dönemde Justinyen, İtalya ve Kuzey Afrika'ya da hâkim olmuş ve özellikle Ravenna, İtalya'daki Bizans kültür-sanat anlayışının en önemli merkezi olmuştu. Ancak Justinyen'i Justinyen yapan iki temel hasleti bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi bizzat kendisinin oluşturduğu Codex Justinianus'tu¹¹ ki, bu kanun kodeksinin yürürlüğe girmesiyle, İstanbul dönemin bir hukuk başkenti hâline gelmişti.

Justinyen'in İstanbul'a yaptığı ikinci katkı mimari alandadır. Sergius and Bacchus Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii), Ara İrini Kilisesi ve Büyük Ayasofya onun döneminde inşa edilmiştir. Günümüzde ayakta olan Ayasofya, yapının üçüncü nesil binası olup, ilk Ayasofya I. Konstantin döneminde, ikincisi ise II. Theodosius döneminde inşa edilmiş ancak her iki yapı da isyanlar neticesinde harap olmuştu. 532'deki Nika İsyanı'ndan sonra inşa edilen yeni Ayasofya yaklaşık 1000 yıl yeryüzündeki en büyük kubbeli bina olarak varlığını sürdürmüştü.

Bizans'ın Justinyen'le başlayan transformasyon süreci, İmparator Heraklios döneminde nihayete ermişti. Esasen yetenekli bir hükümdar olan ve Bizans'ın tarihsel düşmanı Sâsânîleri mağlup etmeyi başaran Heraklios döneminde Bizans, siyasi anlamda gücünü geliştirmişti. Buna mukabil, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İslamiyet'i tebliğ etmesi ve Müslümanların çok hızlı bir şekilde Arap coğrafyasında yayılmaları, Heraklios'un Sâsânîlere karşı elde ettiği galibiyetlerin bütün kazanımlarının ortadan kalkmasına neden olmuştu¹². Suriye, Filistin ve Mısır'ı kaybeden Bizans'ın siyasi gücü azaldığı gibi, Bizans, ekonomik ve mali gelirler bakımından da oldukça küçülmüştü. Bu durum, Justinyen dönemindeki abidevi yapıların artık yapılamaz hâle gelmesine neden olmuştu. İslam'ın yükselişinin bir diğer sonucu, Bizans'ın ofansif ve fütühatçı olmaktan çıkıp defansif bir siyasal strateji benimseyen devlete dönüşmesine neden

11 1500 senelik bu metin, hakla dünya hukuku sistemi üzerinde önemli etkilere sahiptir. Justice Fred H. Blume, *The Codex of Justinian*, s. XCVII-CLXIV, Cambridge, 2016.

12 Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, s. 104-106, İstanbul, 2008.

olmuştu. Bu süreçte İstanbul Surları, Bizans'ın âdeta koruma kalkını hâline gelmişti. Karadeniz'in kuzeyinden gelen kavimler arasından Avarlar 626'da, Bulgarlar 813, 913, 921 ve 923'te Rus Hanlığı 860'ta, Kiev Knezliği 907 ve 941'de İstanbul'u kuşatmışlardı. Müslümanlar ise ilk defa 669'da, Muaviye döneminde İstanbul'u kuşatmışlardı. Kuşatmaya, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Medine'ye hicreti sırasındaki ilk ev sahibi olan Hz. Ebu Eyyub el-Ensari, nam-ı diğer Eyüp Sultan, ilerleyen yaşına rağmen katılmış ve kuşatma devam ederken şehit olmuştu. Eyüp Sultan'ın vasiyeti üzerine, kendisi surlara çok yakın bir noktaya defnedilmişti¹³. Emevilerin İstanbul kuşatmaları 674-678 ve 717-718 tarihlerinde yeniden gerçekleşmişti. Osmanlılar ise Yıldırım Bayezid'in hükümdarlığı sırasında 1391'de ve 1964-1402 arasında, 1411'de Musa Çelebi döneminde, 1422'de II. Murad'ın hükümdarlığında İstanbul'u kuşatmışlardı¹⁴.

Bizans bütün bu çalkantılar içinde eski gücünü kaybedip büyük boyutlu eser yapma yeteneğini kaybetse de başkentin yeni eserlerle zenginleştirilmesine devam edilmişti. Bir imparatorluk başkenti olarak İstanbul'da Yerebatan Sarnıcı, Binbirdirek Sarnıcı, Azize Theodosia Kilisesi (Gül Camii), Konstantin Lips Manastırı (Molla Fenari Camii), Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Camii), Maria Pammakaristos Kilisesi (Fethiye Camii) Pantepoptes Manastırı (Eski İmaret Camii), Khora Kilisesi (Kariye Camii), Blakhernai Sarayı (Tekfur Sarayı) gibi yapılar inşa edilmişti¹⁵. Erken Bizans, Orta Bizans ve Geç Bizans olarak tasnif edilebilecek Bizans mimarisindeki yapıların temel ortak özelliği, kubbenin yaygın olarak kullanılması ve kırmızı tuğla ile devşirme sütunların yaygın olarak kullanılmasıdır. Bizans mistisizmine bağlı olarak yapıların içi genellikle karanlık ve kasvetlidir. Dikdörtgen veya haç motifli planlar Ortodoks kilisesini kubbe ise, imparatorun kilise üzerindeki otoritesini esas alan Sezaropapizm¹⁶ denilen din devlet ilişkisini sembolize etmektedir.

Latin İstilasından İstanbul'un Fethine

Bizans, Orta Çağ'ın denge sistemi içinde siyasal konumlanmaya çok dikkat etmiş bir devlettir. Bu durum, imparatorluk zayıflasa dahi başkent Konstantinopolis'in korunmasına imkân vermiş ve şehri kuşatanlar elleri her seferinde boş dönmek zorunda kalmışlardır. 1071'de Malazgirt Savaşı sonrası Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu yurt edinmeleri siyasi iklimi değiştirmişti. Süleyman Şah 1075'te İznik'i fethetmiş ve İstanbul'a çok yaklaşmıştı. Ancak Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos yaklaşan Türk

13 Bu kuşatmadan tam 784 sene geçtikten sonra, 1453'te fetih hazırlıkları sürerken Fatih Sultan Mehmed ve hocası Akşemseddin tarafından Eyüp Sultan'ın kabri bulunmuştu. Osmanlı padişahlarının tahta çıkış törenleri sırasındaki taklid-i seyf denilen kılıç kuşanma seferleri burada gerçekleşmiştir. Padişahların ve sadrazamların Eyüp Sultan'a saygı ve devletin teşrifat sistemi gereğince, sefere çıkmadan önce Eyüp'ü ziyaret etmeleri bir mecburiyetti. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s. 384-385, Ankara, 1993. Bunun dışında, Hacca giden, evlenen, sünnet olan, askere giden, işe başlayan, terfi alan İstanbullular, İstanbul'un fethinden beri Eyüp Sultan'ın kabrini ziyaret etmektedirler. Bu bağlamda Eyüp Sultan Türbesi, şehrin manevi merkezi olarak önemini sürdürmektedir.

14 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 517-523, Ankara, 1999.

15 İstanbul'daki Bizans yapılarının tam listesi için bkz. John Freely, Ahmet S. Çakmak, İstanbul'un Bizans Anıtları, s. 249-250, İstanbul, 2005.

16 Deno Geanakoplos, "Bizans İmparatorluğu'nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek", çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi* Sayı: 9, s. 169-198, Malatya, 2011.

tehdidini durdurmak için Batı Avrupa'dan yardım istenmiş ve 1095 Clermont Konsili neticesinde Haçlı Seferleri başlamıştı. I. Haçlı Seferi neticesinde İznik yeniden Bizans toprağı olmuş ve Eskişehir-Denizli hattı Selçuklu-Bizans sınırına dönüşmüştü. II. ve III. Haçlı Seferleri Avrupalılar için başarısızlıkla neticelenmiş 1176'daki Miryakefalón Savaşı ile Selçukluların Anadolu'daki hâkimiyetini tescillemişti.

Ancak Türklerin İstanbul'dan uzaklaştırılması, Bizans'ın rahatlaması anlamına gelmemektedir. Nitekim 1204'teki IV. Haçlı Seferi, bu kez Bizans üzerine gerçekleşmiş ve İstanbul'a daha zayıf olan deniz surlarından merdivenlerle tırmanarak giren Latinler şehri korkunç bir şekilde yağmalamışlardır. Büyük bir katliam ve soygundan sonra İstanbul'da Venediklilerin liderliğinde bir Latin Krallığı kurulurken, İstanbul'dan kaçan Rumlar, İznik, Trabzon ve Epir'de üç ayrı krallık kurmuşlardır. Latinlerin 1204-1261 arasındaki yönetimi İstanbul'un en kara günleri olup İstanbul'un maddi ve manevi birçok zenginliği Venedik'e kaçırılmıştır¹⁷.

1261'de İznik Rum devletinin hükümdarı olan VIII. Mihail Paleolog, İstanbul'u geri almayı başarmıştı. Bizans yeniden ihya olsa da İstanbul, eski görkemli günlerinden artık çok uzak durumdaydı. İstanbul büyük ölçüde harap olmuştu. Artık hükmettiği topraklar Marmara bölgesindeki birkaç şehirden ibaret olan Bizans'ın, bu şehri yeniden layık olduğu seviyeye getirecek mali imkânı bulunmuyordu.

Bu dönemin bir diğer sonucu, Galata'nın Bizans İmparatoru Mihail Paleolog tarafından 1267'deki Nymphaeum Antlaşması ile beraber Cenevizlilere verilmesiydi¹⁸. Suriçi İstanbul'un hemen karşısında Haliç'in karşı yakasına kurulu olan Galata, bu özelliği sebebiyle Rumca karşı anlamına gelen Pera ismiyle de anılmaktaydı. Cenevizliler bu kritik noktayı Karadeniz'e geçişte bir üs olarak kullanmışlardır. Bizans da artık düşman konumuna gelen Venediklilere karşı Cenevizlileri tercih ederek İstanbul'un ticari açıdan zenginleştirmeye çalışmaktaydılar. Cenevizliler Pera bölgesinde oluşturdukları bu koloniyi 1348'de Galata k-Kulesi'ni inşa etmişlerdi. İsa Kulesi anlamına Christea Turrus ismiyle anılan bu kule, Cenevizlilerin Haliç'i, Konstantinopolis'i ve Boğaz'ı izlemelerine olanak vermektedir. Cenevizlilerin Bosforo adıyla tanımladıkları bu koloni, Bizans için ise iktisaden bir soluk borusu vazifesi görüyordu.

Osmanlıların askerî açıdan yükselişi, 1261-1453 arasında hüküm süren İstanbul'daki ikinci Bizans devrinin sönük ve içe kapanık bir şekilde geçmesine neden olmuştu. İstanbul sırasıyla güneyde Bursa (1326), doğuda İznik (1337) ve batıda Edirne (1364) gibi kendi hinterlandında bulunan şehirlerden kopmuştu. Bizans, yalnızdı ve şehirlerinden kopmuştu.

Yıldırım Bayezid tarafından kuşatılmış, bu sırada Anadolu Hisarı (Güzelce Hisar)

17 İstanbul'dan kaçırılan eserler arasında bugün Venedik meydanında bulunan 4 atlı arabası heykeli Quadriga ve bazı Hristiyan azizlerinin kemikleri yer almaktaydı. Henry Maguire, Robert S. Nelson, *San Marco, Byzantium, and the Myths of Venice*, s. 114-115, Washington, 2010.

18 Michael Balard, "The Genoese in the Aegean (1204-1566)", *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, ed. Benjamin Arbel, Bernard Hamilton, David Jacoby, s. 158-165, Londra, 1989.

inşa edilmiş, Üsküdar (Scutari) bir Türk yerleşimine dönüşmüş ve Merdibanköy (Merdivenköy) Göztepe/Gözcübaba gibi İstanbul'u fethetmeye hazırlanan Türk birliklerinin fetih hazırlıklarını yansıtan isimler bu yeni yerleşimlere verilmeğe başlanmıştı.

Bizans'ı kurtarmak isteyen II. Manuel Palaeologus, önce Avrupalı başkentlere yardım mektubu göndermiş sonra da 1400'de bizzat kendisi bir Avrupa seyahati gerçekleştirmişti. Halefi VIII. İoannis de 1423 ve 1439'da yardım talep etmek amacıyla İtalya'ya iki seyahat düzenlemiş hatta 1438'de Floransa Konsili'ne iştirak etmişti¹⁹. Bizans İmparatorları Batı Avrupalılardan Ayasofya'da Latin tarzı ayin yapmak kaydıyla destek aldılarsa da, Bizans'a verilen destek yüzeysel kalmıştı.

1444'te II. Murad'ın Varna Zaferi ile, Bizans'a destek verebilecek en büyük kuvvet olan Macaristan devre dışı kalmış ve 1448 II. Kosova Savaşı ile Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyeti tescil edilmişti. Böylece Bizans'ın büyük boyutlu ve karadan dış destek ümidi sona ermişti.

Fatih ve Türk İstanbul'un Oluşumu

1451'de Osmanlı tahtına ikinci kez geçen II. Mehmed, 1444-1446'daki ilk saltanatında başarısız bir hükümdarlık performansı gerçekleştirmişti. Zamanında babası II. Murad'a tahtı devretmek zorunda kalması, onun ikinci dönemi üzerindeki en büyük gölgeydi. Genç padişah, üzerindeki bu gölgeden ancak çok büyük bir başarı ile kurtulabileceğini biliyordu. Bu amaçla pek çok askerî hazırlık yapan ve Osmanlı ile sorunlar yaşayan diğer devletlerle çeşitli barış antlaşmaları imzalayan II. Mehmed, bütün siyasi odağını İstanbul'un fethine yöneltmişti.

1452'de, dedesinin yaptırdığı noktanın karşısında Rumeli Hisarı'nı 4 ay gibi kısa bir sürede inşa ettiren Sultan Mehmed, tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra 1453'ün 6 Nisan günü şehri kuşatmaya başlamıştı. 53 gün süren kuşatma sırasında gemiler karadan yürütülerek donanma Haliç'e indirilmiş ve özellikle kara surlarının ön kısımları, kanlı çarpışmalara sahne olmuştu. Osmanlılar, Edirnekapı ve Topkapı arasındaki bölgeyi, asıl hücum noktası olarak belirlemişler ve 29 Mayıs 1453 sabahı genel taarruza karar vermişlerdi. 29 Mayıs sabahı başlayan taarruz başarıyla sonuçlanmış ve Osmanlı birlikleri Topkapı yakınlarından şehre girmeyi başarmışlardı. Aynı gün öğleden sonraya gelindiğinde tüm şehir Osmanlı birliklerince kontrol edilirken son Bizans İmparatoru XI. Konstantin ölü olarak bulunmuştu. Bizans'a desteğe gelen Guistiani'nin önderliğindeki Venedik birlikleri ise deniz yoluyla şehri terk etmişlerdi²⁰.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra gelenek üzere şehrin en büyük mabedi olan Ayasofya'yı camiye tahvil etmişti. Ayasofya bu bağlamda Ayasofya-i Kebir veya şehrin en büyük dinî yapısı olması münasebetiyle "Ulu Camii" olarak anılmıştır. Fatih 1453-1455 arasındaki dönemde Edirne'yi başkent olarak kullanmaya devam

19 İmparator Manuel Palaeog ve İoannis Palaeog'un Papalık işleriyle ilgili münasebetleri için bkz. Basil Popoff, *Council Of Florence*, s. 14-30, Londra, 1861.

20 Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Hayatı*, s. 63-112, Ankara, 1999.

etmiş ve 1455'te kalıcı olarak Osmanlı başkenti İstanbul'a taşınmıştır.

II. Mehmed şehrin fatihi olduğu gibi, aslında ikinci kurucusudur. Şehri fethettiğinde, İstanbul eski görkemini kaybetmiş ve metruk bir kent görünümüne dönüşmüştü. Fatih'in Ayasofya'ya girerken söylediği mısra, şehrin içine düştüğü acıklı durumu özetlemekteydi: *Perdedâr-ı mikuned der kasr-ı Kayser ankebût, Büm nevbet mizened der târumu Efrasyâb*²¹.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un nüfusunu artırmak ve şehri yeniden şenlendirmek için çeşitli önlemler almıştır. Öncelikle, şehir cebren alındığı için esir statüsünde bulunan Rum nüfusu, kendi özel hazinesinden verdiği parayla yeniden özgür konuma yükseltmiştir. Ayrıca, Rum patriği Gennadios'a vezir payesi vermiş ve tüm Ortodoks nüfusun her türlü sosyal, dinî ve kültürel taleplerinin karşılanmasını sağlamıştır²². Bursa'da bulunan Ermeni Patrikhanesi'nin merkezini İstanbul Kumkapı'ya nakletmiştir. Fatih, Türk nüfusun da İstanbul'a iskânını sağlamıştır. Büyük Karaman ve Küçük Karaman Caddeleri, Aksaray, Çarşamba²³ semtleri yine Fatih'in fethettiği Karamanoğullarından getirdiği nüfusla iskân gerçekleştirilen yerlerdir. Fatih'in devlet adamları da kendi adlarıyla anılan semtler inşa etmişlerdir. Molla Zeyrek'e ithafla Zeyrek, Sadrazam Mahmud Paşa'ya ithafen Mahmutpaşa, Sadrazam Gedik Ahmed Paşa'ya atıfla Gedikpaşa semti, Molla Gürani'nin anısına Molla Gürani Mahallesi oluşturulmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in kendisi ise, Kapalıçarşı'nın ilk nüvesi ve çekirdeğini oluşturmuştu. Fatih, çarşının bugünkü Sandal bedesteni kısmını inşa etmişti. Çarşı diğer Osmanlı padişahları tarafından peyderpey büyütülürken, Fatih'in inşa ettiği ilk kısım, Bedestân-ı Atık veya Sandal Bedesteni olarak anılmaktaydı²⁴.

Fatih Sultan Mehmed, bugün Beyazıt'ta bulunan İstanbul Üniversitesi'nin merkez kampüsünü ilk sarayı olarak belirlemişti. Buradan, 1472'de bu kez Topkapı Sarayı bölgesine geçilmiş ve mimaride İranî üslubun hissedildiği Çinili Köşk²⁵ inşa edilmişti. Fatih daha sonra sarayı, bugünkü Sarayburnu noktasına kadar genişletmişti. Osmanlılar, ilk yapıldığından ötürü Beyazıt'taki sarayı "Sarayı Atık-i Âmire" (Eski Saray)²⁶ olarak adlandırırken Topkapı Sarayı'nı ise "Sarayı Cedîd-i Âmire" (Yeni Saray) olarak adlandırılmıştır. Burada şehir kültürünün bir devamlılık unsuru olarak, şehrin akropolisine (Sultanahmet Tepesi bölgesi) imparatorluk sarayının yapılması entere-sandır. Eminönü sahil bölgesi de Taht'el-Kal'a (Tahtakale), Mahmut Paşa, Uzunçarşı (Mercan) ve ilerleyen dönemlerde Mısır Çarşısı, şehrin tarihî agorası olarak görevle-

21 Bu mısra Sadî Şirazi'nin divanına ait olup, mealen "Kayser'in sarayında örümcek perdedarlık yapıyor. Afrasiyab'ın sarayında baykuş nevbet çalıyor" anlamına gelmektedir.

22 İstanbul'un fethi münasebetiyle tebrik için buraya gelen Kudüs Rum Patriği Atnasyos'a mukaddes mevkilerin dokunulmazlığı hakkında ferman verilmişti. BOA, AE, SMMD.II., 1/12.

23 Konya'da bulunan Çarşamba suyuна ithafen semte bu isim verilmiştir.

24 Semavi Eyice, "Büyük Çarşı", *DİA*, VI, 509-513, İstanbul, 1992.

25 Asuman Kolsuk, *Topkapı Sarayı Müzesi Çinili Köşk Türk Çini ve Keramikleri Sektasyonu Rehberi*, s. 1-30, Ankara, 1971.

26 Burada hâlâ bevvin denilen kapıcılar görev yapmakta ve Topkapı Sarayı ile bu kapıcılar vasıtasıyla sağlanmaktaydı. BOA, AE.SMST.II., 112/12135

rini sürdürmüşlerdir. Dönemin İstanbul kadısı ve Türk devrinin ilk belediye başkanı kabul edilen Hızır Bey'in²⁷ ikamet ettiği muhit olmasından ötürü Khalkedon bölgesi ise artık Kadıköy olarak anılacaktı.

Fatih, kendi adıyla anılacak meşhur külliyesi için şehrin dört numaralı tepesini tercih etmişti. Kuşkusuz bu bilinçli bir tercihti. Şehri kuran Konstantin'in defnedildiği ve artık yarı harabeye dönmüş olan Havariyun Kilisesi'nin (Aya Apostali) bulunduğu bu tepede inşa edilen Fatih Camii ve çevresindeki Sahn-ı Seman Medreseleri, emperyal bir eğitim kurumu olarak dizayn edilmişti. Sekiz büyük medrese ve bu medreselere kaynaklık eden Tetimme Medreselerinden oluşan bu eğitim kurumu, yaklaşık 4,5 asır varlığını devam ettirmişti. Fatih Sultan Mehmed 1481'de vefat ettiğinde kendi adıyla anılan bu külliye gömüldü. Semt bir bütün olarak Fatih adıyla anılmaya başlandığı gibi Fatih'in türbesinin çevresi de imparatorluğun en prestijli hazinesine (nekropolis) dönüşmüştü. İlerleyen yıllarda, büyük tarihçi ve hukukçu Ahmet Cevdet Paşa, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa, Sadrazam Ahmed Muhtar Paşa, Millet Kütüphanesi'nin banisi Ali Emiri, meşhur yazar Ahmed Mithat Efendi, Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve daha onlarca Osmanlı devlet adamı ve âlimi bu noktaya gömüldüler. Cumhuriyet döneminde de Halil İnalçık, Semavi Eyice, Kemal Karpat, Mehmet Genç gibi önemli tarihçiler²⁸ ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi başkanlarından Kadir Topbaş, Fatih Camii'nin hazinesine defnedilen isimler oldu.

Osmanlı Klasik Çağında İstanbul

II. Bayezid döneminde, bu padişahın adıyla anılan aynı isimli külliye, eski sarayın hemen çevresine inşa edilmiştir. Bayezid Külliyesi, Batılı başkentlerin aksine pek fazla tarihsel meydan kültürü olmayan İstanbul'un en büyük toplanma merkezlerinden biridir. II. Bayezid'in İstanbul'a kazandırdığı bir diğer kurum da Galata-Sarayı'ydı²⁹. Şehrin karşı kıyısında yer alan Galata'daki ilk büyük Türk yapılarından olan bu kurum, Enderun'a hazırlık okulu olarak tesis edilmişti. Bu mektebin manevi önderliğini bir Bektaşî şeyhi olan Gül Baba üstlenmişti³⁰. Beyoğlu'ndaki bir diğer dinî kurum olan Galata Mevlevihanesi de yine II. Bayezid döneminde faaliyete geçmiş ve Semâî Mehmed Dede bu dergâhın ilk şeyhi olmuştu. Sultan Bayezid 1509'daki büyük deprem sonrasında gerek şehrin onarımı gerekse de halkın ihtiyaçlarının karşılanması konusunda büyük çaba göstermiştir.

27 Hızır Bey, Hoca Sinan Paşa'nın babası olup (BOA, TSMA No: 8164/1, 857/16), oğlu Fatih'in son dönemlerinde vezirlik rütbesine ulaşmıştı.

28 İlber Ortaylı, "Ali Emiri Efendi", *Hürriyet*, 28,01,2024. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/ali-em-ri-efendi-42397364>

29 Galata Sarayı'nın kuruluş tarihi ile alakalı muhtelif fikirler bulunmakla beraber bu mektebin II. Bayezid döneminde ihdas edildiğine dair kaynaklarda genel anlamda bir uzlaşma vardır. Fethi İ. İsfendiyaroğlu, *Galata Sarayı Tarihi, 1461-1868*, s. 58-78, İstanbul, 2018.

30 Gül Baba'nın asıl türbesi Tomtom Mahallesi'nde yer almakta olup, Galatasaray Lisesi'nin içinde Gül Baba'nın anısına mermer lahitten bir anıt bulunmaktadır.

Yavuz Sultan Selim, başarılı seferler ile geçen kısa saltanatı sırasında, Haliç Tersanesi'ni genişletmiş ve Kasımpaşa bölgesini Osmanlı denizciliğinin merkez üssü hâline getirtmişti. Sultan Selim, Suriçinde ise Yavuz Selim Külliyesi'ni şehrin beşinci tepesine inşa ettirmişti. Burası Bizans döneminde Aspar Sarnıcı olarak bilinen noktaydı ve bu külliye'nin su temini, şehrin pek çok noktasına göre daha kolaydı. Yavuz vefat ettiği de bu camiye defnedilmiş, onun asırlar sonra tahta çıkan haleflerinden Sultan Abdülmecid de buraya defnedilmişti. Yavuz vefat ettiğinde inşaatı hâlen devam eden külliye'nin tamamlanması ise Kanuni Sultan Süleyman'a nasip olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok hususta zirveyi yakaladığı Kanuni Sultan Süleyman dönemi, İstanbul'un da tarihindeki en parlak dönemlerden biridir. Pargalı İbrahim Paşa'nın, Rüstem Paşa'nın, Lütü Paşa'nın ve Sokullu Mehmed Paşa'nın sadrazam, Bakı'nın şair ve kazasker, Ebu Suud Efendi'nin şeyhülislam, Barbaros Hayreddin Paşa'nın kaptan-ı derya, Matrakçı Nasuh'un minyatür sanatçısı ve İbn Kemal'in tarihçi olduğu bu dönem bir altın çağdı. Şehircilik açısından ise bu dönem, Mimar Sinan'ın çağıydı.

1538 yılında Hassa Ocağı baş mimarlığına atanan Mimar Sinan, İstanbul'un görünümünü baştan sona değiştirmiştir. Kuşkusuz Sinan gibi bir büyük dehanın, imparatorluğun en güçlü olduğu dönemde yaşaması, Osmanlı mimarisinin gelişimi ve İstanbul için büyük bir şans olmuştur. Bu dönemde Sinan tarafından onlarca farklı eser inşa edilmiştir. Sinan'ın İstanbul'a yaptığı eserlerden bahsederken önce altyapı çalışmalarından başlamak gerekir. Sinan'ın hayatını ve eserlerini anlatan Sai Mustafa Çelebi'nin *Tezkiretü'l-Bünyan* isimli eserinde, uzunca Kırkçeşme su yollarının inşaatı anlatılır³¹. Bu durum Sinan'ın sadece bir üstyapı mimarı değil, aynı zamanda büyük bir şehir planlamacısı ve altyapı uzmanı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Kırkçeşme su yolları, İstanbul'un susuzluk problemine uzun süre son vermiş olup onun daha az bilinen ama çok önemli bir eseridir. Yine Sinan'ın inşa etmiş olduğu Büyükçekmece'deki Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü onun köprü mimarisinde, sağlamlık ve estetiği birleştirmedeki yeteneğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sinan, İstanbul'un tepelerini Osmanlı külliyesi ile donatmış ve şehre sanatsal ve mimari anlamda Türk damgası vurulmasını sağlayan isim olmuştur. Şehrin üçüncü tepesine önce çiraklık eseri olarak 1543-1548'de Manisa'da vefat eden Şehzade Mehmed'in anısına Şehzade Camii'ni inşa eden Sinan, aynı tepeye 1551-1557'de ise Süleymaniye Külliyesi'ni inşa etmiştir. Süleymaniye, bir külliye olarak Osmanlı mimarisinin zirvesidir. İmarethaneleri, 1990'lara kadar doğumevi olarak kullanılan Darüşşifası, imparatorluğun en prestijli medreseleri, kervansarayı, çevresindeki hamamları ve akar özelliğine sahip dükkânları, hâlen en çok el yazması esere ev sahipliği yapan kütüphanesi ve merkezinde bulunan büyük camisi ile Süleymaniye Külliyesi, Kanuni Sultan Süleyman ve Mimar Sinan ikilisinin sadece İstanbul'a değil tüm insanlık mirasına bıraktıkları bir büyük armağandır. Hem Kanuni hem eşi Hürrem Sultan hem de Mimar Sinan Süleymaniye'ye defnedilmiş ve burası Fatih Camii'nden sonra yeni bir imparatorluk hazinesine dönüşmüştür.

31 Hayati Develi, *Sai Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye*, s. 48-60., İstanbul, 2003,

Sinan, Şehzade Camii ve Süleymaniye dışında Edirnekapı'daki şehrin altıncı tepesine Mihrimah Sultan Camii'ni, Fındıkzade'deki yedinci tepesine ise Hürrem Sultan (Haseki) Külliyesi'ni inşa etmiştir. Şehrin birinci tepesinde yer alan Ayasofya'nın ise restorasyonuna katkıda bulunmuş ve yapıya eklediği payandalarla, Ayasofya Camii'nin ayakta kalmasını sağlamıştır.

Sinan'ın İstanbul'da inşa ettiği diğer eserler arasında; İznik çini sanatının en mükemmel örnekleriyle bezenmiş olan Rüstem Paşa Camii, hem Beyoğlu Azapkapı'da hem de Kadırga'da inşa ettiği Sokullu Mehmet Paşa Camiileri, Üsküdar meydanını süsleyen Mihrimah Sultan ve Şemsi Paşa (Kuşkonmaz) Camiileri, topografi ile uyumun en güzel örneğini verdiği Atik Valide Camii, Tophane semtine hayat veren Kılıç Ali Paşa Külliyesi, Beşiktaş'ın merkezine konumlandığı Sinan Paşa Camii, çok sütunlu mimariye örnek olan Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camii, Eyüp'teki taş işçiliği meşhur Zal Mahmud Paşa Külliyesi yer almaktadır³². Vefatına yakın Ayvansaray'da inşa ettiği Selçuklu tarzı deneysel mimari öğeler içeren Kazasker İvaz Efendi Camii, onun çok uzun süreli ömrünün sonunda bile kendini geliştirmekten ve sanatsal arayıştan asla vazgeçmediğini gösteren bir diğer abidedir.

İstanbul'un fethinden XVI. yüzyılın sonuna kadar geçen süreyi, sadece kamu binalarının inşası ve şehrin imarı olarak nitelemek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Fetihden sonra İstanbul bir bütün olarak yükseliş göstermiştir. 1440'ta 40.000 civarında olduğu tahmin edilen şehrin nüfusu, 1550'lere gelindiğinde 400 binin üzerine çıkmıştır³³. İspanya'dan kaçan Yahudilerden, ticaret amacıyla İstanbul'a gelen Venedikli tüccarlara kadar İstanbul tam bir cazibe merkezine dönüşmüştür. Yeni Çağ'ın lojistik şartlarında bu kadar büyük boyutlu bir şehri beslemek çok büyük bir sorun olduğundan Osmanlı devlet adamlarının özellikle de sadrazam ve İstanbul kadılarının ilgilendikleri ana meselelerinden biri, İstanbul'un iaşesi meselesi olmuştur. İstanbul'un o dönem kırsal odaklı olan Surdışı semtlerinden meyve sebze temin edilmiştir. Çengelköy'den salatalık, Arnavutköy'den çilek, Gümüşsuyu'ndan bakla, Alibeyköy'den mısır temin edilmiştir. Bu bile yetmediğinden Nefs-i İstanbul denilen Suriçinde (bugünkü Fatih ilçesi, tarihi yarımada) Langa'dan salatalık ve Yedikule bostanlarından marul temin edilmiştir. Ancak, İstanbul kendi kendine yeterlikten çok uzak bir şehir olduğu için, asıl iاشة teminin merkezi Eflak-Boğdan Prenslikleri olagelmıştır. Tuna yoluyla önce İbrail, Dobruca, İsmael gibi Karadeniz liman şehirlerine nakledilen tahıl, koyun ve et ürünleri İstanbul'a taşınmıştır. Unkapanı, Balkapanı, Yağkapanı³⁴ gibi gıda ürünlerinin ölçümlerinin yapıldığı Haliç limanlarının teşekkülü, Karadeniz'den yapılan bu nakliyatın bir sonucudur.

17. yüzyıl, İstanbul için daha buhranlı bir dönemdir; sık sık gerçekleşen padişah ve sadrazam değişimleri, Genç Osman'ın asiler tarafından hunharca öldürülmesi, I. Mus-

32 Reha Günay, *Sinan The Architect and His Works*, s. 18-19, İstanbul, 2007.

33 Mehmet Öz, "İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi III*, s. 468-486, İstanbul, 2015.

34 "Kapan" ölçüm yapılan yer anlamına gelmekte olup, Yağkapanı Galata'da, Balkapanı Tahtakale'de Unkapanı Eminönü'nde bulunan iskeleye yakın hanlardı. A. Ceren Göğüş, "Bir Çocuk Oyunun Diakronik İncelemesi: Aç Kapıyı Bezirgânbaşı", 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, s. 117-123, Ankara, 2018.

tafa'nın tahttan indirilmesi, IV. Murad'ın sert yönetimi ve asilerle mücadelesi, Sultan İbrahim'in hal' edilmesi, Vaka-i Vakvakiye, Viyana sonrası bozgun yıllarının getirdiği toplumsal ve ekonomik sıkıntılar bu asrın zorluklarla geçmesine neden olmuştur. Bu dönemde yaşanan Girit Savaşı sırasında Venediklilerin bir dönem Çanakkale Boğazı'nı kapatmaları, İstanbul'da uzun süren huzursuzluklara hatta açlık tehlikesine neden olmuştu. Bu dönem İstanbul'un huzurunu tehdit eden bir başka unsur, Karadeniz'in kuzeyinden gelen Kazaklardı. Kazaklar 1629'da Büyükdere ve Tarabya bölgesini istila etmişlerdi³⁵. Kazaklar, Karadeniz üzerindeki gıda sevkiyatına da büyük zarar vermişlerdi.

17. yüzyılda, buna karşın, İstanbul'da iki önemli eser inşa edilmişti. Bunlardan birincisi Sultanahmet Camii'ydı. Çok dindar bir padişah olan I. Ahmed, kendi kişisel hazinesinden şehrin birinci tepesine bu camiyi inşa ettirmişti. Sultanahmet Camii, Ayasofya'ya medeni ve kültürel anlamda bir meydan okumaydı. Yapının kubbe çapı veya yüksekliği Ayasofya'dan küçük ama dış görünümü ve iç tezyinatı Ayasofya'dan daha estetikti. Özellikle caminin iç tezyinatında kullanılan İznik çinileri, caminin yabancılar tarafından Mavi Camii (Blue Mosque Mosquée Bleue,) olarak adlandırılmasına neden olmuştu. Eserin mimarı Sinan ekolünün öğrencilerinden Sedefkâr Mehmed Ağa'ydı. Dönemin bir diğer önemli eseri ise Yeni Camii'ydı. O dönem tam deniz kıyısında inşa edilen bu cami, temele su dolması gibi teknik sorunlar yanında mali imkânsızlıklar nedeniyle ancak 68 yılda, Valide Hatice Turhan Sultan'ın katkılarıyla 1665'te tamamlanabilmişti³⁶.

Batılılaşma Etkisinde İstanbul

Osmanlı Devleti 1718'de Pasarofça Antlaşması'nı imzaladıktan sonra Batılılaşma hareketleri, İstanbul'da da hissedilmeye başlamıştır. Lale Devri olarak anılan 1718-1730 arası dönemde Sadabad Sarayı inşa edilmiş ve İstanbullular mesire amacıyla Kâğıthane deresine gitmeye başlamışlardır. Bu dönem İstanbul'un sahil kıyılarına da yerleşim başlamıştır. Boğaz'da ilk inşa edilen sahil konutu Karlofça Antlaşması'nın imzalanması ve barışa dönülmesini kutlamak amacıyla inşa edilen Amcazâde Hüseyin Paşa Yalısı'dır. Bununla beraber, halkın günlük hayatında 18. yüzyılda büyük ölçekli bir değişim gerçekleşmemişti. Ancak kamu binalarında bu dönem önemli bir sanatsal değişim yaşanmıştı. Bu dönem Osmanlı mimarisinde Türk Barok'u olarak anılan dönem yaşanmıştır. Nuruosmaniye Camii, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, Üsküdar Yeni Valide Camii bu yeni akımın ilk örneklerindedir.

22 Mayıs 1766'da gerçekleşen deprem İstanbul'a çok büyük zarar vermiş ve Sultan III. Mustafa şehri yeniden imar etmeye mecbur kalmıştır. Laleli Camii, Üsküdar Ayazma Camii, Kadıköy İskele Camii bu dönemde inşa edilmiş, depremde zarar gören Fatih Camii ise yeniden inşa edilmişti. Eyüp Sultan Camii ve türbesinde ise geniş çaplı bir tamirat gerçekleştirilmişti. I. Abdülhamid Beylerbeyi'nde Hamid-i Evvel Cami-

35 Ahmet Oğuz, "İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Savunması için Yapılan İstihkâmlar ve Torpil/Mayın Yerleştirme Çalışmaları (1815-1915)", *100'üncü Yılında Çanakkale Zafer Sempozyumu*, s. 23-45, İstanbul, 2015.

36 Hanife Koncu, Nuri Seçgin, *17. Yüzyıl Işığında Osmanlı*, s. 510-515, İstanbul, 2023.

i'ni inşa ettirirken, III. Selim Üsküdar'daki meşhur Selimiye Kışlası'nı inşa ettirmişti. Tebdil-i kıyafet ile şehir içinde dolaşarak halkın nabzını tutan III. Selim, yayınladığı hatt-ı hümayunlarla sorunları çözmeye çalışmıştı³⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıcı ve radikal reformlarla Batılılaştığı II. Mahmud döneminde, günlük sosyal hayatta da büyük değişimler gerçekleşmişti. Bektaşî tarikatıyla çok derin bağlara sahip Yeniçeri Ocağı kapatılırken, Bektaşî tarikatı da İstanbul sosyal hayatında düşüşe geçmişti. Sultan Mahmud, Nakşibendilik ve Mevlevilik gibi farklı tarikatlara destek vermişti³⁸. Fes kullanımı, kamuda mecburi hâle gelmişti. İstanbul halkının çocuklarına iptidaî mektep (sıbyan mektebi) okumak zorunla hâle getirilmişti. Takvim-i Vekayi'nin 1831'de yayına hayatına başlamasıyla kamu yayıncılığı dönemi başlamış, sonrasında da devlet destekli olsa bile özel gazeteler yayın hayatına başlamışlardı.

Sultan Abdülmecid'in tahta çıkması ile beraber Tanzimat Fermanı ilan edilmiş ve toplumsal hayat kökünden değişmişti. Gerek Tanzimat gerek Islahat Fermanlarının Batılılaşmayı ve Osmanlıcılığı esas alan hukuki metinler olması, toplum yapısını derinden etkilemiştir. O döneme kadar kamu hizmetlerine çok sınırlı seviyede girme imkânına sahip olan gayrimüslimler, özellikle sivil bürokraside kendilerine yer edinmişlerdir. Geleneksel devlet işleyişi ve hayat tarzına göre inşa edilmiş olan Topkapı Sarayı terk edilirken, Batılı tarzda Dolmabahçe Sarayı'na geçilmiş ve bu sarayı müteakiben Çırağan Sarayı, Feriye Sarayı, Mecidiye Kasrı, Beylerbeyi Sarayı ve nihayet II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı inşa edilmişti.

Sarayın yer değiştirmesine karşın devletin bürokratik kurumları renklenmiş ve çeşitlenmişti. Fiilî anlamda en yüksek siyasi güce sahip olan sadrazamlık makamı (Bâb-ı Âli) Cağaloğlu'nda yer alırken, Beyazıt'taki eski saray, Daire-i Umur-ı Askeriye adıyla Osmanlı Harbiye Nezareti'ne dönüşmüştü. Fuad Paşa Konağı olarak anılan bugünkü İ.Ü. Eczacılık Fakültesi binası ise, Maliye Nezareti'ne dönüştürülmüştü. Kasımpaşa, Bahriye Nezareti'nin karargâhı olmuş, Sultanahmet meydanında ise Ticaret Nezareti kurulmuştu. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Süleymaniye'deki ağa kapısı Şeyhülislamlığa tahsis edilmiş ve bu bina artık Bab-ı Meşihat olarak anılmaya başlanmıştı. Haydarpaşa bölgesi, II. Abdülhamid devrinde Sıhhiye'nin merkezi sıfatıyla Mekteb-i Tıbbiye'ye tahsis edilmişti. 1840'ta kurulan Posta ve Telgraf Nezareti'ne ise Eminönü'ndeki Büyük Postane ev sahipliği yapmaktaydı. Devletin modernizasyon ve bürokratik değişim amacıyla yaptığı masraflar devleti borç sarmalının içine sokmuş ve borçlanma sürecinin başlangıcında Bank-ı Osmanî Şahane Galata'da kurulmuş, krizin sonunda borç ödemelerinin yapılabilmesi için Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuş ve bugünkü İstanbul Erkek Lisesi'nin binası bu kuruma tahsis edilmişti.

37 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 32-38, Ankara, 1999.

38 Kübra Karagöz, "II. Mahmud Dönemi Nakşibendi Tekke ve Zaviyelerine Yapılan Yardımlar (1808-1839)", *UTAD: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 2, 2020.

Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi, medreselerin yavaş yavaş önemini kaybettiği, buna mukabil mekteplerin ön plana çıktığı dönemlerdi. İstanbul, imparatorluğun en rafine kültürünü temsil eden şehir olduğu için tüm emperyal mektepler de İstanbul'da toplanmıştı. İlkokul seviyesinde sayısız sıbyan mektebi, ortaokul seviyesinde adını Tanzimat'ın babası Mustafa Reşid Paşa'dan alan askerî ve ticari rüştiyeler, idadiler, sultaniler kurulmuştu. Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Baytar gibi meslek okulları ve 1900'da kurulan Darülfünun da yine İstanbul'da toplanmıştı³⁹.

Tanzimat sonrası İstanbul, imparatorluğun tüm renklerinin yaşadığı son derece kozmopolit bir şehirdi⁴⁰. Galata, Fener-Balat ve Adalar bölgesinde yaşayan Rumlar, lokantacılık, diplomatlık, tercümanlık, doktorluk, balıkçılık, denizcilik, kıyafet dükkânları işletmeciliğiyle meşguldüler. Ağırlıklı olarak Kumkapı, Yedikule, Şişli, Kurtuluş ve Pangaltı bölgesinde yaşayan Ermeniler, kuyumculuk, kaldırım işçiliği, hamallık, tiyatroculuk, fotoğrafçılık gibi farklı mesleklere yönelmişlerdi. Klasik Türk musikisine çok iyi şekilde adapte olan Ermeniler, Tatyos Efendi, Kemani Sarkis Efendi, Bimen Şen, Nikagos Ağa gibi musikinin üstatlarını yetiştirmişlerdi⁴¹. Balyan Ailesi ise 19. yüzyıl Osmanlı kamu binalarının birçoğunu inşa etmişlerdi. Ticaret ile uğraşan Levanten nüfus, Beyoğlu, Büyükdere ve özellikle Fenerbahçe semtinde oturmaktaydılar. İstanbul Yahudileri ticaret ile uğraşmaktaydılar. Özellikle Kuledibi Mahallesi olmak üzere Galata ve Karaköy semtinde yaşamaktaydılar. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan askerlik, memuriyet, kâtiplik ve küçük esnaf olarak görev yapan Türk nüfus Suriçinde Fatih-Aksaray-Süleymaniye hattında, Surdişında ise Eyüp ve Üsküdar'da yaşamaktaydılar. Sayıca daha az olmakla beraber Arnavutlar ve Bulgarlar özellikle sütçülük, hayvancılık ve tatlı üretimi ve satışı ile uğraşmaktaydılar.

İmparatorluğun yıkılış sürecine girmesi, yüzyıllardır düşman tehlikesinden uzak yaşayan İstanbul'un tehdit altına girmesine neden olmuştu. İlk büyük korku 1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanmış, Ruslar İstanbul'un banliyösü olan Yeşilköy'e gelmişler ve İngiliz donanmasının Marmara'ya gelmesi üzerine Rus Ordusu Osmanlı başkentine saldırmaktan vazgeçmişti. Felaketle neticelenen 93 Harbi'nin İstanbul'a maliyeti ise yerinden yurdundan edinmiş binlerce Balkan Müslümanının İstanbul'a göç etmesi olmuştu. Mecidiyeköy, Hamidiye (Kağıthane), İhsaniye (Eyüp), İhsaniye (Çatalca), Teşvikiye, Ümraniye gibi muhit isimleri, gelen göçmen nüfusun bu semtlere iskân edilmesinden ötürü verilmişti.

İstanbul ikinci ve daha büyük bir tehlikeyi I. Balkan Harbi sırasında yaşamış, Bulgar Ordusu Çatalca önlerine kadar gelmişti. Bulgarlar, kuzeyde Terkos Gölü'nden güneyde Büyükçekmece'ye kadar uzanan bir hat üzerinden İstanbul'a taarruzda bulunmuşlardı. Başkentini savunulmasına İstanbul halkı da destek vermiş, devrik tren vagonlarından

39 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 215-240, Ankara, 2019.

40 Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, s. 203-206, İstanbul, 2019.

41 Osmanlı İmparatorluğundaki müzisyen Ermeniler için bkz. Fatma Adile Beşer, *19. Yüzyıl Merkezli Olarak Osmanlı Ermenileri'nde Türk Müziği*, s. 81-123, İstanbul, 2018.

oluşturulan savunma mevzilerinde günlerce çarpışan İstanbullular, Bulgar taarruzunu durdurmayı başarmışlardı. İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınmasıyla İstanbul yeniden güvenli hâle gelmişti.

İstanbul'un yaşadığı üçüncü kriz ise Mondros Ateşkes Anlaşması sonrası İtilaf Devleti gemilerinin 13 Kasım 1918'de Dolmabahçe'ye demir atmalarıydı. Bu fiilî işgal, 16 Mart 1920'de resmî bir işgale dönüşmüştü. İstanbul'un resmen işgal edilmesi başkenti artık fonksiyonsuz hâle getirmişti. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Ankara'da toplanan yeni ve millî bir meclis olan TBMM, İstiklal Harbi'nin yönetimini ele almıştı. Büyük Taarruz'da elde edilen zafer sonrasında TBMM hükûmetince Refet Paşa İstanbul'a yüksek komiser olarak atanmıştı. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasını müteakip Türk Ordusu 6 Ekim 1923'te İstanbul'a girmiş ve işgal dönemi sona ermişti.

Genç Cumhuriyet kendisine başkent olarak Ankara'yı seçmiştir. 1924'te Halifeliğin kaldırılmasından sonra Osmanlı hanedanı Türkiye'den ayrılınca, İstanbul'un da siyasetteki günlük etkisi azalmıştı. Ancak artık siyasi yetkilere sahip olmasa da İstanbul, Cumhuriyet döneminde de ekonomik ve kültürel anlamda Türkiye'nin lider şehri olmayı sürdürmüştü. Türkiye'de sanayileşme ve ekonomik kalkınma büyük ölçüde İstanbul merkezli olarak gerçekleşti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaklaşık nüfusu 1 milyon olan şehir, 100 yıllık süreçte 16 milyonluk devasa bir şehre dönüştü. Bu süreçte şehrin demografik yapısı sosyal dokusu büyük bir değişime uğradıysa da, İstanbul sahip olduğu önemi her zaman korudu.

Bugün dev bir metropol olan bu güzel şehir, sakinlerinin günlük hayatta yaşadıkları tüm zorluk ve sıkıntılara rağmen Balkanlar ve Orta Doğu coğrafyasının sosyokültürel anlamda merkez şehri olarak varlığını devam ettiriyor ve dünyadaki en önemli kültür destinasyonlarından biri olarak turist çekmeye devam ediyor.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, AE, SMMD.II., 1/2., BOA, AE.SMST.II., 112/12135, BOA, TSMA No: 8164/1, 857/16.,

İnternet Kaynakları

Hürriyet. “İstanbul ziyarette dünya birincisi”. 11,03,2024. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/istanbul-ziyarette-dunya-birincisi-42421326>

İlber Ortaylı. “Ali Emîri Efendi”. *Hürriyet*. 28,01,2024. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/ali-em-r-efendi-42397364>

Araştırma Eserleri

A. Ceren Göğüş. “Bir Çocuk Oyunun Diakronik İncelemesi: Aç Kapıyı Bezirgânbaşı”. *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*. Ankara, 2018.

Abdurrahman Şeref Bey. “İstanbul’da Su Muzayakası”. *Tarihi Osmanlı Encümeni Mecmuası* Sayı: 38. İstanbul, 1916.

Ahmet Oğuz. “İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Savunması için Yapılan İstihkâmlar ve Torpil/Mayın Yerleştirme Çalışmaları (1815-1915)”. *100’üncü Yılında Çanakkale Zafer Sempozumu*. İstanbul, 2015.

Arif Müfid Mansel. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara, 1999.

Asuman Kolsuk. *Topkapı Sarayı Müzesi Çinili Köşk Türk Çini ve Keramikleri Seksiyonu Rehberi*. Ankara, 1971.

Basil Popoff. *Council Of Florence*. Londra, 1861.

Cyril Mango. *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*. İstanbul, 2008.

Deno Geanakoplos. “Bizans İmparatorluğu’nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek”, çev. Mustafa Alican. *Tarih Okulu Dergisi* Sayı: 9. Malatya, 2011.

Fatma Adile Beşer. *19. Yüzyıl Merkezli Olarak Osmanlı Ermenileri’nde Türk Müziği*. İstanbul, 2018.

Fethi İ. İsfendiyaroğlu. *Galata Sarayı Tarihi, 1461-1868*. İstanbul, 2018.

Fırat Düzgüner. “Byzantion’un Yedi Eko Kulesi ve Uç Kaleler”. *Mimar.ist* Sayı:18. İstanbul, 2005.

Georg Ostrogorsky. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara, 1999.

Hanife Koncu, Nuri Seçgin. *17. Yüzyıl Işığında Osmanlı*. İstanbul, 2023.

Hayati Develi. *Sai Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretü’l-Bünyan ve Tezkiretü’l-Ebniye*. İstanbul, 2003.

Henry Maguire, Robert S. Nelson. *San Marco, Byzantium, and the Myths of Venice*. Washington, 2010.

John Freely, Ahmet S. Çakmak. *İstanbul'un Bizans Anıtları*. İstanbul, 2005.

Justice Fred H. Blume. *The Codex of Justinian*. Cambridge, 2016.

Kübra Karagöz. "II. Mahmud Dönemi Nakşibendi Tekke ve Zaviyelerine Yapılan Yardımlar (1808-1839)". *UTAD: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt: IV, Sayı: 2. 2020.

Matthew Evenden, Stéphane Castonguay. *Urban Rivers Remaking Rivers, Cities, and Space in Europe and North America*. Pittsburgh, 2012.

Mehmet Öz. "İstanbul Nüfusu: Fetih'ten XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* III. İstanbul, 2015.

Mehmet Zeki Pakalın. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III. Ankara, 1993.

Mert Ağaoğlu. *Erken Osmanlı Devrinde Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Selatin Camileri*. İstanbul, 2022.

Michael Balard. "The Genoese in the Aegean (1204-1566)", *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*. Ed. Benjamin Arbel, Bernard Hamilton, David Jacoby. Londra, 1989.

Murat Arslan. "İstanbul Antik Çağ Siyasi Tarihi: Byzantion'dan Konstantinopolis". *Büyük İstanbul Tarihi* II, İstanbul, 2015.

Oğuz Tekin. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul, 2021.

Orhan Sakin. *Osmanlı'da Etnik Yapı*. İstanbul, 2019.

Reha Günay. *Sinan The Architect and His Works*. İstanbul, 2007.

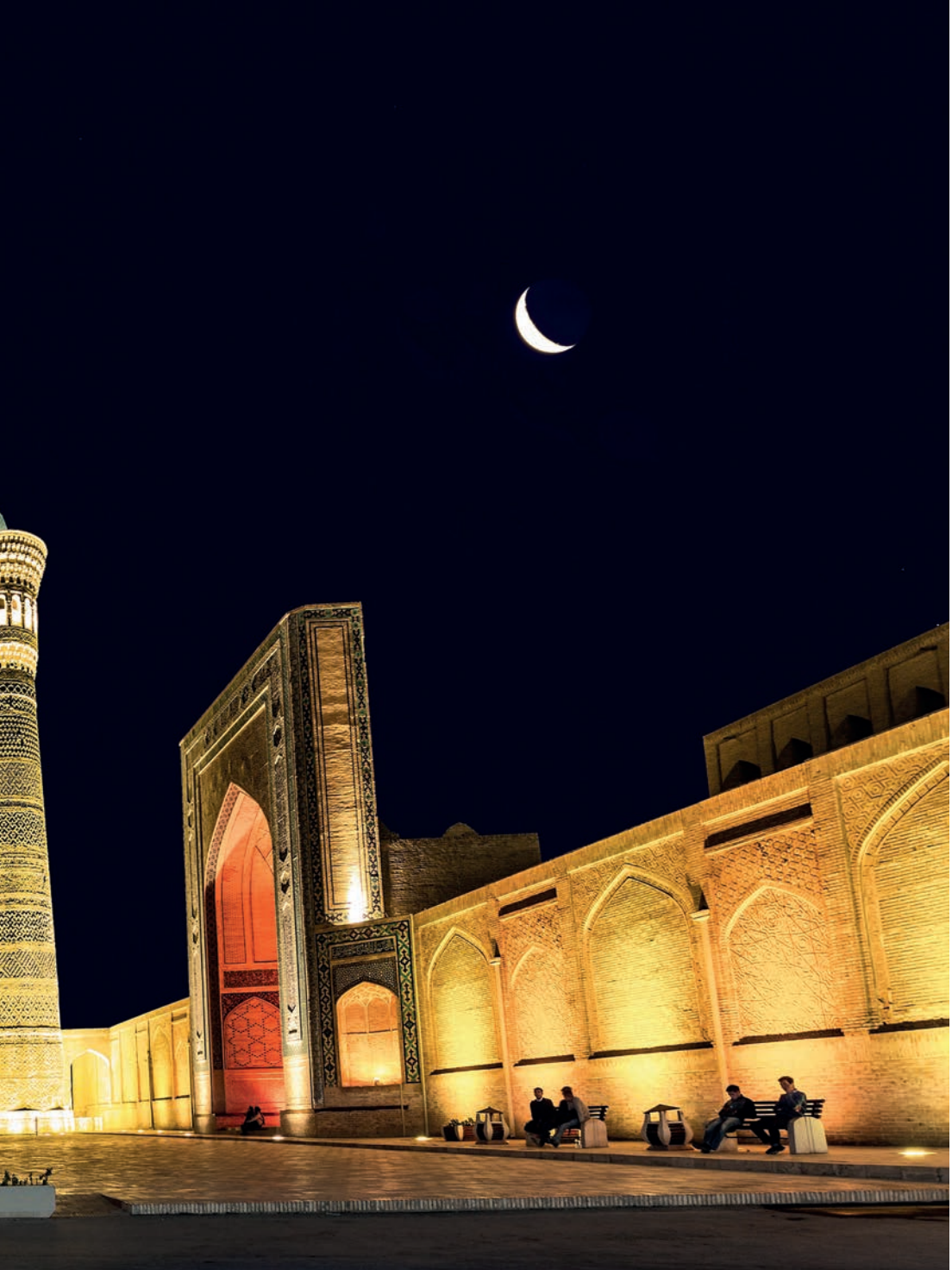
Selahattin Tansel. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Hayatı*. Ankara, 1999.

Semavi Eyice. "Büyük Çarşı". *DİA* VI. İstanbul, 1992.

W. Jobst, B. Erdal, C. Gurtner. *Istanbul, Das Grosse Byzantinische Palastmosaik*. İstanbul, 1997.

Yahya Akyüz. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara, 2019.

Kalan Camii (sağda) ve Mir Arap Medresesi (solda)

BUHARA

Nurettin HATUNOĞLU*

İslam kültür coğrafyası içerisinde birçok şehrin ismini zikretmek mümkündür. Fakat tarihsel süreç içerisinde geçirmiş oldukları siyasi, dinî, kültürel hadiseler ve bu hadiselerin neticesinde meydana getirdikleri birikim, geçmişte ve günümüzde oynadıkları rol, bu şehirlerin göreceli de olsa İslam kültür coğrafyası içindeki önem sırasını değiştirmektedir. İslam dini denince akla ilk gelen Mekke ile Medine şehirlerine Mükkerre ve Münevvere sıfatlarının yakıştırılması İslam peygamberinin bu şehirlerde doğup vefat etmesinin doğal sonucu iken, bu iki şehir dışındaki diğer İslam beldelerinin benzer sıfatlar alması, geçirmiş oldukları tarihsel süreç ve İslam kültürü içerisinde oynadıkları rol ile ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında Buhara, yetiştirdiği âlimler ve İslam dininin Arap coğrafyası dışında gelişmesine sağladığı eşsiz katkılar sayesinde, İslam kültür coğrafyasının en önemli beldelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Buhara şehri İslam İşbirliği Teşkilatı bünyesinde faaliyet gösteren İslam Eğitim, Fen ve Kültür Örgütü (ICESCO) tarafından 2020 yılı İslam Dünyası Kültür Başkenti olarak ilan edilmiştir.¹ Buhara, Ahlat ve Belh şehirleri ile birlikte Kubbetü'l-İslam sıfatına sahip olan üç şehirden biridir.² Bu sıfatı İslam ülkeleri içindeki öneminden ötürü almıştır. Bu sıfatı Hoca İmam Ebû Hafs el-Kebîr Buhârî sebebiyle 9. asırda kazanmış-

* Prof. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD, Zonguldak/Türkiye, hatunoglu.nurettin@gmail.com

¹ <https://www.icesco.org>

² Recai Karahan-Mehmet Kulaz, "Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı Kazı, Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları", *Edebiyat Fakültesi Panelleri, 11 Mart 12 Mayıs 2016, Van, Bildiri Kitabı*, haz. Zeki Taştan-M. Zeki Duran-Ebru Akköprü, Hiper Yay., İstanbul, 2017, s. 256.

tır. Şerif sıfatını ise 13. asırda almıştır. “Fahire” sıfatı İslam dininin korunması adına kan döken şehitlere binaen verilmiş olup, İslam’ın korunması ve bölgede gelişmesinde Buhara’nın çok büyük rolü olmuştur.³ Cüveynî⁴ *Târîh-i Cihangüşâ* adlı eserinde Buhara’nın önemi ve adı ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Doğu şehirlerinden Buhara, İslam’ın kubbesidir ve doğunun Medine’sidir. Şehrin karanlığı âlim ve fıkıhçıların nurları ile aydınlanmış, etrafı büyük insanların varlığı ile süslenmiştir. Kurulduğundan beri her devrin en büyük din âlimleri hep orada yetişmiştir. Buhara kelimesi “Buhar”dan türemiş olup, bu kelimenin Mecusiler dilindeki manası “ilimler mecmuası”dır. Dönemin Uygur ve Hitay putperestleri de putlarının bulunduğu mabede “Buhar” derler. Şehrin kurulduğu sırada adı ise Bumickes imiş.

Yakın dönemden de bir örnek verecek olursak; Buhara Emirliği’nin Ruslar tarafından işgaline denk gelen yıllarda kaleme alınan Muhammed Ali Belcuvânî’nin *Târîh-i Nefe-i* adlı eserinde Buhara ile ilgili verilen bilgiler Sovyetler öncesi kültürel yaşamın tespiti, İslami kimliği ve şehrin önemi için değerli bilgiler içermektedir. Bu eserde Belcuvânî,⁵ “Buhara-i Şerif Ülkesinin Faziletleri” başlığı altında şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bilinmelidir ki bu şehre ilim bahçesi denir. Buhara sözünün asıl anlamı ilimdir. Bu şehirde ulema, fuzela, sulehalar çoktur. Ona İslam merkezi demişlerdir. *Tarih-i Mullazade* eserinde Kubbetü’l-İslam olarak zikredilmiştir. Şehitler, evliyalar ve erenler çoktur. Hazreti Eyüp, bu belde ve halkı için çok dualar etmiştir. Bilad-ül Amn ve Bilad-ül Fahr denilmiştir. Çünkü kıyamette bu ülke ve ehliiden peygamberlerin övüncü olan peygamberimiz övünecekmiş. Bu sebeple Buhara’ya “Fahire” (övünülen) denilmiştir.

İbn Havkal da *Suretu’l-Arz* adlı eserinde,⁶ “İslam dünyasında çevresi Buhara’dan daha güzel bir şehir görmedim ve duymadım” ifadelerini kullanmaktadır.

Yukarıda biri eski diğeri yeni dönemde kaleme alınmış eserlerden örneklenen bütün bu övgüler ve yakıştırmalar şehrin İslami kimliği ile ilintili olarak zikredilmiştir. Yakın döneme baktığımızda Sovyet idaresinin başlangıç dönemine denk gelen yıllarda kaleme alınan Belcuvânî’nin eserinde Buhara’da 79 tane medresenin ismi verilmektedir. 3-4 bin kişinin namaz kılabilirdiği Divanbegi ve Lebi Havz büyük camilerinden, 196 mahalle ve beş vakit namaz kılınan 299 caminin varlığından bahsetmektedir. Buhara’da İslami kültürün ve yaşamın gözle görünür unsuru olan medrese ve cami gibi yapıtların sayısı ile ilgili doğal olarak farklı rakamlar da zikredilmektedir. Örneğin, Zarcone,⁷ N.

³ Recebov-İnayetov, 2016, s. 51-52.

⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1999, s. 130.

⁵ Belcuvânî, *Tarih-i Nefe-i*, 1927, haz. Şamdan Vahidov-Zair Çariev, Akademiya Neşriyatı, Taşkent, 2001, s. 9-16

⁶ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara, 2001, s. 218.

⁷ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı*, çev. Ali Bertkay, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 112.

Hanikov'a dayandırarak 19. yüzyılda 60'ı büyük 103 medreseden ve Buharalı S. Aynî ile Tatar Maaz-el Avrî el-Buhârî'ye dayanarak, abartılı bulduğu 190 ila 204 medreseden bahsetmektedir. Ayrıca 360 veya 390 caminin varlığının öne sürüldüğünü ama gerçeğe yakın sayının 200 olduğunu belirtmektedir. Bütün bu rakamlar, ihtilaflara rağmen Buhara'nın İslami kültürel kimliği ve önemi hakkında bir değerlendirme yapmamıza imkân verebilmektedir. Bu yönü ile Buhara şehri Türk İslam medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'dan önce de uzun bir geçmişe sahip olan Buhara'nın günümüzde ve yakın geçmişte sahip olduğu kültürel kimlik, yaşamış olduğu tarihi sürecin bir sonucu olmuştur. Kuşkusuz bu sürecin en önemli kırılma noktası bölgenin Arap orduları tarafından ele geçirilmesi ve Buhara'nın zamanla Müslümanlaşması olacaktır.

Tarihsel sürece geçmeden önce Buhara kelimesinin ortaya çıkışı, anlamı ve günümüzdeki durumu ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmak konunun anlaşılır olmasına katkı sağlayacaktır. Kelimenin Mecusi dilinde “ilim irfan merkezi manastır” demek olan “vihara” kelimesinden geldiği, evvelce bir Buda merkezi olduğundan dolayı buraya Buhara denildiği ileri sürülmektedir. Ayrıca eserlerde Nimciket, Bumsiket gibi isimler ile zikredildiği de söylenmektedir.⁸ Buhara adının ortaya çıkışı ile ilgili Şeşen, “Buhara adı ilk defa Pu-ha şeklinde 630 yılı civarında Çinli seyyah Hüang-Tsang tarafından kullanılır. Şehrin adının eski paralar üzerinde “Pwy'r ywb” şeklinde geçmesinden Buhara adının çok daha önceleri kullanılmakta olduğu sonucuna varılabilir. Bu kelimenin Sanskritçe vihara kelimesinin Türkçe'deki şekli buhardan türemiş olması da mümkündür. Belki de Nümickeş şehrinde kurulan bir “vihara” (manastır) dolayısıyla şehre bu ad verilmiştir”⁹ ifadelerini kullanmaktadır. Eski Uygur dilinde de “Buhar” kelimesinin manası tapınak ya da mabet anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ Çin kaynaklarında ise En, Ensi, Enga, Buha, Buhu, Buhe, Buheer, Buhuer, Buhuaer, Buhele, Buhuele, Fuha, Puhuele gibi isimler ile anılmış olup ilk üçü Buhara'nın Çince adlarıdır, diğerleri ise Buhara sözünün Çince telaffuzundan ibarettir. Arap kaynaklarında ise Numiciket, Nevmiciket, Bumiciket, el-Medine es-Suffriye (Bakır Diyarı), Medinetü't-Tüccar (Tüccarlar Memleketi), Şaristan-ı Ruyin (Tunç Şehri) gibi isimler ile de anılmış olup, Horosan'da hiçbir şehrin bu kadar ismi yoktur.¹¹

Buhara şehri günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde olup idari açıdan il statüsündedir. Özbekistan İstatistik Kurumu'nun 2020 verilerine göre toplam il nüfusu 1 milyon 923 bin kişidir; ahalinin 709 bini şehirlerde, geri kalanı ise taşrada yaşamaktadır.¹² İl merkezinin nüfusu ise 300 bin civarındadır. Buhara ülkenin güneybatısında, Zereşan Nehri'nin aşağı mecrasında olup başkent Taşkent'e uzaklığı 616

8 Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya, 1988, s. 111.

9 Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 363.

10 Emre Keser, “Tarih-i Buhara'ya Göre Buhara'nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Birkaç Not”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım Aralık 2019, Cilt: 123, Sayı: 243, 283.

11 Abdulahat Muhammedcanov- İsrail Nazarov, “Buxara”, *Özbekistan Milli Ansiklopediti*, Devlet İlimi Neşriyatı, Taşkent, 2001, s. 753; Narşâhî, *Tarihi Buhara*, çev. Erkan Göksu, Ankara, TTK Yay., 2013, s. 35.

12 <https://stat.uz/uz/ochiq-ma-lumotlar>.

km'dir. İklimi karasal olup yazları sıcak, kışları ise soğuk ve kar yağışlıdır.¹³ Kızılkum çölü ile çevrili olup Zerefşan'ın sularının bazen kesintilere uğramasına rağmen ulaşmayı başardığı bir vahadır. Coğrafi konumu dolayısıyla tarihî İpek Yolu'nun güney güzergâhının önemli kavşak noktalarından biri olmuştur.

Günümüzde halkın büyük çoğunluğunu Özbek Türkleri oluşturmaktadır. 1970 yılında yapılan bir sayıma göre Buhara'da yaşayanların %71.9'u Özbeklerden, %11.1'i Ruslardan, %5.5'i Kazaklardan, %3.6'sı Tatarlardan, %2.1'i Taciklerden geri kalanlar ise Türk kökenli, Türkmen, Karakalpak ile gayri Türk Yahudi, Ukraynalı ve Araplardan oluşmaktadır.¹⁴ Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasından sonra tüm ülkede olduğu gibi Buhara'da da nüfus oranları Rusların aleyhinde değişmiştir. Buhara merkez yerleşkesinde Özbek ve Tacik dilleri birlikte kullanılmaktadır. Özbekler ve Tacikler arasında çift dillilik söz konusudur. Özbekler ev hayatlarında anadillerini konuşmalarına rağmen çarşı-pazar gibi yerlerde Tacik dilini kullanmaktan rahatsızlık duymazlar. Bu durumun sebebi uzun yıllardan beri Buhara'da Farsçanın bir kolu olan Tacikçeyi konuşan etnik bir grubun varlığıdır. Şehir erken dönemlerde Türklerin hâkimiyetine girmiş olmasına rağmen resmi dil olarak Farsçanın kullanılması, dinî eserlerin Farsça kaleme alınması âdeti ve Türklerin diğer kültürleri muhafaza etme geleceğinden dolayı günümüze kadar bu dil gündelik yaşamda varlığını devam ettirmiştir.

Buhara şehrinin yukarıda özetlemeye çalıştığımız günümüzdeki durumunu ortaya çıkaran tarihî sürece baktığımızda, ilk dikkat çeken husus İslam'dan çok önceleri kurulmuş bir şehir olmasıdır. 1974 yılında A. Skerov, A. Muhammedcanov ve Y. Gulamov tarafından Abdulaziz Han Medresesi yanında yapılan arkeolojik kazıda 19 metre derinliğine kadar gidilmiş, Harezm, Afrasyap ve Merv'de çıkarılan eşyalara benzer eşyalar bulunmuştur. Yapılan tetkiklerde bu şehrin tarihinin Zerefşan havzasının diğer önemli şehri olan Semerkant ile denk olduğu ortaya konmuştur. Bu veriler ışığında 1993 yılında Birleşmiş Milletler çatısı altında faaliyet gösteren UNESCO tarafından da Dünya Mirası Listesi'ne alınmış, bu karara binaen Özbekistan devleti tarafından 1997 yılında "Buhara'nın kuruluşunun 2500. yılı" temalı etkinlikler düzenlenmiştir.¹⁵

Buhara şehri Arap tarihçi ve coğrafyacılarının Ceyhun Nehri'ni kastederek "nehirin öte tarafında bulunan bölge" anlamında kullandıkları Mâverâünnehir bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bu bölge M.Ö. II. binyılda Aryanların göç ve iskânına sahne olmuş, yine M.Ö. VI. yüzyılda Pers Devleti'ne bağlanmıştır. Bölge Büyük İskender'in kısa süreli hâkimiyetinin ardından Baktriya Krallığı toprakları içerisinde yer almıştır. M.Ö. II. yüzyıl başlarında doğudan gelen göçebelerin istilasına uğrayan bölge Yüe-çiler'in ve Kuşan Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. M.S. V. yüzyılın ortasından VI. yüzyılın ortalarına kadar Eftalitlere, bu devletin yıkılmasının ardından Batı Göktürk Devleti'ne bağlanmıştır. Buhara ve Semerkant şehirlerinin yer aldığı Soğdiana, Horosan valiliğine bağlı olup Sâ mânîler döneminde özel statüye sahip olan Mâ-

13 Recebov-İnayetov, 2016, s. 10.

14 Recebov-İnayetov, s. 27-28.

15 Recebov-İnayetov, 2016, s. 25-<https://whc.unesco.org/en/list>.

verâünnehir bölgesinin Harezmi, Saganıyan-Huttel, Bedehşan ve Fergana-Şaş olarak adlandırılan beş kısmından biri olmuştur.¹⁶ Soğdiyana bölgesi ise genel hatları ile bugünkü Özbekistan'ın Kaşkaderya, Surhanderya, Semerkant, Buhara, Nevai vilayetleri ve Türkmenistan'ın bir kısmını içeriyordu. İlk başkenti Keş (Şahrisebz), sonra Semerkant şehri olmuştur. Soğdiyana üç tarihî-coğrafi hududu içermiştir. Bunlar Semerkant Soğdu, Buhara Soğdu ve Keş-Nahşeb Soğdu'dur.¹⁷ Çinlilere göre Soğdiyana, Semerkant ve Buhara arasındaki Zereşan ve Kaşkaderya arasındaki bölge idi. Soğdiyana'dan ilk defa M.Ö. VI. yüzyılda eski Perslere ait Nakşi Rüstem yazıtlarında bahsedilmiştir.¹⁸

Narşahi'ye göre Buhara, İskitlerin efsanevi Türk hükümdarı Alp Er Tunga (Afras-yap) tarafından M.Ö. VII. asırda kurulmuş olsa da, yukarıdaki işgallere rağmen İslam fetihleri öncesinde Buhara'da etkili olan kültür, Soğd kültürü olmuştur. Şehirde M.Ö. VI. ve M.S. IV. asırlar arasında Soğdlar siyasi ve kültürel olarak çok etkili olmuş, nitekim Buhara'da bulunan ilk sikke de M.S. II. yüzyıla tarihlenmiştir. IV. asırdaki düşüşe rağmen V. asırda İpek Yolu'nun avantajları sayesinde şehir hayatında tekrar olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Şehir Persler ve Büyük İskender'in geçici işgallerine maruz kalmış, V. ve VI. asırlarda ise Eftalitlerin işgaline uğramıştır. VI. ve VIII. asırlarda ise Buharhudatlar tarafından idare edilen şehir, merkezî bir idareden yoksun olarak prenslikler şeklinde bir dönem Batı Göktürk Kağanlığı'na da bağlı olarak yaşamıştır.¹⁹

Siyasi ve askerî bir güç olmaktan ziyade kültürel ve ticari faaliyetlerde bulunan Soğdlar, Buhara'nın antik döneminde çok etkili olmakla birlikte, diğer bölgeleri de kapsayan Soğdiyana M.Ö. VI. asırdan M.S. X. asra kadar İran kültür ve medeniyetinin yaşandığı bir bölge olmaya devam etmiştir. Soğdlar bu tarihten sonra Soğdça yazmayı ve konuşmayı terk ederek Fars ve Tacik diline, kuzeydeki kabileler ise Türk diline geçmişlerdir. Soğdlar merkezî bir hükümdarlıktan ziyade Semerkant'ın üstünlüğünü tanıyan bağımsız prensliklerden oluşan bir konfederasyon şeklinde yaşamıştır. Göktürkler döneminde İpek Yolu üzerindeki etkinliklerini artırmışlardır.²⁰

Arap ordularının gelişinden önce Türklerin bu bölge ve Buhara'daki varlıklarına kısaca baktığımızda, onların bu şehre gelişlerinin M.Ö. II. ve I. asırlara denk geldiğini görmekteyiz (Efsanevi figür Alp Er Tunga dikkate alınmaz ise). Eftalitler ve Göktürkler döneminde bu bölgede yaşayan Türklerin oranı doğal olarak artış göstermiştir. Kutaybe, Buhara'ya geldiğinde Buhara hükümdarının veziri Türklerden olup Batı Göktürk Kağanlığı'ndan yardım talebinde bulunmuş ve bu talepleri karşılık bulmuştur. VIII.

16 Osman Özgüdenli, "Maveraünnehir", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 177-178.

17 Zebinişo Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MIKAD)*, Aralık 2017, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 163.

18 Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdça", *Türkbilgi*, 2012, Cilt: 24, s. 81-83.

19 Recebov-İnayetov, 2016, s. 10; Arapov, *Bukhara: Masterpieces of Central Asia*, SMI-ASIA, Taşkent, 2012, s. 4; Ali Berat Alptekin- Ebru Şenocak, "Alper Tunga Destanı'nın Yeni Bir Kaynağı Olarak: Süleymannâme", *Jurnal of Turkish Language and Literature*, 2019, Cilt: 5, Sayı: 2, s. 142

20 Matteo Compareti, "Soğdiyana Tarihine Giriş", *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II, 269; Boris I. Marshak, Türkler ve Soğdlular", *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II, 299; Ahmet Taşağıl, Soğd", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 348-349.

ve X. asırlarda ise artık Türkler sadece şehir ve köylerde değil vaha etrafındaki çöllerde bile yaşamaya başlamışlardı.²¹

Türklerin kültürel hayatlarında olduğu gibi, Buhara şehrinin tarihinde de kültürel hayat İslam dini ile birlikte büyük bir değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Arap ordularının Buhara ve çevresine geldiği dönemde Mâverâünnehir, siyasi birlikten yoksun olup Soğd ve Türklerden oluşan küçük beylikler şeklinde idare ediliyordu. Ubeydullah b. Ziyad, Buhara üzerine yürüdüğünde (674) Buhara idaresinin başında, ağır vergiler ile Araplarla barış yapmak zorunda kalan Kabac Hatun bulunuyordu. Buhara'nın, Arap İslam orduları tarafından kesin olarak ele geçirilmesi Kuteybe b. Müslim tarafından 709 yılında gerçekleştirilmiş olsa da, daha öncesinde Ubeydullah b. Ziyad, Said b. Osman ve Selm b. Ziyad gibi Emevî valileri tarafından vergi karşılığı kontrol altına alınmıştı. 705 yılında Horasan valiliğine atanan Kuteybe b. Müslim, 709 yılında Buhara'ya yürümüş, Türk ve Soğdlardan müteşekkil büyük bir orduyu mağlup ederek Buhar Hudat'ı ağır bir haraç karşılığında barışa mecbur kılmıştı. Kuteybe şehre girerek askerî bir garnizon kurmuş, böylece Buhara kesin olarak Arapların hâkimiyetine girmiştir.²² Kuteybe, Buhara'yı dört defa ele geçirmiş, ilk üçünde halk Müslümanlığa geçmiş olmalarına rağmen tekrar eski dinlerine dönmüştür.²³ Bu sebeple Kuteybe ele geçirdiği diğer şehirlerde olduğu gibi Buhara'da da mescitler yaptırmıştır. Buhara halkının evlerinin yarısını Araplara terk etmeye mecbur etmiştir. 712 yılında II. Göktürk hakanı Kapgan Kağan döneminde Bilge ve Kül-tigin, Kuteybe'nin Buhara'da olmamasından istifade ederek Soğdların Araplara karşı daveti üzerine Semerkant hariç Soğd bölgesini ele geçirmiştir. Fakat 713 yılında Kuteybe tarafından tekrar püskürtülmüştür. Kısa süre sonra Göktürklerden bağımsızlığını kazanan Türgiş hakanı Sulu Kağan, Soğd bölgesinde Araplara karşı amansız bir mücadeleye başlamıştır. İsyancıları Araplara karşı himaye ederek Arapları o kadar uğraştırmıştır ki kendisine "Ebu Muzâhim" (sıkıntı-zahmet babası) lakabı verilmiştir. Kuteybe'den sonra da valilerin kötü davranışı ve vergi gibi sebeplerden halk sık sık isyan etmiş, Türklerin bu isyanlarda Soğdları bazen kışkırtması, bazen de desteklemesi ile Buhara bir dönem Arap hâkimiyetinden kısa süreliğine de olsa çıkmıştır. Sulu Kağan'ın ölmesi ve devletin yıkılmasına kadar (738) Araplar ciddi bir direniş ile karşılaşır.²⁴ Tüm bu isyanlar ve Arapların kendi içindeki mücadeleden kaynaklanan ayaklanmalara rağmen, Buhara'da Arap varlığı ve İslamiyet gün geçtikçe yerleşik hâle gelmiştir. Bunda Kuteybe'nin Cuma namazına gelenlere para vererek teşvik etmesi, Arapçayı öğreninceye kadar kendi dillerinde ibadete izin verilmesi gibi yumuşak uygulamaların yanında, halkın evlerini Araplar ile paylaşması gibi²⁵ despot uygulamaların da etkisi olmuştur. Buhara'da, İslam'ı kabul eden yerli sülalenin idaresinin başında bırakılması bir süre devam etmiş fakat Tuğşade, Kuteybe ve Bünyat gibi idareciler farklı bahaneler ile öldürülmüşlerdir.²⁶

21 Kerim Şaniyazov, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Şark Neşriyatı, Taşkent, 2001, 203-204

22 Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, Çağrı Yay., 1980, s. 11-15.

23 Narsâhî, s. 75.

24 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 201-207.

25 Mehmet Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2012, Cilt: 5, Sayı: 23, s. 153-154.

26 Şeşen, "Buhara", VI, 363

Abbâsî hanedanının iktidara gelmesi ile devlet bünyesinde değişiklikler meydana gelmiş Emevîler dönemindeki fetih siyaseti hız kaybetmiştir. Bu dönemde en önemli gelişmelerden biri 751 yılında yaşanan Talas Savaşı olmuştur. Sulu Kağan'ın öldürülmesi üzerine Türklerin zayıflaması ve yerli halkın Araplara karşı Çin'den yardım istemesi, Çin'in Batı Türkistan'a sefer yapmasına sebep olmuştur. Fakat bu savaşta Karlukların Arapların safında savaşa katılması savaşın seyrini değiştirmiş, Çin ordusu mağlup olmuştur. Bu gelişme ile Türkistan'da Çinin mi yoksa İslam medeniyetinin mi hâkim olacağı sorusu Müslümanların lehine çözülmüştür.²⁷ Araplar Buhara'nın da içinde bulunduğu Mâverâünnehir bölgesini Horosan valiliği kanalı ile yönetmişlerdir. Horasan valiliğine atanan Tâhir b. Hüseyin ile 885 yılına kadar devam edecek Tâhirîler sülalesi, ismen Abbâsîlere bağlı olup bağımsız hükümdarlar gibi yönetimi ellerinde bulundurmushlardır.²⁸ Abbâsîler döneminde Arapların Mâverâünnehir'deki hâkimiyetleri merkezdeki halifelerin otoritelerine bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Abbâsîlere ismen bağlı olan Fars kökenli aileler ortaya çıkmış; Tahharîler, Saffarîler ve Sâmânîler adıyla bilinen bu sülalelerden en çok Sâmânîler döneminde Buhara önem kazanmıştır. Çünkü Sâmânî Devleti'nin gerçek kurucusu ve hanedanın en önde gelen şahsiyeti olarak kabul edilen İsmail devrinden (892-907) itibaren Buhara başkent ilan edilip, büyük bir idari ve kültürel merkez hâline gelmiştir.²⁹ Böylece Mâverâünnehir ve Horasan, dinî ve felsefî sahada en olgun meyvelerini Sâmânîler döneminde vermiş, bu dönemde yıldızı parlayıp ön plana çıkan ilim merkezlerinin başında Semerkant ve Buhara olmuştur.³⁰ Sâmânîler döneminde âlimlerin itibarı yükselmiş, âlimler hükümdar huzurunda yer öpme mecburiyetinden muaf tutulmuşlardır. Buhara'da Hanife hazretleri, devrin fakihleri arasından en büyük ve değerli âlim seçilerek mühim meseleler onun görüşlerine göre çözüme kavuşturulmuştur.³¹ Sâmânî hükümdarları dinî ve ilmî tartışmaların özgürce yapılmasına imkân tanımakla birlikte geleneksel olarak da Hanefî âlimleri desteklemiş ve onları resmî makamlara atamışlardır. Bu âlimler başta Semerkant ve Buhara olmak üzere Mâverâünnehir'in diğer şehirlerinde kendilerince yanlış inançların yayılma tehlikesine karşı Sünnî inancının amentüsünün tespiti ve yorumu görevini üstlenmişlerdir.³²

Sâmânîlerden sonra, Moğol işgaline kadar Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular ve Harzemşahlar tarafından ele geçirilen Buhara, Moğol işgali ile birlikte büyük bir yıkım yaşamıştır. 1220 yılında kalabalık Moğol askerleri şehir kalesinin etrafına gelmiş, kaleyi savunanlar gece çıkıp kuşatmayı yarmaya çalışsalar da başarılı olamamıştır. Şehrin büyük bir çoğunluğu günlerce yanmış, çok zayıat verilmiştir.³³ Moğolların parçalan-

27 Yıldız, s. 32-37; Barthold, s. 212

28 Hasan Kurt, "Tahiriler", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 403-404.

29 Sadi S. Kucur, "İsmail b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 85; Erkan Göksoy, "Târih-i Güzide'ye Göre Sâmânîler", *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 158

30 Recep Önal, "Mâtürîdî Düşüncesinin Teşekkülünde Sosyo- Jeopolitik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler", 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 17-21 Ekim 2018 Buhara- Özbekistan, *Bildiriler Kitabı*, ed. M. Dursun Erdem, Özcan Güngör v.d, Son Çağ Yay., Ankara, 2018, s. 69

31 Barthold, s. 250

32 Önal, s. 59

33 Cüveynî, s. 134-36

ması sonrası Buhara, Çağatay Hanlığı sınırları içerisinde kalmıştır. Timur Devleti'nin başkenti Semerkant'tan sonra en önemli merkez olarak karşımıza çıkan Buhara, Timur sonrası Türkistan coğrafyasında hâkimiyeti ele geçiren Şeybânîler döneminde tekrar başkent olarak bölgede ön plana çıkmıştır. Fakat Buhara şehrinin başkent olarak öne çıkması Şeybânîlerin son dönemine denk gelmektedir. Şeybânîlerin ilk dönemlerinde merkez Semerkant olmasına karşın Buhara, veliahtlara tımar olarak verilmiş, Buhara başkentten sonraki en önemli şehir olarak önemini giderek artırmıştır.³⁴

Şeybânîlerden itibaren Buhara aynı ad ile anılan bir devlete dönüşmüştür. Timur sonrası Türkistan tarihinin en önemli figürü olarak 1920 yılına kadar siyasi hayatına devam eden bu devlet, Coğrafi Keşifler ile yön değiştiren ticaretin olumsuz yansımalarının yaşandığı Türkistan'ın siyaseten parçalanmış, kültürel açıdan gerilemiş ve giderek içine kapanmış olduğu hanlıklar döneminin en önemli aktörü olarak uzun süre yaşamını devam ettirmiştir. Şeybânîler dönemi aynı zamanda Özbek olarak bilinen ve bugün Buhara'nın sınırları içinde olduğu Özbekistan devletine adını veren Türk boyunun Buhara ve çevresinde hüküm sürdüğü dönem olmuştur. Buhara Hanlığı'nın temelini atan Muhammed Şeybânî Han, 1510 yılında Safevîler ile yaptığı bir savaşta ölmüştür. Şeybânîler ilk olarak, son verdikleri Timur Devleti'nin başkenti olan Semerkant'ı kendilerine başkent olarak tayin etseler de, 1500'lü yılların ikinci yarısından itibaren, başka bir deyişle II. Abdullah Han (1557-1598) döneminde Buhara'yı devletin başkenti yapmışlardır.³⁵

1556 sonrası resmen hanlar dönemi olsa da iktidar II. Abdullah Han'ın elinde olmuştur. II. Abdullah Han'ın Buhara sultanı ve bir askerî kumandan olarak sivrilmesi ve 1583 yılında imparatorluğun büyük hanı olarak seçilmesi ile Özbekler arasındaki parçalanma belirtileri bertaraf edilmiştir. Bir ara bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Şehr-i Sebz, Karşi, Hisar, Belh, Taşkent, Semerkant, Badahşan, Herat ve Harezm beyliklerini 1574'ten 1588'e kadar kendi hâkimiyeti altına alan II. Abdullah Han bunların topraklarını imparatorluğa tekrar bağlamaya muvaffak olmuştur.³⁶

II. Abdullah Han ülke topraklarını doğuda Kaşgar'a, güneyde Belh'e ve kuzeyde Taşkent'e kadar genişletmeyi başarmış, bu dönemde Buhara siyasî merkez hâline gelmiştir. II. Abdullah Han, Buhara'yı 1557 yılında ele geçirip başkent yapınca Özbek Hanlığı, Buhara Hanlığı olarak anılmaya başlamıştır. II. Abdullah Han döneminde Buhara'da yapılan sosyal hizmet binaları, pazar yerleri, yollar ve medreseler Buhara'yı mamur hâle getirerek uluslararası ün kazanmasına sebep olmuştur.³⁷

Abdülmümin tahta geçtiğinde, tahta çıkması muhtemel tüm erkekleri katletmesiyle, hukuken tahta aday biri kalmayınca, kimin han olacağına dair tartışmalar yaşan-

34 Fatih Guldal, "Maveraünnehir'de İktidar El Değiştiriyor, Şeybaniler ve Hanlıklar", *Mostar Dergisi*, Sayı: 25, Mart 2007, s. 50

35 C. Barakaev-Y. Haydarov, *Buhara Tarihi: Eng Kadimki Devirlerden Uluğ Oktıyebir İnkılabıgeçe*, Okutuvçı Neşriyatı, Taşkent, 1991, s. 67

36 Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara, 1995, s. 9; Ziya, 2001, 240-241

37 Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 59-60

maya başlamıştır.³⁸ Beyler daha önce Buhara'ya sığınmış olan ve II. Abdullah Han'ın kız kardeşi Zühre ile evli olan Sultan Canibeg'in tahta çıkması için kendisine teklifte bulunmuşlardır.³⁹ O da kendi yerine Zühre'den doğma üç oğlundan biri olan Din Muhammed'i han ilan ettirmiştir. Böylece akrabalık tesis etme yolu ile Astrahanlılar dönemi başlamıştır.

1747'de Nadir Şah ve Ebu'l-Feyz Han'ın öldürülmelerinden sonra ülkede gerçek hâkimiyet Mangıtlardan Atalık Muhammed Rahim'in eline geçmiştir. Son Canoğulları hükümdarı Ebu'l-Gazi (1757-1785) sadece ismen han olmuştur. 1785 tarihinden itibaren Canoğulları tarihe karışmış ve yerlerini Ebu'l-Gazi Han'ın kızıyla evli Mangıt reisi Murat Masum Han'ın kurduğu Mangıtlar hanedanı almıştır.⁴⁰ Şeybânilerde olduğu gibi saltanat, akrabalık yolu ile Canoğulları sülalesinden Mangıt sülalesine geçmiştir. Bu dönemde devlet de Buhara Emirliği olarak anılmaya başlanmıştır.

Rusların Buhara Emirliği'nde etkili olmaya başladığı dönem Nasrullah Han (1827-1860) dönemine denk gelmiştir. Rusya'nın daha çok ticari amaçlı diplomatik ilişkileri Nasrullah Han'dan daha önce başlamış olsa da bu dönemde yoğunluk kazanmıştır.⁴¹ Çünkü Emîr Nasrullah dönemi Rusya ve İngiltere'nin Türkistan topraklarında avantaj sağlama yarışının başladığı dönemdir. "Büyük oyun" adı verilen ve Rusya Çarlığı ile Büyük Britanya'nın bölgede yeni pazarlar oluşturmak için nüfuz sahibi olma yarışı olarak özetlenebilecek bu diplomatik savaş, siyasî ve jeopolitik avantajları neticesinde Rusların lehine gelişmiştir.⁴²

Rusların fiili işgali Muzaffer Han dönemine denk gelmiştir. Taşkent'in 1865 yılında işgalinden sonra sırasıyla 1866 İcrar ve 1868 Zirebulak savaşları ile Buhara Emirliği işgal edilmiştir. 1873 yılında yapılan anlaşma ile Emirlik iç işlerinde serbest, dış işlerinde Rusya'ya bağlı bir devlet hâline gelmiştir. 1918 yılında Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkardığı gelişmelerden yararlanan Âlim Han döneminde ülke tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Fakat Bolşeviklerin iktidarlarını sağlamlaştırılmalarından sonra reformist Yaş Buharalılar (Genç Buharalılar) ve Kızılordu işbirliği sayesinde 2 Eylül 1920 yılında tekrar Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Emirlik yerine Yaş Buharalıların görünürde iktidarda olduğu Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu devlet de 1924 sonlarında kendini lağvederek yerini Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Başkent Taşkent'e taşınınca, Buhara şehri de bu ülkenin bir ili olmuştur.

Yukarıda özetlenen tarihî süreç içerisinde Buhara şehri hem insanlık hem İslam hem de Türk kültürü için önemli sayılabilecek kültürel bir birikime sahip olmuştur. Geçirmiş olduğu siyasi, ekonomik ve askerî olaylara bağlı olarak bazen yıldız parlamış bazen de yıldız sönüştür. Ama tüm bu yaşananlara rağmen, kültürel açıdan zengin bir belde olarak günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bu birikiminin geçmişte ve gü-

38 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1924, s. 329.

39 Hayit, s. 10.

40 Abdülkerim Özeydin, "Caniler", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 155.

41 Barakaev ve Haydarov, s. 101-102.

42 Zacone, s. 13.

nümüzde bir yansıması olan ortak miras numuneleri Buhara'nın merkezinde açık hava müzesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda Soğd, İslam ve Türk İslam kültürüne ait sayısız eserler, ekoller ve şahsiyetlerin bir kısmı bu çalışmanın sınırlılıkları ölçüsünde, Recebov-İnayetov ve Özbekistan Millî Ansiklopedisi dikkate alınarak sadece ismen listelenmeye çalışılmıştır.

Buhara Ark'ı, Buhara Kalesi, Registan Meydanı, Buhara surları ve kapıları İslam öncesi devirlere ait olup, Uluğbek Medresesi, Mir Arap Medresesi, Kuş Medrese, Maderihan Medresesi, Abdullah Han Medresesi, Kokeldaş Medresesi, Abdülaziz Han Medresesi, Nadir Divanbegi Medresesi, Cuybarı Kelan Medresesi, Gaziyan Medresesi, Emir Âlim Han Medresesi, Arslan Han Minaresi (Minare-i Kelan), Çar Minar, Mescid-i Kelan, Mağaki Atari Mescidi, Buhara Namazgâhı, Belend Mescid, Balahavz Mescidi, Cafer Hoca Kütüphanesi, Hoca Nihal Kütüphanesi, Mirza Uluğbek Kütüphanesi, Bedelbek Kütüphanesi, Darüşşifa Medresesi, Bazar-i Gusfend Kütüphanesi, Lebi Havz Kütüphanesi, Cuybar Kütüphanesi, Abdullahan, Taki Zergeran, Takı Serrafan, Takı Tıllafuruşan çarşıları, Feyzabat, Nadir Divanbegi, İsmail Samani, Hacı Arif Mahitaban türbe ve anıt mezarları, Lebi Havz mevkisi, Sıtare-i Mah-i Hassa ve Abdulahat Han sarayları, Payı Kelan, Hoca Abdulhalik Gıcdıvan-i, Bahaidin Nakşibend, Hoca Zeyniddin, Gavkuşan, Çar Bekr, Halife Hudaydat, Dehman Behiştıyan, İmam Ebu Hafs Kebir Buhari türbe ve külliyesi, Çeşme-i Eyyub, Abdullahan Seti, Buhara Zindanı, Muhtar Kasım Köprüsü gibi yapıtlar İslami döneme ait eserler olarak sıralanabilir.

İmam Ebû Hafs Kebir Buhârî, İmam Ebû Hafs Sağır Buhârî, İmam Muhammed Buhârî, Ebû Bakr Muhammed Narşahi, Ebû Ali b. Sina gibi tarihe mal olmuş önemli şahsiyetler; Buhara'nın yedi büyük piri, Abdulhalik Gıcdıvani, Hoca Arif Mahitaban, Hoca Ahcır Fagnevi, Hoca Ali Ramitayni, Hoca Babai Samasi, Hazret Bahaeddin Nakşibend ve Çar Bekr olarak bilinen Ebubekr Saad, Ebubekr Fazl, Ebubekr Muhammed, Ebubekr Tarhan, Hoca Muhammed İslam, Hoca Sadettin, Hoca Taciddin Hasan gibi Nakşi şeyhleri ve önemli kişiler Buhara'da doğmuş, yaşamış ya da ölmüşlerdir. Alp Er Tunga (Afrasyap), İlarıslan, Bidun Buhar Hudat, Melike Kabaç Hatun, Tuğşade, Kuteybe ibn Tuğşade, Bunyat, İsmail Sâ mânî gibi padişahlar Şemsiddin Buhârî, Feyzullah b. Ruzbehan, Hafız Tanış Buhârî, Said Abdullah Buhârî, Muhammed Şerif Buhârî, Mir Muhammed Emin Buhârî, Muhammed Yakup Buhârî, Mirza Selimbek, Sadr Ziya gibi âlimler, Rudeki, Dakiki, Avfî Buhârî, Nasır Buhârî, Seyfî Buhârî, Muhammed Salih, Pağşahoca, Nisari, Muşfikî, Meclisi, Nahli Buhârî, Turdi, Şevket Buhârî, Seyide Nesefî, Nişati, Vazeh, Sevda gibi şairler; Necmeddin Kevkabi, Mahmut Muzahhib, Abdulla Musavvir, Abdulvahhab Mirza gibi nakkaş ve sanatçılar Sovyet öncesi devre kadar Buhara'nın önemli şahsiyetlerindedir.

Ayrıca, sanatta Buhara rakısı, kuyumculukta Buhara zergerlik, oymacılıkta Buhara kundekârlığı, resimde Buhara minyatürcülüğü, müzikte Buhara-Semer kand üslubu ve Buhara şeş makamı, fıkhıta ise Buhara Hukuk Okulu tarz, üslup ve yöntem olarak kendine has özgünlüğe ve diğer bölgeleri etkileyecek güce ulaşmıştır.

Buhara şehri yaşadığı uzun tarihî süreçte birçok değişim geçirmiştir. Kuruluşu esnasında Aryaniler ile ilgili Soğdların kültürü hâkim olmuştur. Soğdiyana olarak bilinen Zereşan havzasının en önemli şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Hem o dönemde hem de daha sonraki dönemde önem bakımından Soğdların başkenti olan Semerkant ile yarışmıştır. Türkler bu bölgeye milattan önceki devirlerde gelip Soğdları etkilemeye başlamıştır. Soğdlar İpek Yolu'nun sağladığı avantajları kullanarak kültürel açıdan gelişmişlerdir. İslam ordularının geldiği dönemde Soğdların elinde olan Buhara İslamlaştığında Soğdlar etkisini kaybederek yine Fars dili ve kültürünün bir kolu olan Tacik kültürü ortaya çıkmıştır.

İran merkezli Horosan Valiliği tarafından idare edilen Buhara ve çevresi, yine Fars kültürünün etkin olduğu Sünni Müslüman sülalelerden biri olan Sâmânîler döneminde, tam anlamı ile İslamlaşmıştır. Başkent olması dolayısıyla Buhara siyasi ve kültürel açıdan merkez hâline gelirken, Hanefi mezhebine bağlı İslam'ın civar bölgelere taşınmasına yardım etmiştir. Türklerin bu bölgelere hâkim olması ve toplu şekilde Müslümanlığı kabul etmeye başlamaları günümüzde bile namaz, peygamber, abdest gibi dinî terminolojinin, İslam'ın kaynak dili olan Arapça yerine Farsça olarak kullanılması bu dönemdeki gelişmeler ile açıklanabilir. Oğuz göçleri ile daha öncesinden başlayan Türkleşmenin hız kazanması ve sonrasında yaşanan tarihî gelişmelerin Türklerin lehine seyretmesi ile Buhara, Türk-İslam kültürünün yaşandığı bir merkeze dönüşmüştür. Buhara tarihinde yaşanan bu olgulardan hareketle, indirgemeci bir yaklaşımla, Buhara ilk önce İslamlaşmış daha sonra Türkleşmiştir yargısına varılabilir.

Kaynakça

- Alptekin, Ali Berat- Ebru Şenocak, “Alper Tunga Destanı’nın Yeni Bir Kaynağı Olarak: Süleymannâme”, *Jurnal of Turkish Language and Literature*, 2019, Cilt: 5, Sayı: 2, s. 127-143.
- Arapov A.V, *Bukhara: Masterpieces of Central Asia*, SMI-ASİA, Taşkent, 2012.
- Barakaev, C.- Y. Haydarov, *Buhara Tarihi: Eng Kadimki Devirlerden Uluğ Oktıyebır İnkılabıgeçe*, Okutuvçı Neşriyatı, Taşkent, 1991.
- Barthold, V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1990.
- Belcuvânî, Muhammed Ali, *Tarih-i Nefe-i*, 1927, haz. Şamdan Vahidov-Zair Çariev, Akademiya Neşriyatı, Taşkent, 2001.
- Compareti, Matteo, “Soğdıyana Tarihine Giriş”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Dalkılıç, Mehmet, “Buhara’nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim’in Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2012, Cilt: 5, Sayı: 23, s. 149-156.
- Eker, Süer, “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdça”, *Türkbilig*, 2012, Cilt: 24, s. 77-92.
- Eşahin, Seyfettin, *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- Göksu, Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Sâmânîler”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2011.
- Güldal, Fatih, “Maveraünnehir’de İktidar El Değiştiriyor, Şeybaniler ve Hanlıklar”, *Mostar Dergisi*, Sayı: 25, Mart 2007, s. 48-51.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, T.T.K. Yayınları., Ankara, 1995.
- Kamalova, Zebiniso, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, Aralık 2017, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 160-173.
- Karahan, Recai-Kulaz, Mehmet, “Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı Kazı, Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları”, *Edebiyat Fakültesi Panelleri, 11 Mart 12 Mayıs 2016, Van, Bildiri Kitabı*, haz. Zeki Taştan-M. Zeki Duran-Ebru Akköprü, Hiper Yayınları, İstanbul, 2017.
- Keser, Emre, “Tarih-i Buhara’ya Göre Buhara’nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Birkaç Not”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım Aralık 2019, Cilt: 123, Sayı: 243, s. 279-198.
- Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan’da İslamiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya, 1988.
- Kucur, Sadi S., “İsmail b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 84-85.

Kurt, Hasan, “Tahiriler”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 403-404.

Marshak, Boris I., “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II.

Muhammedcanov, Abdulahat-İsrail Nazarov, “Buxara”, *Ozbekistan Milli Ansiklopediti*, Devlet İlimi Neşriyatı, Taşkent, 2001.

Narşâhî, Ebu Bekr Muhammed b. Cafer, *Tarihi Buhara*, çev. Erkan Göksu, Ankara, TTK Yayınları, 2013.

Nur, Rıza, *Türk Tarihi*, 3. Cilt, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1924.

Önal, Recep, “Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülünde Sosyo- Jeopolitik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler”, 3. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 17-21 Ekim 2018 Buhara- Özbekistan, Bildiriler Kitabı*, ed. M. Dursun Erdem, Özcan Güngör vd., Son Çağ Yayınları, Ankara, 2018.

Özaydın, Abdulkerim, “Caniler”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 154-155.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Maveraünnehir”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 177-180.

Şaniyazov, Kerim, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Şark Neşriyatı, Taşkent, 2001.

Şeşen, Ramazan, “Buhara”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 363.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

Taşgılı, Ahmet, “Soğd”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 348-349.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980.

Zarcone, Thierry, *Yasak Kent Buhara 1830-1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

İnternet Kaynakları

<https://stat.uz/uz/ochiq-ma-lumotlar>

<https://www.icesco.org>

<https://whc.unesco.org/en/list>

Registan Meydanı ve meydanda yer alan Uluğ Bey Medresesi (solda), Tillakâri Medresesi (ortada) ve Şirdâr Medresesi (sağda)

SEMERKANT

Okan UZUNÖZ* - Aygün YILMAZ UZUNÖZ**

Giriş

Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Semerkant şehri, Orta Asya'nın kadim yerleşim yerlerinden biridir. Şehir, farklı zamanlarda farklı milletler tarafından çeşitli isimlerle anılmıştır. Çin Khang-Thanğ kayıtlarında Sa-mo-kian adıyla geçmiş,¹ daha sonraki dönemde kaleme alınan Çin vakayinamelerinde K'an-kuo denilmiştir.² Moğol ordusuyla birlikte Türkistan'a gelen Çinli seyyah Yeh-lü Ch'u-ts'ai ise seyahatname-lerinde Semerkant'ı Hsün-sih-kan olarak zikretmiştir.³ Kullanılan bu isimlerle birlikte şehir, Semerkant ismiyle meşhur olmuştur.

Semerkant isminin ilk kez ne zaman ve nasıl kullanıldığı konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Bir rivayete göre; Himyer Meliki Şemir b. Yer'iş'in Yemen'de güçlü bir devlet olan Himyeriler'i (M.Ö. 115- M.S. 535) kurduktan sonra topraklarını Çin'e kadar genişletmek için sefere çıkmış, önce Irak'a ve Ceyhun'a uğradıktan sonra Soğd bölgesine gelmiştir. Hâlihazırda Semerkant olarak anılan şehre geldiğinde şehir halkı ona direnmiş ve zorluk çıkarmıştır. Bu sebeple Şemir onlara sinirlenmiş ve şehri ele

* Ar. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, uzunoz_@hotmail.com

** Ar. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, ayilmaz@ybu.edu.tr

1 Bkz. Nazmiye Togan, "Peygamber'in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1-2, 1964, s. 37.

2 Bkz. Wolfram Eberhand, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Ve 'Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 7, 2010, s. 147-148.

3 Bkz. Wolfram Eberhand, "Türkistan Seyahatnamesi 1218", *TTK Belleteni*, Cilt: 8, Sayı: 29, 1944, s. 140.

geçirince tüm yapıları yıktırması, halkın da çoğunu katletmiştir. Bundan dolayı şehre, Şemir'in yakıp yıktığı yer manasında Şemirkent denilmiştir.⁴ Bazı kaynaklarda ise Şemir'in Semerkant'ı tahrip eden değil bina eden kişi olduğu, dolayısıyla Semerkant'ın Şemir'in şehri manasına geldiği ifade edilmiştir.⁵ Başka bir görüşe göre ise Semerkant isminin, Semer adlı bir şahsa Soğdcada “şehir” veya “yerleşim yeri” manasındaki kent/kant kelimesinin eklenmesi ile ortaya çıktığı belirtilmiştir.⁶

Semerkant, coğrafi konum itibarıyla Mâverâünnehir'in beş coğrafi bölgesinden biri olan Soğd bölgesinde yer alır. Soğd bölgesi ise Mâverâünnehir'in orta kısımdaki en verimli bölümüdür. Semerkant'ın şehirselleşimi ise Soğd Nehri üzerindeki ovada şekillenmiştir. Semerkant'ın Türk sınırlarına yakın şehirlerden biri olması ve Türk ülkeleriyle sıkı münasebetleri sebebiyle Türkler arasında İslam'ın yayılmasında önemli bir rolü olmuştur.⁷ Zamanla şehir siyasi, iktisadi, ilmî, kültürel ve mimari yönlerden diğer şehirlerin önüne geçmiştir. Nitekim tarihsel süreç içerisinde Semerkant, Mâverâünnehir'in siyasi ve idari merkezi olmuş, Sâmâniler döneminde ilim ve kültürde zirveye ulaşmış, çok çeşitli ilim dallarında büyük âlimler ve mütefekkirler bu şehirde yetişmiştir.⁸ Timurlular döneminde ise şehir, mimari yapısıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Dolayısıyla şehrin jeopolitik önemi eskilere dayanmaktadır.

Semerkant kuru ve sıcak bir iklime sahiptir. Şehir yazları neredeyse hiç yağış almaz. Fakat Soğd Nehri'nin şehrin içinden geçmesi ve toprakların büyük kısmında bulunan nehirlerin buharlaşması sonucu sıcak ve kuru hava nemli bir iklime dönüşmekte, bu nem toprakların yaz kuraklarından etkilenmesinin önüne geçmektedir. Kış mevsiminde ise Semerkant'ın havası oldukça serdirdir. Bu yönüyle şehrin iklimi tipik karasal iklim özelliği göstermektedir. İslam coğrafyacıları Semerkant'ın iklimi ve havası konusunda oldukça olumlu fikirler ortaya atmışlardır. Semerkant'ın bahar ve yaz mevsiminde âdetta cennet gibi olduğunu söylemekle birlikte şehri Firdevs Cenneti'ne benzetmektedirler.⁹

Günümüzde Semerkant'ın nüfusu Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Komitesi'nin verdiği istatistiklere göre 3.928.700 civarındadır. Nüfustaki dalgalanmaların yanı sıra, son yıllardaki nüfus artışından hareketle şehrin nüfusunun ilerleyen süreçte daha da artacağı tahmin edilmektedir.¹⁰ Semerkant'taki Müslümanların %80-85'i Sünnî'dir. Ebû Hanife ve Hanefiliğin Semerkant Müslümanları arasında özel bir yeri vardır. 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra Rusya tarafından gerçekleştirilen misyonerlik

4 Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyeri el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *Kitâbü'l-Ticân fi Mülûki Himyer*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyyeti'l-Cumhuriyye, San'a, ts., s. 237-238.

5 Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Daru Sâdir, Beyrut, ts., III, 247.

6 Bkz. Osman Aydın, “Semerkant”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 481.

7 Bkz. Osman Aydın, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s. 15-16.

8 Aydın, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 49, 54.

9 Bkz. Aydın, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 87.

10 Bkz. The Government Portal of the Republic of Uzbekistan, “Population”, <https://www.gov.uz/en/pages/population> (Erişim tarihi; 10.12.2020).

hareketleri sonucunda Semerkant bölgesinde bazı Hristiyan hareketlerin ortaya çıktığı bilinmektedir.¹¹

Siyasi Tarih

Semerkant'ın ne zaman ve nasıl kurulduğuyla ilgili rivayetlere bakıldığında oldukça çeşitli bilgiler mevcuttur. Söz konusu rivayetler ile XX. yüzyılda yapılan bazı arkeolojik kazılardaki veriler birlikte düşünüldüğünde şehrin, M.Ö. 535'te Pers Hükümdarı Büyük Kiros (Cyrus) tarafından ileri bir karakol olarak planlanıp 218.5 hektarlık bir alana kurulduğu anlaşılmaktadır.¹² Kapladığı bu alanla Semerkant şehrinin, kurulduğu dönemin en büyük şehirlerinden biri olduğu söylenebilir.

M.Ö. 329 yılında bölgeye gelen Büyük İskender, şehri Perslerden almış ve kendisine karşı çıkarılan bir ayaklanmayı bahane ederek yakıp yıkmıştır. Buna karşın Semerkant'ın dış saldırılar için iyi bir savunma olacağını düşünerek şehrin etrafını büyük surlarla çevirmiştir.¹³ Daha sonra şehir, Soğd-Baktria satraplığına¹⁴ bağlanmış ve kumandanların kendi aralarında yaptıkları savaşlar neticesinde zaman zaman el değiştirmiştir. M.Ö. 312'de Büyük İskender'in Makedon kumandanı Selevkos'un (Seleucos) eline geçen Semerkant, M.Ö. 189 yılında Grek-Baktria Krallığı'nın hükmü altına girmiştir.¹⁵ Bu dönemde Grekler şehirde küçük bir idareci sınıf olarak kalmış, hâkim dil Soğdca olarak devam etmiş ve nüfusun çoğunluğunu İran menşeli Soğdlar ve Saka Türkleri oluşturmuştur.¹⁶

Semerkant, sonraki süreçte, önce Yüehchih Türklerinin, M.Ö. I. asırda ise K'ang-chü Türklerinin eline geçmiştir. K'ang-chüler döneminde şehirle ilgili birçok gelişme yaşanmıştır. Onlar şehri başkent yapmışlar, ardından yakılıp yıkılan şehri yeniden imar ederek eski ihtişamına kavuşturmuşlardır. Şehri uzun bir süre hâkimiyetleri altında tutan K'ang-chü Türkleri, M.Ö. I. asrın ilk yarısında önce Hsiungnuların, sonra da Kuşanların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bir süre farklı milletlerin hâkimiyeti altında yaşamak zorunda kalan K'ang-chü Türkleri M.Ö. III. asrın ikinci yarısında tekrar bağımsızlığını kazanmışlardır.¹⁷

11 Bkz. Azim Malikov, "The Politics of Memory in Samarkand in Post-Soviet Period", *International Journal of Modern Anthropology*, Cilt: 2, Sayı: 11, 2018, s. 133.

12 Bkz. David A. Law, *From Samaria to Samarkand: the ten lost tribes of Israel*, University Press of America, Lanham, 1992, s. 27-28.

13 Bkz. Cuma Ali Yılmaz, "Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, Doktora Tezi, 2016, s. 162.

14 Satraplık, İran medeniyetinde ülke topraklarının ayrıldığı idari birimlere (eyaletlere) verilen ad veya Persler'in valilik atamaları olarak da adlandırabileceğimiz sistemdir. Detaylı bilgi için bkz: Muzaffer Duran, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 34, 2015, s. 62-63.

15 Bkz. Melih Arslan, "Durmaz Koleksiyonu'ndaki Büyük İskender Tetradrahmi Definesi", *TTK*, Cilt: 70, Sayı: 258, 2006, s. 481.

16 William Montgomery McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, The University of North Carolina Press, London, 1939, s. 69-70.

17 Bkz. Osman Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri Semerkant'ın Yükselişinde İktisadi Faktörlerin Etkisi ve Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettığı Önem", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni: "Türkiye - Kosova - Makedonya - Özbekistan"*, Nevşehir, 2015, s. 381.

Bazı rivayetlerde Semerkant'ta 300 yılı civarında Himyerîlerin hüküm sürdüğüne dair bilgiler yer almakla birlikte, 375 yılında Akhunlar tarafından ele geçirildiği bilgisi mevcuttur. Akhunlar, Khang-chü kralını öldürmüşler ve bir süre Soğd bölgesinde hüküm sürmüşlerdir.¹⁸ V. asrın ortalarına doğru Semerkant, Eftalitlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Eftalitler ise vergi almakla yetinerek bölgenin idaresini Khang-chü hanedanına bırakmışlardır. VI. asra gelindiğinde Semerkant'ın hâkimiyeti yeniden el değiştirmiş, 562'de Göktürkler şehri ele geçirmiş ve Semerkantlılarla ilişkilerini iyi tutarak elçilik heyetlerinde onları görevlendirmişlerdir. 659'a gelindiğinde ise Batı Göktürk Devleti yıkılmış, şehir Çinlilerin eline geçmiştir.¹⁹ Çinliler bölgede hâkim devlet olsalar da idari merkezi Semerkant olan Soğd Yabluğu'na baskı uygulamamışlardır. Soğd Yabğuluğu bölgede nerdeyse tamamen bağımsız hareket etmiş, Türk nüfusunun bölgedeki nüfuzunun kuvvetli etkileri görülmüş, şehir Baharat Yolu ve İpek Yolu gibi önemli ticaret yollarının kesişme noktasında olduğundan önemli bir kültür ve ticaret merkezi hâline gelmiştir.²⁰

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Semerkant'ın birçok devletin kontrolüne geçtiği görülmektedir. İslam tarihi açısından Semerkant şehrine bakıldığında Emevîler döneminden itibaren başlayan bir ilgi söz konusudur. Emevîlerin Mâverâünnehir fetihleri esnasında Semerkant üzerine de seferler gerçekleştirilmiştir. O dönemin Horasan valisi Saîd b. Osman, 676'da Semerkant'a bir sefer düzenlemiş, Semerkant Kralı Tarhûn'un Emevîlere vergi ödemeyi ve rehinelere vermeyi kabul etmesi neticesinde barış yapılmıştır.²¹ Bir müddet sonra Emevîlerle Tarhûn arasında yapılan barış, Tarhûn'un anlaşmayı bozması üzerine feshedilmiş, böylece Semerkant itaatten ayrılmıştır. Ancak Semerkant'ın bu bağımsızlığı fazla uzun sürmemiştir. Şehir 680'de Selm b. Ziyad tarafından ikinci kez fethedilmiştir.²² Fakat bu fetih ve bölgedeki Emevî hâkimiyeti kısa süreli olmuştur. 701'de II. Göktürk Devleti Kağanı Kapağan askerleriyle birlikte Semerkant ve çevresini kendisine bağlamıştır.²³

Emevîler, Semerkant ve Soğd hâkimiyetini sağlamakta zorlansa da, 712 yılında bölgedeki hâkimiyeti tamamen ele geçirmişler ve şehir Emevîlerin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim tarafından kesin olarak fethedilmiştir.²⁴ Kuteybe b. Müslim Semerkantlıları vergiye bağlamıştır. Tarhûn'dan sonra göreve gelen Gürek'i²⁵ de şehir dışındaki Feren-

18 Bkz. Dursun Ali Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler", ed. Hasan Celâl Güzel v.dğr., *Türkler*, Ankara, 2002, I, 1319-1320.

19 Bkz. H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005, s. 37.

20 Bkz. Aydınlı, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri Semerkant'ın Yükselişinde İktisadi Faktörlerin Etkisi Ve Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettiği Önem", s. 381-382.

21 Bkz. Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan-Ülkelerin Fetihleri-*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 472.

22 Belâzurî, s. 474.

23 Bkz. İbrahim Sarıçam - İrfan Aycan, *Emevîler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 61-62.

24 Sarıçam ve Aycan, s. 61-62.

25 İbnü'l-Esîr'de Gürek'in ismi "Gavzek" olarak geçmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, IV, 516.

kes'e göndermiştir.²⁶ Semerkant, bundan sonra Mâverâünnehir'deki diğer bölgelerin fethinde önemli bir üs görevi görmüştür.

Semerkant'ın İslam inancını benimsemesinde Emevî halifelerinin önemli faaliyetleri olmuştur. Öncelikle Kuteybe b. Müslim şehri fethettiğinde burada bir cami inşa ettirmiştir. Ömer b. Abdülaziz ise bölgeye tebliğ heyetleri göndermiş, bu heyetler sayesinde Semerkant ve çevresinden çok sayıda kişi İslam'ı kabul etmiştir.²⁷ Bunda Emevîlerin bölgede izlediği siyasetin de önemli bir yeri vardır. Nitekim Kuteybe b. Müslim Semerkant'ı fethettiğinde yerli halkı dışlamak yerine onları bazı pozisyonlarda kullanmayı tercih etmiştir. Kuteybe zamanında bölgede Soğdlu askerlerden yaklaşık 30.000 kişilik bir ordu oluşturulmuş, bu ordu İslam ordusu içinde önemli yer edinmiştir.²⁸

Emevî hâkimiyetinin başlangıcında izlenen bu hoşgörü siyaseti sayesinde bölgedeki İslamlaşma hızla artmıştır. Fakat sonraki dönemde hoşgörü siyaseti yerini baskıcı bir siyasete bırakmış, bölgeye gönderilen valilerin sert tutumları ve mevali politikaları sebebiyle Semerkant ve çevresindeki refah dönemi son bulmuştur. Halkın memnuniyetsizliğindeki artışa paralel olarak bölgedeki ayaklanmalar ve karışıklıklar da artmış, böylece yaklaşık on yıl (721-731) sürecek olan kanlı savaşlar dönemi başlamıştır. Bu dönemde içteki karışıklıklardan faydalanmak isteyen Türğişler, 721'de Soğd halkına yardım bahanesiyle şehre gelmiş ve Soğd askerleriyle birleşerek Semerkant ve Debûsiye dışındaki bütün bölgeyi ele geçirmişlerdir.²⁹ Daha sonra 730 yılında Semerkant'ı da kuşatan Türğişler, iki yıl kadar şehri kuşatma altında tutmuşlardır. İki yıl sonra şehre gelen Emevîlerin Horasan valisi Cüneyd el-Mürri şehri muhasaradan kurtarsa da 735'te Hâris b. Süreyc isyanı sırasında şehir tekrar Türğişlerin yardımıyla Gûrek'in eline geçmiştir. Gûrek, kendisine karşı herhangi bir saldırıyı önlemek için tüm İslam garnizonunu ortadan kaldırmıştır. Böylece bir süre bölgeye egemen olmayı başarmıştır. Fakat 738 yılında Türğiş Hakanı Su-lu ile Soğd İhşîdi Gûrek'in peşpeşe meydana gelen ölümleri nedeniyle Emevîler yeniden bölgedeki faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Özellikle Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın başarılı siyaseti sayesinde Soğd bölgesi ve Semerkant'ta hâkimiyet güçlendirilmiştir.³⁰

Emevîler döneminde başlayan isyanlar ve karışıklık dönemi Abbâsiler zamanında da devam etmiştir. 775-776'da ortaya çıkan Mukanna' el-Horasânî taraftarı Mübeyyiza'nın isyanları dört yıl kadar devam etmiştir. Ardından 805-806'da başlayan Rafî' b. Leys isyanı da Abbâsilerin bölgedeki otoritesini sarsmış ve isyan ancak 810'da bastırılabilmiştir. İsyân bastırıldıktan sonra Abbâsî Halifesi Me'mûn (813-833), isyanın bastırılmasında faydası olan Sâ mânî ailesinden Nûh b. Esed'i ve ailesini ödüllendir-

26 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 516.

27 Belâzürî, s. 483; Sarıçam ve Aycan, s. 75.

28 Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harezmi ve Semerkant'ı Zabtu (Hicri 93-94-Miladi 712)", *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 5, 1948, s. 411.

29 Gibb, s. 77-79.

30 Bkz. Yunus Akyürek, "Emevîler Dönemi Fethi Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 2013, s. 111-113; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s. 230-232.

miştir. 819 yılında Nûh b. Esed'e Semerkant valiliği, diğer üç kardeşine de Mâverâünnehir'deki diğer vilayetlerin valiliğini vermiştir.³¹ Nûh b. Esed ve kardeşleri Ya'kub b. Leys'in 873'de Tâhirîlere son verişine kadar Tâhirîlere bağlı kalmışlar, Tâhirîlerin yıkılışından sonra da Saffârîlere bağlanmışlardır.

Abbâsîler'de meydana gelen iç karışıklık ve isyanlar sonucunda Mâveraünnehir bölgesindeki hâkimiyeti gittikçe zayıflamıştır. Buna bağlı olarak 875'te Halife Mu'temid-Alellah Mâveraünnehir bölgesindeki hâkimiyetini daha fazla sürdürmeyeceğini anlayarak Nasr b. Ahmed'e bir menşur göndermiş ve Mâveraünnehir'i kendisine verdiğini bildirmiştir.³² Mâveraünnehir'in Nasr b. Ahmed'e verilmesiyle Sâmânîler müstakil bir devlet hâline gelmiştir. Nasr b. Ahmed'in 892 yılında ölümüyle başa geçen küçük kardeşi İsmail b. Ahmed, başkenti Buhara'ya taşımışsa da Semerkant nüfus yoğunluğu ve ekonomik unsurlar bakımından merkezî şehir olma özelliğini korumuştur.³³

Sâmânîlerin yıkılışına kadar valiler zaman zaman başkent Buhara'ya karşı hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir.³⁴ İçeride meydana gelen bu karışıklığın yanında şehrin dışarıdan da bazı devletlerin saldırılarına maruz kaldığı görülmektedir. Semerkant üzerinde hâkimiyet mücadelesine girilen devletlerden biri de Karahanlılardır. 992'de Karahanlı Buğra Han'ın kısa bir süre de olsa Semerkant'ı ele geçirdiği bilinmektedir.³⁵ Ancak Karahanlıların bölgedeki hâkimiyeti kısa sürmüş, şehir Sâmânî Hükümdarı II. Nûh tarafından geri alınmıştır. 999 yılında Semerkant tekrar Karahanlılar tarafından ele geçirilmiş, XI. yüzyılın ilk yarısında hanedan mensupları arasındaki mücadele sonucu Karahanlıların 1046'da ikiye ayrılmasıyla şehir Batı Karahanlılarda kalmıştır. 1052'de Karahanlıların tahtına oturan Böri Tegin Ebû İshak İbrahim b. Nasr (Tamağaç Han), Semerkant'ı Batı Karahanlı Devleti'nin başkenti yapmıştır.³⁶

XI. yüzyılda Semerkant'ta Büyük Selçuklu Devleti'nin egemenliği görülmektedir. Nitekim 1074-1089'de Semerkant, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından ele geçirilmiştir.³⁷ Büyük Selçuklu hâkimiyeti bir süre devam etmiş, XIII. yüzyılın başlarında ise şehrin yeni hâkimi Harizmşahlar olmuştur. Harizmşah Alaeddin Muhammed b. Tekiş, Semerkant'ı devletin başşehri yapmış ve bu sayede şehir önemini muhafaza etmiştir. Fakat aynı yüzyıl içerisinde İslam dünyasında büyük kayıplara yol açan Moğollar Semerkant'ta da etkisini göstermiştir. Moğol hükümdarı Cengiz Han karşısında bir süre direnen Harizmşah Alaeddin Muhammed b. Tekiş, Moğollar karşısında daha fazla tutunamayacağını anlamış ve 1220'de Buhara'dan sonra Semerkant üzerine yürüyen Cengiz Han'a kısa bir süre sonra şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Şehri ele

31 Vasilij Vladimirovich Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 226.

32 Ebû'l-Fidâ', *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, XI, 74.

33 Vasilij Vladimirovich Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia: A Short History of Turkestan; History of the Semirechye*, I, E. J. Brill, 1956, s. 14.

34 Aydınlı, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 307-311.

35 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 275-278.

36 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 324.

37 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 271.

geçiren Cengiz Han kendisine direnenlerin tamamını katletmiş, halkın önemli bir kısmını da şehirden sürmüştür.³⁸ Şehirde büyük bir tahribata yol açan Moğolların izleri bir asırdan uzun bir süre silinememiştir. 1350'lerde şehre giden İbn Battûta şehrin hanelerle dolu olduğunu, çok az meskûn ev bulunduğunu ve şehri çevreleyen surun yok olmak üzere olduğunu kaydetmiştir.³⁹

Semerkant Moğol hâkimiyetinin başlangıcından XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar hanların kendi aralarındaki mücadelesi yüzünden sıkıntılı bir dönem yaşamıştır. Şehrin yeniden imarı ise Mâverâünnehir'i ele geçiren Timur'un 1369'larda Semerkant'ı başşehir ilan etmesinden sonra gerçekleşmiştir. Bu dönem Semerkant'ın ikinci parlak dönemi olmuştur. Günümüzde Semerkant'ta bulunan tarihî yapıların büyük bölümü Timur ve torunlarından kalmıştır. 1405'te Semerkant'a gelen İspanyol elçi Clavijo şehirdeki abidevi yapıları, sarayları ve bahçeleri detaylı bir şekilde anlatmıştır.⁴⁰ Şehre belirli sürelerle hâkim olan Bâbüri ise hatıratında şehrin ihtişamını ve yapılarını anlatmıştır.⁴¹

Semerkant, Timur Devleti'nden sonra 1500 yılında Özbek Hükümdarı Şeybânî Han tarafından ele geçirilmiştir. 1868'e kadar şehir Özbek hanlarının idaresi altında kalmıştır. Özbekler (Şeybânîler) Buhara ve Hive hanlıkları olarak iki yönetim merkezi hâline gelince, başşehirler Buhara ve Hive olarak değişmiştir. Dolayısıyla Buhara Hanlığı idaresindeki Semerkant'ı Buhara'dan yönetmeye başlamaları ve yalnızca başşehirin gelişmesine önem vermeleri sebebiyle bu dönemde Semerkant Buhara'nın gerisinde kalmıştır.⁴²

XVIII. yüzyıl boyunca Mâverâünnehir bölgesine seferler düzenleyen Ruslar, 1860'lardan itibaren bölgedeki üstünlüğünü Buhara ve Hive hanlıklarına kabul ettirmeye başlamıştır. Nitekim Ruslar, 1868 yılında Semerkant'ı da ele geçirerek Türkistan'ın yönetimine dâhil etmişlerdir. 1917 yılında Rusya'da Sovyet rejiminin bir sonucu olarak 1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, Semerkant, 1924-1930 yılları arasında başşehir olarak faaliyet göstermiştir. Günümüzde Semerkant, 1 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Özbekistan Cumhuriyeti'nin on iki oblastundan birinin merkezi olarak varlığını sürdürmektedir.⁴³

38 H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 164-172.

39 Bkz. İbn Battûta *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 2010, I, s. 527-529.

40 Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Kitap, İstanbul, 2016, s. 139-148.

41 Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Babürname Vekayi Babur'un Hatıratı*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, I, s. 68-75.

42 Özbek Hanlığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Alpargu, "Özbekler", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 119-121.

43 XX. Yüzyıl Özbekistan tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Edward Allworth, *The Modern Uzbeks: From The Fourteenth Century To The Present: A Cultural History*, Hoover Institution Press, Stanford University, California, 1990, s. 103-130; I. A. Karimov, *Uzbekistan: The Road of Independence and Progress*, Taşkent, 1992.

Demografik ve Dinî Yapı

Semerkant'ın 2020 yılı nüfusunun 3.928.700⁴⁴ dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. 16.800 km²lik bir alana sahip şehir, Özbekistan'ın en kalabalık şehirlerinden biridir. Nüfusun %88'ini Özbekler oluşturur ve onlar da şehrin batı kesiminde yoğunlaşmışlardır. Semerkant'ta ikinci büyük etnik nüfus grubunu ise Tacikler oluşturur ve şehrin doğu kısmında ağırlıklı olarak yaşarlar. Tacikler, Farsça konuşmaktadırlar. Şehre ayrıca XIX. yüzyıldan itibaren Ruslar, Ukraynalılar, Belarussular, Ermeniler, Azeriler, Tatarlar, Koreliler, Polonyalılar ve Almanlar göç etmiştir. Bu gruplar ağırlıklı olarak Rus dilini konuşmaktadırlar. Semerkant'ta Orta Asya Araplarından yaşayanlar da vardır.⁴⁵

Tarihsel süreç içerisinde Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin Araplar tarafından fethedilmesine kadar Semerkant ve civarında başta Zerdüştlük olmak üzere Budizm, Maniheizm, Yahudilik, Hristiyanlık, kısmen Şamanizm ve Mazdek gibi inanç biçimleri mevcuttu. Ancak nüfusun çoğunluğu İran'ın da etkisiyle Zerdüşti idi.⁴⁶ Emevîler döneminde Mâverâünnehir bölgesine düzenlenen fetih hareketleri ile İslam, coğrafyaya girmiştir. Semerkant'ın fetihlerde üs yer olarak seçilmesiyle de İslam'ın buralarda yayılması hız kazanmıştır. Hristiyanlığın şehre girmesi İslamiyet'ten önce olmasına rağmen, Semerkant'ın neredeyse tamamı Müslümanlaşmıştır.⁴⁷ İslam'ı kabul etmeyen bazı Nesturîler de şehri terk etmiş, XIX. yüzyıla kadar Semerkant'ta Müslümanlar hâkim kalmıştır. Fakat şehrin Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirilmesiyle Hristiyanlık, bu yüz yılın ortalarından itibaren yeniden ortaya çıkmış, Rus Ortodoksluğu 1868'de Semerkant'a tanıtılmış ve birkaç kilise ve tapınak inşa edilmiştir.⁴⁸

Semerkant'ta yaşayan azınlık Yahudi grubunun varlığı da eskiye dayanır. Buhara Yahudileri⁴⁹ uzun yıllar Semerkant ve çevresinde yaşamışlardır. Ancak Sovyet Birliği'nin dağılmasının akabinde, 1990'dan sonra, çok sayıda Buhara Yahudi'si azınlık olma durumunun verdiği tedirginlikle farklı ülkelere göç etmişlerdir. Hâlihazırda Semerkant'ın doğusunda yaşayan az sayıda da olsa Buhara Yahudi'si vardır.⁵⁰

44 The Government Portal of the Republic of Uzbekistan, "Population", <https://www.gov.uz/en/pages/population> (Erişim tarihi; 10.12.2020).

45 Bkz. Samarkand regional government, "General Information: In Numbers", https://samarkand.uz/en/about_region/general_information (Erişim tarihi; 10.12.2020); Malikov, s. 133-135.

46 Semerkant'ta İslam öncesi var olan dinler hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydınlı, Aydınlı, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 459-476.

47 Semerkant'ta İslam'ın yayılış tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydınlı, Aydınlı, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 161-320.

48 Malikov, s. 130-32.

49 Buhara Yahudileri, Türkistan'ın en eski etnik ve dinî gruplardan biridir. Semerkant'ta yaşayan Yahudiler de bu grup içerisinde yer alır. Kendilerine ait Farsça'nın bir lehçesi olan Buhari dilini konuşurlar. XIX. yüzyılın başlarında "Çala (Yahudi Müslümanlar)" adı verilen Buhara Yahudilerinden bir grup 1868 yılında kitleler halinde Semerkant'a göç etmiştir. Buhara Emirliği'nin baskısı nedeniyle Müslümanlaşan, fakat Yahudi inançlarını gizlice devam ettiren bu grup, Rusların Semerkant'ı ele geçirmesiyle kendi dinlerine geri dönmüşlerdir. Ancak Sovyet Birliği'nin dağılmasından sonra birçoğu şehirden göç etmiş, az bir Yahudi grup Semerkant'ta kalmıştır. Buhari Yahudileri ve Çalalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.

50 Malikov, s. 133.

Geçmiş zamanlardan itibaren çeşitli din ve kültürleri içinde barındıran Semerkant, günümüzde de çok dinli bir demografik yapıya sahiptir. Şehirde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bir arada yaşar. En yaygın din İslam'dır ve çoğu Sünnî'dir. Ancak Özbekistan'da Şiiilerin ağırlıklı yaşadığı şehir de yine Semerkant'tır. İslam'dan sonra ikinci büyük dinî grubu ise Ortodoks Hristiyanları oluşturur. Semerkant'ta ibadet yeri olarak Sünnî ve Şiiilere ait camiler, Ortodoks, Katolik, Ermeni ve Amerikan kiliseleri ile sinagoglar varlık göstermektedir.⁵¹

Yukarıda zikredilen dinî nedenlere bağlı göçler dışında siyasi nedenlerle de Semerkant'ta demografik yapı zaman zaman değişime uğramıştır. Bunlardan biri Moğol istilasında şehrin tahrip edilmesi ve bölgede yaşayan nüfusun dörtte birinden fazlasının katledilmesidir. Geride kalan nüfusun bir kısmı da farklı beldelere göç etmiştir.⁵² Rus işgalleri ve Sovyet rejiminin baskıcı yönetimi de Semerkant'ın demografik değişiminde ciddi etken olmuştur. 1950'li yıllarda şehrin nüfusu 150.000 civarında iken bağımsızlık sonrası ve özellikle 2015'ten sonra şehir hızlı bir nüfus artış yaşamıştır.⁵³

Ekonomik Durum

Semerkant, antik dönem ve Orta Çağ'dan itibaren ticari bir öneme sahiptir. Bu önem Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret yollarının kavşağında bulunmasından kaynaklıdır. Bununla birlikte Semerkant Soğd Nehri üzerindeki ovada kurulmuştur. Dolayısıyla nehir kenarında kurulan yerleşme, yüksek toprak verimliliğine ve çok geniş ekili dikili alanlara sahiptir. 1888'de Semerkant'ta demiryolunun yapılmasının ardından şehir şarap, kuru ve taze meyveler, pamuk, pirinç, ipek ve deri ihracatında merkez hâline gelmiştir.⁵⁴

Semerkant doğal kaynaklar bakımından zengin bir şehirdir. Özellikle altın, uranyum, kireç, grafit gibi zengin maden yataklarına sahiptir. Nurota bölgesinin güneydoğu tarafında ise geniş korendon tarlaları vardır. Bununla birlikte bölgede mineral boyalar ve asbest madenleri keşfedilmiştir. Ancak Semerkant'ta keşfedilen madenlerin çoğu tam olarak kullanılmamaktadır. Ayrıca Urgut, Semerkant, Nurabad, Kattakurgan Kushrabot bölgelerinde doğal şifalı sıcak su kaynakları bulunur.⁵⁵

Günümüzde Semerkant'ın endüstri ve turistik yapısı Özbekistan için büyük önem taşır. Şehrin endüstrisi ağırlıklı olarak pamuk çırçır, ipek eğirme ve dokuma, meyve

51 Malikov, s. 133.

52 Aydınlı, "Semerkant", s. 483.

53 Aydınlı, "Semerkant", s. 484.

54 Bkz. O'zbekistan Temir Yo'lları, "The history of railways in Uzbekistan", https://www.railway.uz/en/gazhk/istoriya_zheleznykh_dorog/ (Erişim tarihi; 10.12.2020); Administrative Center of Samarkand Region of the Republic of Uzbekistan, "Samarkand City", https://samarkand.uz/uploads/news_foto/2019/10/4.-Samarkand-s_2.pdf (Erişim tarihi; 10.12.2020), s. 5-16.

55 Kuşrabot bölgesinde altın, Paxtachi'de uranyum, Nurobad ve Kattakurgan'da tungsten, molibden, mermer, Semerkant'ta da kireç, grafit ve marn çıkarılmaktadır. Bkz. Ibragimov Lutfullo Ziyadullayevich, "The Economic Role of the Geographical Potential of Samarkand Region", *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2016, s. 72-73.

konservesi, şarap, giyim, deri ayakkabı ve tütün üretimine dayanmaktadır. Bununla birlikte gıda endüstrisi, hafif sanayi, kimya ve petrokimya endüstrisi, makine yapımı ve metal işleme, yapı malzemeleri, kâğıt üretimi ve selüloz diğer sanayi alanlarıdır. Traktör ve otomobil parçalarının üretimi de ekonomik olarak önemlidir. Şehirde sanayi işletmelerinin donatılması için yatırım projelerine destek verilmektedir. Modern teknik ve teknolojik ekipmanların kurulması için yürütülen projeler vardır.⁵⁶

Semerkant'ta büyük ölçüde tarım faaliyetleri de yapılmaktadır. Ancak hava şartlarına, su verimliliğine ve arazi koşullarına bağlı olarak bölgeden bölgeye tarım ürünlerinde farklılıklar vardır. Tarım ürünleri buğday, sebze, kavun ve su kabakları, pamuk, tütün yetiştiriciliği ve bahçeciliğe dayanır. Buna ek olarak bölgede hayvancılık; kümes hayvanları ve arıcılık sektörü iyi gelişmiştir.⁵⁷

Semerkant ekonomisinin diğer ayağını ise turizm endüstrisi oluşturur. Şehir önemli bir turistik potansiyele sahiptir. Semerkant gerek antik çağ dönemine gerekse Orta Çağ'a ait tarihi ve kültürel mirasları ile dünyanın önde gelen turizm şehirlerindedir. Özbekistan'da farklı çağlara ait dört binden fazla mimari bina ve sanat eserinin önemli bir kısmı Semerkant'ta bulunur. Bu yönüyle şehir 2001 yılında UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası Listesi'ne eklenmiştir.⁵⁸

Özbekistan'da genel bir işsizlik problemi vardır. Ülkede son yıllarda sosyoekonomik sorunların çözümü önem kazanmış ve yatırım planları artırılmıştır. Semerkant'ta ise sektörel istihdam alanları 2016'ya kadar tarım ve ormancılık faaliyetleri iken son dönemlerde sanayi, ticaret ve pazarlama hizmetlerindeki işgücüne dönmüştür. Özellikle eğitim ve sağlık hizmetlerindeki istihdam oranları da yükseltilmiştir. Ancak bu durum kent merkezi için geçerlidir. Kırsal bölgelerde yaşayanlar tarım ve tarım sektöründeki ek işlerle geçimlerini sağlamakta ve büyük bir kısmı da işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır.⁵⁹

İlmî ve Kültürel Hayat

Tahiri'ler döneminden itibaren Mâverâünnehir'de birlikteliğin sağlanmasıyla bu bölge önemli ilim merkezlerinden biri hâline gelmeye başlamıştır. IX. yüzyılda Abbâsîler döneminde Semarkant İslam kültür ve medeniyetinin merkezi olmuştur. Sâ mânîler döneminde ise ilim ve sanat merkezi olarak zirveye ulaşmıştır. Sâ mânî hükümdarlarının verdiği desteklerle Semerkant'ta birçok tefsir, hadis, fıkıh ve kelam başta olmak üzere birçok alanda ilim adamı yetişmiştir. Özellikle Semerkant, Mâtürîdî-Hanefî ekol-

56 Semerkant'ta sanayi faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Administrative Center of Samarkand Region of the Republic of Uzbekistan, "Samarkand City", https://samarkand.uz/uploads/news_foto/2019/10/4.-Samarkand-s_2.pdf (Erişim tarihi; 10.12.2020), s. 5-16; Ziyadullayevich, s. 73.

57 Semerkant'ta tarım faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Shavkat Hasanov-Golib Sanaev, "Non-farm Employment Trends and Policy in Rural Areas Of Samarkand Region", *Discussion Paper*, No. 176, Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), Halle (Saale), s. 3-28; Ziyadullayevich, s. 74.

58 Ziyadullayevich, s. 72; Administrative Center of Samarkand Region of the Republic of Uzbekistan, "Samarkand City", https://samarkand.uz/uploads/news_foto/2019/10/4.-Samarkand-s_2.pdf (Erişim tarihi; 10.12.2020), s. 17-18.

59 Hasanov ve Sanaev, s. 10.

lerinin merkezi olarak görülmüştür. İtikadî olarak birçok Mâtürîdî kelamcı ve fıkhi mezhepte Hanefî fıkıh âlimleri yetişmiştir. Kelam ilminin önde gelen isimlerinden ve meşhur muhaddislerden Ebû Muhammed el-Gıfârî el-Mervezî es-Semerkindî (ö. 863) ve Dârimî (ö. 869), Maturîdîliğin kurucusu İmam Mâtürîdî (ö. 944), fakih Ebü'l-Leys es-Semerkindî⁶⁰ (ö. 983), mütekelim Necmeddin Neseffî⁶¹ (ö. 1142), cedel ilminde tanınmış Hanefî fıkıh âlimi Rükneddin Amîdî⁶² (ö. 1218), Mâtürîdî-Hanefî âlimlerinden Lâmişî (ö. 12. yüzyılın ilk yarısı), öne çıkan meşhur Semerkantlı âlimlerdir.⁶³

Semerkant'ta bizzat doğup büyüyen âlimler olduğu gibi sonradan buraya gelip yerleşen ve ilmi hayatını burada devam ettiren âlimler de olmuştur. Müfessir Dahhâk b. Müzâhim (ö. 723), muhaddis en-Nisâbüri (ö. 992), Şafîi fıkhnın öncülerinden İbn Hibbân (ö. 965) bunların başında gelir.⁶⁴ Buharî (ö. 870) gibi birçok âlim de Semerkant'a ilim maksatlı ziyarette bulunmuş, oranın ilmî ve kültürel ortamından istifade etmiş; Teftazânî (ö. 1390), Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 1413) gibi meşhur İslam âlimleri Semerkant'ta dersler vermiş ve Semerkant'ta ilimlerin gelişmesinde katkıları olmuştur.⁶⁵

Semerkant Sâ mânîler döneminde İslami ilimlerde zirveye çıkarken, Timurlular döneminde ise bilim merkezi hâline gelmiştir. Timurlular zamanında Semerkant, matematik-astronomi okulu olarak görülen bir bilim merkezi sayılmıştır. Böylece Timurluların başşehri olması ile birlikte Semerkant yalnızca yönetim yeri değil aynı zamanda fen ilimlerinin zirvesine çıkmıştır. Bunda Timurlu Devleti'nin hükümdarlarından Uluğ Bey'in⁶⁶ katkısı çok büyüktür. Aynı zamanda kendisi de matematik ve astronomi ile ilgilenen Uluğ Bey, İslam dünyasında bilimin ilerlemesinde öncü olmuş, Uluğ Bey Medresesi ve Semerkant Rasathanesi'ni kurdurmuştur. Şemseddin Muhammed es-Semerkindî (ö. 1303), Gıyâseddin Cemşid Kaşî (ö. 1429), Kadızâde-i Rumî (ö. 1440'tan sonra), Ali Kuşçu (ö. 1474), Seyyid Müneccim, Muinuddin Kâşânî, Mansur Kâşânî, Fethullah Şirvânî (ö. 1486), Abdülalî Bircendî (ö. 1527) Semerkant'ın önde gelen bilim adamlarındandır. Şehabeddin İbn Arabşah (ö. 1450), Abdurrahman Câmî (ö. 1492), Ali Şir Nevâtî (ö. 1501) gibi sufiler, edibler ve şairler de yetişmiştir. Aynı zamanda Timurlular devrinde yaşayan tarihçi ve münşi Abdürrezzak es-Semerkindî (ö. 1482) ve ünlü Türk musiki nazariyatçısı, bestekâr ve icracı Abdülkadir-i Merâgî

60 Semerkant'ta yetişmiş alimler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aydınlı, 406-475; ayrıca bkz. Ferhat Yılmaz, "IX-XV. Yüzyıl Arasında Maverannehir'de Yetişen Bazı Arap Dili Alimleri", *Ç. O. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2003, s. 266-276.

61 Yılmaz, s. 279.

62 Rükneddin Amîdî için bkz. Ahmed Özel, "Amîdî, Rükneddin", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 56-57.

63 Lâmişî için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Lâmişî", *DİA*, Ankara, 2019, Ek 2, s. 146-147.

64 Semerkant'ta yetişmiş alimler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aydınlı, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 406-475.

65 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe- Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Dvân İlmi Araştırmaları*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2003, s. 24-36.

66 Uluğ Bey 1447-1449 yılları arasında Timurlu Devleti'nin hükümdarlığını yapmış, aynı zamanda matematik ve astronomi ilmi ile uğraşmış bir bilim adamıdır. İlme büyük önem veren Uluğ Bey medreseler, rasathaneler yaptırmış, vakıflarla bu kurumları desteklemiş ve ilim adamlarına ihsanda bulunmuştur. İslam dünyasında bilimin gelişmesinde onun katkıları büyüktür. Uluğ Bey hakkında detaylı bilgi için bkz. Lütfi Göker, *Uluğ Bey: Rasathanesi ve Medresesi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1995.

(ö. 1435) hayatlarının bir kısmını Semerkant'ta geçirmişlerdir.⁶⁷

Modern dönemde Semerkant'ın kültürel hayatı Özbek örf ve adetlerine göre şekillenmiş durumdadır. Semerkant ve ülke genelinde bütün özel günlerin neredeyse tamamı kutlanmaktadır. Özellikle Nevruz günleri şenliklerle kutlanır. Kutlamalar genellikle kalabalık akraba toplulukları eşliğinde yapılmaktadır ve bu toplantılarda Semerkant (Özbek) pilavı olmazsa olmazlarındandır. Tören ve etkinlikler Registan Meydanı'nda ve konser alanlarında düzenlenmektedir. Sovyet rejimin etkisiyle Semerkant ve ülke genelinde sosyal tabakalaşma standartları ise ev, araba ve ürün satın alma gücüne göredir. Semerkant'ta zengin sınıfı tam olarak belirlemek mümkün değildir. Halkın gelirleri tam olarak bilinmemektedir.⁶⁸

Semerkant, yemekleri, çorbaları, salataları ve et yemekleri ile lezzetli bir Özbek mutfağına sahiptir. Özbek mutfağında ekmeklerin ayrı bir yeri vardır. Özbekistan'ın her bölgesinde ekmeklerin şekli ve pişirilmesi farklıdır. Semerkant'ın da ekmekleri meşhurdur. Semerkant'ta pişirilen ekmekler küçük ve kalındır. En meşhuru ise şirma (shirma non) olarak isimlendirilen ekmektir. Semerkant pilavı (palov), tandır samsa, shurpa ve suzma şehrin meşhur yemeklerindedir. Yemeklerle birlikte yeşil çay ikram edilir. Masalar kullanılsa bile yemekler genellikle yerde ya da yere yakın şekilde yenir.⁶⁹

Anıtsal Eserler

Özbekistan topraklarında farklı zaman ve uygarlıklara ait birçok mimari eser ve sanat eseri bulunmaktadır. Bunların en önemli kısmı Semerkant bölgesinde yer alır. Semerkant, Türk-İslam kültür sentezini içinde barındıran bir şehirdir. "Orta Asya'nın mavi kubbelerle kaplı incisi" olarak tabir edilir. Şehrin mimarisi iki bölümden oluşur. Bir kısım Orta Çağ'dan kalma eski bir şehir yapısındadır. Diğer kısım ise XIX. yüzyılda Rus işgali sonrası inşa edilen yeni bir bölümden oluşmaktadır. 1870'li yıllardan itibaren Semerkant'ın yeni bölümü Rus mimarisine göre şekillenmiştir. Özellikle Sovyet döneminde önemli ölçüde kamu binaları, evler ve park alanları inşa edilmiş, tiyatrolar açılmış ve üniversite binası kurulmuştur. Her ne kadar Rusların şehri ele geçirmesiyle eski şehir planında tahribatlar oluşmuş, tarihî duvarlar ve kapılar tahrip edilmiş olsa da Orta Çağ mimarî yapısı varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bununla birlikte, Türk-İslam mimarisine ait yapılar zaman içinde depremlerden, iklim koşullarından ve savaş ortamlarından etkilenmiştir. Şehir Sovyet tahakkümünde iken restorasyon faaliyetleri başlatılmış, onarım faaliyetleri ile tarihî mimarilerin muhafazası sağlanmıştır.⁷⁰

67 Semerkant Matematik-Astronomi okulu ve orada yetişen bilim adamları hakkında detaylı bilgi için bkz. Fazlıoğlu, s. 1-66.

68 Semerkant'ta kutlanan özel günler için bkz. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, "Population and National Holidays", <https://mfa.uz/en/pages/naseleniya-i-nats-prazdniki> (Erişim tarihi; 10.12.2020).

69 Özbek mutfağı ve yemekleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Madinabonu Pulatova- Ahmet Akalın, "Gastronomik Turizm ve Özbekistan'daki Potansiyeli", *Kültürel Değerlerin Tanıtımında Medyanın Rolü: Özbekistan Örneği* Bildiriler Kitabı içinde, 2019, s. 69-82.

70 Bkz. Craig Benjamin, "Soviet Central Asia and the Preservation of History", *Humanities*, Cilt: 7, Sayı: 73, 2018, s. 1-8.

Semerkant'ın en ihtişamlı yapıtları Timurular zamanında inşa edilmiştir. Timurlu Devleti'nin başkentliğini yapan şehirde başta Timur olmak üzere devletin diğer hükümdarları medreseler, rasathaneler, külliyeler, camiler ve türbeler yaptırmışlardır. Özellikle XV. yüzyılda Semerkant'ta muhteşem anıtlar inşa edilmiştir. Timurlu Devleti'nden sonra da şehirde tarihî ve kültürel yapıların inşası devam etmiştir. Böylece Semerkant'ta XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Orta Asya'nın en iyi anıtları yapılmıştır. Şehrin mimari üslubu çoğunlukla Timurulara aittir. Nitekim daha sonraki yüzyıllarda yapılan tarihî yapılarda Timurlu üslubu devam ettirilmiştir. Şehir, tarihî dokusu ile 2001 yılında UNESCO Dünya Kültürel Miras Listesi'ne girmiştir.⁷¹

Semerkant'ın mimari eserlerinin başlıca özellikleri görkemli ve ihtişamlı görünüşleri, geniş mavi kubbeleri, çinilerle süslenmiş kervansarayları, mozaik, mermer ve altın renklerindeki dış süslemeleridir. Şehrin önemli tarihî ve kültürel yerleri şöyle sıralanabilir:⁷²

Registan Meydanı: Şehrin merkezi olarak kabul edilir. Farsçada “kumlu yer” anlamına gelen meydanda mavi çinilerle kaplı kubbeler ve görkemli duvar süslemelerine sahip tarihî yapılar vardır. İnsanların toplanma ve hükümdarın buyruklarını dinleme yeri olarak bir halk meydanı olarak işlev görmüştür. Zamanla meydan farklı dönemlere ait üç medrese ile çevrelenmiş ve önemi artmıştır. Bu medreselerin başında meydanın batı kısmında yer alan Uluğ Bey Medresesi (1417-1420) gelmektedir. Şir-Dor Medresesi (1619-1636) doğu kısmında, Tilla-Kari Medresesi (1646-1660) ise batı kısmında bulunur. Uluğ Bey zamanında yapılan kervansaraylar, hamamlar, cami ve tekkeler ile meydan büyük oranda şekillenmiştir. Timur döneminin ihtişamını simgeleyen bu meydan günümüzde hâlen çekiciliğini korumaktadır.⁷³

Uluğ Bey Medresesi: Timur'un torunu Uluğ Bey tarafından 1417 yılında inşası başlatılan ve 1420'de tamamlanan medresedir. Bu medrese yalnızca Türk-İslam sanat mimari açısından değil aynı zamanda bilim ve felsefe tarihi açısından da önem arz eder. Nitekim medrese XV. yüzyılda Doğu'nun gözde ilim merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Riyazî ilimlerin ağırlıklı okutulduğu medresedeki eğitim öğretim faaliyetleri ile birçok ilim insanı yetişmiştir. Medresenin başmüdürlüğünü Uluğ Bey'in de hocası olan Kadızade yapmış, Mevlana Ebu'l-Feth ile Mevlana Muhammed Hafî ders vermiştir.⁷⁴ Ayrıca Uluğ Bey'in bizzat kendisinin medresede ders verdiği bilinmektedir.⁷⁵ XVIII. yüzyılda siyasi nedenlerden dolayı medrese bir müddet tahlil ambarı olarak kullanılmış, XIX. yüzyılda Emir Haydar'ın (1799-1825) çabaları ile yeniden eğitim merkezine dönüştürülmüştür.⁷⁶

71 Bkz. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, “Samarkand”, <https://en.unesco.org/silkroad/content/samarkand> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

72 Semerkant'ta bulunan önemli anıtsallar hakkında genel bilgi için bkz. İbrahim Çeşmeli, “Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 15, 2002, s. 57-90.

73 Bkz. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, “Samarkand: The Place Of Crossing And Synthesis Of World Cultures”, <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/603rev.pdf> (Erişim tarihi, 10.12.2020), ss. 10-11.

74 Barthold, s. 105; ayrıca riyazî ilimlerde ders verenler arasında Cemşid Kaşî, Kadızâde, Ali Kuşçu, Seyyid Müneccim gibi ilim adamlarının ismi zikredilir. Bununla birlikte Muinuddin Kâşânî, Mansur Kâşânî, Ali Şir Nevâî, Abdurrahman Camî, Fethullah Şirvanî, Abdülalî Bircendî ve birçok kişinin medrese ile ilişkisi vardır. Bkz. Barthold, s. 113-124.

75 Fazlıoğlu, s. 10.

76 Detaylı bilgi için bkz. V. V. Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 103-105.

Semerkand Rasathânesi: Uluğ Bey tarafından kurulan Semerkand Rasathânesi (1408-1424), İslam dünyasının ikinci büyük rasathanesidir. Uluğ Bey'in Merâğa Rasathânesi'nden⁷⁷ etkilenecek bu gözlemevini yaptırdığı bilinir.⁷⁸ Nasireddin et-Tûsî'nin başında bulunduğu Mergâna matematik-astronomi ekolünün hazırladığı *Zic-i İlhanî*⁷⁹ adlı yeni astronomik çizelgede hataların bulunduğunu düşünen Uluğ Bey, yanlışlıkları gidermek amacıyla kendi gözlemlerini başlatmıştır. Böylece geniş çapta üç katlı rasathaneyi kuran Uluğ Bey, İslam dünyasında ve Avrupa'da kaynak eser niteliğindeki *Zic-i Uluğ Bey*⁸⁰ isimli çalışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Semerkant matematik-astronomi okulunda Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî, Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu gibi dönemin ileri gelen bilim adamları yöneticilik yapmıştır.⁸¹ Yıldızların ve ayın hareketlerinin gözlemlendiği rasathanede kullanılan aletler ise iki bacaklı alet, çemberli alet, ekvatoriyal çember, iki çember, el-fahrî sektantı, azimut ve yükseklik belirleme aleti, sinüs ve ters sinüsü belirleyen alet, küçük çemberli alet şeklindedir.⁸²

Semerkant'ın tarihî anıtları arasında, şehrin ilim ve kültür hayatının gelişmesinde rol oynayan Şirdâr (Kaplanlı) Medresesi (1619-1636) ve Tillakâri (Yaldızlı) Medresesi (1646-1660) yer alır. Bu medreseler bölgeyi ele geçiren Özbek Hanlığı tarafından yapılmıştır. Her iki medresenin mimari yapısı Timurluların inşa ve süslemesiyle benzerlik göstermektedir. Bir bakıma medreseler Timurlu mimarisinin devamı niteliğindedir.⁸³

Semerkant'ın anıtsal eserleri içinde tarihî camileri önemli bir yer kaplar. Bu camilerden bazıları; VIII. yüzyılda inşa edilen ve Semerkant'ın en eski camilerinden biri olan Hazreti Hızır Camii, IX. yüzyılın sonu X. yüzyılın başı yaptırılan Zümrüt Hoca Camii, 1437'de Uluğ Bey tarafından yaptırılan Kok Camii ve Namazgâh Camii'dir.⁸⁴ Camiler içinde en dikkat çekenleri ise Bîbî Hanım Camii'dir. Bu camii Timurlular döneminde 1399-1405 yıllarında Timur tarafından inşa ettirilmiştir. Külliye olarak dizayn edilen cami, Timur'un Hindistan seferinde elde ettiği askerî zaferi temsil etmek için tasarlanmıştır. Hayatının son yıllarında olan Timur, külliyenin yapımıyla bizzat ilgilenmiş, yapının adına eşi Saray Melik Hanım'ın⁸⁵ lakabını vermiştir. Dolayısıyla cami Timur'un verdiği değerle dönemin görkemli yapılarından biri olmuştur. Ancak zamanla depremler ve diğer nedenlerle tahribata uğrayan caminin sadece belirli kısımları günü-

77 Merâğa Rasathanesi, 1259 yılında Moğal İmparatoru Hülagu Han tarafından kurulmuş, matematik ve astronomi ilmi faaliyetlerinin yürütüldüğü gözlem evidir. İmparatorluğun başkenti Merâğa'da rasathanenin kurulmasında dönemin ünlü ilim adamlarından Nasireddin et-Tûsî (ö. 1274) görevlendirilmiştir. Rasathane hakkında detaylı bilgi için bkz. Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy-Eckhard Neubauer, Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2008, s. 28-34.

78 Semerkand Rasathanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Sezgin, s. 69-71.

79 Astronomik çizelge *Zic-i İlhanî* hakkında bilgi için bk. Sezgin, s. 33.

80 Rasathane tarafından gözlemler sonucunda hazırlanan *Zic-i Gürgâni*, *Zic-i Hâkânî*, *Zic-i Cedid-i Sultânî* gibi astronomi tabloları *Zic-i Uluğ Bey*'de toplanmıştır. Bkz. Yavuz Unat, "Zic-i Uluğ Bey", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 400-401.

81 Unat, "Zic-i Uluğ Bey", s. 400.

82 Sezgin, s. 71.

83 Detaylı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, "Şirdâr Medresesi", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 191-192.

84 Camiler hakkında bilgi için bkz. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, "Samarkand", <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/603rev.pdf> (Erişim tarihi; 10.12.2020), ss. 5-21.

85 Saray Melik Hanım Han, Çağatay Hanı Kazan Halil Han'ın kızıdır. Halk arasında ona Bîbî Hanım denilmiştir. Bkz. Engin Beksaç, "Bîbî Hanım Camii", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, s. 125.

müze ulaşmıştır. Bu hâliyle bile cami büyük ilgi görmektedir. Ayrıca Timurlu mimari üslubunu yansıması bakımından da önemli bir anıtsal yapıdır.⁸⁶

Semerkant'ta bulunan türbeler şehrin diğer tarihî yerlerindedir. Timur'un türbesinin ve buna bağlı bir külliyeinin olduğu Gûr-ı Emîr (1399-1403),⁸⁷ Kusem b. Abbas'ın türbesi etrafındaki yapıların genel ismini kasteden Şah-ı Zinde,⁸⁸ peygamber ya da veli olarak bilinen Danyal Türbesi, Abu Mansur Maturîdî Türbesi, Ruhabad Türbesi, Aksaray Türbesi, Hoca Abdi Darun Türbesi şehirde bulunan türbelerdir. Semerkant'ın diğer önemli ziyaret alanları; İpek Yolu'nun en eski ve büyük pazarlarından olan Siyab Pazarı, Çarsu (Chorsu) Antik Ticaret Merkezi, Kok Saray kalıntıları, Afrasiyab Müzesi, Aysel Sanat Galerisi ve Hazreti Davut Mağarası'dır.⁸⁹

Semerkant kültürel açıdan gerek Doğulu gerek Batılı yazarların dikkatine mazhar olmuş bir şehirdir. Batılı yazar Edgar Allan Poe Semerkant için "Ve şimdi bakışlarını Semerkant üzerinde gezdir! O yeryüzünün kraliçesi değil mi? Tüm kentlerin kaderini ellerinde tutmuyor mu?"⁹⁰ sözlerini sarf ederken, Lübnanlı yazar Amin Maalouf, *Semerkant* isimli tarihî romanını kaleme almıştır.⁹¹ Semerkant, görülmesi ve ziyaret edilmesi gereken dünyadaki 50 şehir arasında tescillenmiştir.

Günümüz

2020 nüfus sayımlarına göre Semerkant'ın nüfusu 578.762 civarındadır. Nüfusun %40'ından fazlası çalışma alanlarında istihdam edilmektedir. 258.500 kişi ekonomik olarak aktiftir ve eğitim ile tarım sektörlerinde faaliyet göstermektedirler. Aynı zamanda şehir gelişmiş bir sanayiye ve sosyal altyapıya sahiptir. Doğal kaynaklar bakımından zengin bir bölge olan Semerkant, Özbekistan'ın en büyük ipek ve şarap üreticisidir. Semerkant bilimsel ve teknik potansiyeli ile de modern bir şehirdir. Şehrin en önemli gelir kaynakları arasında turizm gelir. Mimarisiyle, açık hava müzesini andıran kültür ve doğasıyla dikkat çeken şehirde turizm açısından daha çok anıtlar, camiler ve müzeler ilgi görmektedir. Yukarıda zikredilen tarihî yapılar görülmeye değer yerlerdir.⁹²

Semerkant'ta ülkenin resmî dili olan Özbekçe konuşulmaktadır. Bununla birlikte etnik kökenlere bağlı olarak Farsça başta olmak üzere Tacikçe, Karakalpakça, Rusça,

86 Bibi Hanım Camii hakkında detaylı bilgi için bkz. Elena Paskaleva, "The Bibi Hkanum Mosque in Samarkand: Its Mongol and Timurid Architecture", *The Silk Road*, Cilt: 10, 2012, s. 81-98.

87 Engin Bekaş, "Gûr-ı Emîr", *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, s. 197-199.

88 Bkz. Engin Bekaş, "Şah-ı Zinde", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, s. 267-269.

89 United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, "Samarkand", <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/603rev.pdf> (Erişim tarihi; 10.12.2020), s. 5-21

90 Edgar Allan Poe, "Tamerlane", *The Collected Works of Edgar Allan Poe*, ed. T. O. Mabbott, The Belknap Press Of Harvard University Press, Cambridge, 1969, I, 37.

91 Yazar, Semerkant'ın XI. ve XX. yüzyılları arasında yaşanan olayları bir örgü içerisinde, tarihi roman kategorisinde sunmaktadır. Bkz. Amin Maalouf, *Semerkant*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

92 Administrative Center of Samarkand Region of the Republic of Uzbekistan, "Samarkand City", https://samarkand.uz/uploads/news_foto/2019/10/4.-Samarkand-s_2.pdf (Erişim tarihi; 10.12.2020), s. 3-22.

Kazakça ve Tatarca kullanılan diğer diller arasındadır.⁹³ Şehirde halkın çoğunluğu İslam'a mensuptur. Telefon kodu 662, plaka kodu ise UZ'dur.

Eğitim açısından Semerkant, Özbekistan'da önemli bir şehirdir. İlk ve orta öğrenim kurumları Özbekistan Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır. Semerkant'ta tarım, tıp, mimarlık ve ticaret için yükseköğretim kurumları vardır. Şehirde bulunan yükseköğrenim kurumları; Semerkant Devlet Üniversitesi,⁹⁴ Semerkant Ziraat Enstitüsü⁹⁵, Semerkant Devlet Tıp Enstitüsü⁹⁶, Semerkant Devlet İktisadi ve Hizmet Enstitüsü⁹⁷, Semerkant Devlet Mimarlık ve İnşaat Enstitüsü⁹⁸ ve Devlet Semerkant Yabancı Diller Enstitüsü⁹⁹ dür.

Özbekistan, sağlık uygulamaları bakımından zayıf bir ülkedir. Çoğu hastane ilaç ve tıbbî malzeme açısından donanımlı değildir. Ancak 2000'li yıllardan itibaren Özbekistan sağlık hizmetlerine yönelik harcamalarını artırmıştır. Böylece sağlık sektöründe, hastanelerin iyileştirilmesi ve donatılmasında ilerlemeler kaydedilmiştir¹⁰⁰. Semerkant'ta da hastane ve özel klinikler mevcuttur. Semerkant Merkez Şehir Hastanesi şehrin en büyük hastanesidir. Ancak halk ilaçları ve bitkisel tedavi yöntemleri özellikle köy ve kasabalarda yaygındır.¹⁰¹

Özbekistan'da ulusal ve dinî bayramlar tüm ülke genelinde kutlanmaktadır. Dolayısıyla Semerkant'ta, 14 Ocak'ta Vatan Savunucuları Günü, 8 Mart'ta Kadınlar Günü, 21 Mart'ta Nevruz Bayramı, 9 Mayıs'ta Anma ve Saygı Günü, 1 Eylül'de Bağımsızlık Günü, 1 Ekim'de *Öğretmenler Günü*, 8 Aralık'ta Anayasa Günü, Ramazan ve Kurban bayramları kutlanmakta ve bu günler resmî tatil olarak kabul edilmektedir¹⁰². Semerkant'ın hatta Orta Asya'nın en önemli müzik festivallerinden biri ise *Şark Teraneleri*

93 Detaylı bilgi için bkz. K. Aminov, v.dğr., "Language Use and Language Policy in Central Asia", *Central Asia Regional Data Review*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, s. 1-29.

94 Semerkant Devlet Üniversitesi'nin tarihi kökleri Uluğ Bey'in kurduğu medreseye dayandırılmaktadır. Bkz. Samarkand State University, "History of the University", <http://www.samdu.uz/en/universitet-tarixi> (Erişim tarihi; 22.11.2020).

95 Semerkant Ziraat Üniversitesi 1929 yılında kurulmuştur. Bkz. Samarkand Agricultural Institute, "About the University", <http://samvmi.uz> (Erişim tarihi; 22.11.2020).

96 Semerkant Devlet Tıp Enstitüsü 1930 yılında kurulmuştur. Bkz. Samarkand State Medical Institute, "Home", <https://www.sammi.uz> (Erişim tarihi; 22.11.2020).

97 Semerkant İktisadi ve Hizmet Devlet Enstitüsü 1931 yılında kurulmuştur. Bkz. Samarkand Institute of Economics and Service, "History", <http://sies.uz/en/sahifa/9.html> (Erişim tarihi; 22.11.2020).

98 Semerkant Mimarlık ve İnşaat Devlet Enstitüsü 1966 yılında kurulmuştur. Bkz. Samarkand State Architectural and Civil-Engineering Institute, "The History of the Enstitute", <https://samgasi.uz/index.php/en/pages/show/institut-tarixi> (Erişim tarihi; 22.11.2020).

99 Semerkant Yabancı Diller Devlet Enstitüsü 1994 yılında kurulmuştur. Bkz. Samarkand State Institute of Foreign Languages, "About Institute", <https://samdchti.uz/institut/institut-tarixi> (Erişim tarihi; 22.11.2020).

100 Bkz. Administrative Center of Samarkand Region of the Republic of Uzbekistan, "Samarkand City", https://samarkand.uz/uploads/news_foto/2019/10/4.-Samarkand-s_2.pdf (Erişim tarihi; 10.12.2020), ss. 5, 7.

101 Semerkant Merkez şehir hastanesi ve diğer klinik listesi için bkz. <http://agent.uzbekinvest.uz/uz/partners/medical-facilities> (Erişim tarihi; 10.12.2020).

102 Bkz. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, "Population and National Holidays", <https://mfa.uz/en/pages/naseleniya-i-nats-prazdniki> (Erişim tarihi; 10.12.2020).

Festivali'dir (Sharq Taronalari). Bu festival 1997 yılından beri iki yılda bir UNESCO işbirliği ile düzenlenmektedir. “Doğunun melodileri” anlamına gelen kültürel etkinlik, Registan Meydanı'nda gerçekleştirilmektedir.¹⁰³ Ayrıca şehirde Özbek ve Rus müzikal ve drama tiyatroları mevcuttur.¹⁰⁴ Bununla birlikte Özbekçe *Zarafshon*, Rusça *Samar-kand vestnik* ve Tacikçe *Ovozi Samarqand* Semerkant'ta yayınlanan yerel gazetelerdir. Semerkand TV kanalı STV, Rusça olarak bazı yayınlar yapmaktadır.¹⁰⁵

Semerkant'ta karasal bir iklim vardır. Bu yüzden şehirde genellikle sıcak hava hâkimdir. Zaman zaman rüzgâr görülür. Yaz aylarında sıcaklık 34 °C'yi görürken, kışın -4'lere kadar düşmektedir. İklim yapısı dikkate alındığında ziyaret edilecek en uygun aylar nisan-ayıs ve eylül-ekim gibi bahar aylarıdır.¹⁰⁶

Şehrin içinde ulaşım otobüs, minibüs ve taksi ile sağlanmaktadır. Şehri ziyaret etmek isteyenler için araç kiralama mevcuttur. Semerkant'ta Semerkant Havalimanı bulunur. İstanbul'dan doğrudan Semerkant'a uçuşlar mevcuttur. Bölgede faaliyet gösteren 107 otel ve 4500 oda bulunmaktadır. Taşkent'ten sonra turizm şirketlerinin neredeyse %70'i Semerkant'ta yer alır. Her yıl şehri 25.000 üzerinde turist ziyaret etmektedir.¹⁰⁷ Türkiye'den Semerkant'a gidecek bir kişi 30 gün süreyle vizeden muafır. Ancak daha uzun süreli ziyaretler için vize alınmalıdır.¹⁰⁸

103 Bkz. Jolanta Barbara Jablonowska, “Around the Sharq Taronalari International Music Festival- Cultural Aspects of Festival Tourism”, *Hemispheres*; Wrocław, Cilt: 31, Sayı: 2, 2016, s. 43-51; Festival hakkında bilgi ve görseller için bkz. International Music Festival Sharq taronalari 25-30.08.2017, Samarkand, “About Festival”, <http://sharqtaronalari.uz> (Erişim tarihi; 10.12.2020).

104 Simon Tordjman, *An Introduction to Theatre Today in Central Asia And Afghanistan*, IETM Publication, 2006, s. 67.

105 Bkz. Samarkand regional government, “Home Page”, https://samarkand.uz/en/about_region/general_information (10.12.2020), TV kanalının resmî web sayfası için bkz. <http://stv.uz/peredachi/arhiv-peredach/90-samarkand-online.html> (Erişim tarihi; 10.12.2020).

106 Semerkant iklimi hakkında detaylı bilgi için bk. Aydınlı, s. 74-77.

107 Bkz. Samarkand regional government, “General Information: Tourism”, https://samarkand.uz/en/about_region/general_information (10.12.2020).

108 Özbekistan vizesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Embassy of the Republic of Uzbekistan in The Republic of Turkey, “Visas; General Information”, <http://uzembassy.org.tr/page/235> (Erişim tarihi, 10.12.2020).

Kaynakça

Administrative Center of Samarkand Region of the Republic of Uzbekistan, “Samarkand City”, https://samarkand.uz/uploads/news_foto/2019/10/4.-Samarkand-s_2.pdf (Erişim tarihi: 10.12.2020), s. 3-23.

Agricultural Institute, “About the University”, <http://samvni.uz> (Erişim tarihi: 22.11.2020).

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütuhu'l-Büldan-Ülkelerin Fetihleri-*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

Akbulut, Dursun Ali, “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Mâveraünnehir ve Horasan'da Türkler”, ed. Hasan Celâl Güzel vd., *Türkler*; Ankara, 2002, I, s. 1318-1348.

Akyürek, Yunus, “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâveraünnehir'in Fethi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 2013, ss. 85-115.

Allworh, Edward, *The Modern Uzbeks : From The Fourteenth Century To The Present: A Cultural History*; Hoover Institution Press; Stanford University, California, 1990.

Alpargu, Mehmet, “Özbekler”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 119-121.

Aminov, K. vd., “Language Use and Language Policy in Central Asia”, *Central Asia Regional Data Review*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, s. 1-29.

Arık, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.

Arslan, Melih, “Durmaz Koleksiyonu'ndaki Büyük İskender Tetradrahmi Definesi”, *TTK*, Cilt: 70, Sayı: 258, 2006, s. 479-500.

Aydınlı, Osman, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri Semerkant'ın Yükselişinde İktisadi Faktörlerin Etkisi Ve Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettiği Önem”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni: “Türkiye - Kosova - Makedonya – Özbekistan”*, Nevşehir, 2015, s. 378-399.

_____, “Semerkant”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 481-484.

_____, *Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.

Barthold, V. V., *Four Studies on the History of Central Asia: A Short History of Turkestan; History of the Semirechye*, I, E. J. Brill, 1956.

Barthold, V. V., *Moğol istilâsına kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Barthold, V. V., *Uluğ Beg ve Zamani*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

Beksaç, Engin, “Bîbî Hanım Camii”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 125.

Beksaç, Engin. “Gûr-ı Emîr”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, 197-199.

Beksaç, Engin. “Şah-ı Zinde”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 267-269.

Craig, Benjamin, “Soviet Central Asia and the Preservation of History”, *Humanities*, Cilt: 7, Sayı: 73, 2018, s. 1-8.

Çoruhlu, Yaşar, “Şirdâr Medresesi”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 191-192.

De Clavijo, Ruy Gonzales, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Kitap, İstanbul, 2016.

Duran, Muzaffer, “Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 34, 2015, s. 61-86.

Eberhand, Wolfram, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 7, 2010, s. 125-191.

Eberhand, Wolfram, “Türkistan Seyahatnamesi 1218”, *TTK Belleteni*, Cilt: 8, Sayı: 29 1944, s. 137-142.

İbn Bâttûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 2010.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, Daru Sâdir, Beyrut, t.y.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *Kitâbü'l-Ticân fi Mülûki Himyer*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyeti'l-Cumhuriyye, San'a, t.y.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ', İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul.

İbn Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IV, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

Embassy of the Republic of Uzbekistan in The Republic of Turkey, “Visas; General Information”, <http://uzembassy.org.tr/page/235> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlı Felsefe- Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu”, *Dîvân İlmî Araştırmaları*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2003, s. 1-66.

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Babürname Vekayi Babur'un Hatıratı*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, I.

Gibb, H. A. R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.

Göker, Lütfi, *Uluğ Bey; Rasathanesi ve Medresesi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1995.

Hasanov, Shavkat- Sanaev, Golib, “Non-farm Employment Trends and Policy in Rural Areas

Of Samarkand Region”, *Discussion Paper*; No. 176, Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), Halle (Saale), s. 3-28.

<http://stv.uz/peredachi/arhiv-peredach/90-samarkand-online.html> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

<http://sv.zarnews.uz/glavnie> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

International Music Festival Sharq taronalari 25-30.08.2017, Samarkand, “About Festival”, <http://sharqtaronalari.uz> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

Jablonowska, Jolanta Barbara, “Around the Sharq Taronalari International Music Festival - Cultural Aspects of Festival Tourism”, *Hemispheres; Wrocław*, Cilt: 31, Sayı: 2, 2016, s. 43-51.

Karimov, I. A., *Uzbekistan: The Road of Independence and Progress*, Tashkent, 1992.

Kurat, Akdes Nimet, “Kuteybe b. Müslim’in Harezmi ve Semerkant’ı Zabtu (Hicri 93-94-Miladi 712)”, *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 5, 1948, s. 385-430.

Law, David A., *From Samaria to Samarkand: the ten lost tribes of Israel*, University Press of America, Lanham, 1992.

Maalouf, Amin, *Semerkant*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Malikov, Azim, “The Politics of Memory in Samarkand in Post-Soviet Period”, *International Journal of Modern Anthropology*, Cilt: 2, Sayı: 11, 2018, s. 127-145.

McGovern, William Montgomery, *The Early Empires of Central Asia*, The University of North Carolina Press, London, 1939.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, “Population and National Holidays”, <https://mfa.uz/en/pages/naseleniya-i-nats-prazdniki> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, “Population and National Holidays”, <https://mfa.uz/en/pages/naseleniya-i-nats-prazdniki> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

O’zbekistan Temir Yo’llari, “The history of railways in Uzbekistan”, https://www.railway.uz/en/gazhk/istoriya_zheleznykh_dorog/ (Erişim tarihi: 10.12.2020)

Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilası ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Özel, Ahmed, “Amîdî, Rükneddin”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 56-57.

Paskaleva, Elena, “The Bibi Hkanum Mosque in Samarkand: Its Mongol and Timurid Architecture”, *The Silk Road*, Cilt: 10, 2012, s. 81-98.

Poe, Edgard Allan, “Tamerlane,” *The Collected Works of Edgar Allan Poe*, ed. T. O. Mabbott, I, The Belknap Press Of Harvard University Press, Cambridge, 1969.

Samarkand Institute of Economics and Service, “History”, <http://sies.uz/en/sahifa/9.html> (Erişim tarihi: 22.11.2020).

Samarkand State Architectural and Civil-Engineering Institute, “The History of the Enstitute”, <https://samgasi.uz/index.php/en/pages/show/institut-tarixi> (Erişim tarihi: 22.11.2020).

Samarkand State Institute of Foreign Languages, “About Institute”, <https://samdchti.uz/institut/institut-tarixi> (Erişim tarihi: 22.11.2020).

Samarkand State University, “History of the University”, <http://www.samdu.uz/en/universitet-tarixi> (Erişim tarihi: 22.11.2020).

Sarıçam, İbrahim - Aycan, İrfan, *Emeviler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Samarkand State Medical Institute, “Home”, <https://www.sammi.uz> (Erişim tarihi: 22.11.2020).

Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy-Eckhard Neubauer, Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2008.

Togan, Nazmiye, “Peygamber’in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1-2, 1964, s. 23-64.

Tordjman, Simon, *An Introduction to Theatre Today in Central Asia And Afghanistan*, IETM Publication, 2006.

Unat, Yavuz, “Zic-i Uluğ Bey”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 400-401.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, “Samarkand”, <https://en.unesco.org/silkroad/content/samarkand> (Erişim tarihi: 10.12.2020).

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, “Samarkand: The Place Of Crossing and Synthesis Of World Cultures”, <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/603rev.pdf> (Erişim tarihi; 10.12.2020), s. 10-11.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, “Samarkand”, <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/603rev.pdf> (Erişim tarihi: 10.12.2020), s. 3-21.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Lâmişi”, *DİA*, Ankara, 2019, Ek 2, 146-147.

Yılmaz, Cuma Ali, “Büyük İskender’in Hayatı ve Faaliyetleri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, Doktora Tezi, 2016.

Yılmaz, Ferhat, “IX-XV. Yüzyıl Arasında Maverannehir’de Yetişen Bazı Arap Dili Alimleri”, *Ç. O. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2003, s. 254-284.

Ziyadullayevich, Ibragimov Lutfullo, “The Economic Role of the Geographical Potential of Samarkand Region”, *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2016, s. 72-79.

Muhammed Emin Han Medresesi ve önünde yer alan Kelte Minar (Kısa Minare)

HİVE

Muhammed Bilal ÇELİK*

Giriş

Aral Gölü'nün güneyinde, Amuderya Nehri'nin aşağı mecrası boyunca uzanan Harezmi bölgesinin güneyindeki yerleşim birimlerinden biri olan Hive, Özbekistan Cumhuriyeti'nin idari yapılanması içinde Harezmi vilayetinin Hive tümeninin merkez şehridir. Tümen bu merkez şehre ilave olarak sekiz merkez mahalle (Bustan, Gullanbağ, Perçanhas, Suvitliyep, Tozabağ, Usta Hucamed, Şurkale, Yukarıkam) ile dokuz dış mahalleden/köyden (Akyap, Gandiyam, Daşyak, Curyan, İrdimzan, Sayat, Çinabad, Şamahulum, Eski Kıyat) oluşmaktadır.

Şehir Amuderya Nehri ile Türkmenistan sınırı arasında olup alanı takriben 80 km²'dir (tümenin alanı ise 470 km²'dir). Şehir Ürgenç'e 30 km, Buhara'ya 450 km (kuş uçuşu 390 km), Taşkent'e 1000 km (kuş uçuşu 740 km), İstanbul'a ise 4055 km (kuş uçuşu 2610 km) mesafededir. Şehre en yakın uluslararası havalimanı Ürgenç şehrinde.

2020 nüfus verilerine göre Hive tümeni 145.000 kişi civarında iken, Hive şehri 92.176 kişidir.¹ Şehrin nüfusunun neredeyse % 95'ini Özbekler oluştururken geri kalan kısmını Türkmenler, Kazaklar ve Tatarların yanı sıra Ruslar ve Kuzey Koreliler oluşturmaktadır.² Şehrin neredeyse tamamı Sünni İslam inancı üzeredir.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/Türkiye, bcelik@sakarya.edu.tr

1 <http://www.citypopulation.de/en/uzbekistan/admin/> (04.09.2020)

2 Kuzey Koreliler 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet yönetimi tarafından şehre yerleştirilmişler ve büyük oranda tarıma yönlendirilmişlerdir. Süreç içinde onlar özellikle pirinç ve karpuz üretiminde isim yapmışlardır. Kuzey Koreliler sadece Hive şehrinde yaşamayıp Harezmi'nin diğer şehirlerinin yanı sıra Semerkant, Fergana, Taşkent, Sırderya ve Karakalpakistan'da da bulunmaktadır.

Deniz seviyesinden 95 m yükseklikte ve karasal bir iklime sahip olan Hive’de yazlar sıcak ve kuraktır. Yazın 45 °C’ye ulaşabilen sıcaklık kışın -30 °C’ye kadar inebilmektedir. Yazın sıcaklık ortalama 27 °C, kışın ise -5 °C’dir.³

İsminin en eski hâli muhtemelen “Hivak” şeklindedir. Bu kelimeye “kale” anlamı verenler olduğu gibi Hivanik Kanalı’ndan veya Hive Kuyusu’ndan geldiğini söyleyenler de vardır.⁴ Yakut el-Hamevî (ö. 1229) ise kitabının üçüncü cildinin son sayfasında bahsettiği Hive’nin bir insan ismi olduğunu iddia eder.⁵

Şehrin ortaya çıkışına dair ise kaynaklarda iki efsaneden söz edilir. Birinci efsaneye göre Nuh Peygamber’in Sâm, Hâm ve Yâfes (Yâfet) adındaki üç oğlundan Sâm, şehrin olduğu yerde gördüğü bir rüya neticesinde buraya bir kale inşa etmeye karar vermiştir. Önce şehrin ana hatlarını belirginleştirmiş, ardından da duvarlar dikerek kalenin batı tarafına bir kuyu kazmıştır. Şehir *Hivak* adını almıştır. İkinci efsaneye göre ise Merv şehriden Köhne-Ürgenç şehrine giden yol üzerinde dağların arasında çölün kenarında Hivak ismi verilen bir su kuyusu vardı. Zamanla bu kuyunun etrafında bir köy oluşmuş ve onun adı köye verilmiştir.⁶

Arkeolojik buluntulara göre şehrin geçmişi M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllara kadar ulaşmakta olup, şehrin ilk yerleşim alanı muhtemelen İčan-Kale idi.⁷ Hive isminin ise 10. yüzyıldan beri kullanıldığını söyleyebiliriz.⁸ Şehrin en önemli su sağlayıcısı Pehlivan-Yap Kanalı’dır. Adı 1322’de vefat eden, Hive’nin en büyük evliyası Pehlivan Mahmud’a binaen verilmiştir. Efsaneye göre Pehlivan Mahmud Amuderya’dan şehre doğru yürürken sopsıyla yere bir çizgi çekmiş, daha sonra onun çizdiği rotada bu kanal ortaya çıkmıştır.⁹

Hive hakkında Batılıların yaptığı ilk tasvir ise İngiliz tüccar George Thomson ile Reynold Hogg’a aittir. Onlar 1740’ta Hive’ye gelmişler ve Nadir Şah’ın işgaline tanık olmuşlardır.¹⁰ Hive’nin ilk haritası ise yine aynı tarihte Rus mühendis Nazımov tarafından çizilmiştir. Hive’yi ziyaret eden Rus ve Batılı seyyahların çoğu şehri tasvir etmişlerdir.¹¹

3 Gulam Maşaripova ve Sancarbek Devletov, “Hive Tümeni”, *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Taşkent, s. 109.

4 Abdullah Abdurasulov ve İbrahim Kerimov, “Hive”, *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Taşkent, s. 104.

5 Yakut el-Hamevî, *Kitâbu Mu’cemu’l-Büldân*, Matbaatü’s-Saade, Kahire, 1906, III, 503.

6 G. Gulyamov, *Pamyatniki Goroda Hivi*, Taşkent, 1941, s. 3-4.

7 Şehrin erken dönemi için bkz. Sergey Pavloviç Tolstov, *Drevniy Horezm: Opyt İstoriko-arheologičeskogo İssledovaniya*, Izdanie MGU, Moskova, 1948; Sergey Pavloviç Tolstov, *Kadimiy Horazm Tsvivilizatsiyasını İzlab*, çev. Enver Muhammedkulov, Yeni Asr Evladi, Taşkent, 2014.

8 V. V. Barthold, “Khwarizm”, *El*, II, 910.

9 G. I. Danilevskiy, “Opisanie Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşestva*, V, 1851, s. 80; V. V. Bartold, “K İstorii Oroşeniya Turkestana”, *Soçineniya*, 1965, III, 91, 128-129.

10 Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: with the Author’s Journal of Travels from England through Russia into Persia: and Back Through Russia, Germany and Holland, to Which are Added, the Revolutions of Persia During the Present Century, with the Particular History of the Great Usurper Nadir Kouli*, parça: IV, Londra, 1762, I, 241-242.

11 Şir Muhammed Mirab Munis ve Muhammed Rıza Mirab Agehi, *Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm*, translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel, Brill, Leiden, 1999, s. 549, dipnot 122.

Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'ni oluşturan şehirler arasında nüfus yoğunluğu açısından ilk ona girmese de, tarihî süreçte çok fonksiyonel roller üstlenen Hive şehri Harezm bölgesindedir. Ürgenç ve Kat gibi bölgenin diğer şehirleri zaman içinde çeşitli nedenlerle yerlerinden taşınsa da Hive hep aynı yerinde kalmış, başka bir mevkiye nakledilmemiştir. 1997 yılında 2500. kuruluş yılı kutlanan şehrin varlığı M.Ö. 4. yüzyıla kadar rahatlıkla götürülebilse de, Hive asıl önemini Amuderya Nehri'nin mecrasında meydana gelen değişimlerin etkisiyle 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kazanmış, aynı zamanda ülkeyi yöneten devlete de isminin verilmesini sağlamıştır.

Siyasi Tarih

Takriben 10. yüzyıla kadar Hive şehrinin tarihi, içinde yer aldığı bölge olan Harezm ile birlikte anılır. Kaynaklarda Cıralı Taş Devri'ne kadar götürülen geçmişi, kutsal metin Avesta ile Ahameniş İmparatoru I. Darius'a (M.Ö. 522-486) atfedilen Behistun (Bisütun) Yazıtı'na da konu olmuştur. Bunun yanı sıra, Hekataios ile Herodot'un eserlerinde Harezm'den bahsedilir.¹² Cıralı Taş Devri'nden itibaren Harezm bölgesinde kapsamlı biçimde tarımla uğraşıldığı ve bunun için Amuderya Nehri'nden ciddi manada yararlanıldığı söylenmek mümkündür.

Hive şehriden 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarından ilk kez İstahrî (ö. 951) ile Makdisî (Mukaddesi, ö. 1000) söz etmiştir. Harezm'de bulunan 13 şehirden bahseden İstahrî bunlardan birinin de Hive olduğunu belirtmiştir. Makdisî şehrin çölün kenarında, Amuderya Nehri'nden açılan kanalla sulandığını ifade etmektedir.¹³ Şehir 12. yüzyılda Harezmşahlar Devleti'nin bir parçası olarak varlığını sürdürmüş, 1221'de de Moğol istilasına uğramıştır. Hive doğumlu Şeyh Necmeddin Kübra, Moğol istilasına karşı savunmada önemli bir rol oynamış, ama sonunda hayatını kaybetmiştir.¹⁴

Cengiz ölmeden önce imparatorluğunu oğulları arasında üleştirirken Harezm'in kuzeyini en büyük oğlu Cuci, güneyini ise ikinci oğlu Çağatay'ın tasarrufuna bırakmıştır. Dolayısıyla Hive, Kat şehri ile birlikte Çağatay'ın yönetim bölgesinde kalmıştır. 14. yüzyılın ikinci yarısı başlarken Sufi hanedanı bölgeye hâkim olmuş, bu hanedandan Hüseyin Sufî, Hive ile Kat şehirlerini ele geçirerek bölgenin idaresini tek elde toplama-yı başarmıştır.¹⁵ Ne var ki, Sufi Hanedanı'nın ömrü Hive'nin de dâhil olduğu Harezm bölgesinde çok uzun sürmemiş, 1370'te Semerkant'ta yeni bir devlet kuran Timur, Mâverâünnehir'in önemini koruyabilmesi ve başkenti Semerkant'ın gelişme kaydedebilmesi için Kuzey Ticaret Yolu'nun tahrip etmek istemiş, bu amaç için giriştiği ilk eylem olarak 1372 yılından itibaren bölgeye beş sefer düzenlemiştir. Bu seferler neticesinde Harezm ciddi manada tahribata uğratılmış, bütün tarım arazileri mahvedilmiştir.¹⁶

12 L. Mankovskaya ve V. Bulatova, *Pamyatniki Zolçestva Horezma*, Taşkent, 1978, s. 22.

13 Guy le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge, 1905, s. 450.

14 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 461, 500.

15 C. E. Bosworth, "Khwarazm", *EF*, IV, 1997, s. 1065.

16 Timur'un Harezm seferleri için bkz. Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk: Bozkırların Son Göçebe Fatih*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 86-100; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 7-8; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine: Timurlular*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007, s. 32-34; Erhan Yoska, "Emir Timur'un Harezm Seferleri", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Cilt: 13, Ekim 2019, ss. 98-109.

Timur'dan sonra valiler aracılığıyla yönetilen Harezmi bölgesi, 1505 yılında merkez şehri Ürgenç'in on bir aylık bir kuşatmanın ardından Muhammed Şibanî Han tarafından fethi ile Buhara Hanlığı'na tabi olmuştur. Ancak Şibanî'nin 1510 yılında Şah İsmail'e yenilmesi üzerine bölge Safevî Devleti'ne bağlanmıştır. Şah İsmail, kendisine bağlanan Harezmi'yi yönetmesi için üç daruga (askerî vali) görevlendirmiştir. Ancak Harezmi'de Safevî yönetimi çok uzun sürmemiş ve bölge halkı dönemin Vezir şehri kadısı Ömer ile Şeyh Hüsameddin Kattal önderliğinde ayaklanarak ülkelerinden Şii askerlerini göndermişlerdir. Halk şeyhe hükümdarlık teklif etmiş, ancak Cengizli yönetim geleneğinin farkında olan şeyh uzun vadede hükümdarlığının bir anlamı olmayacağını bildiğinden bunu reddetmiş ve hükümdar olarak Cengiz Kağan soyundan gelen İlbars'ı önermiştir. İlbars, Cengiz'in Cuci'den olma torunu Şiban neslinden gelen Arapşah b. Fulad'ın soyundan Yedigâr Han'ın (ö. 1468) oğlu Bürge Sultan'ın oğludur. Buhara Hanlığı'nın kurucusu Muhammed Şibanî Han ise Fulad Han'ın diğer oğlu İbrahim Oğlan soyundandır. Dolayısıyla Hive Hanlığı ile Buhara Hanlığı'nı kuran ailelerin ortak atası Fulad olsa da, iki hanedan çoğu zaman birbirlerinin rakibi, hatta düşmanı olmuşlardır.

İlbars, 1511 yılında isyanın merkezi olan Vezir şehrinde han ilan edilmiş, böylece Hive Hanlığı ortaya çıkmıştır. Hanedan, soyun dayandığı Arapşah'tan dolayı "Arapşahiler (Arapşahlılar)", Yedigâr Han'dan dolayı da "Yadigarlılar (Yadigaroğulları)" veya "Yedigâr Şibanîleri" olarak isimlendirilmiştir. Hanedana hükmettiği coğrafyaya istinaden, Mâveâunnehir Şibanîlerinden ayırmak için "Harezmi Şibanîleri" de denilmiştir.

Hive Hanlığı adı devletin ismi olarak 18. yüzyıldan itibaren kullanıma girse de başkent başlangıçta Vezir şehri, kısa süre sonra da Ürgenç'in ele geçirilmesi ile bu şehir olmuştur. İlbars'ın gücü, hanlığın kurulmasından kısa süre sonra Deşt-i Kıpçak'tan gerçekleşen Özbek göçü ve Türkmenlerin itaat altına alınmasını müteakip onların askerî gücünden yararlanması ile artmıştır. Bu durum hanlığın topraklarının kısa sürede genişlemesini sağlamıştır. Ne var ki onun ölümünden sonra yüzyılı aşkın bir süre hanlık, muktedir hükümdarlardan mahrum kaldığı gibi Buhara Hanlığı hükümdarlarından Ubeydullah Han'ın 1538'de bir kez, II. Abdullah Han'ın da 1583, 1593 ve 1595 yıllarında üç kez işgaline uğramıştır. İşgaller bu hükümdarların ölümünün ardından ancak sonlandırılabilmiştir. İlbars Han'dan sonra hanlığın içinde düştüğü siyasi kargaşanın yanı sıra iktisadi gerileme de ülkede kendini derinden hissettirmiş, 1535 yılında Harezmi'den geçen Osmanlı amirali Seydi Ali Reis (1498-1562) ile 1558'de Harezmi'e uğrayan İngiliz tüccar Anthony Jenkinson (1529-1611) da eserlerinde bu duruma dikkat çekmişlerdir.¹⁷

1576 yılında Amuderya'nın mecrasında meydana gelen değişim hanlığı ciddi manada etkilemiştir.¹⁸ Esasında Moğol istilasına kadar Amuderya Nehri Aral Gölü'ne akma-
taydı. Ancak Harezmişahların başkenti Ürgenç'i işgalleri sırasında şehre su sağlayan

17 Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik: Ülkelerin Aynası*, haz. Necdet Akyıldız, Tercüman Gazetesi, İstanbul, t.y., s. 95-101; Anthony Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, Londra, 1886, I, 68-76.

18 Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *MEB İA*, 1987, V/1, 254.

barajı tahrip etmeleri üzerine Amuderya mecrası değiştirmiş ve Hazar Denizi'ne dökülmeye başlamıştır. Özboy olarak isimlendirilen bu yatak, döneme ait pek çok haritada işaretlidir.¹⁹ Bu durum takriben 1576 yılına kadar devam etmiş, muhtemelen meydana gelen bir doğa olayı nedeniyle bu tarihten itibaren nehir bir kez daha yatak değiştirerek tekrar Aral Gölü'ne yönelmiştir. Söz konusu değişim hanlığın yerleşim yapısını etkilemiş, o güne kadar hanlığın kuzeyinde yaşayan halk güneye göç etmiştir. Bu durum ise hanlığın güneydoğusunda Beş-Kale olarak isimlendirilen yeni şehirlerin inşasını gündeme getirmiştir.

19. yüzyıl Hive Hanlığı tarihçilerinin en önemlisi olan Munis, kaleme aldığı Firdavsü'l-İkbal isimli vakayinamede, Hive Hanlığı'ndaki 1720 yılına ait olayları anlatırken 'Beş-Kale' teriminden söz etmiştir.²⁰ Kaynaklar incelendiğinde Beş-Kale'nin Hezaresb, Hangah, Ürgenç, Kat ve Şahabad olduğu anlaşılrsa da Hive ile Gurlen şehirleri de bu Beş-Kale ile birlikte anılmıştır.²¹ Bu değişimden başkent de nasibini almış, Arap Muhammed Han döneminde, 1619 yılında, başkent Hive şehrine nakledilmiştir.

17. yüzyılın başından itibaren Deşt-i Kıpçak'tan Hive Hanlığı topraklarına yönelik yeni bir Özbek göçü gerçekleşmiş, bu durum hanlıkta Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1623-1643) döneminde yeni bir yapılanmaya gidilmesini gerekli kılmıştır. Bu çerçevede Han, Özbekleri dört güruha ayırmıştır. Uygur ve Naymanları Durmenlere, Yüz ve Ming kabilelerini Uygurlara, Seyyidler, Şeyhler ve Burlakları da Naymanlara bağlamıştır. Kongrat ve Kiyatlar bir *tüpe* yapılarak Celayir ve Ali-Eli toplulukları Kiyatlara eklenmiştir. Nokuz ile Mangıt kabileleri bir *tüpe* yapılarak Keneges kabilesi Nokuzlara, Hoca-Eli de Mangıtlara tabi kılınmıştır. Kanglılar ve Kıpçaklar bir *tüpe* yapılarak On-Dört-Urug onlara bağlanmıştır. Böylece onların hepsi On-Dört-Urug olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra Ebu'l-Gazi Bahadır Han Dargan'dan Aral Gölü'ne kadar Amuderya'nın her iki yakasındaki toprakları Özbekler arasında taksim etmiştir.²² Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Amuderya'nın mecrasında gelen değişim nedeniyle Ebu'l-Gazi, Köhne-Ürgenç halkı için Yeni-Ürgenç şehrini inşa ettirmiş, burasını hanlığın iç ve dış ticaret merkezi hâline getirmiştir.

Hive hanı Ebu'l-Gazi sadece ülkede reform yapmakla uğraşmamış, bunun yanı sıra seferler de düzenlemiştir. Kalmuklar ile Türkmenlere karşı cezalandırıcı seferler düzenlediği gibi, Buhara Hanlığı'na yönelik de ganimet amaçlı seferler düzenleyerek Mâverâünnehir topraklarında ağır tahribat yapmıştır. Bunun yanı sıra Ebu'l-Gazi ilmi yönü de kuvvetli bir hükümdardır. *Şecere-i Terâkime* ile *Şecere-i Türk* isimli kitapları kaleme almıştır. Onun 1663 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Anuşa (Enüşe) Muham-

19 Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden, Boston, 2003, s. 3 vd.

20 Munis ve Agehi, 1999, s. 58.

21 *Poslannik Petra I na Vostoke: Posol'stvo Florio Beneveni v Perssiu i Bukharu v 1718-7125 Godah*, ed: V. G. Volovnikov, Moskova 1986, s. 67; Bartol'd, 1965, s. 178; Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de l'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) depuis les dernières années du règne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740-1818)*, Publié, traduit et annoté par Charles Schefer, 1876, s. 202-204; *Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country, 1819-1820*, çev. Philipp Strahl, W. S. A. Lockhart, Calcutta, 1871, s. 114-115.

22 Munis ve Agehi, 1999, s. 45; Muraviev's Journey..., s. 117.

med (1663-1687) geçmiştir. Onun zamanında da Buhara Hanlığı'na seferlere devam edildiği gibi hanlığın imar ve iskânına önem verilmiştir. Bu çerçevede eski Kat halkı için Yeni Kat şehrinin inşaa ettirmesinin yanı sıra Şahâbâd gibi kanallar inşa ettirerek hanlığın sulama sistemini geliştirmiştir. Ne var ki başarısız bir Mâverâünnehir seferi neticesinde ihanetine uğramış, gözleri kör edilerek tahttan indirilmiştir. Hanlık ileri gelenleri kendilerini yönetmeleri için Buhara Hanlığı hükümdarı Subhan Kulu'ya elçi göndermişlerdir.²³

Özbek kabilelerin reisleri olan inaklar²⁴ daha Anuşa Han zamanından itibaren ülkede nüfuz kazanmaya başlamışlar, onun ölümünden sonra ise hanlıkta tek söz sahibi konumuna gelmişlerdir. Onların merkezî yönetimdeki ağırlığından rahatsız olan Türkmenler buna direnç göstermişler, bu da iki grup arasında büyük çatışmalara yol açmıştır. Bu güç mücadelesine zaman zaman Buhara Hanlığı da dâhil olarak Hive Hanlığı'nda güçlü bir merkezî yönetim oluşmasını engellemiş; bu durum hanların kukla duruma düşmesine sebep olmuştur. 1698 yılında hanlık tahtına çıkan Şah Niyaz (1698-1701) bir yandan hanlık kabilelerinin, bir yandan da Buhara Hanlığı'nın müdahalelerine karşı Rusya'nın himayesine girme talebinde bulunmuş, bu talebi Rus çarı I. Petro tarafından 30 Haziran 1700 tarihinde yayınlanan bir fermanla kabul görmüştür.²⁵ Ne var ki bu talep Rusya'nın daha güneye yayılma emellerini tetiklemiştir. 1714 yılında tahta geçen Şir-Gazi Han (1714-1728) dönemine kadar hanlık, elçilik heyetlerinin sıklıkla Rus başkentini ziyaret edip bağlılık bildirmesinin yanı sıra Amuderya'nın sağ kolu üzerindeki Sultan Üveys Dağları'nın en batı bölümü olan Şeyh Celil Dağları'nda altın ve gümüş yataklarının olduğuna dair kendisine bilgiler sunulması, I. Petro'nun 1716 yılında Aleksandr Bekoviç-Çerkasskiy komutasında 6655 kişilik bir Rus birliğini Hive Hanlığı'na göndermesine sebep olmuştur. Ancak Şir Gazi hanlığa ulaşan 3000 Rus askerinin tamamını katletmiştir (1717).²⁶ Rus birliğinin uğradığı bu felaket, Rusya'yı yüz yılı aşkın bir süre hanlığa yönelik yeni bir sefer düzenlemekten alıkoymuştur. Rus seferini etkisiz kılmasının yanı sıra Şir Gazi Han, Horasan üzerine seferler düzenleyip bol ganimet elde etmiştir.²⁷

Şir Gazi'den sonra tahta geçen İlbars Han, selefi gibi sıklıkla Horasan üzerine seferler düzenleyince İran bölgesinde hüküm sürmekte olan Türk hükümdarlarından Nadir Şah Afşar'ın (1736-1747) Türkistan'a sefere çıkmasına neden olmuştur. Buhara Hanlığı'nı boyunduruğu altına aldıktan sonra direnen Hive hükümdarıyla savaştan Nadir Şah, onu ağır bir yenilgiye uğrattığı gibi otuz yakın üst düzey bürokrati ile birlikte

23 M. Bilal Çelik, "Son Büyük Arabşâhi: Anuşa Muhammed Bahadır Han (1663-1687)", *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alparğu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007, s. 505-525.

24 İnak mansıbı için bkz. Yuri Bregel, "Inak", *EF*, Supplement, 2004, XII, 419-420.

25 *Materialy po istorii Uzbekskoy, Tacikskoy, i Turkmenskoy SSR*, III/1, *Torgovlya s Moskovskim Gosudarstvom i Mzdunarodnoe Polojenie Sredney Azii v XVI-XVII vv.*, Leningrad, 1932, s. 272-273.

26 N. I. Veselovkiy, *Çerç İstoriiko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve s Drevneyşih Vremen do Nastoyaşego*, St. Peterburg, 1877, s. 165-175; Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2018, s. 93-111.

27 Muhammed Kazım, *Alemara-yı Nadirî*, ed. M. A. Riyahi, Tahran, 1364 hş., I, 53-55; Mehdi Han Astarabadî, *Tarih-i Cihangüşa-yı Nadirî*, Tahran, 1368 hş., s. 70-71.

onun da öldürülmesini emretmiştir.²⁸ Bunun yanı sıra Nadir'in ordusu şehirde ağır tahribat yaratmıştır.²⁹

19 Aralık 1740'ta hanlıktan ayrılan Nadir Şah'tan sonra hanlık başkentinde sükûnet bir türlü sağlanamamış, özellikle Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra hanlık tam bir keşmekeş içine düşmüştür. Hanlık kabilelerinden Özbekler ile Türkmenler merkezî yönetimi ele geçirmek ve kendi istediklerini han yapmak için sıklıkla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu mücadeleler hanlığı ciddi manada yıkıma uğratmış, Türkmenler hanlıkta büyük yağma yapmış, can güvenliğinden emin olamayan hanlık halkı çevre bölge ve ülkelere göç etmiştir. Dönemin çağdaş kaynağı *Firdevsü'l-İkbal*'de o dönem Hive şehri hakkında şu ifadeler dikkat çekicidir:

[Türkmenlerin yağmalamaları nedeniyle] bir kaleden diğerine gitmek imkânsızlaştı. Bütün Harezm diyarına açlık ve kıtlık yayıldığı gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklar ortaya çıktı. Hanlık halkı dünyanın tüm ülkelerine dağıldılar; özellikle Buhara'ya gittiler. Hanlık şehirlerinin çoğu ıssızlaştı. Kentler ve mezralar çalılık ve ormanlara dönüştü, göllerde sazlıklar büyüdü. Başkent Hive'de yüksek binalar yıkıldı, yerlerine ağaçlar yükseldi. İnsanların yerini vahşi hayvanlar aldı. Bu yüzden bir zamanların yükselen şehri Hive'de yalnızca kırk aile kaldı ve duyduğuma göre de aslında bu ailelerin sayısı on beşten fazla değildi. Cuma namazında yalnız üç ya da dört erkek hazır bulunuyordu...³⁰

Bu süreçte hanlar ise kabile reislerinin kuklası durumuna düşmüşlerdi. Bir nevi hapis hayatı yaşayan hanlar yılda ancak üç kez halk arasına çıkabiliyorlar, diğer zamanlarda arka (kale) gözetim altında tutuluyordu. Devlet ve hükümet adına bütün fermanlar ve belgeler onun adına yayınlansa da bu belgeler konusunda herhangi bir şekilde fikri ya da görüşü sorulmayıp kendisinden sadece onları onaylaması (mühürlemesi) isteniyor, o da bunu mecburen yapıyordu. Bu durum tarihî kaynaklarda *hanbazi* (han oyunculuğu) olarak anılmıştır.³¹

Bu kargaşa ortamına Özbeklerin Kongrat kabilinden İltüzer İnak uzun uğraşlardan sonra 1804 yılında son vermiş ve hanlıkta *Kongratlar* veya *İnakiler* adı verilen yeni bir hanedanı iktidara taşımıştır. Ülkede asayişi sağladığı gibi hanlığın gelişimi için önemli faaliyetlerde bulunmuştur ki bunlardan biri de hanlıkta bir darphane kurduarak ilk kez kendi adına para darbettirmesidir.³² İltüzer, Türkmenleri buyruğu altına aldıktan sonra 1806'da Buhara Emirliği üzerine yürümüş ancak hem Emir Haydar karşısında büyük bir yenilgi almış hem de bu savaşta hayatını kaybetmiştir.³³

28 Hanway, IV, parça: IV, 206; Mehdi Han, s. 457-458; Boukhary, s. 105-106; Veselovkiy, s. 188.

29 Nadir Şah'ın Hive Hanlığı seferi için bkz. Astarabadi, s. 453-460; Veselovkiy, s. 187-192; Muhammed Kazım, II, s. 802-828; Mehmet Alparğu, M. Bilal Çelik, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Reşat GENÇ Özel Sayı*, ed. Refik Turan, Cilt: 29, Temmuz 2009, s. 511-530.

30 Munis ve Agahi, 1999, s. 108-109.

31 P. E. Veliçko, "Opisanie Hivinskogo Hanstva i Dorogi Tuda iz Saray-Çikovskoy Kresposti", *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşçestva*, 1861, II, 124 -125; Boukhary, s. 179-180.

32 Boukhary, s. 181.

33 Munis ve Agehi, 1999, s. 224-230; Boukhary, s. 163-166, 192; Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, ed. Yayoi Kawahara ve Koichi Haneda, ILCAA, Tokyo, 2009, I, 391-394.

1806'da İltüz'er'in ölümü üzerine Hive Hanlığı tahtına kardeşi I. Muhammed Rahim (1806-1825) geçse de başlangıçta kendisini hemen han ilan edememiş, Cengiz soyundan birine tabi olmuştur. Ancak hanlıktaki kontrolü eline alınca aynı yıl içinde Cengizli hanını tahttan indirip kendisini hükümdar ilan etmiştir. Döneminde hanlık sınırları kuzeyde Kazak, güneyde Türkmen toprakları yönünde genişletildiği gibi, hanlığa düzen ve istikrar da gelmiştir. Ancak Buhara Hanlığı ile yapılan savaşlarda Muhammed Rahim'in başarılı olduğunu söylemek zordur.

Onun 1826 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Allah Kulu geçmiştir. Döneminde Buhara Hanlığı ile barış yapan Allah Kulu Han, sıklıkla Horasan üzerine sefere çıkmıştır. Ancak Rusya'nın Hive Hanlığı'na yönelik işgalci siyaseti onun zamanında tekrar gündeme gelmiştir. 1839 yılında Rusya, General Perovski komutasında, görünüşteki amacı Hive Hanlığı'ndaki Rus esirlerinin serbest bırakılmasını temin olan bir sefer düzenlemiş, ancak o sene kış mevsiminin çetin geçmesinin de etkisiyle sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³⁴

Türkistan Hanlıkları Rusya'nın günden güne kendileri için daha büyük bir tehdit oluşturduğunun farkına bir türlü varamaz. Hive Hanlığı da Rusya'nın yayılcı politikasını takip etmek yerine bu dönemde daha çok Horasan'a seferler düzenlemeye odaklanmıştır. Hatta bu seferlerde Muhammed Emin Han (1846-1855) örneğindeki gibi, hükümdarlardan ölenler olur. Ama sonunda diğer hanlıklar gibi Hive Hanlığı da bu gerçekle yüzleşmek zorunda kalır. 1865'te Hokand Hanlığı'nın, 1868'de Buhara Hanlığı'nın işgalinden sonra Ruslar 1873'te Hive Hanlığı'nı da işgal eder. Ağır top atışı neticesinde başkent Hive, 10 Haziran 1873 tarihinde Rusların eline geçmiştir.³⁵

II. Muhammed Rahim Bahadır Han (Firuz, 1864-1910) top atışı sırasında başkenti terk etse de 14 Haziran'da geri getirilir. İki taraf arasında 12 Ağustos 1873'te yapılan anlaşmaya göre Han, Rusya'nın onayı olmadan harici meselelerde karar alamayacağı gibi esirleri serbest bırakacak, Rus tüccarlarının hanlıkta serbestçe ticaret yapmalarına izin verecek ve ağır bir savaş tazminatı ödeyecektir. Bu şartlar altında yıkılmayıp Rusya'nın himayesinde yaşamaya devam eden Hive Hanlığı, 1917 Şubat İhtilali'nden sonra ortaya çıkan karışıklık döneminde Türkmen liderlerden Cüneyd Han'ın müdahalesiyle bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak onun da 2 Şubat 1920'de Bolşevik kuvvetlerine yenilmesi üzerine Hive Hanlığı da tarih sahnesinden çekilmiştir. 26 Nisan 1920'de Hive'de Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti kurulmuş, fakat bu cumhuriyet 20 Ekim 1923'te Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüş; akabinde o da 27 Ekim 1924'te Özbek SSC ve Türkmen SSC olarak ikiye bölünerek yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. 13 Mayıs 1925'te ise Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, SSCB'ye katılmıştır. Sovyetlerin dağılmasının ardından ise 31 Ağustos 1991'de Özbekistan bağımsızlığını ilan etmiştir.

34 General Perovski, "A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva in 1839", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, ed. Martin Ewans, Routledge, Londra, New York, 2004, VIII.

35 Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon, 2004, s. 51-74; Emil Schmidt, *The Russian Expedition to Khiva in 1873*, çev. P. Mosa, Kalküta, 1876.

Demografik ve Dinî Yapı

Hive şehrinin geçmişi M.Ö. 4-3. yüzyıllara kadar ulaşırsa da 17. yüzyıla kadar adından ciddi manada söz ettirmemiştir. Özellikle 17. yüzyılda Hive Hanlığı'nın başkenti yapılması ve şehrin meşhur evlyası Pehlivan Mahmud için inşa edilen türbeyle birlikte artan ilgi neticesinde şehir önem kazanmıştır.³⁶ Ancak 17-18. yüzyıldan önce de şehir hakkında az da olsa bilgi edinmemiz mümkündür.

1511 yılında Hive Hanlığı'nın ortaya çıkmasıyla birlikte hem hanlık halkının hem de Hive şehrinin nüfusu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Hanlığın kurucusu İlbars'ın Vezir şehrinde han ilan edilmesi sırasında Özbeklerin ve Sartların kararıyla tahta oturtulduğuna dair kayıt mevcuttur. Yine İlbars zamanında hanlığa yönelik Deşt-i Kıpçak'tan yoğun bir Özbek göçü gerçekleşmiş; İlbars, Türkmenleri buyruğu altına alarak hanlık tebaası yapmıştır.

1619 yılında başkent yapılması ile birlikte Hive, hanlığın en önemli yerleşim birimlerinden biri olmuştur. Takriben bu tarihlerde hanlık Deşt-i Kıpçak'tan yine yoğun bir göçe maruz kalmış, yukarıda bahsedildiği üzere, Ebu'l-Gazi Bahadır Han gelen bu kabileleri organize ederek onların yaşam alanlarını belirlemiştir.

18. yüzyılın başından itibaren Hive Hanlığı'nda siyasi istikrarsızlık ciddi bir hâl alıp, Arapşahlı hanedanının ortadan kalkmasına neden olan gelişmelerin de ortaya çıkmasıyla hanlıktaki Türkmen nüfusta önemli bir artış söz konusu olmuştur. Türkmenlerin özellikle Salor, Çovdur ve Yomut kabileleri, hanlık merkezinde ciddi bir sayıya ulaştığı gibi, hanlığın siyasi ve iktisadi meselelerine müdahil olmaya başlamışlardır.

17 Kasım 1819'da Hive'ye gelen Nikolay Nikolaeviç Murav'ev (1794-1866) şehrin 3000 hane ve 10.000 kişiden oluştuğunu söylemektedir.³⁷ 1842'de Hive Hanlığı'nı ziyaret eden Danilevskiy'e göre, şehrin nüfusu 4000'den fazla olmayıp (muhtemelen sadece İç Kale), onların çoğunluğu da Sart'tır.³⁸ 1902'de şehir 19.000'den fazla nüfusa sahiptir. 1924'te ise şehrin nüfusu 18.000'den fazladır.

13. yüzyıl İslam coğrafyacılarından biri olan Yakut el-Hamevî, Hive şehri halkının Sünni İslam'a tabi, amelî olarak ise Harezmi'nin diğer şehirlerinde ahalî Hanefî iken buralarının Şafii olduğundan söz eder.³⁹ Takriben 16. yüzyıla kadar genel olarak Harezmi'de, özel olarak ise Hive'de Yeseviyye ve Kübreviyye etkinken bu yüzyıldan itibaren bu tarihin yerini Nakşibendîlik almıştır. Ancak amelî mezhepte bir değişiklik olmamıştır.⁴⁰

36 Yuri Bregel ve Paolo Sartori, "Khiva", *Elr*, 2019, XVI, 530.

37 *Muraviev's Journey...*, s. 115.

38 Danilevskiy, s. 113.

39 Yakut el-Hamevî, s. 503.

40 Yesevilik için bkz. Necdet Tosun, "Yeseviyye", *DİA*, 2013, XLIII, s. 487-490. Kübreviyye için bkz. Süleyman Gökbulut, *Necmeddin-i Kübra: Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010; Mustafa Kara, "Türkistan'ın Işığı Necmeddin-i Kübra", Hassa Mimarlık, İstanbul 2008; Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *DİA*, XXXII, 2006, 498-500; Hamid Algar, "Kübreviyye", *DİA*, 2006, XXXII, 500-506.

Ekonomik Durum

Hive şehri neredeyse ortaya çıktığı dönemlerden itibaren Deşt-i Kıpçak, Çin, Orta Doğu ve Hindistan arasında önemli bir geçiş güzergâhı olmuştur. Orta Doğu'yu İdil bölgesine bağlayan ana yol üzerinde olması Hive'yi özellikle esir ve köle ticaretinde Türkistan'ın merkezi yapmıştır. Hemen hemen 19. yüzyıla kadar Türkistan'ın en önemli ve en büyük köle ticaret pazarı burada kurulmaktaydı.⁴¹

Amuderya Nehri ile ona bağlı Pehlivan-Yap, Gazavat, Angarik, Sırçalı, Pişkanik gibi kanalları vasıtasıyla Harezmi toprakları oldukça verimlidir. Hive'de başta kavun olmak üzere meyve ve sebzenin pek çok çeşidi yetiştirilir. Şehirde pamuk yetiştiriciliği diğer ürünlere göre oldukça fazladır.

Hive'deki halı fabrikası ile dokuma atölyeleri, seramik, pamuk, tuğla fabrikaları şehrin önemli sanayi kuruluşlarıdır.⁴² Özellikle şehirde bulunan Hive Halı Fabrikası 1977'den beri hizmet vermekte, sonradan miktar azalsa da başlangıçta yıllık 2.450.000 m² halı ve kilim ile 4000 ton iplik üreterek hem şehir hem de ülke ekonomisine önemli katkılar sağlamaktadır.⁴³ Hive'de ayrıca iki araba fabrikası bulunmaktadır. Bununla birlikte Letonya, İsviçre, İngiltere, ABD ve Almanya ortaklı iş girişimleri de mevcuttur.

Hive'de ahşap ve bakır oymacılığı ile çömlekçilik gibi el sanatları oldukça gelişmiştir. Kuyumculuk ise ayrı bir öneme sahiptir. İčan Kale'de çok sayıda dükkânda bunların örneklerini görüp almak mümkündür.

İlmî ve Kültürel Hayat

Hive'nin de içinde yer aldığı Harezmi'de ilk Türk varlığı 6. yüzyılda görülse de, bölgenin kalıcı olarak Türkleşmesi 10. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Gazneliler, ardından da Selçuklular döneminde bölgenin Türkleşmesi sağlam temellere oturmuştur. Ancak hem Gazneliler hem de Selçuklular döneminde edebî dilin Türkçeden ziyade Farsça veya Arapça olduğunu görmekteyiz. İlk edebî eserler Harezmişahlar döneminde ortaya çıkmıştır. Karahanlı Türkçesi temelinde ortaya çıkan bu Türkçe kaynakların kullandığı dil *Harezmi Türkçesi* olarak isimlendirilmiştir. Özellikle 13 ile 14. yüzyıllar Harezmi Türkçesinin en güçlü olduğu devir olarak telakki edilebilir.

Erken dönem Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlerin başında *Mukaddemetü'l-Edeb* gelmektedir.⁴⁴ Eser Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd tarafından Harezmişah Atsız b. Kutbüddin Muhammed'e (1128-1156) ithaf edilmiş bir sözlüktür.⁴⁵ Bu döneme ait diğer önemli eserler, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Muînü'l-Mürîd*, *Hüsrev ve*

41 Feruza Tojjeva, "Slavery Relations and its Sources in Khiva Khanate", *Journal of Critical Reviews*, Cilt: 7, Sayı: 12, 2020, s. 211-214; Mesut Karakulak, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

42 Abdurasulov ve Kerimov, s. 106.

43 "Hiva Gilami" Aktiyadorlik Jamiyati", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Taşkent, s. 107.

44 Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri, *Harezmi Tercümesi Muqaddimat al-Âdâb*, ed. Zeki Velidi Togan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1951.

45 Nuri Yüce, "Mukaddemetü'l-Edeb", *DA*, 2006, XXXI, 120-121.

Şîrîn, *Muhabbetnâme* ve *Mirâcnâme*'dir.⁴⁶ 15. yüzyılın ilk yarısına ait *Keşfü'l-Huda* ise bir *Kasîde-i Bürde* şerhi olup Hüseyin Harezmi tarafından 1431 yılında yazılmıştır.⁴⁷

Harezmi veya bu nisbeyi kullanan birçok bilim ve sanat adamı vardır. Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî, Ebû Bekir el-Hârezmî, Ebû Reyhan Bîrûnî, Muhammed b. Ahmed el-Hârezmî, Ebû Bekir el-Berkanî, Zemahşerî, Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, Fahreddin er-Râzî, Mutarrizî, Çağmîni, Ebû Yaküb es-Sekkâkî, Muhammed b. Ahmed en-Nesevî bunlardan bazılarıdır.⁴⁸

16. yüzyıldan itibaren Hive Hanlığı'nın tarih sahnesine çıkmasıyla süreç içinde Hive başkent ilan edilmiş, burada pek çok edip ve şair yetişmiştir. Tarih alanında verilen ilk eser, bilindiği kadarıyla, 1550 yılında Ötemiş Hacı tarafından kaleme alınan *Tarih-i Dost Sultan*'dir.⁴⁹ Ondan sonra hem hükümdar hem de tarihçi olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han⁵⁰, *Şecere-i Terâkime* ile *Şecere-i Türk* isimli iki eser yazmıştır. Şir Gazi (1714-1728) döneminde Mevlana Seyyid Muhammed Ahund'un telif ettiği *Gülşen-i İkbâl* diğer önemli bir eserdir. Ancak günümüze ulaşmamıştır. Hanlığın Ebu'l-Gazi Han'dan sonraki en önemli ve en çok eser ortaya koyan tarihçileri Munis ve onun yeğeni Agehi'dir. Munis'in başladığı, ancak Agehi'nin tamamlayabildiği *Firdevsu'l-İkbâl* onların en önemli eseridir.⁵¹ Agehi çalışmalarına devam ederek *Riyazu'd-Devle*, *Zübdetu't-Tevârih*, *Câmiu'l-Vâkiât-i Sultânî*, *Gülşen-i Devlet*, *Şâhid-i İkbâl* isimli eserleri kaleme almıştır. Bu vakayinameler Hive Hanlığı tarihini Rus işgaline kadar kesintisiz bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Yine Muhammed Yusuf Bayani (1840-1923) *Şecere-i Harezmsâhi* ve *Harezmi Tarihi* isimli eserleri kaleme almıştır.

Ebu'l-Gazi'nin yanı sıra ilmî konularla hem uğraşan hem de bu konuda büyük imkânlar sunan bir diğer hanlık hükümdarı II. Muhammed Rahim Han'dır (1864-1910). Onun döneminde doğunun önemli eserlerinden geniş çaplı tercüme ve istinsahlar yapılmış, kütüphaneler kurulmuştur. Kendisi de şair olan II. Muhammed Rahim müzik ile de ilgilenmiştir. Firuz mahlasıyla yazdığı şiirlerini topladığı bir divanı vardır. Onun döneminde *Mecmua-yı Şuara-yı Firuz-Şahi*, *Muhammesat-ı Mecma-yi Şuara-yı Firuz-Şahi* ve *Heft Şuara-yı Firuz-Şahi* başlıklı şiir antolojileri derlenmiştir. Han, sık-

46 Aysu Ata, *Harezmi-Altınordu Türkçesi*, İstanbul, 2002; Janos Eckmann, "Harezmi Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, tr. Mehmet Akalın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988; Gülden Sağol, "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 804-813.

47 Devin A. Dewese, *The "Kashf Al-Huda" of Kamal ad-Din Husayn Khorezmi: A Fifteenth-Century Sufi Commentary on the "Qasidat al-Burdah" in Khorezmi Turkic (Text Edition, Translation, and Historical Introduction)*, Indiana Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985; Hüseyin-i Harezmi, *Keşfü'l-Huda: Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kasîde-i Bürde Şerhi*, ed. Bilal Erdem Dağistanlıoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

48 Abdülkerim Özeydin, "Hârizm", *DİA*, 1997, XVI, 219.

49 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, ed. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara, 2009; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulus'u'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2009.

50 Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türkmenlerin Soyağacı*, ed. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, ed. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

51 Munis ve Agehi, 1999.

lıkla ilim meclisleri toplar, kendisi de bu meclislere iştirak ederdi.⁵² Besteci, hattat ve ressam Kamil Harezmî (1825-1899) ile Harezm şairlerinin başı olan Ahmed Tabibî onun döneminin iki önemli ilim ve sanat adamıydı. Yine, Atacan Abdalov (1856-1927) ilk Özbek matbaasının kurucusu olarak isim yapmıştır.

Hive'nin en meşhur yemeği şivit aşu olup dereotu ile süslenmiş ve üzerine sebze (veya et) güveç eklenmiş bir makarna yemeğidir. Bunun yanı sıra pilav, tuhum barak (yumurtalı mantı), dımlama (et ve sebze birlikte güveç), lağman (erişte, et ve sebzeden oluşan yemek) ve mantı Hive mutfağının en önemli yemekleridir.

Anıtsal Eserler

Tarihî Hive şehri iç kale (İçan-Kale, Şehristan) ile dış kaleden (Dışan Kale, çevre şehir) oluşmaktadır. Dış kale *Dışan Kale* ya da *Rabad* olarak isimlendirilmiş olup Allah Kulu Han döneminde 1842'de Türkmen saldırılarına karşı savunma amacıyla oluşturulmuş bir surla çevrelenmişti. Dışan Kale'nin sur uzunluğu 5650 m, yüksekliği ise 6-8 m idi. Dış kalenin farklı zamanlarda inşa edilen on kapısı vardı. Bunlar kuzeydoğuda Hezaresb, doğuda Pişkanik, batıda Angarık ve Şahimerdan, güneyde Şihlar, güneybatıda Tozabağ, kuzeybatıda Daşyak, kuzeyde ise Koş (Ürgenç), Gadaylar ve Gandimyan kapılarıdır.

Dışan Kale'nin otuz dört sokağı vardı. Bu mahalleler ya orada oturan halkın uğraşı/zanaat alanı (çömlekçiler, bakırcılar vb.) ya da kişi ve unvanı (Atamurad Koşbegi, Yakup Mihter vb.) ile isimlendirilmişti.⁵³ Bugün Dışan Kale'nin ancak kalıntıları mevcuttur.

İç kale *ark* olarak da isimlendirilmiştir. Buhara Hanlığı'nda Buhara şehrine ilaveten Kitab, Yekkebağ, Kermine ve Hisar şehirlerinin iç kaleleri *ark* olarak isimlendirilmişken Hive Hanlığı'nda sadece Hive kalesi bu isimle anılmıştır. Etrafı surlarla çevrili olan İçan Kale'nin duvarının uzunluğu 2200 m, yüksekliği 6-8 m olup dört kapısı vardır. Bunlar Bağçe Dervaza (kuzey), Ata Dervaza (batı), Pehlivan Dervaza (doğu) ve Daş Dervaza'dır (güney).⁵⁴ İçan Kale'nin uzunluğu 650 m, genişliği ise 400 m olup alanı 26 hektardır. 1740'ta gerçekleşen Nadir Şah'ın işgali sırasında ciddi manada tahrip olmuş, Kongratlar hanedanını iktidara taşıyan İltüzer'in dedesi Muhammed Emin İnak tarafından 1785'te bu sur onarılmıştır. İltüzer zamanında da Nadir'in tahrip ettiği *Körünüş-Hane*'nin yeniden yapımı gibi burada birtakım bakım, onarım ve yeni inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında İçan Kale'de otuz üç sokak vardır. Harezm'de Rus işgaline kadar sadece Hezaresb ile Hive'nin surları büyük oranda bozulmamıştır. Dolayısıyla İçan Kale 1920 yılından itibaren müze olarak hizmet vermeye başlamıştır. 1990'da ise UNESCO tarafından Dışan Kale harabelerine kadar Dünya Mirası Listesi'ne eklenmiştir.⁵⁵

52 Aftandil Erkinov, "Kulturniy perfektsionizm v Hivinskoy Pridvornoy Srede pri Muhammad Rahim-Hane II kak Sposob Protivostoyaniya Rejimu Russkogo Protektorata", *History and Culture of Central Asia*, ed. Bahtiyar Babadjanov and Kawahara Yayoi, Tokyo, 2012, s. 35-69.

53 Abdurasulov ve Kerimov, "Hiva", s. 105-106.

54 Gulyamov, s. 7-8.

55 <https://whc.unesco.org/en/list/543> (04.09.2020)

Hive Hanlığı 1920 yılında ortadan kalktığına kayıtlara göre Hive'de 81 cami ile 64 medrese vardır ve bunları çoğu 1804 yılında iktidara gelen Kongratlar hanedanı hükümdarları tarafından inşa edilmiştir.⁵⁶ Tarihsel anıtların başlıcaları şunlardır:

Hive'de en eski anıt 14. yüzyılın başına ait Seyyid Alaaddin'in (ö. 1303) türbesidir.⁵⁷ Diğer bir yapı 1616 yılında inşa edilen Arab Muhammed Han Medresesi'dir.⁵⁸ Şu anki kalıntılarının aslı 1838'de, Allah Kulu Han zamanında inşa edilmiştir. Hive'nin en meşhur evliyası olarak kabul edilen Pehlivan Mahmud'un türbesi ilk kez 1664'te inşa edilse de sonraki dönemlerde birkaç kez yeni ekleme ve düzenlemeler yapılmıştır. Hive Hanlığı hükümdarlarından I. Muhammed Rahim ile Allah Kulu hanların mezarları da bu külliye içindedir. 2019 yılında yaptığımız ziyaret sırasında Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1643-1663) ile oğlu Anuşa Muhammed Han'ın (1663-1687) mermer mezar taşları, Muhammed Rahim Han'ın mezarının sol tarafında yerde durmaktaydı. Akmes-cid'in karşısında, Hocam Berdi Bey Medresesi vardır. Bu medrese, daha çok Hurcum Medresesi olarak bilinir.⁵⁹ İnşa tarihi 1688'dir. Şir Gazi Han (1714-1728), Pehlivan Mahmud Türbesi'nin karşısında kendi adıyla bir medrese inşa ettirmiş, vefat edince de medresenin batısına gömülmüştür.

1852-1855 yılları arasında inşa edilen Muhammed Emin Han Medresesi kalenin batı girişinin hemen sağındadır. Kaledeki en büyük medrese olup en zengin çinili yüzeye sahiptir. Önünde de *Kelte Minar* (Kısa Minare) olarak isimlendirilen bir minare vardır. 80 metre ile İslam dünyasının en uzun minaresi olarak planlansa da Muhammed Emin Han'ın 1855'te ölümü nedeniyle inşaat durmuş ve bugünkü şekliyle 29 metre olarak tamamlanmıştır. Diğer medreseler, Muhammed Emin İnak Medresesi (1785), kalenin doğusundaki Kutluk Murad İnak Medresesi (1812), doğu kapısının yanındaki Allah Kulu Han Medresesi (1835), kalenin batısındaki Abdullah Han Medresesi (1855), 2. Muhammed Rahim Han Medresesi (1876), kalenin kuzeyindeki Emir Töre Medresesi (1870), Mezar-ı Şerif Medresesi (1882), Dost Âlem Medresesi (1882), Atacan Bay Medresesi (1884), Cuma Camii'nin kuzeybatısındaki Kadı Kelan Medresesi (1905), Abdurresul Bay Medresesi (1906), İslam Hoca Minaresi'nin (44 metre uzunluğu ile kalenin en uzun minaresidir) arkasındaki İslam Hoca Medresesi (1910) başlıcaları olup İçan Kale'de daha pek çok medrese vardır. Medreseler sadece iç kalede değil, dış kale alanında da mevcuttur.

İçan Kale'nin en önemli alanlarından biri de *Köhne Ark* olarak isimlendirilen Hive Hanlığı hükümdarların yaşadığı saraydır. Kale içinde kale özelliği gösteren bu alan 17. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olup İçan Kale'den yüksek surlarla ayrılmıştır. Burada harem, divanhane, kabul salonu, yazlık ve kışlık cami, darphane, mutfak, ahır gibi kısımlar vardır. Ayrıca Allah Kulu Han döneminde 1830-1838 yılları arasında inşa edilen ve *Taş Avlu* olarak isimlendirilen daha yeni bir saray da mevcuttur.

56 Bregel ve Sartori, s. 530.

57 Gulyamov, s. 17-21.

58 Gulyamov, s. 23; Munis ve Agehi, s. 557, Dipnot 224.

59 Gulyamov, s. 24.

Son olarak Cuma Camii'nden söz edilebilir. İlk yapısı 10. yüzyıla kadar götürülen Cuma Camii 18. yüzyılın sonunda yeniden inşa edilmiştir. 213 ahşap sütunun destek verdiği çatısıyla İčan Kale'nin görülmesi gereken en önemli tarihî yapılarından biridir.⁶⁰

Günümüz

Hive şehrini, özellikle İčan Kale'yi her yıl ortalama 7000'i yabancı olmak üzere 200.000 civarında turist ziyaret etmektedir. Şehirde Ürgenç Üniversitesi'ne bağlı daha çok tarım ağırlıklı bölümler ile Özbekistan Bilimler Akademisi'ne bağlı Harezmi Memun Akademisi Bölümü vardır.⁶¹ Şehirde devlet hastanesi, poliklinikler, doğum hastanesi, çocuk hastanesi, diş merkezi ve eczaneler mevcuttur. 30 km yakınındaki Ürgenç'te uluslararası bir havalimanı olduğu gibi başta Afrasyab Hızlı Treni olmak üzere Hive'ye trenle de seyahat mümkündür. Özbekistan Havayolları'nın tarifeli uçağı ile Ürgenç-Taşkent arası yaklaşık 80 dakikadır. <https://www.uzairways.com/en> adresinden bilet satın almak mümkündür. Yine tren için de <https://e-ticket.railway.uz/lang-en/index.html> web adresinden bilet satın alınabilir. Taşkent'ten hareket eden tren Gülistan, Cizak, Semerkant, Nevai, Buhara ve Ürgenç üzerinden Hive'ye ulaşmaktadır. Andican'dan hareket eden başka bir tren de Hive'ye ulaşmaktadır. Yine pek çok şehirden Hive'ye otobüs ile gelmek mümkündür.

Hive'de en son 2010 yılında, Özbekistan'da 2008'den beri her yıl başka bir şehirde düzenlenen *Asırlar Sadosi* festivali düzenlenmiştir. UNESCO işbirliği ile yapılan bu festivalde halk oyunları, konserler ve gösterilerin yanı sıra Özbek yemek kültürünün birbirinden güzel örneklerinin yarışması gibi etkinlikler düzenlenmiştir. 11-13 Ağustos 2019 tarihlerinde ise Hive'de kavun festivali düzenlenmiştir. Bu festival de Harezmi bölgesinde geleneksel olarak yapılmaktadır. Her yıl Hive'de 14-16 Eylül tarihleri arasında Uluslararası Dans Festivali düzenlenmektedir. 11 Temmuz 2020'de ise uluslararası kukla festivali gerçekleştirilmiştir.

İčan Kale'nin hem içinde hem de çevresinde kalmacak oteller ve yemek yenilecek restoranlar vardır. İčan Kale'ye giriş ücretlidir. Ancak festivaller sırasında ücret alınmamaktadır. Medreselerin odaları ya restoran ya da ticari eşya satış dükkanı olarak kullanılmaktadır. 2019'daki ziyaretimizde bunun sebebini sorduğumuzda mekânları korumanın en pratik yolunun bu olduğu ifade edilmiştir.

60 İčan Kale hakkında onlarca eser ve yüzlerce web sitesi bulmak mümkündür. Son dönemde kale Türkiye'de akademik bir teze de konu olmuştur. Bkz. Eyüp Polat, *Özbekistan Hiva Şehri "İčan-Kala" Mimari Anıtları*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.

61 Abdurasulov ve Kerimov, s. 106.

Kaynakça

- “Hiva Gilami” Aktsiyadorlik Jamiyati”, *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Taşkent, s. 107.
- Abdurasulov, Abdullah ve İbrahim Kerimov, “Hive”, *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Taşkent, s. 103-107.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine: Timurlular*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Algar, Hamid, “Kübreviyye”, *DİA*, 2006, XXXII, 500-506.
- Algar, Hamid, “Necmeddîn-i Kübrâ”, *DİA*, 2006, XXXII, 498-500.
- Alpargu, Mehmet, M. Bilal Çelik, “Nadir Şah’ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları”, *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Reşat GENÇ Özel Sayı*, ed. Refik Turan, Cilt: 29, Temmuz 2009, s. 511-530.
- Ata, Aysu, *Harezmi-Altınordu Türkçesi*, İstanbul, 2002.
- Barthold, V. V., “K İstoriî Oroşeniya Turkestana”, *Soçineniya*, 1965, III, s. 95-233.
- Barthold, V. V., “Khwarizm”, *EI*, II, 908-912.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- Becker, Seymour, *Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon, 2004.
- Bosworth, C. E., “Khwarizm”, *EP*, 1997, IV, 1060-1065.
- Boukhary, Mir Abdoul Kerim, *Histoire de l’Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) depuis les dernières années du règne de Nadir Chah (1153), jusqu’en 1233 de l’Hégire (1740-1818)*, haz. Charles Schefer, 1876.
- Bregel, Yuri ve Paolo Sartori, “Khiva”, *EIr*, 2019, XVI, 530-538.
- Bregel, Yuri, “Inak”, *EP*, Supplement, XII, 2004, s. 419-420.
- Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden, Boston 2003.
- Çelik, M. Bilal, “Son Büyük Arabşâhî: Anuşa Muhammed Bahadır Han (1663-1687)”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007, s. 505-525.
- Danilevskiy, G. I., “Opisanie Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografîçeskogo Obşestva*, 1851, V, 62-139.
- Deweese, Devin A., *The “Kashf Al-Huda” of Kamal ad-Din Husayn Khorezmi: A Fifteenth-Century Sufi Commentary on the “Qasidat al-Burdah” in Khorezmian Turkic (Text Edition)*,

Translation, and Historical Introduction), Indiana Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985.

Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime: Türkmenlerin Soyağacı*, ed. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, ed. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Eckmann, Janos, "Harezmi Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

Erkinov, Aftandil, "Kulturniy perfektsionizm v Hivinskoy Pridvornoy Srede pri Muhammad Rahim-Hane II kak Sposob Protivostoyaniya Rejimu Russkogo Protektorata", *History and Culture of Central Asia*, ed. Bahtiyar Babadjanov and Kawahara Yayoi, Tokyo, 2012, s. 35-69.

General Perovski, "A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva in 1839", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, ed. Martin Ewans, Routledge, Londra, New York, 2004, VIII.

Gökbulut, Süleyman, *Necmeddin-i Kübra: Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.

Gulyamov, Ya. G., *Pamyatniki Goroda Hivi*, Taşkent, 1941.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut, *Kitâbu Mu'cemü'l-Büldân*, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1906, III.

Hanway, Jonas, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: with the Author's Journal of Travels from England through Russia into Persia: and back through Russia, Germany and Holland, to which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli*, Londra, 1762, I-IV.

Hüseyn-i Harezmi, *Keşfü'l-Hüda: Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi*, ed. Bilal Erdem Dağistanlıoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Jenkinson, Anthony, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, Londra, 1886, I.

Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2009.

Kara, Mustafa, *Türkistan'ın Işığı Necmeddin-i Kübra*, Hassa Mimarlık, İstanbul, 2008.

Karakulak, Mesut, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.

Le Strange, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge, 1905.

Mankovskaya, L., ve V. Bulatova, *Pamyatniki Zoğçestva Horezma*, Taşkent, 1978.

Manz, Beatrice Forbes, *Timurlenk: Bozkırların Son Göçebe Fatih*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Maşaripova, Gulam ve Sancarbek Devletov, “Hive Tümeni”, Özbekistan Milli Ansiklopedisi, Taşkent, s. 109-110.

Materialy po istorii Uzbekskey, Tacikskoy, i Turkmenskoy SSR, 3/1, Torgovlya s Moskovskim Gosudarstvom i Mzdunarodnoe Polojenie Sredney Azii v XVI-XVII vv., Leningrad, 1932.

Mehdi Han Astarabadî, *Tarih-i Cihangüşa-yı Nadirî*, Tahran, 1368 hş.

Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, ed. Yayoi Kawahara ve Koichi Haneda, ILCAA, Tokyo, 2009, I.

Muhammed Kazım, *Alemara-yı Nadirî*, ed. M. A. Riyahi, Tahran, 1364 hş.

Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country, 1819-1820, çev. Philipp Strahl, W. S. A. Lockhart, Calcutta, 1871.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, ed. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

Özaydın, Abdülkerim, “Hârizm”, *DİA*, 1997, XVI, 217-220.

Özkan, Murat, “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2018, s. 93-111.

Polat, Eyüp, Özbekistan Hiva Şehri “İçhan-Kala” Mimari Anıtları, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.

Poslannik Petra I na Vostoke: Posol'stvo Florio Beneveni v Perssiu i Bukharu v 1718-7125 Godah, ed: V. G. Volovnikov, Moskova, 1986.

Sağol, Gülden, “Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, V, 804-813.

Schmidt, Emil, *The Russian Expedition to Khiva in 1873*, çev. P. Mosa, Kalküta, 1876.

Seydi Ali Reis, *Mir 'atü'l-Memâlik: Ülkelerin Aynası*, haz. Necdet Akyıldız, Tercüman Gazetesi, İstanbul, t.y..

Şir Muhammed Mirab Munis ve Muhammed Rıza Mirab Agehi, *Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm*, translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel, Brill, Leiden, 1999.

Togan, Zeki Velidi, “Hârizm”, *İA*, 1987, V/1, 240-257.

Tojjeva, Feruza, “Slavery Relations and its Sources in Khiva Khanate”, *Journal of Critical Reviews*, Cilt: 7, Sayı: 12, 2020, s. 211-214.

Tolstov, Sergey Pavloviç, *Drevniy Horezm: Opyt İstoriko-arheologičeskogo İssledovaniya*, Izdanie MGU, Moskova, 1948.

Tolstov, Sergey Pavloviç, *Kadimiy Horazm Tsivilizatsiyasını İzlab*, çev. Enver Muhammedkulov, Yeni Asr Evladı, Taşkent, 2014.

Tosun, Necdet, “Yeseviyye”, *DİA*, 2013, XLIII, 487-490.

Veličko, P. E., “Opisanie Hivinskogo Hanstva i Dorogi Tuda iz Saray-Çikovskoy Kresposti”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşçestva*, 1861, II, 105-138.

Veselovkiy, N. I., *Oçerk Istoriko-Geografičeskikh Svedeniy o Hivinskom Hanstve s Drevneyşih Vremen do Nastoyaşego*, St. Peteresburg 1877.

Yoska, Erhan, “Emîr Timur’un Hârezm Seferleri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Cilt: 13, Ekim 2019, s. 98-109.

Yüce, Nuri, “Mukaddimetü’l-Edeb”, *DİA*, 2006, XXXI, 120-121.

Zemaşşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *Harezme Tercümeli Muqaddimat al-Âdâb*, ed. Zeki Velidi Togan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1951.

İnternet Kaynakları

<http://www.citypopulation.de/en/uzbekistan/admin/> (04.09.2020)

<https://whc.unesco.org/en/list/543> (04.09.2020)

Erk Kale

MERV

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ*

Nurullah YAZAR**

Giriş

Çinlilerin Mulu; Ahamenitlerin (M.Ö. 539/M.Ö. 334) Marguş veya Margiana, Yunanlıların Antichia¹ veya Aleksandra,² Maniheistlerin Mrg, Sâsânîlerin Margu,³ İslami kaynakların Merv veya Merverruz'dan ayırmak için zaman zaman Marvu Şahican⁴ veya Merv-i Şahigân, bazen Merv el-Uzma⁵ veya Merv el-Kübrâ ya da Merv es-Süf-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, mehmetmahfuz@gmail.com

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, nurullah_yazar@hotmail.com

1 Robert Mayo, *A View of Ancient Geography and Ancient History: Accompanied With an Atlas*, Philadelphia, 1813, I, 129.

2 Charles Mervin, *The Queen of the World and the Scourge of the Man-Stealing Turcomans*, London, 1881, s. 256.

3 Şapur'a ait Ka'be-i Zerdüşt olarak meşhur olan yazıtlarda Merv "margu" ismiyle anılmaktadır. Bkz. Perviz Vercavend, Alexandre Blenistsky, *Horasan ve Maverai'n-Nehr: Aykake Meyâne* (terc. Dr. Perviz Vercavend), Tahran 1371, 21.

4 Sıfat olarak kullanılan "Şahican" Farsça kökenli bir ifade olup iki kelimeden oluşmaktadır. Bu kelimelerden ilki "şah" "hükümdar"; ikincisi ise "can" "beden" anlamına gelmekte olup "hükümdarın canı" demektir. [Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu'l-tekasim fi ma'rifetu'l-ekâlim*, (tahk. Muhammed Mahzum), Beyrut, 1987, s. 237.] Gay Le Strange ise bunun Şahgân kelimesinin Arapçalaşmış hali olduğunu söylemektedir. Bkz. Gay Le Strange, *Coğrafyayı Serzeminhayı Hilafetü Şarki*, (Farsçaya çev. Muhammed İrfan), Tahran, 1364, 424-425. İbnu'l-Cevzi ise Mervu Şahican'ın bu kadim kenti kuran şahsın özel ismi olduğunu söylemektedir. Bkz. Ebû'l-Ferec Cemalettin Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, I-XIII (tahk. Süheyl Zekkar), Beyrut 1995, I, 28.

5 Ebu'l-Abbas Şehsettin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-a'yân* (tahk. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968, VI, 279.

lâ dedikleri tarihî Merv şehri, dünya tarihinin en kadim kentlerinden biridir.⁶ Merv'in en önemli özelliği, tarih ile metafiziği buluşturan bir kent olmasıdır. Nitekim sahip olduğu binlerce yıllık geçmiş ve ilmî birikimle Müslümanların hâkimiyetine girdikten sonra yeni bir biçime girmiş ve merkezine yüce Deyyân'ı, yani yüce yaratıcıyı temsil eden mabedi yerleştirerek onun etrafında deveran olmuş ve bu şekilde İslamî düşünceye ciddi katkı sağlamıştır.

Merv, köklü geçmişi dolayısıyla birçok medeniyete tanıklık etmiş; hatta bazısının gelişiminde pay sahibi de olmuştur. İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı her dönem tanınmış; komşu milletlerin tamamının yazılı metinlerinde kendisine yer bulmuştur. Ahamenitlerin güçlü hükümdarlarından Büyük Daryuş (Darius) tarafından yazdırılan *Bihistun Kitabeleri*'nde "Marguş" adıyla yer almış olması buna örnek olarak zikredebilir.⁷ Kitabelerin yanı sıra Zend Avesta gibi bazı dinî metinlerde de adından bahsedilmiştir.⁸ Nitekim Avesta'da Ahuramazda'nın yarattığı söylenen on altı mekânın adı geçmektedir ki bunlardan biri de "Murv" adıyla anılan Merv olmuştur.⁹

Merv isminin anlamına dair bazı kaynaklarda Arapça olduğu, "beyaz taş" veya "taşlık" anlamına geldiği söylenmektedir. Bu iddiayı kabul etmeyen Yâkût el-Hamevî, ismin Arapça olamayacağını, zira Merv'de bulunduğu dönemlerde şehrin her tarafını gezdiğini, hiçbir yerinde "beyaz taşlığa" veya "beyaz taş" rastlamadığını söylemektedir ki doğrusu da budur.¹⁰ Kaldı ki bu kadim şehir, Müslüman Arapların hâkimiyetine girmeden çok önceleri bu adla anılmaktaydı. Bu kavram, olsa olsa Pehlevce kökenli olabilir. Zira şehir, Farsların kültürel hinterlandında inşa edilmişti. Ünlü Arap coğrafyacısı Bekrî de Merv kavramının Pehlevce olduğunu ve bahçe anlamına geldiğini söylemektedir.¹¹ Kaldı ki İranlı ünlü leksikograf Dehhuda, kelimenin Farsça olduğunu ve "kokusu son derece güzel bir bitki olan Reyhan" için kullanıldığını, hatta kadim dönemde reyhana "Merv-i Hoş" "Güzel Merv" denildiğini söylemektedir.¹² Bunun yanı sıra eski Farsçada "merg" yani "mera" anlamına gelen bir kelime de mevcuttur. Merv'in kurulduğu coğrafya dikkate alındığında bu kelimenin zamanla form değiştirerek Merv'e dönüşmüş olması da muhtemeldir. Seccâdî de bu sözcüğün "yeşil, çiçek ve güllerle dolu tarla ya da otlak" anlamına geldiğini söylemektedir.¹³

6 Kaynaklarımızda bu şehir için Merv-i Şâyegân, Merv-i Şahicân, Merv Şahcân, Merv el-Şahcân, Merv-i Şahcihân, Merv, Merv-i Sencer gibi değişik isimler kullanılmaktadır. Bkz. Mehdî Seyyidi, Nadire Seyyidi, Muhammed Rıza Âşîşânî, *Coğrafyaya Tarihiye Merv*, Tahran 1386. 22. (Not: Bundan sonra bu esere Mehdî Seyyidi vd., şeklinde atıfta bulunacağız.)

7 A. T. Olmstead, "Darius and His Behistun Inscription", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 55, No. 4 (Oct., 1938),404; Seccâdî, Merv'in "Bihistun kitabelerinde Margu şeklinde yer aldığını söylemektedir. Bkz. Seyyid Mansur Seyyid Seccâdî, Merv: Baz saziye coğrafyaya tarihiye yek şeh'r ber sâye-i nivistehâ-i tarihi ve şevâhid-i bastânşinasî, Tahran, 1383, s. 99.

8 Şemsettin Sami, *Kamusu'l-a'lam*, I-VI, İstanbul 1316, VI, 4267; A. Yazberdiyev, *Eski Merv Kütüphaneleri* (yayına hazırlayan Tulin Ege-Ahmet Karakaş), Ankara 1998, 5.

9 Perviz Vercavend, kitabına yazdığı giriş, s. 19; Seccâdî, 95.

10 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Beyrut 1979, 1

11 el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Ebî Abdulaziz el-Kubrâ el-Endulusî, *Mu'cem ma ista'cem*, (tahk. Mustafa Saka), I-II, Kahire, 1949, 1216.

12 Mirza Ali Ekber Han Dehhuda, *luğatname*, I-XXVIII, Tahran 1325, "Merv" maddesi.

13 Seccâdî, s. 191.

Yazılı kaynaklar, Merv'in ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hususunda birbirleriyle çelişen; hatta çoğunlukla yekdiğerini nakzeden değişik bilgiler aktarmaktadır. İbnu'l-Cevzi, buranın "Merv'u Şahican" adında bir şahıs tarafından kurulduğunu¹⁴ söylerken, bazı tarihçiler şehrin İskitlerin mitolojik hükümdarı Efrasiyâb (Alper Tunga) veya "Makedonyalı" Büyük İskender¹⁵ tarafından kurulduğunu iddia ederler. Bunların yanı sıra Zülkarneyn tarafından bina edildiğini söyleyenler de olmuştur.¹⁶ Merv'in Farsların mitolojik hükümdarı Tahmuras tarafından kurulduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.¹⁷

Kazılar sonucu elde edilen kalıntılar, Merv'de Büyük İskender'in yöreye gelişinden asırlar öncesine dayanan bir yerleşimin bulunduğunu ispatlamaktadır.¹⁸ Sadece kazılarda elde edilen veriler değil, günümüze ulaşan kitabeler de bunu göstermektedir. Bu kitabelerden bazıları Ahamenitler döneminden kalmıştır. Bunlardan Merv'den Marguş adıyla bahsedilmiştir. Bu durum da bahis mevzusu tarihî şehrin İskender öncesinde bilindiğini açıkça ortaya koymaktadır. Dahası bu kitabelerden Merv'in Türkler ile Persler arasındaki bölgede yer aldığını, hatta zaman zaman iki devlet arasında aidiyeti konusunda bazı anlaşmazlıkların meydana geldiğini de öğrenmekteyiz.¹⁹ Kaldı ki Firdevsi'nin ünlü Şâhnâme'si gibi Sâsânî dönemi yazılı kaynaklarına dayanan -nispeten geç döneme ait- bazı yazılı metinler de bunu desteklemektedir. Firdevsi (ö. 1020), Şâhnâme'sinde Partların (MÖ 230/MS 224) güçlü hükümdarlarından biri olan Rezm Kavus'tan bahsederken Merv'e de değinmektedir.²⁰

İlaveten arkeolojik kazılar, Merv vahasında kumlar altında bulunan şehrin en eski kısmını milattan binlerce yıl öncesine tarihlendirmiştir. Bu durum şehrin yazılı kaynaklarda iddia edilenden çok daha kadim bir dönemde inşa edildiğini kanıtlamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse şehrin mazisi Ahamenitlerin çok öncesine kadar uzanmaktadır.

Ahamenitler dönemine geldiğimizde Merv (Marguş), Horasan'ın merkezi konumundaydı. Nitekim kaynaklar buranın Ahamenitlerin Margiana eyaletinin önemli kentlerinden birinden ziyade, merkezi olarak bahsetmektedir.²¹ Dahası şehir, bu konumundan dolayı Daryuş döneminden kalan *Bihistun Kitabelerinde* Maru adıyla yerini almıştır.

Merv'in, ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hususunda yazılı kaynaklarda farklı tartışmalar bulunsa da Horasan bölgesinin en önemli ve en kadim şehirlerinden biri olduğunda neredeyse bir konsensüs oluşmuştur. Hatta kimi kaynaklarda İslam şehirlerinin birçoğundan daha üstün tutulmuştur. Öyle ki bazı İslami kaynaklar, Merv'i Müs-

14 İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, I, 28.

15 Ebû Hanife ed-Dineverî, *Ahbaru'l-tivâl* (tahk. Abdül Mün'im Âmir), Kahire 1960, 39; Makdisî, 237; İbn Adim, Ömer b. Ahmed b. Hibbetullah, *Buğyetu'l-taleb fi tarihi Haleb*, I-XII (tahk. Süheyl Zekkâr), Daru'l-Fikr, yy, ty, IV, 1597.

16 İbn Fakih, 125; el-Kazvini, 337, 456; İbn Fadlullah el-Umerî, III, 223.

17 *Hududu'l-âlem mine'l-mağrib ile'l-maşrik* (neşr. menüciher Stude), Tahran 1351, s. 49; el-Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed' ve'l-tarih*, I-VI (neşr. Mektebetu's-sekâfeti'd-Diniyye), Porsaid yy, IV, 99; İbn Fakih, 612; Gerdizi, 47; Kazvini, 456; İbn Fadlullah el-Umerî, II, 14.

18 Mehdi Seyyidi vd., 22.

19 Mehdi Seyyidi vd., 23.

20 Mehdi Seyyidi vd., 23.

21 Babtiste Bourguignon d'Anville, John Horsley, *Compendium of Ancient geography*, Londra M.DCC.XCI, II, 503.

lûmanların kutsal kenti Mekke ile mukayese etmeye kadar gitmiştir. Nitekim onlara göre; Hicaz bölgesi için Mekke neyi ifade ediyorsa, Horasan bölgesi için de Merv aynı şeyi ifade etmektedir. Hatta ünlü müfessir Katade, Kur'an-ı Kerim'in En'am Suresi 92. ayet-i kerimesinde geçen "Şehirlerin anası" sıfatının Hicaz'da Mekke'yi; Horasan'da ise Merv'i ifade ettiğini iddia etmiştir.²² Daha sonra gelen müfessirlerden Taberî ve Kurtubî de Merv için "Horasan'ın anası/merkezi" ifadesini kullanarak Katade'nin kanaatini paylaşmışlardır.²³

Siyasi Tarih

Merv'in Ahamenitler öncesi tarihiyle alakalı ciddi verilere sahip değiliz. Kaldı ki Ahamenitler dönemi (MÖ 550-MÖ 330) hususunda da yeterli bilgiye sahip olduğumuz söylenemez. Sadece Merv'in bu dönemde Bahteria Satrablığı'nın bir parçası olan Margiana eyaletinin merkezi olduğu ifade edilmektedir.

Ahemenitler Devleti'nin yıkılışı ve Büyük İskender'in Merv sahasını fethetmesiyle bu bölgenin milattan önce 329 senesinden itibaren imparatorluğunun bir parçası hâline geldiği bilinmektedir. En meşhur görüşe göre İskender, Tahmuras tarafından inşa edilen Kohendiz'in hemen yanına rabatı kurarak burayı meskûn mahal hâline getirmiştir. Dolayısıyla Merv'in Büyük İskender tarafından kurulduğunun ve adının Marğulos olduğunun iddia edilmesinin nedeni bu hadise olsa gerektir.²⁴ Hatta XIX. yüzyılın sonlarında Merv'i ziyaret eden Edmond, halk arasında da buraya İskender Kale denildiğini söylemekte ve Büyük İskender tarafından inşa edildiğine inanıldığını ilave etmektedir.²⁵

İskender sonrasına gelince; halefleri Selevkosların (M.Ö. 323-M.Ö. 63) Horasan bölgesini uzun süre hâkimiyetleri altına aldıkları bilinmektedir ki Merv de buranın bir parçası idi. Selevkoslar milattan önceki ikinci asırda Partlara yenilerek yöreyi terk edince; bölge bir bütün olarak Partların hâkimiyetine girmiş oldu. Daha sonra Sâsânîlere yenilecek olan Partlar yöreyi onlara terk edeceklerdir.²⁶

Merv'in en iyi bilinen tarihi Sâsânîler ve sonrası döneme aittir. I. Erdeşir (M. 240-250) döneminde Horasan bölgesi Sâsânîlerin hâkimiyetine geçince Merv de onların egemenlik alanı içerisinde kalmış oldu. Sâsânîler, Partlardan kalan idarî sistemi ilga ederek yeni bir yapılanmaya gittiler. Bu yapılanmanın bir sonucu olarak Partlar döneminde tek bir merkezden idare edilen Horasan'ı dört merzubanlığa taksim ederek yönettiler. Bunlardan birisi de Merv ve çevresindeki yerleşim birimlerinden oluşan Merv-i Şayegân Merzubanlığı idi.²⁷

22 Makdisî, 237, 324; İbn Adiy el-Cürcânî, III, 378.

23 Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Camîu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an* (tahk. Ahmed Muhammed Şâkir), Muessesetu Risale, I-XIV, Beyrut 2000, IV, 566. VI, 182; Abdullah b. Adiy el-Cürcânî, III, 278; Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I-XX (tahk. Ahmed Berdunî-İbrahim İteyfiş), Daru'l-Kutub el-Misriyye, Kahire 1964, I, 112.

24 Bu iddia için bk. İbn Fakih, s. 617.

25 Edmond O'Donovan, "Merv and Its Surroundings", 348.

26 Mehdi Seyyidi vd., 76.

27 Gerdizî, 151.

Sâsânîler Merv valisi için özel bir unvan olarak “Mâhevî” veya “Mahaveyh” kullanıyorlardı.²⁸ Sâsânîler döneminde her ne kadar Merv sadece Merv-i Şayegân vilayetinin merkezi olarak görünse de aslında Horasan’ın en önemli şehri olduğu, hatta çoğunlukla da buranın idarî merkezi gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Gerek yer aldığı coğrafya ve üzerinde bulunduğu İpek Yolu, gerekse de sahip olduğu bilimsel gelişmişlik Merv’i her dönem önemli bir kent hâline getirmiştir. Nitekim I. Şapur (241-272) döneminde, henüz Mani hayatta iken, burası Maniheizt düşüncesinin en önemli merkezlerinden biri olarak tanınıyordu. Önemli yerleşim birimlerine propagandacılar göndermek suretiyle kendi düşüncesini yaymaya çalışan Mani, Merv’e de dailer sevk etmiş ve henüz kendisi hayatta iken burada bir Maniheizt cemaatin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁹ Bu çabaların neticesinde Merv, III. ve IV. asırlarda, Maniheiztlerin en yoğun yaşadıkları şehirlerden biri hâline gelmiştir. Hatta kazılar sonucu o dönemde Merv’de Maniheiztlere ait bir ibadethâne bulunduğu ortaya çıkmıştır.³⁰

İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte peyderpey Müslümanların egemenliğine giren Sâsânî şehirlerinin aksine Merv, bu hâkimiyeti en son kabul eden kentlerden biri olmuştur. Kaynakların ifadesine göre İslam ordularının ilerlemesi karşısında kaçmak zorunda kalan son Sâsânî İmparatoru III. Yezdücird, uzun bir kaçış serüveninin akabinde en son Merv’e sığınmış ve burada öldürülmüştür.³¹

Mervliler, İslam ordularının başında yöreye gelen Ahnef b. Kays’a barış teklifinde bulununca o, bu teklifi tereddütsüz kabul etmiştir. Böylece Merv, sulh yoluyla Müslümanların egemenliğine geçmiştir. Merv’in fethiyle Hz. Ebûbekir döneminde başlayan ve Hz. Ömer’in hilafeti zamanında bütün hızıyla devam eden Mecusî-Müslüman mücadelesine de son nokta konulmuştur. Merv’in İslam topraklarına katılmasıyla birlikte Mecusîlerin devleti kurtarma hayalleri önemli ölçüde yok olmuştur.³²

İslam kültür ve medeniyetinin kurucu şehirlerinden biri olan Merv, Müslümanların hâkimiyetine geçtiği tarihten itibaren önemli misyonlar üstlenmiş, bu medeniyeti dönüştüren, yönlendiren hatta şekillendiren kentlerden biri olmuştur. Emevî Devleti’nin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan (661-680) hilafeti ele geçirdikten sonra Merv’e büyük bir önem vermiştir. Bu dönemde Merv, Horasan’ın sadece merkezi değil, aynı zamanda, bu bölgede yapılacak fetihler için bir üs olarak kullanılmıştır.³³

28 Mehdî Seyyidî vd., 24.

29 David A. Scott, “Manichaean Views of Buddhism”, *History of Religions*, Vol. 25, No. 2 (Nov., 1985), 103 M. Sprengling, “Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster(KZ)” *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 57, No. 4 (Oct., 1940), s. 352; Hans-J. Klimkeit, “Manichaean Kingship: Gnosis at Home in the World” *Numen*, Vol. 29, Fasc. 1 (Jul., 1982), 19; A. Yezberdiyev, 14.

30 Halillulla Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü: İlk üç Asır*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2004, s. 17.

31 Geniş bilgi için Bkz. Belazurî, *Futûh*, 451 vd. Taberî, *Tarih*, IV, 166 vd, 293. Gerdizî, 90; Yakubî de III. Yezdücird’in bir değerenci tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. *Tarih*, I, 174. Bar Hebraeus Yezdücird’i öldüren şahsın Türk olduğunu iddia etmektedir.

32 Kevsec, Ebû Yakub İshak b. Mansur b. Behram el-Mervezî, *Kitâbu'l-mesâil an imameyyi ehli'l-hadis: Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Raheveyh*, I-IX (neşr. İmadetu'l-Bahs el-İlmi), Medine 2002, I, 129; İbn Kesîr, *Bidaye*, VII, 179.

33 Taberî, *Tarih*, V, 475.

Merv müteakip yıllarda, Türklerin İslamlaşmasında büyük pay sahibi olan, Kuteybe b. Müslim'in idare merkezi olmuştur. Nitekim bu dönemlerde, Horasan'ın diğer bölgelerinin fethi için askerî üs (cund) olarak kullanılmakla kalmamış, çevre bölgelere akınlar da buradan sevk ve idare edilmiştir. Bu akınlardan bazısının Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsadığı bilinmektedir.

Emevîler döneminde sürekli merkezî hükümete karşı isyanlarla gündeme gelen Merv, Horasan bölgesinin muhalefet merkezi gibi görünmektedir. Hatta Abbâsî ihtilalini besleyen en önemli odaklardan biri burası olmuştur.

Abbâsî ihtilalinin planlandığı bölgelerden biri olan Horasan'da, özellikle de Merv şehrinde, erken dönemden itibaren Abbâsî nakipleri ve daileri Emevîler aleyhine faaliyette bulunuyorlardı. İhtilalin liderliğine İmam İbrahim b. Muhammed geçince buraya özel önem vermiştir. 747 yılına gelindiğinde İmam İbrahim b. Muhammed, Ebû Müslim el-Horasanî'yi ihtilali başlatmak üzere Horasan'a göndermiştir.³⁴ Ebû Müslim el-Horasanî'nin önderliğindeki Abbâsî ihtilali ilk olarak Merv'de başlamış, diğer bölgelere de hızla yayılmıştır.³⁵

Merv, Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu devletteki ağırlığını korumakla kalmamış daha da güçlendirmiştir. Çünkü burası Abbâsî ihtilalinin gerçek lideri olan Ebû Müslim el-Horasanî'nin memleketidir. Ebû Müslim, Abbâsî Devleti'nin kurulmasını sağladıktan sonra Bağdat'ta kalmayarak memleketine dönmüş ve buranın idareciliğini üstlenmiştir. Bu dönemde Horasan'ın yönetim merkezi olan Merv, her ne kadar resmen Abbâsîlere bağlı gibi görünsün de gerçekte müstakil bir yapı arz etmektedir.

Harunürreşid (786-809) döneminde Merv merkezli birçok isyan başgöstermiştir. Harunürreşid bu isyanları bastırmak için bölgeye gelmiş ve bu sırada Merv'e yakın bir yerde vefat etmiştir. Zaten genelde Horasan'ı özeldir Merv'i önemseydiği için de oğullarından Me'mun'u buraya vali olarak görevlendirmiştir.

Me'mun'un Merv'e gelişi ile birlikte şehrin fiziki yapısında bazı değişikliklerin olduğu bilinmektedir. Nitekim o kendisine Deremşkan yakınlarında yeni bir idarî merkez inşa ettirmiştir ki burası daha sonra Me'mun'un sarayı olarak bilinecektir.³⁶ Gavur Kale'nin kuzeyinde; Sultan Kale'nin kuzeydoğusunda yer alan bu sarayın kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.³⁷

Harunürreşid'in vefatından sonra Me'mun'un kardeşi Emin ile sürdürdüğü taht kavgası esnasında Merv, Bağdat ile mücadele edecek konuma yükselecektir. Bağdat'ı merkez seçen Emin ile Merv'i merkez seçen Me'mun arasında süren bu mücadelenin

34 İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Süheyl Zekkar), IV, 733.

35 İbn Abdîrabbîh, *İkdu'l-Ferid*, I-VI, Kahire 1944, VI, 253; IV, 480.

36 el-Vezene, 28.

37 2014 yılında bu bölgede yaptığımız arazi taraması esnasında kalıntılarını incelediğimiz sarayın bulunduğu bölgede yeni bazı evler inşa edilmiştir. Özellikle hayvancılıkla uğraşan yöre halkı tarafından bu tarihi mekânlara zarar verildiği görülmektedir. Keşke dünya mirası kapsamında olan tarihi kentin sit alanının içerisinde bulunan evlerin tamamı kaldırılmalı ve burası bir bütün olarak korunmaya alınmış olsa.

Me'mun'un zaferiyle sonuçlanmasını, Merv'in Bağdat'a galibiyeti şeklinde anlamak mümkündür. Abbâsîlerin ilk yıllarında geleceği parlak bir kent olarak kendini gösteren Merv, Me'mun'un Horasan valisi olarak buraya gelmesiyle şehzade kentine dönüşmüştür. Me'mun ile Emin arasındaki mücadeleye son nokta yine burada konmuştur. Zira Emin, kardeşi Me'mun'a yenilince başı kesilmiş ve Merv'e getirilerek ona takdim edilmiştir. Halife Me'mun'un emriyle de kesik baş Merv'de defnedilmiştir. Böylece şehir aynı zamanda bir Halife'nin yattığı mekâna da dönüşmüştür.³⁸ Emin'in ölmesiyle halife olan Me'mun bir süre Bağdat'a gitmeyerek Merv'i başkent hâline getirmiştir.³⁹

Merv aynı zamanda Şia, özellikle On İki İmam kolu açısından önemli bir geçmişe sahiptir. Zira Halife Me'mun, Merv'de bulunduğu bu dönemde, kardeşi Emin ile mücadelesinde kendilerini Hz. Ali ailesine nispet eden ve daha sonra Şia olarak isimlendirilecek olan grupların desteğini almak amacıyla, veliaht olarak, Ali er-Rıza b. Musa Kazım'ı (ö. 819) seçmeye karar vermiş ve Medine'de yaşayan İmam Rıza'yı Merv'e davet etmiştir. İmam Rıza Merv'e geldikten sonra Me'mun, Abbâsî hanedanına mensup olanları burada bir araya toplayarak ondan daha iyisini bulamadığını söylemiş ve veliaht olarak onu seçmeye karar verdiğini ilan etmiştir.

Me'mun'un bu tercihi somut bir icraatta dönüşmemiş olsa da İmam er-Rıza'nın Horasan'a gelip burada vefat etmesi yörenin tarihinde önemli izler bırakacaktır. Zira bu tarihten itibaren genelde Horasan, özellikle de Merv ve çevresi yoğun Şii akınına maruz kalmıştır. Me'mun'un ayrılmasından sonra başkent hüviyetini kaybeden Merv, Horasan'ın idarî merkezi olarak Bağdat'tan atanan valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

Abbâsîler döneminde Merv, zaman zaman bazı marjinal grupların isyanlarına da ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan biri Mukanna (Peçeli) İsyanı'dır. Mukanna ve benzeri isyanların bu bölgede yaygın olarak var olan gnostik bazı düşünce akımlarıyla bağlantılı olduğu tahmin edilmektedir. Söz konusu isyan 777 yılında Merv'de başlamış ve Abbâsî Devleti'ni uzun süre uğraştırmıştır.

Abbâsîlerden sonra Saffarîlerin yönetimine geçen Merv,⁴⁰ Saffarîlerden sonra Deylemli bir hanedan olan Büveyhilerin hâkimiyetine geçmiş, Büveyhiler şehre büyük önem vermişlerdir. Merv, bu dönemde Grek felsefesinin Arapçaya aktarılmasında aracı rol oynamaya devam etmiştir. Bir başka ifade ile Merv, Büveyhiler döneminde siyasi hadiselerden ziyade bilimsel aktivitelerin önemli merkezlerinden biri olarak kendisinden bahsettirmiştir. Şehrin bir sonraki hâkimi ise Selçuklular olmuştur. Bu dönemde Merv, ihtişamının zirvesine ulaşmış, dahası bu devletin gelişmişliğinin de doruk noktası olarak kabul edilmiştir.⁴¹

38 İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 580/1184), *el-İnba' fi tarihi'l-hulefa'* (tahk. Kasım es-Sâmarât), Kahire 2001, 94.

39 İbn Abdîrabbih, *İkdu'l-Ferid*, VI, 253.

40 Hayrettin Ziriklî, *el-A'lâm: kamusu teracim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 2002, I, 133.

41 Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, 19.

Selçukluların erken döneminde Merv şehri, devletin doğusunda, bir anlamda müstakil bir idareci gibi hareket eden Çağrı Bey'in ikametgâhı ve yönetim sahasının merkezi konumundadır.⁴² Böylece Merv, Saffarîlerden sonra yeniden Horasan'ın merkezi olmuştur. Çağrı Bey döneminde şehrin fiziki yapısında hızlı bazı değişimler yaşanmıştır. Çağrı Bey tahrip olan köyleri imar ettirmiş ve şehirden bir süre vergi almamıştır.⁴³ Selçuklulardan çok önce Sultan Kale'ye kayan şehrin etrafına surların inşası bu dönemde başlamıştır. Keza şehrin merkezi hâline gelen Mâcân bölgesinde bazı binalar inşa edilmiştir. Sultan Sencer'in sağlığında yaptırdığı ve “daru'l-ahire” olarak bilinen kabri ile birlikte burası daha da canlanmıştır. Muhammed b. Atsız es-Serahsî'nin mimarlığını yaptığı bu kabir günümüzde hâlâ ayakta durmaktadır.

Merv'i çok seven Çağrı Bey vasiyeti gereği, Serahs'ta vefat etmiş olmasına rağmen buraya defnedilmiştir.⁴⁴ Sultan Alparslan, Merv'e çok önem vermiş, hem fiziki yapısının gelişimine hem de sosyal dokusuna olumlu katkılar sağlamıştır. Nitekim Selçuklu tarihçilerinden Sadrettin el-Hüseynî'nin de ifade ettiği gibi her sene Ramazan ayı başladığında şehirde yapılacak olan imar faaliyetleriyle kurumlarının ihtiyaçları için kullanılmak üzere bin dirhem ayırmış, bu meblağ kadar bir parayı da Merv'in fakir fukarasına dağıtmıştır.⁴⁵

Çıkmış olduğu Mâverâünnehir seferi sırasında Berzem Kalesi komutanı Yusuf el-Harizmi'nin suikast girişiminde ağır yaralanan ve 24 Kasım 1072 tarihinde vefat eden Alparslan'ın naaşı, babası Çağrı Bey'in mezarının yanına yine Merv'e defnedilmiştir.⁴⁶ Yıllar sonra yeğeni Berkayaruk ile giriştiği taht mücadelesini kaybeden Melik Tutuş da bu türbede toprağa verilmiştir.⁴⁷

Melikşah'ın hükümranlılığı döneminde Murgâb Nehri üzerinde tahrip olan su bentleri, meşakkatli bir sürecin sonunda tamir edilerek, zarar gören ekin alanları yeniden tarıma elverişli hâle getirilmiştir. Böylelikle tarım istihdamı sağlanırken, sulama sisteminin bakım, onarım ve kontrolü için de 10.000 civarında insan işbaşı yaptırılarak⁴⁸ halka ekonomik katkı sağlanmıştır. Melikşah özellikle de şehrin güvenliğine yoğunlaşmış ve Gavur Kale'nin rabatı olarak gelişen devasa bölgenin etrafında daha önce başlanan surların inşasını tamamlamıştır.⁴⁹

42 Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh, *Ravzatü's-safâ*, Tahran 1339/1960, IV, 257.

43 Agacanov, *Selçuklular*, s. 121

44 Çağrı Bey 452/1147 yılı Safer ayında Serahs'ta vefat etmiş naşı tabutla Serahs'tan Merv'e getirilmiş ve buraya defnedilmiştir. Bkz. Ali el-Hüseynî, 20; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 106; Zehebî, Tarih (441-460), 303; Ali Sevim, “Çağrı Bey”, *DLA*, İstanbul, VIII, 185.

45 Hüseynî, s. 21.

46 Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921, s. 121; İbnü'l-Esrî, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi'l-Tarih*, Beyrut 1966, X, 73-74.

47 Tutuş'un taht mücadelesi için bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev.: Hrânt D. Andreasyan, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1962, ss. 183-184.

48 Agacanov, *Selçuklular*, ss. 166-167.

49 Le Strange, 1364, s. 402.

Merv'e hâkim olmak aslında İpek Yolu üzerinde bulunan kentlerin büyük bir kısmına egemen olmayı mümkün kılıyordu. Bu vesileyle Selçuklu ailesi içerisinde baş gösteren taht kavgalarında öncelikle buraya göz dikiliyordu. Nitekim Melikşah'a isyan eden kardeşi Tekiş onun bölgede olmadığını fırsat bilerek buraya saldırmış, şehrin ileri gelenlerini derdest edip mal varlıklarına el koymuştur. Melikşah'ın Merv'e doğru yola çıkışıyla isyan bastırılmıştır.⁵⁰

Melikşah sonrası yaşanan fetret döneminde Sultan Berkyaruk'a karşı isyan eden Arslan Argun, Merv'i hedef almıştır. Arslan Argun, çoğunluğunu Türkmenlerden oluşturduğu ordusuyla Merv üzerine yürümüş, şehri ele geçirmekle kalmamış, halkının önemli bir kısmını da kılıçtan geçirmiştir. Şehrin kendisine isyan etmesini önlemek için ise surlarını yıktırılmıştır.⁵¹

Sencer'in büyük Selçuklu tahtına geçmesi Merv için son derece önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bunun sebebi Sencer'in Merv'i başkent yapmasıdır. Sencer'in sultanlığı döneminde şehir büyük gelişme göstermiş, surların dışında kalan rabazın çevresine yeni surlar inşa edilmek suretiyle yeni Merv (Sultan Kal'a) ortaya çıkmıştır. Başkentlik payesini almak zaten Horasan'ın en önemli şehirlerinden birisi olan Merv'in her açıdan son derece gelişmesine sebebiyet vermiştir. Gelişme alanlarından birisi de ilim olmuştur. Şehirde bulunan birçok medrese ve kütüphane sayesinde yüksek düzeyli bir ilim ortamı oluşturulur.⁵² Bu dönemde şehrin dört bir yanı saraylar, köşkler, camiler, hanlar, medreseler ve içerisinde 12.000 cilt kitap bulunan kütüphaneler ile çevrilmiş, kütüphanelerin çoğundan rehinsiz kitap verilmiştir.⁵³

Merv, Selçukluların hâkimiyetine girdiği günden itibaren hanedanın kıymet verdiği bir şehir olmuştur.⁵⁴ Başkent olmasından sonra ise ülkenin dört bir yanından gelen mücevher, ganimet ve mallarla ekonomik yönden iyice kalkınmıştır. Şehirde o kadar zengin vardır ki, onların sayılarını belirlemek imkânsızdır. Yaklaşık 150.000 kişinin ikamet ettiği şehrin dört kapısı bulunmaktadır ve şehir iki ana yol ile dört kısma ayrılmıştır. Orta sınıf tek katlı evlerde ikamet ederken, gelir seviyesi yüksek aileler çift katlı köşklere ikamet etmektedir. Evlerin duvarları renkli sıvalarla, nakışlarla ve de cilalı levhalarla süslenmiştir. Ayrıca şehirde çok sayıda cami ve de medrese bulunmaktadır. Şehrin rasathanesi ve on büyük kütüphanesi de vardır. Merv'de yüksek kaliteli tekstil ürünleri üretilmektedir. Özellikle Mulham kumaşından imal edilen ipek elbiseler büyük bir üne sahiptir. Ayrıca Mervli ustalarca hayat verilen çömlekler talep görmüştür.⁵⁵ Düzenin tesisi Merv'in imarına imkân sağlamıştır. Ayrıca başkentlik payesini de uhdesine alması bu gelişmede önemli bir etkidir. Cuveynî, Merv şehrini şu şekilde tarif etmiştir:

50 Sibt İbnu'l-Cevzi, 263.

51 Hüseyinî, 60; Faruk Sümer, "Arslan Argun" *DİA*, İstanbul 1991, III, 399.

52 Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 222. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 330

53 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 330.

54 Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, yay.: Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara 1960, s. 96.

55 Agacanova, *Selçuklular*, s. 227 vd.

Merv Sultan Sencer'e başkentlik yapmıştır. Bu şehir, büyük küçük herkesin derdine derman aradığı bir yerdi. Horasan'ın en münbit ve en güzel topraklarına sahipti. Emniyet ve huzur kuşunun yuvası daima burada bulunuyordu. Nüfusunun sayısı Nisan yağmurunun damlalarıyla boy ölçüşürdü. Havası güzeldi. Orada yaşayanların en fakiri bile zamanın padişahları ve emirleri gibi yaşar, kendilerini dünya fatihlerine eş tutarlardı.⁵⁶

Dönemin en müreffeh şehirlerinden birisi olan Merv, Sultan Sencer'in Budist Karahıtaylara yenilmesini fırsat bilen Harzemşah Atsız tarafından yağmalanmıştır.⁵⁷ Atsız'ın Merv'e reva gördüğü muamele şehrin ilmî ortamına da büyük zarar vermiştir. Sultan'ın saray kütüphanesi yağmalamadan nasibini alan yerler arasındadır.⁵⁸

Merv'e zarar veren bir diğer grup göçebe Oğuzlar olmuştur. Oğuzlar, 31 Eylül 1153 tarihinden itibaren⁵⁹ yağmaladıkları Selçuklu başkentinde cinsiyet, makam, meslek, itibar ayrımı yapmadan birçok kişiyi öldürmüşlerdir.⁶⁰ Oğuzlar ilk gün altın ve gümüş eşyalar ile ipek ve diğer değerli kumaşları, ikinci gün pirinç, tunç, bakır, bronz ve demirden imal edilmiş eşyaları, üçüncü ün ise yatak, yastık, küpler, çömlerler, halı, battaniyeler ve kalan yağmalanmaya değer eşyaları ele geçirmiş; üç günün sonunda şehirde hiçbir şey kalmamıştır. Öyle ki, yatak ve yastık içlerini, küp ve çömlerleri, kapıları dahi almışlardır. Çok sayıda Mervli bu istila süresince işkence görmüş ve öldürülmüştür.⁶¹ Şehirde bulunan âlim, şeyh, fakih, hatip ve imamlar da Oğuzların gazabından paylarına düşeni almıştır.⁶² Murgâb Nehri üzerindeki su seddinin yıkılması ise Merv'de büyük bir su sıkıntısı ve kuraklık yaşanmasına yol açar. Şehrin yaşam koşullarının ağırlaşmasının ardından halk Merv'i terk etmeye başlamıştır.⁶³ Şehirden ayrılan Oğuzlar; Nişabur, Tus, Belh gibi büyük şehirleri yağlamadıktan sonra tekrar Merv'e gelmiş ve şehre bir kez daha saldırmıştır. Mervli ünlü tarihçi es-Sem'ânî birçok köyün bu saldırı esnasında tamamen tahrip edildiğini ve bir daha meskûn mahal hâline gelemediğini belirtmektedir. Yine o, bu hadiseler esnasında birçok zatın öldürüldüğünü söylemektedir.⁶⁴

Selçukluların yıkılması, Horasan'ın birçok şehri için olduğu gibi, Merv için de son derece önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Oğuzlar tarafından yaklaşık on yıl boyunca yağmalanan bölge şehirleri bir daha eski parlak günlerine dönememiştir.

56 Alaaddin Ata Melik el-Cüveynî, Tarih-i Cihangüşâ, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 165.

57 Cüveynî, *Cihangüşâ*, 257; Râvendî, 170; Barthold, *Türkistan*, 349; Köymen, *Büyük Selçuklular Tarihi*, II, 337; Kıvamuddin Bursan, 251; Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed" *DA*, İstanbul IV, 91. Hatta Merv'in kütüphanelerinin de bu saldırı esnasında yağmalandığı kaydedilmektedir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, 238.

58 Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi* (1040-1157), İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 276.

59 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, II. cilt, T.T.K., Ankara, 2011., ss. 432-434.

60 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, II, 78-79.

61 Râvendî, *Rahatu's-Sudür*, s. 180.

62 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s. 79.

63 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 28

64 Sem'ânî, III, 496.

XIII. yüzyılın başındaki Moğol istilasında İslam şehirlerinin önemli bir kısmı harabe hâle getirilmiştir. Ancak bu istila hiçbir şehirde Merv kadar yıkıcı olmamıştır. O tarihlerde yaklaşık 1 milyona yakın nüfusa sahip şehrin yarısı Cengiz Han'ın oğlu Tuluy (ö. 1232) tarafından kılıçtan geçirilmiştir.⁶⁵ Merv'in Moğollar tarafından yıkılışını anlatan Cuveynî ilginç ayrıntılar da aktarmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Moğollar şehre girince halkı şehrin dışında toplamışlardır. Kadın ve çocuklar erkeklerden ayrıldıktan sonra genç kızlar süflü emellere maruz bırakılmış, zanaatkârlar ile farklı amaçlar için kullanılmak üzere güzel kız ve oğlanlardan 400 kişi ayrıldıktan sonra kalanların tamamı kılıçtan geçirilmiştir. Bu katliam akşama kadar sürmüştür. Sur duvarları ve mabetler yıkılmış, yakalanan herkes öldürülmüştür. Yağma, yıkım ve katliam bittikten sonra Moğol Emir Ziyauddin Ali, hayatta kalanlara şihne olarak Baybars'ı görevlendirmiştir. Bir araya toplanan bu insanlar sayılmış, beş bin kişi oldukları görülmüştür. Ancak yıkıma iştirak edemeyen Moğol artçı birlikleri şehre gelip adam öldürme hakkı talep edince bir araya toplananlar da teslim edilmiş ve onlar tarafından öldürülmüşlerdir.⁶⁶

Bu katliamdan kaçabilenler ise güneye ve batıya doğru göçmüşlerdir. Hatta o dönemlerde Anadolu'ya göçen bazı Türk kabilelerin olduğu da bilinmektedir. Şehrin sanatkârları ise -ki bunların dört yüz kişi civarında oldukları ifade edilmektedir- esir edilerek Moğolistan'a götürülmüş, muhtemelen Moğolların Karakurum (Harhorin) şehrinin imar ve inşasında istihdam edilmişlerdir.⁶⁷

Daha sonra kısmen toparlanıp önce Timuruların, sonra Özbekler ve Safevîlerin hâkimiyetine geçen Merv, Safevîlerden sonra Buhara Emiri tarafından ele geçirilmiş ve tamamen tahrip edilmiştir. Bu dönemde şehirde ayakta duran yapıların neredeyse tamamı yıkılmış, su kanalları tahrip edilmiş, bentler ve barajlar kullanılamaz hâle getirilmiştir. Halkın bir kısmı Buhara'ya göç ettirilmişse de büyük kısmı İran'a sürgün edilmiştir.⁶⁸ Bu tarihten itibaren şehir bir daha eski canlılığına kavuşamamışsa da çevresinde hep bir iskân olmuştur. Bugün burada Bayramali adında bir yerleşim birimi bulunmaktadır.

Demografik ve Dinî Yapı

Merv'in farklı dönemlerde farklı devletlerin hâkimiyetine girmesi buraya değişik etnik unsurların yerleşmesini sağlamıştır. Bu durum şehrin demografik yapısını dinamik hâle getirmiştir. Nitekim şehir Sakalar (Doğu İskitler) ve Soğdlulardan sonra Farsların yurdu hâline gelmiştir. Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman Farsların hâkimiyet sahasında yer alıyordu. Zaten Selçuklu döneminde bile nüfusunun çoğunu hâlâ onlar teşkil ediyordu.⁶⁹ Burada yaşayan Farsların bir kısmının son Sâsânî hükümdarı

65 C. E. Stewart, İbn Esir'i kaynak göstererek 700.000 kişinin öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. "The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 3, No. 9 (Sep., 1881), s. 531.

66 Ayrıntılı bilgi için bkz. Cuveynî, *Cihangüşâ*, 172.

67 Mehdi Seyyidî vd., 36.

68 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şemsettin Sami, VI, 4267.

69 Yakubî, *Buldân*, 55.

III. Yazdücird ile birlikte gelen saray sekencesi ve Sâsânî aristokratları olduğu da ifade edilmektedir. Farslar, şehirdeki çoğunluklarını asırlarca korumuşlardır.

Yahudiler, şehrin bir diğer etnik unsurudur.⁷⁰ Şehirdeki nüfuslarını net olarak bilmemekle beraber özellikle Emevîlere ilişkin kayıtlarda bunlarla ilgili az dahi olsa malumat mevcuttur.⁷¹ Onların şehirde Abbâsîler döneminden itibaren başlarında Yahudi cemaati tarafından seçilen bir idarecileri bulunuyordu. Bu idareci Abbâsî yöneticileri tarafından da resmen tanınmaktaydı. Selçuklular döneminde de Yahudi cemaatine kendi yöneticilerini seçme hürriyetinin tanındığı bilinmektedir. Bunlar Emevîler döneminden itibaren kendi şeriatlarına göre yaşıyor, cematleri arasında meydana gelen anlaşmazlıkları kendi hukukları çerçevesinde çözüyorlardı. Hatta kendi dinî ve millî bayramlarını özgür bir şekilde kutlayabiliyorlardı.⁷²

Şeyh Saduk, Me'mun'un Merv'de ikamet ettiği dönemde İmran es-Sabiî adında bir Sabiî'nin onun aracılığıyla İslam dinini kabul ettiğini söylemektedir.⁷³ Şayet bu bilgi doğru ise en azından Abbâsîlerin erken döneminde Merv'de bazı Sabiîlerin de ikamet ettiği söylenebilir. Bununla birlikte bunların ciddi bir kitleyi teşkil ettiklerini söylemek oldukça güçtür.

Sâsânîler döneminde Merv'in Mecusîlerden sonraki ikinci önemli kitlesini ise Hristiyanlar teşkil ediyordu. Merv Hristiyanları kendi içerisinde Ya'kubî ve Nasturî olmak üzere iki ana kümeye bölünmüş olmakla birlikte çoğunluğu Nasturîler oluşturuyordu.⁷⁴ Onlara ait şehir merkezi ile çevresinde birden fazla kilise mevcuttu. Bu kiliselerden bir tanesi Erk Kale'nin kuzeybatı yönünde, Merv'in merkezine 15 km mesafede bulunan ve günümüzde Harabe Köşk olarak isimlendirilen yapıdır. Yapı tam tarihlendirilememiştir.⁷⁵ Bir başkası ise Gavur Kale'nin içerisinde şehrin güneydoğu bölgesinde yer alan "oval bina"dır. Merv'de yapılan kazılar esnasında bu kilisenin yapısı kısmen ortaya çıkarılmıştır. Binanın içerisinden başta haç vb. gibi kilisede kullanılan malzemeler de bulunmuştur.⁷⁶ Ortaya çıkarılan bu malzemeler bugün Mary ve Aşkabat müzelerinde sergilenmektedir.

Merv'de yaşayan etnik unsurlardan bir başkası ise Ermenilerdir. Kazılar esnasında ortaya çıkan bazı kalıtlar şehirde onların varlığına işaret etmekle birlikte çok ciddi bir kitle teşkil ettikleri söylenemez.⁷⁷

Merv'in dinî topluluklarının bir başkasını ise Budistler teşkil ediyordu. Son kazılarda tapınakları ortaya çıkarılan bu kitlenin oranı tam olarak bilinmese de, yapının

70 Georgina Herrmann K. Kurbansakatov, *The International Project 1992*, 43.

71 Veki', III, 305.

72 el-Vezene, 205-206, 213.

73 Şeyh Saduk, *et-Tevhid* (ta'lik: Seyid Haşim Hüseyin et-Tahrani), Kum ty, 442.

74 A. Yazberdiyev, 14.

75 International Merv Project 1993, 68.

76 Mukhammed Mamedov-Ruslan Muradav, *the Architecture of Turkmenistan: A Concise History*, MOCKBA. ИНТЕРСТАМО, 1998, 54; International Merv Project 1993, 68.

77 Georgina Herrmann-K. Kurbansakatov, *The International Project 1992*, 43.

büyüklüğü ve ihtişamı önemli bir kitleyi teşkil ettiklerini akla getirmektedir.⁷⁸ Bunların yanı sıra İslam öncesi dönemde Merv’de Şamanist hatta çeşitli küçük dinî gruplara mensup cemaatlerin bulunduğu ve her bir dinî grubun dindaşlarıyla bir arada yaşadıkları sanılmaktadır.

İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte yörenin demografik yapısında radikal değişiklikler yaşanmış, saydığımız etnik ve dinî gruplara Müslüman Araplar da eklenmiştir. Şehre yoğun Arap göçü, Emevîlerin ilk döneminde gerçekleşmiştir. Ziyâd b. Ebihi, Merv’i Horasan bölgesinin fethinde kullanılacak bir askerî garnizon olarak düşündüğü için buraya 50.000 Müslüman Arap’ı getirmiştir. Bunların bir kısmı Horasan’ın değişik şehirlerine dağılsa da büyük bölümü Merv’de kalmışlardır.⁷⁹

Merv’e yerleşen Araplar, şehrin çoğunluğunu teşkil etmemekle beraber önemli ve ağırlıklı bir kısmını oluşturuyorlardı. Samanîler dönemine kadar şehirde kullanılan resmi dilin Arapça olması; bunun yanı sıra yöneticilerin Arap olmaları, Arapları ve Arapçayı Merv’in en önemli kitlesi ve lisanı hâline getirmişti. Samanîlerden sonra Selçuklular da dâhil olmak üzere resmi dil olarak Farsçanın kullanılması, Farslar ile Farsçayı şehrin önemli kitlesi ve dili hâline getirmekle birlikte, Arapların ağırlığına son verememiştir.

Fetihten hemen sonra şehirde görülen kitlelerden bir başkası da Türklerdir. Özellikle Abbâsiler döneminde başta Abdullah b. Mübarek olmak üzere bunlardan bazı ilim adamlarının çıktığı da görülmektedir. Bununla birlikte Türklerin şehirdeki nüfusları ve ağırlıkları hakkında net şeyler söylemek güç görünmektedir. Fakat Türkmenlerin binli yılların başından itibaren Ceyhun Nehri’ni geçerek Gaznelilerin elinde bulunan Merv ve dolaylarında görülmeye başlamalarından sonra buranın giderek bir Türk yurdu hâline geldiği söylenebilir. W. Ivanov’un da ifade ettiği gibi 10-13. yüzyıllar arasında bölgenin demografik yapısı radikal oranda değişmiş ve giderek Türk ağırlıklı hâle gelmiştir.⁸⁰ Vezene’nin de dikkat çektiği üzere Selçuklular döneminde Merv’in idaresi Türklerin elinde olmasına rağmen şehir nüfusunun çoğunluğunu hâlâ Farslar oluşturmaktadır. Ancak daha sonra çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği bir şehre dönüşmüştür.⁸¹

Ekonomik Durum

Tarihî İpek Yolu üzerinde bulunan Merv, öteden beri Horasan bölgesinin en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Ticari geçmişi Partlar öncesine kadar uzanmaktadır. Hatta bu dönemde Partların Çin’e en yakın şehri olması hasebiyle oradan gelen ipeğin Romalı tüccarlarla buluştuğu noktalardan biri olarak kabul edilmektedir.⁸² Nitekim Çin’den batıya doğru yolculuğuna başlayan ipek, Merv’de Part sınırlarına

78 Hans-J. Klimkeit, s. 229.

79 Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 274.

80 W. İvanov, “Notes on the Ethnology of Khurasan”, *The Geographical Journal*, Vol. 67, No. 2 (Feb., 1926), s. 143; Ali Sevim, “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, İstanbul, VIII, 457.

81 el-Vezene, 183.

82 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. J. Thorley, “The Silk Trade between China and the Roman Empire at Its Height, ‘Circa’ A. D. 90-130”, *Greece & Rome, Second Series*, Vol. 18, No. 1 (Apr., 1971), ss. 75, 76.

dâhil olurdu. Burada Mervli aracı tüccarların girişimleriyle Romalı veya diğer bölgelerden gelen alıcılarla buluşur ve batıya yolculuğuna buradan başlardı. Serahs, Nişabur üzerinden Rey'e kadar gelir, burada güney ticaret güzergâhını veya kuzey güzergâhlarını takip ederdi. Güneydeki yolu takip etmiş ise önce Medain'e (Ktesifon) ulaşırdı. Medain'den yola çıkarken de ya Dara, Zeugma üzerinden Antakya'ya veya Petra ve Palmira üzerinden Şam ya da Antakya'ya gider, buralardaki alıcılarıyla buluşur, deniz yoluyla batıya doğru yolculuğunu sürdürürdü. Rey'den yola çıkarken kuzey güzergâhını takip etmiş ise Anadolu'yu katederek İstanbul'a, oradan da Avrupa'ya doğru deniz yoluyla seyahatine devam ederdi.

Roma ipek ihtiyacını Merv üzerinden Çin'den tedarik ederken; dönemin en büyük gümüş tüketicisi olan Çin de bu ihtiyacını yine Merv üzerinden Roma'dan sağlamaktaydı.⁸³ Mervli tüccarlar, sadece Roma ve Çin arasındaki ticarete aracılık yapmıyordu. Aynı zamanda Hindistan ve Semerkant, hatta Buhara bölgesiyle ticarete de kilit rol oynuyorlardı. Dahası Gazne,⁸⁴ hatta Harezm, Merv'in ticaret yaptığı bölgeler arasında yer alıyordu.⁸⁵ Dolayısıyla Merv bir taraftan İran'dan gelen yolların, diğer taraftan Afganistan'dan gelen dağ yollarının kavşak noktasında yer aldığı için buralardan gelen ticari emtiayı batıya rahatlıkla ulaştırabiliyordu.⁸⁶ Neticede Moğol istilasına kadar ana ticaret yollarının önemli bir kısmı Merv'den geçmekteydi. Bu da şehrin önemini daha da artırıyordu.

Bütün bu güzergâhlar üzerinde tacirlerin ihtiyaçlarını giderdikleri ve gerektiğinde barındıkları kervansaray ve ribatlar, posta menzilhaneleri yer alıyordu. Bunlardan bazısı miladi XIX. asrın sonuna kadar hizmet vermeye devam etmiştir.⁸⁷ Nitekim Merv'i görmek için İran tarafından bölgeye gelen Edmond bu kervansaraylardan birinden bahsetmekte ve orada bir gece ikamet ettiğini söylemektedir.⁸⁸ Bugün Merv'in etrafında bu kervansarayların birçoğunun kalıntıları bulunmaktadır. Merv-Amul yolu üzerinde bulunan Akçakale, el-Asker, ve Kızılçakale kervansarayları ile Merv-Harizm yolu üzerinde bulunan Ode-Mergen Kervansarayı'nı bunlara örnek olarak zikredebiliriz.

Merv, Çin ipeğini Roma'ya ulaştıran aracı konumunda olmasının yanı sıra aynı zamanda üreticiydi. Roma'ya doğru yola çıkan ipeklerin içerisinde bizzat burada üretilmiş olanlar da bulunuyordu.⁸⁹ Bu durum, Merv'i Roma, Çin, Hint, Semerkant ve Buhara, hatta Anadolu tacirlerin yerleştiği mekânlardan biri hâline getirmiş ve Yunan coğrafyacı Strabo'nun da ifade ettiği gibi Horasan'ın en zengin kentleri arasına sokmuştu.⁹⁰

83 J. Thorley, s. 79.

84 Sem'ânî, *et-Tahbir*, II, 187.

85 Zemaşerî, *Rebiu'l-ebâr ve nusûsu'l-ehbâr*, I-V, Beyrut 1412 h., I, 227.

86 Ellen Churchill Semple, "Mountain Passes: A Study in Anthropogeography" *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 33, No. 3 (1901), 192.

87 Seccâdi, 339.

88 Edmond O'Donovan, "Merv and Its Surroundings", 347.

89 Robert Sabatino Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents" *The Journal of Economic History*, Vol. 3, No. 2 (Nov., 1943), s.4; ayrıca bkz. R. B. Serjeant, "Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest", *Ars Islamica*, Vol. 11/12 (1946), Published by: Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan, s. 111.

90 K. de B. Codrington, "A Geographical Introduction to the History of Central Asia", *The Geographical Journal*, Vol. 104, No. 1/2 (Jul.-Aug., 1944), s. 37.

Kuşkusuz Merv'in Selçuklular döneminde daha da canlı bir ticari hareketliliğe sahip olmasında Sencer'in büyük katkıları vardır. Nitekim o, bir taraftan yol güvenliğini sağlamaya çalışırken diğer taraftan da tacirlerin rahat edebilecekleri kervansaraylar inşa ettirmiştir. Dahası kervanların yollarını kolaylıkla bulmalarını sağlamak amacıyla, özellikle de çöllerde, adına “minâr” denilen kuleler inşa ettirmiştir. Bu kulelerden kimisinin uzunluğunun 29 metre olduğu kaydedilmektedir.⁹¹

Merv'in ekonomik yaşamında ticaret kadar tarım da önemli bir yer tutmaktadır. Merv'de üretilen pamuklar büyük bir üne sahiptir. Kaldı ki yazılı kaynakların neredeyse tamamı Merv'den “mükemmel bağ ve bahçelere sahip efsane şehir” şeklinde bahsetmektedir.⁹² Merv bölgesi İslam öncesi döneme dayanan tarımsal bir geçmişe sahip olsa da Müslümanların buraya gelişiyle birlikte daha da gelişmiştir. Zira bu bölge Müslümanlar tarafından fethedildiğinde haraciye arazi statüsünde kabul edilmediği için sahiplerinin ellerinde bırakılmıştır. Bununla birlikte metruk, hiç kullanılmayan arazilerin tarıma açılması için farklı dönemlerde değişik icraatlarda bulunulmuştur. Fetih döneminden sonra toprak reformu diyebileceğimiz bir uygulama devreye sokulmuştur. Buna göre metruk, kullanılmayan veya hiç tarım arazisi olarak kullanılmamış olan toprakların ihya edilmesi durumunda bu araziler, onları işleyebilenlere iktâ olarak verilmiştir. Böylece hem söz konusu araziler halka dağıtılmak suretiyle yörenin ekonomisine katkı sağlamak hedeflenmiş; hem de buradan alınan haraç girdileri ile devletin ekonomisine gelir kaydedilmiştir.⁹³ 1800'lerin sonunda bölgeyi gezen Edmond'un, Murğâb ile Merv kalıntıları arasında binlerce Türkmen çadırının bulunduğunu söylemesi geçmiş dönemlerde de halkın benzer şekilde yaşadığını ve tarımla uğraştıklarını akla getirmektedir.⁹⁴ Kuşkusuz bu tarım havzalarında Makdisî'nin ünlü kitabı *Ahsenu t-tekâsim*'de ifade ettiği gibi önemli oranda üzüm ve hububat da üretilmiştir.⁹⁵ Nitekim burada üretilen ve adına Horasanî denilen üzüm kurutulmak suretiyle uzak bölgelere kadar gönderilip satılmaktaydı. Keza burada üretilen incirin de lezzetinden bahsedildiği gibi buğdayı ve özellikle bu buğdaydan üretilen ekmeği övülmektedir.⁹⁶ Hatta Makdisî ile İstahrî Merv'i anlatırken en çok buğdayı ile lezzetli ekmeğinden bahsetmektedirler.⁹⁷

Bölgeyi gezen seyyahların dikkatini çeken ürünlerinden bir başkası ise kavundur. Nitekim Makdisî bu kavunların iriliğine dikkat çekerken,⁹⁸ İbn Havkal kavunların kurutulup uzun süre muhafaza edilerek yöre dışına da ihraç edildiğini, bunlar hariç bir bölgeden diğer bir bölgeye nakledilecek kadar değerli bulunan başka bir kavunun varlığını bilmediğini söylemektedir.⁹⁹ İstahrî ise hayatında ilk kez kurutulmuş kavunu

91 Piyadeoğlu, *Horasan*, 165-166.

92 Şemsettin Samî, VI, 4267.

93 Belazurî, *Futûh*, 526-527 vd.

94 Edmond O'Donovan, “Merv and Its Surroundings”, 348.

95 Makdisî, s. 237.

96 Seccâdî, s. 131.

97 Makdisî, s. 244; İstahrî, s. 262.

98 Makdisî, s. 256.

99 İbn Havkal, s. 365; Seccâdî, s. 331.

burada yediğini belirtmektedir. Merv'e yaptığımız seyahat esnasında kavunu ile ekmeğini tatma şansımız oldu. Gerçekten her ikisi de son derece lezzetli idi. Bu da bu iki ürünün hâlâ özelliklerini koruduğunu göstermektedir. Merv'in sadece üzümü ve kavunu değil armut ve kişnişinin de kurutulup ihraç edildiği,¹⁰⁰ şehirde ayrıca zeytin üretiminin yapıldığı ve zeytinyağı atölyelerinin de bulunduğu ifade edilmektedir.

Merv, aynı zamanda hazır elbiselerin üretildiği atölyelere de sahipti. Nitekim burada üretilen çoraplar İslam âleminin önemli bir kısmında ün sahibiydi. Bazı fakihler hangi çeşit mestin üzerine meshedilebileceğini anlatırken bu çorapları mihenk kabul etmekte ve bunların üzerine meshedilebileceğini söylemektedir. Dericilik de Merv'de önemli bir iş koluydu. Dolayısıyla şehirde bu mamulün üretildiği birçok atölye mevcuttu. Küçük ve büyük baş hayvancılığın yaygın olduğu bölgede, elde edilen deriler başta kırba, tulum vb. olarak evde kullanılmasının yanında koşum, eyer, yular gibi savaş malzemesi; ayakkabı, kemer gibi giyim kuşam malzemesi olarak da kullanılıyordu.¹⁰¹

Merv aynı zamanda ağaç işçiliği, ahşap oymacılığı ve ahşap ev eşyaları konusunda da önemli bir konuma sahipti. Bu ahşap malzeme Mazenderan ormanlarından getirilen kerestelerden yapılıyordu.¹⁰² Merv'deki zanaat dallarından bir başkası ise seramikçilikti. Nitekim Gavur Kale'de yapılan kazılarda bu meslek dalına ait bir fırın ortaya çıkarılmıştı. Üstelik kazılarda bulunan seramiklerin kalitesi de bu meslekte önemli mesafe aldıklarını ortaya koymaktadır.¹⁰³ Kazılarda bulunan verilerden bazısı burada demir atölyelerinin de bulunduğunu göstermektedir.¹⁰⁴ Merv aynı zamanda madencilik yapıldığı bir bölgedir. Burada altın ve gümüşün yanı sıra değişik madenlerin de işlendiği bilinmektedir.¹⁰⁵ Bu durum kuşkusuz Merv'i süs eşyalarının önemli merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Bundan dolayı Merv'de kuyumculukla anılan bir çarşının yanı sıra bir de cadde vardı. İlaveten şehirde bakırcılık, cam işçiliği ve cam mamül ev eşyaları ve benzeri malzemeler de üretilmekteydi.¹⁰⁶ Gavur Kale'nin kuzey kapısına yakın bir bölgede yapılan kazılarda miladi dördüncü ve beşinci asırlara tarihlendirilen önemli bir koleksiyon bulundu. Bu zengin koleksiyonun içerisinde cam malzeme ve boncuklar ile şehirde darp edilen paralar, kil tabletler ve ince işçilik gerektiren mühürler de tespit edildi. Bu koleksiyon şehirde bu malzemeyi işleyen atölyelerin varlığına delalet etmektedir.¹⁰⁷ Bahse konu olan zanaat dallarına ilaveten kilitçilik, saatçilik, sabunculuk, boyacılık ve şekerçilik şehirdeki zanaat dalları arasındaydı.

Gay Le Strange'nin verdiği bilgilerden şehirde mutfak malzemelerinin yanı sıra susam yağı, çeşitli parfüm ürünleri ve o dönemde daha çok farmakoloji sektöründe kullanılan

100 Seccâdi, s. 332.

101 Seccâdi, 332 vd.; el-Vezene, 100-106.

102 el-Vezene, 100-106.

103 Georgina Herrmann, *The International Project 1995*, 15.

104 Georgina Herrmann, *The International Project 1993*, 70.

105 Piyadeoğlu, *Horasan*, 112.

106 el-Vezene, 106-109.

107 Internatiolan Merv Project, 1992, 43.

ve mushil ilacı olarak bilinen *terncebin* üretiliyor ve değişik bölgelere de ihraç ediliyordu.¹⁰⁸ Câhız'ın verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla Merv aynı zamanda müzik aletlerinden iyi cins ud ile kadifeye benzer halı üretim merkeziydi. Burada üretilen her iki ürün de İslam âleminin muhtelif yerlerinde rahat bir şekilde alıcı bulmaktaydı.¹⁰⁹

İlmî ve Kültürel Hayat

İslam öncesi dönemden itibaren yörenin en önemli kültür merkezlerinden biri olduğunu bildiğimiz Merv'in ilim kültür hayatını "aklı ilimler" ve "naklî ilimler" şeklinde iki başlık altında değerlendirmek uygun olacaktır.

Aklî İlimler (Felsefe-Tıp): Tarihî İpek Yolu üzerindeki Merv, kültürlerin geçiş güzergâhında yer aldığı için, Sâsânî İmparatorluğu'nun en önemli bilim merkezlerinden biri olarak gelişmiştir. Bu imparatorluğun bilge hükümdarlarından Hüsrev Enuşirvan'ın veziri tabip, felsefeci ve mantıkçı Berzeveyh¹¹⁰ ile Fars müziğinin piri olarak kabul edilen Barbed'in memleketi olan Merv, bilimsel gelişmişliğini bulunduğu coğrafyanın yanı sıra bünyesinde barındırdığı değişik etnik unsurlara borçluymuştu. Kuşkusuz bu çeşitlilik Merv'i İslam öncesi dönemde Yunancadan Pehleviceye tercümelerin yapıldığı mekânlardan biri hâline getirmişti. Erk Kale kazılarında ortaya çıkan Pehlevice, Soğdca ve diğer dillerde yazılan metinler, burada kadim dönemde bir tercüme evinin (darû't-tercüme) bulunduğunu söylemeyi bile mümkün kılmıştır.¹¹¹ Nitekim Simîn Kutbî'ye göre Sâsânîler döneminde bu tercüme evine "Ki Hikmet" yani "Beytu'l-Hikme" deniliyordu ve aynen Cündişapur'dakine benzer bir kompleksden oluşuyordu.¹¹² Merv kazıları esnasında ortaya çıkan ve Obskara Buluntuları olarak isimlendirilen yazılar, miladi yedinci asra kadar şehirde Soğdca, Pehlevice ve Arapça metinlerin bir diğerine tercüme edildiğini doğrulamaktadır.¹¹³

Merv, Abbâsîler sonrasında da akli bilimlerin revaçta olduğu merkezlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim Selçuklu sultanı Sencer döneminde yaşayan Ebû'l-Feth el-Hazinî'nin (ö. 1155) Merv rasathanesine dayanarak kaleme aldığı *el-Zic el-mu'teber es-Sencerî* adlı eseri bir taraftan bu bilimsel atmosferin sürdüğüne, diğer taraftan da ulaştığı seviyeye işaret etmektedir. O, bu eserinde gezegenlerin pozisyonları ve gözlem sonuçlarıyla Merv'in enlemine göre yıldızların durumunu da incelemiştir. Mervli bu önemli müellif, aynı zamanda metroloji yani ölçü bilimine de ilgi duymuştur. Onun bu alanda yazdığı *Mizanu'l-hikme* adlı eseri bu sahada yazılan ilk ve de en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir.¹¹⁴

108 Gay Le Strange, 456.

109 Mehmet Mahfuz Söylemez, Câhız'ın et-Tebassur bi't-Ticâre Adlı Rislesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: XLII, Ankara 2001, s. 323.

110 İstahrî, 262; Ebû'l-Fida, *Takvimu'l-buldân* (Farsçaya terc. Abdulmuhammed el-Ayetî), Tahran 1349 ş, 515; V. M. Masson, 182.

111 Seccâdî, s. 318.

112 Sirmîn Kutbî, s. 81.

113 V. M. Masson, 182.

114 Sadettin Ökten "Abdurrahman el-Hazinî" *DİA*, İstanbul 1988, 164-165.

Merv, akli bilimler sahasında elde ettiği bu birikiminden dolayı, bu alana ilgi duyan bilim adamlarının da yöneldiği şehirlerden biri olmuştur. Nitekim ünlü felsefeci Farabî (ö. 950) Merv'in bu ilmî birikiminden faydalanmak üzere buraya gelmiş ve bir süre şehirde ikamet etmiştir.¹¹⁵ Harzemşahlar döneminin ünlü hekim ve cerrâhı Ebû İbrahim İsmail b. Hasan el-Cürçânî de (ö. 1137) hayatının büyük bir kısmını Cürçân'da geçirmesine rağmen daha sonra memleketini terk ederek Merv'e yerleşmiştir. Onun tarafından kaleme alınan *Zahire-i Harezmsâhi* adlı eserinin, tıp sahasında Farsça yazılan ilk kitap olduğu sanılmaktadır.¹¹⁶

Selçuklular döneminde Merv'de tıp ve astronomiyle uğraşan birçok şahıs vardı. Mervli Sem'ânî bunların önemli bir kısmını bize tanıtmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Ebû'l-Hasan en-Nasrâbâzî (ö. 1125-1126), Ebûbekir Atik b. Ali b. Ali b. Mansur el-Mukrî' (ö. 1150-1151), Ebû Mansur et-Tabîb (ö. 1137-1138), Ebûbekir Muhammed b. el-Hasan b. Ebûbekir es-Saydelânî et-Tabîb ve Ebû'l-Meâlî Yusuf b. Muhammed el-Fakihî es-Sâbirî (ö. 1139-1140) bu isimlerden birkaçıdır. Bu isimlerin yanı sıra Selçuklu dönemi Merv'inde muayenehanesi bulunan, kendisine gelen hastaları tedavi ederek para kazanan ve bununla geçinen hekimlerin varlığı da bilinmektedir.

Naklî İlimler: Bazı kaynaklara göre Merv'de İslami ilimlerin geçmişi Hz. Peygamber dönemine kadar gitmektedirler. Ticari faaliyetler sırasında Mekkeli tüccarlardan Hz. Peygamber hakkında bilgi alan Mânâhiye, bir kervan ile Medine'ye gelip kendisiyle buluşmuş ve onu dinledikten sonra eski dini olan Mecusiliği terk ederek, Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber Medine'ye yerleşen Mervli Mânâhiye'yi himayesine almış, hatta adını da değiştirerek kendi adı olan Muhammed ismini vermiştir. Daha sonra memleketi Merv'e dönen Muhammed, şehrin merkez mahallelerinin birine, ileriki dönemlerde mescit yapılacak olan alanın hemen karşısına yerleşmiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla Merv'deki İslami ilimlerin geçmişi bu sahâbi ile başlatılmıştır.

Bununla birlikte Merv'de İslami ilimler denince, özellikle de tefsir ve hadis, Kûfeli ünlü bilgin Alkame b. Kays (ö. 681) akla gelmektedir. Burada iki yıl ikamet eden Alkame'nin şehirde hadis dersleri verdiği bilinmektedir.¹¹⁸ Ondan sonra birçok muhaddis yetişmiş, değerli çalışmalar yapmışlardır.

Tefsir sahasında Süfyan es-Sevrî (ö. 778), Mukatil b. Süleymân, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mervezî eş-Şafi'î, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1090), Muhammed b. Hüseyin b. Ali el-Ezdi ez-Zağulî (ö. 1163)¹¹⁹ daha çok ön plana çıkarken; fıkıh sahasında da çok değerli ilim adamları yetişmiştir. Her ne kadar Bağdat'ta yetişmiş olsa da Ahmed b. Hanbelî'î (ö. 855) de bir Mervli olarak zikretmek gerekir. Zira memleketi ile bağını koparmamış, burada İslami ilimlerin gelişimine katkı sağlamıştır.

115 Mahmut Kaya, "Farabî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 145.

116 Hasan Doğruyol, "Cürçânî, İsmail b. Hasan", *DİA*, İstanbul VIII, 133.

117 İbn Esir, *Usdu'l-Ğâbe*, Daru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut ?, IV, 318.

118 İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Tabakatu'l-kubrâ*, I-IX, Beyrut ty, VI, 92.

119 *Kaydu'l-Evâbid* adında hacimli bir tefsir kitabı vardı. Bkz. el-Vezene, 147.

Merv'de çok sayıda âlimin yetişmesi çok yönlü ve düzenli bir eğitim-öğretim faaliyetinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu faaliyetler bir taraftan okuma yazma öğretilen, diğer taraftan da bazı dinî bilgilerin tedris edildiği mektepler olan kütüphaneler, bilim adamlarının evleri ve işyerleri, camiler, medreseler, kütüphaneler, بیمارستانlar ve rasathanede yürütülürken kâğıt işleriyle uğraşan varraklar da eğitim-öğretim faaliyetlerinin aktif üyeleri konumundaydı.

Anıtsal Eserler

Merv'i sair tarihî şehirlerden ayıran en önemli özelliği üst üste katmanlar hâlinde değil de yan yana kentsel öbekler şeklinde bina edilmiş olmasıdır. Bu durum günümüze kadar hemen her döneme ait kalıntıların ulaşmasını sağlamıştır. Bir başka ifadeyle her dönemdeki kent bir önceki dönemin şehri üzerinde değil de hemen yanına kurulmuştur. Dolayısıyla eski kent, merkez olduğu dönemin özelliğini ve yapısını taşıyıp yansıtırken, yeni kent de yeni dönemi anlatmaya devam etmiştir. Bunu dikkate alarak en eski kısımdan başlayarak şehirle ilgili ulaştığımız bilgileri değerlendireceğiz.

Erk Kale: Merv'in en eski kısmını Erk Kale oluşturmaktadır. Bölgede yapılan kazılar bunu ispatlamıştır.¹²⁰ Günümüzde kalıntıları 12-20 hektarlık bir alanı kaplayan Erk Kale'ye yazılı kaynaklarımızda "kadim kale" veya "kohendiz/kohenediz" denilmektedir.¹²¹

Oval şeklindeki Kohenediz 1400x500 metre karelik bir alanı kaplamaktadır. Erk Kale'nin duvarlarından bazıları Gabar/Gavur Kale'nin içerisinde yer almaktadır. Suru yaklaşık olarak 23-27 metre yüksekliğinde olan Erk Kale'nin tek giriş kapısı mevcuttu. Bu kapı güneye yani daha sonra Gavur Kale olarak isimlendirilecek olan bölgeye açılmaktaydı. Erk Kale'nin içerisinde neredeyse bir yüzyıldır kazılar yapılmaktadır. Bu kazılarda önemli sonuçlara ulaşılmış, kalenin tam ortasında, bir bölümü Sâsânî öncesine, diğer bölümleri Sâsânî dönemine tarihlendirilen ve devlet daireleri olarak kullanıldığı düşünülen binalar ortaya çıkarılmıştır. Ancak en önemlisi Erk Kale'de Ahamenitlerden çok daha önceye ait malzemeler bulunmuştur ki bu da kalenin Ahamenitler öncesinde var olduğunu ortaya koymaktadır. Erk Kale'deki kazılarda ortaya çıkarılan saray, tapınak ve ev temelleri buranın tarihini milattan önce dört ve beşinci asra kadar götürmüştür.¹²² Şehrin bu bölgesinde kazılar sürdürülmektedir.

Gavur/Gabar Kale: Kohenediz'in yanında bulunan kısım ise "Gabar Kale"dir. İslam fetihleri esnasında Merv'in merkezi, şehrin bu kısmı idi. Buraya Şehristan da denilmektedir.¹²³ Bazı araştırmacılar buraya "Nasturîlerin Merv"i denildiğini iddia etmektedir. Hatta onlar Merv'de varlığı bilinen Orta Asya Nasturîlerinin başpiskoposluk merkezinin de burası olduğunu düşünmektedirler.¹²⁴ Mehdî Seyyidî gibi İranlı bazı araştırmacılar

120 Y. A. Zadneprovsky, 158.

121 Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, IV, 419

122 Yüksel Sayan, "Merv: Mimari", *DİA*, XXIX, 223.

123 Bazı kaynaklarda Şehristan için *Medinetu'd-dahil* yani "iç şehir" de denilmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 211.

124 C. E. Stewart, s. 530.

ise şehrin bu kısmına “Zerdüşî Kale” denildiğini iddia etmektedirler.¹²⁵ Şayet bu iddialar doğru ise Nasturîler buraya “Nasturîlerin Merv”i derken, Mecusîler ise kendilerine nispet etmekte ve “Zerdüşî Kale” demektedirler. Kaldı ki yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şehrin bu bölgesine “Gabar Kale” deniliyordu. Bilindiği gibi “Gebr” kavramı “Mecusîliği benimseyen” şahıslar için özel isim olarak kullanılmaktadır.¹²⁶ Dolayısıyla “Zerdüşî Merv” ifadesiyle “Gabar Kale” ifadesi eş anlamlı olarak kullanılmış, bu ifade zamanla form değiştirerek Gavur Kale hâline gelmiştir. Ancak günümüzde Türkmenler burayı “Ker Kala”, “Kabur Kala”, “Gaur Kale”, “Kâfir Kale” şeklinde telaffuz etmektedir.¹²⁷

Günümüzde kalıntıları yaklaşık 90 hektarlık bir alanı kaplamakta olan Gabar Kale¹²⁸ için kaynaklarımızda zaman zaman iç şehir/şehristan kavramı da kullanılmaktadır. Hatta bundan dolayı şehrin bu kısmının kapılarından biri “şehir kapısı” olarak isimlendirilmiştir.¹²⁹ Gavur Kale’de yapılan kazılardan, yoğunluklu olarak milattan önce üç yüzyıla kadar geri giden malzemenin bulunmuş olması şehrin bu kısmının bu tarihte iskana açıldığını akla getirmekle birlikte Erk Kale’nin kullanıldığı dönemde Gavur Kale’nin önce buranın rabatı şeklinde geliştiğini, zamanla müstakil bir yapıya dönüştüğünü de düşündürmektedir.¹³⁰ Selevkoslar döneminde I. Antiochus (MÖ 281-261) tarafından kurulduğu kaydedilen Gavur Kale, asırlarca yerleşim yeri olarak varlığını sürdürmüştür. Gavur Kale’nin yıkılmış duvarlarının kapladığı alan 340 hektar kadardır. Sur duvarları ve yapı malzemesinin tamamı aynen Erk Kale’de olduğu gibi kerpiçtir.

Önemli bir kısmı Ziyâd b. Ebihi’nin Irak valiliği döneminde, çoğunluğu Kûfe ve Basra’dan olmak üzere binlerce Müslümanın Merv’e yerleştirildiği bilinmektedir.¹³¹ Kuşkusuz bu oranda büyük bir kitleyi şehrin içine yerleştirmek mümkün olamamıştır. Zaten bu büyüklükte bir nüfusu şehre yerleştirmek güvenlik açısından da sakıncalıdır. Bundan dolayı Babu’l-Medine denilen giriş kapısının yanında yani rabata yerleştirilmiş ve urayı tabiricaizse kendi zevk ve anlayışlarına göre sifirdan kurmuşlardır. Selçuklular döneminde Sulta Kale’nin içerisinde kalacak olan bu yeni şehir ile batıda Hz. Ömer tarafından kurulan Kûfe, Basra ve Fustat arasında büyük benzerlikler mevcuttur.¹³²

Sultan Kale: Selçuklu döneminde rabatın etrafına bir sur inşa edilmiş ve adına Sultan Kale denilmiştir. Selçuklu sultanları tarafından inşa edilen bu surlar şehrin bu bölgesinin Sultan Kale olarak isimlendirilmesine neden olmuştur. Ancak bir kez daha ifade edelim ki Sultan Kale’nin içerisindeki iskân Selçuklulardan önce Müslümanların bölgeye gelişi ile birlikte başlamıştır. Daha sonra giderek yaygınlık kazanmış ve zamanla şehrin ana kısmı Gavur Kale’nin dışına, şehrin bu bölgesine kaymıştır. Selçuklular yöreye geldikleri zaman Gavur Kale hâlâ kullanılsa da aslında şehrin asıl kısmını

125 Mehdi Seyyidi vd., 77.

126 Dehuda, *Luğatname*, “Gebr” maddesi.

127 Mehdi Seyyidi vd., 77.

128 Y. A. Zadneprovsky, 158.

129 Abdulğani el-Mukaddesî, *Ahbaru’d-Deccâl*, Tanta 1993, 93.

130 V. M. Mason, “Merv, the ‘Soul of Kings’, in World History” (İngilizceye terc. J. W. Rogers”, *Iran*, Vol. 29 (1991), 181.

131 Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, *DİA*, III, 274.

132 Seccâdi, s. 195.

burası teşkil ediyordu. Dolayısıyla Selçuklu Meliki Çağrı Bey'in de bu bölgeye yerleştiği tahmin edilmektedir. Hatta Sultan Kale'nin ilk surları da onun tarafından inşa edilmeye başlanmış, ancak Melikşah tarafından tamamlanmıştır.¹³³ Selçuklu yerleşkelerinin genelde rabatın kuzey bölgesinde yoğunlaşması; Sultan Sencer'in türbesi ile Şehriyar Kale'nin bu bölgede olması Selçukluların ilk olarak bu alana yerleştiklerini akla getirmektedir. Sultan Sencer'in türbesinin Mâcân'a yakın olması, etrafında medrese ve camiden oluşan bir kompleksin varlığının bilinmesi de bunu desteklemektedir. Şayet bu bilgi doğru ise Çağrı Bey'den sonra Alparslan da bu bölgeyi merkez olarak kullanmıştır. Dolayısıyla Merv'de medfun oldukları bilinen Çağrı Bey ile Alparslan'ın mezarının da burada bulunması muhtemeldir. Hatta Alparslan'ın oğlu Tutuş'un da mezarı babasının mezarının yanında bulunmaktadır.¹³⁴ Bu da bunun bir aile mezarlığı olduğunu göstermektedir. Dahası Sencer'in henüz hayatta iken türbesini neden burada inşa ettiği sorusuna da mantıklı bir cevap gibi görünmektedir. Sultan Sencer'in kendi adını taşıyan ve Selçuklu türbe mimarisinin en tipik örneklerinden olan türbe, Türk-İslam mimarisinin sayılı şaheserlerindedir. Merv harabeleri içerisinde Hakem el-Gıfari ve Abdullah b. Büreyde türbeleri de bulunmaktadır. Sultankale'nin kuzeydoğusunda yer alan Yûsuf el-Hemedânî Türbesi 1140 vefat eden Hoca Yûsuf el-Hemedânî adına inşa ettirilmiştir. Moğollar tarafından zarar verilen türbe sonraki dönemlerde restore edilmiştir. Son dönemlerde türbenin bahçesine bir de cami inşa edilmiştir.

Günümüzde Merv'in sit alanı gezildiğinde batıda yer alan Bayramali Kale surları ile Abdullah Han Kale surları da görülebilmektedir. Önemli bir kısmı tahrip olmuş olan Merv surlarının 1880'lerde iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bahis mevzusu tarihte bu bölgeyi gezen Edmond, Rus saldırıları esnasında halkın bu kalelere sığınarak Ruslarla mücadele ettiğini söylemektedir.¹³⁵ Dolayısıyla bu bilgi bir taraftan Merv kalelerine ait söz konusu surların o döneme kadar iyi durumda olduğunu gösterirken diğer taraftan da yapıların mücadeleden etkilendiğini akla getirmektedir.

Bugün Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan bu önemli kentin 25 kilometreka-reye dağılan harabeleri günümüze kadar ulaşmış olup bu hâliyle dünyanın en görkemli kalıntılarından biri olarak kabul edildiği için UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası kapsamına alınmış ve korunmaya değer bulunmuştur.

133 Mamedov, 1998, s. 26-27.

134 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 146.

135 Edmond O'Donovan, "Merv and Its Surroundings", 348.

Kaynakça

Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.

Barthold, Vasilij Vilademiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Ebî Abdulaziz el-Kubrâ el-Endulusî, *Mu'cem ma ista'cem* (tahk. Mustafa Saka), I-II, Kahire, 1949.

Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Futûhu'l-Buldân* (terc. Mustafa Fayda), Ankara 1987.

Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *et-Tarihu'l-avsat*, I-II (tahk. Muhammed İbrahim Zayid), Kahire 1977.

et-Tarihu'l-kebir; I-VIII, Haydarabad t.y.

Bulletin of the American Geographical Society, Vol. 36, No. 4 (1904).

Bursan, Kıvamuddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Codrington, K. de B., "A Geographical Introduction to the History of Central Asia", *The Geographical Journal*, Vol. 104, No. 1/2 (Jul.-Aug., 1944).

Cuveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihângüşâ* (terc. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

D'anville, Babtiste Bourguignon, John Horsley, *Compendium of Ancient geography*, Londra M.DCC.XCI.

Dehuda, Mirza Ali Ekber Han, *luğatname*, I-XXVIII, Tahran 1325.

ed-Dineverî, Ebû Hanife, *Ahbaru't-tivâl* (tahk. Abdülün'im Âmir), Kahire 1960.

Doğruyol, Hasan, "Cürçânî, İsmail b. Hasan", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 133-134.

Gerdzî, Ebû Said Abdu'l-Hay b. ed-Dahhâk b. Mahmud, *Zeynu'l-ahbâr* (Arapçaya terc. Affâf es-Seyyid Zeydân), Kahire 2006.

Hatib El-Bağdadî, Ebûbekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Kitabu'l-Buhala* (neşr. Besâm Abdulvahhâb el-Cabî), Daru İbn Hazm, yy. 2000.

Herrmann, Georgina, K. Kurbansakatov, *The International Project* 1995.

Herrmann, Georgina, V. M. Masson, K. Kurbansaktahov, "The International Merv Project: Preliminary Report on the First Season (1992)", *İran* (neşr. British İnstitute of Persian Studies), cilt 31 yıl 1993.

Hududu'l-âlem mine'l-mağrib ile'l-maşrik (neşr. menuciher Stude), Tahran 1351.

Huseynî, Sadruddin Ebû'l-Hasan Ali b. Nasır b. Ali, *Ahbaru'd-devleti's-Selçukîyye* (terc. Necati Lugal), Ankara 1943.

İbn Adîm, Ömer b. Ahmed b. Hibbetullah, *Buğyetu'l-taleb fi tarihi Haleb*, I-XII (tahk. Süheyl Zekkâr), Daru'l-Fikr, yy, ty.

İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî, *el-Kamil fi duafai'r-ricâl* (tahk. Süheyl Zekkâr), Daru'l-Fikr, Beyrut 1984.

İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe (Bennâ), 630

İbn Fadlullah el-Umerî, *Mesâlikü'l-emsâr fi memâlikü'l-emsâr* (neşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1988. (I-XXVII, (neşr. el-Mucteme' es-Sekâfi), 1423).

İbn Fakih, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitabu'l-buldân* (tahk. Yusuf el-Havî), Beyrut 1996.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şehsettin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatu'l-a'yân* (tahk. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Tabakatu'l-kubrâ*, I-IX, Beyrut ty.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, I-XIII (tahk. Süheyl Zekkar), Beyrut 1995. (I-IXX, tahk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1992).

İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed b. Abdulkerim, *el-Kâmil fi't-tarih* (terc. Ahmet Ağırakça vd), I-XII, İstanbul 1991.

İbnü'l-Fakih, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitabu'l-buldân* (tahk. Yusuf el-Havî), Beyrut 1996.

İbnü'l-İmranî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-İnba' fi tarihi'l-hulefa'* (tahk. Kasım es-Sâmarâî), Kahire 2001.

İstahrî, *Kitabu'l-mesâlik ve'l-memâlik* (tahk. İrec Efşar), Tahran 1347.

İvanov, W., "Notes on the Ethnology of Khurasan", *The Geographical Journal*, Vol. 67, No. 2 (Feb., 1926).

Jumabayev, Halillula, *Hadiste Merv Ekolü: İlk üç Asır*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2004.

Kaya, Mahmut, "Farabî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 145-162.

el-Kazvinî, Zekeriyya Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Beyrut ty.

Kevsec, Ebû Yakub İshak b. Mansur b. Behram el-Mervezî, *Kitâbu'l-mesail an imameyyi ehli'l-hadis: Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Raheveyh*, I-IX (neşr. İmadedu'l-Bahs el-İlmi), Medine 2002.

Klimkeit, Hans-J., "Manichaeism: Gnosis at Home in the World" *Numen*, Vol. 29, Fasc. 1 (Jul., 1982).

Köymen, Mehmet Altan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1954.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, II. cilt, T.T.K., Ankara, 2011.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekr, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*, I-XX (tahk. Ahmed Berdunî-ibrahim Atfîş), Daru'l-Kutub el-Mısriyye, Kahire 1964.

Le Strange, Gay, *Coğrafyayı Serzeminhayı Hilafetü Şarki* (Farsçaya çev. Muhammed İrfan), Tahran 1364.

Lopez, Robert Sabatino, "European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents" *The Journal of Economic History*, Vol. 3, No. 2 (Nov., 1943).

el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed' ve't-tarih*, I-VI (neşr. Mektebetü's-sekâfeti'd-Diniyye), Porsaid ty,

el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-tekasim fi ma'rifetu'l-ekâlim* (tahk. Muhammed Mahzum), Beyrut 1987.

Mamedov, Mukhammed –Muradav, Ruslan, *the Architecture of Turkmenistan: A Concise History*, Mockba. İhtepctamo, 1998.

Marvin, Charles, *Merv, The Queen of the World and the Scourge of the Man-Stealing Turcomans*, London 1881.

Masson, V. M., "Merv, the 'Soul of Kings', in World History" (İngilizceye terc. J. W. Rogers", *Iran*, Vol. 29 (1991).

Mayo, Robert, *A View of Ancient Geography and Ancient History: Accompanied With an Atlas*, Philadelphia 1813.

Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândşâh, *Ravzatü's-safâ*, Tahran 1339/1960.
el-Mukaddesî, Abdulğani, *Ahbaru'd-Deccâl*, Tanta 1993.

O'Donovan, Edmond, "Merv and its Surroundings", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 4, No. 6 (Jun., 1882).

Olmstead, A.T., "Darius and His Behistun Inscription", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 55, No. 4 (Oct., 1938).

Ökten, Sadettin "Abdurrahman el-Hazini" *DİA*, İstanbul 1988.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Merv", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 221-223.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series, dergisinin cilt 3, No. 9 (Sep., 1881).

Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series, dergisinin cilt 1, No. 3 (Mart, 1879).

Râvendî, Ebubekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö. 604/1207), *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-sürûr* (terc. Ahmet Ateş), Ankara 1957.

Sayan, "Merv: Mimari", *DİA*, İstanbul XXIX, 223-225.

Scott, David A., "Manichaeon Views of Buddhism", *History of Religions*, Vol. 25, No. 2 (Nov., 1985), 103.

Sprengling, M., "Shahpuhr I, the Great on the Kaabah of Zoroaster (KZ)" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 57, No. 4 (Oct., 1940).

Seccâdî, Seyyid Mansur Seyyid, *Merv: Baz saziye coğrafyaye tarihiye yek şehri ber sâye-i nivîstehâ-i tarihi ve şevâhid-i bastânşinasî*, Tahran 1383.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim Muhammed b. Mansûr et-Temimî el-Mervezî, *el-Ensâb* (tahk. Abdurrahman b. Yahya-Abdulfettah Muhammed el-Huluv), I-X, Beyrut, 1981.

Semple, Ellen Churchill, "Mountain Passes: A Study in Anthropogeography" *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 33, No. 3 (1901).

Serjeant, R. B., "Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest", *Ars Islamica*, Vol. 11/12 (1946), Published by: Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan.

Sevim, Ali, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 456-457.

"Çağrı Bey", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 183-186.

Seyyidî, Mehdî, Nadire Seyyidî, Muhammed Rıza Âşîşânî, *Coğrafyaye Tarihiye Merv*, Tahran 1386.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Miratu'z-zaman fi tarihi'l-a'yan* (seçme, tercüme, değerlendirme Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Simin Kutbi, "Beytülhikme", *Dimişnâme-i Cihan'-ı İslam*, Tahran 1379, V, 81.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Câhız'ın et-Tebassur bi't-Ticâre Adlı Rislesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: XLII, Ankara 2001.

Stewart, C. E., "The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 3, No. 9 (Sep., 1881).

Sümer, Faruk, "Arslan Argun" *DİA*, İstanbul 1991, III, 399-400.

_____, "Atsız b. Muhammed" *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 91-92.

Şemsaddin Samî, *Kamusu'l-a'lâm*, I-VI, İstanbul 1316.

Şeyh Saduk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Babeveyh, *et-Tevhid* (ta'lik: Seyid Haşim Hüseyin et-Tahrânî), Kum ty.

et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an* (tahk. Ahmed Muhammed

Şâkir), Muessesetu Risale, I-XIV, Beyrut 2000.

Thorley, J., “The Silk Trade between China and the Roman Empire at Its Height, ‘Circa’ A. D. 90-130”, *Greece & Rome*, Second Series, Vol. 18, No. 1 (Apr., 1971).

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

Vercavend, Perviz-Blenistsky, Alexandre, *Horasan ve Mâverâünnehir: Aykake Meyâne* (notlarla çev. Perviz Vercavend), Tahran 1371.

Vezeno, Yahya b. Hamza, *Medinetu Merv ve Selaçika hatta asri Sencer*, Kahira 2007.

Yakubî, Ahmed b. Ebî Ya’kub b. Vâzih (ö. 292/905), *Kitabu’l-buldân*, Leiden 1981.

_____, *Buldân* (Farsçaya terc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran 1968.

Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, I-V, Beyrut 1979.

Yazberdiyev, *Eski Merv ve Kütüphaneleri*, (haz. Tülin Ege, Ahmet Karakaş), Ankara 1998.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 272-276.

Zadneprovsky, Y. A., “Early Urban Developments in Central Asia” *Iran*, Vol. 33 (1995).

ez-Zehebî, Ebu Abdullah Şemsettin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu’l-İslâm ve vefeyâtu’l-meşâhir ve’l-a’lâm: ahdu’l-Hulefai’r-Raşidîn* (tahk. Ömer Abdusselam Tedmurî), Beyrut 1987

_____, *Siyer a’lâmi’n-nubelâ*, I-XXIII (tahk. Şuayb Arnavud), Beyrut 1985.

ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kasım Carullah Mahmud, *Rebiu’l-ebrâr ve nusûsu’l-ahbâr*, I-V, Beyrut 1412 h.

Ziriklî, Hayrettin, *el-A’lâm: kamusu teracim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisa*, Daru’l-İlm li’l-Melayin, Beyrut 2002. (O’donovan, 2021)

Kul Şerif Camii

KAZAN

İlyas KEMALOĞLU*

Giriş

Rusya Fed. Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan, tarih boyunca İdil Ural bölgesinin en önemli siyasi ve kültürel merkezlerinden biriyken günümüzde de Moskova ve St. Petersburg'dan sonra Rusya Federasyonu'nun "üçüncü başkenti" olarak kabul edilmektedir. Şehrin adıyla ilgili çok sayıda farklı görüş mevcuttur. Genel kabule göre şehre bu isim, bulunduğu coğrafyanın özelliklerine istinaden verilmiş; şehrin bulunduğu coğrafya, yemek pişirilen kazana benzediğinden dolayı şehir bu isimle adlandırılmıştır. Yine bir Tatar efsanesine göre şehrin yer aldığı coğrafyada toprağa gömülü kazanlardaki su, ateşsiz olarak kaynamaktadır. Şehrin adı, bölgede bir zamanlar hüküm süren efsanevi Gazan Han ile de ilişkilendirilmektedir. Ancak gerek İdil Bulgar Devleti gerekse de Altın Orda ve hanlıklar döneminde çok sayıda Kazan (Gazan) adlı beyin olduğu bilirse de bunlarla şehrin kuruluşu ve tarihi arasında doğrudan bir bağlantı kurulamamıştır.¹

Kazan, İdil (Volga) Nehri'nin sol kıyısında, Kazanka Nehri'nin İdil'e döküldüğü yerde yer almaktadır. Kuzeyden güneye 28, batıdan doğuya 30 kilometre yayılan şehir, Kazanka Nehri ile ikiye ayrılmaktadır. Yine şehir içerisindeki Kaban, Glubokoe (Derin) ve Lebyajye (Kuğulu) gölleri yer almaktadır.² Şehrin göller ve nehirlerle çevrili olması, tarih boyunca buranın önemli ticarî merkezlerden biri olmasını sağlamıştır.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, ilyaskamal78@mail.ru

1 *Atlas Tartarica*, çev. İ. Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul, 2017, s. 176-177.

2 "Kazan", *Tatarskaya Entsiklopediya*, ed. M. H. Hasanov, İnstitut Kazanskoy Entsiklopedii, Kazan, 2006, III, 152.

2020 verilerine göre Kazan'ın nüfusu, 1.257.000'dir. Diğer bir deyişle Tataristan'ın nüfusunun ¼'ü başkentte yaşamaktadır. Bu nüfusla Kazan, Rusya Federasyonu'nun altıncı büyük şehridir. Kazan'ın nüfusunun yarısını Tatarlar, diğer yarısını ise Ortodoks Ruslar oluşturmaktadır. Tatarların büyük kısmı Sünni Müslümandır. Tatarlarla Rusların yanı sıra şehirde Başkurt ve Çuvaş Türkleri ile Fin-Ugor halkları yaşamaktadır.

Siyasi Tarih

Kazan şehrinin bulunduğu coğrafyanın verimli topraklar olması dolayısıyla buraya yerleşimler çok erken tarihte başlamış ve bölge nüfusunun önemli bir kısmını Türk ve Fin Ugor halkları oluşturmuştur. Tataristan resmî tarihine göre şehrin kuruluş yılı 1005'tir. Bu görüş, bölgede yapılan arkeolojik çalışma sonuçlarına dayandırılmaktadır. Kazan Kremlini'nde yapılan kazı çalışmalarında Çek Knezi Vaclav dönemine (924-936) ait para ile aynı zamanda dünyanın birçok bölgesiyle ticarete de işaret eden çeşitli zanaat dallarına ait eşyalar bulunmuştur. Yine kazı sırasında bulunan kale duvarının taş temeli de bilim adamları tarafından X-XI. yüzyıllar ile tarihlendirilmiştir.³

Şehrin kuruluş sürecinde birçok faktörün etkili olduğu görülmektedir. İdil Bulgarları, daha IX. yüzyılın sonunda İslamiyet'i kabul etmiş, 922'de İbn Fadlan başkanlığındaki Abbâsî heyetinin Bulgar'a gelmesiyle de bu süreç, resmîyet kazanmıştır. Bölgede İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte şehirleşme süreci hız kazanmış ve İdil Bulgar Devleti topraklarındaki şehir sayısı artmıştır.⁴ İdil kıyısında yeni bir şehrin ortaya çıkmasındaki bir başka önemli etken de İslamlaşmaya paralel olarak ticaretin gelişmesi ve İdil Bulgar Devleti'nin Doğu ile Batı arasında ticari münasebetlerde köprü vazifesi görmesidir. Nitekim ticari ilişkiler açısından Kazan'ın konumu, ulaşım açısından büyük önem arz eden nehirlerle çevrili olması dolayısıyla çok müsaittir. Volga kıyısında bir kale şehrinin ortaya çıkmasında şüphesiz İdil Bulgarlarının Ruslarla mücadelesinin de etkisi büyüktür. Hazarlar ve Peçenekler gibi İdil Bulgarları da uzun yıllar boyunca Rusları baskı altında tutsalar da zamanla Rus knezleri de İdil Bulgar topraklarına akınlar düzenlemeye başlamıştır.⁵ Böylece Kazan kalesine (şehrine) devletin topraklarını koruma görevi de verilmiştir.

Bununla birlikte İdil Bulgarlarından günümüze pek fazla yazılı kaynak ulaşmadığından dolayı Kazan tarihinin ilk dönemiyle ilgili elimizde fazla bilgi yoktur. Kazan'ın, uzun yıllar boyunca İdil Bulgarlarının başkenti Bulgar'ın gölgesinde kaldığını da söylemek mümkündür. Nitekim Kazan'ın büyümesi, Cengiz Han'ın torunu Batu'nun başkanlığında düzenlenen II. Kıpçak Seferi sonrasında gerçekleşmiştir. II. Kıpçak Seferi'nin öncelikli hedeflerden biri başkent Bulgar olduğundan dolayı Moğol birliklerinden kaçan halk, başta Kazan olmak üzere diğer şehirlere yerleşir. Böylece Kazan şehrinin

3 Selam Alişev, *Kazanskoe Hanstvo*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2002, s. 2. Ayrıca Kazan ve İdil Ural bölgesinde basılan paralar için bkz. Azgar Muhamadiev, *Drevnie Moneti Kazani*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2005.

4 İlyas Kemalöglü, "İdil Bulgarları", *İslam Tarihi ve Medeniyeti- 8 – Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, s. 269-295.

5 *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*, yay. haz. A. İ. Tsepkov, Ryazan, 2000, VI, 273.

nüfusu da artmış olur. Ancak Kazan, İdil Bulgar Devleti'nin tamamı gibi II. Kıpçak Seferi neticesinde kurulan Altın Orda'nın içerisinde yer almıştır. Kazan yöneticileri aynen Bulgar şehrinin yöneticileri gibi Altın Orda hanlarının vasalı olarak “emir” unvanını kullanmaya başlamıştır.⁶

Rus yıllıklarında da Kazan şehrinin adı ilk kez, Altın Orda döneminde geçmektedir. Örneğin *Voskresenskaya Yıllığı*'nda 1391 yılı olayları anlatılırken Novgorod ve Ustüglu Rus askerlerinin Altın Orda'nın içerisinde yer alan İdil Bulgarlarının topraklarına sefer düzenledikleri, Jukotin ve Kazan şehirlerine saldırdıkları, tüccarları soydukları belirtilmektedir.⁷ Benzer bir olay, 1399'da da gerçekleşmiştir.⁸ Özellikle Altın Orda emiri Mamay'ın Kulikovo'da Ruslara yenilmesinden sonra Rus knezlerinin Altın Orda topraklarına ve özellikle de Altın Orda içerisinde yer alan eski Bulgar Devleti'nin topraklarına saldırıları artmıştır. Bulgar'ın yanı sıra Kazan ve yıllıklarda adı geçen Jukotin ve Kermençuk şehirleri de bu saldırılardan büyük zarar görmüştür.

Rusların saldırıları Bulgar'a da Kazan'a da zarar verirken Emir Timur'un 1395'te Altın Orda üzerine düzenlediği sefer, başkent Saray'ın yanı sıra en büyük tahribatı Bulgar'a yapmıştır.⁹ Nitekim bu tarihten itibaren Bulgar şehri önemini kaybederken, Kazan bölgenin en önemli şehri hâline gelir. Hatta Kazan'da basılan paralarda bu şehir, “Yeni Bulgar” olarak adlandırılmıştır.¹⁰ Bu husus, tek başına Kazan'ın bölgede lider konumuna geldiğinin ve Bulgar'ın yerini aldığı bir göstergesidir.

Kazan'ın bu tarihteki liderlik konumuna işaret eden bir başka gelişme ise 1436 yılında gerçekleşmiştir. Toktamış Han'ın ölümünden sonra Altın Orda'da taht kavgası başlar. 1437'de tahtı kaybeden Uluğ Muhammed Han, başkent Saray'dan kovulunca başta Rus topraklarına, ardından da Kazan'a gelip yerleşir ve Kazan merkezli yeni bir hanlık kurar.¹¹ Böylece Altın Orda topraklarında ilk hanlık kurulduğu gibi Kazan şehri de bu hanlığın hem başkenti olmuş hem de hanlığa adını vermiştir.

Uluğ Muhammed, Kazan merkezli hanlığını kurunca şehri, 40 kilometre uzaklıktaki bugünkü yerine taşımıştır. Şehrin eski yeri, bu tarihten itibaren Eski Kazan olarak adlandırılmaya başlanır. Kazan ise yeni yerinde her geçen gün gelişmeye devam eder. Kaynaklarda Kazan şehrinin duvarlarının kalın meşe ağaçlarından yapıldığı, kule ve on adet kapıyla çevrili olduğu yazılmakta, kapıların adları sayılmaktadır: Arça, Atalık, Yelabuga, Zboylev, Nur Ali, Kabak, Kırım, Nogay, Tümen ve Han Kapısı.¹² Kapıların çoğu, ya buldukları yönlere göre adlandırılmış ya da özel isim ve memuriyet adları ile nitelendirilmiştir.

6 “Kazan”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, III, 153.

7 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*, yay. haz. A. İ. Tsepkov, Ryazan, 1998, s. 90.

8 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopis*, s. 104.

9 *PSRL, VI, Tverskaya Letopis*, s. 438-439.

10 A. Gubaydullin- İ. Karimov, *Goroda Voljskoy Bulgarii*, Tatarskoe Knijnnoe İzdatelstvo, Kazan, 2003, s. 13.

11 Şehabeddin-i Mercani, *Müsteşadü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2008, s. 126-127.

12 M. Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. A. İshakî, haz. İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2018, s. 240.

Kazan şehri, iki kısımdan oluşmaktadır: şehrin iç (kale) ve dış kısmı (kale dışında kalan kısım). Duvarları ağaçtan yapılan kalenin içerisinde taş duvarla çevrili Han Sarayı bulunmaktadır. 1807 yılına kadar ayakta kalan Han Sarayı'nın yanında diğer yetkililerin konakları, medreseler, camiler vs. yer alır.¹³ Kalenin dış kısmında ise sıradan halk ikamet etmektedir.

Kazan, kuyumculuk, dericilik, taşımacılık, silah üretimi gibi alanlarda çok gelişmiş bir şehirdir. Coğrafi konumu dolayısıyla ticari bakımdan da çok gelişmiş olması hasebiyle dünyanın dört bir tarafından tüccarlar buraya akın etmiştir. Başta Kazan Panayırı olmak üzere çeşitli panayırların da bunda önemli katkısı olmuştur.¹⁴

Ticaretin gelişmiş olması, şehir ve hanlığın gelişimine önemli katkıda bulursa da uzun vadede siyasi açıdan olumsuz sonuçları da olmuştur. Örneğin Kazan'a yerleşen Ermeni tüccarlar¹⁵ ve Rusya ile ticaret yapan Kazanlı tüccarlar şehirde Rus etkisinin artmasında menfi rol oynamıştır. Altın Orda'dan sonra Kazan ve diğer Tatar hanlıklarına vergi ödeyen Moskova, bu yükten kurtulmak isterken, Ruslarla ticaret yapan tüccarlar, Kazan'da Rusya yanlısı bir grubu oluşturmuştur. Bu da şehir halkının daha XV. yüzyılın sonunda başlayan Rus saldırılarına karşı koymasını zorlaştırmıştır. Nitekim başka birçok sebebin etkisiyle 2 Ekim 1552'de Kazan ve hanlığın tamamı, Rus saldırısına dayanamamış ve hanlık düşmüştür.

Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi, şehrin tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu tarihe kadar Kazan farklı devletlerin (İdil Bulgar Devleti, Altın Orda, Kazan Hanlığı) içerisinde yer alsa da şehrin kültürel ve demografik yapısında bir değişiklik olmamıştır. Ancak Rus hâkimiyetinin tesisiyle Türk-İslam medeniyeti özelliklerine sahip şehrin büyük bir kısmı yıkılmış,¹⁶ halkı öldürülmüş, esir edilmiş ya da şehrin dışına çıkartılmıştır. (Bugünkü Kazan'da yer alan Eski Tatar Mahallesi bu şekilde kurulmuştur). Bu kasaba, Kazan'dan duvar ve hendekle ayrılmıştır. Bu tarihte ayrıca çok sayıda Rus nüfus şehre yerleştirildiği gibi şehir ve bölgede kalan Tatarlar ve diğer halklar arasında da Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyaseti başlamıştır. 1630'lu yıllarda şehri ziyaret eden Adam Olariy şöyle kaydetmiştir: “(...) Şehirde Ruslarla Tatarlar yaşıyor. Kalenin içerisinde yalnızca Ruslar yaşıyor. Bir Tatar bile kalenin içerisinde yaşayamaz. Bunun cezası, idamdır.”¹⁷ Cami ve medreselerle dolu olan şehir, hızla dış görünümünü değiştirmiştir. Ağaçtan olan kale duvarları, taştan yapılmış; yine hanın sarayı, Moskova'dan atanan şehir valisinin karargâhı hâline gelmiştir. Kazan'ın düşüşünden çok geçmeden şehirde Kazan Piskoposluğu ve çok sayıda kilise ile manastır kurulmuştur. 1552'de inşa edilen Blagoveşenskiy Katedrali, 1556'da yapılan Spaso-Breobrajenskiy Manastırı, 1596'da inşa edilen Preobrajenskiy Kilisesi, bunların başlıcalarıdır.¹⁸

13 Alişev, s. 2.

14 Kazan", *Tatarskaya Entsiklopediya*, III, s. 153.

15 İlyas Kamalov, "Kazan Hanlığının Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği", *Bilgi*, Sayı: 58, Ankara, 2011, s. 203-210.

16 1552 öncesi Kazan'daki cami ve diğer yapılar için bkz. Niyaz Halit, *Meçeti Srednevekovoy Kazani*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2011.

17 Bahtiyar İzmaylov–İldar Karimov, *Starotatarskaya Sloboda*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2012, s. 4.

18 *Atlas Tartarica*, s. 302-303; *Kazanskiy Kreml*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2005, s. 143-163.

Moskova'nın izlediği bu siyasetin bir sonucu olarak Kazan, başta Ufa olmak üzere bölgenin diğer şehirleriyle birlikte Çarlık karşıtı isyanların merkezi hâline gelmiştir. Hristiyanlaştırma¹⁹ ve Ruslaştırma siyasetinin yanı sıra Kazan'ın çarlık karşıtı isyanların merkezlerinden biri olmasının bir başka sebebi de halkın yaşadığı oldukça zorlu ekonomik koşullardır. Ayaklanmaya halk kitlelerinin yanı sıra topraklarına el konulan ve şehirden kovulan orta sınıf Tatarlar da katılmıştır. XVII. yüzyılın başında vuku bulan isyanların bir başka sebebi de şüphesiz Çarlık Rusya'sının bu tarihlerde fetret dönemi yaşamasıdır. Romanov hanedanlığının hâkimiyetinin tesisi ile birlikte bölgedeki isyanların sayısında azalma görülse de hanedan değişikliği, ne Kazan Tatarlarının ne de genel olarak Rus köylülerinin durumunda bir değişiklik yaratmamıştır.

XVII. yüzyılda Kazan'daki kilise ve manastır sayısı arttığı gibi, ağaçtan olan mevcut kiliselerle manastırlar da yıkılıp yeniden taştan yapılmıştır. Aynı şekilde şehir kalesinin duvarları da kırmızı kerpiçle beyaz taştan yapılmıştır. Bu yüzyılda da Tatarlar, şehrin dışında yaşamaya devam etmişlerdir. Bu husus, onların ticaretteki rolünü azaltmıştır. Ancak şehir etrafındaki köylerde dericilik, kerestecilik, kuyumculuk gibi zanaatlarla uğraşmaya devam etmişlerdir. Bunun neticesinde Kazan merkezinin dışında da atölyelerle imalathaneler kurulmuştur. Böylece ticaret alanı genişlediği gibi 1686 yılından itibaren Tatarların ticaretle uğraşma yasağı da kaldırılmıştır.²⁰

Gerek Tatarlarla gerekse de Kazan ile ilgili asıl değişiklikler, XVIII. yüzyılda yaşanmıştır. 1708'de Kazan vilayeti kurulmuştur. Dolayısıyla da şehir, vilayet merkezi olup gittikçe hem coğrafi hem de nüfus olarak büyümüştür. Yine I. Petro'nun emriyle 1714'te Kazan Çuha Fabrikası kurulmuş, 1719'da bu fabrikada çalışan işçi sayısı 200'ü bulmuş, 1718'de ise Amirallik Dairesi kurulmuştur. Kazan'ın seçilmesinin sebebi ise ormanların yakın olması ve nehir ulaşım yolunun çok gelişmiş olmasıdır.²¹ Diğer bir deyişle Petro'nun Rusya İmparatorluğu'nda başlattığı reformlarla sanayileşme siyaseti, Kazan'ın da büyümesini ve gelişimini sağlamıştır. Örneğin 1739 itibarıyla şehirde 10 büyük mahalle, 170 sokak ve ara sokak, 10 meydan ve pazar yeri bulunmaktadır.²²

II. Katerina döneminin de Kazan açısından önemi büyüktür. 1767'de Kazan'ı ziyaret eden II. Katerina'nın, Kazan ile ilgili "Kazan, Rusya'da Moskova'dan sonra ikinci sırada geliyor. Her şey, Kazan'ın bir zamanlar büyük bir devletin başkenti olduğuna işaret ediyor," şeklinde bir değerlendirmesi olacaktır.²³ Burada din adamlarıyla görüşen II. Katerina, Kazan'da uzun süreden sonra iki caminin açılışına izin vermiştir. Nitekim 1766-1770'te Kazan'ın taştan ilk camisi inşa edilmiştir. Bugün bu cami, Şehabeddin Mercanî adını taşımaktadır (daha önce Efendi Camii ve Yunusov Camii olarak da biliniyordu). 1768-1771 yıllarında ise Tatar tüccar Yakup Sultangaleev'in

19 D. M. Makarov, "Çarlık Rusyası'nın Kazan Halklarını Hristiyanlaştırma Politikası", çev. İ. Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, haz. İ. Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 153-192.

20 *Atlas Tartarica*, s. 328, 331.

21 Renat Bikbulatov, *Kazan. Znamenite Lüdi, İzdatelstvo Zaman*, Kazan, 2003, s. 19.

22 *Atlas Tartarica*, s. 362.

23 Bikbulatov, s. 37; *Znamenite Lüdi o Kazani i Kazanskom Krae*, haz. A. V. Garzavin- İ. A. Novitskaya, Cien Neşriyat, Kazan, 2005, s. 57.

parası ile Apanaev Camii (Baylar Camii) yapılmıştır. II. Katerina 1781’de Kazan şehrinin armasını onaylamış, Kazan’daki Tatar Mahallelerinin Belediyesi’nin kuruluşuna izin vermiştir. 1791’de ilk daimi tiyatronun açılışı ise şehrin kültür hayatını renklendirmiştir.²⁴ Yine bu tarihte de Kazan, bölgenin ticari merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Kazan, yalnızca komşu illerle değil, yabancı ülkelerle de ticaret yapmıştır. Aynı zamanda Kazan’da daimi pazarlar kurulmaktadır. Bunların en önemlisi ise şüphesiz, Saman Pazarı’dır.²⁵

Petro ve II. Katerina’dan sonra diğer Rus çarları da -I. Pavel, I. Aleksandr, I. Nikolay, II. Aleksandr- Kazan’ı ziyaret etmiştir. Her ziyaretin Kazan’ın gelişimine katkısı olmuş,²⁶ nitekim XIX. yüzyılda da şehir gelişmeye devam etmiştir. Daha 1804 yılında Kazan Üniversitesi kurulmuş, 1835’te ise II. Gimnazyum açılmıştır. Yine bu yüzyılda inşa edilen cami sayısında artış olduğu gibi, camilerin yanına medreselerle mektepler de yapılmıştır. Bunların en önemlileri, bünyelerinde buldukları camilerle aynı adı taşıyan Mercanî, Apanay ve Muhammediye medreseleridir.²⁷ Dolayısıyla XIX. yüzyılda Kazan ve çevresi yeniden Türk-İslam mimarisinin örneklerine sahip olmaya başlamıştır denebilir.

XIX. yüzyıl Kazan’ının bir başka özelliği ise şehirdeki sanayi müesseselerinin sayısının artması ve altyapının gelişmesidir. 1854’te atlı araba, 1875’te atlı tramvay ulaşımı başlamıştır. Hatta çok geçmeden, 1899’da elektrikli tramvay hattı da ulaşımına açılmıştır. Yine daha 1859’da telgraf, 1881’de telefon hatları çekilmiştir. 1896’da Moskova-Kazan demiryolu hattı hayata geçirilmiştir.²⁸ Dolayısıyla Sovyet Devrimi öncesinde Kazan, Çarlık Rusya’sının altyapı, sanayi müesseseleri, eğitim ve kültür bakımından Moskova ve St. Peterburg’dan sonra üçüncü önemli şehri konumundadır.

Kazan, 1917 Devrimi ve Rusya’daki iç savaşın da önemli merkezlerindedir. Şehir, Beyazlarla Kızılların çetin mücadelesine yol açmış, 10 Eylül 1918’de Kızıl Ordu, şehre hâkim olmuştur.²⁹ 27 Mayıs 1920’de ise Tataristan Özerk SSC kurulmuş, Kazan da doğal olarak bu cumhuriyetin başkenti olmuştur. Bu tarihten itibaren şehrin sanayileşme süreci ve buna paralel olarak da şehrin nüfusu her geçen yıl artmıştır. Bu süreç, özellikle II. Dünya Savaşı döneminde daha da hız kazanmıştır. Nedeni ise gerek Almanya işgali altında kalan sanayi müesseselerinin ve nüfusun bir kısmının Kazan’a taşınmasıdır. Yine SSCB Bilimler Akademisi ile akademiye bağlı önemli ilmî müesseseleri savaş yıllarında Kazan’a taşınmıştır. Bu da savaş sonrasında Kazan’ın birçok alanda daha hızlı gelişmesini sağlamıştır.³⁰

24 İzmaylov-Karimov, s. 14-16, 25-27.

25 “Sennyoy Bazar”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2010, V, 302.

26 Bikbulatov, s. 45, 61, 77, 101.

27 İzmaylov- Karimov, s. 35-37.

28 “Kazan”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, III, 155.

29 “Tatari”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2010, V, 576.

30 İskander Gilyazov, “II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları”, çev. A. İsakov, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, haz. N. Sarıahmetoğlu – İ. Kemaloğlu, TDBB Yayınları, İstanbul, 2016, s. 9-11.

Sovyet sonrasında Kazan şehrinin tarihi açısından yeni bir sayfa açılmıştır. Kazan, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti olarak siyasi, ekonomik, kültürel sahada ve eğitim alanında büyük bir gelişme göstermiştir. Yeni dönemde Kazan, Rusya'nın "üçüncü başkenti" ve dünyadaki tüm Tatarların başkenti olarak adlandırılmıştır. 2005 yılında kutlanan Kazan'ın 1000. yılı dolayısıyla şehrin alt yapısı yenilenmiş, yapılan inşaatlar şehrin görünümünde büyük değişiklikler yaratmıştır. Yeni dönemin önemli özelliklerinden biri de şehirde metro hattının yapılması, yeni havaalanının inşası, Kul Şerif Camii gibi tarihî yapıların inşa ve restorasyonu, Tatneft-Arena gibi stadyumlarının inşası olmuştur. Tüm bunlar Kazan'ı tarih, kültür, eğitim ve spor açılarından bölgenin merkezi hâline getirmiştir.

Şehrin uluslararası kuruluşlar ve başka ülkelerin şehirleriyle işbirliği de gelişmiştir. Kazan Kremlinini, UNESCO Dünya Mirası listesine dâhil edilmiştir. Ayrıca şehirde Türkiye, İran, Çin, Macaristan, Kazakistan, Özbekistan konsoloslukları açılmıştır. Kazan, başta Eskişehir olmak üzere birçok şehirle kardeş şehir anlaşması imzalamıştır.

Demografik ve Dinî Yapı

Kazan şehrinin bulunduğu coğrafyada eskiden beri Türk ve Fin Ugor halkları yaşamaktadır. İdil Bulgar, Altın Orda ve Kazan Hanlığı döneminde şehrin etnik yapısının pek değişmediğini söyleyebiliriz. Özellikle Altın Orda ve hanlık döneminde ticari ve uluslararası ilişkilerin gelişimi doğrultusunda şehre farklı etnik gruplar gelip yerleşse de bunların sayısı fazla değildir. Altın Orda ve Kazan Hanlığı döneminde bölgedeki etnik süreçler de tamamlandı. Ruslar, bölgenin hâkimi Kıpçakların başta İdil Bulgarları olmak üzere diğer Türk boylarıyla karışımından oluşan halka "Tatar" adını vermiştir.³¹

Kazan şehrinin nüfusu ile ilgili tahminî de olsa ilk rakamlar ancak XVI. yüzyıl için verilebilir. Nitekim Tatar tarihçisi R. İ. Sultanov, bu dönemde şehrin nüfusunun yaklaşık 25 bin olduğunu yazmaktadır.³² Nüfusun büyük bir kısmını Tatarlar oluşturmaktadır. Ancak 1552'de Kazan'ın düşüşüyle Tatarlar şehir dışına çıkartılıp şehre Ruslar yerleştirilmiştir.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren şehrin sanayileşmesi ve fabrikaların kuruluşu ile birlikte nüfus da artmıştır. Örneğin XVII. yüzyılın ortasında şehrin erkek nüfusu yaklaşık 5.500 iken, bir asır sonra şehrin nüfusu etrafındaki yerleşimlerle birlikte 40 bini geçmiştir. Çarlık Rusya'sının yıkıldığı ve Bolşevik devrimlerinin gerçekleştiği tarihte, Kazan'ın nüfusu, 200 bine ulaşmıştır. Gerek I. Dünya Savaşı gerekse de devrim ve tüm bunlara ek olarak bu tarihlerde İdil-Ural'da yaşanan açlık yılları şehrin nüfusunun azalmasına neden olmuştur (1920'deki nüfus 147 bindir).³³ Özellikle 1931'den itibaren nüfus yeniden artmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı döneminde birçok Kazanlı cepheye gitse de Rusya'nın batısından bölgeye yapılan göçler, nüfusun azalmasını engellemiştir. 1979'da ise Kazan'ın nüfusu 1 milyona ulaşmıştır.

31 Tatar adı için bkz. İlyas Kemaloğlu, "Tatarlar ve Tataristan", *Yeni Türkiye Dergisi*, No. 53, *Türk Dünyası Özel Sayısı*, Temmuz-Ağustos 2013, II, 2013-2025.

32 R. İ. Sultanov, *İstoriçeskaya Geografiya Kazani (Gorod i Ego Predmestya v XVI-XVII vv.)*, Kazan, 2004, s. 89.

33 *Naselenie Kazani 1863-1923*, Izdanie Statističeskogo Upravleniya ATSSR, Kazan, 1923, s. 7 vd.

Sovyetler Birliği'nin yıkılması, Rusya Federasyonu'nun ise 1990'lı yıllarda siyasi ve ekonomik kriz içerisinde olması, nüfus artışını yavaşlatmıştır. Ancak yine de özellikle Rusya'daki diğer şehirlere kıyasla Kazan'ın nüfusu azalmamıştır. Nitekim 2020 istatistiklerine göre şehrin nüfusu 1.257.000'dir. Diğer şehirlerle kıyasla nüfus hızla artmasa da en azından azalmamasının sebebi, 1991 sonrası şehre yapılan göçlerdir. 1552 sonrasında köylere yerleşmek zorunda kalan Tatarlar 1991'den sonra Kazan'a "dönüş" yapmaya başlamışlardır. Ayrıca Kazan, 1991'den itibaren Rusya'nın en hızlı gelişen şehirlerinden biri olmuş ve civar bölgelerden göç almıştır. Köylerden ve civar bölgelerden yapılan göç, aynı zamanda şehrin etnik ve dinî yapısını da değiştirmiştir. Nitekim Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği döneminde şehirde Ortodoks Rus nüfus ağır basarken Sovyet sonrasındaki göçlerle Tatarlarla Rusların oranı eşitlenmiştir. Rakamlarla ifade edecek olursak 1897 nüfus sayımına³⁴ göre Kazan'daki nüfusun % 73.4'ünü Ruslar, % 21.9'unu (28.520) Tatarlar oluştururken; 1926 nüfus sayımına göre bu oranlar % 70.3 ve % 24.5 (44.646) şeklindedir.³⁵ 1989'da aradaki bu fark azalmış (%54.7 ve %40.5), 2020'de ise her iki halkın da oranı %48'e ulaşmıştır. Tatarlarla Rusların yanı sıra şehirde Çuvaşlar, Ukrainerler, Mari, Udmurt ve Başkurtlar yaşamaktadır.

Ekonomik Durum

Rusya Federasyonu'nun ekonomik açıdan en gelişmiş bölgelerden biri olan Tataristan, hem tarım hem de endüstri cumhuriyeti olup zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir. Zengin petrol yatakları dolayısıyla Tataristan'ın bir başka zenginlik kaynağını kimya ve petrokimya oluşturmaktadır. Yaklaşık 1 milyar ton petrol rezervine sahip olduğu düşünülen Tataristan'ın bu alandaki en büyük şirketi (genel olarak cumhuriyetin en büyük şirketi) Tatneft'tir.³⁶ Tatneft Tunus, Fas, Kazakistan, Özbekistan, Libya gibi ülkelerde de petrol ve gaz arama- çıkartma faaliyetlerinde bulunmaktadır.³⁷ Petrol ve diğer yeraltı kaynakları başta Kazan olmak üzere Tataristan şehirlerinin gelişimine önemli katkı sağlamaktadır. Nitekim cumhuriyetin sahip olduğu yeraltı kaynaklarına bağlı olarak başkent Kazan'da çok sayıda fabrika faaliyet göstermektedir. Kazan Optik Mekanik Fabrikası, Elektro-Mekanik Fabrikası, TatKimya Fabrikası, Nefis adlı Kazan Kimya Fabrikası, Kazanorgsintez, Sintetik Kauçuk Fabrikası, bu tesislerin başlıcalarıdır. Bunun dışında Kazan'da tekstil, elektrik eşya, plastik, barut, tıp aletleri, ilaç, aydınlanma eşyaları, çikolata vs. fabrikaları mevcuttur.

Tataristan'ın tarım ve hayvancılık sektörü de çok gelişmiştir. Cumhuriyette en çok çeşitli tahıllar, patates, şeker pancarı, ay çiçeği yetiştirilmektedir. Buna bağlı olarak Kazan'da çok sayıda süt ürünleri ve gıda üretim fabrikası mevcuttur.

Yine gelişmiş otomobil ve askerî teknoloji sanayisine sahip Kazan'da yurtdışına ihraç edilen Mi-4, Mi-8, Mi-14, Mi-17 helikopterleri üretilmektedir. Söz konusu heli-

34 1897 Nüfus sayımı, Rusya İmparatorluğu'nda yapılan ilk genel sayım olup birçok araştırmaya konu oldu. Tatar araştırmacı İ. K. Zagidullin Kazan'daki sayım sonuçları ile ilgili bir çalışma kaleme aldı. Bkz. İ. K. Zagidullin, *Perepis 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2000.

35 Damir İshakov, *İstoriçeskaya Demografiya Tatar*, Fen Yayınevi, Kazan, 2014, s. 389, 391.

36 Zapası Nefti Tatnefti...", *Kommersant*, 07.05.2020.

37 Tataristan Cumhuriyeti'nin resmî internet sitesi: <http://tatarstan.ru/about/industry.htm> Son Erişim Tarihi: 13.12.2020.

kopterler, bugüne kadar yüzden fazla ülkeye satılmıştır. Ayrıca Tu-214, Tu-334, Tu-330, Tu-334, Tu-22 uçaklarını üreten Gorbunov Uçak Fabrikası da şehrin önemli üretim merkezlerinden biridir.³⁸

Kazan'da toplamda 200'e yakın büyük fabrika mevcut olup görüldüğü gibi bunların büyük kısmı kimya ve petrol-kimya, hafif sanayi ve gıda sanayisi, makine yapımı alanında üretim yapmaktadır. Kazan'daki fabrikalar, Tataristan ile komşu il ve cumhuriyetlerin ihtiyacını karşılamakla kalmayıp, özellikle yurtdışındaki Tataristan Cumhuriyeti'nin ticari temsilcilikleri aracılığıyla ürünlerini yurtdışına da satmaktadır. Söz konusu temsilcilikler, Tatar şirketlerinin yurtdışında tanıtımını yapmakta, yabancı şirketler için başta Kazan olmak üzere Tataristan'da iş imkânı ve ortak bulmaya yardımcı olmaktadır.

Üretim özelliklerinin yanı sıra Kazan aynı zamanda bir turizm şehridir. 2019 yılında şehri yaklaşık 3.5 milyon turist ziyaret etmiştir. Bunda ise hem şehrin bulunduğu coğrafya ile doğal yapısı hem de sahip olduğu tarihî mirasın büyük katkısı vardır.

İlmî ve Kültürel Hayat

Kazan şehri, eskiden beri İdil-Ural bölgesinin ilim ve medeniyetin merkezidir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kazan'daki manastırlarda papaz yetiştiren okullar açılmaya başlanmıştır. Bu okullar daha sonraki tarihte Kazan Ruhban Akademisi'nin temelini oluşturmuştur. 1759'da ise Kazan'da Moskova ve St. Petersburg dışında Rusya'daki ilk gimnazyum açılmıştır. G. R. Derjavin, A. M. Butlerov ve N. İ. Lobaçevskiy gibi yazar ve bilim adamları bu gimnazyumun mezunları olmuştur.³⁹

Kazan'ın ilmî hayatında 1804'te kurulan Kazan Üniversitesi'nin yeri ayrıdır. Bu üniversite de aynen gimnazyum gibi, Moskova ve Petersburg dışında Rusya'da kurulan ilk üniversite olmuştur. Meşhur tarihçi ve etnolog Karl Fuks burada rektör olarak çalışırken, Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'ne ilk seçilen Müslüman bilim adamı da Ş. Mercanî olmuştur.⁴⁰ Vladimir Lenin ile Lev Tolstoy, bu üniversitenin en meşhur öğrencilerindedir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında şehirde kurulan diğer ilmî müesseselerin başında II. Erkek Gimnazyumu (1835) ve Rodionovskiy Asil Kızlar Enstitüsü (1841) gelmektedir. 1859'da Kazan Kız Gimnazyumu ile 1866'da Kazan Askerî Okulu'nun açılması da bu alandaki önemli gelişmelerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında açılan çeşitli okulların sayısı hızla artmıştır. Bunlardan biri de Kimya-Teknoloji Okulu'dur. Bu okul, 1919'da Kazan Politeknolojik Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür. Yine 1895'te açılan Kazan Sanat Okulu da kendi alanında şehirde kurulan ilk okul olmuştur.⁴¹

38 Tataristan Cumhuriyeti'nin resmî internet sitesi: <http://tatarstan.ru/about/industry.htm> Son Erişim Tarihi: 13.12.2020.

39 "Kazan", *Tatarskaya Entsiklopediya*, III, 159.

40 İzmaylov–Karimov, s. 39.

41 "Kazan", *Tatarskaya Entsiklopediya*, III, 159.

II. Katerina'nın Kazan'da iki caminin açılmasına izin vermesiyle birlikte zamanla şehirde camiler inşa edilmeye başlanmıştır. Onların da bünyesinde medreseler kurulmuştur. En meşhur medreselerin başında 1882'de Alimcan Barudî tarafından kurulan Muhammediye Medresesi gelmektedir. XX. yüzyılın başında burada 500'den fazla öğrenci eğitim görüyordu. F. Amirhan, F. Burnaş, M. Gafuri, K. Tinçurin gibi yazarlar, besteci S. Saydaşev, ressam B. Urmançe bu medresenin mezunlarıdır.⁴² Yine Apanay Camii'nin bünyesindeki medrese de Kazan'ın önemli eğitim merkezlerindedir. Hadi Maksudî burada Arapça, Zeki Velidi Togan ise Türk Tarihi derslerini vermiş; Ayaz İshaki, Musa Bigiyev, Sadri Maksudi, Galiasker Kamal gibi Tatar aydınları burada eğitim görmüştür. Medreselerin dışında 1876'da Tatar mahallelerinde Tatar çocukları için Rusça eğitim veren Öğretmenlik Okulu açılmıştır. Meşhur Türkolog V. V. Radlov ve Kayyüm Nasırî burada ders verdiler. Yine A. İshakî, S. Maksudî, M. Sultan Galiev gibi devlet ve bilim adamları buradan mezun olmuştur. 1872'de ise Kazan'da N. İ. İlminskiy'in inisiyatifıyla misyonerlik amacıyla gayri Ruslar için Öğretmenlik Okulu kurulmuştur.⁴³

Başta İlminskiy olmak üzere Rus misyonerlerinin faaliyetleri, Tatarları harekete geçirmiştir. Kazan'da yeni usul okulların açılmasının önemi vurgulanmış, dinî konularda tartışmalar başlamıştır. Bu sürece Abdunnasır Kursavî (1771-1812) ve Şehabeddin Mercanî (1818-1889) öncülük etmiştir. Her iki âlim de Müslüman toplumlarındaki geri kalmışlığı bertaraf etmek için İslam'ın ilk dönemlerindeki sadeliğine ve fikir hürriyetine dönülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Kursavî ve Mercanî'nin Kazan'da başlattığı bu süreç, daha sonraki tarihlerde Rusya'nın diğer Türk kökenli topluluklarını da etkilemiştir. Nitekim 1883'te Kırımlı İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesini çıkarmaya başlamış, Türkleri "dilde, fikirde ve işte birlik" olmaya davet etmiştir. Bu sürecin önemli dönüm noktalarından biri de 1884'te Gaspıralı'nın Kırım'da açtığı ilk Usûl-i Cedit mektebi olmuştur. Hem bu tür okullar hem de bunlarda uygulanan kolay okuma yazma metodu Rusya Türklerinin yaşadığı diğer bölgelerde de yayılmıştır.⁴⁴ Dolayısıyla Kazan'ın hayatın her alanını etkileyen Türkler arasındaki yenileşme hareketinin başlaması ve hayata geçirilmesinde de etkisi büyük olmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde eğitim alanında da büyük değişiklikler olmuştur. Özel okullarla dinî okullar kapatılmış, onların yerine devlet okulları açılmıştır. Eğitim zorunlu hâle gelmiştir. Kazan Pedagoji Enstitüsü, Kazan Kimya-Teknoloji Enstitüsü, Kazan Havacılık Enstitüsü, Kazan Devlet Tıp Enstitüsü gibi yüksekokullar açılmıştır.⁴⁵ Bir sonraki köklü değişiklikler ise 1990 sonrasında gerçekleşmiştir.

1990'lı yıllardan itibaren Tataristan'da millî kültürü canlandırmaya yönelik faaliyetler başlamış ve eğitim ile kültür alanında köklü değişiklikler yapılmıştır. 1990-2000 yılları arasında başta Kazan olmak üzere cumhuriyette çok sayıda Tatar gimnazyumu

42 İzmaylov– Karimov, s. 37.

43 İzmaylov– Karimov, s. 37-42.

44 A. Kanlıdere, "Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri", *Orta Asya Türk Tarihi*, ed. A. Kanlıdere, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2011, s. 168-190.

45 Z. G. Garipova, *Kazan: Obşestvo, Politika, Kultura*, İzdatelstvo Maarif, Kazan, 2004, s. 88-90.

açılmış, birçok okulda Tatarca eğitim veren sınıflar oluşturulmuş, okullarda Tatarca dersleri okutulmaya başlanmıştır. Devlet okullarının yanı sıra meslekî okullar, gimnazyumlar ve özel okullar açılmıştır. 2020 istatistiklerine göre Kazan'da 282 anaokulu, 44'ü gimnazyum olmak üzere 172 okul, 60 müzik ve sanat okulu, 50'ye yakın spor okulu, 50'den fazla meslek okulu faaliyet göstermektedir.

1990'lı yıllarda yükseköğretim alanında da birtakım değişiklikler yapılmış, Tataristan Sosyal Bilimler Üniversitesi ve Tatar-Amerikan Bölgesel Üniversitesi kurulmuştur. 2005 yılında bunlar, Kazan Eğitim Üniversitesi ile birleştirilmiş ve Tatar Sosyal Bilimler-Pedagoji Üniversitesi adıyla faaliyet göstermeye başlamıştır. Kazan Teknoloji Üniversitesi ile Kazan Teknik Üniversitesi'ne millî üniversite statüsü verilmiştir. Rusya Federasyonu'nun en büyük ve itibarlı üniversitelerinden biri olan Kazan Devlet Üniversitesi, 2010'da Kazan Federal Üniversitesi adını almıştır. Ayrıca Kazan'daki üniversitelerin çoğu, Tataristan'ın diğer şehirlerinde de fakülteler açmıştır. Kazan Devlet Üniversitesi'nin dışında kırka yakın üniversite daha eğitim vermektedir.⁴⁶

Üniversitelerin yanı sıra araştırma enstitüleri de cumhuriyetin eğitim ve ilmî hayatında önemli rol oynamaktadır. 1990'larda yaşanan ekonomik kriz, ilmî araştırmaların desteklenmesinde kesintiye neden olmuş ve bunun neticesinde pek çok araştırma merkezi ile laboratuvar kapatılmış, birçok ilim adamı işsiz kalmıştır. Ancak 1992'de kurulan Tataristan İlimler Akademisi, ilmî birikimin korunmasında önemli rol oynamıştır. İlimler Akademisi sekiz alt birimden oluşmakta, bu birimlerin her birinin çatısı altında çok sayıda enstitü ve araştırma merkezi faaliyet göstermektedir.⁴⁷ 1994'te ise Tatar Ansiklopedisi Enstitüsü kurulmuştur. Aktif yayın faaliyetlerinde bulunan bu müesseselerden Ansiklopedi Enstitüsü, *Tatar Ansiklopedisi* adlı eseri⁴⁸ çıkartırken, Tarih Enstitüsü *Tatar Tarihi* adlı yedi ciltli eseri⁴⁹ yayımlamıştır. Enstitünün yanı sıra Magarif, Fen ve Ruhیات gibi yayınevleri de tarih ve edebiyata dair kitaplar basmaktadır. Tataristan'da yılda yaklaşık 500 farklı kitap (toplam tiraj 1.5 milyon) basılmaktadır. Basılan kitapların sayısı ve tirajı arttığı gibi özellikle sosyal bilimler alanındaki kitapların içeriği de değişmektedir. Bu değişikliği özellikle tarih kitaplarında görmek mümkündür. İlk sayfalarında Marks ve Engels'e atıf yapılan ve Tatarlardan hep olumsuz bahseden kitapların yerini belgelere dayanılarak objektif bir şekilde kaleme alınan çalışmalar almıştır. Sovyetler Birliği zamanında Altın Orda Devleti tarihinin araştırılması yasakken günümüzde Kazan'da Altın Orda Araştırmaları Merkezi faaliyet göstermektedir.

Kazan'daki en büyük kütüphaneler ise Tataristan Millî Kütüphanesi ve N. İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi'dir. Kazan Federal Üniversitesi'nin kütüphanesi olan N. İ. Lobaçevskiy Kütüphanesi'nin özelliği ise nadir eserler bölümüne sahip olmasıdır. Arapça, Farsça, Arap harfleriyle Tatarca ve Türkçe el yazmaları ile Kazan'da 1811'den beri çıkan gazeteleri içeren kütüphane (kütüphanenin bu bölümü), Doğu dillerinde kaleme

46 "Respublika Tatarstan", *Tatarskaya Entsiklopediya*, s. 95.

47 Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi resmî internet sitesi: <http://www.antat.ru/ru/> Son Erişim Tarihi: 13.12.2020.

48 *Tatarskaya Entsiklopediya*, I-VI, Kazan, 2002-2015.

49 *Istoriya Tatar s Drevneysh Vremön v Semi Tomah*, I-VII, Kazan, 2002-2014.

alınmış eserleri ihtiva eden Rusya'nın ikinci en büyük kütüphanesidir. St. Petersburg'daki enstitüde bulunan el yazmaların önemli bir kısmı, 1855'te Kazan'dan götürülen el yazmalarından oluşmaktadır.⁵⁰

Kazan'da çok sayıda gazete ve dergi çıkmaktadır. 1989'dan beri Rusça ve Tatarca olarak çıkan *İdil*, 1922'de yayın hayatına başlayan *Kazan Uıları* (Kazan Alevleri), 1990'da yayımlanmaya başlanan *Kazan*, kadın dergisi *Süyümbike*, *Miras*, *Nauçnyy Tataristan* (*İlmî Tataristan*), *Fen hem Mektep* ve *Gasırlar Avazı* (Asırların Yankısı) bunların önde gelenleridir.

Dergi ve gazetelerin bir kısmı Tatarca, bir kısmı Rusça basılmaktadır. Kazan'ın önde gelen gazeteleri şunlardır: 1918'den beri çıkan *Vatanım Tatarstan* (tirajı: 19.000), *Respublika Tatarstan* (31.000), 1919'dan beri yayımlanan *Molodj Tatarstana* (Tataristan Gençleri), 1991'de yayın hayatına başlayan ve yaklaşık 40.000 abonesi olan *Kazanskiye Vedomosti* (Kazan Haberleri). Ayrıca *Sabantuy*, *Tatarstan Yaşlere* (Tataristan Gençleri), *Şehr-i Kazan*, *Veçernyaya Kazan* (Akşam Kazanı) adlı gazeteleri de zikretmek gerekmektedir.⁵¹ Yine Kazan'da çok sayıda TV ve radyo kanalı mevcuttur. *Tatarstan-Yana Asır* ve *Tatarstan* kanalları, şehrin ve cumhuriyetin en büyük TV kanallarıdır.

Anıtsal Eserler

Kazan'ın en önemli yapısı şüphesiz Kazan Kremlin'i'dir. Eskiden içerisinde Han Sarayı'nın da bulunduğu Kremlin'in içerisinde bugün Devlet Başkanlığı Konağı'nın yanı sıra 2005 yılında açılan Kul Şerif Camii, Süyümbike Minaresi, Blagoveşenskiy Kilisesi gibi yapılar yer almaktadır.⁵² Kul Şerif Camii ile Süyümbike Minaresi, Tatarların 1552'de Ruslara karşı Kazan'ı müdafaalarının da birer sembolüdür. Nitekim camiye adını veren Kul Şerif, Kazan seyitlerinden olup Kazan savunmasında hayatını kaybetmiş, Kul Şerif'in cemaatiyle yakınlarında savaştığı cami yıkılmıştır. Yeniden bu cami ancak 2005 yılında açılabilmiştir.

Süyümbike Minaresi (Kulesi) tarihî bir yapıdır. Yapım tarihi tartışmalara yol açsa da genel kabul gören görüşe göre mevcut yapı hanlık sonrasında yapılmıştı, ancak hanlık döneminde de aynı yerde başka bir kule mevcuttu. Tatarlar arasında bu yapı ile ilgili farklı efsaneler de vardır. Bunlardan birine göre IV. İvan, Kazan kuşatması sırasında Süyümbike'yi görünce ona aşık olmuş, Süyümbike de IV. İvan'ın eline geçmemek için halkıyla vedalaşma bahanesiyle kuleye çıkıp oradan atlamıştır.⁵³ Bu efsanenin gerçek olaylarla ilgisi olmasa da Süyümbike Minaresi, tüm Tatarların ziyaret edip Süyümbike'ye ve Kazan savunucularına dua ettiği bir ziyaretgâh hâline gelmiştir. Süyümbike Minaresi'nin hemen yanında altı Kazan hanının mezarı bulunmaktadır.

50 M. Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İ. Kemalöglü – J. M. Bapaeva, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 24.

51 “Gazeti i Jurnalı Respubliki Tatarstan”, www.onlinegazeta.info/tatarstan/tatarstan.htm Son Erişim Tarihi: 13.12.2020.

52 Kazan Kremlinini ve içindeki yapılar için bkz. *Kazanskiy Kreml*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2005.

53 İlyas Kemalöglü, “Tatarların Ak Güvercini”, *Tarih ve Düşünce*, Temmuz-Ağustos 2005, Sayı: 60, s. 30-40.

Şehirde çok sayıda tarihî cami vardır. Bunların başlıcaları şunlardır: Ş. Mercanî Camii (1770), Apanay Camii (1771), Gali (1801), Eski Taş (1802), Ak Mescit (1805), Nurullah Camii (1849), Sultan Camii (1868), Burnay Camii (1872) vs.⁵⁴

Kremlin'in içerisinde yer alan 1552 tarihli Blagoveşenskiy Kilisesi'nin⁵⁵ yanı sıra şehrin bir diğer önemli kilisesi de I. Petro'nun şehri ziyareti dolayısıyla 1723'te yapılan Petropavlov Katedrali'dir.

Kalenin içerisinde çok sayıda müze faaliyet göstermektedir. Bunlardan en büyüğü Ermitaj Kazan Müzesi'dir. Bunun dışında Tataristan Cumhuriyeti Millî Müzesi, Tataristan Cumhuriyeti Sanat Müzesi, İslam Kültürü Müzesi mevcuttur. Yine Abdullah Tukay ve Musa Celil gibi Tatar şairlerinin müzeleri de şehrin önemli yapıları arasındadır.

Günümüz

Kazan gerek Türk dünyasının gerekse de Rusya Federasyonu'nun en gelişmiş şehirlerinden biridir. Ekonomik imkânları dolayısıyla komşu illerden, hatta eski Sovyet cumhuriyetlerinden göç alan şehir, her anlamda büyümeye devam etmektedir. Üniversite ve enstitülerin sayısının fazla olması dolayısıyla Kazan aynı zamanda öğrenci şehridir. Aynı şekilde şehri ziyaret eden turist sayısı her sene artmaktadır. Tüm bunlar ve son yıllarda önemli spor müsabakalarının Kazan'da yapılmış olması, şehirde altyapı ve inşaat çalışmalarının yüksek seviyede gerçekleşmesini sağlamıştır.

Metro, otobüs ve minibüs hatlarının yanı sıra tramvay ve trolleybüs hatlarının olması, şehirde ulaşım alanında büyük sorunların yaşanmasını engellemektedir. Yine şehirdeki sağlık imkânlarının da iyi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kazan, sahip olduğu çok sayıdaki devlet hastanesiyle aynı zamanda İdil-Ural bölgesinin sağlık merkezi konumundadır. Moskova ve Petersburg'dan sonra gelişmişlik ve yaşam standardı açısından Rusya'nın üçüncü şehri olan Kazan, güvenlik bakımından da Rusya'nın en güvenli şehirlerinden biridir.

Şehir, aktif kültür hayatına sahiptir. Şehirde her yıl müzik ve sinema festivalleri gerçekleştirilmektedir. Şalyapin Festivali, Nureev Klasik Bale Festivali, Avrupa-Asya Modern Müziği Festivali büyük bir ilgiyle takip edilmektedir. Devlet Senfoni Orkestrası, Devlet Halk Enstrümanları Orkestrası, Tataristan Dans Topluluğu ise cumhuriyetin önde gelen müzik topluluklarıdır. Çok sayıda müzik, tiyatro ve sanat okulunun olması da hiç şüphesiz söz konusu dalların gelişimine önemli katkılar sağlamaktadır. Galiaskar Kemal Tiyatrosu, Musa Celil Opera ve Bale Tiyatrosu, Kaçalov Dramaturji Tiyatrosu, Genç Seyirci Tiyatrosu, Tinçurin Dram ve Komedi Tiyatrosu Tataristan'ın meşhur tiyatrolarıdır. Kazan'da gerçekleşen önemli kültür ve sanat faaliyetlerinden biri de Altın Minbar Müslüman Film Festivali'dir.⁵⁶

54 Bu camilerin tarihi için bkz. İzmaylov- Karimov, s. 25-35. Ayrıca Kazan'daki eserler için bkz. Radik Salihov- Ramil Hayrutdinov, *Pamyatniki İstории i Kulturi Tatarskogo Naroda. Konets XVIII-Naçalo XX Vekov*, Fest Yayınları, Kazan, 1995.

55 *Kazanskiy Kreml*, s. 143-149.

56 "Respublika Tatarstan", *Tatarskaya Entsiklopediya*, s. 98 vd.

Kazan'ın son yıllarda en fazla gelişme gösterdiği alanlardan biri de spordur. *Ak Bars* adlı buz hokeyi takımı 1997-1998, 2005-2006, 2008-2009, 2009-2010 ve 2018-19 sezonlarında Rusya şampiyonu olurken, *Rubin Kazan* futbol takımı ise 2008 ve 2009 yıllarında Rusya şampiyonu olmuştur. 1958'de İskra adıyla kurulan ve 1964'te şimdiki adını alan Rubin takımı, 1997'de Rusya'nın en üst liginde oynamaya başlamış ve Rusya Ligi'nin önemli takımlarından biri hâline gelmiştir. Rusya şampiyonluklarının yanı sıra Rubin Kazan, Rusya Kupası'nı (2011-2012) ve Süper Kupa'yı (2010, 2012) da kazanmayı başarmıştır. Yine Uniks Kazan basketbol erkekler takımı ile Zenit Kazan voleybol erkekler takımı da Avrupa'daki kupalarda dereceler elde etmektedirler. Kazan, 2013 yılında Üniversite Oyunları'na, 2018'de ise Rusya'daki diğer şehirlerle birlikte Dünya Futbol Şampiyonası maçlarına ev sahipliği yapmıştır.

Kaynakça

- Alişev, S., *Kazanskoe Hanstvo*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2002.
- Atlas Tartarica*, çev. İ. Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul, 2017.
- Bikbulatov, R., *Kazan. Znamenitte Lüdi*, İzdatelstvo Zaman, Kazan, 2003.
- Garipova, Z. G., *Kazan: Obşestvo, Politika, Kultura*, İzdatelstvo Maarif, Kazan, 2004.
- “Gazeti i Jurnalı Respubliki Tatarstan”, www.onlinegazeta.info/tatarstan/tatarstan.htm Erişim Tarihi: 13.12.2020.
- Gilyazov, İ., “II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları”, çev. A. İsakov, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, haz. N. Sarıahmetoğlu – İ. Kemaloğlu, TDBB Yayınları, İstanbul, 2016, s. 9-25.
- Gubaydullin, A., Karimov, İ., *Goroda Voljskoy Bulgarii*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2003.
- Halit, N., *Meçeti Srednevekovoy Kazani*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2011.
- Hudyakov, M., *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. A. İshakî, haz. İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2018.
- İshakov, D., *İstoriçeskaya Demografiya Tatar*, Fen Yayınevi, Kazan, 2014.
- İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremön v Semi Tomah*, I-VII, Kazan, 2002-2014.
- İzmaylov, B., Karimov, İ., *Starotatarskaya Sloboda*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2012.
- Kamalov, İ., “Kazan Hanlığının Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği”, Bilig, Sayı: 58, Ankara, 2011, s. 203-210.
- Kanlıdere, A., “Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri”, *Orta Asya Türk Tarihi*, ed. A. Kanlıdere, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2011, s. 168-190.
- “Kazan”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, ed. M. H. Hasanov, İnstitut Kazanskoy Entsiklopedii, Kazan, 2006, III, 152-171.
- Kazanskiy Kreml*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2005.
- Kemaloğlu, İ., “İdil Bulgarları”, İslam Tarihi ve Medeniyeti- 8 – Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 269-295.
- Kemaloğlu, İ., “Tatarların Ak Güvercini”, *Tarih ve Düşünce*, Temmuz-Ağustos 2005, Sayı: 60, s. 30-40.
- Kemaloğlu, İ., “Tatarlar ve Tataristan”, *Yeni Türkiye Dergisi*, No. 53, Türk Dünyası Özel Sayısı, Temmuz-Ağustos 2013, II, 2013-2025.
- Makarov, D. M., “Çarlık Rusyası’nın Kazan Halklarını Hristiyanlaştırma Politikası”, çev. İ.

Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*; haz. İ. Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 153-192.

Mercanî, Ş., *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2008.

Muhamadiev, A., *Drevnie Moneti Kazani*, Tatarskoe Knijnnoe İzdatelstvo, Kazan, 2005.

Naselenie Kazani 1863-1923, İzdanie Statistiçeskogo Upravleniya ATSSR, Kazan, 1923.

PSRL, III, Voskresenskaya Letopis, haz. A. İ. Tsepkov, Ryazan, 1998.

PSRL, VI, Tverskaya Letopis, haz. A. İ. Tsepkov, Ryazan, 2000.

Salihov, R.- Hayrutdinov, R., *Pamyatniki İstorii i Kulturu Tatarskogo Naroda. Konets XVIII-Naçalo XX Vekov*, Fest Yayınları, Kazan, 1995.

“Sennoy Bazar”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2010, V, 302.

Sultanov, R. İ., *İstoriçeskaya Geografiya Kazani (Gorod i Ego Predmestya v XVI-XVII vv.)*, Kazan, 2004.

“Tatarı”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2010, V, 569-584.

Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi resmî internet sitesi: <http://www.antat.ru/ru/> Erişim Tarihi: 13.12.2020.

Tataristan Cumhuriyeti'nin resmî internet sitesi: <http://tatarstan.ru/about/industry.htm> Erişim Tarihi: 13.12.2020.

Tatarskaya Entsiklopediya, Kazan, 2002-2015, I-VI.

Usmanov, M., *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İ. Kemaloğlu– J. M. Bapaeva, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.

Zagidullin, İ. K., *Perepis 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii*, Tatarskoe Knijnnoe İzdatelstvo, Kazan, 2000.

“Zapası Nefti Tatnefti...”, *Kommersant*, Erişim Tarihi: 07.05.2020.

Znamenitje Lüdi o Kazani i Kazanskom Krae, haz. A. V. Garzavin– İ. A. Novitskaya, Cien Neşriyat, Kazan, 2005.

Taşköprü

PRİZREN

Abdulkadir SYLKA*

Giriş

Farklı medeniyet ve dinlerin kültürel değerlerini yansıtan ender Balkan şehirleri arasında yer alan Prizren, Kosova'nın güneybatısında kurulmuştur. Kosova'nın en büyük ikinci şehri olan Prizren, günümüzde 627 km² yüz ölçümü ve 177.781 nüfusuyla¹ Kosova'nın en önemli kültür merkezlerinden biridir.² Prizren'de dinî yapı bakımından Müslüman, Katolik ve Ortodoksların yan yana yaşadıkları görülmektedir. Günümüzde Kosova'da olduğu gibi Prizren'de de nüfusun %95'i Müslüman,³ %2'si Ortodoks, %1'i Katolik ve %2'si diğer din ve inanç mensuplarından oluşmaktadır.⁴

Prizren şehri Prizren ovasının güneyinde Şar Dağları'nın uzantısı olan Cvilen Dağı yamaçlarında, Duv Boğazı'ndan Prizren Bistriçası'nın çıktığı yerde bulunur. Prizren bölgesi batıda Paştrik Dağı'nın tepesiyle geçen Beyaz Drin Nehri'ni kesen, buradan da Koritnik Dağı'na doğru giden ve bu dağdan geçen Kosova-Arnavutluk sınırına kadar yayılır. Şehrin güneydoğusundaki Şar Dağları Prizren'nin Kosova ve Makedonya arasındaki sınırını oluşturur. Şehrin rakımı ortalama 412 m iken bazı yerlerde de yükseklik

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (İslam Tarihi) Doktora Öğrencisi, Ankara/Türkiye, kadir_s1986@hotmail.com

1 <https://kk.rks-gov.net/prizren/qyteti/siperfaqja/> Erişim Tarihi: 03.06.2020.

2 Raif Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, Kosova Türk Araştırmacıları Demeği, Kitap Yayınları-8, Prizren, t.y., s. 17.

3 Murat Yılmaz, *Kosova Bağımsızlık Yolunda*, İHH Yay. İstanbul, 2005, s. 23.

4 Orhan Bislimaj, *Röportaj*, Erişim Tarihi: 21.10.2020 (Prizren İslam Birliği Kurulu Baş İmamı).

500 m'ye çıkmaktadır. Şar Dağları'nın bazı tepelerinin yüksekliği ise 2000 m'yi aşmaktadır.⁵ Prizren, kuzeyde Suhareka ve Rahoveç, güneyde Dragaş, doğuda Shterpeca şehirleri ve batıda Arnavutluk Cumhuriyeti sınırları ile komşusudur. Bir kültür şehri olan Prizren, başkent Priştine'ye 85 km, Makedonya'nın başkenti olan Üsküp'e 120 km, Arnavutluk başkenti Tirana'ya ise 190 km uzaklıktadır.

Siyasi Tarih

Prizren şehri tarih boyunca değişik isimlerle adlandırılmıştır. Bizans döneminde II. Vasilius'un 1019 tarihli beratında "Theranda" adıyla anılmaktadır. Bu bölgede daha önce İller boylarına mensup Dardanlar yaşamıştır. Ayrıca Roma egemenliğinin maddi kalıntılarına da bugün bu bölgenin civar şehir ve köylerine rastlanmaktadır. Roma İmparatorluğu döneminde burada ilk kent olarak Theranda'nın kurulduğuna inanılmaktadır.⁶ Daha sonra Osmanlı dönemi yazılan kaynaklarda ise Pürzeyn, Perzerrin, Pürzen, Zerin gibi adlar kullanılmaktadı ve tüm bu isimler "zenginlik dolu şehir" anlamına gelmektedir.⁷ Osmanlı fethinden önce Sırp yönetiminde olan Prizren şehri, Fatih Sultan Mehmet zamanında 1455 yılında fethedilmiştir.⁸ Fethedilen her şehirde dinî, sosyal ve ticari yaşam için en gerekli koşulları sağlama girişiminde bulunma geleneğine sahip çıkılarak Osmanlı ordularının Prizren'e girmesinin ardından şehirde namazgâh inşa edilmiştir.⁹

İstanbul fethedilene kadar Osmanlı'nın önemli kültürel merkezleri Bursa haricinde Priştine ve Prizren gibi Balkan topraklarında yer alan beldelerdir.¹⁰ Osmanlılar, İslam dininin Balkanlarda ve Kosova'da yayılmasında çok büyük bir rol oynamışlardır. Osmanlıların XIV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar bu bölgede hüküm sürmüş olmaları, bölgenin İslamlaşmasında önemli bir etken olmuştur.¹¹ İslam'ı kabul eden bu bölge aynı zamanda Osmanlı'ya birçok devlet, din ve ilim adamı kazandırmıştır.

Osmanlı'nın son dönemine doğru XIX. yüzyılda Prizren, 1500 dükkânı ile Arnavutluk topraklarının ikinci en önemli ekonomik ve ticari merkeziydi. Prizren, Arnavutluk Ulusal Hareketi tarihinde özel bir yere sahip olup, Ymer Prizreni yönetiminde 10 Haziran 1878'de kurulan Arnavut Prizren Cemiyeti'nin başkenti olmuştur.¹²

Prizren şehri, 1912 yılında I. Balkan Savaşı esnasında General Janković komutasındaki Sırp tarafı tarafından ele geçirilir. Kale içi her şeyiyle havaya uçurulur. Ardından

5 <https://kk.rks-gov.net/prizren/qyteti/siperfaqja/> Erişim Tarihi: 20.11.2020; Bkz. Fatmir Toçi, *Kosova ne Veshtrim Enciklopedik*, Botimet Toena, Tirane, 1999, s. 5-8.

6 Ahmet S. İğciler, *Prizren'de Eski Halk İnançları*, 23 Nisan Yayınları, Prizren, 2017, s. 17.

7 Raif Vırmiça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, I, 17-18.

8 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul, 2013, s. 21, Bkz. Skender Rizaj, *Kosova dhe Shqiptaret Dje Sot Dhe Neser*, Prishtine, 1992, s. 9; Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 463.

9 İğciler, s. 17.

10 Mustafa İsen, *Ötelerden Bir Ses*, Akçağ Yay., İstanbul, 2001, s. 216.

11 Nexhat İbrahimi, *İslami dhe Muslimanet ne Tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin Mesjetar*, Logos-A Yayınevi, Prishtine, 2003, s. 6.

12 Muhamet Piraku, *Myderiz Ymer Prizreni Ora, Zemra dhe Shpirti i Lidhjes Shqiptare 1877-1887*, s. 41-43; Kristo Frashëri, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit 1878-1881*, Sharri, Prishtine, 2003, s. 86

bazı tarihî camiler de yıkılır. II. Dünya Savaşı sırasında Prizren şehri 1943 yılına kadar İtalyan işgali altında bulunmuştur. Savaşlar esnasında ortaya çıkan yıkım, demiryolu sisteminin kurulmasıyla bazı endüstri faaliyetlerinin başladığı 1960 yılına gelinceye kadar düzelmemiştir. Bununla birlikte yıkım ve fakirliğin Prizren'i çirkin modernleşmeden koruduğu söylenebilir. Tito yönetiminde geçen yıllarda Hristiyanlığa ve Müslümanlığa ait tarihî eserlerde yoğun bir restorasyon çalışması gerçekleştirilmiştir.¹³

1980'de Tito'nun ölümünden sonra ülke genelinde siyasi, ekonomi ve sosyal dengelerin bozulmaya başlamasıyla beraber Kosova'nın özerk statüsü kaldırılarak Sırbistan'a ilhak edilmiş, 1998 yılında Sırp baskısının artması ve Sırbistan'ın Kosova'ya karşı kara harekâtına girişmesiyle tüm Kosova'da olduğu gibi Prizren'de de zor günler başlamıştır. Prizren, NATO'nun Sırbistan denetimindeki Yugoslavya'ya 1999'daki müdahalesinden sonra Birleşmiş Milletler'in kontrolüne girmiştir.

Sansasyonel tarihî geçmişine rağmen Prizren şehri çok sayıda kültürel ve tarihî mirasa sahip olmuştur. Bunların en önemlileri arasında Şadırvan Çeşmesi,¹⁴ Maraş, Kale, Bayraklı Camii, Sinan Paşa Camii, Şehir Hamamları, Taş Köprü ve yüzyıllar boyunca miras kalan vatandaşların yerel evleri bulunmaktadır.

Eski ve yeni kültürlerin kaynaştığı, çok sayıda tarihî ve kültürel anıtlara sahip olan Prizren'in zengin mazisi çoğu araştırmacının konusu olmuş, şehir hakkında binlerce sayfa yazılmasına sebep olmuştur.¹⁵ Günümüzde Priştine yönünden Prizren şehrine girerken, şehrin çok sayıda cami ve güzel minareleri, selamlıklar ve bahçeli evleri, kaldırımlı dar sokakları, eski dükkânları, hamamları, taş çeşmeleri, köprüleri ve eski kalesi dikkat çekmektedir.¹⁶ Bütün bu özellikleriyle Prizren daha ziyade bir Anadolu kasabasını andırmaktadır.

Demografik ve Dinî Yapı

Balkan savaşları döneminde Osmanlı Devleti Prizren'i kaybetmiştir. Bundan sonra Prizren, Sırp Krallığı'na katılırken toplumsal-ekonomik durumunda büyük değişimler olmuştur. Ekonomik sebeplerden dolayı XIX. yüzyılın sonlarına doğru nüfus yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Müslümanların önemli bir kısmı Türkiye'ye göç etmeye başlamış ve bu göç daha sonraki yıllarda yoğunluk kazanmıştır.¹⁷ 1998-1999 savaşı esnasında Prizren şehriden Arnavutluk, Makedonya ve Türkiye'ye göçler olmuştur. Fakat savaş bitiminde halkın çoğu tekrar şehre dönmüşlerdir.

Prizren'de dinî yapı bakımından Müslüman, Katolik ve Ortodoksların yan yana yaşadıkları görülmektedir. Günümüzde Kosova'da olduğu gibi Prizren'de de nüfusun

13 Machiel Kiel, "Prizren", *DİA*, Ankara, 2012, XXXIV, 350.

14 17. yüzyılda, Sinan Paşa Camisi'nin inşasından sonra yapıldığı tahmin edilmektedir.

15 Raif Vırmiça, *Kukli Mehmet Bey Vakfiyesi*, C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi yay., 1. Baskı, 2010, s. 93.

16 Vırmiça, *Kukli Mehmet Bey Vakfiyesi*, s. 93.

17 İçciler, s.13.

%95'i Müslüman¹⁸, %2'si Ortodoks, %1'i Katolik ve %2'si diğer inanç mensuplarından oluşmaktadır.¹⁹

Müslümanlar; Arnavut, Türk, Boşnak ve Roman halklarından oluşur. Katolikler sadece Arnavutlardan, Ortodokslar ise Sırp ve Karadağlılardan mürekkeptir. Genel olarak Kosova'da Müslümanların sayısı çoğunlukta olmalarına rağmen günümüzde diğer din mensuplarına nazaran etkileri daha azdır. Özellikle siyasi sahada Müslümanlar ikinci planda kalmaktadır. Diğer din mensupları ise bazı ayrıcalıklara sahiptir.

1999 savaşıdan sonraki yıllarda ve özellikle son zamanlarda Batı dünyasından gelen çeşitli kuruluşların etkisiyle Kosova'daki Hristiyanlar daha ön plana çıkarılmışlardır. Dolayısıyla tasvip edilmeyen bazı olayların yaşanmaya başlandığı görülmektedir. Özellikle misyonerler tarafından gündeme getirilen ataların mensup oldukları din konusu zihni karışıklıklara sebebiyet verecek niteliktedir.

Resmî rakamlara göre Kosova halkının %95'i Müslüman olsa da önemli bir kısmının dinî bilgi düzeyinin düşük olduğu söylenebilir. Bunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi, komünizm rejimi döneminde bölge halklarının dışarıyla iletişiminin büyük oranda kısıtlanmış olması nedeniyle İslami açıdan kendilerini geliştirme ve bilgi kaynaklarına ulaşma fırsatı bulamamışlardır. Bu nedenle dinî alanda önemli bilgi eksiklikleri oluşmuştur. İkincisi sebep, Sırp mezaliminin özellikle Arnavut Müslümanlarını birincil hedef görmesi nedeniyle Arnavutlar arasında kabileci düşüncelerin daha fazla ön plana çıkması, etnik kimliğin dinî kimliğin önüne geçmesidir. Fakat son zamanlarda başta Türkiye olmak üzere bazı Arap ülkelerinden gelen İslami cemiyetlerin Kosova halkının sorunlarıyla alakadar olmaları ve bununla birlikte Kosova'da İslam Birliği tarafından gerçekleştirilen çeşitli eğitim faaliyetleri sonucunda İslami bilinçlenme ve bilgilendirmede kayda değer mesafeler katedilmiştir.²⁰

Ekonomik Durum

Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında en büyük zanaat merkezi olarak bilinen Prizren şehrinin XIX. yüzyılda birkaç önemli çarşısı bulunmaktaydı. En büyük çarşıları, Arasta ve Şadırvan çarşılarıydı. Zenginliği ile tanınan Arasta Çarşısı'nda zanaatlar sarraçlar, bıçakçılar, kazancılar, semerciler, keçeciler, terziler vb. gibi alanlara ayrılmaktaydı. Bu çarşı kent merkezindeki Arasta Köprüsü'nden Arasta Camii'ne kadar uzanmaktaydı. Şadırvan Çarşısı ise kuyumcular, tüfekçiler, kalaycılar, semerciler ve ahşap süslemelerini yapan zanaatkarlarla biliniyordu. Kayıtlara göre Prizren'de o dönemde 124 farklı zanaat kolu ve çarşıya bağlı olan 8 meslek grubu mevcuttur. Bu dönemde Prizren şehri silah yapımı ile de ünlü bir merkez olarak tanınmaktaydı.²¹

18 Yılmaz, s. 23.

19 Orhan Bislimaj, Röportaj, Erişim Tarihi: 21.10.2020 (Prizren İslam Birliği Kurulu Baş İmamı).

20 Abdylkader Durguti, "Ortadoğu'daki Mezhep Kavgalarının Balkanlara Yansımaları", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 114-115.

21 İğciler, s. 21.

1999 savaşı sonrası Prizren'deki ekonominin finans kapasitesi ağırlıklı olarak özel şirketlerden sağlanmaktadır. Zira savaştan sonra devlet fabrikalarının çoğu özelleştirilmiştir.²² Bütün şirketlerin finans güvencesi bankalara bağlıdır. Bankaların sundukları kredi olanakları geri ödeme dönemleri 3-5 yıllık vadeler hâlinde, yıllık faiz oranları da %12-14 arasındır. Bu rakamlar çok yüksek olmasına rağmen başka seçenek bulunmadığı için tercih edilmektedir. Genel olarak Kosova'nın bağımsızlığından bu yana en büyük sorunu işsizliktir ve gelecekte de birtakım reformların gerçekleşmemesi hâlinde aynı sorunun devam edeceği aşikârdır.

Prizren'in ekonomik ve ticari özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:²³

- Para birimi Euro,
- Tarım ve hayvancılık gelişmekte, tarım üretimi yaygın ama yeni teknoloji ve verimlilik çok düşük,
- Süt ve süt ürünleri yaygın,
- Yemek endüstrisi çok yaygın,
- Yaz ve kış turizmi için müsait,
- Tarihî anıtlar bakımından zengin,
- Genel olarak üretim düşük seviyede,
- En büyük ekonomik katkı ticaret,
- Eski el sanatları kaybolmak üzere,²⁴
- Endüstri çökmüş durumda,
- Ortalama maaşlar 150-400 € arası,
- İşsizlik oranı %30,
- Genç nüfus oranı yüksek

Günümüzde Prizren ekonomisi temelde turizm, tarım, ticaret, inşaat ve gıda işletmelerine dayalıdır. Belediyede kayıtlı olarak faaliyet gösteren yaklaşık 5200 özel işletme bulunmaktadır. Kosova ekonomisi için yıllık bazda ihracatın ithalatı karşılama ciddi bir dış ticaret açığına neden olmaktadır. Gerçekleştirilen uluslararası serbest ticaret anlaşması karşısında Kosova kurumlarının bir strateji geliştirememesi ve altyapı yatırımlarının yatırımcıları teşvik edebilecek teşvik politikalarını geliştirememesi, ithalatın ihracat karşısında her yıl artmasına sebep olmaktadır. Bilindiği gibi kapitalizmin temel teorile-

22 <http://www.pak-ks.org/> Erişim Tarihi: 22.10.2020, Kosova Özelleştirme Ajansı istatistiklerine göre 1999 yılından bu yana 2065 Devlete ait Fabrika vb. binalar satılmıştır.

23 Vırniça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 63.

24 Osmanlı Döneminde VIII. yüzyıldan itibaren Prizren şehrinde özellikle ahşap işçiliği halk sanatı haline gelmiştir. Bkz. Kristo Frashëri, *Historia e Qyteterimit Shqiptar (Nga kohet e lashta deri ne fund te Luftes se Dyte Boterore)*, s. 150.

rinden birisi uluslararası serbest ticaretin uluslararası refahı artıracığıdır. Bu durumun Kosova'daki tüccarların refahını artırdığı da kesindir. Ancak bu teori ile Kosova halkının refahının arttığı pek söylenemez. Ülkenin acilen yapısal reformlara ihtiyacı vardır.

İlmî ve Kültürel Hayat

Osmanlı Devleti eğitim ve öğretime değer verdiği için fethettiği topraklarda eğitim müesseseleri, mektep, medrese²⁵ gibi kuruluşları kurarak eğitim adına çeşitli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Şüphesiz ki sınırları içerisinde bütün coğrafyada eğitimi yaygınlaştırmak ve çağın ihtiyaçlarına cevap verebilmek için tüm zor şartlara rağmen var gücüyle çabalamış ve gayret göstermiştir. Prizren şehrinin Osmanlı topraklarına katılmasıyla birlikte eğitim için gerekli çalışmalar orada da başlatılmıştır. Bu sayede eğitim öğretimin kalitesi artırılmaya çalışılırken aynı zamanda Kosovalılara kimlik bilinci kazandırılıp millî değerleri ve dilleri koruma altına alınarak asimilasyon politikalarının önüne geçilmek istenmiştir.

Prizren şehri, Osmanlı döneminde bölgenin eğitim-kültür merkezi olarak Balkan Yarımadası'nda önemli bir yer tutmuştur. O dönemde mektepler hemen hemen her camide faaldir. Sûzî Çelebi'nin 1533 yılında yazılan vakıfnamesinde zanaatçılık, eğitim ve dinî yaşamın kaydettiği gelişmeler hakkındaki verdiği bazı bilgiler, Prizren şehrinin XVI. yüzyılın başlangıcında kalkınmış durumda olduğunu kanıtlamaktadır.²⁶

XV. yüzyılın ortasında Prizrenli şair Sûzî Çelebi masraflarını kendisi karşılayarak bir mektep inşa ettirmiş ve muallim olarak görev almıştır. İnşa ettirdiği bu okula çok sayıda kitap vakfederek o dönemde Kosova'da en büyük kütüphanesini kurmuştur. Sûzî Çelebi mektebine benzer şekilde, daha sonra Kukli Mehmet Bey, Gazi Mehmet Paşa, Müderris Ali Efendi, Mahmut Paşa gibi ünlü kişiler ve zenginler de kütüphane kurmuş ve finanse etmişlerdir. İlk medreseyi/ortaokulu XVI. yüzyılın ortasında Gazi Mehmet Paşa kurmuştur. Osmanlı döneminde Prizren şehrinde eğitim ve kültür faaliyetlerinde tekkeler de önemli rol oynamıştır. Tekkelerin başında şeyhler vardır, üyeleri ise derişlerdir. Dervişler tekkelerde yazı yazmayı, okumayı öğrenmekte, ilahi okumakta ve çeşitli dinî konular üzerinde tartışmalar yapmaktadır.²⁷

Önceki dönemlerden kalan önemli geleneklere sahip olan Prizren şehri, XVIII. ve XIX. yüzyılda çok sayıda sanatçıyı bir araya toplamış ve bölgede önemli bir ilim merkezi olmayı başarmıştır. Şiir alanında özellikle Arapça ve Osmanlıca-Türkçe olmak üzere el yazısı ile seçme kitaplarını yazan ünlü Prizrenli şairler; Âşık Çelebi, Bahari, Mümin, Nehari, Sûzî Çelebi, Mevlana Müderris, Ali Efendi, Şair Sa'di ve Şair Nuri gibi ün salmış önemli isimlerdir.²⁸

25 Belgeler Osmanlı döneminde Prizren'de 5 medresenin var olduğunu bildirmektedir: Gazi Mehmed Paşa Medresesi, Sinan Paşa Medresesi, Emin Paşa Medresesi, Mahmud Paşa Medresesi, Müderris Ali Efendi Medresesi. Bkz. Raif Vırnıç, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri*, I, 182-187.

26 İğciler, s. 13.

27 İğciler, s. 13.

28 İğciler, s. 12.

Günümüzde Kosova'da din eğitimi veren Alauddin Prizren Medresesi bulunmaktadır. Prizren Medresesi 1993'te açılmıştır. 1997 yılında ise kız öğrenci de almaya başlamıştır.²⁹ Ayrıca 2018 yılında Kosova İslam Birliği ile Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işbirliği ile Prizren şehrinde hafızlık Kur'an kursu açılmıştır.³⁰ Prizren İslam Birliği Kurulu'na bağlı camilerde de Kur'an Kursu eğitimi verilmektedir. Prizren'de bulunan çeşitli yerli ve yabancı STK'ler tarafından da Kur'an ve din eğitimi verilmektedir. Prizren şehri aynı zamanda hafızların yoğun yaşadığı bir şehirdir. Yapılan bir araştırmaya göre 1912-2012 yılları arasında Prizren ve civarında toplam 139 hafız tespit edilmiştir.³¹

Prizren Şehrinde Mutfak Kültürü

Prizren tarihsel açıdan köklü bir kültüre sahiptir. Sahip olduğu zenginliklerin etkisini yemek kültürüne de yansıtan şehir, zengin bir yöresel mutfaka sahiptir. Öyle ki Osmanlı'nın Kosova topraklarından ayrılmasından sonra bölgede ortak kültürel mirasın yaşamaya devam ettiğinin en bariz örneğini Prizren mutfağında bugün bile görmek mümkündür.³²

Kosova denildiğinde akla ilk olarak et ve hamur işi yemekleri gelmektedir. Özellikle yörenin börekleri, et yemekleri, köfteler, fırınlanmış et yemekleri ve tavalara tipik bir özellik taşır. Arnavut böreği, kol böreği, yumurtalı pıtaçka, fliya ve toplu adı verilen açma-poğaçaya benzeri hamur işi yemekler yan yanadır.³³

Kosova mutfağındaki alışkanlıklar köken olarak Türk olmakla birlikte, kültürler arası etkileşimin sonucu olarak tatlar ve pişirilme biçimleri çeşitlenip zenginleşmiştir. Kosova mutfağı, bu çok kültürlü yapının etkisi yanında bölgenin coğrafi yapısı ve iklim koşullarından da etkilenmiştir. Sebze olarak patates, lahanaya, biber, patlıcan ve prasa yemeklerde ağırlıklı bir yer tutar.

Kosova'da yemekler iki ana öğün üzerine kurulmuştur: kuşluk ve akşam yemeği. Kuşluk yemeği esas öğündür. Öğleye doğru yenir ve kahvaltıdan farklıdır. Bu yemekte kişiyi tok tutacak gıdalar tercih edilir. O nedenle öğleyin acıkılmaz ve akşamüstü yemek yenilir. Kuşluk yemeğinin bir zamanı vardır. Tarihte ise sabahleyin güneş doğmadan biraz önce kalkılıp tekrar yatılmaması hâlinde, alacakaranlıkta sabah namazından sonra bir şeyler yemek âdeti hemen yok gibidir.³⁴ İllaki bir şey tüketilecekse çay veya kahve tercih edilir.

29 Naim Ternava, *50-Vjet Te Medresese se Mesme "Alauddin" Prishtine*, Prishtine, 2003, s. 4-9; Bkz. Muhamed Ahmetaj, "Kosova Cumhuriyeti İslam Birliği ve Kurumları", *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2016, s. 65-100.

30 http://bislame.net/perurohet-instituti-i-hivzit-emin-pasha-ne-prizren/?fbclid=IwAR18XBs2trUVL_b1L4kfCNsncEp85aMoTww8K1J5D-RmFICORrX-rk1m6Q Erişim Tarihi: 15.10.2020.

31 Faik Miftari, *Hafizet e Prizrenit me Kreshine, Keshilli i Bashkesise Islame – Prizren*, Prizren, 2012, s. 17.

32 S. Dilek Yalçın, "Ortak Kültürlerden Ortak Tatlar: Kosova Mutfağı", *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 89, s. 282-283.

33 Samir Karahoda, *Prizreni Vendkalimi i Civilizimeve*, Komuna e Prizrenit Yay., Prizren, 2012, s. 102.

34 Yalçın, s. 283.

Akşam saatleri çay sonrası, tatlı ve özellikle süt ve yumurta ile yapılan tatlılar, kabak tatlısı, baklava ya da şekerpare, ayrıca son zamanlarda meşhur olan trileçe tatlısı ikramı bulunur. Eğer yemek ihtiyacı duyuluyorsa çay ile birlikte börek ya da poğaç, onların yanında Şar peyniri, ayvar adı verilen kırmızı kızartma biber, içi kaymaklı biber turşusu, sarımsak soslu kırmızı biber vb. tüketilmektedir.

Gün boyunca yemek aralarında kahve tüketimi dikkati çeker. Kahvenin sunumu yalnız olmaz, mutlaka “ekşi su” adı verilen maden suyu, soda, meyve suyu veya herhangi bir gazlı içecek ile ikram edilir. Böyle olunca kahve hem bir zevk aracıdır hem de bir ihtiyacı karşılamaktadır. Türk kahvesi ya da macchiato adı verilen kahve çeşidi sıklıkla, sayısına bakılmadan gün boyu tüketilebilir. Çay ise mutlaka şeker ve limonla servis edilir. Çay, kahve tüketimine nazaran daha azdır. Genellikle akşam yemeklerinden sonra sohbet ortamında içilen bir içecektir.

Prizren’de Örf ve Adetler

Prizren şehrinin gelenek ve görenekleri incelendiğinde, 1912’den 1951 yılına kadar geçen dönemde halkın yaşadığı göçler, acılar ve tüm sıkıntılara rağmen gelenekleri sayesinde geleceğe olan inançlarını hiçbir zaman yitirmedikleri görülür. Bütün basıklara rağmen zengin ve uygar geçmişlerine saygı göstererek geleneklerinden taviz vermemişlerdir.³⁵

İnsan hayatında genel olarak doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç önemli geçiş dönemi vardır. Bu önemli aşamalar çevresinde birçok inanç, âdet, gelenek ve dinî tören kümelenerek söz konusu geçişleri bağlı buldukları kültürlerin kalıplarına ve beklentilerine uygun bir şekilde yönetmektedir.

Prizren toplumunda doğumla ilgili inanış ve âdetler oldukça zengindir. Bu âdetlerin yaygın olmasının sebebi çocuğa verilen önemendir. Doğum, her zaman aileye mutluluk getiren bir olaydır. Çocuğun doğması toplum içinde kadının ve erkeğin saygınlığını artırır. Prizren şehrinde hamile kadınlara “hamile”, “iki canlı” vb. sıfatlar verilir.

Prizren şehrinde hayatın önemli bir aşaması olan evlenme geleneğinde; eş seçimi, görücülük, dünürçülük, kız isteme, nişan, düğüne davet, düğün hazırlıkları, kına gecesi, düğünle ilgili uygulamalar yoğun bir şekilde geleneğe bağlı olarak sürdürülmektedir. Aileler evlendirme meselesinde kız ve erkek çocuğuna eşit muamele yaparlar. İster evlilik ister sünnet merasimi olsun, düğünler genellikle 3-4 gün sürer. Düğün boyunca misafirlere ikram edilmek üzere büyükbaş kesilir. Ev düğünlerinde yemek ilk önce kadın misafirlere ikram edilir. Kadınlar yemeklerini akşamdan önce, erkekler ise akşam ezanı okunduktan sonra yerler. Kosova’daki düğün merasimlerini erkek ve kadınlar ayrı ayrı evlerde gerçekleştirmektedir. Kadınlar düğünü yapanın evinde, erkekler ise komşunun evinde misafir edilirler. Sofralar evin avlusunda kurulur. Her bir sofraya ayrı ayrı kişiler hizmet eder. Düğünlerde en çok yapılan yemekler çorba, etli yemek çeşitleri,

35 Nuran Malta Muhaxheri, “Kosova Türklerinin Halk İnançlarında Doğum, Evlenme ve Ölüm”, 9. Milletlerarası Türk Halk Kongresi, Gelenek Görenekler ve İnançlar, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2019, s. 233.

ızgara et, köfte ve börektir. Tatlı olarak baklava yapılır. Yemek yendikten sonra düğünün daha şöhretli ve dillere destan olması için kadın kısmına def, erkek kısmına ise davul zurna çalınır. Muhafazakâr ailelerde bu tören sohbet ve ilahiler eşliğinde gerçekleşir.

Sünnet düğünleri, ailenin maddi durumuna göre değişmekle birlikte, genellikle erkek çocuk 7-10 yaşlarındayken gerçekleştirilir. Düğünde büyük bir ziyafet verilir; tüm akraba, dost ve komşular davet edilir. Yeterli maddi imkânları olmayanların çocukları hayırseverlerce sünnet ettirilir. (Bazı durumlarda bir evde evlilik töreni olduğu zaman, ailenin küçük çocukları da sünnet olmaktadır.) Düğün günü çocuk, yıkanmaya hazırlanır. Çocuğu, anneanesi, babaanesi, halası ve teyzesi avlunun ortasında beraber yıkarlar. Çocuk yıkandıktan sonra temiz elbiseler giydirilir, başına şapkası takılır. Düğün davetlileri çocuğa hediye verir. Hediyeler çocuğun şapkasına yerleştirilir ve geziye çıkarılır. Gezdirme olayı çalgılar eşliğinde, araba konvoyları ve akrabaların halaylarıyla devam eder. Gezdirmeden önce bayrak süslemeleri yapılır. Gezi esnasında, en önde bayrak gider. Bayrağı yeğen taşır. Ardından köyün imamı ve çocuğun dayısı gelir. Daha geride ise yakın akrabalar gelirler.³⁶

Prizren şehrinde, vefat edenlerin defin işlemleri âdetler çerçevesinde genel olarak dinî inanışlara göre gerçekleştirilmektedir. Cenaze işleminin duyurulması, cenazenin yıkanması ve gömülmesi usul ve âdetleri dinî geleneklere uygun olarak yapılır. Vefat eden için camide cenaze namazı kılınır ve yakınları tarafından mezarlığa defnedilir. Eğer kişi akşam vaktinde vefat ettiyse yakın akrabalar toplanıp ölüyü sabaha kadar beklerler. Vefat eden kadınsa kadınlar, erkek ise erkekler sabaha kadar cenazenin başında bekler. Ölü gömüldükten sonra herkes evine dağılır. Sadece yakınlar ölenin evine gelir, yemeklerini yerler. Ertesi gün erkekler üç gün misafir bekler. Baş sağlığı dilemek için bütün tanıdıklar ziyarete gelirler. Kadınlar ise ölünün yedisine kadar misafir bekler.

Cenaze ile ilgili bütün işlemlerde komşular arasında sağlam bir yardımlaşma dikkat çekmektedir. Baş sağlığına çok önem verilmekte, üç gün içinde yapılması daha makbul kabul edilmekle birlikte, ölünün kırkına kadar da baş sağlığı verilebileceği anlaşılmaktadır. Ailesi vefatın yedinci ve kırkıncı günü ile vefatının seneidevriyesinde anma törenleri yapar. Vefatın ardından beşinci veya yedinci gününde, imam eşliğinde eve yakınlar davet edilir ve müteveffa için mevlit-i şerif, Yasin Suresi ve çeşitli dualar okutulur. Bu merasim, ailenin maddi durumuna göre hem kırkında hem de senesinde tekrarlanır.³⁷

Kısaca bu bölgede, bir insan yaşamının en önemli evrelerinde ve aile çerçevesinde gerçekleştirdiği gelenek, görenek ve inançlarına göz attığımızda genel olarak İslam etkisiyle gelişen, şekillenen ve Osmanlı ile birlikte yerleşen değerler olduğu söylene-bilmektedir.

36 Malta Muhaxheri, s. 237.

37 Malta Muhaxheri, s. 238.

Prizren'de Ramazan

Kosova'nın güzide kenti Prizren, Ramazan heyecanının apayrı yaşandığı bir bölgedir. Bu şehirde kültürel ve dinî faaliyetler bir ay boyunca hiç eksik olmaz. Özellikle Türk Taburu tarafından kentin merkezinde kurulan iftar çadırları, Türkiye Diyanet Vakfı, Türk Kızılay'ı ve çeşitli yerli ve uluslararası STK'lerin düzenlediği faaliyetler halkın büyük ilgisini çekmektedir. İftara bir saat kala işten, alışverişten dönen veya fırından çıkacak taze pitaykaları almak için sıraya giren insanlar ile yollar birden yoğunlaşır. Pitayka kokusunun sardığı şehirde ezan sesiyle birlikte yollar yavaş yavaş boşalır ve iftar sevinci tüm evlerde yaşanır. Eğer Ramazan'ın birkaç gününü Prizren'de geçirmeyi düşünüyorsanız, teravih namazını Emin Paşa Camii'nin avlusunda açık havada kılmayı deneyebilir, teravih namazından sonra ise Sinan Paşa Camii'nin avlusundaki çay bahçesinde vakit geçirebilirsiniz.³⁸

Anıtsal Eserler

Kosova, 1389 yılında gerçekleşen Kosova Savaşı'nın ardından Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Beş yüz yıldan fazla Osmanlı hâkimiyeti altında kalan Kosova, Osmanlı'nın sanat alanındaki ilerlemelerinin etkisi altında kalmasına rağmen, gelenekçi yapıyla ön planda olup, yerel Arnavut âdetlerini de içermesiyle göz önünde durmaktadır. Çoğunu camilerin oluşturduğu mimari eserler arasında, cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dinî; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim; kale, hisar, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askerî yapılar inşa edilmek suretiyle, Osmanlı şehir mimarisi anlayışı bölgeye hâkim olmuştur. Osmanlılar bölgede âdeta yeni bir hayat tarzı ve medeniyet kurmuşlardır.

Sırp hâkimiyetinde neredeyse terk edilmiş bir hâlde olan Prizren, Osmanlı idaresine geçtikten kısa bir süre sonra iskân ve imar edilmeye başlanmıştır.³⁹ Osmanlı döneminde Prizren'de inşa edilen cami, mescit, namazgâh, medrese, tekke, türbe, mezar, hamam, kütüphane, çarşı, çeşme, şadırvan, sebil, han, kervansaray, saat kulesi, köprü, kale vb. gibi mimari eserlerin bir bölümü hâlâ yerinde durmaktadır.

Bunların haricinde Hristiyanlara ait ibadethaneler de vardır. Günümüzde Kosova'da Osmanlı döneminden önce inşa edilen çok sayıda tarihî kilisenin varlığı Osmanlı'nın diğer din mensuplarına karşı hoşgörüsünü açıkça göstermektedir.⁴⁰

Osmanlı döneminde olduğu gibi bugün de Kosova'da kültürün, yazının, sanatın ve diğer kültürlerin belirli bir seviyeye ulaşmasında Prizren şehrinin özel bir katkısı vardır. Prizren şehri, Osmanlı döneminde en fazla cami inşa edilen şehirdir.⁴¹ Günümüze de

38 Abdulkadir Sylka, "Kosova'da Ramazan", *İyilik Bülteni*, TDV Yay., Nisan-Haziran 2015, Sayı: 117, s. 69.

39 Sadullah Gülten, "Prizren Vakıflarına Dair", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 24, 2013, s. 133.

40 Mehmet Z. İbrahimgil, "Kosova'daki Türk Eserleri Hakkında Genel bir Değerlendirme", *Medeniyet Araştırma Bilim Dergisi*, Agon Grafi Yay., Prizren, 2002, Sayı: 1, s. 31.

41 Vırniça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 13.

bakacak olursak Osmanlı döneminden kalan camilerin çoğu yine Prizren şehrinde dir. Bu ve pek çok özelliklerinden dolayı bu şehir Anadolu'daki Amasya şehrine benzetilmektedir. Osmanlı döneminde (1389–1912) Prizren'de toplam 28 cami inşa edilmiştir. Ayverdi, Prizren'de 35 cami ve 1 mescidin inşa edildiğini bildirmektedir.⁴² Bazı kaynaklara göre ise bu sayı 37'ye çıkmaktadır. 1912'den sonra bu camilerden 9'u Sırp tarafından yıkılsa da günümüzde 19'u hâlâ ayakta dır. Prizren'de son Kosova savaşından sonra restore edilen bir de namazgâh vardır. Günümüzde ise Prizren sınırları içerisinde faal olan 85 cami ve 2 mescit, 8 faal olmayan cami ve inşaatları devam eden 3 cami ile birlikte toplam 98 cami bulunmaktadır.

Sinan Paşa Camii: Prizren şehrinin en güzel camilerindedir.⁴³ Uzun ince minaresiyle dikkat çeken yapı, Prizren'in merkezinde şadırvan bölgesinde yer almaktadır. Caminin kurucusu, Şam, Bosna, Erzurum ve Kars valisi gibi görevleri üstlenen Sufi Sinan Paşa'dır. Kendi adıyla anılan bu cami, 1613 senesinde inşa edilmiştir. Osmanlıların Balkanlardan çekilmesiyle amacına uygun olarak hizmet etse de I. Dünya Savaşı'ndan sonra askeri depo olarak kullanılmıştır. 29 Kasım 1915 senesinde bu güzel caminin üç kubbeli revakı, bir bomba patlamasıyla yıkılmış, kitabesi de yok olmuştur.⁴⁴ 1939 yılında camide başlatılan arkeolojik çalışmalarda, üç kubbeli son cemaat yeri yıkılmıştır. Sırpların bunu bahane ederek camiyi yıkmak istediklerini anlayan Müslüman halkın itirazları sonucunda, başlatılan arkeolojik çalışmalar durdurulmuştur.

Komünizm dönemi boyunca müzeye çevrilen Sinan Paşa Camii'nde uzun yıllar ibadet yapılmamıştır. 1991 yılından başlayarak camide iki yıl boyunca sadece Ramazan aylarında teravih namazları kılınmış, daha sonra 1993 yılında tam zamanlı olarak ibadete açılmıştır.⁴⁵ Sinan Paşa Camii'nde hâlen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlendirmiş olduğu imamlar görev yapmaktadır, vaazlar ve hutbeler ise ilgili imamlar tarafından Türkçe verilmektedir. Bu caminin restorasyon ve çevre düzenlemesi çalışmaları projesi 2011 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından tamamlanmıştır.

Gazi Mehmet Paşa (Bayraklı) Camii: Gazi Mehmet Paşa Camii'nin günümüze kadar korunmuş kitabesinden 1573-74 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre kitabede verilen tarih, caminin inşa edildiği yıla değil, kitabenin konulduğu yıla ait olduğuna işaret etmektedir.⁴⁷ Cami tek kubbe ile örtülüdür. Cami, Mehmet Paşa ismini taşısa da kandil gecelerinde caminin minaresine bayrak çekildiğinden halk arasında Bayraklı Camii olarak da bilinmektedir. Caminin bitişiğinde müderris konağı, medrese binası, dokuz çeşmesi ve kütüphanesi bulunmaktadır. Hâlen beş

42 Erem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, Bilmen Yay., İstanbul, 1981, s. 179-192.

43 Ömer Turan-Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, TBMM Kültür Sanat Kurulu Yay., Ankara, 2004, s. 254.

44 Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 168.

45 Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 172.

46 Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 199.

47 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, İstanbul, 2000, III, 187.

vakit namaz kılınan cami, Prizren'in en büyük merkez camilerinden biri sayılmaktadır.⁴⁸

Namazgâh (Kırık Camii): Namazgâh'ın⁴⁹ Fatih Sultan Mehmed tarafından 1455 senesinde Bosna fethine gidilirken askerlin konuşlandığı yerde Cuma namazını eda etmek için inşa ettirildiği düşünülmektedir.⁵⁰ Osmanlılar Prizren'in fethinden hemen sonra Prizren'deki Müslümanların ve askerlerin ihtiyaçlarını gidermek için ilk dini eser olarak bu mabedi inşa etmişlerdir.⁵¹ Namazgâh 1912 senesinde Osmanlı egemenliğinin son bulmasıyla Sırp lar tarafından yıkılmıştır. Namazgâhtan arta kalan bir dikili taş olduğundan, halk arasında Kırık Camii olarak adlandırmıştır. 2001 yılında eski belgele-re dayanılarak Türkiye Cumhuriyeti tarafından tekrar inşa edilmiştir. Günümüzde ise yaz aylarında zaman zaman Cuma namazları, Ramazan aylarında ise şartlar elverişli olduğu sürece Prizren İslam Birliği'nce tayin edilen imamlar tarafından teravîh namazları kıldırılmaktadır. Bu namazgâh sadece Prizren'de yaşayan Müslümanlar için değil tüm Kosova halkı için büyük önem taşımaktadır.⁵²

Mahmut Paşa Camii: 1455 yılında kaleye konuşlanan Osmanlı askerlerinin dinî vecibelerini yerine getirmeleri için kalede bir cami ve yanında bir hamam inşa edilmiştir. Yıllar içerisinde cami yıkılmış ve 1828 senesinde yeni bir cami Mahmut Paşa tarafından inşa edilmiştir.⁵³ 1683-1689 yıllarında yaşanan Avusturya-Osmanlı savaşlarında Prizren Kalesi çok zarar görmüş, cami ve diğer mimari eserler yerle bir edilmiştir.⁵⁴ Bir dönem harap kalan kalede 1798 yılında Prizren mutasarrıflığında bulunan Rotla ailesi paşalarından Rüstem Paşa'nın yapmış olduğu onarımlar dikkati çekmektedir.⁵⁵ Bazı rivayetler Osmanlıların Prizren'den çıkmalarından kısa bir süre önce yaşanan Bulgar istilası döneminde caminin yıkıldığını ve bir daha onarılmadığını bildirir. Mahmut Paşa Camii'nin duvar kalıntıları günümüzde kalede mevcut olup Prizren İslam Birliği tarafından aslına uygun yaptırılması için izin verilmesi konusunda ilgili makamlara birkaç defa başvuruda bulunulmasına rağmen şimdiye kadar herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Gazi Mehmet Paşa Hamamı: Hamamın inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda 1564 yılında yapıldığı bildirilmekte, bir rivayete göre de Gazi Mehmet Paşa Camii'nden önce inşa edildiği ileri sürülmektedir.⁵⁶ Osmanlı döneminde Prizren şehrinde inşa edilen Gazi Mehmet Paşa Hamamı, Kosova'daki en büyük hamam olarak bilinmektedir. Tarihi ve mimari özellikleriyle değerli olan bu hamam,

48 Esma Arıcan, "Kosova-Prizren'deki Osmanlı Eserlerinin Arşiv Belgeleri ile Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti, Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, Bükreş, Romanya 1-5 Kasım 2006, İRCICA, 2011, s. 169.

49 Açıkta namaz kılmak için, üstü açık olan mescit anlamına geliyor.

50 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, III, 29.

51 Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 463.

52 Raif Vırmiça, *Kosova'da Fatih Devri Eserleri*, Kosova Türk Araştırmacılar Derneği Yay., Prizren, 2009, s. 48.

53 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, III, 184.

54 Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 432.

55 Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 432.

56 Vırmiça, *Camiler Kenti Prizren*, s. 219.

devlet himayesi altına alınarak Kosova ve UNESCO'nun⁵⁷ tarihî anıtları listesinde çok önemli bir yere sahiptir.⁵⁸

Prizren Kalesi: Orta Çağ döneminde savunma kalesi olarak kullanılan Prizren Kalesi, Prizren'in tepelerinden birine inşa edilmiştir. Tarihî açıdan derin bir önem taşıyan kale bugün turistlerin oldukça yoğun şekilde ziyaret ettiği bölgeler arasında yer almaktadır.

Prizren'deki Mimari Eserlerin Dinî Hayata Etkisi

Osmanlı Devleti, Balkanlarda medeniyetlerini yansıtan şehir dokusuna uygun mimari eserler inşa ederek fethettikleri bölgede kalıcı olmuşlardır. Prizren'de sanatsal ve mimari özelliklerinden dolayı birbirinden farklı dönemleri gösteren eserler Müslümanların günlük yaşantılarının bir parçasını oluşturmaktadır.⁵⁹ Dolayısıyla Osmanlıların bu bölgeye yönelmesiyle İslam'ın yayılmasında, sosyal ve kültürel hayatının gelişmesinde mimari eserlerin büyük rolü olduğu bilim insanları tarafından da kabul edilen bir gerçektir.

Kosova'da yaşayan Müslümanlar için Hz. Peygamber sevgisi ayrı bir anlam ifade etmektedir. Beş asırdan fazla Osmanlı Devleti idaresi altında kalan Kosova topraklarında yaşayan Müslümanlarda Hz. Peygamber'e duyulan aşk ve sevgi başka hiçbir insana karşı hissedilmemiştir. Prizren'de yaşayan Müslümanlar Mevlid Kandili'ni özellikle manevi değeri yüksek olan ve Osmanlılar tarafından inşa edilen camilerde icra etme kültürünü günümüzde de devam ettirmektedir. Mevlid, Prizren toplum hayatında kıymet ifade eden bir gelenektir. Son zamanlarda kısmen değerini yitirmeye başlamış olsa da hâlâ yaygınlığını sürdürmektedir. Mübarek gün ve gecelerin yanında doğum, ölüm, sünnet, evlilik, inşa edilen yeni eve girme gibi pek çok vesile ile gelenekler günümüze kadar sürdürülmüştür.

Günümüz

Kurulduğu coğrafya itibarıyla önemli bir tarihî şehir konumunda olan Prizren, birçok siyasi, askerî ve ekonomik olayın yönlendirildiği bir merkezdir. Günümüzde Kosova'nın kültürel başkenti diyebileceğimiz Prizren'in nüfusu yaklaşık 200.000 kişidir. Şehirde, tarih boyunca etnik ve dinî unsurların birlikte yaşadığı yapı bugün de devam etmektedir. Şehrin %95'i Müslüman olmasına rağmen çok dinli ve hoşgörülü bir şehirdir. Prizren şehrinde dinî hoşgörünün gerçek manada günümüzde de yaşatıldığıнын en büyük kanıtı Sinan Paşa Camii, Katolik Kilisesi ile Sırp Ortodoks Kilisesi'nin yan yana bulunmasıdır. 1999'da meydana gelen Kosova Savaşı'ndan sonra barışın korunması amacıyla kitle iletişim araçlarında yapılan propagandalarda, etnik ve dinî bakımdan en karışık yapıya sahip olmasına rağmen en sakin şehir olması sebebiyle örnek alınması gereken şehir olarak gösterilmektedir.

57 Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü.

58 Raif Virmiça, *Kosova Hamamları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 27.

59 Raif Virmiça, *Kosova Tekkeleri Türbeleri ve Kütabeli Mezar Taşları*, Sufi Kitap Yay., İstanbul, 2010, s. 26.

Prizren'in ekonomisi ticaret, hayvancılık, yemek endüstrisi, tarım ve inşaata dayanır. Bu sektörlerde çalışanlar, nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Şehirde önemli bir sanayi tesisi bulunmamaktadır. İşsizlik oranının çok yüksek olduğu Prizren'in en önemli geçim kaynakları arasında yemek endüstrisi, ticaret, tarım ve hayvancılık yer alır.

Kosova'nın Priştine'den sonra ikinci önemli şehri olan Prizren ayrıca önemli bir kültür merkezidir. Prizren camileri, hamamları, köprüleri, çeşmeleri ve tarihî evleri ile tipik bir Osmanlı yerleşim yerini canlandırmaktadır. Prizren şehri aynı zamanda çeşitli sanatsal faaliyetlerinin icra edildiği şehir olarak da bilinmektedir. Şehirde önemli müzik grupları, korolar ve halk dansları bulunmaktadır. Prizren festivaller kenti olarak tanınmışken; kentte müzik, tiyatro ve sinema etkinliklerine sıkça rastlanmaktadır.

Günümüzde Prizren şehrinde 47 ilköğretim, 6 lise bulunmaktadır. Arnavutça eğitimin dışında bazı okullarda Türkçe ve Boşnakça dillerinde de eğitim verilmektedir. Prizren şehrinde özel okullar da mevcuttur. Bu özel okullar arasında 2017 yılında Türkiye Maarif Vakfı tarafından açılan okul ve 2006 yılında Alman menşeli "Loyola" adıyla ilköğretim, orta ve lise düzeyinde eğitim veren okul zikredilmeye değerdir. "Ukshin Hoti" Prizren Üniversitesi, Prizren şehrindeki tek devlet üniversitesidir. Özel üniversiteler arasında ise Kolegji Universitar "Universum", Kolegji Universitar "Fama", Kolegji Universitar "Biznesi" olmak üzere toplam 3 üniversite bulunmaktadır.

Prizren'de Türkçe ikinci resmî dil olarak kullanılmaktadır. Türk toplumunun yoğun olarak yaşadığı şehir olarak bilinen Prizren şehrinde 1 Eylül 2015 tarihi itibarıyla T.C. Prizren Başkonsolosluğu faaliyete geçmiştir. Türkiye bu suretle Kosova'da başkonsolosluk açan ilk ülke olmuştur.

Şehir ayrıca canlı yaşantısı ile dikkat çekmektedir. Elverişli coğrafi konumu ve arkeolojik mirası sayesinde, Prizren şehri haklı olarak "müze kenti", "açık hava müzesi" ve hatta "Balkanların Dubrovnik'i" olarak adlandırılmıştır. Prizren şehrini ziyaret etmek isteyenler için; Prizren Kalesi, Taş Köprü, Sinan Paşa Camii, Gazi Mehmet Paşa Hamamı, Maraş Mahallesi gibi tarihî yerler ziyaret edilmesi gereken mekânlar olarak zikredilebilir.

Kaynakça

- Ahmetaj, Muhamed, “Kosova Cumhuriyeti İslam Birliği ve Kurumları”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2016. Sayfa aralığı eklenmelidir.
- Arıcan, Esmâ, “Kosova-Prizren’deki Osmanlı Eserlerinin Arşiv Belgeleri ile Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti, Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, Bükreş, Romanya 1-5 Kasım 2006, İRCİCA, 2011, s. 161-172.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, III, İstanbul, 2000.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1981.
- Durguti, Abdylkader, “Ortadoğu’daki Mezhep Kavgalarının Balkanlara Yansımaları”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Bursa, 2015, Sayı: 2, s. 109-129.
- Frashëri, Kristo, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit 1878-1881*, Botimet Toena, Tiranë, 1997.
- Gülten, Sadullah, “Prizren Vakıflarına Dair”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 24, 2013, s. 133-141.
- İbrahimgil, Mehmet Z., “Kosova’daki Türk Eserleri Hakkında Genel bir Değerlendirme”, *Medeniyet Araştırma Bilim Dergisi*, Agon Grafi Yayınları, Prizren, 2002, Sayı: 1.
- İbrahimi, Nexhat, *İslami dhe Muslimanet ne Tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin Mesjetar Shekujt IX-XII*, Logos-A Yayınevi, Prishtine, 2003.
- İğciler, Ahmet S., *Prizren’de Eski Halk İnançları*, 23 Nisan Yayınları, Prizren, 2017.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul, 2013.
- İsen, Mustafa, *Ötelerden Bir Ses*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2001.
- Karahoda, Samir, *Prizreni Vendkalimi i Civilizimeve*, Komuna e Prizrenit Yayınları., Prizren, 2012.
- Kiel, Machiel, “Prizren”, *DİA*, Ankara, 2012, XXXIV, 349-351.
- Malta Muhaxheri, Nuran, “Kosova Türklerinin Halk İnançlarında Doğum, Evlenme ve Ölüm”, *9. Milletlerarası Türk Halk Kongresi, Gelenek Görenekler ve İnançlar*, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2019.
- Miftari, Faik, *Hafizet e Prizrenit me Rrethine, Keshilli i Bashkesise Islame – Prizren*, Prizren, 2012.
- Orhan Bislimaj, Röportaj, 21.10.2020 (Prizren İslam Birliği Kurulu Baş İmamı)
- Piraku, Muhamet, *Myderiz Ymer Prizreni Ora, Zemra dhe Shpirti i Lidhjes Shqiptare 1877–1887*, Sharri, Prishtine, 2003.

Skender Rizaj, *Kosova dhe Shqiptaret Dje Sot Dhe Neser*, Prishtine, 1992.

Sylka, Abdulkadir, “Kosova’da Ramazan”, *İyilik Bülteni*, Sayı: 117, TDV Yayınları, Nisan-Haziran 2015.

Ternava, Naim, *50-Vjet Te Medresese se Mesme “Alauddin” Prishtine*, Prishtine, 2003.

Toçi, Fatmir, *Kosova ne Veshtrim Enciklopedik*, Botimet Toena, Tirane, 1999.

Turan, Ömer-İbrahimgil, Mehmet Z., *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, TBMM Kültür Sanat Kurulu Yayınları, Ankara, 2004.

Vırmiça, Raif, *Camiler Kenti Prizren*, Kosova Türk Araştırmacıları Derneği, Kitap Yayınları-8, Prizren, t.y.

_____, *Kosova’da Osmanlı Mimari Eserleri*, I, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

_____, *Kosova’da Fatih Devri Eserleri*, Kosova Türk Araştırmacılar Derneği Yayınları, Prizren, 2009.

_____, *Kosova Tekkeleri Türbeleri ve Kitabeli Mezar Taşları*, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, *Kosova Hamamları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

_____, *Kukli Mehmet Bey Vakfiyesi*, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1. Baskı, 2010.

Yalçın, S. Dilek, “Ortak Kültürlerden Ortak Tatlar: Kosova Mutfağı”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2011, Sayı: 89, s. 282-292.

Yılmaz, Murat, *Kosova Bağımsızlık Yolunda*, İHH Yayınları İstanbul, 2005.

İnternet Kaynakları

http://bislame.net/perurohet-instituti-i-hivzit-emin-pasha-ne-prizren/?fbclid=IwAR18XBs2trUVL_b1L4kfCNsncEp85aMoTwwe8K1J5D-RmFICORrX-rk1m6Q Erişim Tarihi: 15.10.2020.

<http://www.pak-ks.org/> Erişim Tarihi: 22.10.2020.

<https://kk.rks-gov.net/prizren/qyteti/siperfaqja/> Erişim Tarihi: 03.06.2020.

<https://kk.rks-gov.net/prizren/qyteti/siperfaqja/> Erişim Tarihi: 20.11.2020.

Başçarşı

SARAYBOSNA

Zafer GÖLEN*

Giriş

Saraybosna, Bosna Hersek Devleti ve Bosna Hersek Federasyonu'nun başkenti, Saraybosna Kantonu'nun idare merkezidir. Mileçka Nehri kıyısı ve Tebevic Dağı eteklerinde, deniz seviyesinden 537 m yüksekliktedir. Çevresi kuzeyde Ozren Planina (1452 m), güneyde Romanija Planina (1649 m) ve Jahorina (1913 m) dağları ile çevrilidir. Saraybosna Kuşatması sırasında adı belleklerde yer eden meşhur İğman Dağı (1512 m) Saraybosna'nın güneybatısındadır. Şehir, Merkez, Novi Grad, Stari Grad ve Novo Sarajevo olmak üzere dört belediyeden oluşmaktadır. Ancak günümüzde eski sayfiye yeri Ilıca da Saraybosna ile bütünleşmiş durumdadır. Bosna Sırp Cumhuriyeti de kendi Saraybosna'sını inşa etmektedir. Doğu Saraybosna denen bu bölge Başçarşı'dan yaklaşık 8 km, havaalanından ise 4 km uzaklıktadır.

Saraybosna'nın ilk yerleşim yeri Evliya Çelebi'nin de bahsini ettiği küçük bir derbent olan Hodided Kalesi'dir. Saraybosna'nın eski yerleşim yeri olarak gösterilen Vrh-Bosna yerleşim yeri olmaktan ziyade bölgenin adıdır. Saraybosna'yı fetheden İsa Bey Saraybosna'nın olduğu yerde bir saray yaptırmış ve bu saraya istinaden şehrin adı Bosna Saray ve daha sonra Saraybosna olmuştur. Şehrin Saraybosna olarak adının geçtiği ilk kayıtlar 1455'e aittir.¹

* Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Burdur/Türkiye, zgolen@mehmetakif.edu.tr.

¹ Robert J. Donia, *Sarajevo*, The University of Michigan Press, 2009, s. 9; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985, s. 388.

Siyasi Tarih

Osmanlı Devleti döneminde 1580'e kadar sancak merkezi olan Saraybosna, bu tarihte beylerbeyliğe çevrilmiş ve böylece beylerbeyliğin ilk merkezi olmuştur. 1552'de Bana Luka'ya taşınan merkez, 1639'da yeniden Saraybosna'ya taşınmıştır. 1697'de Öjen'in korkunç yıkımından sonra eyalet merkezi Travnik yapılmıştır. Şehir, 1851'de tekrar merkez ittihaz edilmiştir.²

Saraybosna'nın kurucusu Üsküp Sancakbeyi İshak Bey'in oğlu İsa Bey'dir. İsa Bey 1457-1458 yılında Saraybosna'da bir cami yaptırarak Saraybosna'nın iskânına başlamıştır. Yaptırdığı camiye halk arasında Çareva denirken, resmi adı Fatih Sultan Mehmet adına *Hünkâr Camii*'dir. Saraybosna'da ilk Müslüman mahallesi bu cami etrafında teşekkül etmiştir. Mileçka Nehri üstüne bir köprü, nehrin sağ kıyısına Kolobara adında bir han, bezistan ve bugünkü Başçarşı'nın ilk nüvesi olan çok sayıda dükkân yaptırmıştır.³

Şehrin ikinci kurucusu Gazi Hüsrev Bey, uzun süren Bosna sancak beyliği döneminde şehrin İslami kimliğinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Gazi Hüsrev Bey cami, kütüphane, medrese, han, bezistan, sıbyan mektebi, zaviye, tekke ve imarethane gibi binalar yaptırarak şehrin günümüze gelen ana merkezinin oluşumunu sağlamıştır. Onun dönemde şehrin nüfusu artmış, 50.000 kişilik nüfusu ile Balkanlardaki en büyük kent hâline gelmiştir.⁴

Saraybosna XVI. ve XVII. yüzyıllarda da ilerlemesini sürdürmüş, önemli bir kültür ve ticaret şehri hâline gelmiştir. Evliya Çelebi şehrin güzelliklerini anlata anlata bitiremez. Ancak 1650'lerden sonra meydana gelen bir dizi isyan şehrin gelişimine sekte vurmuş, ardından Avusturya Başkomutanı Prens Öjen'in 17 Ekim 1697'de şehri yakmasıyla Saraybosna âdetâ küle dönmüştür. Öjen ancak yirmi gün sonra Osmanlı kuvvetlerinin yardımı gelmesi üzerine şehri boşaltmıştır.⁵

Saraybosna, XVIII. yüzyılı Osmanlı Avusturya ve Rus harplerinin ağır iktisadî şartları altında geçirmiştir. Buna bir de 1747'de eski Saraybosna Kadısı Muharrem'in başlattığı ve 1753'te sona eren isyan eklenmiş, şehirde yaşam çok zorlaşmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru 29 Haziran 1788'de çıkan yangın Saraybosna'yı yeniden yok olmanın eşiğine getirmiştir. Yangında 17 han, 50-60 dükkân tamamen yanarken, Saat Kulesi ve Gazi Hüsrev Bey Camii hasar görmüştür. Ancak en kötüsü 1781-83 yılları arasında İstanbul ve Rumeli topraklarında hüküm süren vebanın Saraybosna'yı etkisi altına alması olmuştur. Venedik konsolosunun raporuna göre, Saraybosna'da vebadan 16.000 kişi ölmüştür. Bu yüzyılda Saraybosna halkı sık sık salgın hastalıklar ve sel-lelerle boğuşmuştur.⁶

XIX. yüzyılın başındaki Sırp İsyamı (1804) Saraybosnalılar üzerinde şok etkisi

2 Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 134-136; Mustafa Imamović, *Boşnakların Tarihi*, çev. Hüseyin Gül-Cenita Özgüner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s. 271-272.

3 Imamović, s. 127, 226, 228.

4 Imamović, s. 239, 271; Nijazija Košćović, *Sarajevo*, Bravo Public Team, Sarajevo, 2001, s. 57.

5 Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, s. 54; Imamović, s. 336, 343-344, 360-364, 366.

6 Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, s. 57; Imamović, s. 392-393, 411; *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, haz. Kerima Filan, Connectum, Sarabosna, 2011, s. 70, 90, 115, 139, 310.

yaratmış, bu tarihten sonra kendi kaderlerini tayin için çalışmaya başlamışlardır. İlk olarak Yeniçeriliğin lağvını bahane ederek devlete kafa tutmuşlar, ardından Hüseyin Kaptan Gradasevic'in isyanına tam destek vermişlerdir. Hüseyin Kaptan'ın yenilmesi de sonucu değiştirmemiştir. Saraybosnalıların başını çektiği Boşnaklar 1849, 1857 ve 1862'de ciddi problemler çıkarmışlardır.⁷

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında toplanan Berlin Kongresi'nde Bosna Hersek, Avusturya'ya bırakılmıştır. İşgal sonrası birçok Boşnak Osmanlı topraklarına göç ederken, kalanlar kendi kimlik ve dinlerini korumak için hareket etmişlerdir. İşgal idaresi Bosna'yı Saraybosna'dan idare etmiş ve şehrin çehresi Avusturya geleneksel mimarisine uygun yapılarla donatılarak değiştirilmeye çalışılmıştır.⁸

İşgalin ardından Bosna Hersek 1 Aralık 1918 tarihli kararla Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın bir parçası hâline gelmiştir. Krallık döneminde Bosna Hersekliiler kendi siyasî ve ekonomik varlıklarını korumak için her alanda mücadele etmek zorunda bırakılmışlardır. Bu dönemde Saraybosna âdeta unutulmuş, görmezden gelinen bir şehir hâline gelmiştir. Krallık döneminde sözde toprak reformu adı altında Müslümanların ekonomik güçleri ellerinden alınmıştır. Tüm ülkede 2 milyon hektar toprak reforma tabi tutulurken, bunun 1.286.227 hektarı yani %69.9'unun sadece Bosna'da uygulanması, reformun neden yapıldığını göstermektedir. Birçoğu büyük toprak sahibi olan Saraybosna eşrafı bu dönemde ciddi sıkıntıyla karşı karşıya kalmış, halkın bir kısmı Türkiye'ye göç etmiştir.⁹

Bosna Hersek, 10 Nisan 1941'de kurulan Hırvatistan'a bırakılmıştır. Ustaşa Hükümeti Bosna'yı 6 zupaya ayırarak parçalamayı denemiş, Saraybosna Vhrbosna Zupası'nın idare merkezi olmuştur. Bu yıllarda açıkça Boşnak kimliği reddedilmiş, birçok Boşnak toplama kamplarında hayatını kaybetmiştir. Gerek Sırp Çetnik gerekse Hırvat Ustaşa birliklerinin baskı ve katliamlarına maruz kalan Saraybosnalılar, 26 Ağustos 1941'te Halk Kurtuluş Komitesi'ni kurarak sistemli direnişe geçmişlerdir. II. Dünya Savaşı yıllarında şehirde 10.961 Saraybosnalı sivil hayatını kaybetmiştir. Ölenlerin 7092'si Yahudi, 1427'si Sırp, 412'si Boşnak, 106'sı Hırvat iken, 34'ünün ise etnik kimlikleri tespit edilememiştir. Saraybosna nüfusu savaş öncesinde yaklaşık 90.000 kişi iken, tüm kayıplarına rağmen savaş sonrası nüfusu artarak yaklaşık 108.000'e yükselmiştir. Nüfus artışında Doğu Bosna'daki Çetnik katliamlarından kaçan 54.349 Boşnak'ın Saraybosna'ya sığınması etkili olmuştur.¹⁰

29 Kasım 1945'te kurulan Federal Yugoslavya Halk Cumhuriyeti döneminde şehirde huzur hâkimdir. Tito kurduğu ülkenin hoşgörülü yüzü olarak Saraybosna'yı ön plana çıkarmıştır. Saraybosna daima Yugoslavya'nın sıcak yüzü, ülkedeki birlikteliğin, diller ve dinlerin kaynaşma yeri olarak gösterilmiştir. Buna rağmen uzun yıllar Boşnak

7 Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyenları*, s. 1-144.

8 Imamović, s. 447-600.

9 Imamović, s. 601-652.

10 Imamović, s. 653-670; Donia, s. 201-202.

kimliği tanınmamış, Boşnaklar sadece Müslüman olarak tanımlanmıştır.¹¹

Saraybosna'da 1984 yılında düzenlenen XIV. Kış Olimpiyatları şehre birçok spor tesisi ve konut kazandırmıştır. Olimpiyatlar öncesi ve sonrasında dünyaya servis edilen görüntülerde herkesin hayatından memnun olduğu tezi işlenmiş, Saraybosna'nın her yatırımdan payını almış müreffeh bir kent olduğu her fırsatta dile getirilmiştir.¹² Ancak Tito sonrası siyasi gerilim 80'lerin sonuna doğru Saraybosna'da iyiden iyiye hissedilmiştir. Slobodan Miloseviç'in Boşnakları ve Yugoslavya içindeki diğer ulusları yok sayma politikası ülkenin dağılmasına yol açmıştır. Diğer cumhuriyetler parçalanmayı nispeten daha kolay atlatırken Yugoslavya'nın dağılmasının faturasını Boşnaklar ödemiştir.

Bosna Hersek'te 29 Şubat 1992'de gerçekleşen bağımsızlık referandumu sonrasında bağımsızlık ilan edilmiştir. Ancak Miloseviç, Bosna Hersek'in bağımsızlığını tanımayarak Yugoslav Halk Ordusu'nu Bosna Hersek'e göndermiştir. 1 Mart 1992'de başlayan çatışmalar 14 Aralık 1995'e kadar sürmüştür. Bu süre zarfında Yugoslav Halk Ordusu ile Sırp Cumhuriyeti'ne bağlı güçler başkent Saraybosna'yı 5 Nisan 1992 ile 29 Şubat 1996 tarihleri arasında kesintisiz 1425 gün kuşatma altında tutmuştur. Kuşatma sırasında, 1500'den fazlası çocuk olmak üzere 11.541 kişi hayatını kaybetmiştir. 15.000'i çocuk olmak üzere yaklaşık 56.000 kişi yaralanmıştır. Sadece 22 Temmuz 1993'te bir gün içinde şehre 3777 roket atılmıştır. Kuşatmanın kalkmasıyla Saraybosna âdeta küllerinden yeniden doğmuş, tarihinde birçok kez olduğu gibi eskisinden daha ihtişamlı olarak ayağa kalkmıştır. Bugün kültürel, ekonomik ve turistik olarak yükselişini hızla sürdürmektedir.

Demografik ve Dinî Yapı

Saraybosna'nın nüfusuna dair ilk kayıtlar tahrir defterlerinde yer alır. Bilinen ilk tahrir olan 1489 sayımında 3 Müslüman mahallesinde yaklaşık 460 kişi yaşamaktadır. 1530 sayımında 5728 Müslüman, 155 Hristiyan; 1542'de ise 8044 Müslüman ve 140 Hristiyan mevcuttur.¹³ Saraybosna'da İslamlaşma XVI. yüzyıl sonunda tamamlanmıştır. 1604'te Saraybosna, 91 Müslüman mahallesi ile büyük bir şehirdir.

Son derece dinamik bir şehir olan Saraybosna nüfusu yıllara göre sürekli değişmiştir. 1812'de 40.000'lik nüfusu ile 30.000 kişinin yaşadığı Belgrad'ı geride bırakmıştır. Bu tarihte Saraybosna, Selanik, Sofya ve Bükreş'ten sonra Balkanlardaki en kalabalık dördüncü şehirdir. Thommel, 1867'de şehirde 40.000'i Müslüman, 6000'i Ortodoks, 200'ü Katolik, 1600'ü Çingene olmak üzere 48.800 kişinin yaşadığını iddia ederken, *Almanach de Gotha* 1868 şehir nüfusunu 70.000 kişi olarak verir. Ahmed Rıfat Efendi

11 Imamović, s. 675-696.

12 Sarajevo, 1983; Sarajevo, 1997, s. 207-211.

13 Mehmet Emin Yardımcı, 15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası, s.43-45; Mustafa Imamović, *Boşnakların Tarihi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 232.

de 1881 nüfusunun üçte biri Müslüman olmak üzere 60.000 kişi olduğunu ileri sürer.¹⁴

Şehir nüfusuna dair ilk düzenli veriler XIX. yüzyılda elde edilmeye başlar. Bu döneme ait verilerin yer aldığı Tablo 1’de de görüleceği gibi 1851 yılı ile kıyaslandığında işgal döneminde Müslüman nüfusu yarı yarıya azalmıştır. Müslümanlar Avusturya idaresi altında karşı karşıya kaldıkları baskılar ve askere alınma endişeleri yüzünden şehirden göç etmek zorunda kalmışlardır. Buna karşı gayrimüslim nüfusta özellikle de Katolik nüfusta çok yüksek bir artış yaşanmıştır. İşgalle birlikte şehrin yeni sahipleri olduğunu düşünen Katolikler ve kalabalık Avusturya bürokrasisi sayesinde şehirdeki Katoliklerin sayısı anormal hızda yükselmiştir.

Tablo 1: 1850-1921 Nüfus¹⁵

Etnik Grup	1851	1879	1885	1895	1910	1921
Müslüman	15.224 %72,23	14.848 %69,45	15.787 % 60,09	17.158 %45,06	18.460 %35,57	21.465 %35,73
Ortodoks	3.575 %16,94	3.747 %17,52	4.431 %16,88	5.858 %15,39	8.450 %16,27	12.479 %20,77
Katolik	239 %1,14	698 %3,26	3.326 %12,66	10.672 %28,02	17.922 %34,51	18.076 %30,08
Yahudiler	1.714 % 8,12	2.077 %9,74	2.618 %9,96	4.054 %10,64	6.397 %12,33	7.427 %12,36
Diğer	350	7	106	341	690	640
Toplam	21.102	21.377	26.268	38.083	51.919	60.087

1941’de 80.000’in biraz üzerinde olan şehir nüfusu, 1953’te 112.000 kişiye yükselmiştir. 1965’ten sonra ise nüfus 200.000’in üzerindedir. Saraybosna bu nüfusuyla Yugoslavya içinde Belgrad, Zagreb, Üsküp’ten sonra en kalabalık dördüncü şehirdir. 1979’dan itibaren bu sayı daima 300.000’in üzerinde seyretmiştir.¹⁶

14 Zafer Gölen, “Almanach De Gotha”, *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler*, ed. Hasan Babacan & Sevilay Özer, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, II, 604, 627-628; Gustav Thoemmel, *Bosnien*, Albert A. Wenedikt, Wien, 1867, s. 119; Ahmed Rifat, *Lügât-i Tarihiyye ve Coğrafıyye*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, II, 156.

15 A. Popovic, “Sarajevo”, *EF*, Brill, Leiden, 1997, IX, 32; Donia, s. 64.

16 *Petit Manuel Statistique De La Yougoslavie 1957*, Institut Federal De Statistique, Beograd, 1957, s. 134; *Lands and Peoples*, s. 79; Popovic, IX, 33; <https://populationstat.com/bosnia-and-herzegovina/sarajevo> (Erişim tarihi: 31.07.2020).

Ekonomik Durum

Kuruluşundan hemen sonra yıldızı parlayan Saraybosna geçirdiği onca savaş, yangın, doğal afet ve siyasi değişikliklere rağmen cazibesinden hiçbir şey yitirmemiştir. XVII. yüzyılda ticari gelişimini tamamlayan şehir, Selanik, İstanbul, Venedik ve Dubrovnik arasında bir köprü olmuştur. Gittikçe artan ticari faaliyetler şehre olan ilgiyi daima yükseltmiştir. Osmanlı döneminde 70 lonca ile geleneksel üretim yapan zanaatkârlara, XIX. yüzyılda fabrikalar eklenmeye başlamıştır. 1892’de şehrin Avusturya ulusal demiryolu ağına dâhil edilmesi tüccarların hem ihracat hem de ithalat bağlantılarını kolaylaştırmıştır.¹⁷

XX. yüzyılda Saraybosna endüstrisi oldukça ilerlemiş hatta Amerikan Uzay Programı’nın bazı optik parçaları burada imal edilmiştir. 1992-95 Savaşı Saraybosna’nın tüm endüstri ve ekonomik kaynaklarını yok etse de savaşın hemen ardından ekonomik toparlanma tahminlerin üzerinde olmuştur. 2009’da Saraybosna kantonunda çoğu küçük ve orta ölçekte 6000 şirket mevcuttur. Ülke gelirlerinin %40’ı, istihdamın %27’si Saraybosnalı sanayiciler tarafından sağlanmıştır. Günümüzde şehir ekonomisinin temeli turizme dayalıdır. Herhangi bir yer altı kaynağı olmayan Saraybosna doğal, kültürel ve tarihi zenginliklerini kullanarak ülke ekonomisine katkı sağlamaya devam etmektedir. Bosna Hersek’e 2018 yılında gelen turist sayısının ülkelere göre dağılımında Türkiye %6,1 pay ile 3. sırada yer almıştır. Bugün turizmin yanında, Energoinvest, Fabrika duhana Sarajevo, Sarajevski pivara, Klas d.d., Bosnalijek d.d., BH Telecom d.d., JP Elektroprivreda BiH, Željeznice FBiH, JP BH posta d.o.o, Teleoptic d.o.o, Asa Holding, Avaz d.o.o, Mercator BH, MIMS group, Robot commerce, Raiffeisen Bank, Volksbank, Uni Credit Bank, Sarajevo-osiguranje, Ziraat Bankası gibi büyük ya da küresel şirketlerin merkezi Saraybosna’dır. Ayrıca Visoko ve Vogošća Serbest Bölgeleri Saraybosna ekonomisine katkı vermektedirler. Saraybosna sadece ticaret ve endüstri hizmetlerinin değil medya sektörünün de merkezidir. Şehirde 2018 yılı itibarıyla 8’i günlük gazete, 13’ü kamu olmak üzere toplam 38 televizyon kanalı, 142 radyo istasyonu bulunmaktadır. Ülkedeki 8 haber ajansından 6’sı Saraybosna’dadır.¹⁸

İlmî ve Kültürel Hayat

Saraybosna’daki en önemli ve eski kültür yuvası Gazi Hüsrev Bey Külliyesi’dir. Özellikle külliye bünyesinde yer alan kütüphane, Bosna Hersek için ulusal hazine niteliğindedir. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi’nde Doğu ve Batı dillerinde yazılmış 50.000’i aşkın eser bulunmaktadır. Bunların 20.000 kadarı İslami ilimlerle ilgilidir. Boşnak müelliflerin 1878’den bu yana yazıp neşrettikleri hemen hemen bütün kitap, dergi, gazete, salname ve diğer eserler burada mevcuttur. Sayıları 7500’ü bulan Arapça, Farsça ve Türkçe yazmalar arasında birçok nadir ve değerli eser bulunduğu gibi Arap harfleriyle yazılmış bazı Boşnakça (alhamiyado) metinler de vardır. Bosna’nın yetiş-

¹⁷ Donia, s. 65-67.

¹⁸ *One Hundred Years of Chamber of Economy Sarajevo*, Chamber of Economy of Sarajevo Canton, Sarajevo, 2009, s. 213; *Bosna Hersek Ülke Raporu*, TC. Saraybosna Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2019, s. 32-33, 41.

tirdiği Hasan Ziyâî, Ali Dede Boşnak, Muhammed İbn Mûsâ Allâmek, Hasan Kâfi Akhisârî, Münîr-i Belgradî, Mustafa Akhisârî, Eyyübîzâde Mustafa, İbrâhim Opiyaç, Mustafa Şevki Başeski, Muhammed Enverî Kadiç ve Hüseyin Braçkoviç gibi âlimlerin müellif hattı eserlerini de bu kütüphanede bulmak mümkündür. Ayrıca burada Bosna'nın Osmanlı dönemiyle ilgili 4000 belge, 1400 vakfiye ve Bosna mahkemesine ait 1552-1852 yıllarını kapsayan seksen altı şeriyye sicili mevcuttur. Külliye'nin önemli bir parçası olan medresede ise 1878 işgali öncesinde 175 müderris vardır ve 10.000'e yakın öğrenci bu medreseden mezun olmuştur. Her yıl medresenin kuruluş günü olan 8 Ocak'ta kutlamalar yapılmaktadır. 2020 yılında medresenin 483. yıl dönümü her yıl olduğu gibi ilahiler eşliğinde kutlanmıştır.¹⁹

Şehrin kuruluşundan itibaren teşekkül etmiş klasik medrese ve sıbyan mekteplerinin yanında şehre XIX. yüzyılda birçok modern eğitim kurumu da açılmıştır. Saraybosna Erkek Rüştiyesi 1852'de, Askerî İdadi 1873'te, Darü'l-muallimin ve Kız Rüştiye Okulları 1875'te eğitime başlamıştır.²⁰

Şehirde sadece Müslümanlar değil Ortodoks ve Katolikler de kendi din ve eğitim kurumlarını tesis etmişlerdir. Eski Ortodoks Kilisesi Saraybosna'daki en eski gayrimüslim yapısıdır. Bu kilise 1539'da yapılmış olup bugüne kadar kesintisiz olarak varlığını devam ettirmiştir. Bir diğer Ortodoks kilisesi olan Sırp Ortodoks Katedrali ise 1863-1872 yılları arasında inşa edilmiştir. Her iki kilisede de Ortodokslar kendi din ve dinî eğitim ihtiyaçlarını gidermektedir. Benzer biçimde Katoliklerin Latin Mahallesi'nde olan kiliseleri 1687'de Öjen tarafından yakılınca yeni kilise ancak 1854'te tamamlanabilmiştir. Fakat bu kilise de Avusturya'nın Bosna işgali sırasında yanınca, işgal sonrasında 1883-89 yılları arasında bugünkü İsa'nın Kalbi Katedrali yapılmıştır. Kilise geçmişten bugüne Katoliklerin eğitim ve toplanma merkezi olmuştur.²¹

Hristiyanların yanında önemli bir topluluk da İspanya'daki soykırımdan II. Bayezid tarafından 1492'de kurtarılan Yahudilerdir. Yahudiler uzun Osmanlı asırları boyunca kendi kültür ve geleneklerini Saraybosna'da yaşatmışlardır. Yahudilerin kültürel hazinesi olarak bilinen dünyadaki en eski Haggada Saraybosna'dadır. İspanya'da XIII. ya da XIV. yüzyılda yazılan ve süslenen bu kitap, sürgün sırasında Bosna'ya getirilmiş ve yüzyıllar boyunca Saraybosna'da muhafaza edilmiştir.²²

Anıtsal Eserler

Saraybosna'da her biri birbirinden değerli onlarca mimari anıt bulunmaktadır. Ancak bu anıtların başında Gazi Hüsrev Bey Camii ve külliyesi özel öneme sahiptir. Bu cami ve külliye yüzyıllardır Saraybosna'nın simgesi olmuştur. Hüsrev Bey Camii şehrin en işlek caddesi üzerinde, Başçarşı'nın yakınındadır. Yapıldığı 1530-1531 tarihinden itibaren şehrin Ulu Cami'si mertebesindedir.

19 Fikret Karçığ, "Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 458; Koştović, s. 57, 66.

20 Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, s. 181-209.

21 Koştović, s. 99, 109-110, -124-125; Ivan Lovrenović, *Bosnia a Cultural History*, Saqi Books, London, 2001, s. 123-142.

22 Koştović, s. 147-157; Lovrenović, s. 145-146.

Sebil: 1753 senesinde Hacı Mehmet Paşa Kukavića tarafından yaptırılmıştır. Başçarşı ve Saraybosna'nın sembolüdür. Başçarşı girişinde yer alır. Sürekli yenilenen çeşme son hâlini 2019 yılında almıştır. Hâlâ musluklarından içilebilir su akmaktadır. Günümüzde mermer zemin üzerine zarif ağaç işlemeli bir yapıdır.

Aliya İzzetbegović'in Kabri: Büyük dava adamı ve bağımsız Bosna Hersek'in kurucusu Aliya ölümünün ardından Kovaçi Şehitliği'ne defnedilmiştir. Hilal ve ay şeklindeki anıtın kalbinde Aliya İzzetbegović'in kabri bulunmaktadır. Anıt mezarda bazı özel günler hariç herhangi bir protokol yoktur. Ancak gerek Boşnaklar gerekse ülke dışından gelenler için ziyaretgâha dönüşmüştür. Sebil nasıl Başçarşı'nın sembolüyse Kovaçi Şehitliği ve Aliya İzzet Begović Kabri de 1992-95 Savaşı'nın sembolü olmuştur.

Saraybosna Belediye Binası: Mileçka Nehri kenarında Başçarşı'nın hemen yanına Avusturya Macaristan işgal hükümeti tarafından inşa ettirilerek 20 Nisan 1896'ta hizmete açılmıştır. Klasik Osmanlı tarzı yerine Endülüs-Morocco üslubu denen oryantal tarzda yapılmıştır. Yapı II. Dünya Savaşı sonuna kadar belediye binası, daha sonra kütüphane olarak kullanılmıştır. Saraybosna kuşatması sırasında 25 Ağustos 1992'de Sırp topçular tarafından vurularak yakılmıştır. Saraybosna kuşatmasının canlı tanığı hâline gelen kütüphanede üç gün devam eden yangında, 155 bin el yazmasının yanı sıra içerisinde ülkenin ulusal arşivlerinin de bulunduğu yaklaşık 2 milyon eser yok olmuştur. Binanın restorasyonu 18 yıl sürmüş ve nihayet 9 Mayıs 2014'te ziyarete açılmıştır. Bugün bir bölümü müze olarak kullanılmaktadır. Binanın giriş katında binaya ait planlar, yapım süreci ve 1992 Savaşı'nı anlatan görseller mevcuttur.

Latin Köprüsü, 1541'de yapılmıştır. Ancak 28 Haziran 1914'te Avusturya Arşidükü Franz Ferdinand ve eşi bu köprü'nün girişinde Gavrilo Princip adlı bir Sırp tarafından öldürülmüş, bu yüzden adı Latin Köprüsü olarak kalmıştır. Yugoslavya döneminde suikastı kutsamak adına köprüye Princip Köprüsü denmiştir. Günümüzde suikastın olduğu yerde camdan bir anıt dikilidir.²³

Savaş Tüneli: Yaşam veya Umut Tüneli olarak da anılmaktadır. 1992-95 Savaşı'nın simgelerinden biridir. Kolar Ailesi'ne ait bir evdir. Saraybosna'nın Sırp kuvvetler tarafından kuşatılması sonucu şehre yiyecek içecek sokmak amacıyla havaalanı ve Kolar Evi arasına 1993'te dört ayda bir tünel yapılmış ve havaalanına gelen yaşam malzemeleri bu tünel aracılığıyla kuşatma altındaki şehre sokulmuştur. 800 m uzunluğunda, 1 m genişliğinde ve 1.5 m yüksekliğindedir. Günümüzde müze olarak kullanılan Kolar Kuca'da (Evi) savaşa dair görseller mevcuttur. Yine tünelin çok kısa bir bölümü de gezilebilmektedir.

Sonsuz Ateş: Ferhadiye Caddesi'nin Mareşal Tito Caddesi ile kesiştiği yerde II. Dünya Savaşı'nda ölenler için 6 Nisan 1946'da açılmıştır. Önündeki ateş yılın 365 günü 24 saat boyunca yaz kış yanmaktadır.

İsa'nın Kalbi Kilisesi (Saraybosna Katolik Katedrali): Katedral Ferhadiye Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Paris'teki Notre Dame Katedrali'nden esinlenilerek ro-

23 Džemal Čelić-Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1969, s. 97-102.

manesk ve neo-gotik tarzda inşa edilmiştir. Katedral şehirdeki Katolik varlığının merkezi durumundadır.

Saat Kulesi: XVII. yüzyılda inşa edilen Saat Kulesi 30 metre yüksekliğindedir ve Gazi Hüsrev Bey Camii yanındadır. Kulenin saat mekanizması Londra'dan getirilmiştir. Kule, namaz vakitlerini göstermesiyle ünlüdür.

Günümüz

Bugün Bosna Hersek'in etnik, siyasi ve idari yapısı oldukça karışıktır. Bosna Hersek'te tek devlet çatısı altında Bosna Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olmak üzere iki ayrı devlet yapısı mevcuttur. Bosna Hersek Federasyonu'nda Latin alfabesi kullanılırken, Sırp Cumhuriyeti'nde Kiril alfabesi tercih edilmektedir.

Saraybosna gibi multietnik yapı barındıran ve her etnik yapı üzerinde birden fazla ülkenin hesabı olan yerlerde nüfusun bilinmesi her daim problem teşkil etmiştir. Bu yüzden 1990'dan bu yana 1991 ve 2013'te olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır. Tablo 2'de görüldüğü gibi 31 Mart 1991'de yapılan nüfus sayımında şehrin nüfusu 429.672 kişidir. Sayımda kendini Yugoslav olarak tanımlayan 52.264 kişi vardır. Bunun haricinde şehir merkezinde 211.840 (%49.3) kişi ile Boşnakların en büyük grup olduğu aşikârdır. Kaldı ki kendini Yugoslav olarak niteleyenlerin de büyük çoğunluğu Boşnak'tır. Bu sayımda Boşnak ifadesi yerine Müslüman tabiri kullanıldığından bu kişiler kendini Yugoslav olarak tanımlamayı tercih etmişlerdir.

Tablo 2: 1991 Nüfus Sayım Sonuçları²⁴

Bölge	Boşnak	Hırvat	Sırp	Yugoslav	Diğer	Toplam
Merkez	39.761 %50,1	5.428 %6,8	16.631 % 21	13.030 %16,4	4.436 %5,6	79286
Ilıca	29.337 %43,2	6.934 %10,2	25.029 %36,8	5.181 %7,6	1.456 %2,1	67.937
Novi Grad Saraybosna	69.430 %50,8	8.889 %6,5	37.591 %27,5	15.580 %11,4	5.126 %3,8	136.616
Novo Saraybosna	33.902 % 35,7	8.798 %9,3	32.899 %34,6	15.099 %15,9	4.391 %4,6	95.089
Stari Grad Saraybosna	39.410 %77,7	1.126 %2,2	5.150 %10,1	3.374 %6,6	1.684 %3,3	50.744
Toplam	211.840	31.175	117.300	52.264	17.093	429.672

24 <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/> (Erişim tarihi. 24.07.2020); Donia, s. 266.

Tablo 3: 2013 Nüfus Sayım Sonuçları²⁵

Bölge	Boşnak	Hırvat	Sırp	Deklare Etmeyen	Diğer	Bilinmiyor	Toplam
Merkez	41.702	3.333	2.186	1.617	6.203	140	55.181
Ilıca	58.120	3.030	1.600	657	3.259	64	66.730
Novi Grad Saraybosna	99.773	4.947	4.367	2.103	7.174	189	118.553
Novo Saraybosna	48.188	4.639	3.402	1.893	6.655	37	64.814
Stari Grad Saraybosna	32.794	685	467	547	2.434	49	36.976
Toplam	280.577	16.634	12.022	6.817	25.725	479	342.254

1991'deki sayımın üzerinden 22 yıl geçtikten sonra ancak 1-15 Ekim 2013'te yeni bir sayım yapılabildiği görülmüştür. Tablo 3'ten de anlaşılacağı gibi Saraybosna'da yaşayanların %81,98'si Boşnak, %4,86'sı Hırvat, %3,51 Sırp'tır. Geri kalan %9,65'lik kesim ise ya bir etnik mensubiyet belirtmemiş ya da diğer etnik gruplara ait kişilerden oluşmuştur. 1991 yılı ile kıyaslandığında şehir merkezi nüfusunda %20,35'lik bir kayıp söz konusudur.

Ülkede para birimi olarak kullanılan BAM ya da KM (Konvertibl Bosna Hersek Markı) geçerlidir. Paranın üzerindeki kısaltma KM'dir. Günümüzde 1 BAM 3.49 kuruş (15 Temmuz 2020) civarındadır. Özellikle Başçarşı'da bulunan döviz büroları aracılığıyla komisyonuz dönüşüm yapılabilmektedir. Her döviz bürosunda Türk Lirası dönüşümü yapılmadığından Euro ya da dolar cinsinden paralarla dönüşüm daha kolay yapılabilmektedir. Döviz büroları haricinde postane ve bankalarda da döviz bozdurma işlemleri yapılabilmektedir.

Saraybosna'ya karayolu, havayolu ve tren ile ulaşım mümkündür. Şehir ve ülkenin başlıca ulaşım vasıtası havayoludur. Havaalanı şehre 12 km uzaklıkta bulunmaktadır. Saraybosna'ya başta THY olmak üzere Lufthansa, Avusturya ve Hırvatistan Hava yolları gibi çeşitli havayolu şirketlerinin seferleri mevcuttur. İstanbul Havalimanı'ndan THY ile, Sabiha Gökçen Havalimanı'ndan PEGASUS ile her gün Saraybosna'ya ulaşım mümkündür. Havaalanından şehre herhangi bir toplu taşıma bulunmamaktadır ancak taksi ile ulaşım mümkündür. Taksi ücretleri makul düzeyde olup gidilecek yere göre 30-40 BAM arasındadır. Bosna Hersek, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından vize istemeyen ülkeler arasındadır. Ancak son yıllarda Bosna Hersek üzerinden yasa dışı yollardan çeşitli Avrupa ülkelerine geçişlerin artması ve 20 Aralık 2016 tarihinde Bosna Hersek'in AB başvurusunun kabul edilmesi üzerine pasaport kontrolleri sıkılaşmış durumdadır. Özellikle gençler ülkeye girişte daha sıkı kontrol edilmektedir.

25 Institute for Statistics of Federation of Bosnia and Herzegovina, *Census Of Population on, Households And Dwellings in Bosnia And Herzegovina 2013*, Sarajevo, 2016, s. 29.

Zaman zaman geçerli giriş gerekçesi olmayan kişilerin ülkeye girişlerine izin verilmemektedir. Türkiye'nin Saraybosna Büyükelçiliği'nin yaptığı uyarıya göre, Türkler Bosna Hersek'te 6 ay zarfında 90 gün ikamet etme hakkına sahiptirler. 90 güne kadar vizesiz ikamet hakkı tek seferde kullanılabilceği gibi, Bosna Hersek'e birden fazla giriş-çıkış yapılarak da kullanılabilir. ²⁶

Saraybosna'dan farklı noktalara ulaşan üç tren yolu güzergâhı mevcuttur. Saraybosna-Zenica-Banja Luka- Zagreb hattı yaklaşık 10 saat sürmektedir. Kuzey rotası Tuzla üzerinden Budapeşte'ye ulaşmaktadır ve 13 saat zaman almaktadır. Güney rotası manzarası sebebiyle günümüzde en fazla tercih edilen rotadır. Bu hat Saraybosna-Konjic-Jablatica-Mostar-Çapljina ve Ploče'a (Hırvatistan) ulaşır. Saraybosna-Mostar hattı Neretva Irmağı güzergâhını takip ederek Mostar'a ulaştığı için oldukça popülerdir. Tren yolculuğu yavaş ancak oldukça güvenlidir.

Şehirlerarası ulaşım şehirde bulunan iki ana terminalden sağlanmaktadır. Merkez terminal *Autobusna Stanica*'dir. Burası hemen tren istasyonunun yanında yer almakta, terminalden Dubrovnik, Split, Zagreb, Novi Pazar, Mostar ve Doğru Avrupa ülkelerine otobüs seferleri yapılmaktadır. Otobüs ulaşımı ucuz olmasına rağmen biletin alındığı şirket, güzergâh ve saatine bağlı olarak konfor beklentisi olmamalıdır. Diğer terminal Sırp Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Doğu Saraybosna'daki *Sarajevo- Istočno Sarajevo Bus Station*'dir. Buradan Foça, Karadağ ve Belgrad'a ulaşmak mümkündür. Doğu Saraybosna'ya ancak taksi ile gidilebilmektedir ve ücreti yaklaşık 25 BAM civarındadır. Terminalerde otobüse binmeden önce kişi başı 1 BAM bagaj ücreti ödenmesi zorunludur.

Şehir içi ulaşımında taksi, belediye otobüsü ve tramvay kullanılmaktadır. Halk otobüsleri genellikle tramvay durakları dışındaki bölgelere hizmet vermektedir. Halk otobüsleri sabah 06.00'dan 24.00'e kadar hizmet vermektedir. Tramvay iki hat üzerinde çalışmaktadır. Mileçka Nehri'ni takip ederek şehri boydan boya geçen Başçarşı-İlica hattı 10.7 km uzunluğundadır. Saraybosna Ulusal Müzesi, Saraybosna Üniversitesi ve şehrin oteller ve kaplıcaları ile ünlü sayfiye beldesi İlica'ya tek biletle gidilebilmektedir. 1885'te açılan tramvayda tarihî vagonlar da kullanılmakta olup, ulaşım 2 BAM civarındadır. Biletler ana duraklardaki bilet stantlarından ve küçük bir farkla büfelerden temin edilebilmektedir. Diğer hat ise *Autobusna Stanica*'dir ve merkez tren istasyonuna ulaşım sağlamaktadır.

Bosna Hersek'te eğitim ilkokulla başlar ve süresi 9 yıldır. İlkokuldan sonra 4 yıllık lise eğitime geçilir. Ülkede ihtiyaca cevap verecek düzeyde üniversite mevcuttur. Yabancı uyruklu öğrenciler için bazı üniversite ve fakülterde sınav sistemi bulunurken, çoğu Bosna Hersek üniversitesinde Türk öğrencilere sınavsız kabul imkânı sağlanmıştır. Şehirde Saraybosna Üniversitesi, Türkiye tarafından 2003 yılında kurulan Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Saraybosna Bilim ve Teknoloji Üniversiteleri mevcuttur. Saraybosna ve Uluslararası Saraybosna Üniversitelerinin denkliği YÖK tarafından kabul edilmektedir.

26 <http://saraybosna.be.mfa.gov.tr/Mission/Announcements> (Erişim tarihi: 12/07/2020)

Saraybosna'da şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak oranda hastane ve sağlık kurumu mevcuttur. Yabancılar genellikle Koşevo Hastanesi'nde tedavi olmayı tercih etmektedirler. Hastanenin VIP Kliniği'nden randevu alındığı takdirde, hastane İngilizce konuşan bir tercüman sağlamaktadır. Sağlık hizmeti alabilmek için pasaport ibrazı gerekmektedir. Abdullah Nakkaş Devlet Hastanesi'nin ise acil servisi bulunmamakla beraber, şehirdeki en iyi hastane olarak bilinmektedir. Devlet hastanelerinde yabancılar için muayene ücreti 15-20 Euro, özel doktor muayenesi ise 30-50 Euro civarındadır. Hastanelerde günlük yatak ücreti rahatsızlığın türüne ve ihtiyaç hâlinde ameliyatın biçimine göre 80 ilâ 170 Euro arasında değişmektedir. Ancak son yıllarda Türkiye ile Bosna Hersek arasında sağlık alanında da önemli işbirliklerine imza atılmıştır. 24-26 Nisan 2019'da Saraybosna'da bir Sağlık Turizmi Fuarı düzenlenmiş olup, ikincisinin 26-27 Mart 2021'de yapılması planlanmaktadır. Fuarın amacı iki ülke arasında sağlık alanındaki işbirliğini artırmak ve özellikle Türkiye'deki özel hastanelerin birimlerinin Saraybosna'da açılmasını sağlamaktır. Saraybosna'da çok sayıda eczane mevcuttur. Her türlü ilaç bulunabilmektedir ve 24 saat açıktır.²⁷

Saraybosna'da özellikle Ramazan ayı yüksek bir uhrevî ortamda geçer. Boşnaklar bu ayda mümkün olduğu kadar kendilerini dine adar ve Ramazan ayının manevi hazzını sonuna kadar yaşarlar. Ramazan ve Kurban bayramları da aynı manevi atmosfer içinde geçer. Yine Muharrem ayının 1. günü hicri yılbaşı olduğu için önemli kabul edilir ve Kuran tilavetleri ile kutlanır. Muharrem ayının 10. günü olan Kerbela Vakası'nın yıldönümlerinde Saraybosna'da tekke ve zaviyeler matem havasına bürünerek bu acı olay anılır. Yine Mevlit Kandili, Miraç Kandili, Regaip Kandili, Berat Gecesi ve Kadir Gecesi Saraybosna'da aynı coşkunlukla eda edilir. Bu kutsal gecelerde Mevlit ve Kur'an-ı Kerim okunur, ibadet edilir. Müslüman bayramları yanında 1 Ocak yeni yıl kutlaması, 7 Ocak Ortodoks Noeli, 14 Ocak Ortodoks yeni yılı, 1 Mart Bağımsızlık Günü, 1 Mayıs İşçi Bayramı, 25 Kasım Devlet Günü, 25 Aralık Katolik Noeli kutlanmakta olup bu tarihler aynı zamanda resmî tatil kabul edilmiştir.²⁸

Bosna Hersek'te geleneksel ve uluslararası olmak üzere iki tip mutfak bulunmaktadır. Özellikle büyük alışveriş merkezlerinde pizza, hamburger vb. fastfood ve bistro kafelerde hızlı ve basit yemekler mevcuttur. Ancak gerek Başıçarşı ve gerekse şehrin çeşitli yerlerinde geleneksel yemek yapan lokantalar çoğunluktadır. Başlıca geleneksel yemekler; Bamya çorbası, Begova çorbası (en popüler çorbadır, et ve çeşitli sebzelerle yapılmaktadır), Bosanski lonac (etli güveç), Cevapi (soğan ve kaymakla ikram edilen köfte, en popüler yiyecektir), Filovane paprika (Etlı biber dolması), Ispod saća (Boşnak Böreği), Janjetina (kuzu çevirme), Musaka (musakka), Pršut (pastırma), Sarme (yaprak sarma), Sogandolma, Sudžuk, Suho meso (Kurutulmuş et), Teletina'dır (dana pırzola). Bunun yanında Iz mjeha, Livanjski, Mladi sir, Travnički Vlašić peynirleri ve tabii Cevapi'nin olmazsa olmazı kaymak Saraybosna'da tadılması gereken diğer ürünlerdir. Başlıca tatlılar ise Baklava, Hurmaşıca, Rahatlokum, Ružica (baklava sarma) ve

27 <https://www.seyahatsagligi.gov.tr/Site/SaglikBilgisi/BOS>; <http://www.bosniahealthcare.com/> (Erişim tarihi: 12/11/2020).

28 Imamović, s. 242-250, Tim Clancy- Willem van Eekelen, Sarajevo, Buybook, Sarajevo, 2005, s. 70.

haşlanmış elma ya da ayvanın içinin fındıkla doldurulması ile hazırlanan Tufahija'dır. Saraybosna'nın olmazsa olmazı ise kahvedir. Özellikle geleneksel usullerle hazırlanan ve pişirilen dibek kahvesi kahve tutkunlarının vazgeçilmezidir. Ancak Boşnak kahvesi oldukça sert olup yüksek tansiyon ve kalp hastalarının dikkatli kullanması gereken bir içecektir. Son yıllarda *Crničaj* yani Türk usulü demli çay da giderek yaygınlaşmaktadır. Özellikle Morića Han ve Başçarşı civarındaki kafelerde Türk usulü çay servisi her yıl artarak devam etmektedir.

Saraybosna dünyanın neresinden gelmiş olursa olsun tüm yabancıların kendini evinde hissettiği bir şehirdir. Şehir sakinleri hareketli, canlı ve hayattan keyif almayı bilen, neşeli ve dürüst insanlardan oluşmaktadır. Bu yüzden şehirde tüm yıl boyunca birçok etkinlik ve festival düzenlenmektedir. Yılın ilk festivali şubat ve mart aylarını kapsayan Sarajevan Winter festivalidir. İki ay süren festivalde müzikten tiyatroya kadar birçok etkinlik düzenlenir. Temmuzda Başçarşı Geceleri ve Uluslararası Folklor Festivali, ağustosta Saraybosna Film Festivali yapılır. Film festivali dünya çapında ses getiren bir organizasyon olup her yıl 150'yi aşkın film festivalde yer alır. 1995'ten beri devam etmektedir. Eylül ayında Avrupa Edebiyat Buluşması ve Tiyatro Festivali gerçekleştirilir. Ekimde yer alan MESS ise deneysel tiyatro ile modern dansın ortak kurgusundan oluşur. Festivalerler kasımında düzenlenen Saraybosna Moda Haftası ve Caz Festivali ile sona erer.²⁹

Sonuç

Saraybosna, İsa Bey tarafından kuruluşundan Avusturya işgaline uğradığı 1878'e kadar tüm kurumlarıyla bir Türk-İslam şehri olarak gelişmiş ve büyümüştür. İşgalden sonra küçük Viyana yapıma yolunda yoğun çaba gösterilse de mahalle örgütleri, iki yüz camisi, çeşme ve vakıflarıyla sahip olduğu Türk-İslam silueti yok edilememiştir. Krallık döneminde görmezden gelinen şehir, II. Dünya Savaşı'nın tüm ağırlığını hissetmiştir. Sosyalist dönem nispeten sakin ve göreceli büyüme ile geçmiş, Saraybosna hoşgörünün başkenti olarak tüm dünyaya örnek gösterilmiştir. Ancak Tito'nun ölümüyle bu ütopyanın pamuk ipliğine bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Şehir 1992-96 yılları arasında dünyanın gördüğü en uzun kuşatmaya, yıkıma ve etnik temizliğe maruz kalmıştır. Dayton'da doğan hastalıklı yapı şehrin problemlerini çözmemiştir. Buna rağmen şehir savaşın hemen ardından küllerinden yeniden doğmuştur.

29 Clancy-Eekelen, s. 97-101.

Kaynakça

XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası, haz. Kerima Filan, Connectum, Sarabosna, 2011.

Ahmed Rifat Efendi, *Lügât-i Tarihiyye ve Coğrafyye*, II, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299.

Bosna Hersek Ülke Raporu, TC. Saraybosna Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2019.

Clancy, Tim- Eekelen, Willem van, *A Guided Journey Through Sarajevo and the Surrounding Areas*, Buybook, Sarajevo, 2005.

Donia, Robert J., *Sarajevo a Biography*, The University of Michigan Press, 2009.

Džemal Čelić-Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1969.

Ettinger, C. G., *Almanach de Gotha 1812-1813*, Gotha, Paris.

Gölen, Zafer, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

_____, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyancıları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara, 2009.

_____, “Amanach De Gotha’ Yıllıklarına Göre Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti’nin Balkan Toprakları”, *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler*, ed. Hasan Babacan & Sevilay Özer, II, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 603-631.

Imamović, Mustafa, *Boşnakların Tarihi*, çev. Hüseyin Gül-Cenita Özgüner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018.

Institute for Statistics of Federation of Bosnia and Herzegovina, *Census Of Population, on Households and Dwellings in Bosnia And Herzegovina 2013*, Sarajevo, 2016.

Karçığ, Fikret, “Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 458-459.

Koštović, Nijazija, *Sarajevo. European Jerusalem Europas*, Bravo Public Team, Sarajevo, 2001.

Lands and Peoples, Vol. 3, Grolier, New York, 1967.

Lovrenović, Ivan, *Bosnia A Cultural History*, Saqi Books, London, 2001.

One Hundred Years of Chamber of Economy Sarajevo, Chamber of Economy of Sarajevo Canton, Sarajevo, 2009.

Oruç, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara, 2005, Sayı: 18, ss. 249-271.

Petit Manuel Statistique De La Yougoslavie 1957, Institut Federal De Statistique, Beograd, 1957.

Popovic, A., “Sarajevo”, *EF*, Brill, Leiden, 1997, IX, 28-34

Sarajevo, Svjetlos, Ljubljana, 1983.

Sarajevo, Svjetlos, Sarajevo, 1997.

Thoemmel, Gustav, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Albert A. Wenedikt, Wien, 1867.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Yardımcı, Mehmet Emin, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

İnternet Kaynakları

<https://populationstat.com/bosnia-and-herzegovina/sarajevo> (Erişim tarihi: 31.07.2020).

<http://fzs.ba/index.php/popis- stanovnistva/popis- stanovnistva-1991-i-stariji/> (Erişim tarihi: 24.07.2020)

<http://saraybosna.be.mfa.gov.tr/Mission/Announcements> (Erişim tarihi: 12.07.2020)

<https://www.seyahatsagligi.gov.tr/Site/SaglikBilgisi/BOS> (Erişim tarihi: 12.11.2020).

<http://www.bosniahealthcare.com/> (Erişim tarihi: 12.11.2020).

Murat Paşa Camii

ÜSKÜP

Mehmet İNBAŞI*

*“Temâşâ eyle Üsküb ’ü ne zîbâ şehır olur ol kim,
Münâsibdür eger dirsem ana Rûm ’un Burusa ’sı”*

Üsküplü Ravzî

“Üsküp ki Şar dağında devamıydı Bursa ’nın”

Üsküplü Yahya Kemal Beyatlı

Tarihçesi

Üsküp, Balkan Yarımadası'nın ortasında, Vardar Nehri'nin her iki yakasında yer alır. Şehir çeşitli yollar vasıtasıyla Kosova-Priştine'ye, Selânik ve Ege Denizi'ne, Niş ve Belgrad'a, Sofya ve İstanbul'a bağlanan önemli bir güzergâh üzerindedir; denizden yüksekliği 220-340 m civarındadır. Bazı kaynaklarda, bugünkü şehrin bir kısım mahallelerinde ortaya çıkan antik harabelerin ilk yerleşmeye ait olduğu ve Dardan adı verilen kabilelerin burada yerleştiği belirtilir. Romalılar da şehrin bulunduğu bölgeye sonradan Dardania Eyaleti adını vermişlerdir. Üsküp'ün bilinen iskân tarihi Roma dönemine kadar iner. Batlamyus'ta Skupi şeklinde kayıtlıdır. Bölge 518'de meydana gelen depremde büyük zarar görmüş, vilayetin merkezi Üsküp tamamen yıkılmıştır. Yeniden imar edilen şehir İmparator I. Justinianos zamanında (527-565) hızla gelişmiş, 696'da Güney Slavlarının eline geçen şehrin adı Skoplje'ye (Skopie, Skopje) dönüştürülmüştür. Çar Samuil zamanında (976-1014) Üsküp önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. Samuil'in iktidarının sonlarına doğru Bizans İmparatoru II. Basileios'un (976-1025) hâkimiyetine girmiştir. Bu arada 1050'den itibaren Tuna'yı geçip

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/Türkiye, mehmetinbasi@gmail.com

Bizans'ın müttefiki olarak Balkanlara yayılan Peçenekler ve Uzlar bölgede baskı kurmuştur. XII. yüzyıl Arap coğrafyacı Şerif el-İdrîsî burayı İşkubya şeklinde anmıştır. Üsküp, Bizans idaresinde iken müstakil bir devlet kuran Sırp'ların hedefi olmuş, Sırp Kralı II. Milutin (1282-1321) Üsküp şehrini ele geçirerek devletinin merkezi yapmış, böylece Üsküp'te 110 yıl devam edecek Sırp hâkimiyeti başlamıştır. Sırp Çarı Stefan Dušan, 16 Nisan 1346'da imparator unvanını alıp Üsküp'te taç giymiştir. Dušan'ın ölümünün ardından karışıklıklar başlayınca şehir eski önemini kaybetmiştir. Bu sırada Türkler, Makedonya'ya akınlarını sıklaştırarak bölgede hâkimiyet kurmuş ve Üsküp şehrini tehdide başlamışlardır.¹

I. Kosova zaferinden sonra Sultan I. Murad'ın şehit düşmesi ile devletin başına geçen Yıldırım Bayezid, 1390 yılı baharında Timurtaş Paşa'yı Lazar-ili'nin zaptına göndermiş, Evrenos ve Paşa Yiğit beyleri de bölgede fetih yapmakla görevlendirilmiştir.² Bu hususta Osmanlı müellifi Hadîdî'de,³ "Cülûs eyledi tahta Yıldırım Han, Atasının yirinde oldu sultan, Karatova gümüş madenlerini, Cevahir toptolu mahzenlerini, Paşa Yiğit Beği Üsküp'e saldı, Vidin etrafını Firuz Beğ aldı" şeklinde bilgiler vardır.

Osmanlı müellifleri şehrin fetih hadisesinden bahsetmekle birlikte fethin tam olarak tarihini vermemektedirler. Bununla birlikte Üsküp'e tabi Vodno köyünün yukarı kısmında bulunan Aziz Teodor Manastırı'nın (XIII. yüzyıl) rahibi Stefan tarafından yazılmış ayin kitabına göre şehir, 6 Ocak 1392 tarihinde Paşa Yiğit Bey tarafından fethedilmiştir.⁴

Fethi müteakip Üsküp'e uçbeyi tayin edilen Paşa Yiğit Bey'in Rumeli'de uç beyliği ve akıncı kuvvetlerinin komutanlığını yapması, Rumeli'ye iskân edilmiş olan Saruhanlı Yörüklerinin fütihat hareketlerine geniş olarak iştirak ettiğini göstermektedir.⁵ Paşa Yiğit Bey, kendi aşiretine mensup olup Saruhan bölgesinden getirtilen Türkmenleri Üsküp'e yerleştirerek burasını Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin en önemli uç merkezlerinden birisi hâline getirmişti.⁶ Bu yönüyle Üsküp, fethedildiği 1392'den Sırbis-

1 Mehmet İnbaşı, "Üsküp", *DİA*, XLII, İstanbul, 2012, s. 377-378; Mehmet İnbaşı-Eyüp Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, Ankara, 2018, s. 9-12.

2 Âşik Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç, İstanbul, 2010, s. 108; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannümâ Neşri Tarihi*, F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara, 1987, I, 267; Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşir, N. Azamat, İstanbul, 1992, s. 37; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü'l-Tevârih*, yay. İ. Parmaksızoğlu, Ankara, 1992, II, 69.

3 Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. N. Öztürk, İstanbul, 1991, s. 108.

4 Dragi Gjorgiev-Daniela Nikolova, *Üsküp Osmanlı Darphânesi*, çev. Mehmet Yunus, Üsküp, 2008, s. 11; John V.A. Fine, *The Late Medieval Balkans A Critical Survey From The Late Twelfth Century To The Ottoman Conquest*, Michigan, 1987, s. 412; Olivera Dekić, *Skopje And Its Surrounding*, Zagreb, 1986, s. 20; A. Stojanovski-I. Kutarciev-D. Zografski-M. Apostolski, *Istoriya Na Makedonskiot Narod*, Skopje, 1988, s. 77; Herbert W. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien, 1949, s. 15; Hazim Şabanovic, *O Organizaciju Turske Uprave u Srbiji u XV i XVI Vijeku*, Beograd, 1955 sayfa numarası bulunmamaktadır.

5 "Paşa Yiğit Beg derya-yı pür aşub çuşa getirüb güruh-ı ebr-şükûh kûmât-ı guzâtı huruşa getirüb Üsküb diyarını ve civarında olan dâru'l-küfri'l-küfri menkûbun elinden alub zabı itüdkden sonra...", İbn Kemal (Kemalpaşazâde) *Tevârih-i Âl-i Osman IV. Defter*, haz. Koji Imazawa, Ankara, 2000, s. 49.

6 İbn Kemal'de, "Paşa Yiğit Beğ mezbûr diyârda karar ihtiyar eyleyüb ol nahiyede dâr-ı ikâmetin bünyadını urdu. Kâfirin hâli kalan hazır evlerine nögeri ve kulu dolub ikdam-ı tâmla ol mekân idündüğü yerin ta'mir ve tedmirine meşgul olub seylâb-i garet ve hasaratla harab olan havaliyi abâd etdi durdu" şeklinde bir kayıt vardır. Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM*, XIII/1-4, 1951-52, s. 72, 76; İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 1952, II, 125-127.

tan ve Bosna'nın Osmanlı hâkimiyetine geçmesine kadarki devrede, Bosna'ya uzanan Türk bölgelerini idare eden uç beylerinin merkezi olmuştur. Şehrin bu stratejik önemi 1521'de Belgrad'ın fethine kadar sürmüştür.

Türk iskânı Üsküp ve çevresinin demografik yapısını derinden etkilemiştir. Bir taraftan yeni yerleşim yerleri kurulurken diğer taraftan bölgedeki Hristiyanların bir bölümü Müslüman olmuştur. Aynı durum Kırçova, Gostivar ve Kalkandelen civarında da gerçekleşmiştir. İskân sonunda şehirde han, hamam, cami ve mescit gibi eserler inşa edilmiş ve Üsküp'ün görünümü tamamen değişmiştir.⁷

Bosna taraflarında faaliyette bulunan Paşa Yiğit Bey'in Üsküp uç beyliği, 1392'den 1414'e kadar devam etmiş ve ölümünden sonra yerine oğlu gibi olan ve onun tarafından yetiştirilen İshak Bey (1414-1439) geçmiştir.⁸ Uç beyi İshak Bey, Sultan II. Murad'ın Sırbistan seferine katılarak pek çok ganimet elde etmiş, akabinde de vefat etmiştir.⁹ İshak Bey'in oğlu İsa Bey, kardeşleriyle birlikte Kosova, Arnavutluk, Makedonya, Sırbistan ve Bosna bölgelerinde faaliyette bulunmuşlardır.¹⁰

İshak Bey'in ölümünün ardından oğlu İsa Bey,¹¹ Semendire'nin Sırbistan'a bırakılmasıyla Üsküp'e geri dönmüş, II. Murad tarafından Arnavutluk seferine gönderilmiş, 1444'te Varna¹² ve 1448 yılında II. Kosova Savaşı'na katılmıştır.¹³ II. Kosova Savaşı'nda Macarların mağlup edilmesi ile Türkleri Balkanlardan çıkarma düşüncesi tamamen kaybolmuştur.¹⁴

Fatih Sultan Mehmet zamanında Üsküp uç beyliğini devam ettiren İsa Bey, 1454'te Sırbistan seferine katılmıştır.¹⁵ Fatih'in Belgrad seferinde kullandığı topların bir kısmı Üsküp'te dökülmüş,¹⁶ daha sonra bir mahalle kurulmuş ve buraya "Tophane" denilmiştir.¹⁷ Diğer taraftan Fatih, Mora seferinden sonra Üsküp'e gelerek burada kışlamış

7 Mehmet İnbâşi, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, X, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara, 2002, s. 155.

8 Aşık Paşazâde, s. 108; Hadîdî, s. 108; Neşri, I, 311; Stojanovski-Kutarciev-Zografski-Apostolski, *Istoriya Na Makedonskiot Narod*, s. 79.

9 İshak Bey ile bu sefere iştirak eden Aşıkpaşa-zâde, pek çok esir ve ganimet elde edildiğini belirtmektedir. Aşıkpaşazâde, s. 171-172.

10 Enes Pelidija-Feridun Emecen, "İsâ Bey", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 475.

11 Feridun Emecen, "İshak Bey", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 525; Eyüp Kul, "Fatih Devri Ricalinden Üsküp Uçbeyi İsa Bey", *I. Uluslararası Hişkâra Vefa Sempozyumu Bildiriler (1-3 Mayıs 2013)*, yay. Ö. Kul, Gebze, 2013, s. 363.

12 *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtname*, yay. H. İnalçık-M. Oğuz, Ankara, 1989, s. 65.

13 Hoca Sadeddin, II, 239; Solakzade, *Solakzade Tarihi*, yay. V. Çabuk, Ankara, 1989, I, 247; H. İnalçık, "Murad II", *İA*, VIII, 610; Aktepe, "Kosova, Kosovo", *EI*, V, 276; Aktepe, "Kosova", *İA*, VI, 872.

14 A. Vagalopoulos, "A Revolt in Western Macedonia: 1444-1449", *Balkan Studies*, Cilt: 9, Sayı: 2, Thessaloniki, 1968, s. 377-378.

15 İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman VII. Defter*, Ş. Turan, Ankara 1991, s. 116-118; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Mertol Tulum, İstanbul, 1977, s. 97; Hadîdî, s. 238.

16 Tursun Bey, s. 99; İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman VII. Defter*, s. 120.

17 Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi M. Reşat 616, İstanbul, 1327, s. 2.

ve halka büyük ihsanlarda bulunmuştur.¹⁸ Fatih'in 1463'te Bosna'yı fethetmesinin¹⁹ ardından Üsküp, siyasi olarak ikinci plana düşmüştür.

Osmanlı idaresi altında Üsküp şehri, tarihinin en müreffeh dönemini yaşamıştır. 1551'de Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi hâline getirilen Üsküp Sancağı'na Kalkandelen, Pırlepe, Kırçova, Köprülü ve kısa bir süre Manastır gibi şehirler bağlanmıştır. İdarecileri, sosyal ve ekonomik yapısı ile Anadolu şehirlerine benzeyen ve daha çok Bursa ile özdeşleştirilen Üsküp, 1555'te meydana gelen büyük bir deprem felaketine maruz kalmış ve pek çok bina yıkılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, kısa süre içerisinde şehri yeniden imar ederek eski önemine kavuşturmuştur.²⁰

XVII. yüzyılda şehri etkileyen en önemli olaylardan birisi Kara Ölüm olarak da bilinen ve tarih boyunca insanlığı etkileyen hastalıkların başında gelen *veba* olmuştur. XVI. yüzyılın başından itibaren Akdeniz havzasıyla sınırlı kalmayan veba; Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya, Orta Asya, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu gibi geniş bir alana yayılmıştır.²¹ Arşiv vesikalarında "*tâun-ı ekber*" olarak geçen veba, 1649-1650 yılında Üsküp'te de görülmüş, ahali veba yüzünden şehri terk etmek zorunda kalmıştır.²² Salgın şehir halkını ekonomik sıkıntıya soktuğu gibi devletin de iktisadi yönden gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.

XVII. yüzyıldaki önemli olaylarından birisi de Habsburgların Üsküp'ü işgal etmesidir. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine harekete geçen Avusturya kuvvetlerinin bölgedeki işgali sebebiyle Müslim ve gayrimüslim ahali Sofya ve Belgrad'a doğru göç etmeye başlamıştır.²³ Osmanlı Devleti, Üsküp'ün korunması için Ohri, Avlonya ve İlbasan sancakları ile Görice kazasından 2500 asker görevlendirmiştir. Askerler Üsküp muhafızı Vezir Halil Paşa'nın emrine girecek ve kış boyunca şehri muhafaza edecektir.²⁴

Sırp'lardan yardım gören Avusturya generali Piccolomini 25 Ekim 1689'da Üsküp şehrini işgal etmiştir.²⁵ Piccolomini, şehre girdikten sonra ana kuvvetlerinden uzakta

18 Bu sırada Üsküp'te bulunan Âşıkpaşazâde padişahın ihsanlarından bahsetmektedir. Âşıkpaşazâde, s. 195-196; Tursun Bey, s. 99.

19 Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, Cilt: 18, Ankara, 2005, s. 250.

20 Dekiç, s. 21.

21 Nükhet Varlık, "Tâun", *DİA*, XLII, İstanbul, 2011, s. 176.

22 "...medine-i mezbur ehalisinin hânelerine dahi tâun-ı ekber isabet etmekle perakende ve perişan oldukları ecilden...", *BOA.MAD. 14680*, s. 7.

23 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1998, III/I, 519; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987, s. 33; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1988, s. 41.

24 "...Ohri ve Avlonya ve İlbasan sancaklarından ihraç olduğu üzere Paşa sancağında Görice kazasından iki bin beş yüz tüfenk-endâzin yarar âdemi ihraç ve Üsküb muhafazasına me'mur olan Mora seraskeri vezirim Halil Paşa'nın mabeynine varub bu kış muhafaza ve sefer-i hümayununda mevcud bulunub...", *BOA. İbnü'l-Emin Askeriye (İE.AS.) 26/2396*, 10 Muharrem 1101/24 Ekim 1689.

25 Abdülkadir Özcan, "Süleyman İP", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 78; J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1669-1774*, V, ed. E. Afyoncu, İstanbul, 2011, s. 198; Dekiç, s. 22; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, E. Afyoncu, İstanbul, 2005, IV, 212.

bulunması, hava şartlarının elverişsizliği, Osmanlı ordusunun harekete geçmesi gibi nedenlerle geri çekilmeyi düşünmüş, bunu yapmadan önce şehri ateşe vermiştir. 31 Ekim 1689'da Piccolomini'nin İmparator Leopold'a gönderdiği mektupta²⁶ şehrin işgalinin ertesi günü ateşe verilerek yakıldığı belirtilmektedir. Dört gün süren işgal sırasında şehir ateşe verilmiş, yangın iki gün sürmüştür ve şehirdeki pek çok Osmanlı eseri yangında ağır hasar görmüştür.

Avusturya ordularının ilerleyişi, bölgedeki bazı gayrimüslim ahalinin yardımları ile gerçekleşmiştir. Bunlardan birisi de Kumanova bölgesinde haydutluk yapan Karpoş'tur. Asi Karpoş'a Avusturya kralı tarafından "Kumanova Kralı" unvanı verilmiştir.²⁷ Üsküp şehrinin işgali üzerine Osmanlı ordusu hücumu geçerek, Kumanova ve Üsküp şehrine hâkim olmuştu.²⁸ Asi Karpoş yakalanıp idam edilmiştir.²⁹ Şehrin geri alınışını müteakip de devlet düzeninin tesis edilmesi ve uzun süre devam eden mimari eserlerin tamirine girişilmiştir.

XX. yüzyıl başlarına kadar 521 yıl Osmanlı idaresinde kalan şehir, 23-24 Ekim 1912'de Sırp tarafından işgal edilmiş, 10 Ağustos 1913'te yapılan Bükreş Antlaşması ile de Üsküp, Manastır, Priştine ve İştib gibi Türk şehirleri Sırbistan'a verilmiştir.³⁰ Sırpların hâkimiyetine geçtikten sonra Müslüman-Türk ahali üzerinde büyük bir baskı uygulanmış, bu sebeple 1913'te 752 aile Üsküp'ten göç etmiştir.³¹ Daha sonraki dönemde Yugoslavya Devleti'nin önemli bir şehri olan Üsküp, bugün bağımsız Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin başkentidir.

Üsküp Şehri: Fetihden sonra iskân siyaseti ve istimalet politikalarıyla bir Türk-İslam şehri görüntüsü kazanmıştır. Üsküplü olan veya Üsküp'ü ziyaret etmiş pek çok şair şehri, Bursa ile özdeşleştirmektedir. XVI. yüzyıl şairlerinden Ravzî Üsküp'ü; "Temâşâ eyle Üsküb'ü ne zibâ şehri olur ol kim, Münâsibdür eger dirsem ana Rûm'un Burusa'sı"³² şeklinde tarif ederek, onu Bursa'ya benzetmektedir. Üsküplü Yahya Kemal Beyatlı

26 "Üsküp şehri neredeyse Prag kadar büyük. Surları ve hendeği yok. Kalesi eski tarzda yapılmış. Şimdi savunmasız ve susuz... Düşman ordusu dört-beş gün zarfında Üsküp'e dayanabilirdi... Bu şartlar üzerinde ciddi bir şekilde düşünmek gerekiyordu. Şimdi ben, şehri küllere gömme kararını verdim. Barbar zevkiyle yapılmış olmalarına rağmen, bu savaş esnasında hala görmediğim binalar, en güzel mermerden camiler; güzel evler; bahçeler ve eğlence yerleri, büyük zenginlikler için üzülüyorum. Ancak düşmana hiçbir şey bırakmamak için şehri ateşe verdim. Şehrin tüm köşelerine ellerinde meşalelerle insanlar saldı. Üç top atışıyla alevler yükseldi. 26 Ekim ve ertesi gün duman güneşi karartıyordu. Biz yüksek bir tepede duruyorduk ve askerî bando sesleri eşliğinde bu güzel şehrin yangını seyrediyorduk."; Gjorgiev-Nikolova, s. 33, 35.

27 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. A. Özcan, Ankara, 1995, s. 339.

28 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, yay. A. Özcan, Ankara, 2000, s. 9-10; *Zübde-i Vekayiât*, s. 351-352.

29 Günümüzde Fatih Sultan Mehmed Han köprüsündeki Makedonca ve İngilizce kitabede "Makedonya tarihinin önemli şahsiyetinden biri, XVII. yüzyılda büyük bir ayaklanmanın lideri Karpoş, 1689'da Üsküp Taş Köprü'sünde idam edildi" şeklinde bilgi bulunmaktadır.

30 M. İnbâşî, "Üsküp", *DİA*, XLII, 379-381.

31 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara, 1994, s. 16-17; Eyüp Kul, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp'e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)", *Anasay*, 2019, 8, s. 11-42.

32 Yaşar Aydemir, "Üsküp Tarihi", *Hikmet İlmî Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, 2004/2, Gostivar/Makedonya, s. 11.

da “Üsküp ki Şar dağında devamıydı Bursa’nın” diyerek şehrin görünüşü ile bir Türk şehri özelliğini yansıttığını ve Bursa’nın Balkanlardaki devamı olduğu söylemektedir.³³

Üsküp, Balkan Yarımadası’nın tam ortasında, kuzeyde sıradağlarla kaplı Karadağ, batıda Şar, güneyde Karadzice Dağları ile çevrili olup, Vardar Nehri’nin her iki yakasında yer almaktadır. Üsküp, kale etrafında ve Vardar Nehri’nin kuzeydoğunda kurulmuştur.³⁴ Nehrin Vodna Dağı istikametindeki bölgelerinde verimli tarlalara ve çiftliklere sahiptir. Ovayı çevreleyen dağlarda geniş ormanlar, Üsküp’e bağlı köylerde ise çok sayıda bağlar vardı.

Osmanlılar şehre yeni bir bakış açısı getirmiştir. Literatüre Osmanlı şehri olarak geçen ve Fatih Sultan Mehmet’in; “*Hüner bir şehri bünyad etmektir, Reaya gönülün abad etmektir*” beytinde kendisini bulan bu anlayış geçmişin birikimlerini de dikkat alarak insanı ön planda tutan bir yaklaşıma sahip olmuştur. Osmanlılar, şehirleri ifade ederken “*medine*”, “*mahruse*”, “*şehr*” ya da “*nefs*” tabirlerini kullanıyorlardı.³⁵ Osmanlı kanunnâmelerinde şehir “Cuma kılınır ve pazarı durur yer” olarak tarif edilmektedir.³⁶

Osmanlı şehrinde, güvenlik için hisar, çarşı ve pazarların bulunduğu surlarla çevrili kale ile varoş olmak üzere üç fiziki kısım vardır.³⁷ Aynı zamanda şehirler, etraflarındaki sakinleri besleyecek genişlikte bir kırsal çevreye gereksinim duymakta, kırsal çevrede yaşayanlara tarım dışı üretim, yönetim, askerlik ve kültür hizmetleri sunmaktadır.³⁸

XVI. yüzyılda Üsküp’e gelen seyyah Bernardo, şehirdeki meskûn halkın büyük kısmının Müslüman olduğunu, şehirde canlı bir ticari hayatın bulunduğunu; 1558’de şehre gelen Gaspare Erizzo, dört büyük cami ile su kemeri ve bir şato gördüğünü belirtmektedir.³⁹ XVII. yüzyıl ortalarında Üsküp’e gelen Evliya Çelebi de şehir hakkında, “Vardar Nehri’nin sağında ve solunda geniş, yeşil, bostanlı bir yerde olup nehrin batısında binlerce kâgir ve imaretin bulunduğu bir yerdir. Yetmiş aded mahallesi vardır... Şehir iki bin kadar dükkân ile donanmış olup gayet süslüdür... Şehrin on bin altmış kadar tek ve katlı kâgir güzel konakları vardır ki baştanbaşa kırmızı kiremitler ile süslüdür” şeklinde bilgiler vermiştir.⁴⁰

33 Ünal Şenel, “Yahya Kemal’in Şiirlerinde Balkanlar ve Balkan Türklüğü”, *Balkanlarda Türk Kültürü*, Cilt: 6, Sayı: 23, 1997, s. 9; Mustafa Özçelik, “Üsküp: Yahya Kemal’in “Kaybolan Şehir”i”, *50 Yıl Sonra Yahya Kemal Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Üsküp, 2008, s. 28.

34 “Mezkûr şehri-i meşhur ki, Rumili uclarındaki tüccarın bazârı yiridir. Nehri Vardar şehrin içinden uğrar. İki yanı pür-eşcâr-ı şeker-bâr. Meyveleri rengin ü şirin. Miyân-ı gülşen ü bâğı çerağ-ı gül ve şem’-i lâle ile rüşen”, İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman IV*, Defter, s. 29-31.

35 İnbaşı-Kul, *Üsküp*, s. 47

36 İlhan Şahin, “Şehir (Osmanlılarda)”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 446.

37 H. İnalçık-B. Arı, “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık’ın Çalışmaları”, *TALİD*, Cilt: 6, İstanbul, 2005, s. 34.

38 Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kurumsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul, 2008, s. 54.

39 Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L’Empire Ottoman (XIV-XVI Siecles)*, Ankara, 1991 s. 33–34, 37, 249–250, 297–298, 312–313.

40 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme V*, s. 554–555.

Üsküp Kalesi: Vardar Nehri'nin doğu kıyısında, şehrin ise batısında yer alan kale, Yahudi Mahallesi ile Pazar Meydanı arasındadır.⁴¹ Kale hakkında en geniş bilgiler yine Evliya Çelebi tarafından verilmiştir. *Seyahatnâme*'de aşağıdaki bilgiler yer alır:

İki katlı sağlam, metin ve güvenli bir hisardır. Kapı ve duvarı sakal gibi tıraş edilmiş parlak taş ile yapılmış olup taşlardaki zarafet ve san'at inceliği hiçbir kalede görülmemiştir. Bu kale Üsküp şehrinin ortasında, beş kenar şeklinde, yüksek ve dayanıklı bir kaledir ki, etrafındaki duvarları elli arşın kadar yüksektir. Yetmiş adet burç ile bezemiştir. Kible tarafına açılan üç kat demir kapıları vardır. Son derece yüksek kayalar üzerine yapılmış olup bütün sahra görülmektedir. Kalenin batı tarafında Vardar Nehri akar. Bir tarafı gayyâ kuyusu gibi uçurum olduğundan asla hendeği yoktur. Ama kalenin doğu ve kible tarafı ile kuzeyi kesme kaya ve derin hendektir. Kalenin burç ve duvarı gayet metin ve san'at işlidir. Hisar içinde yüz kadar nefer evleri, ambarları ve cephanelikleri vardır.⁴²

Evliya Çelebi tarafından tamir kitabesi olarak gösterilen “Murad b. Mehmed Han sene hamsin ve semane mie” ibaresi, kalenin Sultan II. Murad tarafından 1446'da tamir edildiğini göstermektedir.

Üsküp'ün Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra kaleye gereken önem verilmiş ve içine muhafızlar yerleştirilerek kalenin ve şehrin güvenliği sağlanmıştır. Üsküp Kalesi, Osmanlılar tarafından müteaddit defalar tamir edilmiştir. Osmanlıların bölgeden çekilmesinden sonra bir müddet askerî amaçla kullanılan kale, günümüzde şehrin önemli mimari eserlerinden birisidir.

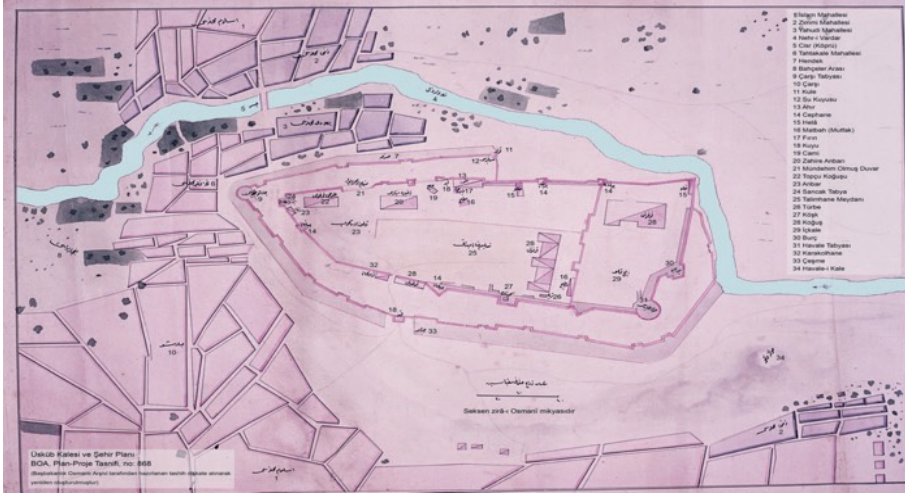
Üsküp Kalesi (M. İnbaşı Arşivi 2019)

41 *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, İstanbul, 1310, Üsküp Şehri'nin haritası; Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi M. Reşat 616, İstanbul, 1327, s. 1.

42 *Seyahatnâme V*, s. 554-555; Glisa Elezovic, *Iz Putopisa Evliya Çelebiye*, Sırska Akademije Nočka, Istoriski Casopis. God. I. CB. I-2 1948, Beograd 1949, s. 13-16.

Üsküp Kalesi-Şehir Planı (İnbaşı ve Kul, Üsküp)

Mahalleleri: Osmanlı şehrinin yapısında temel yerleşim birimi mahalledir. Her mahalle, kendi gelenekleri ve yaşam tarzları ayrı, farklı cemaatleri içine alır. İbadet yeri ya da pazar yeri, bütün mahallelinin ortak faaliyet alanıdır. Bu yüzden mahalle, şehir hayatının fiziksel bir merkezi olduğu kadar, bütün sakinlerinin katıldığı bir tarihtin, bir loncanın veya bir milletin yerel birimi olarak düşünülebilir.⁴³ Diğer bir tabirle mahalle, Türk-İslam şehirlerinin içtimai ve fiziki unsuru olup, genellikle bir mescit veya imaretin etrafında yer alan çok sayıda evden meydana gelmektedir.⁴⁴ Osmanlılar zamanındaki tarifiyle mahalle, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte oturdukları yerleşim birimidir. Balkanlarda önemli bir şehir konumunda olan Üsküp'ün büyük çoğunluğu Müslüman nüfus tarafından iskân edilmiş birçok mahallesi vardır.

Üsküp Mahalleleri

Birim	1455	1468	1529	1544	1569
Müslüman Mahalle	23	33	51	53	57
Gayrimüslim Mahalle	8	12	13	14	10
Toplam	31	45	64	67	67

43 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s. 103-104.

44 Ö. L. Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişine Ait Araştırmalar", *İFM*. XXIII, İstanbul, 1963, s. 238-240.

XV. yüzyıl ortalarından itibaren mahalle sayısında önemli bir artış olmuş ve Müslüman mahalle sayısı sürekli artarken, gayrimüslim mahalle sayısı hemen hemen aynı kalmıştır.

Üsküp şehrindeki mahalleler, ilk dönemlerdeki büyük komutanlardan İshak Bey, İsa Bey, Hamza Bey ve Oruç Paşa'nın bina ettiklerinden başka, Müslüman mahallelerin yarısından fazlası, zengin tacir ve sanatkârların yaptırdığı camilerin etrafında kurulmuştur. Bu mahalleler kurucularının ismini taşımaktadır. Kazancı Hızır, Tuzcu Süleyman, Debbağ Şahin, Sarrac Tursun, Sabuncu Hacı, Kuyumcu Hayreddin vb. mahalleler bunlara misaldir. Diğer taraftan kadı, muhtesip, voyvoda ve kâtip gibi resmî görevlilerin ismini taşıyan mahalleler de vardır. Bu mahallelerden cami ve mescit isminde iki; "Hacı" isminde on bir; "Hoca" ismini taşıyan dört; meslek ismi taşıyan mahalle sayısı ise yirmi üç tanedir.

Demografik Yapı

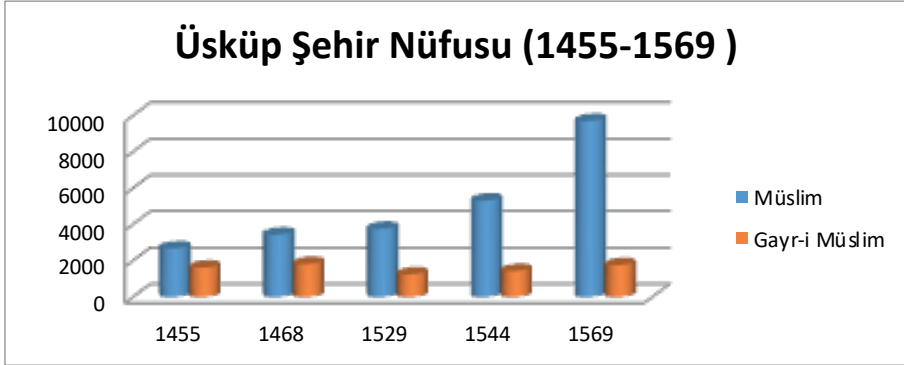
1455-1569 tarihleri arasında Üsküp şehrinin Müslim ve gayrimüslim olarak nüfus durumunu ve şehrin tahminî nüfusunu tespit etmek mümkündür.

Şehrin Tahminî Nüfusu

Yıllar	1455	%	1468	%	1529	%	1544	%	1569	%
Müslim	2.675	62	3.435	66	3.755	75	5.310	78	9.700	84
Gayrimüslim	1.615	38	1.815	34	1.250	25	1.425	22	1.750	16
Toplam	4.290		5.250		5.005		6.785		11.450	

Tabloda da görüldüğü gibi, 1455'te şehirdeki meskûn Müslüman nüfus 2675 olup nüfusun %62'sini oluştururken 1569'da 9700'e çıkmış olup nüfusun %84'ünü teşkil etmiştir. Dolayısıyla yaklaşık 115 yıllık bir dönemde Müslüman nüfusun sayısında üç kat oranında bir artış meydana gelmiştir. Buna karşılık şehirdeki gayrimüslim nüfus, 1455'te 1615 olup toplam nüfusun %38'ini oluştururken 1569'da bu sayı 1750'ye çıkmış ve şehir nüfusuna göre %16 oranına düşerek toplam miktarda gerilemiştir. XV-XVI. yüzyılda şehirdeki nüfusun ortalama olarak %75'i Müslüman, %25'i ise gayrimüslimdir.

Grafik: XV-XVI. Yüzyıllarda Üsküp Şehir Nüfus Yapısı

Şehirdeki nüfus artışı, XVI. yüzyılım ikinci yarısında da devam etmiştir. Fakat 1689'da Avusturya ordularının şehri işgal ile yağma ve tahrip etmesinden sonra, büyük ölçüde göç olmuş ve şehrin nüfusu azalmıştır.

Şehrin nüfusunun azalmasını etkileyen bir olay da veba salgınıdır. Nitekim 1650'li yıllarda şehri etkileyen veba, pek çok insanın ölümüne neden olmuştur. XVII. yüzyıl sonlarında Üsküp'e gelen seyyah Andrey Bogani, veba salgını nedeniyle mezarlıkların şehrin dışında kurulduğunu ve salgının çok yaygın olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Marin Kobet, 1706 yaz aylarında Üsküp'te veba hastalığından 2000 kişinin vefat ettiğini yazmaktadır.⁴⁶ Bir taraftan veba salgını diğer taraftan Avusturya işgali ve şehrin yakılıp yıkılmasından sonra, şehirdeki nüfus daha emin olan yerlere göç etmiştir.

1841 yılı nüfus sayımına göre şehirde 44 mahalle olup bunların 39 tanesi Müslüman 5'i de gayrimüslim mahallesidir. 1841-42 yılı itibarıyla Üsküp'teki nüfusun oranı ortalama olarak %70 Müslüman, %30 gayrimüslim; kazada ise %41 Müslüman, %59 gayrimüslimdir. Üsküp şehrindeki nüfus azalması sonraki dönemde de devam etmiştir. Nitekim şehirde 1870'te 13.000'i Müslüman, 7000'i Hıristiyan ve 800'ü Yahudi olmak üzere 20.800 kişi tespit edilmiştir. 1877'de 16.462 Müslüman, 14.586 Hıristiyan ve 160 Yahudi olmak üzere 31.208 kişi meskündür.⁴⁷ 1905'te yapılan Osmanlı nüfus sayımına göre Makedonya'da 3 milyon civarındaki nüfusun 1.5 milyonu Müslüman, 890 bini Bulgar, 301 bini Rum, 100 bini Sırp ve 100 bini Ulahlardan oluşmaktadır.⁴⁸

45 Aleksandar Matrovski, *Makedoniya Vo Delata Na Stranskite Patopistsi 1371-1777*, Skopje, 1991, s. 665; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. S. Yılmaz, İstanbul, 2011, s. 1; Oya D. Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul, 2010, s. 22.

46 Blagoya İdievski-Marko, *Skopje*, Skopje, 1998, s. 220; Kosta Balabanov-Danço Zografski-Risto Markovski-Kiril Penuşliski-Tome Momirovski-Konstantin Petrov-Ljube Pota-Asen Simitçiev, *Skopje*, ed. Slavko Janevski, Skopje 1970, s. XI-XII.

47 Mehmet İnaşı, "The City of Skopje and Its Demographic Structure in the 19th Century", *Turkish Review of Balkan Studies*, İstanbul, 2008, Sayı: 8, s. 287-290; İnaşı, "Üsküp", *DİA*, XLII, 380.

48 Beydilli, s. 79-80; Tevfik Temelkuran, "Makedonya Meselesine Dair Bir Layiha", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1972, Sayı: 1, s. 147-148.

1913'te Sırp tarafından yapılan sayımda şehrin nüfusu 37.000'dir. Bu nüfus, 1921'de 41.006'ya, 1931'de 64.807'ye,⁴⁹ 1941'de 80.000'e çıkmış, ancak II. Dünya Harbi'nin olumsuz etkileri sebebiyle 1944'te 76.000'e gerilemiştir. Şehrin nüfusu 1963'te meydana gelen büyük depremde azalmıştır.⁵⁰

Sosyal Yapı: XVI. yüzyılda nüfusun yaklaşık %75'i Müslüman, %25'i ise gayrimüslimdir. Şehirdeki nüfusun taşıdıkları isimleri inceleyerek şehrin sosyal yapısı ortaya konulabilir. Müslüman nüfus içerisinde İslami isim taşıyanların sayısı %85 civarındadır. Bu isimler arasında en çok kullanılanlar Mustafa, Yusuf, Ali, Mehmed, Ahmed, İbrahim, İlyas, Hamza, Kasım, Hasan, Hüseyin, Ali ve Süleyman'dır. Sayıları az olmakla birlikte Muhyeddin, Musliheddin, Bedreddin, Hayreddin, Hüsameddin, Şemseddin, Abdürrezzak ve Abdurrahman gibi isimler de vardır. Bunların yanında Tanrıverdi, Tatar, Arslan, Şirmerd, Doğan, Şahin, İskender, Durmuş, Hoşkadem, Karagöz, Mübarek, Tursun, Seferşah, Uğurlu, Adil, Yahşi, Emir, Sevündük, Bahadır, Temurtaş, Sungur, Aydın, Bahşayış, Aydoğmuş, Turhan, Saruhan, Karaman, Barak, Bali, Umur ve Saltık gibi tamamen Türkçe isimler de bulunmaktadır.

Bütün tahrirlerde Abdullah isminin yaygın olarak kullanılması da dikkat çekicidir. İhtida eden gayrimüslim erkeklere genelde *Allah'ın kulu* manasında *Abdullah* ismi verilmektedir. 1529'da İslamiyet'i kabul eden 400 kişiden 360 tanesi Abdullah ismini taşımaktadır. Bunlardan 227'si sanatkâr, 46'sı tüccar, 53 tanesi de akıncıdır.⁵¹ 1544'te ise Abdullah ismini taşıyan 316 kişi olup bunlardan 251 tanesi sanatkâr ve tüccardır.⁵²

Bu veriler Osmanlı tebaası gayrimüslimleri arasında ihtida edenlerin sayılarının önemli ölçüde olduğunu göstermektedir.

49 Bajraktarevic, "Üsküb", *EI*, IV, 1111.

50 İnbaşı, "Üsküb", *DİA*, XLII, 380.

51 Galaba Palikruseva, "Islamisation De La Region Le Nord-Est De La Macédoine", *La Macédoine Et Les Macédoniens Dans Le Passe*, Skopje, 1970, s. 138; G. Palikruseva, "Quelques Precisions Sur Le Temps, L'Intensite Et Les Methodes De L'Islamisation En Macédoine Au XVIe Siècles", *Actes Du II Congres International Des Etudes Du Sud-Est Europeen*, Tome III, Athenes, 1978, s. 66.

52 Ö.L. Barkan, "Quelques Remarques Sur La Constitution Sociale Et Demographique Des Villes Balkaniques Au Cours Des XV Et XVI Siècles", *Istanbul A La Jonction Des Cultures Balkaniques, Méditerranéennes, Slaves Et Orientales Aux XVI-XIX Siècles*, Bucarest, 1977, s. 301.

Şehirde Yaygın Olarak Kullanılan İsimler

İsim	1455	1468	1529	1544
Mustafa	25	32	72	74
Yusuf	31	44	43	51
Ali	41	39	52	42
Mehmed	30	44	78	97
İbrahim	10	13	20	21
İlyas	14	13	38	25
Hamza	21	29	26	22
Hüseyin	3	13	30	43
Hasan	5	6	32	43
Abdullah	25	45	360	316

Şehirdeki halkın isimlerinin başında Hacı, Pir, Şeyh, Ahi, Fakih gibi unvanlar yaygındır. Bunlardan en çok kullanılanı “Hacı” unvanıdır. Bazı isimlerin yanında Saruhanlı, Karamanlı ve Anadolulu gibi kayıtlara da rastlanmıştır.

Şehirdeki ticari hayatın gelişmesinde Yahudiler ile Raguzalı tacirlerin büyük rolü olmuştur. Yahudiler Vardar Nehri'nin kuzeyinde kalenin alt kesimi ile İbn-i Payko Mahallesi'nin batısında meskündür.⁵³ Hristiyanların büyük bir kısmı ise Arnavut ve Makedon'dur.

Tarihî Eserler ve Vakıflar

Türk-İslam şehirlerinin kurulması ve gelişmesinde vakıf eserleri birinci derecede rol oynamaktadır. Nitekim bir Osmanlı şehrinin fiziki yapısını oluşturan unsurların başında kale ve mahallelerden sonra, cami, mescit, medrese, han, hamam ve zaviye gibi müesseseler gelmektedir. Cami, mescit, zaviye ve türbe gibi dinî kurumlar, medrese ve mektep gibi eğitim kurumları, darü'ş-şifa ve bimarhane gibi sağlıkla ilgili hizmet veren kurumların kurulması ve bunların gelişmesini sağlayan vakıfların tahsis edilmesi, şehir ve kasabaların gelişmesinde büyük bir role sahiptir.⁵⁴ Umumiyetle bir cami etrafında toplanmış olan medrese, yemek pişirilen imarethane, misafirhane, hastane, hamam ve kervansaray gibi dinî, kültürel ve sosyal yardım müesseseleri ile bunların kalabalık memur ve hizmetlileri için yapılacak ikametgâhlarla, su yolu, kanalizasyon gibi beledi tesisler ve bunlara devamlı bir gelir sağlamak amacıyla inşa edilmiş olan han ve çarşılar, fırın, değirmen, mum imalathanesi, boyahane ve pazar yerleri gibi yerler, çok

⁵³ *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova 1310*, harita.

⁵⁴ Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, İstanbul, 1939 s. 63; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran, İzmir, 1984, s. 1.

defa yeni kurulacak şehrin çekirdeğini teşkil etmektedir.⁵⁵ Bunlardan başka özellikle Rumeli'de fethi müteakip Türk nüfusun iskânını gerçekleştirmek için kurulan zaviye ve tekkeler de şehrin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

Tesis edilmiş vakıfların yanı sıra gerek Osmanlı sultanları bizzat kendileri, şehzadeleri ile kızları ve hanım sultanlar şehrin ihtiyaçlarını da dikkate alarak eserler yaptırmışlardır. Üsküp'te Sultan II. Murad tarafından Hünkâr Camii ile Fatih Sultan Mehmet'in adını taşıyan ve günümüzde Taşköprü olarak bilinen Fatih Sultan Mehmet Köprüsü inşa edilmiştir. Yine Sultan II. Bayezid'in kızları Elaldı, Beyhan ve Hüma Hatun'un da şehirde vakıf eserleri vardır.⁵⁶

Tahrir defterlerine göre 1455'te Üsküp şehrinde iki büyük cami ve medrese ile imarethane bulunmaktadır.⁵⁷ 1529'da ise 6 cami, 42 mescit, 2 medrese ve 8 hamam mevcuttur.⁵⁸ 1544'te bunların sayısının arttığı bilinmektedir.⁵⁹

Evliya Çelebi şehirde bulunan eserler hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir:

Küçük ve büyük tekke ve mescidleri ile 120 mihrabı vardır. Amma bunlardan kırk beşinde Cuma Namazı kılınır... Sultan Murad Han Camii Medresesi, Yahya Paşa Medresesi, İshak ve İsa Paşa Medreseleri, Mustafa Paşa Medresesi, Karlızâde Medresesi, medreselerin en meşhurlarıdır. Dokuz adet Darü'l-kurraları var, fakat bunlar kubbeli olmayıp camiye bitişiktir. ..Yetmiş yerde mektepleri var, her cami kurbunda bir mekteb mukarrerdir. (...)Yirmi adet tekkeleri var, iki yüz adet de sebilhane sayılır. (...) Hamamları gayet ferahtır. (...)Yedi yerde misafirhanesi ve hanları vardır.⁶⁰

Salih Asım'ın dinî ve sosyal müesseseler hakkında verdiği bilgiler de Evliya Çelebi'nin kayıtlarını teyit etmektedir.⁶¹

XV. ve XVI. yüzyılda Üsküp'te yapılmış olan bu dinî ve sosyal müesseseler, 1689'da Avusturyalı General Piccolomini'nin şehri işgal ile yağma ve tahrip etmesi üzerine büyük bir zarar görmüştür. Bu sebeple şehirdeki mezkûr kurumlar, bu işgalden sonra önemli bir tamirat geçirmiştir.

1898'de Üsküp şehrinde 9 karakol, 32 cami, 17 mescit, 8 medrese, 19 tekke, 7 türbe, 4 kilise, 1 havra, 2 metropolit, 17 Müslim 17 gayrimüslim okul binası, 1 matbaa, 4 hamam, 26 değirmen, 8 otel, 1 saat kulesi, 75 lokanta ve meyhane, 44 han, 32 kahve

55 Ö. L. Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *JFM. XXIII/1-2*, İstanbul, 1963, s. 239.

56 İnbaşı-Kul, Üsküp, s. 64-65.

57 *MAD 12* vr. 212b-215a.

58 *TD 370* s. 121-22.

59 Barkan, "Quelques Remarques Sur Les Villes Balkaniques", s. 292.

60 *Seyahatnâme V*, s. 555-556.

61 "İshak Beğ ve oğlu İsa Beğ ve Yahya ve Mustafa ve Mehmed Paşalar gibi daha bazı eazim-i rical-i devletin makarr ve medfeni olmuş pek çok müessesât-ı diniyye ve hayriyye inşa ve bu eserleri ibkâ ve vakıflarını a'lâ eylemek üzere hayli erazi vakfeylemişlerdir.". Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, TSMA, Mehmed Reşat 616, İstanbul 1327, s. 2.

ve kıraathane, 69 fırın, 32 çeşme, 1410 dükkân vardır.⁶² 1921’de şehirde 21 cami, 27 mescit ve 16 tekke bulunmakta iken bu sayı günümüzde azalmıştır. Bu camilerin büyük bir kısmı tahrip ve yok olurken, özellikle 1963’te meydana gelen depremden sonra bazıları büyük bir tadilattan geçirilmiştir.

Cami, Mescit ve Medreseler: Türk-İslam şehirlerinin ana unsuru olan camiler, genelde yaptıranın ismini taşımaktadır. Mescitler ise mahalle arasında bulunan ve cuma hutbesi okunmadığı için minberi bulunmayan küçük ibadet yerleridir. Üsküp’teki camilerin yanında genelde bir de medresenin bulunduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla buraya vakfedilen yerlerin geliri hem cami hem de medrese içindir. Üsküp’te bulunan cami, mescit ve medreseler ile bunların banileri şu şekildedir:

Cami, Mescit ve Medreseler

Cami Adı	Banisi	Tarihi
Paşa Yiğit Bey Camii	Paşa Yiğit Bey	
Hünkâr Camii, Saat Kulesi	Sultan II. Murad	1436
İshak Bey /Alaca Camii ve Medresesi	İshak Bey	1438
İsa Bey Camii ve Medresesi	İsa Bey	1460
Kebirî Mehmed Bey Camii	İsa Bey’in oğlu	1469
Mustafa Paşa Camii ve İmaretî	Mustafa b. Abdullah	1492
Yahya Paşa Camii ve İmaretî	Rumeli Beylerbeyi, Vezir	1503
Kaçanikli Mehmed Paşa Camii	Sancakbeyi	
Gazi Menteş Camii		
Hüdaverdi Camii		
Yoğurt Pazarı Camii		
Zeynel Paşa Camii		
Hacı Muhyeddin Mescidi		
Paşa Bey Mescidi		
İbn Kocacık Mescidi		
İbn Muhtesib Mescidi		
İbn Payko Mescidi		
Hoca Şemseddin Mescidi		
Hazinedar İsmail Mescidi		
Taceddin Mescidi		

62 *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, Üsküp 1314, s. 211.

Bunlardan başka her Müslüman mahallesinde bulunan birçok mescidin de olduğu vakıf kayıtlarında belirtilmektedir.

Zaviyeler: Genellikle şehirlerin dışına kurulan zaviyeler, Osmanlı içtimai yapısının en önemli unsurlarından birisidir. Vergi muafiyetine sahip olup yolculara ücretsiz yemek ve yatacak yer verilmesi gibi önemli bir hizmeti ifa eden bu zaviyelere, hizmetlerini devam ettirebilmeleri için vakıflar tahsis edilmiştir.⁶³ Rumeli'nin Türkleşmesinde bir kısım mutasavvıflar ıssız yerleri şenlendirerek ve yol üzerinde bulunan yerlerde gelen geçene hizmet ettikleri gibi iskân ve ulaşım konularında faydalı hizmetler yapmışlardır.⁶⁴ Bu zaviyeler, daha sonra asıl fonksiyonlarını kaybederek XVI. yüzyıl sonlarında çeşitli tarikatların merkezleri durumuna gelmişlerdir.⁶⁵

Üsküp Şehri'ndeki Zaviyeler

Zaviye Adı	Bilgisi
Hümayun Hatun	II. Bayezid'in kızı Hüma / Hümayun Hatun
Elaldı (İlaldı) Sultan	II. Bayezid'in kızı
Beyhan Sultan	II. Bayezid'in kızı
Şeyh Feyzullah Efendi	
Hacı Ayşe Hanım	Halvetiye Tarikatı
Kulak Şeyh Mehmed Efendi	
Karaca Ahmed Sultan Tekkesi	
Anabacı Hatun Zaviyesi	
Hacı Mustafa/Büyük Başlı	
Cafer Baba	
Hasan ve Hüseyin	
Hindi Baba	
Şeyh Çolak Efendi	Hülefâ-i Abdülkadir-i Geylânî
Şeyh Salih Efendi b. Hüseyin	Hülefâ-i Ümmî Sinan Efendi
Şeyh Mehmed b. İsmail/Rufaî Tekkesi	Rufaî Tekkesi
Baba Lokman	Evliya Çelebi kaydı
Mevlevîhâne	Evliya Çelebi kaydı
Uryan Baba Tekkesi	

63 Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", s. 293 vd.

64 A.Y. Ocak, "Zaviyeler", *VD XII*, Ankara, 1978, s. 247.

65 S. Eyice, "İlk Osmanlı Devri'nin Dini-İctimai Bir Müessesesi Olarak Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İFM XXIII/1-2*, İstanbul, 1963, s. 23-25.

Fatih Sultan Mehmed Köprüsü/Taşköprü

Üsküp'te bulunan en önemli eser, daha ziyade *Taşköprü* olarak bilinen *Fatih Sultan Mehmet Köprüsü*'dür. Üsküp Şehri'ni ikiye bölerek akan Vardar Nehri üzerindeki taş köprü'nün ilk olarak kimin tarafından yaptırıldığı hususunda ihtilaflar vardır. Köprü'nün Justinianus dönemine ait olduğunu ya da Sırp Kralı Stephan Duşan tarafından yaptırıldığını, Sultan II. Murad zamanında da onarıldığını söyleyenler vardır.⁶⁶ Hammer ise köprü'nün 1464'te Fatih Sultan Mehmet tarafından inşa ettirildiğini belirtmektedir. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde köprü hakkında, "Nehr-i Vardar"ın üzerinde on dört göz cısr var" şeklinde kayıt vardır.⁶⁷

Köprü'nün banisi hakkında ihtilaf bulunmakla beraber, kabul edilen husus, köprü'nün Sultan II. Murad döneminde yapımına başlanıp Fatih Sultan Mehmet zamanında tamamlandığıdır.⁶⁸ Köprü'nün Sultan II. Murad devrinde yapıldığını savunanların başında Salih Asım gelmektedir.⁶⁹ Ayrıca 1909'da Sultan Mehmed Reşad tarafından tamir ettirildikten sonra konulan tamir kitabesinde de köprü'nün Sultan Murad tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.⁷⁰ Şemseddin Sami de "Nehr-i Vardar"ın üzerinde Sultan Murad Han-ı Sani hazretleri tarafından bina buyurulmuş bir kagir ve bir de ahşap köprü bulunduğu" şeklinde bilgiler vermektedir.⁷¹ Buna karşılık arşiv kayıtlarında köprü'nün, Sultan Murad'a ait olduğunu ortaya koyabilecek bir materyale rastlanmamıştır. Gönderilen hükümlerde, bu köprüden Fatih Sultan Mehmet Köprüsü olarak bahsedildiği görülmektedir.⁷² Şu hâlde, bu köprü'nün ismi Sultan Murad Köprüsü değil arşiv kaynaklarında belirtildiği gibi Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'dür. Yapılış tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan bu köprü, XVI. yüzyılda birçok defa onarım görmüştür. Bunlardan ilk olarak yapılan tamir, 1565'te sel baskınları sebebiyle meydana gelen yıkıntılardan sonradır.⁷³ Fatih Köprüsü, esaslı bir şekilde 1566 ve 1578 tarihlerinde tamir edilmiştir. Avusturyalıların Üsküp'ü işgalleri sırasında tahrip olan ve kitabesi sökülen köprü, bu işgalden sonra yeniden onarılmıştır.⁷⁴ 1818'de bir kez daha yenilenen⁷⁵ köprü, 1869, 1897 ve 1905'te yine önemli tadilatlardan geçirmiştir.⁷⁶ Kesme taştan inşa edilen yapı başlangıçta 14 gözlü iken 1888'de yapılan tamirat sırasında köprü'nün üç gözü toprak altında kalmıştır. Sultan V. Mehmed Reşad'ın Kosova ziyareti sırasında 1909'da önemli bir tamirat daha yapılmıştır. 1910 ve 1930 yıllarında da yayaların geçmesine

66 Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara, 1985, s. 126, 117-121, 126; *Skopje And Its Surroundings*, s. 35-36.

67 *Seyahatnâme V*, s. 557-558; Elezovic, s. 16-19.

68 Duda, s. 57; Eyice, "Üsküb'de Türk Devri", s. 26; Çulpan, s. 126.

69 Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, s. 7.

70 E.H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul, 1983, s. 885; Nazif Hoca, s. 126.

71 Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lâm*, İstanbul, 1306, II, 932.

72 "Nehr-i Vardar üzerindeki Fatih Köprüsü'nün on sekiz gözlü ser-kebirinin ...", *MAD 2775*, s. 1427; "Vardar Nehri üzerindeki Fatih Sultan Mehmed Köprüsü..." 985/1578, *MD XXXIII*, s. 316 (659)

73 "Vardar üzerindeki Fatih Köprüsü'nün on sekiz gözlü ser kebirinin döşemesi taşları yer yer kopup ve yerlerine sevâyir gelüb durmağla, kemerlerin tehlikeye girmesi sebebiyle ta'mir edilüb..." , *MAD. 2775*, s. 1427.

74 Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, s. 7.

75 Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 885; Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk Abideleri*, s. 161.

76 İlater, "Sultan Murad Köprüsü", s. 22. Eser kaynakçada yer almamaktadır.

uygun hâle getirilmek için yeniden tamir edilmiştir. 1963'teki depremde hasar gören köprü, yeniden onarılmış olup bugün Üsküp'ün en güzel tarihî eserlerinden birisidir.

Fatih Sultan Mehmet Köprüsü (Taş Köprü) M. İnbaşı Arşivi 2019

Hanlar-Hamamlar: Üsküp'te bulunan hanlar hakkında Evliya Çelebi şu bilgileri vermektedir: “Yedi yerde misafirhanesi var. En meşhuru Yahya Paşa misafirhanesidir. İsa Beğ Camii yanında Mehmed Ağa Hanı, Yahya Paşa Hanı, İsa Beğ Hanı, İshak Beğ Hanı meşhurlardır. On üç aded bekâr odaları vardır. Burada san'atkar bekârlar kalırlar”.⁷⁷

Salih Asım da İsa Bey Camii avlusunda bulunan Sulu Han ve Kapan Han'ın İsa Bey evkafına vakfedildiğini belirtmektedir.⁷⁸ Ayrıca Üsküp'te Şar, Boyalı, Sulu, Kapan ve Kurşunlu hanlarının hâlâ faal durumda oldukları bilinmektedir.⁷⁹ Yine şehirde çok önemli hamamlar bulunmaktadır.

Tespit Edilen Hanlar ve Hamamlar

Hanlar	Hamamlar
Eski Han	Davud Paşa Hamamı
İshak Bey Hanı	İsa Bey Çifte Hamamı
İsa Bey Hanı	Şengül Hamamı
Kurşunlu Han	Kazancılar Hamamı
Sulu Han	Ayşe Hatun Hamamı
Kapan Han	Eski-Yeni Hamam
Yahya Paşa Hanı	Kızlar Hamamı
Mehmed Ağa Hanı	
Bayram Paşa Hanı	

⁷⁷ *Seyahatnâme V*, s. 557.

⁷⁸ Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, s. 7.

⁷⁹ Salih Asım, *Üsküb Tarihi ve Civarı*, Üsküb 1932, s. 16–17.

Ekonomik Hayat

Üsküp büyük bir ticaret merkezi olduğundan, şehirde bedesten, han ve kervansaray gibi ticari mahiyette tesisler de kurulmuştur. Bunlardan âdeta kale gibi olan kubbeli ve demir kapılı Bedesten, Alaca Camii'nin evkafıdır. Bundan başka Üsküp'te, Bayram Paşa Hanı, Eski Han, İsa Bey Hanı, Kurşunlu Han, Mehmed Ağa Hanı, Yahya Paşa Hanı, Yeni Han-Suluhan, Boyalı ve Camlı Han ile Rüstem Paşa Kervansarayı vardır.⁸⁰

XV. ve XVI. yüzyılda Üsküp'te önemli bir pazarın kurulduğu bilinmektedir. Şehirdeki bu pazardan başka yoğurt ve pekmez gibi çeşitli yiyeceklerin satıldığı küçük semt pazarları da mevcuttur. Kalenin kuzeyinde yer almakta olan bu pazar, Üsküp şehrinde kale önünde her hafta pazar günü kurulmakta iken sonra bu pazarın salı günü kurulması kararlaştırılmıştır. Bununla ilgili 1314 tarihli *Salnâme*'deki⁸¹ kayda göre, burada kurulan pazara, merkez kazanın ahalisinden başka diğer kazalardan da pek çok kimse gelmektedir.

Şehrin iktisadi hayatı hakkında Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde şu ifadeler yer verir:⁸²

Şehir iki bin adet dükkân ile donanmış olub gayet süslüdür. Bu büyük şehrin etrafındaki derecik üzerinde bin adet su değirmeni var. Tüccar hanlarından İsa Bey Camii yanında Mehmed Ağa Hanı, Yahya Paşa Hanı, İsa Bey Hanı, İshak Bey Hanı meşhurdur. Çarsusu; iki bin yüz elli adet dekâkinden ibaret olan kagir bina, kemerler ve kubbelerle müzeyyen çarşı ve pazarları vardır. Ezcümle bezazlar ve kazzazlar, çadırcılar, haffaflar, boyacılar, takyacılar çarşıları gayet müzeyyen ve tertib üzere bina olunmuş sûki sultaniler olub sokakları kaldırımlıdır.

Sonuç

Osmanlı idaresinden 1912'de çıkışına kadar, hatta günümüzde bile Anadolu'daki şehirlerden farkı olmayan ve bütün özellikleri ile tam bir Türk-İslam şehri olan Üsküp, 521 yıl Pax-Ottoman yani Osmanlı barışının en güzel örneklerinden birisi olmuştur. Yugoslavya döneminde sıkıntılı günler geçiren, daha sonra Sırp saldırılarına maruz kalarak sosyalist rejimin dağılmasından sonra kurulan Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin başkenti hâline gelen Üsküp, günümüzde hoşgörünün önemli bir merkezidir. Makedonya'da yaşayan Evlâd-ı Fatihân'ın çocukları ile Müslüman Arnavut ve Makedonlar hâlen mevcut Türk-İslam eserlerine sahip çıkmaktadırlar. Bu yüzyılın başla-

80 İnaşı-Kul, *Üsküp*, s. 75-105.

81 Buna göre; "Üsküp'ün her Salı günü gayet büyük bir pazar kurulup ehemmiyetli dâd ü sitâd icra olunur. O günler merkez kazası ahalisinin sülûsanından ziyadesi şehre geldiği gibi civar kazalardan dahi pek çok insanlar alım-satım için gelip-giderler. Pazar, daire-i hükümet ile kal'a beynindeki geniş meydanlıkda kurulduğundan sunuf-i ticaretin her biri için ayrı ayrı mevkiiler tahsis olunmuştur. Pazartesi günleri Lonca Çeşmesi civarında Pirinç, Boyacı Meydanı'nda Pekmez için birer pazar kurulur." şeklinde ifadeler vardır. *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova 1314*, s. 217.

82 *Şiddet-i hârda cümle pazarı serin yerleri ile Bagdad'a benzer. Zira çarşuları Bosna ve Haleb gibi baştanbaşa kap kemerlerle sağlamaştırılmıştır. Bir de bedesteni var; iki başı demir kapulu kubbelerle mebni bir kal'a-i kavîdir. Seyahatnâme V*, s. 556-557; Elezovic, s.15-16.

rından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin TİKA aracılığı ile bölgeye hizmet götürmesi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Müslüman nüfusun olduğu köylere Türkiye'den imam tayin etmesi çok önemli bir hizmet olarak sürmektedir.

Son yıllarda buradaki Müslüman ahaliye karşı bazı olumsuz hareketler yapılmaktadır. Vehhâbi-Selefi çıkışlı hareketler, FETÖ terör örgütü gibi yapılanmalar da bölgedeki Türkiye ardılı Müslüman ahali açısından tehdit oluşturmaktadır. Makedonya Devleti'nin Üsküp'ün en yüksek dağına diktiği Milenyum Haçı da bölgedeki Türk-İslam varlığına karşı bir girişim olarak yorumlanmaktadır. Çeşitli sebeplerle Kuzey Makedonya'da nüfus sayımı yapılamadığından burada yaşayanlara ait net veriler maalesef yoktur.

Üsküp şehri, Yahya Kemal'in ve Ravzi'nin belirttiği gibi birçok yönüyle Bursa'ya benzemektedir. Camileri, medreseleri, hamam ve bedestenleri ile Türk-İslam kimliğini korumaktadır. Camilerin her an açık olduğu, ezanın hiçbir kısıtlama olmadan açıktan okunabildiği Balkanlardaki nadir şehirlerden birisi olan Üsküp, son zamanlarda ülkemizden yapılan seyahatlerle vatandaşlarımız tarafından daha yakından tanınmaktadır. Seyahat etmesi kolay, güvenli bir şehir olup, Makedonya'nın hemen her yerinde Türkçe konuşan insanlara rastlamak mümkündür.

Balkanların her tarafında olduğu gibi, Üsküp'te de restorasyona muhtaç Türk-İslam eserlerinin bakımı TİKA tarafından yapılmaktadır. Aynı zamanda Üsküp ile kardeş şehir olan Bursa Büyükşehir Belediyesi ile alt belediyeler ve birçok işadamı tarafından cami, mescit, medrese ve hamamlar tamir ettirilip hizmetlerine devam etmeleri sağlanmaktadır.

Bölgedeki Müslüman ahalinin durumu hakkında önemli çalışmalar yapan Necati Çayırılı'nın⁸³ aktardığı üzere ülkedeki Müslüman nüfusu, çoğunluğu Arnavut olmak üzere Türkler, Boşnaklar, Romanlar ve diğer Müslüman halklar oluşturmaktadır. Arnavut kökenliler genellikle batı ve kuzeybatı Makedonya'da, Arnavutluk ve Kosova sınırlarındaki şehirlerde yaşamaktadır. Müslüman nüfusun büyük bir kısmı başkent Üsküp'tedir. Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu diğer şehirler; Kumanova, Kalakandelen, Gostivar, Kırçova, Pirlpe, Köprülü, Manastır, Ohri, Radoviş ve İştıp'tır.

Makedonya İslam Birliği'ne (MİB) bağlı, 13 Müftülük, 590 cami, 10 tekke olup buralarda çok sayıda din görevlisi (imam, hatip, vaiz ve müezzin) hizmet vermektedir. Türkçe vaaz ve hutbe, sadece Üsküp Murat Paşa Camii ile Doğu Makedonya amilerinde verilmekte olup diğerlerindeki vaaz ve hutbe Arnavutçadır. MİB bünyesindeki bir diğer yapılanma ise 1991 yılında kurulmuş olan El-Hilal yardım teşkilatıdır. 1996'dan itibaren bağımsız bir STK olarak faaliyetlerine devam eden El-Hilal Derneği; yiyecek-giyecek yardımı, yetimlerin sünnet ettirilmesi, fakir çocuklara okul araç-gereç yardımı, öğrencilere burs sağlanması gibi etkinliklerde bulunmaktadır.

Bunların yanında Üsküp'te Köprü Derneği ve Makedonya Türk Sivil Toplum Teşkilatları Birliği (MATUSİTEP) gibi STK'ler Türk-İslam kültürünün gençler arasında öğretilmesi, ihtiyaç sahiplerine yardım ve öğrenci bursları gibi çok önemli hizmetler vermektedir.

83 Necati Çayırılı, *academia.edu. Makedonya'da İslamiyet*, s. 2-7, 01.07.20 tarihli erişim.

Türkiye, 1998 yılında kurulmuş olan Din Hizmetleri Müşavirliği aracılığıyla Makedonya'da önemli çalışmalarda bulunmaktadır. Bu kapsamda; Makedonya'ya din görevlisi gönderilmesi, yaz dönemlerinde öğrencilerin Başkanlığa bağlı Kur'an kurslarında eğitilmesi, imam-hatip ve ilahiyat fakültelerine öğrenci gönderilmesi, Makedonya İslam Birliği Başkanlığı'na çeşitli dinî, sosyal ve kültürel hizmetler için destek verilmesi gibi çok önemli hizmetler sunulmaktadır. YTB, Yunus Emre Enstitüsü ve TİKA gibi kuruluşlar da Türkiye'de okuyan öğrencilere burs verilmesi, gençlik okulları ve mesleki eğitim programları düzenlenmesi, Türkçe öğreniminin teşvik edilmesi, bölgedeki Türk eserlerinin restorasyonu başta olmak üzere, soydaş ve akraba topluluklara yönelik önemli çalışmalar yürütmektedir.

Kaynakça

- Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşir, N. Azamat, İstanbul, 1992.
- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, yay. Abdülkadir Özcan, Ankara, 2000.
- Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz-Yekta Saraç, İstanbul, 2010.
- Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, nşr. Atsız, İstanbul, 1949.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. A. Özcan, Ankara, 1995.
- Evliya Çelebi Mehmed Zıllî İbn Derviş, *Seyahatnâme V*, İstanbul, 1315.
- Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtname*, yay. H. İnalçık-M. Oğuz, Ankara, 1989.
- Hadidî, *Tevârih- Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. N. Öztürk, İstanbul, 1991.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü'l-Tevârih*, II, yay. İ. Parmaksızoğlu, Ankara, 1992.
- İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman IV. Defter*, Koji Imazawa, Ankara, 2000.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, Ş. Turan, Ankara, 1991.
- Johann W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1669-1774*, V, ed. E. Afyoncu, İstanbul, 2011.
- Mehmed Hemdemi Solakzade, *Solakzade Tarihi*, yay. V. Çabuk, Ankara, 1989.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannümâ Neşri Tarihi*, I, F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara, 1987.
- Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, IV, haz. E. Afyoncu, İstanbul, 2005.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul, 1977.
- Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi M. Reşat 616, İstanbul, 1327.
- _____, *Üsküb Tarihi ve Civarı*, Üsküb 1932, s. 16–17.
- Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, İstanbul, 1310.
- Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, Üsküb, 1314.
- Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lâm II*, İstanbul, 1306.
- Araştırma ve İnceleme Eserler**
- Aktepe M.M., “Kosowa, Kosovo”, *EI*, V.
- Aktepe M.M., “Kosova”, *İA*, VI.
- Aydemir, Yaşar, “Üsküb Tarihi”, *Hikmet İlmi Araştırma Dergisi*, 2/4, 2004/2 Gostivar Maqedonya.

Ayverdi, E. H., *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul, 1983.

_____, “Yugoslavya’da Türk Abideleri ve Vakıfları”, *VD. III*, (1956).

Barkan, Ömer L., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *VD. II*, Ankara, 1942.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İFM*, XIII/1-4, 1951-52.

_____, “İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişine Ait Araştırmalar”, *İFM. XXIII*, İstanbul, 1963.

_____, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İFM. XXIII/1-2*, İstanbul, 1963.

_____, “Quelques Remarques Sur La Constitution Sociale Et Demographique Des Villes Balkaniques Au Cours Des XV Et XVI Siecles”, *Istanbul A La Jonction Des Cultures Balkaniques, Mediterraneeennes, Slaves Et Orientales Aux XVI-XIX Siecles*, Bucarest, 1977.

Bajraktarevic, F., “Üsküb” *El*, IV.

Balabanov, Kosta-Danço Zografski-Risto Markovski-Kiril Penušliski-Tome Momirovski-Konstantin Petrov-Ljube Pota-Asen Simitçiev, *Skopye*, ed. Slavko Janevski, Skopje, 1970.

Beydilli, Kemal, “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair”, *Osmanlı Araştırmaları X*, İstanbul, 1989.

Çayırılı, Necati, “Makedonya’da İslamiyet”, s. 2-7, https://www.academia.edu/42687597/MAKEDONYADA_%C4%BOSLAM%C4%B0YET (Erişim tarihi: 01.07.20)

Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara, 1985.

Değiş, Olivera, *Skopje And Its Surrounding*, Zagreb, 1986.

Gjorgiev, Dragi-Daniela Nikolova, Üsküp Osmanlı Darphânesi, çev. Mehmet Yunus, Üsküp, 2008.

Duda, Herbert W., *Balkantürkische Studien*, Wien, 1949.

Elezovic, Glisa, *Iz Putopisa Evliya Çelebiye*, Sırska Akademije Nočka, Istoriski Casopis. God.l. CB. 1-2 1948, Beograd, 1949.

Emecen, Feridun, “İshak Bey”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kurumsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, İstanbul, 2008.

_____, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, Ankara, 1980.

Eyice S., “İlk Osmanlı Devri’nin Dini-İctimai Bir Müessesesi Olarak Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler”, *İFM.XXIII/1-2*, İstanbul, 1963.

Fine, John V. A., *The Late Medieval Balkans A Critical Survey From The Late Twelfth Century To The Ottoman Conquest*, Michigan, 1987.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara, 1994.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1988.

Idievski, Blagoya -Marko, *Skopye*, Skopye, 1998.

İnalçık Halil, "Murad II", *İA*, VIII.

_____, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II, 1952.

İnalçık H.-B. Arı, "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları", *TALİD*, Cilt: 6, İstanbul, 2005.

İnbaşı, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, X, ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-Koca, Ankara, 2002.

_____, "The City of Skopje and Its Demographic Structure in the 19th Century", *Turkish Review of Balkan Studies*, Cilt: 8, İstanbul, 2008.

_____, "Üsküp", *DİA*, XLII, İstanbul, 2012.

İnbaşı, Mehmet- Kul, Eyüp, *Balkanlarda Bir Türk Şehri; Üsküp*, Ankara, 2018.

İnbaşı, Mehmet. "Üsküp". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. XLII: 287-290. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Kul, Eyüp, "Fatih Devri Ricalinden Üsküp Uçbeyi İsa Bey", *I. Uluslararası Hünkâra Vefa Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul, 2013.

_____, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp'e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)", *Anasay*, 2019, 8, ss.11-42.

Macar, Oya D., *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul 2010.

Matrovski, Aleksandar, *Makedonija Vo Delata Na Stranskite Patopistsi 1371-1777*, Skopje, 1991

Nazif Hoca, "Üsküb", *İA*, XII.

Ocak, A.Y., "Zaviyeler", *VD. XII*, Ankara, 1978.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran, İzmir, 1984.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987.

Oruç, Hatice, "15.Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, Cilt: 18, Ankara, 2005.

Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul, 1939.

Özcan, Abdülkadir, "Süleyman II", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010.

Özçelik, Mustafa, "Üsküp: Yahya Kemal'in 'Kaybolan Şehir'i", *50 Yıl Sonra Yahya Kemal*

Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı, Üsküp, 2008.

Palikruseva, Galaba, “Islamisation De La Region Le Nord-Est De La Macédoine”, *La Macédoine Et Les Macédoniens Dans Le Passe*, Skopje, 1970.

_____, “Quelques Precisions Sur Le Temps, L’Intensite Et Les Methodes De L’Islamisation En Macédoine Au XVIe Siècles”, Actes Du II Congres International Des Etudes Du Sud-Est Europeen, Tome III, Athenes, 1978.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, çev. S. Yılmaz, İstanbul, 2011.

Pelidija, Enes-Feridun Emecen, “Îsâ Bey”, *DİA*, XXII, İstanbul, 2000.

Stojanovski, A.-I. Kutarciev-D. Zografski-M. Apostolski, *Istoriya Na Makedonskiot Narod*, Skopje, 1988.

Şabanovic Hazim, *O Organizaciju Turske Uprave u Srbiji u XV i XVI Vijeku*, Beograd, 1955.

Şahin, İlhan, “Şehir (Osmanlılarda)”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010.

Şenel, Ünal, “Yahya Kemal’in Şiirlerinde Balkanlar ve Balkan Türklüğü”, *Balkanlarda Türk Kültürü*, Cilt: 6, Sayı: 23, Nisan-Mayıs-Haziran 1997.

Temelkuran, Tevfik, “Makedonya Meselesine Dair Bir Layiha”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (GDAAD) I*, İstanbul, 1972.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, Ankara, 1998.

Vacalopoulos, A., “A Revolt in Western Macedonia: 1444-1449”, *Balkan Studies*, Cilt: 9, Sayı: 2, Thessaloniki, 1968.

Varlık, Nükhet, “Tâun”, *DİA*, XLII, İstanbul, 2011.

Yerasimos, Stephane, *Les Voyageurs Dans L’Empire Ottoman (XIV-XVIe siecles)*, Ankara, 1991.

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

İbnü’l-Emin Askeriye (İE.AS.) 26/2396.

Maliyeden Müdevver (MAD.) 12, 2775, 6572,14680.

Mühimme Defterleri (MD) XXXIII, s. 316 (659).

Tahrir Defteri (TD.) 370.

Tac Mahal (sağda) ve İ'timâdüddeve Türbesi (solda)

AGRA

Cemil KUTLUTÜRK*

Hindistan'ın kuzeyinde Uttar Pradeş eyaleti sınırları içinde kalan Agra, başkent Yeni Delhi'nin yaklaşık iki yüz kilometre güneyinde yer almaktadır. Bu kent, tarihi ve kültürel zenginliğinin yanı sıra turizm ve endüstri alanındaki gücüyle de ön plana çıkmaktadır. Ayrıca mermer işçiliğiyle ün salmış olup sanat, ticaret ve bahçeler diyarı olarak bilinmektedir. Şehri özel kılan faktörlerin başında tarihsel süreçte önemli yönetimlere başkentlik yapması ve Tac Mahal gibi estetik değerleriyle dünya çapında şöhret bulmuş şaheserleri bünyesinde barındırması gelmektedir. Demografik yapısı itibarıyla çok kültürlü ve çok dinli bir görünüm arz eden şehir, bu yönüyle de dikkatleri çekmektedir. Agra, iki buçuk milyona yaklaşan nüfusuyla Hindistan'ın kalabalık şehirleri arasında yer almaktadır. Bu nüfusun dörtte üçünden biraz fazlasını Hindular, geri kalanını da büyük oranda Müslümanlar oluşturmaktadır. Bunun dışında sayıları çok olmasa da Hristiyan, Sih ve Caynist geleneğe mensup kimseler de burada yaşamaktadır. Şehirde Hintçe başta olmak üzere Urduca ve İngilizce gibi diller yaygın olarak kullanılmaktadır.¹ Diğer taraftan Agra ve civarında konuşulmakta olan yerel dil, *Bracbhāṣa* olarak bilinmektedir. Bu mahallî dil, modern Hintçenin gelişip teşekkül etmesinde öncü rol oynamıştır. *Bracbhāṣa*nın bu yönde bir gelişme kaydetmesi, Agra topraklarında hüküm sürmüş olan Müslüman Türk idarecilerin desteği ve onların himaye ettiği sanatkârlar ve edebiyatçıların özgün çalışmalarıyla gerçekleşmiştir.²

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, cemilkutluturk@gmail.com

1 Ankit Kumar, *Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas*, Basılmamış Doktora Tezi, Jiwwaji University, Gwalior, 2018, s. 14.

2 Cemil Kutlutürk, "Müslüman Türklerin Hint Dili ve Literatürüne Katkısı: Hint-Sufi Metinleri", *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 87, 2018, s. 37.

Agra kelimesinin etimolojik kökenine dair farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Kimilerine göre Agra, Hintçe “tuz” anlamına gelen *agar* kelimesinden türemiştir. Agra şehrinin kurulduğu bölgenin toprağı acı ve tuzlu olduğu için böyle bir isimlendirme ortaya çıkmıştır.³ Bir başka görüşe göre Agra, Sanskrit literatürde işaret edildiğı üzere tanrı Krişna’nın yeryüzünde eylemlerde bulunurken vaktini geçirdiğı koruluklardan birinin adıdır. Hint dini geleneğinde Krişna’nın yaşadığı yer kabul edilen Mathura bölgesinin Agra şehrine oldukça yakın olması böyle bir değerlendirmeyi beraberinde getirmiştir. Klasik Hint metinlerinde Agra ve civarı, “Arilerin mesken tuttuğı yer” anlamında *Aryagrah* olarak zikredilmiş ve “ormanlık alan” manasında *Agraban* şeklinde betimlenmiştir.⁴ Önceleri Hindu inanç ve uygulamalarının ağırlıklı olarak benimsendiğı bu bölgede miladi ilk asırlardan sonra Budist gelenek de belli bir kesim tarafından takip edilmeye başlanmıştır. Dini saiklere bağılı olarak Agra’nın da içinde bulunduğu bölge, yerli ve yabancı ziyaretçilerin zaman zaman uğradığı mekânlar arasında yer almıştır. Fakat buraya ilişkin İslam öncesi döneme ait veriler çok net olmayıp, Agra’nın ciddi anlamda ön plana çıkması bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra gerçekleşmiştir.

Agra, on birinci asrın sonlarına doğru Gazneliler tarafından yerel güçlerin mağlup edilmesi sonucunda Müslümanların idaresi altına girmiştir. Gazneli hükümdarlarından Sultan İbrahim’in (ö. 1099) hizmetinde vali olarak görev yapan Mahmud Şah bu süreçte önemli başarılar elde etmiştir.⁵ Halaç hükümdarlarından Alaaddin Muhammed Şah (ö. 1316) zamanında Biyana eyaletine bağlanan Agra, Delhi Türk Sultanlığı’nın ilk dönemlerinde çok fazla ön plana çıkmamıştır. Ancak Delhi sultanlarından İskender Lodi (ö. 1517), stratejik öneminden dolayı Agra’ya önem vermiştir. Bakımsız hâlde kalan bu şehri yeniden imar ederek XV. asrın sonuna doğru hükümet merkezini buraya taşımıştır. Böyle bir karar almasında çevre bölgelerden gelen Racput saldırılarına karşı daha sistemli mücadele edebilme amacı etkili olmuştur. Onun idaresi altında pek çok âlim, mutasavvıf, şair ve sanatkâr şehre gelip yerleşmiştir. Böylece Agra, hem Hint bölgesi hem de İslam coğrafyasında tanınan ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir.⁶ Bugün Agra’nın bazı kenar mahallelerinin hâlâ İskender adını taşıyor olması, şehrin inşasında ve canlanmasında İskender Lodi’nin ne kadar etkin bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. İskender Lodi’den sonra tahta geçen oğlu Sultan İbrahim (ö. 1526), devleti yine buradan yönetmeye devam etmiştir. Ancak 1526 yılında vuku bulan Panipat Savaşı’nda Babür Şah’a (ö. 1530) mağlup olmuştur. Babür, kendi kuvvetlerinden sayıca çok daha fazla olan İbrahim Lodi’nin ordusunu bozguna uğratarak Delhi ve Agra’yı kontrol altına almıştır. Böylece Babürlü Devleti’ni resmen kurarak Agra’yı başkent tayin etmiştir. Akabinde Yamuna Nehri kıyısında Aram Bagh gibi güzelliğiy-

3 R. Ramçand Patak, *Bhargav Adarşh Hindi Şabdkoş*, Bhargav Book-dipo, Varanasi, 1942, s. 10.

4 Syad M. Khan Bahadur Latif, *Agra Historical & Descriptive*, Calcutta, 1896, s. 1-2; Zeba Siddiq, *City of Agra Under the Mughals From 1526-1707*, Basılmamış Doktora Tezi, Aligarh Muslim University, Aligarh, 2006, s. 7; Ankit Kumar, *Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas*, s. 17.

5 Sunil Sharma, *Persian Poetry at the Indian Frontier: Massud Sad Salman of Lahor*, Permanent Black, Delhi, 2000, s. 44.

6 Ankit Kumar, *Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas*, s. 34-35.

le ün salmış geniş bahçeler tesis etmek suretiyle şehri imar etmeye çalışmıştır. Fakat büyük mimari eserler yaptırma ömrü vefa etmemiştir.⁷

Babür'den sonra tahta çıkan Hümayun, devleti Delhi'den idare etmiştir. Ondan sonra gelen Ekber Şah, başkenti yeniden Agra'ya taşımıştır. İmar faaliyetlerine hız vererek şehri genişletmiştir. Ustalarla ve işçilerle birlikte kendisi de kimi zaman çalışmalara katılmıştır. Agra Kalesi'ni güçlendirerek iyi bir savunma sistemi kurmuştur. Geniş yelpazede yaptığı hizmetlerle kentin, Ekberabad olarak anılmasını sağlamıştır. Şehri mimari anlamda canlandırdığı gibi dini ve felsefi meselelerin müzakere edildiği bir ilim merkezi hâline getirmek için de uğraş vermiştir. Ekberabad'a 30 km uzaklıkta Fetihpur Sihri şehrini kurarak oraya taşınması, bunun en somut göstergelerinden biridir. Ancak nüfus artışı ve susuzluk gibi nedenlere bağlı olarak burada uzun soluklu durulamamış ve devletin merkezi başka bir yere kaydırılmıştır.⁸ Neticede Agra ve civarı, Ekber Şah zamanında önde gelen ticaret, kültür, eğitim ve sanat merkezlerinden biri olmuştur. Nitekim XVI. asrın sonlarında Agra'yı ziyaret eden Monserrate (ö. 1580) ve Ralph Fitch (ö. 1585) gibi seyyahlar, "(...) Agra çok büyük ve oldukça kalabalık bir şehirdir. Burada taşlardan yapılmış binalar, etkileyici ve geniş sokaklar, şehri çevreleyen güzel bir nehir, büyüleyici bir saray ve sağlam bir kale bulunmakta; farklı inançlara mensup olanlar bir arada yaşamaktadır,"⁹ şeklinde değerlendirmelerde bulunarak Agra'yı oldukça canlı ve görkemli bir şehir olarak tasvir etmişlerdir. Ayrıca şehre güneyden yani günümüzde Madya Pradeş eyaleti sınırları içinde kalan Ucceyn adındaki bölgeden güvenli bir şekilde giriş yaptıklarından söz etmişlerdir.¹⁰ Bu durum, dini ve etnik kimliği farklı bireylerin emin bir biçimde Agra topraklarında dolaşabildiklerini ve Müslüman Türk hükümdarların yanına ulaşabildiklerini göstermektedir.

Agra'ya altın çağını yaşatan Şah Cihan (ö. 1666) olmuştur. Agra Kalesi'ni onarıp Dîvân-ı Âm, Dîvân-ı Hâs gibi bölümler ilave ettirmiştir. Mescitler, hamamlar ve anıtlarla tezyin ettiği başkenti, Tac Mahal gibi eşsiz bir eserle zirve noktaya taşımıştır. Babürlüler döneminde devletin askerî ve idarî merkezlerden biri olan Agra, Evrengzib'in (ö. 1707) şehirden ayrılıp Evrengzabad'a taşınmasından sonra eski ihtişamını yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. Evrengzib'ten sonra Babür İmparatorluğu'nun zayıflamasına bağlı olarak Hint kıtasında yerel unsurlar güç kazanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Agra'nın kontrolü, Catlara ve sonra Marathalara geçmiştir. Bu süreçte şehir büyük tahribata uğramıştır. XIX. yüzyılın hemen başında ise Doğu Hindistan Şirketi kanalıyla İngilizlerin hâkimiyeti altına girmiştir.

Agra, XIX. yüzyılın ortalarında İngiliz sömürmesine karşı başlatılan yerel direniş-
te ön plana çıkan merkezlerden biri olmuştur. O dönemde Agra merkezli yayın yapan

7 S. Abdurrahman, *Madhyakalin Bharat ke Musalaman Şasakon ki Dharmika Udarata*, Raza Laibreri, Rampur, ty, II, 3-5; Saadetin Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 108; Yahya Emced, *Tarih-i Pakistan*, Sang-e Mil Publications, Lahore, 1997, s. 900.

8 Abul Fazl, *Aini Akbari*, II, 180-182.

9 İdris Bostan, "Agra", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I, 450-451; J. Horton Ryley, *Ralph Fitch: England's Pioneer to India and Burma*, Asian Education Services, New Delhi, 1998, s. 97.

10 *Early Travels in India 1583-1619*, ed. William Foster, Oxford University Press, England, 1921, s. 5.

günlük Hintçe ve Urduca gazeteler, ülke genelinde halk tarafından yoğun bir ilgiyle takip edilmiştir. Ayrıca Agra Kalesi, Hintliler tarafından ele geçirilmiş ve İngilizlere karşı kısa süreli bir galibiyet alınmıştır. Fakat isyancıların kaleyi terk edip Delhi'ye yönelmeleri neticesinde İngilizler, takviye güçlerin de desteğiyle şehre tekrar hâkim olmuşlardır. Neticede Agra, Hindistan'ın 1947 yılında bağımsızlığını kazanmasına kadar İngiliz yönetiminde kalmıştır.¹¹

Agra, bünyesinde barındırdığı mimari ve sanat eserleriyle sadece Hint yarımadasında değil dünya çapında adından söz ettiren kentlerin başında gelmektedir. Burada yükselen ve günümüze kadar varlığını koruyan yapılardan bazıları UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer almaktadır. Hindistan'ın reklam yüzü olan bu sanat eserlerinin önemli bir kısmı Babürlüler dönemine aittir. Babürlü hükümdarları sadece askerî, siyasi ve ticari hamlelerle yetinmemişler aynı zamanda ilim, kültür ve sanat faaliyetlerine de ağırlık vererek şehri imar ve ihya etmişler; kolektif bir şuurla sanat eserlerinin muhteşem örneklerini vücuda getirmişlerdir. Bunlardan biri Ekber Şah tarafından XVI. asrın ikinci yarısında yaptırılmış olan Agra Kalesi'dir. Hint-Türk mimari geleneğinin ürünü olan bu eserin dizaynında Bengal ve Gucarat yörelerine ait bazı unsurların İslami özelliklerle birlikte kullandığına dair izler dikkat çekmektedir. Ekber Şah'ın Hint kıtasında fetih mücadelesi verirken müşahede ettiği kimi bölgelerin mimari yapısından zaman zaman etkilendiği ve bunun sonucunda böyle bir tablonun oluştuğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.¹²

Şah Cihan'ın hükümdarlığı sırasında saraya dönüştürülmüş olan Agra Kalesi, kırmızı kumtaşı işçiliğiyle dikkat çekmekte ve içerisinde Moti (İnci) Mescidi, Dîvân-ı Âm, Dîvân-ı Hâs gibi önemli yapıları ihtiva etmektedir. Pek çok siyasi, askerî ve kültürel hadiseye şahitlik etmiş olan bu yapı, âdeta Hindistan'ın canlı tarihidir. Agra Kalesi'nden yaklaşık 15 km uzaklıkta inşa edilen Ekber Şah'ın türbesi de öne çıkan mimari eserler arasında yer almaktadır. Eserin dış cephesinde mermer ve kumtaşının ahenkli kullanımını dikkat çekici bir vasıf olarak temayüz etmektedir. Muhteşem görüntüsünden ve eşsiz güzelliğinden dolayı halk arasında çok büyük ilgiyle karşılanmıştır. Babür iktidarının sona ermesinden sonra şehri ele geçiren yerel yöneticiler tarafından türbenin kimi yerleri kısmen tahribata uğratılmışsa da ihtişamını ve canlılığını hâlâ korumaktadır.¹³

Agra'da dikkat çeken bir diğer eser, Yamuna Nehri kıyısında yer alan 1628 tarihli İ'timâdüddevlê Türbesi'dir. Burası Cihangir Şah'ın eşi Nur Cihan tarafından babası İ'timâdüddevlê'nin anısına yaptırılmış bir anıt mezardır. Mimari tezyinatı ve iç mekânındaki simetrik yapısıyla dikkat çekmektedir. Türbenin dekorasyonunda ince oymalara yer verildiği ve çeşitli desende taşlar ile siyah mermer kakmaların kullanıldığı görülmektedir. Dönemin diğer yapılarına kıyasla daha küçük bir tarzda inşa edilmiş

11 G. W. Forrest, *Cities of India*, Archibald Constable, London, 1905, s. 141; J. W. Laine, *Shivaji Hindu King in Islamic India*, Oxford University Press, New York, 2003, s. 30; Bostan, I, 450.

12 Bahadır, s. 74 vd; Abul Fazl Allami, *Akbarnama*, trans. H. Beveridge, Asiatic Society, Calcutta, 1907, I, 507. Ekbername'de ayrıca Agra Kalesi'nin Muhammed Kasım isimli bir şahsın öncülüğünde inşa edildiği bilgisi de verilmektedir.

13 Ankit Kumar, *Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas*, s. 227, 231-232.

olsa da bahçe düzeni, beyaz mermer kullanımı ve kafes işçiliği gibi özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple zaman zaman yerel dilde “yavru taç” manasında *baçça tac* olarak¹⁴ anılmakta ve kendisinden sonra yapılmış olan Tac Mahal’in ilk versiyonu olarak değerlendirilmektedir. 1648 yılında Şah Cihan tarafından kızı Cihanârâ Begüm onuruna yaptırmış olduğu Cihanârâ Begüm Camii (Cami Mescid) de kendine özgü nitelikleriyle asırlardır ayakta durmaktadır. Belirgin bir minaresinin olmayışı, renkli mermerleri, kumtaşı tasarımı ve avlusunun ortasında bulunan dört köşeli çeşmesi dikkat çeken başlıca yönleridir. Cihanârâ Begüm’ün himayesinde inşa edilen bu cami, Hindistan’daki en büyük mescitlerden biri olma vasfını korumaktadır.¹⁵

Agra’daki en meşhur sanat eseri şüphesiz Tac Mahal’dir. Bu eser, Şah Cihan tarafından eşi Ercümeñd Bânü Begüm’ün (Müm̄taz Mahal, ö. 1632) aziz hatırası için 1646-1653 yılları arasında yaptırılmış olan bir anıt mezardır. Şah Cihan, türbenin inşası için yerel Hintli ustaların yanı sıra dünyanın farklı yerlerinden davet ettiği, her biri kendi alanında maharetli sanatkârlardan müteşekkil bir heyet tertip etmiş ve kendisi de bu heyetin başına geçmiştir. İranlı mimar Ahmed Lahori, Hint asıllı mimar Nadirü’l-Asr Üstad Ahmed, Osmanlı mimarı Muhammed İsa ve hattat Settar Han bunlardan sadece birkaçıdır. Dolayısıyla bu eser İranlı, Hindistanlı, Türkistanlı ustaların ve Osmanlı ustalarının katkılarıyla, yaklaşık yirmi bin işçinin emeğiyle ilmek ilmek işlenerek ortaya konulmuş bir zarafet örneğidir. Tac Mahal’in yapımında beyaz mermer ve kırmızı kumtaşı kullanılmış; mermer içine renkli taş kakma tekniği ön plana çıkmıştır. Farklı bölgelerden getirilen birbirinden değerli taşların ve malzemelerin ince bir ustalıklarla kullanılması neticesinde ihtişamlı bir görüntü ortaya çıkmıştır. Anıt mezarın ön cephesine işlenmiş olan Yasin Suresi örneğinde olduğu gibi hattatların maharetli dokunuşları, esere zarif ve paha biçilmez bir değer katmıştır.¹⁶

Tac Mahal, kumtaşı bir zemin üzerinde duran mermer bir platform üzerine inşa edilmiştir. En büyük kubbesi 18 metre çapında ve 24 metre yüksekliğinde olup, Müm̄taz Mahal’in mezarı hemen bu kubbenin altında bulunmaktadır. Yanında duran Şah Cihan’ın mezarı ise daha sonra oğlu Evrengzib tarafından buraya yerleştirilmiştir. Sekizgen bir yapıda olan ana türbe, köşelerinde bulunan 42 metre yüksekliğindeki minareler tarafından çerçevelenmektedir. Esasında Tac Mahal, bir külliye tarzında planlanmıştır. Etrafı kırmızı kumtaşı duvarlarla çevrilmiş olan bu külliyenin içerisinde anıt mezar, mescit, kabul salonu, ortasında havuz bulunan geniş bir bahçe ve ana girişinde heybetli taç kapı bulunmaktadır.¹⁷

Yamuna Nehri’nin güney kıyısında peyzajlı bahçelerin ortasına konumlandırılmış olan Tac Mahal, Babür mimarisinin en güzel örneklerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Hint, Fars ve İslam mimari tarzlarının muhteşem bir sentezi olarak asırlardır

14 Patak, s. 547.

15 Bahadur, s. 182-83.

16 İnci Macun, “Hindistan’da Türk-Müslüman Mimari”, s. 359; Ankit Kumar, *Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas*, s. 229-230.

17 Siddiq, s. 205-220; Ankit Kumar, *Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas*, s. 230.

ayakta durmaktadır. Mimari güzelliği ve estetik yönü kadar çevresinde oluşan tarihi ve duygusal hatıralar da esere ayrı bir özellik katmaktadır. Şah Cihan ile eşi Ercümen Bânû Begüm arasındaki aşkın ve sadakatin timsali haline gelmiş bu anıt mezar, asırlardır insanoğluna çeşitli mesajlar vermektedir.

Türk-İslam mimari geleneğinin bir ürünü olan Tac Mahal, sadece Müslümanlar cihetinden değil Hindular, Budistler ve Hristiyanlar gibi farklı dinlere mensup kimseler tarafından da saygı duyulan ve imrenilen bir sanat eseridir. Edebiyatın, şiirin ve beyaz perdenin kendisinden ilham aldığı solmaz bir kaynaktır. Nobel ödüllü meşhur Hintli şair ve mütefekkir Togere (ö. 1941), bir şiirinde “Tac Mahal, zamanın yanağına asılı duran tek bir gözyaşı damlası gibi nehrin yamaçlarında yükseliyor,”¹⁸ betimlemesiyle bu esere atıfta bulunur. Bir taraftan onun eşsiz güzelliğine ve hayret verici ihtişamına göndermede bulunurken diğer taraftan da Şah Cihan’ın hâletiruhiyesini anlamaya çalışır. Makamın, gücün ve saltanatın geçiciliğine; sevginin, sadakatin ve sanatın bakiğine vurgu yapar.

Agra, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra İslam kültür ve medeniyetinin parlayan yıldızlarından biri hâline gelmiştir. Müslüman idareciler imar faaliyetlerinin yanı sıra eğitim alanında yaptıkları çalışmalarla bu şehri dinî ve beşerî ilimler sahasında bilgi üreten bir merkeze dönüştürmüşlerdir. İskender Lodi ile başlayan ve Babürlü hükümdarları ile devam eden süreçte Agra’da çeşitli medreselerin açılmasının yanında sağlık, edebiyat ve sanat gibi alanların gelişmesi için de bir takım adımlar atılmıştır. Devlet adamlarının himayesi ve teşvikiyle hem Hint kıtasının çeşitli yerlerinden hem de Arabistan, Türkistan ve İran gibi farklı coğrafyalardan gelen bilgin, şair ve sanatçılar sayesinde buradaki eğitim ve zanaat merkezleri güçlenmiş ve sistematik bilgi üreten birer ilim yuvasına dönüşmüşlerdir.¹⁹

Ekber Şah’ın hükümdarlığı döneminde Agra ilmî ve kültürel faaliyetlerde altın çağını yaşamıştır. Şehir, Hint ve İslam geleneğine dair önemli eserlerin çevrilmesine tanıklık etmiştir. Agra yakınlarında bulunan Fetihpur Sihri’de Feyzi Hindi, Abdülkadir Bedayuni ve Molla Şirin’in de katkılarıyla Mahabarata adlı Hindu kutsal metninin, *Razmname* adıyla Farsçaya çevrilmiş olması bunun en somut göstergelerinden biridir.²⁰ Agra şehri, Hint ve İslam mistisizmi üzerine kafa yoran ve bu konularda *Sefînetü’l-Evliyâ ve Mecma’u’l-Bahreyn* gibi önemli eserler kaleme alan Ekber Şah’ın torunu Şah Cihan’ın büyük oğlu Dara Şukuh’a (ö. 1659) da belli bir dönem ev sahipliği yapmıştır. İlk zihni hamlelerini burada yapmış olan Dara Şukuh, sonraki yıllarda Hindu kutsal metinleri arasında oldukça önemli olan Upanişadlar’dan elli tanesinin *Sırr-ı Ekber* adıyla Farsçaya çevrilmesine öncülük etmiştir. Kur’an’da Vakıa Suresi’nde geçen “Kitab-ı Mekkûn” ifadesinin, Derya-yı Tevhid olarak nitelendirdiği Upanişadlar’a bir telmih

18 R. Tagore, *One Hundred and One: Poems*, trans. Kshitish Roy, Asia Pub. House, Bombay, 1966, s. 95-96; Wayne E. Begley, “The Myth of the Taj Mahal and a New Theory of Its Symbolic Meaning”, *The Art Bulletin*, Cilt: 61, 1979, s. 7.

19 Bahadur, s. 191 vd.

20 Asok Kumar, “The Imperial Razm Nama and Ramayana of the Emperor Akbar”, In *An Age of Splendor: Islamic Art in India*, eds. K. Khandalavala and S. Doshi, Marg Publication, Bombay, 1983, s. 136-139.

olduğunu ileri sürmüştür.²¹ Dolayısıyla bu belde, her iki kadim geleneğin birbirinin dinî ve kültürel yönlerini daha yakından tanınmasına imkân sunan faaliyetlerin yürütüldüğü merkezlerin başında gelmiştir. Böylece Hindular İslam tarihi ve edebiyatı konularında bilgi edinme fırsatı yakalamışken Müslümanlar da yerel dilden çevrilen eserler sayesinde Hint inanç ve kültür dünyasına dair malumat edinmişlerdir.

Agra, ilim ve kültür başkentlerinden biri olması hasebiyle çok önemli âlim ve mütefekkirlere ağırlamış bir kenttir. Böyle öncü isimler, ilmi çalışmaları ve faaliyetleriyle gerek Müslüman dünyaya gerekse Hint kültür ve medeniyetine kalıcı izler bırakmışlardır. Agra kadılığı yapan ve *Sahîh-i Buhârî*'ye *Teysîrü'l-Karî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* isimli Farsça şerh yazmasıyla tanınan Nurülhak b. Abdülhak el-Buhari eş-Şahcihanabadi (ö. 1663) bunlardan biridir. Bir diğeri Ekber Şah devrinin önde gelen âlim, şair ve devlet adamlarından Ebû'l-Fazl el-Allami'dir (ö. 1602). Kendisi, Babürlüler döneminin en önemli kaynaklarından ve resmî tarih yazıcılığının en güzel örneklerinden biri olan Farsça eseri *Ekbername* ile şöhret bulmuştur. Benzer şekilde Feyzi Hindi (ö. 1595), Ekber Şah döneminde yetişmiş önemli bir sima olup şairliğinin yanı sıra zengin kütüphanesinde bulunan yazma eserleriyle ve bunların önemli bir kısmını saray kütüphanesine nakletmiş olmasıyla tanınır. Agra'da Şah Cihan ve Evrengzib'in himayetlerinde yetişmiş olan İranlı hattat ve şair Abdürreşid Deylemi de (ö.1670) dikkat çeken isimlerdendir.²²

Agra, Hint kıtasında Müslümanlar arasında yaygın olan tasavvufî akımların önemli temsilcilerine de ev sahipliği yapmıştır. Abdülmelik el-Gaznevî (ö. 1549), Sühreverdîye'nin; Abdullah Sûfî Şettârî (ö. 1601) Şettariyye'nin ve Selim b. Bahaeddin-i Çiştî ise Çiştîyye tarikatının söz konusu bölgede yaygınlık kazanmasında önemli rol oynamışlardır.²³ Şah Cihan'ın kızı Cihanârâ Begüm (ö. 1681) de kendisini ilme ve tasavvufa vermiştir. Çiştîyye silsilesinde ön plana çıkan şeylere dair bilgiler ihtiva eden *Mü'nîsü'l-Ervâh* gibi eserler kaleme almıştır.²⁴ Nakşibendiyye'nin Müceddiyye kolunun kurucusu kabul edilen İmam-ı Rabbânî (ö. 1624) de belli bir süre Agra'da bulunmuştur. Bu dönemde saray ehlinde bazıları arasında gördüğü birtakım gayri İslami eğilimlere ve düşüncelere karşı savunmacı bir tutum takınmıştır. İlk eseri *İsbâtü'n-Nübüvve*'nin böyle bir atmosferde teşekkül ettiği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. İmam-ı Rabbânî'den sonra burada Müceddiyye'yi yaymak için çaba sarf edenler arasında Bediüddin Sehârenpûrî ön plana çıkan sima olmuştur. Agra'da bulunduğu sırada askerler ve memurlar arasında etkili olmuş ve onlara Nakşibendiyye düşüncesinin usul ve pratiklerine dair dersler vermiştir.²⁵

21 Carl W. Ernst, "Muslim Studies of Hinduism? A Reconsideration of Arabic and Persian Translations from Indian Languages", *Iranian Studies*, Cilt: 36, Sayı: 2, 2003, s. 185.

22 Abul Fazl, I, 386; E. B. Havell, *A Handbook to Agra and the Taj, Sikandra, Fatehpur-Sikri, and the Neighbourhood*, Longmans Green, 1904, s. 73-74, 132; M. Yaşar Kandemir, "el-Camiu's-Sahîh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VII, 121-122.

23 Havell, s. 106.

24 Sayyid Athar A. Rizvi, *A History of Sufism in India*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1978, s. 13.

25 Yohanan Friedmann, *Shaykh Ahmad Sirhindi An Outline of His Thoughts*, McGill-Queen's University Press, London, 1971, s. xiii; Hoca Muhammed Haşim Kısmi, *Zubdat-ul-Makamat*, Naval Kışore, Kanpur, 1985, s. 348.

Farklı dinî geleneklere mensup düşünürlerin ilmî münazaralarını gerçekleştirmek için seçtikleri merkezlerden biri Agra olmuştur. Tarihsel örnekleri Ekber Şah dönemindeki ibadethane toplantılarına kadar uzanan bu ilmî aktivitelerin benzerleri yakın döneme kadar Agra’da sürdürülmüştür. Nitekim Rahmetullah el-Hindî (ö. 1891) ile Alman misyoner Gottlieb Pfander (ö. 1865) arasında XIX. yüzyılın ortalarında vuku bulan ve Agra münazarası olarak meşhur olan ilmî tartışma, Agra’daki Church Missionary Society’ye ait bir mekânda gerçekleştirilmiştir. İzharü’l-*Hak* adlı reddiyesiy-le tanınan Rahmetullah el-Hindî, bu münazarada İncil’in tahrifata uğradığını ve teslis inancının akli bakımdan tutarsızlığını ortaya koyarak rakibini mağlup etmiş ve bölgede büyük bir ses getirmiştir.²⁶

Agra’nın ilmî havasını teneffüs etmiş simalardan bir diğeri de Türk asıllı Hint-Pakistan şairi Galip Mirza Esedullah’tır (ö. 1869). Ömrünün önemli bir kısmını Delhi’de geçirmiş olsa da doğup büyüdüğü ilk ortam Agra’dır. *Dîvân-ı Urdu, Külliyyât-ı Nazm* gibi eserler kaleme alan Galip, Urdu diline özgü nazım ve nesir türünün gelişmesi için var gücüyle çalışmıştır. Sadece Müslümanlar arasında değil Hindular nazarında da edebî yönü takdirle anılan bir isim olmuştur.²⁷

Agra, saygın bilim insanlarını yetiştirmiş olmasının yanında köklü ve alanında güçlü eğitim kurumlarına ev sahipliği yapması itibarıyla da dikkat çekmektedir. Ünlü Sanskrit uzmanı Gangadhar Shastri tarafından 1823 yılında kurulan Agra Koleji bunlardan biri olup Hint bölgesinde hukuk alanında ilk mezun veren kurumların başında gelmektedir. Diğer taraftan ruhsal bozukluklar üzerine tedavi, eğitim ve araştırma yapmak amacıyla 1859 yılında kurulan Agra Ruh Sağlığı Enstitüsü ve Hastanesi (Agra Lunatic Asylum), Hindistan’da bu alanda hizmet vermeye başlayan ilk kurumlardan birini oluşturmaktadır. Benzer şekilde kentte yer alan Sarojini Naidu Tıp Fakültesi de Hindistan’ın en eski üç tıp fakültesinden birini teşkil etmektedir.²⁸ Esasında burada tesis edilen sağlık hizmetlerine yönelik çalışmalar çok daha erken dönemlere kadar uzanmaktadır. Nitekim Cihangir Şah tarafından bölge halkına ücretsiz tedavi hizmeti vermesi için inşa ettirilen umumi hastanelerden birinin kalıntıları hâlâ varlığını korumaktadır.²⁹

Eğitim ve öğretim bağlamında kentin en temel özelliklerinden biri de Hint dili ve edebiyatının gelişiminde ve yaygınlaşmasında üstlendiği etkin roldür. Agra, gerek köklü eğitim kurumları gerekse burada yetişen saygın edip ve şairler kanalıyla Hintçenin gelişmesine önemli ölçüde katkı sunmaktadır. Hindistan’ın en eski kolejlerinden biri olan Agra Koleji bu süreçte önemli rol oynayan kurumların başında gelmektedir. Bu kurum klasik Sanskrit çalışmalarında önemli başarıların altına imza attığı gibi sonraki süreçte de Hint edebiyatı alanında nitelikli çalışmalar üretmiş ve öncü isimler yetiştirmiştir. Bunlardan biri Babu Gulab Rai’dır (ö. 1963). O, kendine özgü bir hiciv

26 Ebul Hasan Ali Nedvi, *İslamiyat aur Magribi Müstaşrikin vo Musalman Musannifin*, Mejlis-i Tahkikat vo Neşriyat-i İslam, Lucknow, 1982, s. 25-26.

27 Malik Ram, *Mirza Ghalib*, Naşinal buk Drast, 1990, s. 2.

28 <https://www.collegedekho.com/colleges/s-n-medical-college-agra/> / <http://stjohnscollegeagra.in> (25/10/2020)

29 Arslan Terzioğlu, “Bimâristan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, VI, 172-173.

tarzı geliştirmekle kalmamış aynı zamanda *Hindi ka subodh itihās* (Anlaşılr Hint Dili Tarihi) gibi özgün eserler de kaleme almıştır. Bu yönüyle modern dönem Hint dili üstatları arasına girmiştir.³⁰ Bu kapsamda dikkat çeken bir diğēr önemli kurum ise Hintçe Merkez Enstitüsü'dür (Kendriya Hindi Sansthan). Burası hem farklı eyaletlerden gelen hem Hint kökenli hem de yabancı uyruklu öğrencilere yönelik Hintçe dil kursları ve eğitim programları yürütmektedir. Merkezi Agra'da yer alan bu kurumun Delhi, Haydarabad, Mysore, Shillong, Dimapur, Guwahati, Ahmedabad ve Bhubnes-hwar gibi farklı bölgelerde şubeleri bulunmaktadır. Enstitü, Hintçenin ulusal düzeyde yaygınlaşması ve Hindistan'ın çok kültürlü toplumsal yapısında ortak bir değer olarak yükseltilmesi hususunda ciddi faaliyetler yürütmektedir. Bu yönü itibarıyla dünya çapında tanınan bir kurumdur.³¹

Agra, dinî ve kültürel hayata dair önemli tecrübelerin bizzat yaşandığı bir yerleşim yeri olması hasebiyle de dikkatleri çekmektedir. Burada Hindu ve Müslümanlar başta olmak üzere farklı dinî geleneklere mensup bireyler asırlardır bir arada yaşamışlardır. Bu husus, bölgede güçlü bir İslam ve Hindu geleneği oluşturduğu gibi kimi eklektik dinî yapıların ortaya çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri Ekber Şah'ın öncülüğünde başlatılmış olan *Din-i İlähi* tecrübesidir. Agra'yı merkez edinen Ekber Şah, *Sulh-u kul* adı verilen yeni bir politika takip ederek toplumsal barışı temin etmek için sosyokültürel yaşamdan dinî-siyasi meselelere kadar pek çok sahada önemli uygulamalar ve yenilikler getirmiştir. Hindular arasında yaygın olan ve dul kadınların yakılması anlamına gelen *sati* uygulamasını azaltmaya yönelik tedbirler alması, toplumu sınıflara bölen kast sistemini kırma çabası, gayrimüslimlerden alınan *cizyeyi* kaldırması ve farklı dinlere mensup kişilerin bir araya gelip ilmi tartışmalarda bulunduğu *ibadethane* adında bir yapı inşa ettirmesi bunlardan öne çıkanlardır.³²

Ekber Şah, *ibadethane* yaptırmaktaki amacını *Ekbername* adlı eserde şöyle açıklamıştır: “İster Hindu ister Müslüman olsun, her din mensubunun düşüncesini açıkça ortaya koyması için bu meclisler vardır. İbadethane toplantıları vesilesiyle başkasına kapalı kalplerimiz açılın ve Müslümanlar gerçekte kim olduklarını bilsinler... Gerçek Müslüman kendi nefesine karşı cihat edebilir...”³³ 1575 yılında Agra'ya yakın Fetihpur Sihri'de inşa edilen bu yerde Müslüman, Mecusi, Hindu, Budist ve Hristiyan bilginler bir araya gelerek dinî konularda fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Ekber Şah'ın dinî ve felsefi görüşlerinin şekillenmesinde burada yapılan haftalık toplantılar etkili olmuştur.

1582 yılına gelindiğinde eklektik bir yapı olan *Din-i İlähi* resmen duyurulmuştur. Bunun temel özelliği İslamiyet, Hristiyanlık, Zerdüştilik, Hinduizm, Budizm gibi çeşitli din ve inanç sistemlerinin birtakım temel akide ve ahlaki değerlerini ortak bir paydada birleştirme çabası içine girmiş olmasıdır. *Din-i İlähi* hareketinde mutlak kudret sahibi

30 Babu Gulab Rai, *Hindi Sahitya Ka Subodh Itihās*, Lakşimi Narayan Agarval, 2017.

31 http://khsindia.org/india/images/2017-18_Videshi_Form_and_All_detail.compressed.pdf (30/10/2020)

32 Abul Fazl, II, 203-204; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, II, 79, 132.

33 Abul Fazl, III, 113-118; S. A. Rezavi, “Religious Disputations and Imperial Ideology: The Purpose and Location of Akbar's Ibadatkhana”, *Studies in History*, Cilt: 24, Sayı: 2, 2008, s. 197.

tek bir yaratıcı düşüncesine vurgu yapılmış, dünyanın nimeti olarak görülen güneş için belirli anlarda özel ayinler tertip edilmiş, Ekber Şah maddi ve manevi önder olarak telakki edilmiş ve “Allah’tan başka ilah yoktur; Ekber, onun halifesidir,” manasına gelen “Lâ ilâhe illallah Ekber halîfetullah” sözü, şehadet kelimesi olarak kabul edilmiştir. Fakat bu düşünce hem bölgede yaşayan kimselerin dinî hassasiyetleriyle çok fazla örtüşmemiş hem de merkezî bir otorite tarafından zorla dikte ettirilmemiştir. Bu yüzden tarihî kayıtların da işaret ettiği üzere bu yeni dinî oluşuma intisap edenlerin sayısı çok fazla olmamıştır. Nitekim *Din-i İlähi*, Ekber Şah’ın şahsında merkezîleşen bir kültür olarak gelişmiş ve daha ziyade saray mensuplarıyla sınırlı kalmıştır.³⁴

Agra ve civarında ortaya çıkan ve zamanla etki alanını genişleten bir diğer dinî akım, 1861 yılında Şiv Dayal Singh (ö. 1878) tarafından kurulan ve “ruhun efendisi” anlamına gelen Radhaswami hareketidir. Adından da anlaşılacağı üzere spiritüel yönü ağır basan bu yeni dinî hareket, daha çok Sih dinî geleneği içinden türemiştir. Fakat geleneksel Sih inancının aksine guruluk silsilesinin onuncu guru ile sonra ermeyip devam ettiğine ve insanların irşadı için zamanın gurusuna bağlanmak gerektiğine vurgu yapmışlardır. Khalsa kurallarını çok fazla önemsemedikleri gibi tapınaklarında kutsal metne özel bir mevki de tahsis etmemişlerdir. Mabede girişte el ayak yıkama, başı bezle örtme ve ibadet sonrasında katılımcılara helva dağıtımı gibi dinî uygulamaları şekli görüp çok fazla benimsememişlerdir. Katı kurallardan ziyade manevi terakkiye, eşitlik düşüncesine ve ahlaki yaşama vurgu yapmışlardır. Bu tür reformist ve eklektik düşünceleri itibarıyla Agra sınırlarını aşmış Hint kıtasında ve hatta dünyanın farklı yerlerinde belli bir taraftar kitlesine ulaşmışlardır.³⁵

Agra’da çok dinli ve çok kültürlü bir yapı olduğu için farklı geleneklere ait kutsal mekânları ve buralarda icra edilen çeşitli dinî ritüelleri görmek mümkündür. Agra şehrine özgü olarak nitelendirilebilecek festivallerden biri Ram Bharat’tır. Hindular için oldukça önem arz eden bu dini törende Rama’nın evlilik merasimi canlandırılır ve onun getirdiği ilahi mesajlar hatırlanır. Bunun için her sene Agra kentinde farklı bir alan belirlenir ve seçilen mekân evlilik törenine yakışır biçimde ışıklar ve çiçeklerle dekore edilir. Çevre eyaletlerden de gelen milyonlarca Hindu’nun katılımıyla bu festival yaklaşık üç gün boyunca sürdürülür. Kente özgü bir diğer kültür şenliği, Tac Mahotsav olarak bilinir. Yaklaşık otuz yıldır düzenlenmekte olan bu festival, Hindistan hükümeti Turizm Bakanlığı’nın etkinlik takviminde de yer almaktadır. Bundaki temel amaç şehri dış dünyaya tanıtmayı yanı sıra sanat eserleri ve el emeği ürünleri teşhir ederek zanaatkarları cesaretlendirmektir.³⁶

Turizm sektörü, Agra kentinde ekonominin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Yerli ve yabancı milyonlarca turist bölgeyi ziyaret etmektedir. Bu sayede Agra halkı mermer oymacılığı, halı dokumacılığı ve el sanatları gibi ürünlerini pazarlama imkânı bulmak-

34 *Dabistan-i Mazahib*: School of Manners, trans. D. Shea and A. Troyer, Paris, 1843, s. 322.

35 Mark Juergensmeyer, *Radhaswami Reality: The Logic of a Modern Faith*, Princeton University Press, Princeton, 1991, s. 24, 40, 107.

36 <http://www.tajmahotsav.org/index.html>

tadır. Dolayısıyla turizm, nüfusun büyük bir bölümüne istihdam alanı sağlamaktadır. Bunun dışında deri ve ayakkabı imalatı, demir döküm endüstrisi ve tarım sektörü bölge ekonomisinde etkin olan diğer hususlardır. Şehirdeki ayakkabı fabrikalarında günlük iki yüz bine yakın ayakkabı üretimi yapılmaktadır. Sulama kanallarıyla beslenen düz tarım arazilerinde yetiştirilen arpa, buğday ve pamuk gibi ürünler sayesinde kentin ticaret hacmi artmaktadır. Bunun yanında otantik kaplıcaları ve tatil köyleri şehri ziyaret edenlere alternatif bir yaşam alanı imkânı sunmaktadır. Kızarmış mercimek, fındık ve kuru üzüm karışımından elde edilen *Dalmoth* ve dişbudaktan yapılan *petha* gibi bölgeye özgü mutfak kültürü belli ölçüde iç piyasayı hareketlendirmektedir.³⁷

Agra'nın Hint kıtasında ön plana çıkan merkezlerden biri olması; tarihi, kültürel ve mimari zenginliklerinin yanı sıra güçlü ekonomisi ve jeopolitik konumu sayesinde. Bu kent, düz bir alan üzerine kurulu olduğu için farklı kanallardan kolaylıkla ulaşılabilen bir mevkidedir. Özellikle de demiryolu ulaşımı açısından kavşak rolü görmektedir. Delhi ile Bombay ve Çennai arasında sağlanan tren seferlerinde Agra merkezî bir konuma sahiptir. Bütün bu güçlü vasıflarının yanında mevsimsel etkenlere ve hızlı nüfus artışına bağlı olarak ortaya çıkan hava ve çevre kirliliği, Agra için önemli bir sorun olarak durmaktadır. Bu durum doğaya ve özellikle de hassas mimari eserlere zarar vermekte; insan sağlığını ve turizm sektörünü olumsuz yönde etkilemektedir. Sağlıktan ekonomiye, ticaretten toplumsal hafızaya kadar pek çok alanda negatif tesir yaratan bu sorunu çözmek için yerel ve federal düzeyde birtakım tedbirler alınmaya çalışılmaktadır. Kovid-19'un yol açtığı dünyayı saran olumsuz havadan Delhi ve Agra gibi cazibe merkezleri de belli ölçüde nasibini almıştır. Agra, günümüzde kısmî sorunlar yaşasa da Müslüman Türklerin öncülüğünde oluşturulan sağlam alt yapısı ve farklı dinî gelenekleri içinde barındıran zengin kültürel mirası ile daha uzun yıllar ayakta durmaya ve yediden yetmişe pek çok kimsenin görmeyi arzuladığı kentler arasında yerini almaya devam edecek niteliktedir.

37 Ishan Khan, *Social History of Leather Industry and Technology in United Provinces A Case Study of Agra 1860 1950*, Basılmamış Doktora Tezi, Babasaheb Bhimrao Ambedkar University, Lucknow, 2019, s. 74 vd; Ankit Kumar, *Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas*, s. 180-181.

Kaynakça

Abdurrahman, S, *Madhyakalin Bharat ke Musalaman Şasakon ki Dharmika Udarata*, Raza Laibreri, Rampur, t.y.

Allami, Abul Fazl, *Akbar Nama*, çev. H. Beveridge, Asiatic Society, Calcutta, 1907, I-III.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, I-III.

Begley, Wayne E., “The Myth of the Taj Mahal and a New Theory of Its Symbolic Meaning”, *The Art Bulletin*, Cilt: 61, 1979, s. 7-37.

Bostan, İdris. “Agra”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I, 450-451.

Dabistan-i Mazahib: School of Manners, çev. D. Shea and A. Troyer, Paris, 1843, I-III.

Early Travels in India 1583-1619, ed. William Foster. Oxford University Press, England, 1921.

Ernst, Carl W. “Muslim Studies of Hinduism? A Reconsideration of Arabic and Persian Translations from Indian Languages”, *Iranian Studies*, Cilt: 36, Sayı: 2, 2003, s. 173-195.

Emced, Yahya. *Tarih-i Pakistan*, Sang-e Mil Publications, Lahore, 1997.

Forrest, G. W.. *Cities of India*, Archibald Constable, London, 1905.

Friedmann, Yohanan, *Shaykh Ahmad Sirhindi An Outline of His Thoughts*, McGill-Queen’s University Press, London, 1971.

Gömeç, Saadettin. *Hindistan’da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

Havell, B. A., *Handbook to Agra and the Taj, Sikandra, Fatehpur-Sikri, and the Neighbourhood*, Longmens Green, 1904.

Juergensmeyer, Mark. *Radhasoami Reality: The Logic of a Modern Faith*, Princeton University Press, Princeton, 1991.

Kandemir, M. Yaşar. “el-Camiu’s-Sahih”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VII, 114-123.

Khan, Ishan. *Social History of Leather Industry and Technology in United Provinces A Case Study of Agra 1860 1950*, Basılmamış Doktora Tezi, Babasaheb Bhimrao Ambedkar University, Lucknow, 2019.

Kismi, Hoca Muhammed Haşim, *Zubdat-ul-Makamat*, Naval Kışore, Kanpur, 1985.

Kumar, Ankit. “Agra ka Madhyakaleen Racnetik Evam Sanskritik Itihas”, Basılmamış Doktora Tezi, Jiwaji University, Gwalior, 2018.

Kumar, Asok. “The Imperial Razm Nama and Ramayana of the Emperor Akbar,” *An Age of Splendor: Islamic Art in India* içinde, ed. K. Khandalavala and S. Doshi. Marg Publication, Bombay 1983, s. 136-139.

Kutlutürk, Cemil. “Müslüman Türklerin Hint Dili ve Literatürüne Katkısı: Hint-Sufi Metinleri”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 87, 2018, s. 33-57.

Laine, James W., *Shivaji Hindu King in Islamic India*. Oxford University Press, New York, 2003.

Latif, Syad M. Khan Bahadur. *Agra Historical & Descriptive*. Calcutta Cenral Press Company, Calcutta, 1896.

Macun, İnci. “Hindistan’da Türk-Müslüman Mimarî”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 1-2, 1990, s. 347-359.

Nedvi, Ebul Hasan Ali, *İslamiyat aur Magribi Müstaşrikin vo Musalman Musannifin*, Mejlis-i Tahkikat vo Neşriyat-i İslam, Lucknow, 1982.

Patak, R.. *Ramçand. Bhargav Adarşh Hindi Şabdkoş*, Bhargav Book-dipo, Varanasi, 1942.

Rai, Babu Gulab. *Hindi Sahitya Ka Subodh Itihas*, Lakşimi Narayan Agarval, 2017.

Ram, Malik. *Mirza Ghalib*, Naşinal buk Drast, 1990.

Rezavi, S. N., “Religious Disputations and Imperial Ideology: The Purpose and Location of Akbar’s Ibadatkhana”, *Studies in History*, Cilt: 24, Sayı: 2, 2008, 195-209.

Rizvi, Sayyid Athar Abbas. *A History of Sufism in India*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1978.

Ryley, J. Horton. *Ralph Fitch: England’s Pioneer to India and Burma*, Asian Education Services, New Delhi, 1998.

Sharma, Sunil. *Persian Poetry at the Indian Frontier: Masud Sad Salman of Lahor*, Permanent Black, Delhi, 2000.

Siddiq, Zeba. *City of Agra Under the Mughals From 1526-1707*, Basılmamış Doktora Tezi, Aligarh Muslim University, Aligarh, 2006.

Tagore, R.. *One Hundred and One: Poems*, çev. Kshitish Roy, Asia Pub. House, Bombay, 1966.

Terzioğlu, Arslan. “Bîmâristan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, VI, 163-178.

Hümayun Türbesi

DELHİ

Cemil KUTLUTÜRK*

Delhi, Hindistan'ın tarihî, kültürel ve ekonomik açıdan en önemli şehirlerinin başında gelmektedir. Başkanlık Sarayı (Rashtrapati Bhavan), Parlamento Binası (Sansad Bhavan) ve Hindistan Yüksek Mahkemesine ev sahipliği yapması itibarıyla de Hindistan'ın siyasi kalbinin attığı merkez konumundadır. Şehir, Eski Delhi ve Yeni Delhi şeklinde iki ana bölgeden oluşmakta olup ilki kadim dönemden Babürlü iktidarının nihayete ermesine kadar geçen süreçte inşa edilen eski yerleşim yerini, ikincisi ise İngiliz hâkimiyeti sonrası kurulan yeni yerleşim bölgesini ifade etmektedir. Delhi, aynı zamanda federal yönetime sahip Hindistan Cumhuriyeti'nin sekiz birlik bölgesinden birini oluşturmaktadır. Bu birlik bölgesi, başkent Yeni Delhi'yi de içine almakta ve daha geniş bir alanı ihtiva etmektedir. O yüzden konuşma dilinde Delhi ile Yeni Delhi birbirinin yerine zaman zaman kullanılsa da ikisinin kapsam alanının birbirinden farklı olduğu belirtilmelidir.

Hindistan'ın kuzeybatısında kalan Delhi, Yamuna Irmağı'nın batı yakasında konumlanmış olup doğusu itibarıyla Uttar Pradeş; kuzey, güney ve batı kısımları itibarıyla da Haryana eyaletine komşudur. Her geçen gün büyüyen yönü dikkate alındığında Delhi nüfusunun günümüzde yirmi milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir. Bu durum şehir, ülkenin en kalabalık ve üretken metropollerinden biri hâline getirmektedir. Delhi nüfusunun büyük çoğunluğu Hindu inanç ve âdetlerini takip etmektedir. Bunun yanında önemli bir Müslüman kesim de bölgede yaşamaktadır. Ayrıca Budizm, Sihizm ve Hris-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, cemilkutluturk@gmail.com

tiyanlık gibi farklı dinî geleneklere bağlı kimseler bulunmaktadır. Diğer taraftan şehir, farklı etnik kökene mensup kimselere de ev sahipliği yapmaktadır. Catlar, Puncabiler, Baniyalar, Guccarlar, Türkler ve Afganlar bunlardan bazılarıdır. Hintçenin yaygın olarak konuşulduğu şehirde İngilizce, Urduca ve Pencabi dilleri de kullanılmaktadır. Delhi, Hindistan'ın en fazla yeşil alana sahip şehirlerinden biri olsa da çeşitli faktörlerin etkisiyle yoğun bir hava kirliliğine ve bunun yol açtığı çeşitli hastalıklara ve iklim değişikliklerine maruz kalmaktadır. Bu olumsuz tabloyu azaltmak için çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmaktadır. Şehirde temmuz ve eylül arasına denk gelen muson döneminde kısmi yağışlar görülse de daha ziyade sıcak ve yarı kurak iklim dikkat çekmektedir. Bu durum çeşitli deyişlere de konu edilmiştir. “Yağmur her yere şakır şakır yağıyor, Delhi ise kavrulmuş yatıyor,” anlamına gelen “*as-pas barse, Dilli pani tarse*” ifadesi, bunlardan biridir. Bu söz, Delhi'nin yarı kurak iklimine işaret ederken halk arasında “etrafi zenginliklerle çevrili olduğu hâlde yoksulluk çeken kişinin” durumunu ifade eden bir deyim olarak da kullanılmaktadır.

Mevcut kayıtlar, Delhi'nin tari öncesi dönemlere kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin, yaklaşık olarak M.Ö. 400 ile M.S. 400 arası bir dönemde derlendiği kabul edilen *Mahabharata* adlı metinde burası “Indra'nın şehri” manasında *Indraprastha* olarak zikredilmekte ve Pandava Hanedanlığı'nın başkenti olduğu bilgisi verilmektedir.¹ Bir başka anlatıya göre Indraprastha'da hüküm sürmüş krallardan biri, şehre büyük bir kale inşa ettirmiştir. Tebaası altında bulunan herkesin buraya erişebilmesi için bir de geçit yapılması talimatında bulunmuştur. Bu yapı, Hintçede “geçit, eşik” manasında *dehali* olarak anılmıştır.² Kimilerine göre Delhi ismi, bu kelimeden türemiştir. Fakat bu konuda kesin ve ortak bir kanı bulunmamaktadır. Nitekim bir diğer görüşe göre şehrin adı, M.Ö. I. yüzyılda bölgede hüküm sürmüş olan Kral Dhilu'dan gelmektedir.³ Kaynaklarda şehri ifade etmek için Dhilu, Dilli, Dehlü, Dehli ve Delhi gibi telaffuzdan kaynaklanan kısmi farklılıklar görülse de bilinen husus şudur ki Delhi, tarihinin büyük bölümünde Pandava Hanedanlığı, Delhi Sultanlığı, Babür İmparatorluğu ve Hindistan Cumhuriyeti gibi çeşitli krallıklara, imparatorluklara ve devletlere başkentlik yapmış bir kültür ve irfan şehridir.

Antik yerleşim yerleri, medreseleri, sarayları ve anıtlarıyla zengin bir kültürel mirası bünyesinde barındıran Delhi, esasında çok katmanlı bir yapı görünümündedir. Zira şehir, farklı zaman dilimlerinde kurulan yerleşim yerlerinin genişleyip birbirine eklenmesi sonucunda mevcut hâlini almıştır. Şehrin M.Ö. VI. asırdan beri kullanıldığına dair çeşitli görüşler paylaşılma ile birlikte ulaşılan en eski mimari kalıntılar, M.Ö. III. asırda hüküm sürmüş olan Maurya İmparatorluğu dönemine aittir. Delhi, X. ve XI. asırda Racput soyundan gelen Tomar Hanedanlığı'nın kontrolü altına girmiştir. Bu dönemde Kral Anangpal Tomar II'nin tesis ettiği Lalkot bölgesi, şehrin kısmen

1 Mahabharata, XVI. 7.11; Abdul Qadir Badaoni, Muntakhabat Tavarikh, trans. George S. A. Ranking, Wolseley Haig and W. H. Lowe, Baptist Mission Press, Calcutta, 1884-1925, I, 294.

2 R. Ramchand Patak, *Bhargav Adarsh Hindi Şabdkoş*, Bhargav Book-dipo, Varanasi, 1942, s. 379.

3 Shital Saini, “Delhi Şahar ke Kalakaroka Şashtriya Sangit ke Kşetra mein Yogdan Khayal Gayaki ke Sandarbh mein”, Basılmamış Doktora Tezi, Maharşi Dayanand Üniversitesi, 2011, ss. 5-6.

canlanmasına imkân tanımıştır. Burası daha sonra XII. asrın son çeyreğine kadar Çavhanların başşehri olmuştur.⁴ Fakat Delhi'nin sanatsal ve kültürel ihtişamını kazanması ve Hint kıtasında merkezî bir konuma erişmesi, Müslüman Türkler tarafından fet-hedilmesinden sonra gerçekleşmiştir.

Sultan Şihabeddin Muhammed Gurî (ö. 1206), on ikinci asrın sonlarına doğru Çavhan yöneticilerinden Pirthivi Rac'ı ve ordusunu bozguna uğratmıştır. Ardından Delhi ve Ecmir gibi önemli merkezleri ele geçiren Muhammed Gurî, bu başarısı ile Hindistan kapılarını Müslümanlara açmıştır. Gur Devleti'nin hizmetinde çalışan Türkistan asıllı Aybek (ö. 1210), askerî ve siyasi sahada göstermiş olduğu büyük başarılar sonucu Hindistan valisi tayin edilmiştir. O, Delhi'yi idare merkezi tayin ederek emrinde bulunan yerleri buradan yönetmiştir. Gur Devleti'nin zayıflamasından sonra sultanlığı ilan eden Aybek, Kutbüddin unvanını alarak Kutbîlerin kurucusu ve Delhi Türk sultanlarının ilki olmuştur.⁵ Saltanatının gücünü tesis etmek amacıyla Delhi'de XII. asrın sonlarına doğru Kuvvetü'l-İslam Mescidi'nin, ardından da minaresi olan Kutub Minar'ın inşasını başlatmıştır. Daha önceleri Çavhan yöneticilerinin meskeni olması hasebiyle Kila-i Ray (Ray Kalesi) olarak anılmakta olan bu bölge hem Aybek'in hem de ondan sonra gelen İltutmuş (ö. 1236) ve Alaaddin Halacî'nin (ö.1316) imar faaliyetleriyle farklı bir görünüm kazanmıştır.⁶

Şehrin gelişmesinde Alaaddin Halacî'nin, Siri adında yeni bir yerleşim yeri inşa ettirmesi etkili olmuştur. XIV. asrın hemen başında, günümüz Hauz Khas yakınlarında kurulan bu şehir, esasında Delhi Sultanlığı'nı Moğol güçlerine karşı savunmak amacıyla inşa edilmiştir.⁷ Daha sonra iktidara gelen Tuğluklular, XIV. asrın ilk yarısında Kutub Minar'ın yaklaşık 10 km doğusuna Tuğlukâbâd, hemen ardından da yine bu bölgeye yakın bir yerde Cihanpenah adında başka bir şehir kurmuşlardır. Bununla da yetinmeyip Yamuna Irmağı üzerinde jeopolitik konumu açısından önemli olan Firuzâbâd adında bir başka şehir inşa etmişler ve başkenti buraya nakletmişlerdir. Sanat, mimari ve estetik alanında yüksek bir seviyeye ulaşmış olan Tuğluklular, Delhi'nin cazip bir yerleşim merkezi hüviyeti kazanmasında oldukça önemli rol oynamışlardır.⁸

Tuğlukların dağılmasından sonra Delhi belli bir süre kan kaybetmiştir. XIV. yüzyılın sonlarına doğru Delhi'ye giren Timur, başkenti ve ona bağlı eski yerleşim yerlerini âdeta harabeye çevirmiştir.⁹ Seydi soyundan gelen Hızır Han (ö. 1421), Timur'un da desteğiyle Delhi'ye gelerek tahtı ele geçirmiştir. Böylece Delhi Sultanlığı altında Seyyidler iktidarı, 1451 yılına kadar devam etmiştir. Ardından Behlül Lodi'nin (ö. 1489)

4 Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, trans. H. G. Raverty, Gilbert and Rivington, London, 1881, s. 347.

5 Allami Abul Fazl, *Aini Akbari*, trans. C. H. S. Jarrett, The Asiatic Secretary of Bengal, Calcutta, 1891, ss. 302-303; Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. Tansu Say, İstanbul, ty, ss. 126-127.

6 Syed Asad Ali, *Bhaktikalina Hindi-Sahitya para Muslim-Samskrti ka Prabhava*, Esa Prakaşana, Delhi, 1971, s. 21.

7 Alaaddin Halacî dönemine ilişkin bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, 308; Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri: Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989-1996, I, 834 vd.

8 Nirmala Gupta, *Dilli Ke Sultanom ki Dharmika Niti*, Uççaval Prakaşan, Varanasi, 1984, ss. 140-144.

9 F. H. Skrine & E. D. Ross, *The Heart of Asia*, London, 1899, s. 183.

Delhi’de tahta çıkmasıyla Delhi Sultanlığı, Lodiler tarafından yönetilmiştir. Seyyidler ve Lodiler yönetimdeyken birtakım iç huzursuzluklar baş göstermiştir. Bu kargaşa ortamı genel devlet politikasını zayıflattığı gibi Delhi şehrinin gelişmesini de olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁰ Tuğluklular sonrası dönemde Cumna Nehri’nin kıyılarında Hıdırâbâd ve Mübarekâbâd gibi bazı yerleşim yerleri tesis edilmiş olsa da bu tür imar faaliyetleri şehrin toparlanıp eski gücüne kavuşmasına yeterince katkı sunamamıştır.¹¹

Delhi’nin yeniden değer kazanıp eğitim ve kültür merkezi hâline gelmesinde bir başka Türk İslam devleti olan Babürlülerin (1517-1857) büyük emeği olmuştur. Babürlü Devleti’nin ikinci hükümdarı Hümayun Şah, Delhi’ye yerleşerek burada Dînpenâh adında güzel bir şehir inşa etmiş ve içine sağlam bir kale yaptırmıştır. Kalenin güneye bakan kapısında bulunan mezarı, önemli bir mimari eser olarak asırlardır ayakta durmakta ve şehrin en ilgi çekici ziyaret yerlerinden biri olmaya devam etmektedir. Hümayun’dan sonra tahta çıkan Ekber Şah ile Cihangir Şah’ın, idare merkezi olarak Delhi yerine Fetihpûr Sikri ile Agra’yı tercih etmeleri, Delhi’deki imar faaliyetlerini belli bir süre duraksatmıştır. Fakat Şah Cihan, on yılı aşkın bir süre Agra’da ikamet ettikten sonra devlet idaresini Delhi’ye taşıyarak burada Şahcihanâbâd adıyla yeni bir şehir inşa etmiş ve imar, iskân ve ilmî faaliyetleriyle burayı yeniden ihya etmiştir. Bu yeni yerleşim yerinde dikkat çeken en önemli yapılar Cuma Mescidi (Delhi Cuma Camii) ve hemen yanında bulunan Lâl Kila (Kırmızı Kale) olmuştur. Bunlar sadece dinî amaca yönelik değil siyasi, sosyal ve kültürel fonksiyonları da ihtiva edecek tarzda planlanmıştır. Şah Cihan devrinde Delhi’de sürdürülen imar faaliyetlerine bağlı olarak daha önceden inşa edilmiş olan Dînpenâh ve civarındaki yerler, “eski kale” manasında *purana kila* olarak anılmaya başlanmıştır. Yeni kurulan Şahcihanâbâd ise devletin başkenti olarak varlığını sürdürmüş, burada yer alan Lâl Kila da İngilizler kontrolü ele alana kadar Babürlü iktidarının sembolü olmuştur.¹²

Evrengzib (ö. 1707) döneminde Mothki Mescidi gibi birtakım imar faaliyetleri, Delhi’nin gelişimine belli ölçüde katkı sağlamıştır. Fakat onun ölümünden sonra Babürlü Devleti iç çekişmeler ve isyanlar neticesinde kan kaybetmeye başlamıştır. Bu durum Delhi’nin de canlılığını ve etkinliğini yitirmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim devletin zayıflamasını fırsat bilen rakip unsurlar, Delhi’nin asırlardır binbir zahmetle biriktirdiği kültürel mirasına âdeta hücum etmişlerdir. Plessey Savaşı’nın (1757) ardından Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla Hindistan’ın kuzeydoğu bölgelerinde gücünü tesis eden İngilizler, 1803 yılında vuku bulan Delhi Muharebesi’nde yerel unsurlar olan Maratha birliklerini yenerek Delhi’yi ele geçirmişlerdir. Böylece asırlardır Türk-İslam devletlerine başkentlik yapmış olan şehir, yönetsel anlamda el değiştirmiştir. Dönemin Babürlü hükümdarı II. Şah Âlem (ö. 1806), İngilizler tarafından Delhi’ye getirilerek Kale-i Mualla’ya (Kızıl Saray) yerleştirilmiştir. Bu şekilde Babürlü hükümdarı kontrol

10 Abul Fazl, s. 307; Khaliq Ahmad Nizami, “Delhi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, IX, 126.

11 Narendra Nath Law, *Promotion of Learning in India During Muhammadan Rule*, Longmans, Green and Co., London, 1916, ss. 69-70.

12 Percival Spear, “Delhi: A Historical Sketch - The Mogul Empire”, Oxford University Press, New Delhi, 2012, s. 26 vd; Engin Beksaç, “Delhi Cuma Camii”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, IX, 128-129.

altına alındığı gibi otoritesi ve statüsü de dört duvar arasına sıkıştırılmıştır. Ardından dönemin Hindistan genel valisi Richard Wellseley (ö. 1842), kendi meşruiyetini tesis etmek amacıyla II. Şah Âlem'in toplum nezdindeki statüsünü azaltacak adımlar atmıştır.¹³ Sonuçta Delhi, 1857 yılında İngiliz hükümetinin doğrudan kontrolüne geçmiş ve Pencap'a bağlı bir vilayet statüsüne indirgenmiştir. İngiliz idaresi döneminde şehir, güneye doğru kısmen genişlemiş, özellikle de XX. yüzyılın başlarında başkent Kalküta'dan Delhi'ye taşınacağından duyurulmasından sonra buradaki imar faaliyetleri hız kazanmıştır. İngiliz mimarlar Edwin Lutyens ve Herbert Baker tarafından tasarlanan mimari yapılarla şehir, farklı bir görünüm kazanmıştır.¹⁴ Ortaya çıkan bu yeni yerleşim yeri 1927'lerden sonra "Yeni Delhi" olarak anılmıştır. Şahcihanâbâd ve civarındaki bölgeye ise "Eski Delhi" denilmiştir. Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte resmî başkent ilan edilen Yeni Delhi, bu statüsünü günümüzde de devam ettirmektedir.¹⁵

Delhi, yüzyıllar boyunca ilim ve kültür sahasında öne çıkan şehirlerin başında gelmiştir. Kadim dönemlerden bu yana çeşitli medeniyetlere özgü değerleri bünyesinde barındırması ve dinî ve etnik kimliği farklı pek çok devletin başkentliğini üstlenmiş olması bunda etkili olmuştur. İslam kültür coğrafyasında öne çıkan şehirlerden biri olmasının arka planında Müslüman Türk idarecilerin önemli katkısı vardır. Yöneticiler, gerek Hint topraklarında yetişen ilim ve fikir adamlarına gerekse farklı coğrafyalarda bulunan ehil kimselere sahip çıkarak Delhi'nin cazibe merkezi hâline gelmesine katkı sunmuşlardır. İran ve Orta Asya'daki kültür merkezlerinden pek çoğu Moğollar tarafından zarara uğrattılınca oralarda yaşamakta olan âlim, mutasavvıf, edip ve sanatkârlar için Delhi'nin kapılarını daima açık tutmuşlardır. Bununla da yetinmeyip gerekli gördükleri eserleri veya malzemeleri uzak beldelerden payitahta getirtmişlerdir. Sultan İltutmuş'un, Şeyh Kutbüddin Bahtiyâr Kâkî'yi Delhi'ye geldiğinde samimiyetle karşılayıp himaye etmesi; ayrıca Âdâbü's-selâtin ve *Meâsirü's-selâtin* gibi önemli eserleri Bağdat'tan temin etmiş olması Delhi yöneticilerinin vizyonunu açıkça ortaya koymaktadır. Sadece Müslüman bilginlere değil Hint inanç ve kültür tarihine vâkıf yetkin kimselere de ev sahipliği yapmışlardır. Edebiyat, tarih, tıp, astronomi ve teoloji gibi farklı konulara ilişkin klasik eserleri Arapça ve Sanskritçeden Farsçaya çevirtmek suretiyle başkenti bir ilim yuvası hâline getirmişlerdir.¹⁶

İlme hizmetleri bunlarla sınırlı kalmayan Müslüman Türk idareciler, Delhi'de Medrese-i Nâsriyye ve Medrese-i Muizzî gibi birçok eğitim yuvasının açılmasına öncülük etmişlerdir. Tarihi kayıtlar, Delhi Türk Sultanlığı döneminde başkente çok sayıda medresenin bulunduğu bahsetmektedir.¹⁷ Bu ilim merkezlerinde dönemin saygın âlimleri hem çeşitli eserler telif etmişler hem de ders halkaları tertip etmişlerdir. Ör-

13 Stanley Lane Poole, *Medieval India Under Mohammedan Rule: 712-1764*, G. P. Putnam, New York, 1912, ss. 422-423.

14 Robert Grant Irving, "Architecture for Empire's Sake: Lutyens's Palace for Delhi", *Perspecta*, Cilt: 18, 1982, ss. 9-11.

15 Saini, s. 37.

16 Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, trans. H. G. Raverty, Gilbert and Rivington, London, 1881, ss. 658-659; Anilla Mobasher, "Revisiting the Delhi Sultans in the Light of Their Patronage Towards Learning and Education", *Journal of the Research Society of Pakistan*, Cilt: 2, 2013, s. 108 vd; Law, s. 28.

17 Annemarie Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, Brill, 1980, ss. 11-13.

neğin *Tabakat-ı Nasırî*'nin yazarı meşhur bilgin Cüzcânî, Delhi'deki medreselerde ve hükümdarın sarayında çeşitli dersler vermiştir. Hindistan'ın bilinen ilk kadın hükümdarı olan İltutmuş'un kızı Sultan Raziyye (ö. 1240) liyakatine, bilgi ve tecrübesine güvendiği Cüzcânî'yi, Nâsriyye Medresesi'nin başına getirmiştir. Bu tür ilmî faaliyetlere sadece öğrenciler değil saray erbabı da zaman zaman iştirak etmiştir.¹⁸ Medreselerin yanı sıra dervişler tarafından kurulan tekkeler; muhtaç kimselere, talebelere ve yolculara yemek ikramı gibi çeşitli açılardan destek olmuşlar ve böylece başkentini ilmî ve kültürel dokusuna zenginlik katmışlardır.¹⁹

Şehirdeki ilmî ve kültürel faaliyetler önceleri, İltutmuş tarafından yaptırılan Havz-ı Şemsi ve civarında yoğunlaşmıştır. Etrafına inşa edilen medreselerle birlikte burası zaman içerisinde âdeti bir üniversite kampüsü hâlini almıştır. Devrin öne çıkan simaları, düşüncelerini ve sanatsal faaliyetlerini bu meydana muhataplarına sunma imkânı bulmuşlardır.²⁰ Babürlüler devrinde ise ilmî faaliyetlerin merkezi yeni yapılan yerleşim yerlerine bağlı olarak Şahcihanâbâd'a, özellikle de Cama Mescid ve civarına kaymıştır. Dinî ve etnik kimliği farklı olan kimseler buralarda ilmi toplantılar ve münazaralar yapmış, ayrıca çeşitli sanatsal etkinlikler düzenlemişlerdir. Şah Cihan başta olmak üzere pek çok devlet adamı, saraylarının bir bölümünü bu tür ilmî ve kültürel aktivitelere tahsis etmiş ve bundan büyük bir onur duymuşlardır. Neticede Delhi, birçok sanatçının, tabibin, filozofun, mutasavvıfın, tarihçinin, astroloğun ve şairin yetiştiği bir şehir hüviyeti kazanmıştır. Bu ilmî ve kültürel zenginliği itibarıyla Delhi, Orta Çağ İslam dünyasında Mısır, Semerkant, Buhara, Bağdat, Tebriz ve İsfahan gibi öne çıkan beldelerden biri olmuştur.²¹ Şehre tanıklık eden gözlerin kaleme aldıkları kimi eserlerde bu tablo bütün canlılığıyla ortaya konmuştur. İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 1349) ve İbn Battûta (ö. 1369) gibi tarihçi ve seyyahların eserlerinde Delhi'nin ulaştığı ilmî seviyeyi ve kültürel zenginliği yansıtan tespit ve değerlendirmeler bulunmaktadır.²² Sadece Müslüman müelliflerin çalışmalarında değil yerli halk olan Hinduların kimi eserlerinde de benzer hususlara işaret edilmektedir. Söz konusu kaynaklardaki verilere göre Delhi'yi merkez edinen Türk devlet adamlarından pek çoğu ilme ve sanata büyük önem vermişler; meşrebi ve menşei ne olursa olsun ehil kimselerin tecrübelelerinden yeri geldikçe yararlanarak onları devletin farklı kademelerinde imkânlar ölçüsünde görevlendirmişlerdir.²³ Kutub Minar'ın onarımında Hindu ve Müslüman zanaatkârların birlikte çalışmış olması bunun bir başka göstergesidir. Kaynaklardaki verilere göre bu işte Hindu kökenli marangoz ustası Dharamuvanani, mimar Cahada ile Nana ve Slah isimli işçiler görev almışlardır.²⁴ Muhammed Mucîb'in (ö. 1985) vurguladığı

18 Cüzcânî, s. 1285; A. S. Bazmee Ansari, "Cüzcânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VIII, 98-99.

19 Tahmina İqbal, "Chishti Khanqahas: A Cneter of Attraction to the Local Community of Medieval India", *The Historian*, Cilt: 9, 2011, s. 100.

20 H. C. Fanshawe, *Delhi Past and Present*, John Murray, London, 1902, s. 273.

21 Bayur, III, 527-253; Mobasher, s. 117.

22 İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzzar fi Garaibi'l-Emsar ve Acaibi'l-Esfar*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 398-401.

23 *Hammiramadamardana*, 9.15-16; "Çhunar Fort Inscription", no. 2.59

24 "Kutup Minar Inscription", no. 1.14; "Lal Darvaza Mescit Inscription", no. 2.47.

üzere Kutub Minar, içinde ehil olan Hindu ve Müslüman ustaların işbirliği ile ortaya konmuş bir eserdir.²⁵ Bu durum Orta Çağ boyunca söz konusu şehrin, bir taraftan güvenilir ve müreffeh bir belde olmasını diğer taraftan da İslami ilimler başta olmak üzere edebiyat, sanat ve mimari alanda ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Delhi, asırlardır eğitim ve kültür merkezi olması sebebiyle çok sayıda ilim ve fikir adamını bağrında yetiştirmiş bir şehirdir. Sadece Hint topraklarına kattıkları değer itibarıyla değil kıtaları ve asırları aşan etkileriyle de dikkat çeken bu simalardan bir kaçına işaret edilmesi meselenin anlaşılması adına önem arz etmektedir. Örnek yaşıntısıyla halk üzerinde tesir uyandırmış; vaazları ve yetiştirdiği talebeleri sayesinde Çiştîyye'nin Hindistan'ın en yaygın tarikatlarından biri hâline gelmesinde büyük rol oynamış Nizâmeddin Evliyâ (ö. 1325) bunlardan biridir. Bir diğeri şair, tarihçi ve mutasavvıf kimliğiyle öne çıkan Türk asıllı Emir Hüsrev Dihlevî'dir (ö. 1325). Kendisi Türkçe, Arapça ve Farsçanın yanı sıra Hint diline de merak salmış; Farsça ve Hintçeyi birlikte kullanmak suretiyle şiir kompoze eden ilk şairlerden biri olmuştur. Örneğin ilk mısrası Farsça ikinci mısrası Hint dilinde olan şu beyit, Emir Hüsrev'e atfedilir:

“Keh tab-i hicran, nadaram ey can

Na leho kahe lagaya chatiyan!”

“Sevgili, kalmadı ayrılık acısına dayanma gücüm/ Neden bana şöyle bir sarılıyorsun!”²⁶

Emir Hüsrev, çalışmalarıyla hem tasavvufi düşüncenin hem de Hint dili ve edebiyatının gelişimine öncülük etmiştir. Vefatının ardından hocası Nizâmeddin Evliyâ'nın kabrinin yakınına defnedilmiştir.²⁷ Her ikisinin türbeleri de Delhi'nin en önemli ziyaret yerleri arasındadır. Kentte farklı tasavvufi ekollere mensup daha pek çok sufi faaliyet yürütmüştür. Bibi Fatıma Şam, Hace Baki Billah, Mirza Mazhar Canı Canan bunlardan sadece birkaçıdır. Dolayısıyla Delhi, İslam düşünce tarihinde tasavvufi geleneğin gelişimine katkı sunan önemli merkezlerden biri olmuştur.

Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1762), Delhi'de yetişen bir diğer önemli âlimdir. Müslümanların içinde bulunduğu problemlere eğilen Dihlevî, ıslahatçı fikirleriyle dikkat çekmiştir. Ders verdiği halka genişleyince dönemin Babürlü sultanı Muhammed Şah'ın desteğiyle kendisine geniş bir bina tahsis edilmiştir. Burası *Delhi Dar'ul-ulum* şeklinde üne kavuşmuş ve tefsir ve hadis ilimlerine ağırlık veren bir eğitim merkezi hâlini almıştır. Dihlevî, yetiştirdiği öğrencileri ve geride bıraktığı eserleriyle Müslümanların ilmî birikimine çok ciddi katkılar sunmuştur. Dinî hükümlerin hikmetlerine dair eseri *Hüccetullahi'l-bâliğa* bunlardan biri olup Türkçe de dâhil farklı dillere tercüme edilmiştir.²⁸ Dihlevî'nin evlatları da kendilerini çok iyi yetiştirmişler ve yaptıkları ilmî

25 M. Mujeeb, “The Qutb Complex as a Social Document”, ss. 114-127.

26 A. J. Zaidi, *A History of Urdu Literature, Sahitya Academia*, New Delhi, 1993, s. 24.

27 Badaoni, I, ss. 720-271.

28 Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullahi'l-Baliğa İslam Düşüncesinin İlkeleri*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994.

çalışmalarla dikkat çekmişlerdir. Örneğin *Muzıhu'l- Kuran* adlı Urduca Kuran tercümesi bulunan Abdülkadir b. Ahmed Dihlevî (ö. 1815), bu eseriyle Hintli Müslümanlar arasında çok ilgi görmüştür.²⁹

Nakşibendiyye tarikatının Hâlidiyye fırkasının kurucusu Hâlid el-Bağdâdî'nin şeyhi Abdulah ed-Dihlevî (Şah Gulam Ali) (ö. 1824) ve Hristiyanlığa yönelik *İzhârü'l-hak* adlı reddiyesiyle tanınan Rahmetullah el-Hindî (ö. 1891), söz konusu şehirde öne çıkan isimler arasında yer almaktadır.³⁰ Güncel meselelere dair analizleriyle tanınan Seyyid Ahmed Han (ö.1898) da Delhi merkezli yetişen önemli bir fikir adamıdır. Kendisi özellikle Müslümanların eğitimle ilgili sorunlarına kafa yormuş ve bu kapsamda Aligarh Müslüman Üniversitesi'nin (Aligarh Muslim University) ilk temellerini atmıştır. Pek çok eseri yanında Delhi'nin arkeolojik tarihine dair dikkat çeken çalışması *Asârü's-sanâdid* (Büyük Anıtlar), onun hem İslami konulara hem de farklı alanlara dair malumat sahibi, kültürlü bir bilgin olduğunu göstermektedir.³¹

Hintli Müslümanlar arasında dinî ve siyasi görüşleriyle etkili olan modern dönem düşünürlerinden Kifayetullah Dihlevî (ö. 1952) de bu bağlamda dikkat çeken bir simadır. Yaptığı çalışmalarla Müslümanları temel hakları konusunda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Delhi'de Kitâbhâne-i Rahîmiyye adıyla bir yayımevi kurmuştur. Hindu, Hristiyan ve Kadiyânî düşüncesine bağlı kimselere karşı İslam'ı savunan reddiyeler yazıp bunları *el-Burhân* adlı dergide yayımlamıştır. Kendisi ayrıca aktif bir siyaset güderek Cem'iyet-i Ulemâ-i Hind'in kurucuları arasında yer almış ve belli bir süre bu kuruluşun başkanlığını üstlenmiştir.³² Neticede Delhi, asırlar boyunca geniş yelpazede saygın ilim ve fikir adamları yetiştirmiştir. Bu şahsiyetler yaptıkları çalışmalarla din, eğitim, sanat, bilim ve siyaset gibi pek çok farklı alanda önemli izler bırakmışlardır.

Delhi, mimari eserleriyle de ün yapmış önemli bir kenttir. İslam öncesi döneme uzanan antik yazıtlar ve anıt mezarlar kentin farklı bölgelerinde yer almaktadır. Delhi'ye farklı bir estetik hava katan ve günümüze kadar canlılığını muhafaza eden sanat eserlerinin büyük bir kısmı, şehrin Müslümanların eline geçmesinden sonra yükselmiştir. Bunlar arasında en dikkat çekenlerden biri Kutub Minar'dır. XII. asrın sonlarına doğru Delhi sultanı Kutbüddin Aybek zamanında yapımına başlanmış ve sultan İltutmuş döneminde tamamlanmıştır. Eser, Kuvvetü'l-İslam Camii'nin elli metre kadar güneyine caminin minaresi ve aynı zamanda İslam'ın Hint kıtasındaki gücünün nişanesi olarak bir zafer abidesi şeklinde inşa edilmiştir. Orta Çağ İslam dünyasındaki yüksek minare geleneğinin Hindistan'da görülen örneği olmuştur. Kutub Minar, Hint-İslam mimarisinin abidelerinden biri olup gittikçe daralan beş katlı gövdesiyle ve yetmiş üç metreye yakın boyutuyla dünyanın en yüksek ve en güzel minarelerinden biri kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra Gıyaseddin Tuğluk'un kırmızı taşlardan yapılmış türbesi de ince işçi-

29 Sayyda Maimoona, *Sah Waliullah and his Contribution to Islamic Education*, Basılmamış Doktora Tezi, Aligarh Muslim Üniversitesi, Aligarh, 2002, ss. 98-99, 156.

30 A. Buehler, "Mawlana Khalid and Shah Ghulam Ali", Cilt: 5, 2006, ss. 65-79; Ebul Hasan Ali Nedvi, *İslamiyat aur Magribi Müstaşrikin vo Musalman Musannifin*, Mejlis-i Tahkikat vo Neşriyat-i İslam, Lucknow, 1982, ss. 25-26.

31 C. M. Naim, "Syed Ahmad and His Two Books Called 'Asar-al-Sanadid'", *Modern Asian Studies*, 2010, ss. 2-6.

32 Kifayetullah Dihlevi, *Ta'lim'ul Islam*, Mektebet'ul-Buşra, Karaçi, 2002.

liği ve süslemeleriyle dikkat çeken bir diğer yapıttır. Yine Cihanpenah bölgesinde yer alan ve Sat Pulah adıyla anılan su savağı da Delhi Türk Sultanlığı'ndan kalan önemli bir eser olarak ayakta durmaktadır.³³ Babürlü dönemine geldiğinde ise Delhi'de yükselen ilk sanatsal eserlerden biri Hümayun'un türbesidir. Şehre asıl damgayı vuran kişi Şah Cihan olmuştur. O, yoğun imar faaliyetlerinin sonucu olarak dünyanın en büyük camilerinden biri kabul edilen Cama Mescid ve doğu yakasında bulunan Lâl Kila'yı inşa ettirmiştir. On yedinci asrın ortalarında başlanan bu caminin inşası on yıla yakın süren yoğun bir çalışma neticesinde tamamlanabilmiştir. Muhteşem yapısıyla Hint-İslam mimarisinin zarif fakat aynı zamanda kudretli ve sağlam yönünü ortaya koymaktadır. Şahcihanâbâd bölgesinde yükselen bu eserler estetik değerleri, kompozisyonları ve ahenkleriyle Babürlü mimarisinin eşsiz örneklerini temsil etmektedirler.³⁴ Seyyahlarının da naklettiği üzere burası âdetâ şehir hayatının atan kalbi olmuş ve bilim, sanat ve ticaret ağının merkezinde yer almıştır.³⁵ Neticede Hint-İslam mimarisinin en güzel örnekleri arasında yer alan Kutub Kompleksi, Kızıl Kale (Lâl Kila) ve Hümayun Türbesi'nin UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alıyor olması, Müslüman Türklerin Delhi şehrine kazandırdıkları kültürel mirası açıkça ortaya koymaktadır. Delhi'de çeşitli dinî geleneklere ait estetik ve sanat değeri yüksek tapınaklar ile kutsal mekânlar da bulunmaktadır. Yaklaşık bir asır önce Delhi'nin en büyük Hindu tapınağı olarak inşa edilen Lakşimi Narayan, bunlardan biridir. Temellerinin atımında Gandhi'nin de yer aldığı bu mabet, heybetiyle dikkat çekmekte ve Divali gibi kutsal günlerde yoğun bir ziyaretçi akımına uğramaktadır. Sihizm'in en büyük tapınaklarından biri olan Gurudvara Bangla Sahib de Delhi'de bulunmaktadır. Burayı Sihler için önemli kılan başlıca etmen, on gurunun sekizincisi olan Guru Har Krişan'ın bu tapınağın inşa edildiği alanda belli bir süre ikamet ettiği yönündeki inançtır. Şehirde önemli bir cazibe alanı olarak dikkat çeken bir diğer yapı, çiçeğe benzeyen şekliyle ve muhteşem mimari görünümlü Lotus Tapınağı'dır. Bahaî tapınağı olarak inşa edilen bu yapı, herkese açık olup dünyada en fazla ziyaret edilen mekânlar arasında bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ölen İngiliz Hint Ordusu askerlerinin anısına 1931 yılında anıt olarak inşa edilen Hindistan Kapısı, Delhi'nin bir diğer önemli simgesidir.³⁶

Delhi, mimari eserlerin yanı sıra eğitim kurumlarıyla da öne çıkan bir şehir olmuştur. İslam kültür tarihinde en köklü ve zengin medrese geleneğinin dikkat çeken örneklerinden biri Delhi'de ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları kendilerini gerek fiziki gerekse akademik olarak takviye edip güncelleyerek sistematik eğitim yuvaları hâlini almış ve Orta Çağ boyunca ilmi ve kültürel hayata önemli ölçüde tesir etmişlerdir.³⁷ Modern döneme geldiğinde ise bu şehirde faaliyetleriyle öne çıkan üniversiteler, araştırma merkezleri ve bilim kuruluşları bulunmaktadır. Yirminci asrın başında Hekim Abdülmecid tarafından Delhi'de kurulan Hamdard Foundation bunlardan biri olup günümüz-

33 Gupta, ss. 32-33, 69-71.

34 G. W. Forrest, *Cities of India*, Archibald Constable, London, 1905, s. 141.

35 Fanshawe, ss. 44-45.

36 Stephan Knapp, *Spiritual India Handbook, A Guide to Temples, Holy Cities, Festivals and Traditions*, Jaico Publishing House, Mumbai, 2009, ss. 27-28.

37 Cüzcani, s. xxvi.

de büyük bir kampüs hâlini almıştır. Burada tıp, eczacılık ve kimya enstitülerinin yanı sıra uluslararası düzeyde ses getiren araştırmalarıyla ve akademik dergileriyle tanınan Indian Institute of Islamic Studies de yer almaktadır.³⁸ XX. yüzyılın ortalarına doğru Delhi şehrinde faaliyetlerine başlayan Camia Millia İslamia, Hint kıtasında öne çıkan yüksek eğitim kurumları arasında yer almaktadır. Önceleri İslami ilimlerin ağırlıklı olarak okutulduğu bu üniversite, günümüzde mühendislik, sosyal ve beşerî ilimler, tıp, hukuk ve eğitim gibi çok sayıda fakültesiyle dikkat çekmektedir. Eğitim dili Urduca ve İngilizce olmakla birlikte burada Hintçe, Arapça, Farsça ve hatta Türkçe de dâhil onlarca dil seçmeli olarak öğretilmektedir.³⁹ 1922 yılında Merkez Yasama Meclisi kararıyla kurulmuş olan Delhi Üniversitesi de burada zikredilmelidir. Kuruluş aşamasında üç kolej, iki fakülte ve sekiz yüze yakın öğrenciden oluşan Delhi Üniversitesi, o zaman itibarıyla dünyanın en kapsamlı yükseköğretim kurumları arasında yer almıştır. Yarım asra yakın mazisi bulunan Jawaharlal Nehru Üniversitesi ise özellikle uygulamalı bilimler ve sanat alanındaki öncü çalışmalarıyla kısa sürede dünya çapında öne çıkan eğitim kurumları arasına girmeyi başarmıştır. Bu kurum güçlü akademik kadrosu, zengin kütüphane ve müzesiyle adından söz ettirmektedir. Bunların dışında Delhi’de daha pek çok resmî veya özel üniversite, araştırma enstitüsü, kolej ve eğitim merkezi bulunmaktadır. Ayrıca özgün materyaller, yazma eserler ve arşiv belgeleri ihtiva eden National Archives of India gibi çeşitli birimler de bu bağlamda dikkat çekmektedir.⁴⁰

Delhi, zengin kültürel mirası ve köklü eğitim kurumlarının yanında ticaret, turizm, inşaat, bilgi teknolojisi, telekomünikasyon ve medya alanındaki hizmetleriyle de adından söz ettirmektedir. Kitle iletişim araçlarının hızla arttığı Delhi’de basılı gazete yayıncılığı önemini hâlâ sürdürmektedir. Şehrin günlük Hintçe gazeteleri arasında *Navbharat Times*, *Hindustan Dainik*, *Punjab Kesari*, *Pavitra Bharat* bulunurken günlük tirajı bir milyondan fazla olan *The Hindustan Times* ise İngilizce gazeteleri arasında en güçlü olanıdır. Delhi, geniş tüketici pazarı ve kalifiye işgücü açısından oldukça zengin olduğundan, yabancı yatırımı kendine çekmektedir. Hava, kara ve demir yolu ulaşımında güçlü alt yapısının bulunması bunda etkili olmaktadır. Indra Ghandi Uluslararası Havalimanı, şehrin iç ve dış hava trafiğinin ana kapısını oluşturmaktadır. Yolcu kapasitesi itibarıyla Güney Asya’daki en yoğun havalimanlarından biridir. Delhi, ayrıca Hindistan demiryolu ağında önemli bir kavşak olup burada bulunan tren istasyonları pek çok eyaleti birbirine bağlamaktadır. Diğer taraftan toplam uzunluğu üç yüz kilometreyi aşan ve hâlâ genişlemeye devam eden Delhi metrosu da şehrin birçok bölgesine ve hatta Gaziâbâd, Faridâbâd, Gurgaon ve Noida gibi yakın kentlere kadar hizmet vermektedir.⁴¹ Ayrıca her köşe başında dikkat çeken bisikletli veya motorlu rikşalar, özellikle dar kesimli tabakanın başlıca ulaşım araçlarından biri olarak yıllardır önemini korumaktadır.

38 <http://www.hamdardnationalfoundation.org/#download-tab> (05/11/2020)

39 Javed Akhtar, *Jamia Millia Islamias Contribution to Islamic Studies since 1920*, Basılmamış Doktora Tezi, Camia Millia İslamia Üniversitesi, Delhi, 2016, ss. 1-11.

40 Lov Verma, *National Archives of India*, New Delhi, 2008, ss. 1-3.

41 “Transport”, in *Economic Survey of Delhi 2019-2020*, Planning Department Government of NCT Delhi, 2020, s. 215; “Trade and Commerce”, s. 373.

Delhi, başkent olması hasebiyle millî ve dinî bayramların oldukça coşkulu kutlandığı bir şehirdir. Burada farklı geleneklere özgü dinî bayramlar kendi mensuplarınca büyük bir şenlik havası içinde icra edilmektedir. Divali, Durga Puca, Holi, Buda'nın doğum günü, Guru Nanak'ın doğum günü, Ramazan Bayramı ve Muharrem ayı bunlardan bazılarıdır. Delhi'nin bu dinî ve kültürel çeşitliliğini sembolize eden Phul Valon ki Seyr (Çiçek Geçidi) adlı festival her yıl eylül ayında kutlanmaktadır. Dinî ve etnik kimliği farklı kişilerin katılımıyla gerçekleştirilen bu törende meşhur sufi Kutbüddin Bahtiyâr Kâkî'nin (ö. 1235) türbesi ve Yogmaya Tapınağı ziyaret edilip çiçekler sunulmakta ve böylece barış, birliktelik ve ortak kültür vurgusu yapılmaktadır.⁴²

Delhi, sosyal ve kültürel aktiviteleriyle de dikkat çekmektedir. Hindistan'ın farklı yerlerinden gelen müzisyenler ve dansçılar yılın belli mevsiminde Kutub Minar'ın olduğu yerde performanslarını sergilemektedirler. "Kutup Festivali" olarak bilenen bu faaliyet, tarihî bir geleneği de hatırlatmaktadır. Diğer taraftan iki yılda bir Delhi'de düzenlenen Auto Expo, Asya'nın en büyük otomobil fuarını; Yeni Delhi Dünya Kitap Fuarı ise bu alanda dünyanın en saygın ve kapsamlı etkinliklerinden birini oluşturmaktadır.⁴³ Minakari, zardozi ve sarî gibi bölgeye özgü ürünlerin satışa sunulduğu Chandni Chowk pazarı ise asırlardır sürdürdüğü işlevselliğini hâlâ muhafaza etmektedir.

Şehrin kozmopolit yapısı mutfak kültürüne de yansımış vaziyettedir. Geleneksel Hint mutfağının yanı sıra Babür mutfağı da oldukça meşhurdur. Biryani, tandır, dal makhani, şahî peynir, çat ve kachori dünya çapında popüler hâle gelen yemeklerden bazılarıdır. Şehirde son yıllarda hizmet vermeye başlayan büyük restoranlar artsa da halkın hızlı yaşam alışkanlığının ve sosyokültürel yapısının bir sonucu olarak sokak aralarındaki küçük tezgâhlarda hazır yemek yeme alışkanlığı otantikliğini hâlâ sürdürmektedir. Sonuç olarak Hindistan'ın parlayan yıldızı Delhi, hem tarih kokan dokusu hem de modern döneme özgü motifleriyle yerli ve yabancı turistlerin ilgi odağı olup dünyanın en çok ziyaret edilen şehirleri arasında yer almaktadır.

42 P. Chaturvedi, *Phul Valon ki Seyr*, Virtuous Publications, 2020.

43 Henna Rakheja, "World Book Fair 2018: Delhi gets set for another affair with the written Word" in *Hindustan Times*, 2018.

Kaynakça

Ahmet, Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. Tansu Say, İstanbul, t.y.

Akhatar, Javed, *Jamia Millia Islamias Contribution to Islamic Studies Since 1920*, Basılmamış Doktora Tezi, Camia Millia İslamia Üniversitesi, Delhi, 2016.

Ali, Syed Asad, *Bhaktikalina Hindi-Sahitya para Muslim-Samskrti ka Prabhava*, Esa Prakaşana, Delhi, 1971.

Allami, Abul Fazl. *Aini Akbari*, çev. C. H. S. Jarrett, The Asiatic Secretary of Bengal, Calcutta, 1891.

Ansari, A. S. Bazmee, “Cüzcanî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VIII, 98-99.

Badaoni, Abdul Qadir, *Muntakhabut Tawarikh*, çev. George S. A. Ranking, Wolseley Haig and W. H. Lowe, Baptist Mission Press, Calcutta, 1884-1925, I-III.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I,II, III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

Beksaç, Engin, “Delhi Cuma Camii”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, IX, 128-129.

Buehler, A., “Mawlana Khalid and Shah Ghulam Ali”, *Journal of the History of Sufism*, Cilt: 5, 2006, 65-79.

Chaturvedi, P., *Phul Valon ki Seyr*, Virtuous Publications, 2020.

Cunningham, Alexander, *The Ancient Geography of India*, Trubner and Co., London, 1871.

Cüzcani, Minhaceddin Osman b. Sirâceddin, *Tabakat-ı Nasiri*, çev. H. G. Raverty, Gilbert and Rivington, London, 1881.

Dihlevi, Kifayetullah, *Ta'lim'ul İslam*, Mektebet'ul-Buşra, Karaçi, 2002.

Dihlevi, Şah Veliyullah, *Hüccetullahi'l-Baliğa İslam Düşüncesinin İlkeleri*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1994.

Forrest, G. W., *Cities of India*, Archibald Constable, London, 1905.

Fanshawe, H. C., *Delhi Past and Present*, John Murray, London, 1902.

Gupta, Nirmala, *Dilli Ke Sultanom ki Dharmika Niti*, Uççaval Prakaşan, Varanasi, 1984.

İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr (İbn Battûta Seyahatnâmesi)*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

İqbal, Tahmina, “Chishti Khanqahas: A Cneter of Attraction to the Local Community of Medieval India”, *The Historian*, Cilt: 9, 2011, s. 94-114.

Irving, Robert Grant, “Architecture for Empire's Sake: Lutyens's Palace for Delhi”, *Perspecta*, Cilt: 18, 1982, s. 7-23.

Knapp, Stephan, *Spiritual India Handbook, A guide to Temples, Holy Cities, Festivals and Traditions*, Jaico Publishing House, Mumbai, 2009.

Law, Narendra Nath, *Promotion of Learning in India During Muhammadan Rule*, Longmans, Green and Co., London, 1916.

Maimoona, Sayyda, *Sah Waliullah and his Contribution to Islamic Education*, Basılmamış Doktora Tezi, Aligarh Muslim Üniversitesi, Aligarh, 2002.

Mobasher, Anilla, "Revisiting the Delhi Sultans in the Light of Their Patronage Towards Learning and Education", *Journal of the Research Society of Pakistan*, Cilt: 2, 2013, s. 103-137.

Mujeeb, M. "The Qutb Complex as a Social Document", *Islamic Influence on Indian Society* içinde, Meenakshi Prakash, Delhi, 1972.

Naim, M., "Syed Ahmad and His Two Books Called 'Asar-al-Sanadid'", *Modern Asian Studies*, 2010, 1-40.

Nedvi, Ebul Hasan Ali, *İslamiyat aur Magribi Müstaşrikin vo Musalman Musannifin*, Mejlis-i Tahkikat vo Neşriyat-i İslam, Lucknow, 1982.

Nizami, Khaliq Ahmad, "Delhi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, IX, 128-126.

Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri: Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989-1996, I-V.

Patak, R., *Ramçand. Bhargav Adarş Hindi Şabdkoş*, Bhargav Book-dipo, Varanasi, 1942.

Poole, Stanley Lane, *Medieval India Under Mohammedan Rule: 712-1764*, G. P. Putnam, New York, 1912.

Saini, Shital, *Delhi Şahar ke Kalakaroka Şashtriya Sangit ke Kşetra mein Yogdan Khayal Gayaki ke Sandarbh mein*, Basılmamış Doktora Tezi, Maharşi Dayanand Üniversitesi, 2011.

Schimmel, Annemarie. *Islam in the Indian Subcontinent*, Brill, 1980.

Spear, Percival. "Delhi: A Historical Sketch - The Mogul Empire", *The Delhi Omnibus*, Oxford University Press, New Delhi, 2012.

Skrine, F. H. & Ross, E. D., *The Heart of Asia*, London, 1899.

"Transport", *Economic Survey of Delhi 2019-2020* içinde, Planning Department Government of NTC Delhi, 2020.

Verma, Lov, *National Archives of India*, New Delhi, 2008.

Zaidi, A. J., *A History of Urdu Literature*, Sahitya Academia, New Delhi, 1993.

Gazne Hisar

GAZNE

Ömer TİNKİR*

Giriş

Günümüzde Afganistan İslam Cumhuriyeti sınırları içerisinde 68° 14' doğu enlemi, 33° 44' kuzey boylamında yer alan Gazne, 2350 m yüksekliğe sahip olup, başkent Kabul'in 145 km güneybatısında yer alır.¹

Gazne isminin, Farsça hazine demek olan “gence” kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Tarih kaynaklarında şehre verilen ismin, “gence” kelimesinden hareketle, farklı formları vardır. Batlamyus'un M.S. II. yüzyılda hazırladığı meşhur coğrafya eseri olan ve ilk atlas olarak kabul edilen *Geografiki İfğisis* kitabında Gazne, “Gazaka” olarak zikredilmiştir. VII. yüzyılda Gazne'yi ziyaret eden Çinli Budist hacı Hiuen-Tsang, Gazne'den “Ho-sik-na” şeklinde bahseder.²

Mu'cemu'l-Buldan'da şehir Gazne olarak verilirken, “Cezne” olarak da maruf olduğu belirtilmiştir. *Tarih-i Beyhakî*'de ise “Gaznin” ve “Gazne” olmak üzere iki farklı kullanım vardır. Yaptığımız okumalar ışığında Gazne-Gaznîn farklılaşmasının nedeni hakkında şu sonuca vardık ki, yazar Ebu'l-Fazl-ı Beyhakî (ö. 1077) Gaznelilerin (963-1186) payitahtından, şehir merkezinden bahsederken “Gaznîn” ismini kullanıyor. Tahtgâha bağlı çevre yerleşimleri içine alan mevkiye de “Gazne” diyor. Bunlardan farklı olarak,

* Araştırmacı, Ankara/Türkiye, omertinkir1@gmail.com

1 M. Longworth Dames, “Gazne”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, MEB, 1978, IV, 741-742; Enver Konukçu, “Gazne”, *DİA*, İstanbul, 996, XIII, 479-480.

2 C. Edmund Bosworth, “Ghazna”, *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Leiden, BRILL, 2007, s. 146-148.

bir X. yüzyıl eseri olan *Hududu'l-Alem*'de şehir için "Gazak" dendiği de belirtilmiştir.³

Günümüzde Afganistan'ın Gazni vilayetinde yer alan Gazne, vilayetin başkentidir ve vilayetin 19 bölgesinden birisidir. Gazni vilayetinin 2020-2021 yıllarındaki tahmini nüfusu 1.362.504 olarak verilmişken, Gazne için bu sayı 186.706'dır. Gazni vilayetin büyük bir kısmı etnik olarak Peştun ve Hazara'dır. Ülkenin yaklaşık yarım asırdır yaşadığı sorunlardan kaynaklı iç ve dış göçler, bölgeye Tacik, Türkmen, Özbek grupların yerleşmelerine neden olmuştur. Bölgenin büyük bir kısmı Sünni-Hanefi'dir. Hazaraların çoğunluğu Şii olup, Şiiler bölgede azınlık konumundadır. Bunun yanı sıra bölgede Hindu ve Sih azınlığın bulunduğu da kaydedilmiştir.⁴

Afganistan'ın ortasından kuzeydoğusuna doğru artarak uzanan yüksekliğin güneyinde yer alan Gazne, dağlık bir coğrafyaya sahiptir. Yarı kurak iklim özellikleri gösterir. Yazları sıcak ve kurak, kışları ise soğuk ve kar yağışlıdır.⁵

Siyasi Tarih

Horasan, Fars, Mâverâünnehir, Türkistan, Hint ve Sind coğrafyaları arasında yer alan Gazne, özellikle Horasan ve Hindistan coğrafyalarını birbirine bağlayan bir köprü ve Horasan'ın Hindistan'a açılan kapısıdır.⁶

Gazne şehrinin kuruluşunda yatan en önemli sebep, şehrin sahip olduğu lokasyondur. Çevre coğrafyalar arasında konumlandığı alan, şehre âdetâ doğal bir zenginlik kazandırmıştır. Böylece şehir, sahip olduğu bu zenginlik nedeniyle tarihin bir dönemine kadar askerî, siyasi ve ekonomik olarak çevre devletlerin ve organizasyonların dikkatini çekmiştir.

Gazne, tarihte Hindistan'a batıdan girmeyi amaçlayan birçok fatihin kullandığı güzergâh üzerinde olması nedeniyle askerî açıdan oldukça kıymetlidir. Kadim dünya kültürlerinin çoğunda efsaneleşmiş bir hükümdar olan İskender (ö. M.Ö. 323), M.Ö. 327'de, Soğd (Türkistan) ve Baktria (Belh civarı) bölgelerinden güneye doğru ilerleyip, Hindukuş Dağları'ndan güneye inerek Hint'e ulaşma arzusunu gerçekleştirmiştir.⁷ Sonrasında Selevkoslar, Sakalar, Kuşanlar ve Akhunlar M.S. V. yüzyıla kadar Gazne havalisinde hâkimiyet süren ve Hint coğrafyasında kılıç sallayan devletler ve organizasyonlar olmuşlardır.⁸

3 Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, Daru Sâdir, 1977, IV, 201; C. E. Bosworth (ed.), *Hududu'l-'Âlem*, çev. V. Minorsky, Cambridge, Cambridge University Press, 2. Basım, 1982, s. 111.

4 *Estimated Population of Afghanistan 2020-2021*, Kabil, National Statistics and Information Authority (NSIA), Haziran 2020, s. 20; Jonathan Lee, *Afghanistan: A History From 1260 to the Present*, London, Reaktion Books, 1. Baskı, 2018, s. 14; Olga Ladygina, "Features of Identity of the Population of Afghanistan", *CILDIAH*, 2020, s. 1-4.

5 *State of Afghan Cities*, Kabil, Kabul Municipality, Government of Islamic Republic of Afghanistan, Ministry of Urban Development Affairs, 2015, II, 38-41.

6 Mukaddisî, *Ahsenu'l-Tekasim fi Marifeti'l-Ekâlîm*, Kahire, Mektebetu Medbuli, 3. Baskı, 1991, s. 402-420; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Paris, Daru Sâdir, 1840, s. 467.

7 Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara, TTK, 1987, I, 54.

8 Hermann Kulke, Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, Ankara, İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2001, s. 113-129.

Bâbürlüler hanedanının kurucusu olan Bâbü Şah'ın (ö. 1530) Gazne şehri ile ilgili görüşleri pek olumlu değildir. Öyle ki, Bâbü Şah buranın sahip olduğu iklimi şu sözlerle yerer: “Babür, şükret ki Kerim u Gaffar sana Sind u Hind ve çok mülk verdi; Eğer sıcağa dayanamıyor ve soğğun yüzünü görmek istiyorsan; Gazne var.”⁹ Aynı şekilde özellikle, Horasan’da ve Hint’te mülk tutanların “böylesine hakir bir coğrafyada” tahtgâh kurmalarına hayret eder.¹⁰ Tüm bu coğrafya ve iklim özelliklerinin olumsuzluklarına rağmen, özellikle Gaznelilerin ve kısmen Gurluların (1000-1215) bu şehirde tahtgâh kurmalarının en önemli sebebi, bu iki devletin fetih politikasında yatmaktadır. Horasan’dan ordu toplayıp batıya hareket eden bu iki devlet de Hint ve Sind’deki zenginliğe hâkim olma gayreti göstermiştir. Bu nedenle özellikle bu iki devlet için Gazne, siyasi açıdan oldukça önemlidir. Gazne, Horasan ve Hindistan arasında ağırlık merkezidir. Çünkü Hindistan’a hâkim olmak için Horasan askeri gereklidir. Horasan’da kalabilmek için de Hindistan’dan elde edilecek servet hayatidir.

Gazne, altın, demir, bakır gibi madenlerin, fildişinin ve çeşitli değerli taşların yanı sıra, boya ve kumaş gibi önemli tekstil maddelerinin üretim yeri olan Hint coğrafyasının kapısıdır.¹¹ Öyle ki, 10. yüzyıl coğrafyacısı İstahrî (ö. 340/951-52’den sonra), Belh çevresinde Gazne kadar zengin ve ticaretin toplandığı başka bir şehrin olmadığını ve şehrin bu durumunun, Hint’le ve Sind’le komşu olmasından kaynaklandığını belirtmiştir.¹² Şehrin henüz Gazneli Devleti ve Sultan Mahmud (998-1030) tarafından “parlatılmamış bir inci” olduğunu düşünürsek, şehrin sahip olduğu doğal ticaret potansiyelini görmüş oluruz. Sonrasında, Sebüktegin (977-997) ile başlayan ve oğlu Gazneli Mahmud tarafından devam ettirilen Hindistan seferleri, Gazne’nin, neredeyse tüm Hindistan ticaretini kendine çeken bir merkez hâline gelmesini sağlamıştır.¹³ Gazneli Mahmud vefat ettiğinde, tüm hayatını harcadığı Gazne’si, Bağdat’la boy ölçüşecek büyüklüğe ve gelişmişliğe ulaşmıştır.¹⁴

Batlamyus’un mezkûr kitabında, Paraponisades (Hindukuş) bölgesindeki bir yerleşim yeri olarak gösterilen Gazaka şehrinin, bugünkü Gazne olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁵ M.Ö. 2000’li yıllardan itibaren Hindukuş üzerinden Hindistan’ın kuzey bölgelerine göçen Aryanlar da hesaba katılırsa, bölgedeki insanlık tarihi daha da geriye götürülebilir.

Kaynaklarda, M.Ö. VI. yüzyılda Gazne civarına I. Darius komutasındaki Aharnişlerin hâkim olduğu ve Gazne yakınlarında doğuya doğru Sattagydia isimli bir yer-

9 Jean-Paul Roux, *Babür: Büyük Moğolların Tarih*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1. Baskı, 2018, s. 320.

10 Bâbü, *Bâbüname*, çev. Reşit Rahmet Arat, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Aralık 1985, s. 213.

11 Ebü'l-Fidâ, s. 467; Romila Thapar, *The Penguin History of Early India From the Origins to AD 1300*, London, Penguin Books, 2002, s. 299-300.

12 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, BRILL, 1927, s. 280; İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, 2. Baskı, 2017, s. 387.

13 Thapar, s. 428-429.

14 Roux, s. 319.

15 Claudius Ptolemy, *The Geography*, çev. Edward Luther Stevenson, New York, Dower Publications, 1. Baskı, 1991, s. 147.

leşimin kurulduğu kaydedilir. Aynı şekilde İskender'in de Hint seferi sırasında Gazne yakınlarına bir ikinci İskenderiye kurduğu kaydedilmiştir. Sonraki yıllarda Onun halefleri tarafından kurulan yedi Hint-Yunan krallığından biri, Gazne'de hâkimiyet sürmüştür.¹⁶ Sonraki yüzyıllarda sırasıyla Sakaların, Kuşanların ve Akhunların bölgede hâkimiyet kurduğundan bahsetmiştik. M.S. VII. yüzyılda Çinli bir Budist hacı olan Hiuen-Tsang, Gazne'yi ziyaret etmiş ve bölgede Tsau-kiu-ch'a (Zebulistan) adında bir krallığın hüküm sürdüğünü kaydetmiştir.¹⁷

Müslümanlar, 30/651 yılından itibaren, Gazne'yi çevreleyen Kabil ve Sicistan bölgeleri ile ilgilenmişler, buralarda fetihler gerçekleştirmişlerdir. Halife Hz. Osman döneminde Basra valisi olan Abdullah b. Amir b. Kureyz, (ö. 59/679) bu dönemde Rebi' b. Ziyad'ı (ö. 53/673) Sicistan'ın fethi için görevlendirmiştir. 2 yıl bölgede kalan Rebi' b. Ziyad önemli bir başarı elde etmiştir.¹⁸ Muaviye'nin (661-680) hilafetiyle birlikte Sicistan'ın ötesine geçilerek Kabil üzerine fetihler gerçekleştirilmiş ve başarılı olunmuştur. Gazne bu dönemde Sicistan ve Kabil arasında kalan Zebulistan'a bağlı bir yerleşim yeridir. Bölge, Zebulistan hâkimleri olan Ratbil/Zenbillerle gerçekleştirilen askerî ve siyasi mücadeleler sonunda Müslümanlar tarafından kontrol altına alınmıştır.¹⁹

Gazne, sonraki yıllarda Saffârî hanedanının (861-1003) kurucusu olan Yakup b. Leys (ö. 265/879) tarafından 870'te kontrol altına alınmıştır. Şehir, yaklaşık kırk sene Saffârî hâkimiyetinde kalmıştır. Saffârî emiri Amr b. Leys'in (ö. 289/902) ölümü üzerine doğan karışıklıktan faydalanmak isteyen Sâmânîler (819-1005), Abbâsî halifesinin müsaadesi ile 911 yılında Sistan ve yöresini kontrolleri altına almışlardır.²⁰

Sâmânî Devleti'nin önemli bir devlet adamı olan Alptegin, Sâmânî emiri Abdülmelik'in 961'deki vefatı üzerine desteklediği emirzadenin yerine başka bir adayın tahta çıkması ile hayatından ve pozisyonundan endişe etmiş ve emrindeki kuvvetlerle Gazne'ye yürümüştür. 963'te Gazne'yi ele geçiren Alptegin, böylece Gazneli Devleti'nin temellerini atmıştır. Ancak Alptegin, fethin gerçekleştiği sene vefat etmiş ve yerine oğlu Ebû İshak İbrahim geçmiştir. Aynı sene şehrin eski hâkimi olan Ebû Bekir Lavik (Entük) şehri tekrar ele geçirmiştir. Zor durumda kalan Ebû İshak İbrahim, Sâmânîlerden yardım istemiş, gelen yardım neticesinde Gazne'yi 966'da tekrar ele geçirmiş ve Sâmânîlere bağlı kalmıştır.²¹

Ebû İshak İbrahim, Gazne yönetimini tekrar eline geçirse de Gazne'ye doyamadan 355/966'da vefat etmiştir. Veliyet bırakmaması nedeniyle doğan boşluk, çevresindeki Türk komutanlarca kapatılmış, Gazne yöneticiliğine Bilgetegin/Belkatekin seçilmiştir.

16 Louis Dupree, *Afghanistan*, New Jersey, Princeton University Press, 3. Baskı, 1980, s. 278, 299.

17 Bosworth, "*Ghazna*", s. 146.

18 Belâzûrî, *Futuhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, 1987, s. 570-572.

19 Belâzûrî, s. 574-84.

20 Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990, s. 234, 241.

21 Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da bir Türk Devleti: Gazneliler*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 1. Baskı, 2014, s. 94; Bayur, I, 128.

Sâmânî yönetimine kendisini kabul ettiren Bilgetegin, 975'teki vefatına kadar yaklaşık on yıl boyunca Gazne'yi yönetmiştir. Bilgetegin'den sonra seçilen Piritegin/Böritegin ise Gazne'yi iki yıl boyunca idare etmiştir. Böritegin'in kötü yönetimi, halkın, şehri tekrar ele geçirmek isteyen Ebû Bekir Lavik'i şehre davet etmesine sebep olmuştur. Lavik'in 977'de Hinduşahilerden yardım alarak gerçekleştirdiği saldırıyı bir Türk komutan olan Sebüktegin (977-997) püskürtmüştür. Bunun üzerine Böritegin'i haleden komutanlar yerine Gazneliler hanedanının atası olacak Sebüktegin'i getirmişlerdir. Sebüktegin yirmi yıl boyunca Gazne'ye hâkim olmuştur.²²

Şehrin ileri gelenleri tarafından seçilen Sebüktegin'in emirliği, bağlı bulunduğu Sâmânîemiri II. Nuh (976-997) tarafından onaylanmıştır. Ancak meşruiyet için Sâmânî fermanına muhtaç olan Gazne tahtı, ilerleyen yıllarda yine bu iki emir döneminde, bu sefer meşruiyet sorunları yaşayan Sâmânî tahtına yardım ederek konumunu eşitleyecektir.²³ Gazne tahtının, kısa süre içerisinde siyasi ve askerî konumunu bu kadar iyileştirmesindeki en önemli neden, Sebüktegin'in gerçekleştirdiği stratejik fetihlerdir. Güneydeki Büst şehri ele geçirecek o bölgedeki önemli asker gücünü eline alan Sebüktegin, yüzünü zengin Hint ve Sind'e çevirmiştir.²⁴ Bölgenin o zamanki siyaset hafızası içerisinde Hint ve Sind'e fetih politikası yürüten ilk emir Sebüktegin'dir denilebilir. Sebüktegin, Büst'e yürürken yedi yaşındaki oğlu Mahmud'u taht naibi olarak bırakmıştır.²⁵

Sebüktegin'in 997'deki ölümü üzerine veliyaht olarak bıraktığı küçük oğlu İsmail Gazne tahtına çıkar. Ancak büyük oğlu Mahmud bu durumu kabul etmez. Gazne emiri olarak yeni biat alan kardeşi İsmail'e yazdığı mektupta kendisine Gazne'yi vermesini, kendisinin de Horasan'ı almasını istemesi Mahmud'un henüz emirzadelik dönemlerinde Hint ve Sind hedeflerinin olduğunu göstermektedir. 999 yılında Gazne'ye yürüyen Mahmud, kardeşini mağlup ederek Gazne tahtına oturur.²⁶

Gazneli Mahmud olarak bilinen Mahmud b. Sebüktegin, Gazne'nin kaderini tamamen değiştirmiş ve onu âdeta "geline" çevirmiş bir liderdir. İklim ve coğrafya olarak zorlu bir şehir olan Gazne, Mahmud'a kadar Hint-Sind ve Horasan arasındaki lokasyonu nedeniyle önemli sayılacak bir şehirdir.²⁷ Ancak Gazneli Mahmud'un seferleri neticesinde elde ettiği yönetim gücü, ganimet ve prestij şehre boyut atlatmıştır.

Hint ve Sind'e on yedi sefer düzenleyen Mahmud, bu seferlerde elde ettiği ganimeti, daima Gazne'ye getirmiştir. 1010 yılında Bhimnagar'a gerçekleştirdiği fetih büyük bir ganimet elde eden Mahmud, askerlerine tüm bu hazineleri halkın, tüccarların, seyyahların ve elçilerin görmeleri için boş bir alana yığmalarını emretmiştir. Ka-

22 Bayur, I, 127-8; Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern India 994-1040*, New Delhi, Munshiram Manoharlal Publishers, 1992, s. 38-39.

23 Barthold, s. 280.

24 Merçil, s. 95; Bayur, I, 131.

25 Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, London, Cambridge University Press, 1931, s. 35.

26 Bayur, I, 135; *Hududu'l-Alem*, s. 176.

27 İbn Havkal, s. 387.

rahanlılar hânı I. Ahmed Togan Han'ın (998-1015) elçisinin bu hazineler karşısında: “Bu kadar hazine insan havsalsına sığmaz. Karun'un hazinesi, buranın onda biri değildir,” dediği nakledilir.²⁸

Hint seferlerinden ikisini Hinduizm'in önemli kutsal mabetlerinin bulunduğu Thanesar ve Somnat şehirlerine gerçekleştiren Mahmud, buralarda devasa hazineler elde etmesinin yanı sıra, Hint inancına vurduğu darbeye çevre Müslüman coğrafyalarda iyi bir şöret kazanmıştır. Ayrıca tapınakta bulunan heykeller parçalanmış ve parçaları Mekke, Medine'nin yanı sıra Gazne'deki cami ve saraya gönderilmiştir.²⁹ Gazne de bu şöretli, varlıklı dönemden payını almıştır. Öyle ki, bu fetihlerden elde edilen ganimetler, saraylarda ve şehrin çeşitli yerlerindeki yapılarda sergilenmiştir. O dönem Gazne'nin, nesnelere ve hikâyelerle, Hint ve Sind fetihlerinin “açık hava fuarı” hâline gelmiş olması muhtemeldir.

Gazneli Mahmud hayatının son dönemlerinde bazı sağlık problemlerinden muzdarip olmuştur. Kışı geçirmek için gittiği Belh, sağlığına iyi gelmemiş ve henüz yaz gelmeden Gazne'ye dönmeye karar vermiştir. Ancak 30 Nisan 1030 tarihinde öldüğü kaydedilen Mahmud'a, sevdiği Gazne havası da iyi gelmemiştir. Gazne'de en sevdiği bahçe olan Bağ-ı Firûzî'ye (Zafer bahçesi) yatsı namazı sonrası defnedilmiştir.³⁰ Gazneli Mahmud, otuz seneden fazla Gazne'yi ve çevresinde yükselen devleti yönetmiştir.

Mahmud ölmeden evvel, oğlu Muhammed'i Gazne tahtının varisi ilan etmiştir. Bu tayine rıza göstermesi için diğer oğlu Mesut'tan (1031-1041) söz istemiş ancak Mesut, hakkı olan tahtı rıza ile terk etmeyeceğini, babasının emirzade iken kardeşi İsmail'e yaptığını, kendisinin de kardeşine yapacağını söylemiştir.³¹ Mahmud'un vefatıyla tahta çıkan Muhammed, bir süreliğine bu makamda kamıştır. O dönemde Irak-ı Acem'de valilik yapan Mesut ve Muhammed arasında gerçekleşen mektuplaşmada kaynaklara göre Mesut, Taberistan'ı istemiş, bunun yanında da hutbelerde isminin önce zikredilmesini şart koşmuştur. Muhammed'in bu istekleri kabul etmemesi üzerine iki kardeş birbirlerine karşı harekete geçmişlerdir. Muhammed, kardeşinin üzerine amcasını göndermiş, ancak bu hamlesi Mesut'un amcasını çadırında ansızın tutuklatmasıyla sonuçsuz kalmıştır. Devlet erkânı ve aile içerisinde daha çok destekçisi olan Mesut, Gazne sarayında kardeşini tutuklatmış ve 1031'de tahta çıkmıştır.³²

Mesut döneminde Gazneli Devleti'nin Hint ve Sind'e gerçekleştirdiği saldırılar devam etmiştir. Ancak babasından farklı olarak Mesut, Hint fetihlerinin karargâhı olarak Lahor'u seçmiş ve fetihlerden elde edilen gelirleri ve ganimetleri, Lahor'da toplatarak

28 Ebu Said Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbar*, çev. Afafu's-Seyyid Zeydan, Kahire, el-Meclisu'l-'A'lâ li's-Sekâfe, 2006, s. 256; Mirhand, *Gazneliler: Ravzatu's-Safa (Muluk-ı Gazneviyye)*, çev. Erhan Göksu, İstanbul, Kronik, 1. Baskı, 2006, s. 72-73.

29 Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2000, s. 30-31, 38-41; Bayur, I, 177-8; Gerdizî, s. 256-7.

30 Muhammed Nazım, s. 123-4; Mirhand, s. 12.

31 Mirhand, s. 122.

32 Beyhekî, s. 13-82; Mirhand, s. 130-134.

Gazne'ye bir şey göndermemiştir.³³ Bu dönemden önce özellikle Mahmud, kontrolü altında tuttuğu bölgeleri, idari olarak aktif bir şekilde kullanmıştır. Kontrol ettiği Horasan'ın Belh şehrini kışın tahtgâh, Gazne'yi ise yazın konaklamak ve devlet işlerini yürütmek için tercih etmiştir. Mesut da babası gibi Belh ve Gazne arasında “mobil” bir tahta sahiptir.³⁴ Buna ek olarak Mesut, Hint ve Sind seferleri için Gazne yerine Hint bölgesindeki Lahor'u karargâh olarak kullanmaya başlayarak siyasi etkinlik alanını genişletmiştir. Böylece Gazne'nin, Hint ve Sind fetih politikasındaki işlevini Mesut döneminde yitirmiş olabileceği söylenebilir.

Mesut döneminin en önemli olayları, Selçuklularla (1040-1308) ilişkilerdir. Onlarla olan ilişkilerinde attığı adımlar Mesut'un sonunu getirecek ve Gazneli Devleti'ne ihtişamlı günlerini aratacak olayların yaşanmasına neden olmuştur. Bu olayların Gazneliler açısından en yıkıcı olanı, iki taraf arasında 1040'da gerçekleşen Dandanakan Savaşı'dır. Selçukluların elinden hezimet yaşayan Sultan Mesut, Selçukluların korkusu ile Gazne'yi terk edip, geniş ailesi ve hazinesi ile birlikte Hint bölgesine kaçmayı hedeflemiş, devlet yetkililerinin de Selçuklulara boyun eğmelerine izin vermiştir. Ancak Hint'e kaşışı sırasında, tahttan indirdiği kardeşi Muhammed'in oğlu tarafından öldürülmüştür.³⁵

Gazneli Mahmud'un işe yarar politikaları, devletin kontrollü bir şekilde büyümesine neden olmuştur. Bu dönemde devlet lehine oluşan refah ortamı şehre statü kazandırmış, Gazne'yi çağının önemli kültür, siyaset ve ticaret merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Ancak Mesut döneminde rüzgâr tersine dönmüş, babası kadar sultanlık mesleğinde mahir olamayan Mesut, devleti henüz devletleşmemiş bir birlik olan Selçuklulara karşı koruyamamıştır. Çöküş sürecine giren devletin merkezi olan Gazne de ihtişamlı günlerine bir daha dönememiştir.

XII. yüzyılın ilk yarısında Gazne şehri Gazneli hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemde, 1118'de Selçuklu Sultanı Sencer'in yardımları ile Gazneliler tahtına Behram çıkmıştır. Sencer'le akrabalık bağı bulunan Behram döneminde Gazneliler, güney komşuları olup kendilerine bağlı olan Gurluların iç işlerine müdahale etmişlerdir. Maiyetine giren Gurlu emiri Kutbüddin Muhammed'in Behram tarafından zehirletilmesiyle, Kutbüddin'in kardeşi Seyfeddin intikam almak amacıyla Gazne'ye yürümüş ve şehri bir müddet elinde tutmuştur. Asker toplayarak Lahor'dan gelen Behram, Seyfeddin'i mağlup etmiş ve öldürmüştür. Kalan son kardeş Alâeddin, iki kardeşinin intikamını almak için 1151'de Gazne'ye yürümüş ve Behram'ı yenmiştir. Behram, Lahor'a kaçarak canını kurtarır ama Gazne, Alâeddin'in elinden kurtulamaz ve Cihansûz (Dünyayı yakan) olarak isimlendirilen emir, Gazne'yi tamamen yakıp yıkar. Bu saldırı, Mahmud'un Gazne'sini neredeyse tamamen yok etmiştir. Alâeddin Cihansûz bir yıl sonra Sultan Sencer'e mağlup olup esir edilmiştir ve Behram 1152'de Gazne'ye dönerek aynı sene vefat etmiştir. Yerine oğlu Hüsrev tahta geçmiştir. Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından

33 Bayur, I, 192.

34 Beyheki, s. 57, 59, 61

35 Barthold, s. 323; Bayur, I, 190-204.

esir edilmesiyle bölgede kendilerine destekçi bulamayan Sultan Hüsrev, Gurluların ve Oğuzların tehdidi nedeniyle Lahor'a çekilmiştir. 1053'ten sonra Gazne üzerinde Gazneliler hâkimiyeti sona ermiş, bu tarihten itibaren şehirde Gurlular dönemi başlamıştır.³⁶

Selçukluların ve Gaznelilerin bölgede güçlerini kaybetmelerinden faydalanan Gurlular, senelerce hâkimiyetlerini kabul ettikleri Gaznelilerin yaklaşık 150 yıllık başkentini ele geçirerek âdeta onlara varlık kazandıran politikalarını da tevarüs etmişlerdir. Gazne'nin özellikle de Gazneli Mahmud'un faaliyetleri ile gelişen siyasi ve askerî hinterlandından faydalanan Gurlu emirler, Gazne'ye hâkim olduktan sonra doğal bir yayılma alanı olan Hint'e, Lahor'a hareket etmişler ve Hint'te genişleşmişlerdir. 1187'de Lahor'u ele geçiren Gıyâseddin Muhammed, son Gazneli emiri Hüsrev Meliki ve maiyetini esir edip öldürterek Gazneli hanedanına son vermiştir.³⁷

Gurlular, bu dönemde gerçekleştirdikleri askerî başarıların büyük bir kısmını kölemen askerlere ve komutanlara borçludur. Bu komutanlar, Gurlu emirleri tarafından Hint'te ve Horasan'da kullanılmıştır. Gurluların Gazne ve Hint emiri Muizüddin Muhammed'in 1206'da ölümü ile birlikte mezkûr yerlerde veraset krizi yaşanmıştır. Gösterilen variste emirlik vasfı olmaması nedeniyle kölemen komutanlar isyan ederek yönetimi ele almışlardır. Gazne'ye hâkim olan komutan, Yıldız/Yıldız olmuştur.³⁸ Ancak bu hâkimiyet fazla sürmemiştir. Bölgede yükselen bir güç olan Celaleddin Harezşah (1220-1231), 1215'te Gazne'yi ele geçirmiştir. Harezşah bölge siyasetinde en önemli güç konumuna gelmişken Cengiz Han komutasındaki Moğollar, 1218'de Harezşahlılara saldırmışlardır. Horasan ve Gazne bölgesini hedef olan Moğollar, özellikle direnen şehirleri yerle bir etmiş, insanlarından öldürmediklerini de esir tutmuşlardır.³⁹

Bu süreçte Gazne, bölge siyasetinin içerisinde bulunduğu kaostan faydalanmak isteyen Gurluların ve yerel idarecilerin de hedefi olmuştur. Bu dönemde kaos öylesine karşı konulamaz bir hâl almıştır ki sancak taşıyan, peşine beş binden fazla asker takan, Gazne'yi kontrol altına almıştır. Ancak bu durum Celaleddin Harezşah tarafından kontrol altına alınmış ve Gazne, Celaleddin'in Moğollara karşı direnişinde önemli bir şehir olmuştur.⁴⁰ Cengiz Han'ın, Gazne'nin bulunduğu eyalet olan Bamyân'ın muhasarasında torununu kaybetmesi, bölgede gerçekleştirdiği kıyımın şiddetini artırmıştır. Bamyân düşer düşmez ordularını Gazne'ye hareket ettiren Moğollar, Celaleddin'in Gazne'ye ordu çekmesine fırsat bırakmadan bölgeye ulaşmış ve şehri yerle bir etmiştir.⁴¹

Cihansûz'un Gazne'ye yaptıklarının üzerinden daha yarım asır geçmemişken şehrin Moğollar tarafından tekrar yağmalanması ve halktan direnenlerin öldürülüp, kalanların esir edilmesi, Gazne'yi tamamen felç etmiştir. Bu dönemden sonra Gazne, bölge-

36 Bayur, s. 209-211; Merçil, s. 120-121; İştîyak Hüseyin Kureşi, "Moğollardan Önceki Müslüman Hindistan", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Kasım Turhan, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1989, II, 270-271.

37 Merçil, s. 168-69

38 Satish Chandra, *History of Medieval India*, Delhi, Orient Black Swan, 2007, s. 76-77.

39 Chandra, s. 76-77

40 Barthold, s. 463-465.

41 Barthold, s. 468-469.

de etkinlik gösterecek emirler, komutanlar ve sultanlar tarafından değer verilen prestijli kimliğinden tamamen uzaklaşmıştır. Ayrıca Hindistan'da Müslüman sultanların güçlenmeleri ve Hindistan'ın diğer bölgelerinde gerçekleştirilecek askerî faaliyetlerin merkezinin yine Hindistan'da yer alması, Gazne'yi Gazne yapan "Hint ve Sind hazinelerinin kapısı" kimliğinin tamamen yok olmasına sebep olmuştur. Gazne, maruz kaldığı yağmalar neticesinde ve değişen siyasi dengeler içerisinde basit bir kasaba konumuna düşmüştür.

Meşhur seyyah İbn Battûta'nın (ö. 1369) Hindistan seyahati sırasında kullandığı güzergâhlardan biri de Gazne-Kabil yoludur. Bu yolu kullanan seyyah, 12 Kasım 1333'te Pencap'a girmiştir. Bu güzergâhı kullanırken geçtiği Gazne ile ilgili de bilgiler vermiştir. Şehrin valisini Buruntayh/Borolday isimli, askeri bol, aşırı uzun boylu, cömert bir insan olarak niteleyen seyyah, şehirdeki yapılarla ilgili sadece Gazneli Mahmud'un türbesinden ve eski Gazne'nin ihtişamından bahseder. Buranın eski hâlinin kalmadığından ve soğuktan dolayı halkının kışın, zengin bir şehir olan Kandahar'a göçtüğüne dikkat çeker.⁴² Seyyahın verdiği bilgiler ışığında XIV. yüzyıl Gazne'sinin önceki yıllarda karşılaştığı zorlukları atlamadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, öncesindeki mukim, hâli vakti yerinde nüfusun yerini yarı-göçer bir nüfus almıştır. Bu dönemde Gazne yöresine Çağatay Hanlığı hâkimdir. Vali Buruntayh/Borolday, Çağatay Hanlığı'na bağlı bir beydir.⁴³

İbn Battûta bu seyahat esnasında çeşitli sebeplerle bir Hint-İslam devleti olan Tuğluk Sultanlığı'nın (1320-1414) yöneticilerinden, onlarla yaşadığı olaylardan ve kişiliklerinden bahseder. Dikkat çeken nokta, bu yöneticilerin bir kısmının "Gaznevî" şeklinde Gazne şehrine nispetlenmesidir.⁴⁴ Bu yöneticilerin kendilerinin veya ailelerinin Gazne'den geldiği kuvvetle muhtemeldir. İbn Battûta'nın seyahat kayıtlarından anlaşılan şudur ki Gazne, yaşadığı yağmalar ve zorluklarla siyasi konumunu kaybetse de Gazne halkı senelerce şahit olduğu siyaset kültürünü birkaç nesil daha devam ettirmiş, bu da onlara, Tuğluk Sultanlığı'na hizmet etme imkânı vermiştir.

XIV. yüzyılın sonunda Delhi'ye giren Timurlular (1370-1507), bu harekâtı gerçekleştirmeden önce Gazne-Kabil hattında hâkimiyet kurmuşlardır. Bu dönemde Gazne yöresinin hâkimiyeti Timur'un torunu Pir Muhammed'e verilmiştir.⁴⁵

Yaklaşık bir asır sonra, 1504'te Babür Şah (1526-1530) Gazne'yi savaşırsız bir şekilde ele geçirmiştir. Babür'ün Gazne'ye dair olumsuz görüşlerine benzer bir şekilde Gazne halkı da Babür'e ısınmamıştır. Şehir ve emir arasında bir soğukluk mevcuttur. Ancak Babür, şehirdeki Gazneli Mahmud dokunuşlarını tekrar canlandırmak için girişimde bulunmuş, Mahmud döneminde şehirde yapılan su bendinin tamiri için para göndermiştir.⁴⁶ Önceki dönemlerde, Hindistan'ın anahtarı olması nedeniyle emirlerin

42 İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Yakut, İstanbul, YKY, 2. Baskı, 2004, I, xxix.

43 Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk*, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kronik, 6. Baskı, 2018, s. 56.

44 İbn Battûta, II, 662, 667, 672, 712.

45 Manz, s. 155; Bayur, I, s. 332.

46 Bâbü, s. 213; Roux, s. 240.

ve sultanların almak için azmettiği Gazne, Hindistan seferine hazırlanan, aklında Hint fethi olan Babür Şah'ın ilgisini çekmemiş; Şah bu şehre eski emirler kadar ilgi göstermemiştir. Bu durum, Gazne'nin XV. yüzyılda artık faziletlerini büyük ölçüde yitirdiğinin bir göstergesidir. Babürlüler (1526-1858) hâkimiyetinde Gazne, Babür şehzadeleri ve emirlerinin kontrolündeki şehirlerden biri olmuştur.⁴⁷ İlerleyen yıllarda devletin geniş sınırlara ve kudrete ulaşmasıyla, siyasi açıdan uzun yıllar istikrara sahip olmuştur.

Ancak XVIII. yüzyılın ortalarında, doğu sınırlarındaki Afgan hareketliliğinden memnun olmayan İran şahı Nadir Şah (1736-1747), Babürlülerle, başıbozuk Afganlarla ilgilenilmesi konusunda temasa geçmiş ancak dönüş alamamıştır. 1738'de Gazne-Kabil hattına yürüyen Nadir Şah, bölgeyi kontrol altına almış ve Lahor'u ele geçirmek için yoluna devam etmiştir. Nadir Şah'ın 1747 yılındaki vefatına kadar Afşar hanedanı hâkimiyetinde kalan Gazne, Nadir Şah'ın vefatı sonrasında Ahmet Şah Durrani (1747-1773) tarafından ele geçirilmiştir. Önceleri Nadir Şah'a bağlı bir Peştun beyi olan Ahmet Şah, Nadir Şah'ın ölümüyle halkını birleştirerek onların da rızasıyla Durrani Devleti'ni kurmuştur.⁴⁸

XIX. yüzyılın ortalarında Hindistan'ın büyük bir kısmını ele geçiren İngilizler, Rus İmparatorluğu'nun tehdidinin arttığı ve Afganistan'da iç karışıklıkların olduğu bir dönemde jeopolitik olarak Afganistan'a hamle yapma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu doğrultuda 1839 tarihinde başlatılan I. Afgan-İngiliz Savaşı (1839-1842) esnasında Gazne, 21 Temmuz 1839'da İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Afganistan'da kalıcı bir başarı elde edemeyeceğini gören ve destekçisi kalmayan İngilizler, ülkeyi terk etmişlerdir. Savaş sonrası Afganistan Emirliği'nin (1823-1926) tekrar başına geçen Dost Muhammed Şah (1819-1863), ülkedeki birliği büyük oranda sağlamıştır.⁴⁹

XIX. yüzyılın sonlarında Afganistan'da çıkan iç savaş ve Rusların Türkistan'a inmeleri nedeniyle 1878-1880 yılları arasında II. Afgan-İngiliz Savaşı patlak vermiştir. Savaş esnasında Afgan liderler, İngilizler tarafından kolay kontrol edilmişler fakat Afgan halkı direnişe hazır Eyüp Han gibi liderlerin komutasında İngilizleri mağlup etmeyi başarmışlardır. Bu süreçte Gazne direnişin merkezi hâline gelmiştir.⁵⁰ Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi sırasında Sovyet kontrolüne giren Gazne, Afgan direnişçiler tarafından kısa sürede kurtarılmıştır.

Demografik ve Dinî Yapı

Modern dönemde Gazne yöresinde gerçekleştirilen kazılar neticesinde bölgede Budizm'e ait birçok figür ve tapınak bulunmuştur.⁵¹ Tarihî kaynaklarda bu bulguları destekler nitelikte veriler bulunmaktadır. Giriş bölümünde bahsedilen Çinli Budist ha-

47 Bayur, II, 63.

48 Bayur, III, 33, 102.

49 Louis Dupree, s. 369-401; Bayur, III, 259-270.

50 Louis Dupree, s. 403-410.

51 Alessio Bombaci, "Summary Report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan: Introduction to the Excavations at Ghazni", *East and West*, Cilt: 10, Sayı: 1-2, Mart-Haziran 1959, s. 3-22.

cının Gazne'yi ziyareti Budizm'deki kutsal mekân kültürü göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, dönemin Gazne'sinin bu Budist hacıyı kendisine çeken bazı özelliklere sahip olabileceğini söylemek mümkündür. Buradaki Budist manastırların, tapınakların ve önemli şahsiyetlerin varlığı bu ziyaretin muhtemel sebeplerindedir.⁵²

Eski bir Budist şehri olan Gazne, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslam'la tanışmıştır. Şehir, sahip olduğu ticaret potansiyeli nedeniyle çevre dinlerin ve milletlerin varlığına oldukça müsaittir. Bölgede Müslüman askerî varlığın artması, Fars ve Türk milletlerinin bölgenin önemli unsurları hâline gelmesi, bölgenin dinî ve etnik yapısını etkilemiştir. Özellikle Gazneli Mahmud döneminde bölgede bir kimlik oturmuştur. Şehrin günümüzdeki Sünni-Hanefî aidiyetinin temelinde bu dönemdeki faaliyetler yatar.

Gazneliler öncesinde Gazne yöresi etnik kökeni itibarıyla temelde Fars'tır, Fars dili ve kültürü bölgeye hâkimdir. Bölgede bu kültürün etkisinde Türkler de yaşamaktadırlar. Kalaç Türkleri bunlardan olup, bölgede hayvancılıkla meşgul olmuşlardır.⁵³ Gazneliler dönemine gelindiğinde Gazne demografisine yeni renkler katılmıştır. Hint ve Sind'de gerçekleştirdiği seferler neticesinde bölgeden çok sayıda esiri Gazne'ye getiren Gazneli Mahmud'un ordusunda Hintlilerden müteşekkil bir birlik de bulunmaktadır. Bu dönemde Gazne'de kurulmuş bir Hint mahallesinden bahsedilmektedir. Buna ek olarak ordu içinde Oğuz Türkleri, Gazne Türkleri, Kürtler, Hintliler, Afganlar, Deylemiler, Araplar ve Farslar yer almaktadır.⁵⁴ Gazne'nin başkent olduğu düşünülürse, ordu içerisindeki bu etnik grupların Gazne içinde de meskûn olduğu düşünülebilir. Gazne içerisindeki bu demografik çeşitliliğin en önemli sebebi, Gazne'nin büyük bir devletin başkenti olmasıdır.

Gazneli Mahmud döneminde etnik çeşitliliğin aksine, dinî anlamda bir tek tiplilik mevcuttur. Sultan tüm devlet genelinde İslam dışı gördüğü Bâtınîleri, Karmatîleri ve Mutezîlîleri kovuşturmaya tabi tutmuştur. Bu dönemde şüpheli görülen şahıslar takip edilmiş, suçlamalarla karşı karşıya kalanlarsa kendilerini aklamak zorunda kalmıştır. Bîrûnî, böylesi suçlamalarla karşı karşıya kalması nedeniyle *Kitâbu fi Ahbâri'l-Mübeyyide ve'l-Kerâmita* isimli eserini kaleme almıştır.⁵⁵

Tüm bu dinî kovuşturmaları “dini birliği sağlama” adına gerçekleştiren Gazneli Mahmud döneminde Ehl-i sünnet ve Hanefiler desteklenen grubu oluşturmuştur. Henüz emirzadeliği döneminde Ebû Salih Tebbânî isimli bir Hanefî fakihî ders vermesi için Gazne'ye göndermiştir. Sonraki dönemlerde bu aile hem dinî hem de siyasi anlamda Gaznelilere destek vermiştir.⁵⁶

52 S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, İstanbul, Kronik, 1. Baskı, 2019, s. 136.

53 Merçil, s. 94; Minorsky (ed.), *Hududu'l-Âlem*, s. 111; Bosworth, “Ghazna”, s. 146.

54 Merçil, s. 218-9, 222, 225; Muhammed Nazım, s. 123; Bosworth, s. 110.

55 Günay Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 206-215; Muhammed Nazım s. 83.

56 Beyhekî, s. 182-3, 192; Bosworth, s. 177.

Gurlu emir Muizzüddin, Gazne'ye girdiği dönemde halkın Hanefi olması sebebiyle kendisinin de Hanefi olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Gazne'nin Hanefi kimliği Babür döneminde de devam etmiştir. Gazne'de Hezareler, Afganlar, Nekderiler, Aymaklar, Türkler ve Moğollar gibi toplulukların varlığından bahseden Babür, şehir halkının Hanefi, temiz itikatlı, üç aylarda oruç tutan insanlar olduğunu kaydetmiştir.⁵⁸ Babür Şah'ın vefatıyla devlet, bir iç savaşla sarsılmıştır. Babür'ün oğlu Hümâyün, iktidarını sağlamak için Safevî şahı Tahmasp'a yakınlaşmak zorunda kalmıştır. Yardım karşılığında, ele geçirilen Safevî sınırına yakın bölgelerde Şiiliği yaymayı ve hutbelerde on iki imamın adını zikrettirmeyi taahhüt etmiştir.⁵⁹

XIX. yüzyılın ortalarında Gazne ve civarında bulunmuş bir gezginin kayıtlarına göre, Gazne'nin batısındaki dağlık bölgede Sünni Peştunlar, şehrin güneyine doğru uzanan dağlık bölgede ise Şii Hezareler yaşamaktadırlar.⁶⁰

Bölge halkının sahip olduğu kişilik ve kültürel niteliklerde iklimin ve coğrafyanın rolü yadsınamaz. Bu zorlu unsurlar, halkın savaşçı özelliklerinin gelişmiş olmasına sebep olmuştur. Babür Şah hatıratında bölge halkının kılıç ehli olduğundan bahseder.⁶¹ Britanya İmparatorluğu'nun, en parlak dönemlerinde Afganistan'da mağlubiyet yaşadığını düşünürsek bölge halkının savaştaki maharetini anlayabiliriz. Şehrin ticari fonksiyonlarını neredeyse kaybetmesi ve bölgede farklılıkların azalması da toplumun daha homojen olmasına yol açmıştır. Bunun da bölge halkının daha tutucu olmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ekonomik Durum

Zengin iki coğrafya arasında konumlanan Gazne, tarihte ticaret potansiyeline sahip bir şehirdir. X. ve XII. yüzyıllarda, Horasan ve Hint coğrafyası arasında artan ticari, siyasi ve kültürel etkileşim neticesinde bu potansiyeli daha da artmıştır. Özellikle Gazneli Mahmud döneminde bu potansiyel en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Şehir, Horasan ticaretine Hint pazarını sunarken Hint ticaretine ise Horasan pazarını kazandırmıştır.⁶²

Tarihte Gazne ticaretinin büyük bir kısmı lojistik kaynaklı olsa da, Gazne'nin sahip olduğu üretim kalemleri de şehir ticareti için önemlidir. Gazne toprağının bereketinden bahseden Babür Şah, şehrin elmasının, kavununun, üzümünün ve ekininin gayet iyi olduğundan ve bunların ihraç edildiğinden bahseder. Şehir halkı, tahıl ve meyve yetiştiriciliğinin yanında boya imalatı için çeşitli bitki ve kök yetiştiriciliğiyle de meşguldür. Babür, şehri ele geçirdikten sonra ziraati canlandırmak adına Mahmud döneminde inşa edilen ancak yıkılan bendi tekrar yaptırmak için şehre maddi destek göndermiştir.⁶³

57 Bayur, s. 261.

58 Babür, s. 201, 212; Roux, s. 240.

59 Bayur, II, s. 58.

60 Vigne, s. 126.

61 Babür, s. 222.

62 İstahri, *Mesaliku'l-Memalik* 280; Ebu'l-Fida, *Takvimu'l-Buldan* 467; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, 76.

63 Bâbü, s. 211-13.

XX. yüzyıla doğru siyasi sebepler nedeniyle Afganistan bölgesindeki ticaret Kabil'de toplanmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren Gazne, Kabil'de temerküz eden ticaretin duraklarından birisi olmuştur.⁶⁴ Günümüzde, Afgan hükümetince hazırlanan bir tanıtım çalışmasında Gazne, tarihteki kimliğine benzer bir şekilde, lojistik ve ticaret merkezi olarak tanımlanmıştır.⁶⁵

İlmî ve Kültürel Hayat

Temelini bozkır Türk kültürünün ve Fars kültürünün oluşturduğu Gazne sosyal hayatının en önemli aktivitelerinden biri avcılıktır. Doğası avcılığa oldukça müsait olan Gazne yöresi, kuş avcılığında Babür Şah'ın favorisi olmuştur.⁶⁶ Gazne'de bozkır Türk kültürünün bir örneği olan kuş avı gibi, Fars kültürünün bir unsuru olan Mihrican bayramı, Gazne halkı tarafından kutlanılan bir bayramdır. Gazne'de 18 Eylül 1036'da Sultan Mesut'un himayesinde kutlanan Mihrican'da meclisler kurulmuş, sofralar serilmiştir. Bu kutlamalarda yüksek misafirlerin menüsü şu şekildedir: balık ve kuş kebapları, suda yarı pişmiş yumurtalar, Gazne usulü kuzu çevirme. Bunlara ek olarak sultanın yemesi âdet olan soğan suyu ile yoğrulmuş ekmek, Sultan Mesut'un önünde hazır bulundurulmuştur.⁶⁷

Gazne'deki ilmî hayata gelecek olursak, XII. yüzyılda yaşamış olan Yâkut el-Hamevî'nin kaydettiğine göre, o zamana kadar Gazne'ye mensup bir âlim yetişmemiştir.⁶⁸ Ancak savaşçı ve fatih özelliklerinin yanı sıra bir ilim ve sanat hamisi olan Gazneli Mahmud döneminde şehir, çağları aşan bazı âlim ve edipleri ağırlamıştır.⁶⁹ Bu âlimlerin en önemlisi Ebû Reyhan Bîrûnî'dir. 1017 yılında Gazneli Mahmud'un Horasan seferi sonrası, Ebû Irak, Abdussamed b. Abdussamed el-Hâkim, İbn Hammar, Ebû Mansûr Nasr b. Irak gibi âlimlerle birlikte Gazne'ye yerleşmek zorunda kalan Bîrûnî, Gazneliler himayesinde *Tahkîku mâ li'l-Hind, el-Cemâhir fi Marifeti'l-Cevâhir, Tahdîdu Nihâyetu'l-Emâkin* ve *Kânûnu'l-Mesûdî* eserlerini vermiş, astroloji, astronomi ve tıp alanında çalışmalar gerçekleştirmiştir.⁷⁰ Buna ek olarak Gazneliler, önemli tarihçilerin de hamiliğini yapmışlardır. Utbî, *Kitâbu'l-Yemînî* adlı eserini Gazneli Mahmud döneminde yazmıştır. Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr* adlı eserini Sultan Abdürreşid'e sunmuştur. Bu dönemin bir başka tarihçisi olan Ebu'l Fazl Beyhekî ise *Tarih-i Beyhaki*'sinde genel olarak Sultan Mesut dönemine ışık tutar.⁷¹ Tüm bunların yanında, dünya tarihinin gördüğü en büyük devlet adamlarından olan Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizamülmülk de bir dönem Gazne'de eğitim almıştır.⁷²

64 B. D. Hopkins, *The Making of Modern Afghanistan*, London, Palgrave MacMillan, 1. Baskı, 2008, s. 148.

65 *State of Afghan Cities*, Kabil, Kabul Municipality, Government of Islamic Republic of Afghanistan, Ministry of Urban Development Affairs, 2015, II, 38.

66 Bâbür, s. 316.

67 Beyhekî, s. 223, 468; Bâbür, s. 316.

68 Yâkut el-Hamevî, IV, s. 201.

69 Muhammed Nazım, s. 76.

70 Bîrûnî, *Âsaru'l-Bakîye (Maziden Kalanlar)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2011, s. 11; Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, çev. Kıvameddin Burslan, ed. Ali İhsan Yitik, Ankara, TTK, 2. Baskı, 2018, s. xiv; Starr, s. 377.

71 Merçil, *Gazneliler*, 214-5.

72 Starr, s. 487.

Gazneli Mahmud, âlimlere sunduğu desteğin yanında Gazne'deki ilmî kurumların imarı ile de meşgul olmuştur. Gazne'de Dâru'l-Ulûm isimli bir medrese inşa eden Mahmud, bu medresede büyük bir kütüphane de kurdu muştur. Fethettiği yerlerden toplattığı ilmi eserleri bu kütüphaneye naklettirdiği kaydedilmiştir.⁷³

Gazne, Mahmud döneminde bir ilim yuvası olduğu gibi bir şiir ve şair bostanıdır. Firdevsî, Unsûrî ve Ferrûhî gibi şairler, şiir meclislerinde yıllık 400.000 dirhem harcadığı söylenen Gazneli Mahmud'un meşhur şairlerindendir. Sultanların her zaman ikramları ve ilgisi ile karşılaşan bu şairlerin söylediği şiirler, kasideler ve verdikleri edebî metinler neticesinde Gazne önemli bir şiir ve dil yurdu hâline gelmiştir. Bu dönemde Gazne, Arapça öğreniminde Buhara ile yarışır duruma gelmiştir. Şehrin saraylarında söylenen Farsça şiirler, Farsçaya âdeta yeni bir ruh kazandırmıştır.⁷⁴

Gazneli Mahmud'un tüm bu uğraşlarına rağmen Gazne, herhangi bir ilim ya da sanat dalının merkezi hâline gelmemiştir. Burada toplanan âlimler veya şairler şehre nispet edilecek bir yeniliğe ve ekole imza atmamışlardır. Tüm bu ilmî ve edebî yatırımlara rağmen, ismi şehirle anılacak bir âlim yetişmemiştir. Mahmud'un bu yatırımlarının haleflerince devam ettirilememesi, Gazne'de özellikle Mahmud döneminden sonra istikrarın sağlanamaması, Mahmud'un Gazne'de diktiği ilim, sanat ve varlık çınarının henüz fidan iken kurumasına neden olmuştur.

Anıtsal Eserler

Gazne tarihinde, şehrin yaşadığı en zengin ve yoğun imar dönemi, şüphesiz Gazneli Mahmud dönemidir. Halefleri de şehre mimari yatırımlarda bulunmuşlardır. Ancak bu yapılar, şehri ele geçirenlerin merhametine kalmıştır. Bu yapıların zarar görmesine neden olan sel, yağmur ve deprem gibi doğal sebeplere ihmalkârlık ve bakımsızlık da eklenince, Gazne'de günümüze kadar ulaşabilmiş tarihî izler epey azdır ve durumları da kötüdür.

Gazneli Mahmud'un Gazne'sini yerle bir eden Alâeddin Cihansûz ve sonraki yıllarda şehri ele geçiren diğer komutanlar, bazı türbe ve minareleri tahrip etmemişlerdir. Zafer Minareleri, Gazne'de tarihe direnen eserlerdendir. Bu minarelerden ilki, 1099-1114 yılları arasında şehri yöneten Sultan III. Mesut döneminde yapılmıştır. 8 metre genişliğe ve 21 metre yüksekliğinde olan bu minare muhtemelen, doğuda Selçuklularla iyi ilişkilere sahip olan, batıda Hint'ten Kanevc'e kadar ulaşarak başarılı bir sefer yapmış Sultan'ın, bu zaferini yaşatma isteği sonucu yapılmıştır. Üzerinde "Bismillâhirrahmânirrahîm, es-Sultânu'l-A'zâm, Melîku'l-İslam, 'Âlâu'd-Devle, Ebû Sa'd Mes'ûd bin Zahîruddevle Ebi'l-Muzaffer İbrahim, Nasîru Halifetallah Emira'l-Müminîn Halledallahu Mulkehu" yazılı olan bu minarenin yapımında Hint'ten getirilen taşlar kullanılmıştır. Oğlu Behram Şah tarafından yapılan ikinci minarenin ne sebeple inşa edildiği bilinmemektedir. Alt kısmında adının bulunduğu bu minareyi muhteme-

73 Mirhand, s. 107-108.

74 Bosworth, s. 133; Merçil, s. 204-214.

len babasını takip etmek için yaptırmıştır.⁷⁵ Sultan III. Mesut döneminden günümüze kalan bir başka eser, Sultan III. Mesut Sarayı'dır (Kasr-ı Mesud-ı Sevvom). Bir taht odası, iki divan, bir mescit ve onlarca oda bulunan bu sarayın yapımı, 1112 yılında tamamlanmıştır. 1956 yılında İtalyan arkeologlar tarafından yürütülen çalışmalar sonucu bulunmuştur.⁷⁶

Şehirde birçok türbe bulunmaktadır. Bu türbelerin en eskisi Sebüktegin'e aittir. Oğlu Mahmud'un türbesi ise zaferlerle dolu ömrüne uygun bir yerde bulunmaktadır. 1030'da vefat eden Sultan, en sevdiği bahçe olan Bağ-ı Firûzî'ye (Zafer Bahçesi) defnedilmiştir. Şehirde bulunan diğer türbeler, Timur'un torununun torunu olan ve Gazne'nin de içinde bulunduğu bölgeyi 1460-1501 arası yöneten Uluğ Bey'e ve oğlu Abdurrezzak'a aittir. Bu türbelerin mimarisi, ilerde ortaya çıkacak Babür mimarisine örneklik etmiştir.⁷⁷

Gazne'de bahsedebileceğimiz son eser, Gazne Hisarı'dır. Ne zaman inşa edildiği konusunda bilgiye sahip olmadığımız bu yapı, Sebüktegin dönemine uzanması ve çağın savunma ihtiyaçlarına göre belli dönemlerde dizayn ve tahkim edilmesi muhtemeldir. İngiliz kuşatması gören ve buna mümkün olduğunca direnen bu yapı, yakın zamanda ihmalkârlık ve bakımsızlık nedeniyle 32 burcundan birini kaybetmiştir.⁷⁸

Gazne, var olan bu mimari varlığı ile Türk-İslam siyaset kültürünün önemli bir şehridir ve bu kültürün büyük hanedanlarından olan Gazneli ve Timurlu hanedanlarının üyelerini toprağında ağırlamaktadır. Mezkûr bu iki devletin, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı forsunda iki yıldız olarak yer aldığı hatırlandığında, bu yadigarların kültürümüz ve geçmişimiz için nasıl bir değere sahip olduğu anlaşılacaktır. Umarız, Afganistan'da devam eden çözümsüzlükler, karşılıklı rıza ile bir sonuca ulaşır ve Türk kültürünün bu kıymetli eserleri ülkemiz öncülüğünde ihya edilir.

Günümüz

1.208.600 (2019) kişinin yaşadığı tahmin edilen şehrin yaklaşık %50'si Peştun, %25'i Tacik ve %20'si Hezare, geri kalanı da ülke genelinde yaşayan farklı unsurlardır. Şehrin büyük bir kısmı Sünni-Hanefi iken Şiiiler azınlık konumundadır.⁷⁹ Tarihte olduğu gibi günümüzde de ülkenin önemli ticaret şehirlerinden olan Gazne, doğu, batı, kuzey, güney ticaret rotalarının tam ortasında konumlanan bir geçiş noktasıdır. Şehirde sulama imkânlarının yetersizliği nedeniyle ziraat yeterli endüstriyel seviyede değildir.⁸⁰

75 Nancy Hatch Dupree, *An Historical Guide to Afghanistan*, Kabul, Afghan Tourist Organisation, 1. Baskı, 1970, s. 183; Ralph Pinder-Wilson, "Ghaznavid and Ghurid Minarets", *Journal of British Institute of Persian Studies*, Cilt: 39, Sayı: 1, 2001, s. 155-166.

76 Nancy Hatch Dupree, s. 183-184.

77 John D. Hoag, "The Tomb of Ulugh Beg and Abdu Razzaq at Ghazni, A Model for the Taj Mahal", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Cilt: 27, Sayı: 4, Aralık 1968, s. 234-248.

78 Nancy Hatch Dupree, s. 181-182.

79 Louis Dupree, s. 58-59.

80 *The State of Afghanistan*, I, 67, 110.

Gazne, eğitim faaliyetlerinin değerlendirilmesi yapıldığında Afganistan'daki en memnuniyetsiz şehir olarak gözükmektedir. Eğitim alanların %60'ının erkek, %40'ının kadın olduğu şehirde, eğitim kalitesinden memnuniyet %30 seviyesindedir.⁸¹

Ulaşım imkânlarının oldukça kısıtlı olduğu şehirde sağlık sorunları yaşayan halkın %50'si devlet hastanesine giderken, %30'u özel hastaneleri tercih etmektedir.⁸² Hayat memnuniyeti ve geleceğe inanç açısından halkın sadece %23'ü ümitvardır. Bunda hiç şüphesiz, Afgan hükümeti ve Taliban arasındaki mücadele temel nedendir. Öyle ki halkın %85'i seyahat ederken can güvenliğinden endişe etmekte ve %50'lik bir kesim oy kullanırken huzursuz hissetmektedir. Görünen o ki şehir halkı hükümetin ve yerel yönetimlerin bu sorunla mücadeledeki performansını yeterli bulmamaktadır. Bu da halkın %90'ının Taliban'la bir uzlaşımın sağlanması taraftarı olmasına yol açmaktadır.⁸³ Bu noktada Gazne, Afganistan şehirleri içerisinde sadece bir örnektir. Tahminlere göre şehir halkının %60'ı imkân bulması hâlinde şehirden ayrılmayı arzulamaktadır. Bu durum da aslında Türkiye gibi ülkelerdeki Afgan sığınmacıların varlık nedenini açıklamaktadır.⁸⁴

81 *The State of Afghanistan*, I, s. 104; *A Survey of the Afgan People Afghanistan in 2019*, s. 124.

82 *The State of Afghanistan*, I, s. 114, 117.

83 *The State of Afghanistan*, I, s. 36, 62-3, 73-75, 137-8, 172, 240.

84 *The State of Afghanistan*, I, s. 241.

Kaynakça

Akseer, Tabassum vd. (ed.), *Afghanistan in 2019: A Survey of the Afghan People*, Asia Foundation, 2019.

Babür, *Babürname*, çev. Reşit Rahmet Arat, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1985.

Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, 1. Cilt, Ankara, TTK, 1987.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, 2. Cilt, Ankara, TTK, 1947.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, 3. Cilt, Ankara, TTK, 1950.

Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, 1987.

Bîrûnî, *Asâru'l-Bakîye (Maziden Kalanlar)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2011.

Bîrûnî, *Tahkiku mâ li'l-Hind*, çev. Kıvameddin Burslan, ed. Ali İhsan Yitik, Ankara, TTK, 2. Baskı, 2018.

Bombaci, Alessio, "Summary Report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan: Introduction to the Excavations at Ghazni", *East and West*, Cilt: 10, Sayı: 1-2, Mart-Haziran 1959, s. 3-22.

Bosworth, C. E. (ed.), *Hududu'l-Âlem*, çev. V. Minorsky, Cambridge, Cambridge University Press, 2. Basım, 1982.

Bosworth, C. Edmund, "Ghazna", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Leiden, BRILL, 2007, 146-148.

Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern India 994-1040*, New Delhi, Munshiram Manoharlal Publishers, 1992.

Chandra, Satish, *History of Medieval India*, Delhi, Orient Black Swan, 2007.

Dames, M. Longworth, "Gazne", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, MEB, 1978, IV, 741-742.

Dupree, Louis, *Afghanistan*, New Jersey, Princeton University Press, 3. Baskı, 1980.

Dupree, Nancy Hatch, *An Historical Guide to Afghanistan*, Kabil, Afghan Tourist Organisation, 1. Baskı, 1970.

Durak, Neslihan, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2000.

Ebû Said Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbâr*, çev. Afafu's-Seyyid Zeydan, Kahire, el-Meclisu'l-'A'lâ li's-Sekâfe, 2006.

Ebu'l-Fazl Beyhekî, *Tarih-i Beyhekî*, çev. Necati Lügal, ed. Hicabi Kırılancıç, Ankara, TTK, 2019.

Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu 'l-Buldân*, Paris, Daru Sâdır, 1840.

Estimated Population of Afghanistan 2020-2021, Kabil, National Statistics and Information Authority (NSIA), Haziran 2020. <https://nsia.gov.af/library> (5.12.2020)

Hoag, John D., "The Tomb of Ulugh Beg and Abdu Razzaq at Ghazni, A Model for the Taj Mahal", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Cilt: 27, Sayı: 4, Aralık 1968, s. 234-248.

Hopkins, B. D., *The Making of Modern Afghanistan*, London, Palgrave MacMillan, 1. Baskı, 2008.

İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Yakut, 1-2. Cilt, İstanbul, YKY, 2. Baskı, 2004.

İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, 2. Baskı, 2017.

İstahrî, *Mesâlikü 'l-Memâlik*, Leiden, BRILL, 1927.

İştiyak Hüseyin Kureşi, "Moğollardan Önceki Müslüman Hindistan", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Kasım Turhan, 2. Cilt, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1989.

Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 479-80.

Kulke, Hermann, Rothermund, Dietmar, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, Ankara, İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2001.

Lee, Jonathan, *Afghanistan: A History From 1260 to the Present*, London, Reaktion Books, 1. Baskı, 2018.

Manz, Beatrice Forbes, *Timurlenk*, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kronik, 6. Baskı, 2018.

Merçil, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da bir Türk Devleti: Gazneliler*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 1. Baskı, 2014.

Mirhand, *Gazneliler: Ravzatu's-Safa (Muluk-ı Gazneviyye)*, çev. Erhan Göksu, İstanbul, Kronik, 1. Baskı, 2006.

Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, London, Cambridge University Press, 1931.

Mukaddisî, *Ahsenu 'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti 'l-Ekâlîm*, Kahire, Mektebetu Medbuli, 3. Baskı, 1991.

Olga, Ladygina, "Features of Identity of the Population of Afghanistan", *CILDIAH*, Cilt: 50, 2018, s. 1-4.

Pinder-Wilson, Ralph, "Ghaznavid and Ghurid Minarets", *Journal of British Institute of Persian Studies*, Cilt: 39, Sayı: 1, 2001, s. 155-186.

Ptolemy, Claudius, *The Geography*, çev. Edward Luther Stevenson, New York, Dower Pub-

lications, 1. Baskı, 1991.

Roux, Jean-Paul, *Babür: Büyük Moğolların Tarih*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, 2018.

Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, İstanbul, Kronik, 1. Baskı, 2019.

State of Afghan Cities, 1-2. Cilt, Kabil, Kabul Municipality, Government of Islamic Republic of Afghanistan, Ministry of Urban Development Affairs, 2015.

Thapar, Romila, *The Penguin History of Early India From the Origins to AD 1300*, London, Penguin Books, 2002.

Tümer, Günay, "Bîrûnî", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 206-215.

Vigne, G. T., *Personal Narrative of a Visit to Ghuzni, Kabul and Afghanistan*, London, Whitaker & Co., 1840.

Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4. Cilt, Beyrut, Daru Sâdır, 1977.

Bâlâ Hisar

KÂBİL

Ömer TİNKİR*

Giriş

Günümüzde Afganistan İslam Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kâbil, 34° 30' kuzey enlemi, 69° 13' doğu boylamında yer almaktadır. 1800 m yüksekliğe sahip olan şehir, Şîr-i Dervâze ve Asmai dağları tarafından çevrelenmiştir.¹

Kaynaklar tarafından Hint coğrafyasının bir parçası olarak gösterilen Kâbil civarında gerçekleştirilen kazılarda milattan öncesine ait Hindu ve Budist motifler içeren kalıntılar ve tarihî eserler bulunmuştur. Kâbil yakınlarındaki “Khosh Tapa”da (Hoş Tepe) yapılan kazılarda bölgedeki yerleşim geçmişinin M.Ö. 3000'lere kadar uzandığı kanıtlanmıştır.² Kâbil isminin geçmişi de bu dönemlere uzanmaktadır. M.Ö. 2. milenyumun sonlarına doğru oluşan Rigveda'da “Kubha” olarak zikredilen şehirle alakalı araştırmacılar ve kaynaklar şehrin adının ilk olarak “Cain” ve “Karkasonpolis” olduğu noktasında iki farklı görüş ortaya koymuşlardır. İlerleyen yıllarda Kuşana kralı I. Kanishka (M.S. 120-144) döneminde şehrin isminin “Kapila” olduğu öne sürülmüştür.³ M.S. VI-VII. yüzyıldaki Çin kaynaklarında “Kao-fu” olarak zikredilen şehir, çok geçmeden Müslümanlarla tanışmış ve onlar tarafından “Kâbül” olarak zikredilmiştir.

* Araştırmacı, Ankara/Türkiye, omertinkir1@gmail.com

1 Shaista Wahab-Barry Youngerman, *A Brief History of Afghanistan*, New York, Facts on File, 2. Baskı, 2010, s. 27; C.E. Bosworth, “Kabul”, *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. E. Bosworth, Leiden, Brill, 2007, s. 256.

2 Wahab-Youngerman, s. 37, 49; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara, TTK, 1987, I, 27.

3 G. T. Vigne, *Personal Narrative of A Visit to Ghuzni, Kabul and Afghanistan*, London, Whittaker & Co., 1840, s. 205; A. D. Pusalkar “Aryan Settlements in India”, *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age*, Mumbai, Bhavan's Book University, 2017, I, 247.

Gazneli Mahmud'un Hindistan'a gerçekleştirdiği fetih girişimlerinin akabinde Hint kültürünü fethetmeye azmeden ve bu uğurda çalışmalar yapan Bîrûnî, bu çalışmaların neticesinde ortaya koyduğu *Tahkîku ma li'l-Hind* eserinde Kâbil bölgesini "Kayabiş" olarak isimlendirmiştir.⁴ Çalışmalarının tamamında karşılaştırmalı ve sağlamalı bir metotla hareket eden Bîrûnî'nin bu isimlendirmeyi, bölgedeki Hindu/Budist sakinlerden öğrenmesi kuvvetle muhtemeldir. Modern dönemde gerçekleştirilen çalışmalarda şehrin ismi "Cabul", "Caubul" ve "Kabul" olarak verilmiştir.⁵

Başkent Kâbil, 22 bölgeye sahiptir. 2020 tahminlerine göre 5 milyonu aşkın bir nüfusa sahip olan şehir nüfusunun 4.5 milyonu kırsalda yerleşmişken 750 bini şehir merkezinde yaşamaktadır.⁶ Son 40 yılda ülkenin ve belki de en çok Kâbil şehrinin geçirdiği yıkıcı süreç, şehrin demografisini etkilemiştir. 2002'ye kadar evlerini terk etmek zorunda kalan ve şehir dışına ya da yurt dışına iltica eden mülteciler, bu tarihten itibaren güvenlik gerekçeleri ve birincil ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çoğunlukla başkent Kâbil'e yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Hezâreşer, Peştunlar ve Tacikler bölgede yoğun olarak yaşayan etnik unsurlardır. Şehir, ülkenin neredeyse tüm dinî ve etnik unsurlarını bünyesinde barındırmasının yanı sıra, İskender'le beraber gelip Kâbil civarında yerleşenlerin torunları olan Nuristanlılar, şehrin kültür tarihi ile ilgili merak ve heyecan uyandırmaktadırlar.⁷

Kâbil nehrinin oluşturduğu vadi içerisinde yer alan şehir, sarp dağlarla çevrilmiştir. Hindukuş Dağları'ndan doğan nehir, şehirden geçerek Celalabad'a doğru doğu istikametinde akar ve nihayetinde İndus/Mihran Nehri'ne katılarak Hint Okyanusu'na karışır.⁸ Yarı-kurak iklim özelliklerinin görüldüğü şehirde yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve kar yağışlıdır.⁹

Siyasi Tarih

Kâbil şehri, yerleşim için uygun bir alanda, Kâbil Nehri'nin yarattığı ova üzerinde kurulmuştur. Afganistan doğasının zorlu ve sarp dağlarla dolu olduğu düşünülürse, bölgede Kâbil şehrinin üzerine kurulduğu alanın yerleşim için uygun bir yer olduğu bir gerçektir.

Hint coğrafyası ile Türkistan ve Horasan arasında önemli geçitlerden biri olan Kâbil, tarihte bu coğrafyaların arasında gerçekleşen siyasi, askerî ve ticari etkileşimde önemli bir konak, karargâh ve liman olmuştur. Şehir, tarihî İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun gü-

4 Bosworth, "Kabul", s. 256; Bîrûnî, *Tahkîku ma li'l-Hind*, çev. Kıvameddin Burslan, ed. Ali İhsan Yitik, Ankara, TTK, 2. Baskı, 2018, s. 176.

5 Bosworth, "Kabul", s. 256.

6 *Estimated Population of Afghanistan 2020-2021*, Kabul, National Statistics and Information Authority, Haziran 2020, s. 8.

7 Wahab-Youngerman, s. 15; Jonathan L. Lee, *Afghanistan: A History From 1260 to the Present*, London, Reaktion Books, 1. Baskı, 2018, s. 20.

8 Wahab-Youngerman, s. 4.

9 *State of Afghan Cities*, Kabul, Kabul Municipality, Government of Islamic Republic of Afghanistan, Ministry of Urban Development Affairs, 2015, II, 50.

zergâh boyunca keşiştiği ilk noktalardan sayılabilir. Bu özelliği ile şehir, bünyesinde hep bir gelişim potansiyeli taşımıştır.

Kâbil yakınlarında yer alan “Khosh Tapa” höyüğünde yapılan kazılarda yöredeki yerleşim geçmişinin M.Ö. 3000’li yıllara kadar uzandığı gözlemlenmiştir. Höyükte bulunan Mezopotamya, İran ve Harappan (Sind) medeniyetlerinden kalıntılara ulaşılması, Kâbil yöresinin lokasyonu itibarıyla coğrafyaların birbirine bağlandığı bir birleşme noktası olduğunun kanıtıdır. Bu özellik, antik dönemlerden günümüze kadar şehri değerli kılan en önemli özelliktir.¹⁰ Aryanların Hindistan’a göç yolu üzerinde bulunan Kâbil’in isminin, Hinduizm’in en eski kutsal kitabı olan Rigveda’da “Kubha” olarak geçtiğinden bahsetmiştik. “Khosh Tapa” höyüğünün yanında bu veri, Kâbil şehir tarihinin oldukça eskiye dayandığını kanıtlamaktadır. M.Ö. ilk milenyumdan önce Belh (Bactria) civarına yerleşen Aryanlar, Kâbil yoluyla Hint coğrafyası ile kısıtlı ve ilkel bir ticari ilişki geliştirmişlerdi. Mezkûr tarihten itibaren bu yolla Hint coğrafyası ve Afganistan’daki çoğu bölge Hinduizm’in ilk hâli olan Vedizm’le tanışmıştır.

Günümüz Afganistan’ı, tarihte Hindistan’ı arzulamış batılı ve kuzeyli fatihlerin konakladığı ve karargâh olarak kullandığı bir coğrafya olmuştur. Özellikle Afganistan coğrafyası gibi zorlu bir bölgede hem ordunun ikmal ihtiyaçlarının ve lojistiğinin rahat sağlanacağı hem de ulaşım ve geçiş kolaylığı sunan noktaların nadirliği nedeniyle Kâbil, fatihlerin Hindistan girişimleri öncesindeki güvenli durakları olmuştur.¹¹

M.Ö. 500’lerde Ahemeniş İmparatorluğu kurucusu II. Cyrus, Kâbil çevresini kontrol altına almış ve bölgede “Kapisa” ismini verdiği bir garnizon şehri kurmuştur.¹² Ahemeniş İmparatorluğu’na M.Ö. 330 yılında son veren İskender, bu tarihten sonra Hint coğrafyasında hâkimiyet kurmak için doğuya yönelmiştir. M.Ö. 330-327 yılları arasında Oxus (Ceyhun) Nehri çevresinde ve Kuzey Afganistan’da fetihler yapmış ve imar-iskân faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu süreçte İskender’in bayındır eli Kâbil’e de dokunmuş ve yörede “Kafkas İskenderiyesi” (Alexandria ad Caucasum) isimli bir yerleşim kurmuştur.¹³

İskender’in ölümünden sonra Kâbil ve çevresi, Pataliputra (Patna) merkezli Maurya İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir. Bölgede M.Ö. II. yüzyılın başlarına kadar kalan Maurya, bu tarihte hâkimiyetini yitirmiş ve Kâbil çevresinin yeni hükümdarları İskender’in varisleri olmuştur. M.Ö. II. yy. ve M.S. I. yy. arasında günümüz Türkistan’ında ve Horasan’ında hâkimiyet kurmuş olan Grek-Baktriya İmparatorluğu, kuzeyden inerek Kâbil’i kontrol altına almış, Ganj havzasında ve Yukarı Pencap bölgesinde Maurya İmparatorluğu’na karşı mücadele etmiştir.¹⁴

10 L. Dupree vd. “The Khosh Tapa Hoard From North Afghanistan”, *Archaeology*, Ocak 1971, Cilt: 24, Sayı: 1, s. 28-34.

11 Wahab-Youngerman, s. 38.

12 Wahab-Youngerman, s. 40.

13 Wahab-Youngerman, s. 42; Bayur, I, 54; Louis Dupree, *Afghanistan*, New Jersey, Princeton University Press, 3. Baskı, 1980, s. 278.

14 Bayur, I, 64-65; Lee, s. 31.

Bölgedeki Hint-Yunan siyasi varlığına, M.Ö. I. yüzyılda Kâbil kralı Hermaeus'u yenen Sakalar son vermiştir. Sırasıyla Sakaların ve Kuşan İmparatorluğu'nun (M.S. 30-375) hâkimiyetine giren Kâbil, Kuşan hükümdarı Kanişka (M.S. 127-150) döneminde yazlık başkent ilan edilmiştir.¹⁵ Kâbil'de M.S. 230-459 yılları arasında hâkimiyet süren Sâsânîlerden sonra şehir yaklaşık 200 sene Akhunların egemenliği altında kalmıştır. Akhunlar, günümüz Afganistan'ını ve Kâbil üzerinden Kuzey Hindistan'ın bir kısmını kontrol altına alan dördüncü devlet-organizasyondur. 670 yılında Akhunlar, Kâbil ve yöresinde hâkimiyetlerini yitirseler de bölgedeki Türk varlığı Türkşahi hanedanı ile devam etmiştir.¹⁶

Müslümanların VII. yüzyıldan itibaren doğuya, özellikle günümüz Afganistan ve Yukarı Pencap coğrafyasına doğru gerçekleştirdikleri askerî harekâtlarda Kâbil'de kurulu olan Türkşahiler ve Türkler, (sonradan Hinduşahiler) Müslümanlara direnç gösteren en önemli unsurlardandır. 642 yılında, Hz. Ömer döneminde Müslümanlar ilk defa Kâbil'i kuşatmışlar ancak Türkşahilerin direnişi karşısında başarısız olmuşlardır.¹⁷

Emevîler döneminde Kâbil ve yöresi, birden fazla kez kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Emevîler, doğal genişleme alanlarının çoğunda kalıcı başarıya ulaşırken Anadolu gibi Kâbil ve yöresinde istedikleri kalıcı başarıyı elde edememişlerdir. Bu dönemde Müslümanlar, zorlu mücadeleler neticesinde bölge halkını ve yönetimini kontrol altına almayı başarsalar da ilk fırsatta halkın veya yöneticilerin isyanı ile karşılaşmışlardır.¹⁸

Abbâsîler döneminde Müslümanların, Kâbil ve çevresindeki hâkimiyetlerini kalıcı olarak sağlayamama durumu devam etmiştir. Öyle ki, Me'mûn'un Horasan valiliği dönemindeki girişimleri ve Kâbil şahı ile ilişkilerini geliştirmesi sonucu, şah ve beraberindekiler Müslüman olmuşlardır. Ancak Emin ve Me'mûn arasında cereyan eden iç savaş neticesinde Kâbil şahının isyana hazırlandığını haber alan Me'mûn, tabisi olan şaha hediyeler göndererek doğması muhtemel bir Kâbil sorununu probleme dönüştürmeden halletmiştir.¹⁹

Müslümanların Kâbil ve yöresinde siyasi kalıcılık sağlamaları, Yakup b. Leys'in (861-879) 870 yılı civarında bölgeyi fethetmesiyle gerçekleşmiştir. Kâbil'i hâkimiyeti altına alan Yakup, şehir kültürünün bir parçası olan küçük Buda idollerini Bağdat'taki halifeye göndermiştir.²⁰

Yakup b. Leys'in gerçekleştirdiği bu girişim ve elde edilen sonuçla Müslümanlar, bölgede yıllarca uğraşıp elde edemedikleri siyasi etkinlik alanına sahip olmuşlar ve böl-

15 Dupree, *Afghanistan*, s. 299-300.

16 Bayur, I, 86,91-92.

17 Bayur, I, 70; Lee, s. 32; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, 1987, s. 630.

18 Belâzûrî, s. 570-576.

19 V. V. Barthold, *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990, s. 202.

20 S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, İstanbul, Kronik, 1. Baskı, 2019, s. 283; Barthold, s. 216.

gedeki siyasi hayatın devamlı aktörleri arasına girmişlerdir. Saffârîlerden sonra Kâbil ve yöresinde Sâ mânîler etkin olmuşlardır. Sâ mânîler bünyesinde önemli bir devlet adamı olan Alp Tegin, yaşadığı siyasi talihsizlikler sonucu askerleri ile beraber Gazne'ye hareket edip şehri ele geçirmiş ve Kâbil'i hâkimiyeti altına almıştır. Böylelikle Gazneli Devleti kuruluş sürecine girmiştir. Bu dönem ve öncesinde Kâbil, Hinduizm ve Budizm için dinî-idari bir merkez konumundadır.²¹

Gaznelilerin Kâbil hâkimiyeti başlarda pek kolay olmamış ve bölgedeki Hindu idarecilerle ve çevredeki hükümdarlarla hâkimiyet mücadelesine girmişlerdir. Alp Tegin'den sonra Gazne'de sırasıyla Bilge Tegin ve Sebuk Tegin hâkimiyeti elinde buldurmıştır. Sebuk Tegin döneminde Hinduşahi²² şahı Caypala, Kâbil'de hak iddia etmiş ve çevredeki hükümdarlarla ittifak kurup Sebuk Tegin'e saldırmıştır. Gazne'nin Sâ mânî emirine, Multan'daki Bhatti racasına, Multan Karmatîlerinin emirine ve Caypala'ya karşı mücadele veren Sebuk Tegin, bu ittifaka karşı koymuş ve Kâbil'in doğusundaki Lamğan'a karşı saldırılar gerçekleştirerek muzaffer olmuştur.²³

Babası Sebuk Tegin'in Hindistan vizyonuna sahip olan Gazneli Mahmud, kardeşi ile girdiği taht mücadelesinde galip olduktan sonra gaza hedefi ile ilk saldırısını 1000-1001 yıllarında Kâbil'in doğusundaki yerleşimlere, muhtemelen Lamğan yöresine yapmıştır.²⁴ Bu girişim, meşhur Hindistan seferlerine hazırlık mahiyetindedir. Tahtta olduğu süre boyunca Kâbil ve yöresinde İslamiyet'in yayılması için çaba gösteren Mahmud, 1020 yılında Kâbil yakınlarında yer alan Kâfiristan bölgesine saldırmış ve bölgeye hocalar tayin etmiştir.²⁵ Asırlarca Kâbil ve çevresinde hâkimiyet kurmuş olan ve bölgede Müslümanlara karşı mücadele veren Hinduşahi hanedanı, Gazneli Mahmud'la mücadele sürecinde oldukça yıpranmış ve kalan son üyesinin 1026'da ölmesiyle hem hanedanlık son bulmuş hem de Kâbil üzerinde bulunan gayrimüslimlerin hak iddiası sona ermiştir.²⁶

Gazneli Mahmud döneminde Hindistan'dan birçok ganimet elde edilmiş ve Müslümanlar yeni kültürlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bunun sonucunda Gazneli Mahmud döneminde Kâbil'de, doğası ve imkânları nedeniyle bir filhane kurulmuştur. Devletin askerî hedeflerle kullanacağı tüm filler buraya sevk edilmiştir.²⁷ I. Mesut, hâkimiyeti döneminde bu filhaneye ilgilenmiştir.²⁸

XII. ve XIII. yüzyıl, Gaznelilerin yıkılması, Gurlu ve Moğol ordularının yağma po-

21 İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, 2. Baskı, 2017, s. 368; İstahrî, *Mesaliku'l-Memalik*, Leiden, Brill, 1927, s. 280.

22 Önceden yöneticileri nedeniyle Tükşahiler olarak anılan devlet, 9. yüzyılda Hintli vezirlerin yönetimi ele geçirmesi sonucu isim değiştirmiş ve Hinduşahiler olarak anılmıştır.

23 Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Delhi, Orient BlackSwan, 2007, s. 59-60.

24 Bayur, I, 140

25 Bayur, I, 168; Erdoğan Merçil, *Afganistan'da ve Hindistan'da Bir Türk Devleti: Gazneliler*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 1. Baskı, 2014, s. 109.

26 Bayur, I, 167.

27 Ebu'l-Fazl Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, çev. Necati Lugal, ed. Hicabi Kırlangıç, Ankara, TTK, 2019, s. 265.

28 Beyhakî, s. 267.

litikası nedeniyle Kâbil ve yöresindeki yerleşimler için yıkım dolu bir dönem olmuştur. Gazneliler ve Selçuklular arasında gerçekleşen hâkimiyet mücadelesi Selçuklular lehine sonuçlanmış ve Gazneliler zayıflamıştır. Yarım asır sonra Gazneliler ve Gurlular arasında yaşanan gerilim, Gazneli hanedanının sonunu getirmiştir. Gaznelilerin Hindistan'da ve Afganistan'daki hâkimiyet alanının yeni sahibi olan Gurluların bu hâkimiyeti uzun sürmemiş, Moğol kasırgası önünde tebaa konumuna düşmüşlerdir. Kâbil ve yöresine hâkim olan Cengiz Han, Kâbil civarında verdiği kayıplar nedeniyle Kâbil yöresini ve Bamyân'ı harap ettirmiştir.²⁹

Cengiz Han'ın ölümüyle Moğol İmparatorluğu varisler arasında parçalanırken Kâbil ve yöresi, Çağatay Hanlığı'nın hâkimiyetinde kalmıştır. XIV. yüzyılın ortalarına kadar bölgede egemen olan Çağatay Hanlığı'nın ardından şehir Timurluların kontrolüne girmiştir. Yaklaşık iki asır Timurluların hâkimiyetinde kalan Kâbil, Gurluların ve Moğolların bıraktığı yıkıma ek olarak hanedan içi çekişmelerden de olumsuz etkilenmiştir.³⁰ Hinduşahilerin başkenti olmasının yanı sıra o dönem dinî bir değeri de bulunan Kâbil şehrini 14. yüzyılın ortalarında ziyaret eden İbn Battûta, geçmişindeki parlak zamanların aksine Kâbil'in artık bir köye benzediğini ifade eder.³¹

16. yüzyılın başında Fergana'da tutunamayan, ailesi ve tebaası ile beraber güneye hareket eden Babür Şah'ın 1504 yılında savaşmadan Kâbil'e hâkim olması ile şehir payitaht kimliği kazanmıştır. Uzun yıllar Hindistan'da hüküm süren Babürlü hanedanının atası olan Babür Şah, kendisine Hindistan'ın kapılarına açan Panipat Zaferi'nden önce 20 yıl kadar Kâbil'de kalmıştır.³² Kâbil bu zaman diliminde Babür Şah'ın askerî ve siyasi faaliyetlerini yürüttüğü bir merkez olmuştur. Bunun yanı sıra bahçecilik ve ziraatla meşgul olmayı seven Babür için uygun iklim, toprak ve ürün çeşitliliğine de sahip olan Kâbil, bu açıdan da Babür'ü memnun etmiştir.³³ Panipat Zaferi sonrası Kuzey Hindistan'ın önemli bir kısmını kontrolü altına alan Babür Şah, Kâbil ve Agra arasında bir yol inşa ederek devletin Hindistan ve Türkistan arasındaki lojistik kabiliyetini artırmayı hedeflemiştir. Babür'ün Kâbil'e yaptığı zirai ve askerî yatırımlar neticesinde şehir, Babürlüler için Türkistan ve Horasan'daki hedeflerin gerçekleştirilmesi ve Hindistan'ın kuzeyden güvenliğinin sağlanması açısından önemli bir yer hâline gelmiştir.³⁴

1530'da Agra'da ölen Babür'ün naaşı, birkaç sene sonra vasiyeti üzerine Kâbil'e nakledilmiş ve kendi yaptığı bahçesine defnedilmiştir.³⁵ Babür'ün ölümü sonrası önceden tebaa olan Afgan Sûriler isyan etmişler ve Babürlülerin Hindistan'daki varlıklarının sahibi olmuşlardır. Bu dönemde Kâbil ve Afganistan, Babür'ün varisleri elinde kalmış ve iç çekişmelere sahne olmuştur. 1545'te Şah Tahmasb'ın desteği ile veliaht Hümâ-

29 Wahab-Youngerman, s. 63.

30 Wahab-Youngerman, s. 63; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara, TTK, 1994, s. 16, 89, 115, 159.

31 İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Yakut, İstanbul, YKY, 2. Baskı, 2004, I, 576

32 Richard C. Foltz, *Mughal India and Central Asia*, Oxford, Oxford University Press, 1998, s. 14.

33 Jean-Paul Roux, *Babür: Büyük Moğolların Tarihi*, İstanbul, Dergah, 1. Baskı, 2018, s. 75, 106; Babür, *Babürnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1985, s. 198

34 Foltz, s. 138.

35 Nuruddin Cihangir Şah, *Tarih-i Selim Şah*, çev. Nevres-i Kadîm, ed. Fahri Unan, Ankara, TTK, 2013, s. xvi.

yun Şah Kâbil'e girebilmiş ve Kâbil, yönetiminin merkezi olmuştur. Bu dönemde şehirde 12 İmam adına hutbe okunmuştur. Hümâyün Şah, ancak 1555'te Sûrî Şir Han'ın ölümü ile Babürlülerin başına geçebilmiş ve fetret devri sona ermiştir.³⁶

Hümâyün Şah'ın ardından tahta geçen Ekber Şah döneminde ülke 12 eyalete ayrılmıştır; bunlardan birisi de Kâbil'dir. Bu dönemde Türkistan ve Horasan'daki hedeflerden ziyade Hindistan'ın genelinde hâkimiyetlerini yayma hedefi içinde olan Babürlüler için Kâbil, uç kale konumundadır; Hindistan'ın savunması Kâbil'den başlamaktadır. Ekber Şah, Kâbil'de sorun çıkmamasına dikkat etmiş, şehri ya güvendiği yakınlarına bırakmış ya da kendi kontrolü altına almıştır.³⁷

1605'te vefat eden Ekber Şah'ın yerine varisi Cihangir Şah tahta çıkmıştır. Cihangir Şah dönemi, Babürlüler için refah dönemi olarak sayılabilir. Bu dönemde devlet sınırları Hindistan genelinde oldukça genişlemiştir. Cihangir Şah, varisine vasiyetinde ülkede tam olarak hâkimiyet kurmakla ilgili bazı tavsiyeler vermiştir. Buna göre ülkeyi yeni yönetim ve eski yönetim olarak ayıran Cihangir Şah, Kâbil'i eski yönetim merkezi olan Delhi'nin hinterlandında görür. Öyle ki veliahdın Delhi'yi tahtgâh yapması durumunda Kâbil, tam hâkimiyet kurulması gereken yerlerden birisidir.³⁸

Cihangir Şah'ın varisi Şah Cihan döneminde büyük bir ordu, Kandahar'a ilerleyen Safevî şahı Safî'ye karşı koymak için Kâbil'e gönderilmiştir. Ancak Şah Safî'nin ölmesi ile barış sağlanmış ve ordunun hedefi Türkistan'a kaydırılmıştır. Kâbil üzerinden, iç karışıklıklar içerisinde olan Buhara Hanlığı'na ordu gönderilmiş ancak başarısız olunmuştur.³⁹ Yaklaşık 10 sene sonra 1652'de İran şahı II. Abbas, Babürlülerin Kâbil üzerinden Türkistan ve Horasan dolaylarında tehlike arz etmelerinin önüne geçmek için Kâbil'e hareket etmiş ve şehri ele geçirmiştir.⁴⁰

XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında günümüz Afganistan'ı üç ayrı devletin hâkimiyetindedir. Batı İran şahlarının elindeyken, kuzey Özbeklerin kontrolündedir. Babürlülerin elinde ise Kâbil ve doğusu bulunmaktadır.⁴¹ 18. yüzyılın ortalarına doğru Dekken platosunun güneyinde ve batısında varlık gösteren Maratha Devleti, Babürlüleri iyice yıpratmıştır. Güç kaybeden Babürlüler, Kâbil ve çevresine tam olarak hâkim olamamıştır. Bu durumu lehlerine çeviren bölgedeki kabileler ise Afşar Hanedanlığı kontrolündeki İran sınırlarında istedikleri faaliyette bulunabilmektedir. Bu durum üzerine Babürlülere mektup yazan Nadir Şah, mektuptan sonuç gelmemesi üzerine 1737-1738'de Kâbil ve çevresindeki şehirleri ele geçirmiştir. Ne var ki bölgede varlığı hissedilmeyen Babürlülerden ziyade yerel kabilelerin direnişi ile karşılaşmıştır.⁴²

Nadir Şah'ın 1747 tarihindeki ölümü, Dürrâniler hanedanı öncülüğünde Afganis-

36 Chandra, s. 217; Nuruddin Cihangir Şah, s. xvii; Bayur, II, 35, 58.

37 Bayur, II, 63, 124-5, 143; Nuruddin Cihangir Şah, s. xviii; Chandra, s. 84, 209-10, 242.

38 Bayur, II, 318.

39 Bayur, II, 206-8.

40 Bayur, II, 216.

41 Dupree, *Afghanistan*, s. 321.

42 Bayur, III, 1-4, 6-8.

tan'ın kurulmasına neden olmuştur. Nadir Şah'ın emri altında üst düzey bir görevli olan Ahmet Şah Abdali, yerel kabilelerin de desteğini alarak Afganistan'ı kurmuş ve kendisine dinî lider Sabır Şah tarafından “Dürr-i Dürran” (İnciler İncisi) ismi verilmiştir. Kandahar'da taç giydikten kısa süre sonra Gazne, Kâbil ve Peşaver gibi şehirlerin kontrolünü ele geçirmiştir.⁴³

1772'de vefat eden Ahmet Şah'ın yerine oğlu Timur Şah geçmiştir. Timur Şah tahta çıktığında yönetim gücünü kendi elinde toplamak adına 1773'te başkenti Kandahar'dan Kâbil'e taşımıştır. Bu karardan sonra Kâbil, bir kasaba hüviyetinden çıkarak başkent hüviyeti kazanmış ve yüz sene içerisinde Afganistan'ın en büyük ve en gelişmiş şehri hâline gelmiştir. Aynı zamanda kendi güvenliğini ve devletin güvenliğini temin etmek arzusunda olan Timur Şah, ordusunu Kâbil'deki yerleşik halklardan yani Tacik, Hezâre ve Gilzaylardan müteşekkil kılmıştır.⁴⁴

XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk çeyreği, Afganistan'da iç çekişmeler ve yönetim krizleri ile doludur. Varislerin çokluğu ve kabilelerin toplumda etkin olması, bu karışıklıkların varlığının en önemli sebebidir. Bu süreçte Herat ve Kandahar gibi büyük şehirler, hanedan mensuplarınca Kâbil yönetiminden bağımsız bir şekilde idare edilmiştir. Bu istikrardan yoksun süreç, 1818 yılında ülkeyi yöneten Sadozaylar ve kuzenleri olan Barakzaylar arasında iç savaşa yol açmıştır. Sonraki yıllarda Afganistan'ın babası olarak görülecek Dost Muhammed Han Barakzay, 1826'da bölgedeki Kızılbaşların desteğini alarak Kâbil'in kontrolünü ele geçirmiş ve 1834'e kadar yönetimini Gazne ve Celalabad'a kadar genişletmiştir.⁴⁵

Dost Muhammed Afganistan'da etkinliğini daha da artırmaya yakinken, kuzeydeki Rus genişlemesine karşılık olarak İngilizler, Afganistan'da güvenilir bir yönetim tesis etmek için Şah Şuca Sadozay'ı tahta geçirmeye çalışmışlar ve bu da 1. Afgan-İngiliz Savaşı'nın patlak vermesine neden olmuştur. Bölgenin ve insanların zorlu olmasının yanı sıra Şah Şuca'nın Kâbil'de destekçisinin olmaması İngilizlerin bu savaş neticesinde başarısız olmalarına neden olmuştur. Afganistan'ın çeşitli pozisyonlarından çekilen askerlerin kabilelerce kurulan pusularla imha edilmeleri, Kâbil'deki İngiliz komutanını kızdırmış ve Ekim 1842'de Kâbil'in tarihî pazarı yakılıp yağmalanmıştır. İngilizlerin bölgeden çekilmeleri üzerine Pencap'ta sürgünde bulunan Dost Muhammed Han serbest bırakılmış, Ocak 1843'te Kâbil'e girmiştir. O ikinci kez Kâbil tahtına çıktığında şehrin durumu oldukça kötüdür. Savaş, tarıma ve ticarete oldukça zarar vermiş, şehirde bu faaliyetleri gerçekleştirecek insan neredeyse kalmamıştır. Dost Muhammed Han, oğullarının ve yakınlarının desteği ile ülkede kontrolü eline almış ve 20 yıl boyunca ülkeyi yönetmiştir.⁴⁶

Dost Muhammed'in 1863'te vefat etmesi üzerine yerine oğlu Şir Ali geçmiştir.

43 Bayur, III, 100, 102.

44 Wahab- Youngerman, s. 27; Lee, s. 146; B. D. Hopkins, *The Making of Modern Afghanistan*, London, Palgrave MacMillan, 1. Baskı, 2008, s. 71.

45 Hopkins, s. 82, 105; Wahab- Youngerman s. 77.

46 Wahab-Youngerman, s. 84-88; Lee, s. 308.

Birkaç yıl süren iç savaş neticesinde hâkimiyetini sağlama alan Şir Ali döneminde küresel siyaset Afganistan'ı denge politikası yürütmeye mecbur bırakmıştır. Ancak Ruslar ve İngilizler arasında kritik bir noktada yer alan Şir Ali, Rus tebaası olan Müslüman diplomatların etkisiyle Ruslara yakın bir tavır sergilemiştir. Öyle ki Osmanlı ve Rusya arasında patlak veren 93 Harbi neticesinde Kâbil'e gönderilen Osmanlı diplomatları istedikleri cevabı alamamışlardır. Savaş sürecinde Yeşilköy'e kadar inen Rus kuvvetlerine karşı İngilizler Boğaz'a donanma çekmiş, bu hamlenin neticesinde Ruslar Afganistan üzerinden İngiliz Hindistan'ını istilaya hazırlanırken, İngilizler erken davranarak Afganistan'a girmişlerdir. Bu hamle 2. Afgan-İngiliz Savaşı'nın doğmasına neden olmuştur. İlk tecrübelerinden ders alan İngilizler, Afganistan'daki önemli pozisyonları etkili bir şekilde kontrol altına almışlardır. Ruslardan destek almak için kuzeydeki Mezar-ı Şerif'e kaçan Şir Ali umduğunu bulamamış ve Mezar-ı Şerif'te vefat etmiştir. Bunun üzerine oğlu Yakup Han başa geçirilmiş ve dış siyasette İngilizlere bağlılığı dayatan Gandamak Anlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bununla beraber İngilizler siyasi ve askerî olarak Kâbil'e yerleşmişlerdir. İngilizler ve direnişçiler arasında yaşanan çatışmalar ve toplumsal tepkiler sonucunda kukla lider Yakup Han, Hindistan'a sürülmüş ve yerine Şir Ali'nin yeğeni, Dost Muhammed'in torunu Abdurrahman Han geçirilmiştir.⁴⁷

1880'da Kâbil'de tahta çıkan Abdurrahman Han 21 yıl ülkeyi yönetmiştir. Ruslara yakın yetişen ve onların onayı ile tahtta hak iddia ederek başa geçen Abdurrahman Han, Rus tarzı merkezîyetçilik sistemi ile yakından uzağa doğru tüm Afganistan'da otoriteyi eline almıştır. Oğullarını vilayetlere göndermeyip yanında tutmuştur. Kâbil'de sorun çıkardıklarını düşündüğü Hezâreleri sindirmiş ve Kâbil yakınlarındaki Kâfiristan'a saldırarak bölgedeki Helen kökenli yerlilerin İslamlaşmasını sağlamıştır. Günümüzde bu bölge Nuristan adıyla anılmaktadır. Ülke genelindeki devlet hâkimiyetini sağlayan Abdurrahman Han, bunun yanı sıra devletin modernleşmesini sağlayıcı adımlar atarak yeni bakanlıklar kurmuştur: Hazine, Ticaret, Adalet, Sosyal Hizmetler, Posta, Eğitim ve Sağlık bakanlıkları. Bu açıdan Abdurrahman Han, Afganistan'ın modernleşmesindeki öncü liderlerden sayılabilir. Başarılı bir idari hayat geçiren Abdurrahman Han, 1901'de vefat etmiş ve "Demir Emir" olarak anılmıştır.⁴⁸

Abdurrahman Han'ın vefatı ile yerine oğlu Habibullah Han, Kâbil'de tahta çıkmıştır. Babasının inşa ettiği refah ortamı nedeniyle iç siyasette önemli sıkıntılarla uğraşmayan Habibullah Han, dış siyasette ise önemli kararlar vermek durumunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sürecinde Kâbil'e bir Türk-Alman misyonu gelmiştir. Bu misyonun amacı Rusya'ya karşı Türkistan'da Afganistan üzerinden bir cephe açmaktır. Ancak Habibullah Han bu teklifi geri çevirmiştir. Birkaç sene sonra Çarlık Rusya'sı yıkılırken İngiltere ile süren istikrarlı ilişkilerine zarar vermek istemeyen Afganistan herhangi bir hamlede bulunmamıştır.⁴⁹

Habibullah Han'ın vefatı ile yerine kardeşi Nasrullah Han geçer. Ancak Habibul-

47 Wahab-Youngerman, s. 89-95.

48 Wahab-Youngerman, s. 89-95; Dupree, *Afghanistan*, s. 346-361; Lee, s. 397-406.

49 Wahab-Youngerman, s. 105.

lah Han'ın ordudan sorumlu oğlu Emanullah Han, darbe ile amcasını tahttan indirerek idareyi ele alır. Emanullah Han tahta çıkar çıkmaz İngiltere'den bağımsızlık ilan eder. Mustafa Kemal Atatürk'le aynı dönemin siyasetçisi olan Emanullah Han, modern bir Afganistan oluşturmaya çalışmıştır. Türkiye'nin geçirdiği inkılap programına benzer bir modernleşme ve Batılılaşma vizyonuna sahiptir. Afganistan'da bir Avrupa yerleşimi kurma gayesi ile Kâbil yakınlarında "Daru'l-Eman" isimli bir şehir inşa programı vardır. Ancak tüm bunlar, halkın yeniliklere uyum sağlayamaması ve tepkileri nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Din adamları ile karşı karşıya gelmesi ve sert yöntemlerle din adamlarının sosyal ve siyasi nüfuzunu kırmaya çalışması nedeniyle tırmanan gerilim onun tahttan kardeşi lehine feragat ederek ülke dışına kaçmasına neden olmuştur.⁵⁰

Din adamlarının da destek verdiği bu gerilim, kendi içinden bir kahraman doğurmuştur. "Hadim-i Dîn-i Rasulullah" payesi ile nitelenen Habibullah Kalakani, 17 Ocak 1929'da Kâbil'i ele geçirmiş ve emirliğini ilan etmiştir. "Becce-i Saka" olarak da bilinen Habibullah, Barakzay hanedanı mensubu ve Afganistan'ın Fransa Büyükelçisi olan asker kökenli Muhammed Nadir Şah tarafından mağlup edilmiştir. 16 Ekim 1929'da Kâbil'i ele geçiren Muhammed Nadir Şah, Afganistan'ın yeni şahı olmuştur.⁵¹

Ancak Muhammed Nadir Şah'ın hâkimiyet süresi uzun sürmemiş, 1933 yılında suikasta kurban giden Nadir Şah'ın yerine oğlu Muhammed Zahir Şah geçmiştir. Barakzay Hanedanı'nın en uzun süre tahtta kalan üyesi olan Muhammed Zahir Şah, 1973 yılında ülkeden sürgün edilene kadar tam kırk yıl Kâbil tahtında oturmuştur.⁵² Bu süreçte Afganistan'ın Sovyetler Birliği ile yakınlaşması ülkede komünizmi doğururken, ülkedeki dinî cemiyetlerin Pakistan, Suudi Arabistan ve Amerika tarafından finanse edilmesi dinî, milliyetçi grupların oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle Afganistan, dünyada Soğuk Savaş'ın oldukça sıcak yaşandığı yerlerden biridir.

1973 yılına gelindiğinde Afganistan'da Muhammed Zahir yönetimi ve monarşi devrilerek cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu olay sonucunda Afganistan ve Sovyetler daha da yakınlaşmıştır. Bunun neticesinde komünist örgütler sosyal tabanda ve siyasi kadrolarda güçlenmiş ve siyasi bir gerçek hâline gelmiştir. Yükselişte olan bu grupları kontrol almak isteyen Muhammed Davud Han, 1975 yılında liderleri olan Babrak Karmal ve Muhammed Terakki gibi isimleri tutuklatmıştır. Ancak bu örgütlerin ordu kanadı 1978'de darbe yaparak Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. Kısa süre sonra iktidar partisi olan Afganistan Demokratik Halk Partisi içerisinde yaşanan iktidar mücadeleleri neticesinde 27 Aralık 1979'da Sovyet müdahalesi yaşanmış ve başa Babrak Karmal geçmiştir. Pakistan, Suudi Arabistan ve Amerika destekli silahlı grupların etkinliklerinin arttığı bu dönemde yönetim istikrarsızlaşmıştır. Babrak Karmal'ın dinî gruplarla değerlere tazim üzerinden uzlaşa sağlama siyaseti Sovyetler tarafından zayıflık olarak görülmüş ve 4 Mayıs 1986'da partinin başına geçen Muhammed Necibullah, birkaç ay sonra yönetimi tamamen ele geçirmiştir. Ancak bu değişim de etkili olamamış ve hükûmet oldukça yıpranmıştır. Bu süreçte Kâbil, çatışmalardan

50 Lee, s. 470-478.

51 Wahab-Youngerman, s. 106-112; Lee, s. 470-478, 450-508.

52 Wahab-Youngerman, s. 117.

büyük bir zarar görmüş ve halk kıtlıkla baş başa kalmıştır.⁵³

1992'ye kadar devam eden mücadele Mücahitler lehine sonuçlanmış ve Kâbil'de Burhaneddin Rabbani tarafından Afganistan İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Ancak bu da hem Afganistan hem de Kâbil için çözüm olmamıştır. 1992-1996 yılları arasında yaşanan iç savaşta 50 bin kadar Kâbillinin hayatını kaybettiği ve yüz binlercesinin de şehri terk etmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir.⁵⁴

1994'te Kandahar'da ortaya çıkan Taliban, Eylül 96'da Kâbil'e girmiş ve Afganistan genelinde hâkimiyetini ilan etmiştir. Bu tarihten 2001 yılına kadar Kâbil'de hâkim olan Taliban, sosyal, hukuki ve siyasi hayatı, inandığı değerler üzerinden tanzim etmiştir. 1992-2002 yılları arası, Afganistan ve Kâbil tarihi açısından tamamen yıkımla dolu 10 yıllık bir süreçtir.⁵⁵ Bu süreçte Kâbil'de değişmeyen iki şey vardır: yerde yer-yüzü, gökte ise gökyüzü.

2001 sonrası çevre şehirlerden ve ülkelerden Kâbil'e geri göç başlarken, şehir dış yardımlarla yeniden inşa sürecine girmiştir. 2021 yılı ortasında ABD'nin çekilmesinin ardından şehrin kontrolü, Taliban'a geçmiştir. Her ne kadar şehrin Taliban kontrolüne geçmesinin ardından mutedil açıklamalarla halka yönelik olumlu mesajlar veriyse de Kabil Havaalanı'nda istenmeyen görüntülerin yaşanmasının önüne geçilememiştir. Şehir bir süre sonra sakin bir döneme geçiş yapmıştır.

Demografik ve Dinî Yapı

Kâbil şehri, Horasan, Türkistan ve Hindistan coğrafyaları arasında bir geçiş noktası olmasının yanı sıra, sonraki yıllarda İpek ve Baharat yollarının güzergâh boyunca bulunduğu şehirlerden biri olması nedeniyle nüfus çeşitliğinin yoğun olduğu bir yerdir. Bu çeşitliliğin nedenlerinden biri de Hindistan coğrafyasının Horasan, Türkistan ve Batı menşeli fatihlerin ve toplumların ilgisini çekecek zenginliğe sahip olmasıdır. Bu fatihlerin ve toplumların kullandığı birkaç güzergâhtan biri olan Kâbil, Hindistan zenginliklerinin kapısı olarak görülmüş, hâliyle şehirdeki dinî-demografik yapı tarih içerisinde önemli değişimler yaşamıştır.

Kâbil ve yöresindeki demografik yapıyı ilk etkileyen süreç, Aryanların kuzeyden Hindistan'a göç etmeleridir. Bu göçün, daha önce zikrettiğimiz "Khosh Tapa" höyüğünde bulunan kalıntıların sahibi olan yerlilerin kimliğini değiştirip dönüştürdüğünü söylemek mümkündür. Buna göre Kâbil'de Aryanların dini olan Vedizm'in, dolayısıyla Hinduizm'in bölgeye gelişi bu yolla açıklanabilir.

İskender'in Hindistan girişimleri neticesinde Kâbil ve yöresinde Helen kültürüne mensup insanlar yerleşmiştir. Tarihte Kâfiristan olarak anılan bu yerde meskûn insanlar, Abdurrahman Han'ın 20. yüzyılın başlarındaki girişimine kadar eski dinlerini ko-

53 Wabab-Youngerman, s. 133-170; Lee, s. 620.

54 Lee, s. 625-627.

55 Lee, s. 627-36.

rumuşlardır. Günümüzde bu bölge Nuristan olarak anılmaktadır. Müslüman olan bu insanlar dış görünüşleri ile Afganistan'daki diğer yerlilerden ayrılırlar.⁵⁶

M.S. 1. yüzyıldan itibaren Türk devletleri olduğu düşünülen Kuşan ve sonrasında Akhun devletlerinin Kâbil üzerinden Kuzey Hindistan'ı hâkimiyetleri altına almaları, Kâbil ve yöresinde Türk varlığının artmasına neden olmuştur. Bölgede Müslümanların ilk tecrübelerini takip ettiğimiz kaynaklarda Kâbil'in bağlı olduğu Zabulistan, Multan ve Sind gibi bölgelerde Türk varlığı zikredilmektedir.⁵⁷ İslam öncesi dönemde ve sonrasında Kâbil'in çoğunluğunun Kalaç Türklerinden olduğu, ancak ilerleyen yıllarda bunların Farisileştikleri de kaynaklarda zikredilmektedir.⁵⁸

İslam öncesinde Kâbil ve yöresinde Türklerin çoğunluktaki topluluk olmasının yanı sıra Kâbil, tarihte Hinduizm ve Budizm için önemli bir bölgede yer almaktadır. Öyle ki, bölgedeki Hindu racalar Kâbil'i ziyaret etmeden ve burada taç giymeden meşru sayılmamaktadır. Bunun yanı sıra Kâbil'in yakınlarında yer alan Bamyân da tarihte önemli bir Budizm merkezidir. Bölgede 60 ve 40 metre uzunluğunda iki Buda heykelinin ve çok sayıda dinî figürün kalıntıları mevcuttur.⁵⁹

Kâbil ve çevresinde İslam, Yakup b. Leys'in 870 yılı civarındaki fetihleri neticesinde tam anlamıyla yayılmaya başlamıştır.⁶⁰ 10. yüzyılda, Gazneli Devleti kurulmadan önce ise Kâbil'de Hinduların, Müslümanların ve Yahudilerin ayrı mahallelerde yaşadıkları birçok kaynak tarafından zikredilmektedir.⁶¹

Babür Şah'ın kendi eseri olan *Babürname*, Kâbil'in demografisi ile ilgili tafsilatlı bilgiler alabildiğimiz ilk eser olarak sayılabilir. 16. yüzyılın başında, 1504'te Kâbil'e giren Babür, yaklaşık 20 sene burada yaşamıştır. Onun verdiği bilgilere göre mezkûr dönemde Kâbil'de Türkmen kökenli Hezâreler, Nekderiler, Türk Aymaklar, Araplar, Sartlar, Peşaî, Peracî, Tacik, Bereki ve Afganlar yaşamaktadırlar.⁶²

Bu tarihten sonra gelişen olaylar neticesinde Kâbil demografisine yeni renkler eklenmiştir. Bu olaylar askerî ve ticari olarak ikiye ayrılabilir. Askerî sebeplerle Kâbil demografisine eklenen unsur, Kızılbaşlardır. Babür Şah'ın varisi Hümâyûn Şah, Safevî şahı Tahmasb'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Tahmasb, Hümâyûn'a Kızılbaşlardan müteşekkil bir ordu göndermiştir. Bu ordu Kâbil'de kalmış ve Kızılbaşlar, Kâbil siyasetini ve ileriki dönemlerde Afgan siyasetini etkilemişlerdir.⁶³ Ahmed Şah Durrani, Afganistan'ı kurarken Kâbil'deki Kızılbaşlardan destek almıştır.

56 Wahab-Youngerman, s. 44.

57 Belâzûrî, s. 630; Bosworth, "Kabul", s. 256.

58 Bayur, I, 6; İbn Havkal, s. 363, 369.

59 C. E. Bosworth (ed.), *Hududu'l-'Âlem*, çev. V. Minorsky, Cambridge, Cambridge University Press, 2. Basım, 1982, s. 111; Lee, s. 29.

60 T. W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, Ankara, Akçağ, 2.Baskı, 1982, s. 220-1.

61 İbn Havkal, s. 363, 387; Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldan*, Paris, Daru Sâdir, 1840, s. 429; G. Le Strange, *The Land of Eastern Caliphate*, Cambridge, Cambridge University Press, 1905, s. 349.

62 Bâbü, s. 21, 195, 201.

63 Nuruddin Cihangir Şah, *Tarih-i Selim Şah*, XVII.

Dost Muhammed de buradaki Kızılbaşların desteğini alarak Kâbil'i ele geçirmiştir.⁶⁴ Ticari sebeplerle Kabil demografisine eklenen gruplar ise Hindu, Ermeni, Gürcü ve Yahudiler ve Sihlerdir.⁶⁵

19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kâbil ve yöresini ziyarete gelen ve notlar alan İngiliz bir seyyah, şehirde yaklaşık 60 bin insanın yaşadığından bahsetmiştir. Bu nüfusun ise Afgan, Kızılbaş, Tacik, Hezâreler, Hindu ve Sihlerden müteşekkil olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶

Ekonomik Durum

Kâbil, Horasan, Türkistan ve Hindistan coğrafyaları arasında bir konumda ve önemli ticaret yollarının kavşak noktasında olması nedeniyle ticaret potansiyeli dikate değer bir şehirdir. Bu özelliği ile çevre yerleşimlerden ayrılır; bir bakıma tarihte geçirdiği tüm yıkımlara ve zor süreçlere rağmen varlığını lokasyonuna ve ticari potansiyeline borçludur.

Hindistan, Türkistan ve Horasan'ın yanı sıra, Çin ticaretinin Hindistan'a iki giriş kapısından biri, Kâbil'dir.⁶⁷ Tarihte Gazne şehri ile ticari olarak birbirlerinin alternatifleri olan Kâbil'in değeri, Hinduşahilerin yıkılması ve Gaznelilerin yükselişi ile düşmüştür. İbn Battûta'nın deyişiyle 14. yüzyılda bir köyü andıran şehir, buna rağmen yıllık 15-20 bin kervanın uğradığı bir merkezdir.⁶⁸ Gazne'nin geçirdiği yıkımlar ve Kâbil'in yaklaşık 20 yıl Babürlülere tahtgâh olması, ticari anlamda Gazne karşısında değerinin yükselmesine neden olmuştur.

Kâbil tam olarak İslamlaşmadığı X. yüzyılda Müslüman tüccarların ilgi gösterdiği bir şehirdir. Bunun sebebi, o dönemde Batı dünyasına Hint kumaşını ve boya çeşitlerini sunmasıdır. Öyle ki İbn Havkal, *Suretu'l-Arz* isimli kitabında Kâbil'in boyası ile şebeniye ve şahiye isimli kumaşlarının yüksek kalitede olduğunu ve İslam dünyasındaki şehirlerde böylesi kaliteli ürün bulunmadığını ifade etmektedir.⁶⁹ Tarihte Batı için kumaş ve boya sağlayan Kâbil, Hindistan içinse Horasan ve Türkistan'dan at tedarik etmektedir. At yetiştiriciliği açısından pek tecrübeli olmayan Hint coğrafyası asırlar boyunca Horasan ve Türkistan'dan at tedarik etmiştir.⁷⁰

Babür, kendi döneminde Kâbil ticaretinin durumundan, hacminden ve hinterlandından bahsetmiştir. Horasan ve Türkistan ticaretinin Kâbil aracılığı ile Hindistan'a aktığını söyleyen Babür, Hindistan'ın asıl pazarının Kâbil olduğunu iddia eder. Bunu da Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarının şehirde bulunması ile izah eder. Onun döne-

64 Wahab-Youngerman, s. 83.

65 Hopkins, s. 145; Lee, s. 39.

66 Vigne, s. 165.

67 İrfan Habib vd. (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, I, 12.

68 Aka, s. 204.

69 İbn Havkal, s. 181-387.

70 Nuruddin Cihangir Şah, s. 53; Chandra, s. 52.

minde Kâbil, Türkistan'dan her sene yaklaşık 8 bin atın ve Hindistan'dan 15-20 bin kervanın geldiği bir ticaret merkezidir.⁷¹

Kâbil'in ticari özellikleri 19. yüzyılda da devam etmiştir. Hindistan ticaretinin büyük bir kısmını tekeline alan İngilizler, Kâbil'i bir ticaret merkezi olarak nitelemiş ve ürün hacmi ve çeşitliliği açısından bir depo olarak görmüşlerdir.⁷² Bu dönemde Kâbil'deki ticaret ürünleri ise şu şekildedir: çivit boyası, Chintz kumaşı, Patiska kumaş, silah ve parçaları, nar, kuru üzüm, at, Koşinil böceği boyası, altın ipek ve ham ipek.⁷³

İlmî ve Kültürel Hayat

Bir şehirde, bölgede ilim ve kültür geleneğinin tesis edilmesi, o bölgenin mamur olup, sulh ve emniyet içerisinde olmasına bağlıdır. Bir yerleşimin emniyetten uzak, savaş ve açlık içerisinde olması, ilim ve kültür hayatını bitirebileceği gibi, bu alanlardaki birikimi de yok edebilir. Bu argümana en bariz örnekler olarak Endülüs ve Bağdat'taki ilmî geleneğin ve kültürün günümüzdeki durumunu gösterebiliriz.

Kâbil, lokasyonu nedeniyle tarihte acımasız ve hırslı fatihlerin birçok defa uğradığı ve tahrip ettiği bir şehirdir. Uzun süreli varlık, sulh ve emniyet görmeyen Kâbil ve çevresi, ilmî birikim ve kültür hayatı açısından dikkat çekici değildir. Ancak kaynaklarda Kâbil'e nispet edilen ilim adamları şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel'in çağdaşı ve muhtemelen onun öğrencisi Ebû Abdullah Muhammed b. el-Abbas el-Kâbûlî, Buhârî'nin ravilerinden Ebû Mücahit Ali b. Mücahit el-Kâbûlî er-Râzî.⁷⁴

Kaynaklara göre Kâbil'de eğitimin müesseseseleşmesi, modernleşme çabaları neticesinde gerçekleşmiştir. Abdurrahman Han ile başlayıp, Habibullah Han ve Emanullah Han ile devam eden modernleşme süreci, Muhammed Terzi Bey gibi devlet adamlarının da çabaları ile Afganistan'da ve Kâbil'de modern eğitimin temellerinin atılmasına neden olmuştur. 1903'te Habibullah Han döneminde Kâbil'de Habibiye Koleji kurulmuş ve eğitimi Ali Gargh'daki metotlar örnek alınarak düzenlenmiştir. Emanullah Han döneminde Fransa Büyükelçisi olan Muhammed Terzi Bey, Kâbil'de Fransızca eğitim veren İstiklal Lisesi'nin kurulmasına önyak olmuştur. Buradan mezun olan öğrenciler Fransa'da üniversite bursu hakkı kazanmışlardır.⁷⁵ Fransız Lisesi'nden sonra Almanlar 1924'te Necat Koleji'ni, İngilizler 1928'de Gazi Koleji'ni Kâbil'de açmışlardır.⁷⁶ Kâbil Üniversitesi ise Nadir Şah tarafından 1932'de bir Edebiyat Fakültesi ve Tıp Fakültesi kurulması neticesinde şekillenmiştir.⁷⁷

Kâbil'de Ramazan ve Kurban bayramlarının yanı sıra Aşure Günü de önemli dinî

71 Babür, Babürnâme, çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1985, s. .

72 Hopkins, s. 138.

73 Vigne, s. 68-69.

74 Yâkut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, Daru Sâdir, 1977, IV, 427.

75 Wahab-Youngerman, s. 108-109.

76 Dupree, *Afghanistan*, s. 447.

77 Wahab-Youngerman, s. 116.

günlerdendir. Bunun yanında Özgürlük Günü (18 Ağustos) ve Nevruz kutlanan diğer günlerdendir.⁷⁸

Kâbil'de askerî oyunlar meşhurdur. Genellikle Moğol ve Türkistan kökenli bu oyunlardan biri de nişancılıktır. Eskiden oynanan bu oyunda dörtnala giden at üstünde elma nevi küçük şeyleri vurma yarışı yapılır.⁷⁹ Diğer oyunun adı Bazkeşi/Buzkeşi'dir. Oyuncular meydana atlarıyla manevralar yaparak sahada bulunan ölmüş veya doldurulmuş keçiyi yakalayıp hedefe taşırlar. Bu oyunun kuralları ve organizasyonu Afganistan Olimpiyat Komitesi tarafından gerçekleştirilir.⁸⁰

Anıtsal Eserler

Şehre Müslümanların hâkim olmasından itibaren Kâbil'in başkentlik tecrübesi oldukça azdır. Bu da şehirdeki anıtsal eser sayısını mütevazı kılar. Bâlâ Hisar ve Bağ-ı Babür Kâbil tarihi için değere sahip eserlerdir.

Akhunlar tarafından şehirde hâkim bir tepeye yapılan Bâlâ Hisar, asırlarca ayakta kalmış ve Kâbil'de hâkimiyet sürmüş birçok hükümdarın tahtgâhı olmuştur. Afganistan tahtı, yıllarca bu kale içerisinde bulunmuştur. Şehri farklı zamanlarda iki sefer ele geçiren İngilizler askerlerini ve idarelerini bu kalenin içerisinde tesis etmişlerdir.⁸¹

1504'te şehri ele geçiren Babür, 20 yıl boyunca Kâbil'de kalmış ve tahtını burada tutmuştur. Ziraatla meşgul olmayı seven Babür, Kâbil Nehri yanında bir bahçe kurmuş ve burayla ilgilenmiştir. 1530'da Agra'da ölmeye önce Kâbil'deki bahçesine gömülme-yi vasiyet etmiş ve naaşı Agra'dan Kâbil'e getirilerek Bağ-ı Babür'de defnedilmiştir.⁸²

Tüm bunların yanı sıra Kâbil, tarihte Hinduizm ve Budizm'in önemli bir şehridir. Şehir çevresindeki kırsal bölgelerde bulunan ibadet yerleri ve dinî kalıntılar, bunu ispatlar niteliktedir. Muhammed Terzi Bey tarafından bu kalıntıların çıkarılması için Fransız arkeologlarla 1922 yılında otuz senelik bir anlaşma yapılmıştır. 1952 yılında bu anlaşma tekrarlanmıştır. Şehir etrafında çıkarılan eserlerin sergilenmesi için 1931'de Kâbil Müzesi kurulmuştur. Helen ve Kuşan dönemlerinden kalma eserlerin yanı sıra Budizm ve Hinduizm dinlerine ait eserlerin sergilendiği müze, Taliban tarafından yıkılmış, içindeki eserlerse tahrip edilmiştir. Müze 2005 yılında tekrar açılmıştır.⁸³

Günümüz

2020-2021 tahminlerine göre Kâbil'in nüfusu 5.204.667'dir.⁸⁴ Peştun, Tacik ve

78 Dupree, *Afghanistan*, s. 97; Wahab-Youngerman, s. 25-26.

79 Vigne, s. 169-170

80 Dupree, *Afghanistan*, s. 218.

81 Wahab-Youngerman, s. 27, 86, 93.

82 Wahab-Youngerman, s. 27; Foltz, s. 23.

83 Dupree, *Afghanistan*, s. 305, 309; Wahab- Youngerman, s. 29, 109.

84 *Estimated Population of Afghanistan 2020-2021*, s. 8.

Hezare şehirde çoğunluk olan etnik unsurlardır.⁸⁵ Ülke genelinde 1992-2002 tarihleri arasında yaşanan olumsuz olaylar, Afganistan ve Kâbil genelinde büyük göçlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durum, Kâbil’de demografinin 10-20 yıllık kısa bir süreçte büyük değişimler yaşamasına neden olmuştur. 1992 öncesinde şehirde mütevazı bir azınlık oluşturan Yahudiler, Sihler ve Hindular, süreç içerisinde Kâbil’i terk etmek zorunda kalmışlardır.⁸⁶ 2002 sonrası bu azınlıkların Kâbil’deki sayısı önemli ölçüde azalmıştır. 2002 sonrası Kâbil’e yurtiçinden ve yurtdışından büyük göçler olmuştur. Afganistan’ın çeşitli noktalarından yurtdışına kaçmak zorunda kalan Afganistanlılar savaş sonrası memleketleri yerine temel ihtiyaçlar ve güvenlik nedeniyle Kâbil’e yerleşmişlerdir.⁸⁷ Günümüzde Kâbil, Afganistan’ın en kalabalık şehridir.

Ülkenin en gelişmiş şehri olan Kâbil, iş imkânları nedeniyle yurtiçi göç alan bir kenttir. Bunun nedeni ise ülke standartlarının üstünde bir ulaşım altyapısına sahip olmasıdır. Bu duruma şehrin ülke içinde nispeten daha güvenli olması nedeniyle sanayi ve ziraat ürünlerinin üretiminin ve daha çok lojistiğinin merkezi olması ana etkindir. Ülkede para birimi Afgani (AFN) olmasına rağmen piyasada dolar tedavülü bir gerçektir.⁸⁸

Kâbil’deki en eski üniversite 1932’de açılan Kâbil Üniversitesi’dir. Bunun yanında Şehirde onu aşkın üniversite bulunmaktadır. Bunların içerisinde Afganistan Amerikan Üniversitesi de bulunmaktadır. Afganistan’daki üniversitelerin büyük oranda Kâbil’de toplanmasının en önemli nedeni güvenlik ve imkânların fazlalığıdır.

85 Wahab-Youngerman, s. 15, Lee, s. 20.

86 Wahab-Youngerman, s. 19.

87 Wahab-Youngerman, s. 265.

88 Wahab-Youngerman, s. 2, 27, 262.

Kaynakça

- Aka, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamani (1405-1447)*, Ankara, TTK, 1994.
- Akseer, Tabassum vd. (ed.), *Afghanistan in 2019: A Survey of the Afghan People*, Asia Foundation, 2019.
- Arnold, T. W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Ankara, Akçağ, 2. Baskı, 1982.
- Babür, *Babürnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1985.
- Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, 1. Cilt, Ankara, TTK, 1987.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, 2. Cilt, Ankara, TTK, 1947.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, 3. Cilt, Ankara, TTK, 1950.
- Belâzûrî, *Futuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, 1987.
- Bîrûnî, *Tahkiku ma li'l-Hind*, çev. Kıvameddin Burslan, ed. Ali İhsan Yitik, Ankara, TTK, 2. Baskı, 2018.
- Bosworth, C. E. (ed.), *Hududu'l-Âlem*, çev. V. Minorsky, Cambridge, Cambridge University Press, 2. Basım, 1982.
- Bosworth, C. Edmund, "Ghazna", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Leiden, Brill, 2007a, s. 146-148.
- Bosworth, C.E., "Kabul", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. E. Bosworth, Leiden, Brill, 2007b, s. 256.
- Chandra, Satish, *History of Medieval India*, Delhi, Orient BlackSwan, 2007.
- Dupree, L. vd. "The Khosh Tapa Hoard From North Afghanistan", *Archaeology*, Ocak 1971, Cilt: 24, Sayı: 1, s. 28-34.
- Dupree, Louis, *Afghanistan*, New Jersey, Princeton University Press, 3. Baskı, 1980.
- Ebu'l-Fazl Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, ed. Hicabi Kırılancık, Ankara, TTK, 2019.
- Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldan*, Paris, Daru Sâdır, 1840.
- Estimated Population of Afghanistan 2020-2021*, Kabul: National Statistics and Information Authority (NSIA), Haziran 2020. <https://nsia.gov.af/library> (5.12.2020)
- Foltz, Richard C., *Mughal India and Central Asia*, Oxford, Oxford University Press.

Habib, Irfan vd. (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Hopkins, B. D., *The Making of Modern Afghanistan*, London, Palgrave MacMillan, 1. Baskı, 2008.

İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Yakut, 1-2. Cilt, İstanbul, YKY, 2. Baskı, 2004.

İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe, 2. Baskı, 2017.

İstahrî, *Mesaliku'l-Memalik*, Leiden, Brill, 1927.

Le Strange, G., *The Land of Eastern Caliphate*, Cambridge, Cambridge University Press, 1905.

Lee, Jonathan L., *Afghanistan: A History From 1260 to the Present*, London, Reaktion Books, 1. Baskı, 2018.

Merçil, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da bir Türk Devleti: Gazneliler*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 1. Baskı, 2014.

Nuruiddin Cihangir Şah, *Tarih-i Selim Şah*, çev. Nevres-i Kadîm, ed. Fahri Unan, Ankara, TTK, 2013.

Pusalkar, A. D., "Aryan Settlements in India", *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age*, Mumbai, Bhavan's Book University, 2017.

Roux, Jean-Paul, *Babür: Büyük Moğolların Tarihi*, İstanbul, Dergâh, 1. Baskı, 2018.

Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, İstanbul, Kronik, 1. Baskı, 2019.

State of Afghan Cities, 1-2. Cilt, Kabul, Kabul Municipality, Government of Islamic Republic of Afghanistan, Ministry of Urban Development Affairs, 2015.

Vigne, G. T., *Personal Narrative of a Visit to Ghuzni, Kabul and Afghanistan*, London, Whitaker & Co., 1840.

Wahab, Shaista- Barry Youngerman, *A Brief History of Afghanistan*, New York, Facts on File, 2. Baskı, 2010.

Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4. Cilt, Beyrut, Daru Sâdır, 1977.

Nakş-i Cihan Meydanı

İSFAHAN

Nurullah YAZAR*

Giriş

İsfahan, İran platosunun en önemli akarsularından birisi olan Zâyenderûd Nehri kenarında 1550 m yüksekliğindeki geniş bir yaylada inşa edilmiştir. Coğrafi konum olarak Cibâl bölgesinin¹ güney sınırı² kabul edilir. İsfahan; temiz havası³, pek çok meyve ve sebze türünün yetiştiği verimli toprakları⁴ ve sularının yumuşaklığı nedeniyle kurulduğu dönemden itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuştur.

İsfahan, sahip olduğu özellikleri sayesinde, güneyde ve batıda bulunan geniş çöller, kuzeydeki stepleri veya güneydeki dağları geçerek şehre gelenler üzerinde büyük bir hayranlık uyandırmıştır.⁵

Şehrin kurulduğu alan, ılıman iklimi ile dört mevsimin en güzel şekilde yaşandığı, rakımı çok yüksek olmayan bir yer olarak tarif edilmektedir.⁶ İsfahan'da kışlar genel-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, nurullah_yazar@hotmail.com

1 İsfahan, Zencân, Kazvîn, Hemedân, Dinever, Kirmânşâh ve Rey'i içerisine alan bölgedir. Bkz. Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut, 1979, II, 99.

2 Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa*, Matbuatu Daru'l-Kütübil Mısıriyye, Kahire, 1922, IV, 365.

3 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 207.

4 Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, Dâru Sadır, ts., s. 296.

5 İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi'l-Tarih*, Beyrut, 1966, X, 315.

6 Âvî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş., s. 20.

likle soğuk ve yağışlı, diğer mevsimler ise sıcak ve kurak geçer. Ancak nem oranının düşük olması sebebiyle hava rahatsız edici şekilde bunaltıcı değildir.⁷

İsfahan, çok sayıda dağlık bölümden oluşmaktadır. Nitekim dağlarının fazlalığı sebebiyle İsfahan, Fars bölgesinin dağlık kısmı olarak nitelendirilmektedir.⁸ Soffe Dağı, Eşkheran Dağı⁹, zengin sürme yataklarına sahip Demavend Dağı¹⁰, Cîlû Dağı¹¹ ve Gamdâr bölgesinde bulunan Dinârat Dağı¹² İsfahan'ın dağlarıdır.

İsfahan, akarsular açısından zengin sayılabilecek bir bölgede kurulmuştur. Bu özelliği, şehirde su sıkıntısı yaşanmamasına ve tarımın daha kolay yapılmasına yol açmıştır. Şehrin en önemli su kaynağı Bahtiyarî Dağı'nın kuzeydoğusundaki Ruveydeşt¹³ köyünden doğan Zâyenderûd Nehri'dir. Nehrin doğduğu yere Çeşme-i Cânân adı verilir.¹⁴ Nehir, batıdan doğuya doğru ilerler. Net uzunluğunu 270 km, kıvrımları ile birlikte ise 360 ila 420 km arasında ölçülmektedir. Genişliği doğduğu yerde 10 ila 20 m arasında, şehir merkezinde ise 100 ila 300 m arasında değişmektedir.¹⁵ İsfahan'da akarsuların yanı sıra birçok kaynak suyu da mevcuttur. Bunlardan bir kısmı içilebilirken bir kısmı ise sadece sulama amaçlı kullanılmaktadır.

Kuruluş tarihi hakkında net bir bilgi bulunmayan İsfahan, İran coğrafyasının en eski şehridir.¹⁶ Hatta şehrin tarihi ile İran'ın tarihi eş zamanlı olarak görülmektedir.¹⁷ İsfahan, sahip olduğu köklü geçmiş sayesinde tarih boyunca, İran'da kurulan birçok devletin ya başkenti ya da en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bu durumu hazırlayan sebeplerin en önemlilerinden biri, Asya'dan Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa'ya giden güzergâhta yer almasıdır. Ayrıca, Zâyenderûd Nehri gibi önemli bir akarsuyun İsfahan'ın içinden geçmesi şehri yaşamak için daha tercih edilebilir kılmıştır. Sahip olduğu bu özellikler sebebiyle, tarih boyunca Cibâl bölgesinin en büyük ve en bayındır şehri olarak kabul edilmiştir. Şehrin güzelliklerini övmek adına, İsfahan'da geçirecek 24 saatin iki yıllık tedaviye eşit olduğu rivayet edilir. Emevîlerin Irak genel valisi Haccac b. Yusuf (ö. 714), İsfahan'ı “taşları sürme, sinekleri arı ve otları safran (zâferân)” diye tarif etmiştir.

7 Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, *Kitâbu Nüzhetu'l-Kulûb: el-Makaletü's-Sâliye*, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993, s. 48; Âvî, s. 9.

8 İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Yusuf Hâdi, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996, s. 392; Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 207.

9 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 191.

10 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 205.

11 *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340hş., s. 32.

12 Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitabu Mehâsin-i İsfahan*, nşr. Seyyid Celaleddin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, ts., s. 19; Âvî, s. 41.

13 İbn Hurdâzbîh, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Leiden, 1889, s. 20. Bir diğer rivayette Benâkân. Bkz. Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 299.

14 Mâferrûhî, s. 48; Âvî, s. 47.

15 Lütfullah Hünerfer, *Âşinâ-yı bâ Şehri Târîhi İsfahan*, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373hş., s. 27.

16 Lütfullah Hünerfer, *Râhnümâ-yi İsfahan*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994, s. 25.

17 Hünerfer, *Âşinâ*, s. 1.

İsfahan'ı ifade etmek için farklı kaynaklarda Gâbâ, Gâbe, Gâben, Gâbeyan, Gey¹⁸, Ceyy¹⁹, Aspahân²⁰, Esbahan²¹, İspahan²², Sibâhân²³, İsbahân²⁴, Sipâhân²⁵, İsfahan²⁶, Aspahan²⁷, Aspadana²⁸ isimleri kullanılmıştır. Esasen bu farklı isimlerin büyük çoğunluğu dillerdeki yazım ve telaffuz farklarından kaynaklanmaktadır.²⁹ Özellikle “f” harfi ile “b” harfi değişmiştir.³⁰ Zira her ikisi de dudak harfidir. Dudak harfleri arasındaki değişim Farsçada sık rastlanmaktadır. Farsların şehre “f” ile Esfahan veya İsfahan; Arapların “b” ile Esbahan veya İsbahan dedikleri kaydedilmiştir.³¹

İsfahan isminin anlamı veya nereden türediği hakkında kaynaklarımızda farklı görüşler vardır. Bu görüşleri maddeler hâlinde sıralayacak olursak:

Şehre, Hz. Nuh'un soyundan gelen İsfahan b. Felluc'a nispeten bu isim verilmiştir. Bununla birlikte, bu kişinin Hz. Nuh'un oğullarından Yasef'in mi yoksa Sam'ın mı soyundan geldiği hakkında iki farklı görüş vardır.³²

Şehri inşa eden kişi İsfahan b. Nûh'tur. Bu yüzden bölgeye İsfahan denilmiştir.³³

İsfahan kelimesi, ordu anlamındaki “isbeh” ve işaret sıfatı olan “hân” kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır.³⁴ Dolayısıyla bir garnizondur.

İsfahan, birleşik bir isimdir. “esb” Farsça ülke; “hân” ise süvari anlamına gelmektedir ve birleşik bir isim olarak Esbehân, süvarilerin ülkesi veya süvariler anlamına gelmektedir.³⁵

18 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27; Kemal Özkurt, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Doktora Tezi, Van, 2005. s. 10.

19 Mirza Bala, “İsfahan”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, V/II, 1068.

20 Mirza Bala, “İsfahan”, *İA*, V/II, 1068.

21 Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Fevâze, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, s. 93; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 206.

22 *Hudûdu'l-Âlem*, s. 136.

23 *Hudûdu'l-Âlem*, s. 31

24 Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 707, Ankara, 1987, s. 308.

25 *Hudûdu'l-Âlem*, s. 31.

26 Hamdullah Müstevfî, *Nizhetü'l-kulub*, s. 9.

27 Mirza Bala, “İsfahan”, *İA*, V/II, 1068; Heinz Gaube, *The City in The Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi vdd, Brill, 2008, s. 163.

28 Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

29 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.

30 Kalkaşandî, IV, 365.

31 Nevevî, Ebû Zekerîyya Muihyiddin b. Şeref, *Tehzibu'l-esmâ ve'l-lugât, İdaretü'l-Tıbaati'l-Müniriyye*, Kahire, ts., III, 18.

32 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 206.

33 Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, (900/1395), *er-Ravzü'l-mi'tar fi haberi'l-aktar*, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975, s. 43.

34 el-Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed Ebû Ebeyd el-Endülüsî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403h., I, 163.

35 el-Bekrî, I, 163.

Şehrin ismi Farsçada at anlamına gelen “esb” ve çoğul eki olan “an”ın birleşmesiyle meydana gelmiş ve athılar demektir.³⁶

“İsbehan” ordu demektir³⁷ ve Fars, Kirman, Ahvaz bölgelerinin³⁸ askerlerinin burada toplanmalarından dolayı bu isimle anılmıştır.³⁹

“Esbehân” kelimesinin kökeni “esbâh”tır. Bu kelime, her ikisinin de yaptığı iş koruma fiili olduğu için hem ordu hem de köpek anlamına gelir. Bu sebeple köpek kelimesi alaycı bir üslupla esbâh olarak da isimlendirilir. Şehir, askerî merkez olduğundan bu ismi almıştır.⁴⁰ Bununla birlikte şehirde köpeklerin çok olması dolayısıyla bu adı aldığı görüşü de bulunmaktadır.⁴¹

Son olarak, şehrin isminin “Allah’ın ordusu” anlamına geldiğini söyleyenler de bulunmaktadır.⁴²

İsfahan’ın anlamına dair rivayetlerin çoğunun bir şekilde silahlı güce atıfta bulunması, kurulduğu günden itibaren bölgenin askerî bir üs olduğu ve isminin buradan geldiğini düşündürmektedir. Esasen savaşa çıkmadan önce Sâsânî ordusunun İsfahan’da toplanması⁴³ da bu tezi destekler niteliktedir.

Siyasi Tarih

Kayıt altına alınan tarihi Elamlılara kadar uzanan İsfahan, daha sonraları Anzan Devleti’nin hâkimiyetine geçti.⁴⁴ Perslerin egemenliğinde İsfahan, ülkenin en önemli şehirlerden biri ve yöneticilerin yaşadıkları yer hâline geldi.⁴⁵

Pişdadî hükümdarı Efrasiyab tarafından bütün İran şehirleri ile birlikte harap edilen şehir⁴⁶, daha sonra Keyanîlerin hâkimiyetine girmiştir.⁴⁷ İlk Keyanî hükümdarı Keykubad’ın İsfahan’ı başkent seçmesi⁴⁸ şehrin kalkınmasına ve nüfusunun artmasına sebep olmuştur. Özellikle soylular ikametleri için burayı tercih etmiştir.⁴⁹ Nüfusun artması ve yeni yerleşim alanlarının inşası ile İsfahan, büyük bir şehir hâline gelmiştir.⁵⁰

36 Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 207.

37 İbn Hallikan, Ebu’l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatu’l-A’yan ve Enbâu Ebnâi’z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut, ts., I, 92.

38 İbn Hallikan, I, 92.

39 İbn Hallikan, I, 92.

40 Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 207.

41 Ziya Süktün, *Farsça Türkçe Lügat, Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*, İstanbul, 1984, I, 129.

42 Yâkût, *Mu’cemu’l-buldân*, I, 207

43 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 28.

44 Mirza Bala, “İsfahan”, *İA*, V/II, 1068.

45 Özkurt, s. 10.

46 Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak İsfahani, Ma’rifetü’s-Sahabe, thk. Adil b. Yusuf el-Azâzi, Riyad, 1419/1998, I, 34.

47 Âvî, s. 16.

48 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu’l-kulûb*, s. 48.

49 Hünerfer, *Âşinâ*, s. 1.

50 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu’l-kulûb*, s. 48.

İsfahan, İskender'in ölümünün ardından Mülûkü't-Tevâif diye bilinen⁵¹ Partların (Arsakiler/Eşkânîler) egemenliğine girmiştir.⁵² Bu dönemde İsfahan'ı elinde bulunduran, bölgenin lideri konumundadır.⁵³ İsfahan, Sâsânî hükümdarı Erdeşir Bâbekan tarafından ele geçirildikten sonra⁵⁴ Müslümanların fethine kadar bu hanedanın kontrolü altında kalmıştır. Mezkûr dönemde İsfahan; yönetim merkezi, İranlı yedi büyük ailenin ikametgâhı⁵⁵ ve savaşa çıkmadan önce Sâsânî ordusunun toplanma yeridir.⁵⁶

Sâsânîler döneminde Firuz b. Yezdigerd, İsfahan'ı ülkesinin başkenti yapmak istemişse de İmparator'un ani ölümü bu tercihin hayata geçirilmesini engellemiştir.⁵⁷ Oğlu Kiyad b. Firuz da ülkesi içerisinde en yaşanabilir şehrin bulunması için emir vermiş ve onun karşısına İsfahan çıkmıştır.⁵⁸ İsfahan'ın, Saruyye Kalesi'nin⁵⁹ duvarlarındaki Yunanca yazılardan hareketle, siyasal olarak olmasa da kültürel anlamda Sâsânî İmparatorluğu'nun başkenti olduğu yorumu yapılmıştır.⁶⁰

Müslümanların Fars coğrafyasında gerçekleştirdikleri fetihler sırasında ikinci halife Hz. Ömer, önce Azerbaycan'ın mı yoksa İsfahan'ın mı fethedilmesi hususunda, bölgeyi iyi tanıyan Sâsânîlerin eski komutanlarından Hürmüzân ile istişare yaptığında Hürmüzân, İsfahan'ı başa, Azerbaycan'ı ise kanatlara benzetmiş ve önce İsfahan'ın alınmasını tavsiye etmiştir.⁶¹ Bu niteleme, İsfahan'ın VII. yüzyılda siyasal, askerî, ekonomik vb. açılardan sahip olduğu değeri göstermesi bakımından önemlidir.

İsfahan'ın kim tarafından ve hangi yıl fethedilerek İslam Devleti'nin topraklarına katıldığı hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir.⁶² Fetih yılı olarak h. 19⁶³, h. 20⁶⁴ ve h. 23⁶⁵ yılları kaydedilmiştir. Halife b. Hayyat ise İsfahan'ın fethinden h. 29. yıl başlığı altında⁶⁶ bahsetmiştir. Şehrin fatihi olarak da Ebû Musa el-Eş'arî⁶⁷, Abdul-

51 İbnü'l-Esîr, I, 293vd.

52 İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecâribu'l-Ümem*, tahkik Ebû'l-Kâsım İmamî, Suruş, Tahran, 1379hş., I, 105.

53 İbnü'l-Esîr, I, 293vdd.

54 Yakubî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târihu'l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut, I, 159.

55 Özkurt, s. 10.

56 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 28.

57 Mâferrûhî, s. 7-8; Âvî, s. 18-20.

58 Âvî, s. 20.

59 Pişdadî hükümdân Tahmures zamanında inşa edilmiştir. Bkz. İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, ed. Reynold Alleyne Nicholson, Guy le Strange, Cambridge University Press, London, 1921, s. 29.

60 David Durand Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, New York, 2010. s. 47.

61 Belâzurî, s. 300.

62 İsfahan'ın fethi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Nuaym, I, 40-51.

63 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 209.

64 Ebû Nuaym, I, 40.

65 Belâzurî, s. 308-309; İbnü'l-Fakîh, s. 529.

66 Halife b. Hayyat, s. 93.

67 Halife b. Hayyat, s. 93; Belâzurî, s. 308-309.

lah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî⁶⁸, Abdullah b. Abdullah b. I'tban⁶⁹, Sarûye b. Zenîm⁷⁰, Osman b. Ebi'l-As⁷¹ ve Numân b. Mukarrin⁷² isimleri nakledilmektedir.

İsfahan'ın fatihi ve fetih yılı hakkındaki ihtilaflar, rivayetin geldiği kaynakların farklılıkları sebebiyledir. Küfeliler şehrin 640 yılında Abdullah b. I'tban tarafından, Basralılar 644 yılında Ebû Musa tarafından fethedildiğini kaydederler.⁷³

Emevîler döneminde hilafet merkezine karşı giriştikleri mücadelelerde başarısız olan Haricîlerin sığındıkları şehirler arasında⁷⁴ yer alan İsfahan, Abbâsîlerin kontrolü altında da önemini korumuştur. 767-768 senesinde rahatsızlanan ve hastalığının sebebi olarak Bağdat'ın havasının kendisine iyi gelmemesi gösteren Halife Mansûr, ikameti için yeni bir yer aramaya başlar. Neticede Irak ve Horasan'ın en büyük şehri⁷⁵ İsfahan'ı seçen Halife, Zâyenderûd Nehri'nin yakınında kendisi için bir yer inşa etmesini emretmiştir⁷⁶. Halife'nin emri doğrultusunda Hûşniyân köyünde bir saray ve maksureli bir mescid inşa edilir. Ayrıca şehrin etrafı surlarla çevrilir⁷⁷. Ancak daha sonra iyileşen Halife, bu planından vazgeçerek Bağdat'ta kalmıştır.⁷⁸

Abbâsî halifelerinin İsfahan'a olan ilgisi bununla sınırlı kalmamıştır. Halife Mütevekkil de hilafet merkezini Bağdat'tan İsfahan'a nakletmek istemiş, bu amaca yönelik olarak mimar ve mühendislerini İsfahan'a gönderip sarayının yapılacağı yeri tespit ettirmiştir. Ancak durumdan haberdar olan Bağdat'ın ileri gelenleri birtakım hilelerle projenin hayata geçmesini engellemiştir.⁷⁹

Abbâsî halifelerinden Mu'tez-Billah döneminde Musa b. Boğa'nın Taberistan bölgesindeki Şii isyanını bastırmak için düzenlediği sefer sırasında (861) İsfahan'da çıkan bir ayaklanma, şehrin yeniden kontrol altına alınmasını zorunlu hâle getirmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından isyancıların sürgüne gönderilmesi sebebiyle şehir nüfusunda kayda değer bir azalma meydana gelmiştir.⁸⁰

İsfahan, Abbâsîlerin zayıflamaya ve siyasi etkinliğini kaybetmeye başladığı X. yüzyıldan itibaren, İran'da kurulan mahallî hanedanların birbirleriyle mücadelelerinin mer-

68 İbnü'l-Fakîh, s. 529.

69 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 209.

70 Halife b. Hayyat, s. 93.

71 Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, şehrin üç aylık bir kuşatmanın ardından fethedildiğini kaydetmektedir. bkz. *el-Bed' ve'l-tarih*, V, 183.

72 İbnü'l-Esîr, III, 19.

73 A.K.S. Lambton ve J. Sourdel-Thomine, "İsfahan", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. E. Bosworth, Brill, 2007, s. 170.

74 İbnü'l-Esîr, IV, 200, 282.

75 *Mücmelü'l-Tevârih ve'l-Kısas*, tahkik Meliku's-Şu'ara Behâr, Tahran, ts. s. 525.

76 Âvî, s. 20.

77 *Mücmelü'l-tevârih ve'l-kısas*, s. 523.

78 Âvî, s. 20.

79 Guedy, s. 47.

80 Mirza Bala, "İsfahan", *IA*, V/II, 1068.

kezlerinden biri hâline gelmiştir. Bu dönemde Abdulaziz b. Dülef b. Ebî Dülef zamanında Düleflerin hâkimiyetinde olan İsfahan⁸¹, daha sonra Saffârilere ve kısa bir süre için Samanîlerin egemenliğine girmiştir. Ardından Ziyârîlerin kurucusu Merdâvîc b. Ziyâr, İsfahan'da sultanlığını ilan etmiştir⁸². Ziyârîlerin akabinde ise aslen Deylemlilerden olan Alî b. Büveyh 2 Kasım 933 günü şehirdeki Büveyhî hâkimiyetini başlatmıştır.⁸³ Bu hanedan, Arap fetihleri sonrasında İsfahan'a hâkim olan ilk yerli hanedandır. İsfahan'ı kendisine merkez yapan Ruknüddevle Hasan b. Büveyh, 935 yılından itibaren uzun bir süre burada yaşamış ve pek çok imar faaliyetinde bulunmuştur.⁸⁴

İsfahan, Büveyhîler döneminde hanedanın Rey emirine bağlıdır. X. yüzyılın sonuna gelindiğinde şehir, Deylemlilerden bir emir olan ve tarihte İbn Kâkaveyh⁸⁵ olarak bilinen Alauddevle Muhammed b. Rüstem Düşmanziyar'a (1008-1041-42) ikta edilir. O da Rey'de bulunan emirin güçsüzlüğünden istifade ederek İsfahan'ın başkenti olduğu yarı bağımsız Kâkuyîler Devleti'ni kurar.⁸⁶ Ancak şehir bir süre sonra Gazneli Mahmud tarafından Gaznelilerin topraklarına katılır. İleride Gazneli Mahmud'un ölümünü fırsat bilen Alauddevle Kâkaveyh, burada yeniden kendi yönetimini sağlar.⁸⁷ Şehir, 1030 yılında ise Gazneli Sultan Mesud⁸⁸ tarafından saldırıya uğramıştır. Sultan Mesud şehre girdiğinde büyük bir katliam yapmış ve içlerinde camiye sığınanların da olduğu yaklaşık 5000 kişiyi kılıçtan geçirmiştir.⁸⁹ Ayrıca 1031 yılında yaşanan veba salgınında İsfahan'da yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür.⁹⁰

Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde İsfahan, sahip olduğu siyasi, iktisadi ve coğrafi birçok özellikten dolayı Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgelerinin kavşak noktası olarak nitelendirilen bir bölgedir.⁹¹ Şehir bu esnada Büveyhîlere bağlı Kâkuyîler Devleti'nin merkezi konumundadır.

Tuğrul Bey, 1050 yılının mayıs-haziran aylarında İsfahan'ı kuşatma altına alır. Kuşatma sırasında şehirde tarım yapılamamasından dolayı yiyecek sıkıntısı baş göstermiştir. Kısa süre içerisinde var olan temel ihtiyaç maddelerinin de tükenmesi, İsfahan'da

81 İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saïd ez-Zahirî, Cemheretu Ensâbi'l-Arab, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 313.

82 İbnü'l-Esîr, VIII, 229.

83 Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, 1069.

84 Osman G. Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 499.

85 "Kakaveyh" onların dilinde dayı demektir ve Mecduddevle b. Büveyh'in dayısının oğlu olduğu için bu ismi almıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, IX, 495.

86 C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1968, V, 37; Guedy, s. 31.

87 Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, XXII, 499.

88 C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", V, 38.

89 İbnü'l-Esîr, IX, 398-399.

90 İbnü'l-Esîr, IX, 426.

91 İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, *Suretu'l-Arz*, Matbaatu Beril, Leyden, 1939, s. 362.

yaşam koşullarını iyice ağırlaştırır.⁹² Yaklaşık bir sene süren kuşatmanın ardından,⁹³ 1051 yılının mayıs ayında şehir Selçukluların kontrolüne geçer.⁹⁴

Melikşah döneminde devletin başkenti konumuna gelen İsfahan, devrin en müreffeh ve mamur şehri hâline gelmiştir. Sahip olunan tüm imkânların birleşme noktası İsfahan'da, Melikşah döneminde büyük bir kalkınma ve yapılanma gerçekleşmiştir. Bunun neticesinde şehir, Bağdat'tan sonra dönemin en büyük ve en modern şehirlerinden birine dönüşmüştür.⁹⁵ Bununla birlikte, Melikşah'ın kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtına kimin geçeceğini belirlemeden vefat etmesi,⁹⁶ devlet yönetiminde otorite zafiyetine yol açmıştır. Ondan sonra taht üzerinde hak sahibi olan meliklerin yaşlarının küçük olması,⁹⁷ askerî ve mülkî idarecilerin kendi menfaatlerini öne çıkarmaları ve bu bağlamda sürekli taraf değiştirmeleri bu zafiyetin sebepleri arasında değerlendirilebilir. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'ni derinden etkileyecek karışıklıklar ve taht mücadelelerinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

Devletin içine düşmüş olduğu bu siyasi istikrarsızlıktan en çok etkilenen şehir, hiç şüphesiz İsfahan'dır. Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın yolu başkent İsfahan'a hâkim olmaktan geçmektedir.⁹⁸ Dolayısıyla Selçuklu tahtına oturmayı planlayan herkes planlarını İsfahan üzerine kurmuştur. Netice itibarıyla şehir, ilk andan itibaren yaşanan taht mücadelelerinin merkezinde yer almıştır. Yaşanan siyasi boşluğu kendilerine fırsat bilen Bâtınîlerin topluma saldırdığı korkular da bu duruma eklenince İsfahan, yaşanılması son derece zor bir şehir hâline gelmiştir.

İsfahan; Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentliğini sürdürür. Muhammed Tapar'dan sonra tahta geçen Sencer ise kendisine başkent olarak meliklik döneminden beri yaşadığı Merv şehrini seçmiştir. Bu tercihin İsfahan'a yansımaları, şehrin hem başkentliği kaybetmesi hem de Büyük Selçuklu hâkimiyetinden çıkarak Irak Selçuklu Devleti'ne bağlanması şeklinde olmuştur.

İsfahan, İlhanlıların yönetimi altında, merkezi Hemedan şehri olan Irak-ı Acem eyaleti içerisinde yer almaktaydı. XIV. yüzyılın ortalarında İsfahan'a gelen meşhur gezgin İbn Battûta, şehirde meslek gruplarının "kelû" adı verilen bir başkanın riyasetinde loncalar hâlinde örgütlendiklerini kaydetmektedir.

92 Fahreddin Gürgânî, *Vis u Ramin*, tsh. Mücteba Mînovî, Tahran, 1314, s. 23.

93 Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihi'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, *Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi*, Beyrut, 1993, XXX, 8.

94 İbnü'l-Esir, IX, 562-563.

95 Nevevî, III, 18.

96 İbnü'l-Esir, X, 211.

97 Melikşah'ın ardından Selçuklu tahtına geçebilecek dört isim bulunuyordu. Bunlardan Berkyaruk, Muharrem 474/Haziran-Temmuz 1081 (Râvendî, s. 138), Muhammed Tapar, Şâban 474/Ocak-Şubat 1082 (Râvendî, s. 152), Sencer, Recep 479/Ekim-Kasım 1086, Mahmud 479-481/1086-88 doğumlu idi.

98 İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülük ve'l-Ümem, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye*, Haydarâbâd, 1359h., VIII, 293; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara, 2000, s. 141.

İlhanlı sonrası dönemde bir süre İncûlulardan Şeyh Ebû İshak'ın kontrolüne geçen İsfahan, 1357 yılında Muzafferîlerden Mübârizüddin Muhammed'in yeğeni Şah Sultan'ın hâkimiyetine geçmiştir. İsfahan'ın siyasi tarihinde kaydedilen ve şehrin acı hatıraları arasında yer alan bir olay 18 Kasım 1387 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu tarihte Timur'un emriyle yaklaşık 50.000 kişi kılıçtan geçirilmiştir.⁹⁹

İsfahan'ın Timurlu hâkimiyetindeki yılları 1452'de sona ererken şehir Karakoyunluların kontrolüne geçmiştir. Henüz Karakoyunlu döneminin başında gerçekleşen bir isyanın bastırılması esnasında şehir bir kez daha tahrip edilir. Bu tahribatın şehre etkisi o kadar derindir ki yaklaşık yirmi yıl sonra şehri ziyaret eden ve yaşananlar hakkında birinci elden bilgi sahibi olma imkânına erişen Venedikli seyyah Joshaphat Barbaro, isyanın bastırılmasının ardından şehrin nüfusunun yaklaşık 50.000 kişiye düştüğünü, bu sayının ise isyan öncesinin sadece 1/6'sına denk geldiğini kaydetmiştir.

Karakoyunlulardan sonra İsfahan, Akkoyunlu tarafından topraklarına katıldıysa da bu hâkimiyet uzun sürmemiş 1505 yılında şehri kuşatan Şah İsmail, civardaki Şiilerin de yardımıyla şehri ele geçirmiştir. Bu hâkimiyet bir iktidar değişiminden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Nitekim Şah İsmail, mezhep değiştirmeyen Türkmenleri kılıçtan geçirmiştir.

Osmanlı karşısında aldıkları mağlubiyetlerin ardından yeni bir başkent arayışı içerisinde giren Safevîlerin tercihi İsfahan olmuştur. Bu tercih, şehre bir kez daha yenilenme ve büyüme fırsatı vermiştir. İsfahan için günümüzde hâlâ kullanılan "İsfahân nisf-i cihân" (İsfahan dünyanın yarısı) ve "İsfahân nakş-i cihân" (İsfahan dünyanın süsü) sözleri bu döneme aittir.

Safevîler dönemindeki ihtişamın ardından şehir Afganların kontrolüne geçmiştir. 1722 yılında başlayan bu dönemde İsfahanlılar büyük baskılara maruz kalmıştır. Şehri Afganlardan kurtarıp yeniden imar eden isim ise Nadir Şah olmuştur.

İsfahan, I. Dünya Savaşı'nda ilk olarak Bahtiyârî milislerce, ardından da Ruslar ve İngilizlerce, II. Dünya Savaşı'nda ise bir kez daha İngilizler tarafından işgal edilmiştir.

Demografik ve Dinî Yapı

İsfahan'ın ilk sakinlerinin Merv kökenli olduğuna dair bir rivayet mevcuttur.¹⁰⁰ Bununla birlikte İsfahan'ın etnik yapısı sabit kalmamış, sürekli değişim göstermiştir. İsfahan, tarih boyunca birçok farklı hanedanın egemenliğine girmiştir. Hâkim olan devletlerin kendi siyasi hedefleri doğrultusunda uyguladıkları iskân politikaları sonucunda şehir; farklı ırk, dil ve dinlerden insanların ikamet ettiği kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Bu kozmopolit yapı içerisinde toplumsal birliktelikler din, etnik köken, meslektaşlık, hemşerilik gibi ortak paydalar üzerine kurulmuştur.¹⁰¹ Şehrin demografik

99 Hâfız-ı Ebrû, Zeyl-i Câmî' u't-tevârîh, s. 289. Nizâmeddîn-i Şâmî'nin rivayetinde öldürülenlerin sayısı 70.000 olarak kaydedilmekte ve öldürülenlerin kafataslarından kuleler yapıldığı ifade edilmektedir bkz. Zafemâme, s. 126-127.

100 İbnü'l-Fakîh, s. 321.

101 Yakubî, s. 87.

ve dinî yapısı, daha kolay kategorize edilebilme adına Müslümanlar ve gayrimüslimler şeklinde bir tasnife tabi tutulabilir.

İsfahan’da halkın büyük çoğunluğunu şehrin yerlisi olan Farslar oluşturmaktaydı.¹⁰² Bununla birlikte İslam fethiyle başlayan süreçte idarenin sırasıyla Araplar, Deylemliler ve Türklere geçmesi neticesinde şehrin demografik yapısına bu unsurlar da eklenmiştir.

İsfahan’daki Arap varlığı, şehri fetheden İslam ordusunun öncü birliklerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays’ın Teymere bölgesine yerleşmesiyle başlamıştır.¹⁰³ İsfahan’a yerleşen Araplar genellikle, başta şehrin fethi sırasında olmak üzere Sâsânî toprakları ve Horasan bölgesinin fethinde yer alan kabilelere mensupturlar. Ayrıca Kûfe ve Basra’dan gelerek şehre yerleşenler de İsfahan’daki Arap nüfusunu oluşturmuştur.¹⁰⁴

Türklerin İsfahan’daki varlığının hissedilmeye başlanması Sultan Gazneli Mahmud’un 1030 yılında yaklaşık 2000 çadırlık bir Türk grubunu İsfahan’a yerleştirmesiyle gerçekleşmiştir.¹⁰⁵

İsfahan’da Şiilik erken dönemlerden itibaren taraftar bulmuştur. Hemdân kabilesinin önde gelen isimlerinden olan ve Hz. Ali döneminde İsfahan, Rey ve Hemedan valiliğini yürüten Yezid b. Kays (ö. 37) İsfahan’da Hz. Ali taraftarı olarak tanımlanan ilk isimdir. X. yüzyılda şehirde Şii Büveyhîlerin de etkisiyle On İki İmam Şiiliği yaygınlık kazanmıştır.¹⁰⁶ Buna mukabil Selçuklularla başlayıp Safevîlere kadar devam eden süreçte Şii unsurların şehirdeki etkinliğini kaybettiği görülmektedir. Bu nedendir ki şehir, devrin önemli Sünni merkezleri arasında zikredilmektedir.

Sünnilik içerisinde de şehirde XI. yüzyılın ortalarına kadar Hanbelilik en yaygın mezhep konumundaydı. Bunda İsfahan’da kadılık görevini yürüten İmam Hanbel’in büyük oğlu Salih (ö. 880), onun vefatının ardından da oğulları Ahmet ve Zübeyr’in etkisi yadsınamaz.¹⁰⁷ Bununla birlikte Hanbeliliğin geniş kitlelerce kabulündeki en önemli pay, dedesi İbn Hanbel’in öğrencisi, kendisi de ömrünün yaklaşık 40 yılını ilim seyahatlerinde geçirecek devrin birçok önemli âliminden ders alan Muhammed b. İshak İbn Mende’ye aittir. O ve çocukları Ebû’l-Kâsım, Ebû’l-Amr ve torunu Ebû Zekerriyya İsfahan’da Hanbelilerin liderliğini üstlenerek şehrin entelektüel yaşamında etkin olan birçok ismin yetişmesine katkıda bulunmuşlardır. Onların etkinliği, bölge şehirlerindeki en kalabalık Hanbeli nüfusunu, Bağdat dâhil olmak üzere, İsfahan’da oluşmasını sağlamıştır.¹⁰⁸

102 Yakubî, s. 86.

103 Kummî, Hasan b. Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Kum*, trc. Hasan b. Ali b. Hasan Abdulmelik Kumî, tahkik Seyyid Celaleddin Tahranî, Tahran, 1361hş., s. 24.

104 Yakubî, s. 50.

105 İbnü’l-İbrî, Ebu’l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, *Târihi Muhtasarü’l-Düvel*, thk. Entün Sâlihânî, Daru’ş-Şark, Beyrut, 1992, s. 180.

106 Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, *Tarih-i Teşeyyü’-i İsfahan*, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran, 1374hş., s. 112.

107 Guedy, s. 36.

108 Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zeman fi Tarihi’l-Âyan*, yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1968, s. 194.

Büyük Selçuklular hâkimiyetinin ardından İsfahan'ın mezhebî yapısında önemli bir değişim yaşanmıştır. Özellikle Nizâmiye Medresesi'nin de etkisiyle şehirde Hanbelilik etkinliğini kaybetmiş, Şafii öğretiler toplumun çoğunluğunun benimsediği görüşler hâline gelmiştir.¹⁰⁹

İsfahan'a yerleşen Arapların büyük çoğunluğunun Ebû Hanife'nin şehri Kûfe'nin yanı sıra Basra'dan buraya gelmeleri¹¹⁰ ve geldikleri coğrafya ile bağlarını koparmaları da Hanefiliğin İsfahan'da yayılmasına zemin hazırlayan sebepler arasında gösterilebilir.¹¹¹ Hanefî öğretileri, Ebû Hanife'nin seçkin talebelerinden, babası Emevîler döneminde İsfahan'ın idarecisi olan ve burada doğan İmam Züfer b. Huzeyl başta olmak üzere Hakem b. Eyyüb, Numan b. Abdüsselam ve Hüseyin b. Hafs gibi isimler vasıtasıyla İsfahan'da kabul görmüştür.¹¹² Büyük Selçuklu hanedanının Hanefî olması ve şehre kendi mezheplerinden bir kadı tayin etmeleri, ayrıca Melikşah'ın tesis ettiği medresede Hanefî fikhinin da öğretilmesi şehirdeki Hanefî sayısının artmasına imkân sağlamıştır.¹¹³

İsfahan'da Şiiğin güç kazanması Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde başlamıştır. Şah İsmail'in İsfahan'ı ele geçirmesi ile başlayan Şii güçlenmesi Safevîlerin şehri başkent ilan etmesiyle zirveye çıkmıştır. İsfahan'ın bu dinî yapısı günümüzde de benzer şekilde devam etmektedir.

Gayrimüslim nüfusa bakıldığında ilk olarak Yahudiler dikkati çekmektedir. Yahudiler, İsfahan'ın en eski sakinlerindendirler. Esasen İran coğrafyasındaki en eski ve en meşhur Yahudi yerleşim yeri İsfahan'dır.¹¹⁴

Yahudilerin İran coğrafyasına gelişi hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bunların en eskisi Bâbil Kralı Buhtu'n-Nasr¹¹⁵ (M.Ö. 605-562) dönemine denk gelir. Buhtu'n-Nasr, M.Ö. 587 yılında Kudüs'ü ele geçirincede burada yaşayan edip ve sanatkârları¹¹⁶ esir ederek¹¹⁷ şehirden çıkarır. Kudüs'ten ayrılan Yahudiler öncesinde yanlarına bir miktar toprak ve su alır, gittikleri bölgelerde ellerindeki örneğe en yakın yeri yaşam alanı olarak belirlemeye çalışırlar.¹¹⁸ Bu arayış onları İsfahan'a kadar getirir. Diğer bir rivayete göre Buhtu'n-Nasr Yahudileri İsfahan'a kadar bizzat getirmiştir.¹¹⁹ Yahudiler şehre geldiklerinde yaklaşık 2700 kişidir.¹²⁰

109 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulüb*, s. 49

110 Yakubî, s. 86.

111 Guedy, s. 35-36.

112 Guedy, s. 35.

113 Hinduşah b. Sencer, *Tecaribü's-Selef*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978, s. 277-278.

114 Walter J. Fischel, "İsfahan: The Story of a Jewish Community in Persia", *The Joshua Starr Memorial Volume: Studies in Jewish History and Philology*, Jewish Social Studies Publications, New York, 1953, s. 111.

115 İbranicce ismi Nebükadrezzar'dır. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 380.

116 Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

117 İbnü'l-Fakîh, Yahudilerin Kudüs'ten kendilerinin kaçtığını aktarmaktadır. Bkz. İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530.

118 İbnü'l-Fakîh, s. 530.

119 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 208; Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.

120 *Mücmelü'l-tevârih ve'l-kısas*, s. 525

Miladi IV. yüzyılın ilk yarısında Sâsânî İmparatoru II. Şapur (310-339) tarafından tehcire zorlanan Yahudilerin de yeni adresleri İsfahan olmuştur.¹²¹ Bir diğer rivayete göre ise Sâsânî imparatoru I. Yezdigerd (399-427), Yahudi olan karısının isteği üzerine İsfahan'da Yahudiler için bir yaşam alanı inşa ettirmiştir.¹²²

XI. yüzyılda bölgede en fazla Yahudinin yaşadığı şehir olarak İsfahan zikredilmiştir.¹²³ XII. yüzyılın meşhur Yahudi seyyahlarından Tudelalı Benjamin İsfahan'daki Yahudilerin sayısını 15.000 olarak kaydetmiştir.¹²⁴ Ancak Tudelalı Benjamin'in bu rakamı şehri görmeden verdiğini göz ardı etmemeliyiz.

Tudelalı Benjamin'den öğrendiğimiz bir diğer önemli bilgi de İran bölgesindeki Yahudilerin hepsi üzerinde önemli bir otoriteye sahip olan Haham Sar Shalom'un İsfahan'da ikamet ettiğine dair kayıdır.¹²⁵ Bu durum şehrin siyasi ve iktisadi öneminden kaynaklanmış olabileceği gibi, burada yaşayan Yahudilerin İran coğrafyasındaki etkinliğinden de ileri gelmiş olabilir.

Büyük Selçuklular döneminde Yahudiler çoğunlukla ticaret ile uğraşmaktaydılar.¹²⁶ Nitekim şehirdeki zengin tüccar ailelerinin büyük çoğunluğu bu millettendi.¹²⁷ Ayrıca Yahudiler ticaretin yanı sıra kasaplık, hacamatçılık, dericilik ve dokumacılık ile de meşgul oluyorlardı.¹²⁸

Son olarak İsfahan'da gayrimüslim nüfusun bir diğer bileşenini de Şah I. Abbas döneminde Azerbaycan'dan getirilerek şehre yerleştirilen Ermeniler teşkil etmektedir. Şah I. Abbas'ın şehre getirdiği Ermeni nüfusu yaklaşık 3.000 hanedir.

Ekonomik Durum

İsfahan'ı önemli kılan özelliklerinden bir diğeri de sahip olduğu ticaret potansiyelidir. Coğrafi konumu, şehirde var olan üretim endüstrisi ve yer altı zenginlikleri gibi unsurlar, İsfahan'da ekonomik kalkınmanın ana faktörlerindedir. İsfahan'ın da sahip olduğu büyük ekonomik potansiyel, kurulduğu dönemden itibaren onu benzerleri içerisinde müstesna bir yere taşımıştır. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan, Musab b. Zübeyr ile olan mücadelesinde Iraklılara mektuplar yazarak onları yanına çekmeye çalışmıştır. Abdülmelik'in haberleştiği herkesin, yapacakları yardıma karşılık İsfahan emirliğini istemesi şehrin sahip olduğu zenginliği göstermesi açısından kayda değerdir.¹²⁹ XI. yüzyılda İsfahan'a gelen Nasır Hüsrev, halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan'dan daha güzel ve mamur bir şehir görmediğini belirtmiştir.¹³⁰

121 Fischel, s. 112.

122 Fischel, s. 112. I. Yezdigerd'in kendisinin Yahudi olduğuna dair rivayet için bkz. Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 65.

123 Himyerî, s. 43.

124 Benjamin of Tudela, *Sefer ha-Massa'ot*, ed. and trans. M.N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela (Critical Text, Translation and Commentary)*, New York: Philipp Feldheim, 1907, s. 58.

125 Benjamin of Tudela, s. 58.

126 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 209.

127 M. Sel., "İspahan", *The Jewish Encyclopedia*, Funk and Wagnalls Company, New York and London. s. 659.

128 Ali Ekber Keczâf, *İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân*, Sâzeman-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1389hş., s. 65.

129 İbnü'l-Esir, IV, 325.

130 Nasır Hüsrev, s. 167.

İsfahan ekonomisini büyüten etkenlerden birisi, batısında Şam ve Halep, doğusunda ise İpek Yolu üzerinde bulunan Semerkant ve Buhara gibi ticaret merkezlerinin olmasıdır. Bu konum, şehri doğu ile batı arasında hem ticaret ürünlerinin hem de ilmi birikimlerin paylaşarak geliştirildiği önemli bir merkez hâline getirmiştir.¹³¹ Ayrıca şehir; Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgelerinden gelen ticaret yollarının kesişme noktasıdır.¹³² Dolayısıyla Basra ve Horasan'dan gelen kervanlar İsfahan'a uğramadan geçmemektedir.¹³³ Bu durum ise İsfahan için sürdürülebilir bir kalkınmayı beraberinde getirmiştir. İsfahan'ın sahip olduğu ticari merkeziyet özelliği, şehrin pazarlarındaki ürün çeşitliliğini artırmış ve farklı coğrafyalardan bol miktarda yabancı ürüne ulaşabilmesini kolaylaştırmıştır.

Orta Çağ boyunca İsfahan'da önemli oranda gelişmiş bir tekstil üretimi yapılmıştır.¹³⁴ Şehirde imal edilen tekstil ürünleri günün şartları içerisinde son derece kaliteli bir düzeye sahiptir. Özellikle ipekli ve pamuklu ürünler diğer şehirlerde üretilenlerle mukayese edilebilecek seviyededir.¹³⁵ Halı ve perde dokumacılığı da İsfahan tekstil sektörünün önemli ürünleri içerisinde yer almaktadır. İsfahan'da üretilen halılar sağlamlığı ile şöhret kazanmıştır.¹³⁶

İsfahan'ın ekonomisine katkı sağlayan önemli iş kollarından biri de el sanatlarıdır. İsfahanlı seramik ustaları gayet başarılıdır. Seramiğin yanı sıra altın-gümüş işlemeciliği ve takı imalatı, ressamlık, çömlekçilik, heykeltıraşlık, alçı işçiliği, hattatlık, taş ustalığı, mimarlık, ağaç oymacılığı ve fildişi işlemeciliği şehirdeki zanaatlar arasında gösterilebilir. El sanatları ürünleri de şehrin ihraç ürünleri arasında özel bir yere sahiptir ve farklı coğrafyalardan alıcı bulabilmiştir.¹³⁷

Ticarî faaliyetlerin yanı sıra ziraî verimliliği ve zengin tarım ürünü yelpazesi de İsfahan ekonomisini kalkındıran bir diğer unsurdur. Toprak ağası anlamına gelen "dihkan" kavramının İsfahan'da yaygın bir şekilde kullanılması ziraî verimlilikten elde edilen ekonomik değerini büyüklüğünü ortaya koymaktadır.

Verimli toprakları, uygun iklimi, Zâyenderûd Nehri'nin sağladığı yeterli sulama imkânı¹³⁸ sayesinde bölgenin en lezzetli tarım ürünleri İsfahan'da üretilmiştir.¹³⁹ Şehrin ovada kurulmuş olan kuzey ve doğu kesimi tarıma elverişli bir iklime sahiptir.¹⁴⁰ Hamdullah Müstevfi'ye göre İsfahan, nar hariç her türlü bitkinin yetişmesine uygun bir yer-

131 Gaube, *Iranian Cities*, s. 163.

132 İbn Havkal, s. 362.

133 Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu'l-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, II. Baskı, Kahire, 1991, s. 389.

134 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 209.

135 İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, ts., s. 177.

136 Kecbâf, s. 66.

137 Kecbâf, s. 66-67.

138 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 216.

139 Âvî, s. 30.

140 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 48; Âvî, s. 9.

dir.¹⁴¹ Bu duruma işaret eden İstahrî'ye göre İsfahan, Cibâl bölgesinin,¹⁴² Hamevî'ye göre ise yeryüzünün en verimli topraklarına sahiptir. Elma, armut, ayva, nektarin, pirinç, pamuk, su kerevizi, şekerpare kayısı, kiraz, üzüm, kavun, karpuz, dut, şeftali, buğday, arpa, bakla, salatalık, patlıcan, mercimek, mısır, nohut, darı, susam, mantar ve kenevir İsfahan'da yetiştirilen geniş tarım ürünü yelpazesi içerisinde sayabileceğimiz ürünler arasındadır.

İlim ve Kültür Hayatı

İsfahan, IX. yüzyıldan itibaren dünyanın önde gelen kültür merkezlerinden biri olarak anılmaya başlamıştır.¹⁴³ Şehre bu özelliği katan unsurlardan birisi Sâmanî hükümdarı Mansûr b. Nuh'a (ö. 976) atfedilen Sıvânü'l-Hikme adlı kütüphanedir. Ancak söz konusu kütüphane içerisindeki kıymetli eserler ile birlikte çıkan yangın sonucunda kül olmuştur. Yanan kitaplar arasında Farabî'ye "Muallimu's-Sânî" denmesine yol açan *et-Ta'limü's-Sânî* adlı eser de bulunmaktadır. İbn Sîna da *eş-Şifâ fi'l-Mantık* adlı eserini İsfahan'da bulunan bu kütüphanede kaleme almıştır.¹⁴⁴ Ayrıca Arap edebiyatı ve tarih alanında değerli eserler kaleme alan Ebu'l-Ferec el-İsfahanî ve hadis, fıkıh, kelam ve tarih alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ebû Nuaym el-İsfahanî gibi isimler de şehrin sahip olduğu ilmî düzeyi göstermek açısından önemli örneklerdir. Nitekim Hamevî, "İsfahan'dan her ilim dalında başka hiçbir yerde olmayacak kadar çok sayıda âlim ve din bilgini çıkmıştır,"¹⁴⁵ sözüyle şehirdeki ilmî hareketliliğin boyutuna vurgu yapmıştır. Onun bu sözünü destekleyen hususlardan birisi de İsfahan'dan "Daru'l-İlim" olarak bahsedilmesidir.¹⁴⁶

İsfahan'daki ilmî ortamın unsurlarını medreseler, kütüphaneler, hangâhlar ile ilim ve edebiyat meclisleri için devrin önde gelen isimlerinin evlerinde ayırdıkları özel salonlar teşkil etmektedir.¹⁴⁷ Ayrıca İsfahan Ulu Camii de şehrin ilmî yapısının önemli bir parçasıdır. Farklı ilim dallarından âlimler hem kendi içlerinde yaptıkları münazaralar hem de oluşturdukları ilim halkaları ile toplumun bilgi düzeyine katkı sağlamışlardır.¹⁴⁸

Şehrin ilmî durumundan bahsederken konu edinilmesi gereken hususlardan birisi de Selçuklular tarafından kurulan Rasathane ve buradaki çalışmalar neticesinde meydana getirilen Celâlî Takvimi'dir.

Sultan Melikşah döneminde Ömer Hayyam, Ebû'l Muzaffer İsfizarî, Meymun b. Necip el-Vasîfî, Abdurrahman Haris, Muhammed Hazin ve Muhammed b. Ahmed el-

141 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulüb*, s. 48.

142 İstahrî, s. 177.

143 Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1971, IV, 272.

144 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zumûn*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, II, 569.

145 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.

146 Kecbâf, s. 146.

147 Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.

148 Mâferrûhî, s. 85; Âvî, s. 62.

Ma'murî el-Beyhakî gibi âlimleri İsfahan'da bir araya getirmiştir. Sultan, bu ilim heyetine şehirde kurdurmuş olduğu rasathanede yeni bir takvim yapmalarını emretmiştir.¹⁴⁹ Onlar da o güne kadar kullanılmakta olan takvimlerdeki yanlışlıklarını düzelterek Sultan'ın "Celalü'd-Devle" lakabına nispetle, "Celâlî" adını verdikleri, güneş yılını esas alan bir takvim meydana getirmişlerdir.

İsfahan'da yetişen önemli ilim adamları arasında Dâvûd ez-Zâhirî ve oğlu İbn Dâvûd ez-Zâhirî, Ebû Zekeriyya b. Mende, Ebu Abdullah b. Mende, Ebü'l-Kâsım b. Mende, Ebu'l-Muzaffer b. Muhammed b. Sâbit, Sadredin Abdullatîf b. Muhammed b. Sâbit, Sadreddin Muhammed b. Abdullatîf, Ebu'l-Mea'li İsfahanî, Muizzî, Ebû Müslim el-İsfahânî, Ebû Mansûr el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Hamza el-İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî, Râgıb el-İsfahânî, Sâhib b. Abbâd, İbn Miskeveyh, İbn Fûrek, Ebû Saîd Muhammed b. Ali en-Nakkâş, Ebû İsâ el-İsfahânî, Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, Mîr Muhammed Bâkır Dâmâd ve Şeyh Bahâeddin Âmilî, Baba Şah el-İsfahânî, Cemâleddîn-i İsfahânî, Hâtif-i İsfahânî, İmâdüddin el-İsfahânî, Kemâleddîn-i İsfahânî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî ve Mîr Levhî zikredilebilir.

Anıtsal Eserler

Dünyanın en önemli turistik merkezlerinden birisi kabul edilen İsfahan'da pek çok anıtsal eser yer almaktadır. Bir açık hava müzesini andıran şehirdeki eserlerden bazıları şunlardır:

İsfahan Mescid-i Cuması (Ulu Camii): Şehir merkezinde bütün yolların kesişme noktasında¹⁵⁰ yer alan İsfahan Ulu Camii veya İsfahan Mescid-i Cuma'sı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve yaklaşık 22.000 m²lik bir alana oturmaktadır.¹⁵¹ Genel plan tipi itibarıyla avlulu, dört eyvanlı, mihrap önü kubbeli düzenlemeden gelişen, kapalı mekânlardan oluşan bir yapılar topluluğudur.¹⁵² İsfahan Ulu Camii, Selçuklu mimarisinde dört eyvanlı cami tipinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir.¹⁵³ Aynı anda 5000 kişinin saf tutabildiği mekân, bir ibadethane olmanın yanı sıra oluşturulan ilim halkaları ve camiye bitişik inşa edilen hangâhlar ile şehrin ilmi hayatında da önemli bir rol üstlenmiştir.¹⁵⁴ Cami, UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesinde yer almaktadır.

Şehristan Köprüsü: İsfahan'ın meşhur köprülerinden en eskisidir. Yaklaşık olarak 107 m uzunluğunda, 5 m genişliğindeki köprü 13 kemerli olarak inşa edilmiştir. Köprünün tarihi Sâsânîler dönemine kadar uzanmaktadır.

Si-o-seh Köprüsü: Adını sahip olduğu 33 kemerden almaktadır. Safevîler döneminde XVI. yüzyılın sonunda inşa edilen köprü yaklaşık olarak 300 m uzunluğunda ve 14 m genişliğindedir.

149 İbnü'l-Esir, X, 98.

150 Ryan Litovitch, Great Mosque of Isfahan, s. 3.

151 Özkurt, s. 30

152 Özkurt, s. 30.

153 Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimârisi*, Doğu Ltd Şirketi Matbaası, Ankara, 1959, s. 139. Hünerfer, dört eyvanlı cami tipine ilk örneğin Zevare Mescidi olduğunu kaydetmektedir. Bkz. *Aşinâ*, s. 115.

154 Mâferrûhî, s. 85, Avî, s. 64.

Nakş-ı Cihan Meydanı: İsfahan'ın merkezinde yer alan Nakş-ı Cihan meydanı, göz alıcı güzelliği, tarihî değeri ve çevresindeki Safevî dönemi mimari eserleri ile şehirde en çok ziyaret edilen mekândır. Geçmişî Selçuklulara kadar uzanan meydan 75.000 m²lik bir alana sahiptir ve bu ölçüleriyle dünyanın en büyük meydanları arasında yer almaktadır.

Şeyh Lütfullah Camii: Safevî döneminin en önemli eserlerindedir. Nakş-ı Cihan Meydanı'nın doğu tarafında inşa edilmiştir. Cami, çini işlemleri ve mukarnasları ile göz kamaştırmaktadır.

Ali Kapı Sarayı: Şah I. Abbas tarafından inşa edilen saray, Nakş-ı Cihan Meydanı'nın batı tarafında inşa edilmiştir. Sarayın adının Osmanlı'daki Bâb-ı Âli'den geldiğine dair bir rivayet vardır. 6 katlı bir yapı olan Saray, Safevi döneminin en güzel bezeme ve süslemeleriyle donatılmıştır. Sarayın en ilginç bölümü altıncı katıdır. Sarayın müzik odası olarak bilinen bu katın salonu diğer katlardakilerden daha büyüktür.

Çihil Sütun Sarayı: Çihil, Farsça kırk anlamına gelmektedir. Esasında sarayın 20 sütun vardır. Bununla birlikte sütunların sarayın önündeki havuza yansıyan akları sebebiyle saraya Çihil (40) Sütun adı verilmiştir. Saray, Safevîler döneminde Şah II. Abbas tarafında inşa edilmiştir. Saray içi freskolar, mozaikler ve seramiklerle ve Safevî tarihinden önemli savaş sahneleriyle süslenmiştir.

Minar-ı Cunbân: Sallanan minare olarak da bilinir. İlhanlı hükümdarı Olcaytu döneminde, 1316 yılında Sufi Amu Abdullah Garladani'nin türbesine ilave olarak mimar Bahaeddin Amilî tarafından yapılmıştır.

Bahsedilen eserlere ilaveten Heşt Bihişt Sarayı, Hacu Köprüsü, Marnan Köprüsü, Burc-i Kebuter (Güvercin Kulesi), Mollabaşı veya Motemedi Tarihi Binası, Sarban Minaresi ve Şehzadeler Hamamı da İsfahan'ın tarihî anıtsal eserleri arasında zikredilebilir.

Günümüz

Günümüzde İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi konumundaki İsfahan'ın nüfusu 2.5 milyon civarındadır. İsfahan, başkent Tahran'a 440 km, Şiraz'a 482 km ve Tebriz'e de 917 km uzaklıktadır.

Geçmiş ile günümüzü birbirine bağlayan İsfahan, XXI. yüzyılda büyük bir gelişme göstererek İran'ın en önemli kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir. İran'ın en saygın yükseköğretim kurumlarından İsfahan Üniversitesi, İsfahan Tıp Bilimleri Üniversitesi, İsfahan Sanat Üniversitesi ve İsfahan Teknik Üniversitesi şehre değer katmaktadır.

İsfahan, İran'ın önde gelen sanayi merkezlerinden biridir. Şehirde 12 sanayi kolunda 10 binden fazla sanayi birimi faaliyetlerine devam etmektedir. 2020 yılında İsfahan'dan 100 ülkeye 2.6 milyar dolar değerinde ürün ihraç edilmiştir.¹⁵⁵ Şehirde sanayi

155 <https://tr.irma.ir/news/84197032/%C4%B0sfahan-dan-Ermenistan-a-140-milyon-dolarl%C4%B1k-ihracat> Erişim: 12.06.2021.

alanında öne çıkan kollar demir-çelik, petrol rafineri, petrokimya, uçak imalatı, beyaz eşya, askerî sanayi, şeker, çimento, bitkisel yağ ve tekstil tesisleridir. Şehirde Uluslararası İsfahan Çelik ve Metalurji Fuarı, Uluslararası Tekstil Sanayi Fuarı, Turizm ve El Sanatları Fuarı, Değerli Metaller ve Altın Sanayii Fuarı düzenlenmektedir. İsfahan'ın uluslararası ticaretteki payını artırmaya yönelik olarak inşa edilen uluslararası fuar alanının yapımında sona gelinmiştir.

İsfahan'a dünya çapında ün kazandıran ürün ise el tezgâhlarında dokunan halıları ile altın ve gümüş işçiliğidir. Bu sayede İsfahan, "Dünya El Sanatları Kenti" unvanını almıştır. İsfahan'da şehir içi ulaşımda otobüsler ve metro hattı kullanılmaktadır. Şehirlerarası ulaşımda otobüslere ilaveten havayolu ve demiryolu hattı da bulunmaktadır.

Kaynakça

Âvî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328 hş.

Bala, Mirza, "İsfahan", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987.

Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz b. Muhammed Ebû Ebeyd el-Endülüsî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403 h.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 707, Ankara, 1987.

Benjamin of Tudela, *Sefer ha-Massa'ot*, haz. M.N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela (Critical Text, Translation and Commentary)*, New York: Philipp Feldheim, 1907.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press 1968.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak İsfahanî, *Ma'rifetü's-Sahabe*, thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî, Riyad, 1419/1998.

Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, *Tarih-i Teşeyyu'-i İsfahan*, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran, 1374 hş.

Fischel, Walter J., "İsfahan: The Story of a Jewish Community in Persia", *The Joshua Starr Memorial Volume: Studies History Philology*, Jewish Social Studies Publications, New York, 1953.

Gaube, Heinz, *The City in The Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi vd, Brill, 2008.

Guedy, David Durand, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, New York, 2010.

Gürgânî, Fahreddin, *Vis u Ramin*, tsh. Mücteba Mînovî, Tahran, 1314.

Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Fevâze, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.

Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, *Kitâbu Nüzhetu'l-Kulûb: el-Makaletü's-Sâlise*, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993.

Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullâh b. Abdullâh Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut 1979.

Harman, Ömer Faruk, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 380-381.

Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayihan Yayınları, İstanbul, 1971.

Himyerî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullâh, *er-Ravzü'l-mi'tar fi haber-i'l-aktar*, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975.

Hinduşah b. Sencer, *Tecaribü's-Selef*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978.

Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340 hş.

Hünerfer, Lütfullah, *Âşinâ-yı bâ Şehri Târîhi İsfahan*, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373 hş.

Hünerfer, Lütfullah, *Râhnümâ-yi İsfahan*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut, ts.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, *Suretu'l-Arz*, Matbaatu Beril, Leyden, 1939.

İbn Hazm, Ebü Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahirî, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.

İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Leiden, 1889.

İbn Miskeveyh, Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecâribu'l-Ümem*, tahkik Ebu'l-Kâsım İmamî, Suruş, Tahran, 1379 hş.

İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, ed. Reynold Alleyne Nicholson, Guy le Strange, Cambridge University Press, London, 1921.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi'l-Tarih*, Beyrut, 1966.

İbnü'l-Fakîh, Ebü Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Yusuf Hâdi, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996.

İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, *Târîhi Muhtasarü'd-Düvel*, thk. Entûn Sâlihânî, Daru'ş-Şark, Beyrut, 1992.

İstahrî, Ebü İshâk İbrahim b. Muhammed Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, t.y.

Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa*, Matbuatu Daru'l-Kütübil Mısıriyye, Kahire 1922.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Kazvîni, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.

Kecbâf, Ali Ekber, *İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân*, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1389 hş.

Kummî, Hasan b. Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Kum*, çev. Hasan b. Ali b. Hasan Abdulmelik Kumî, tahkik Seyyid Celaleddin Tahranî, Tahran, 1361 hş.

Lambton, A. K. S. ve Sourdel-Thomine, J., “İsfahan”, *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. E. Bosworth, Brill, 2007.

Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa’d b. Hüseyin el-İsfahanî, 485/1092, *Kitabu Mehâsin-i İsfahan*, nşr. Seyyid Celaledin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, t.y.

Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu’l-Tekasim fî Ma’rifeti’l-Ekâlim*, II. Baskı, Kahire, 1991

Mücmelü’l-Tevarih ve’l-Kısas, tahkik Meliku’ş-Şu’ara Behâr, Tahran, t.y.

Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddin b. Şeref, *Tehzibu’l-esmâ ve’l-lugât*, İdaretü’l-Tıbaati’l-Müniriyye, Kahire, t.y.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İsfahan”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 497-502.

Özkurt, Kemal, *İsfahan’da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Doktora Tezi, Van, 2005.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara, 2000.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zeman fî Tarihi’l-Âyan*, yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1968

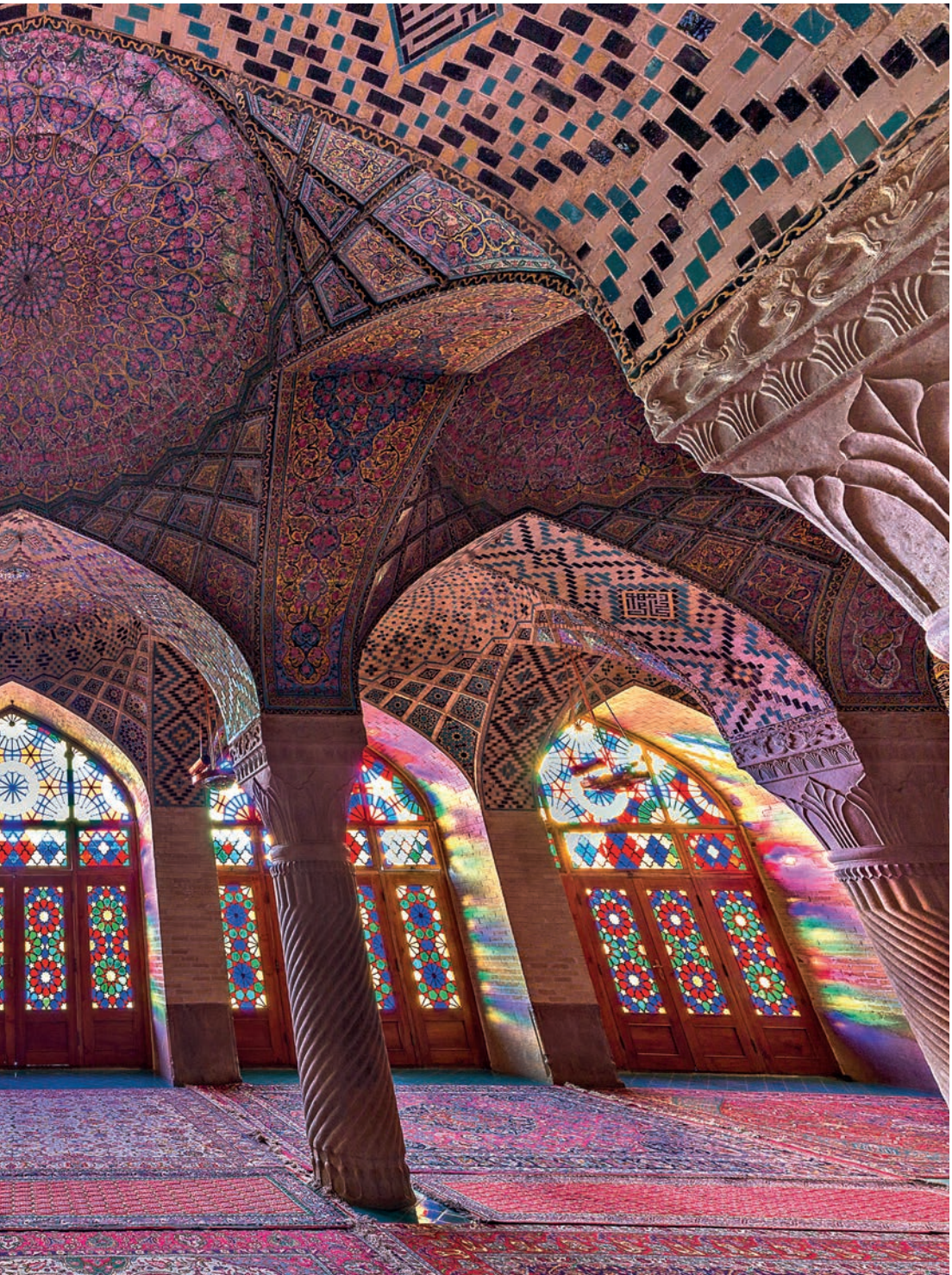
Sükün, Ziya, *Farsça Türkçe Lügat, Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*, İstanbul, 1984.

Yakubî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca’fer, *Târihu’l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihu’l-İslâm ve Vefeyâtu’l-Meşâhir ve’l-Âlâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, Beyrut, 1993.

M. Sel., “İspahan”, *The Jewish Encyclopedia*, Funk and Wagnalls Company, New York and London. s. 659.).

Nasir-i-Mulk Mescidi

ŞİRÂZ

Osman G. ÖZGÜDENLİ*

Şîrâz şehri, İran platosunun güneyinde 29° 37' kuzey, 52° 32' doğu enlem ve boylamlarında, Fars eyaletinin ortasında, İran körfezini kuzeyde İsfahân, Kum, Hemedân ve Rey, doğuda ise Yezd ve Kirmân gibi şehirlere bağlayan tarihî ticaret yolu üzerinde, Zagros Dağları arasındaki bir düzlükte, denizden yaklaşık 1600 metre yükseklikte yer almaktadır.¹ Şîrâz isminin kökeni bilinmemektedir. Şehir, Hz. Ömer'in (634-644) hilâfetinin sonlarına doğru Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Osmân b. Ebi'l-Âs tarafından halkının haraç ödeyerek zimmi sayılmaları, ancak isteyenin yurtlarından çıkıp gitmeleri, öldürülmemeleri ve köleleştirilmemeleri şartıyla fethedilmiştir.² Bununla birlikte şehrin bugünkü yerleşim alanının, tarihi çok daha eskilere uzanan kadim bir yerleşimin kalıntıları üzerinde, 693 yılında meşhur Emevî vâlisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî'nin kardeşi Muhammed b. Yûsuf veya daha sonra amcasının oğlu Muhammed b. Kâsım tarafından kurulduğu kaydedilmektedir.³

Şîrâz, Emevî ve Abbâsilerden sonra 869 yılında Saffârîlerin hâkimiyetine girmiştir. Saffârîlerden Amr b. Leys, Mescid-i Cami adıyla bilinen bir ulu cami yaptırmıştır.⁴

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, gazi_osman@hotmail.com

1 Cl. Huart, "Şîrâz", *JĀ*, XI, 562; A. K. S. Lambton, "Shîrâz", *EF*, IX, 472-473; Osman G. Özgüdenli, "Şîrâz", *DĪA*, 2010, XXIX, s. 182.

2 Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002, s. 563.

3 İbnu'l-Belhî, *Fârs-nâme*, nşr. G. Le Strange- R. A. Nicholson, London, 1921, s. 132; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, ed. F. Sezgin, Frankfurt, 1994, III, 380; Arthur John Arberry, *Shiraz: City of Saints and Poets*, Oklahoma, 1960, s. 59.

4 Özgüdenli, XXIX, 182.

934 yılında Buveyhî hâkimiyetine giren şehir, ‘Adudu’ d-devle b. Ruknu’ d-devle (949-983) zamanında ekonomik ve kültürel açıdan önemli bir gelişme göstermiştir. Büyük bir imar faaliyetine girişen ‘Adudu’ d-devle, şehirde; bir kütüphane ve bir hastane ile pek çok cami, saray, bahçe, çarşı ve kervansaray inşa ettirmiştir.⁵ Şîrâz, Buveyhîler zamanında idari merkez olması ve inşa faaliyetleri neticesinde hızlı bir gelişme göstererek büyük bir şehir hüviyeti kazanmıştır. Kaynaklarda, şehrin bu dönemde dar, ancak kalabalık çarşılara sahip olduğu aktarılmaktadır. X. yüzyılda şehrin bir ucundan diğer ucunun bir *fersah* (yaklaşık 6 km) genişlikte olduğu rivayet edilmektedir. Bu dönemde Şîrâz’ın; İstahr, Tuster, Bendâstâne, Gassân, Sellam, Kuvâr, Mender ve Mehender isimlerinde sekiz kapısı bulunmaktadır.⁶ Buveyhîlerden Bahâu’ d-devle tarafından başkent yapılan şehrin etrafı Ebû Kâlicâr b. Sultânü’ d-devle tarafından 1044-1048 yılları arasında surlarla çevrilmiştir. Ebû Kâlicâr, Selçuklu devletinin kuruluşundan kısa süre sonra 1047-48 yılında Tuğrul Bey’in yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.

Şîrâz’ın idaresini ele geçiren Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn b. Ebû Kâlicâr 1053-54 yılında hutbeyi Tuğrul Bey adına okutarak Selçuklu hâkimiyetini resmen kabul etmiştir. Şehir 1056 yılında Fûlâd Sutûn’u mağlup ederek öldüren Şebânkâre emri Fazlûye’nin, 1062 yılında da Selçuklu hanedanından Kirmân hâkimi Kavurd Bey’in idaresine girmiştir. Tuğrul Bey’in vefatından sonra Selçuklu tahtını ele geçiren Sultan Alparslan, kardeşi Kavurd Bey’in güçlenmesinden çekinerek Şîrâz ve çevresinin idaresini yeniden Fazlûye’ye vermiştir. Fazlûye bir süre sonra Selçuklu hâkimiyetine karşı isyan ettiyse de, yakalanarak öldürülmüştür (1071). XII. yüzyılın ilk yarısında şehrin idaresini elinde bulunduran Celâlu’ d-dîn Çavlı, Karaca Sâkî, Mengü-bars ve Boz-aba gibi güçlü Selçuk emirleri, Şîrâz’da önemli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunlar arasında bilhassa Emir Boz-aba’nın (ö. 1139-40) hanımı Zâhîde Hatun tarafından kurulan büyük medrese zikre değerlidir.⁷

Şîrâz ve çevresi Irak Selçuklu devletinin zayıflamaya başladığı 1148-49 yılında Salgurluların (Fars Atabegliği) kurucusu Atabeg Muzafferü’ d-dîn Sungur b. Mevdûd’un (ö. 1161) hâkimiyetine girmiştir. Şehir, İran coğrafyasında büyük bir tahribât yaratan Moğol istilasını, Atabeg Ebû Bekr b. Sa’d’ın (1226-1260) Ögedey Han’a elçi gönderip itaatini bildirmesi ve Moğollarla dostane ilişkiler kurması sayesinde, zarar görmeden atlatmayı başarmıştır. Hûlâgû’nün oğlu Mengü-temür ile evli olan son Salgurlu Atabegi Ebeş Hatun bint Sa’d’ın yirmi yıldan fazla süren yönetimi sırasında Fars Eyaleti doğrudan İlhanlı idaresine girmiş ve Ebeş Hatun’un 1286 yılındaki ölümü ile Salgurlular tarihe karışmıştır. Salgurlular zamanında Şîrâz’da pek çok hayır ve kültür eseri inşa edilmiştir. Çok sayıda su kanalı, çeşme, han, ribat ve dâru’ş-şifânın yanı sıra Sunguriyye, Amidiyye ve ‘Adudiyye medreseleri, bu eserlerden sadece bazılarıdır.⁸

5 Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, nşr. İsmâ’îl Vâ’iz Cevâdî, Tahran, 1350/1971, s. 50-51.

6 Guy Le Strange, *Doğu Hilâfeti’nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanında Kadar*, çev. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, İstanbul, 2015, s. 315.

7 Özgüdenli, XXIX, 182.

8 Salgurlu hâkimiyeti için bkz. Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, Ankara, 1975.

Bütün bu imar faaliyetleri bölgenin iktisadî olarak inkişafına sebep olmuştur. Fars eyaletinin Geyhâtû (1291-1295) zamanındaki vergi gelirleri 250 *tümen* (2.500.000 *dinar*) tutmaktadır. Eyaletin vergi gelirleri Gazan Han (1295-1304) zamanında 1298 ila 1299 yılları arasında on altı kısma ayrılarak üç yıl için 1000 *tümen* (10.000.000 *dinar*) olarak havale edilmiştir.⁹ Bu hâliyle Şîrâz, devletin olağanüstü durumlarda başvurduğu önemli para kaynaklarından biri durumundadır. İlhanlı devri tarihçisi Vassâf, 1300 yılında bütün İlhanlı ülkesine konan 20 *tümenlik* (200.000 *dinar*) zekâtta Şîrâz şehrinin hissesine düşen miktarı 4 *tümen* (40.000 *dinar*) olarak kaydetmektedir. Yine aynı müellif, İlhanlı ordusunun 1303 yılında Memlükler karşısında uğradığı yenilgiden sonra Şîrâz'a 20 *tümen* (200.000 *dinar*) ek vergi konulduğunu kaydetmektedir.¹⁰

Şîrâz ve çevresinde 1298-99 yılında yaşanan kıtlık ve bunu takip eden veba salgını halka büyük zarar vermiştir. Kaynaklarda veba salgınının bölgede yaklaşık 90.000 kişinin ölümüne sebep olduğu kaydedilmektedir.¹¹ Buna, tahsildârların haksız yere topladığı 100 *tümen* (1.000.000 *dinarr*) vergi de eklenince, halkın durumu daha da kötüye gitmiştir. Bölgede bu sıkıntılar yaşanırken 1299-1300 yılında İlhanlı ordusunun Suriye seferinde olmasından istifade eden Çağataylılardan Duva'nın oğlu Kutlug Koca, yanındaki mühim miktardaki askerî kuvvetle Kirmân'ı yağmaladıktan sonra Fars eyaletine girmiştir. Yağmacılar 23 Mart 1300 tarihinde Şîrâz şehri önlerine gelmiştir. Şehrin muhasarasından bir netice elde edilemediyse de yağma ve tahribat şehir çevresinde büyük zarar yaratmıştır.¹² Bu tahribattan sonra, yeni bir yağma seferinden korkan Şîrâz halkının İlhanlı hükümdarına müracaatı ile şehrin surları yenilenmiştir.

Bütün bu tahribata rağmen şehir XIV. yüzyıl başlarında kısa sürede yeniden toparlanmıştır. 1325 ve 1347 yıllarında Şîrâz'ı iki kez ziyaret eden İbn Battûta (öl. 1368-69), şehrin bağ ve bahçeleri, su kaynakları, çeşmeleri, caddeleri ve pazarlarından büyük övgüyle bahsetmektedir. Yine seyyah, geniş bir alanda uzanan şehrin bakımlı caddelere ve muhteşem pazarlara sahip olduğunu, etrafında nehirlerin aktığını ve her tarafında güzel bahçeler ve sağlam binaların mevcut olduğunu aktarmaktadır. İbn Battûta, Şîrâz'ın bütün bu özellikleriyle Dimaşk ile yarışacak derecede Doğu İslam dünyasının en güzel şehirlerinden biri olduğuna vurgu yapmaktadır. Seyyah sağlıklı, temiz, güler yüzlü, iffetli, iyiliksever ve dindar olarak anlattığı şehir halkının özellikle ticaretle uğraştığını ve şehrin pazarında her bir meslek zümresinin kendi içerisinde örgütlendiğini kaydetmektedir.¹³ Bütün bu bilgiler, şehirde yaşanan ekonomik canlılığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁴

9 Vassâf, *Târih-i Vassâf*, yay. Muhammed İsfahânî, Tahrân, 1338/1959, s. 349; Hâcî Mirzâ Hasan Huseynî-yi Fesâ'î, *Fârs-nâme-yi Nâsirî*, nşr. Mansûr Restgâr-i Fesâ'î, Tahrân, 1367/1988, I, 284.

10 Vassâf, s. 389, 414-415.

11 Vassâf, s. 362.

12 Vassâf, s. 368-371; Fesâ'î, I, 285-286.

13 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004, I, 284-298.

14 Fârs eyaletinin İlhanlılar zamanındaki durumu şu üç çalışmada incelenmiştir: Ann K. S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia", *Studia Islamica*, 1986, Cilt: 54, s. 79-96; 1987, Cilt: 55, s. 97-123; Ryoko Watabe, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, Tokyo, 1997, Cilt: 12, s. 185-216; Denise Aigle, *Le Fârs sous la domination Mongole: Politique et fiscalité (XIIIe-XIVe S.)*, Paris, 2005.

XIV. yüzyıl ortalarına ait bazı vergi kayıtları, Şîrâz şehri ve çevresinin bu dönemde ulaştığı ekonomik gücü göstermesi açısından dikkate değerdir. İlhanlı devletinin 1338-1339 dönemine ait bütçesini veren ‘Îmâd es-Serâvî, bu bütçe içerisinde Şîrâz’ın ödediği vergi miktarını 572.500 dinar olarak kaydetmektedir.¹⁵ Bu rakam diğer vilayetlerle karşılaştırıldığında, Şîrâz ve çevresinin ödediği vergi miktarının, İlhanlı devletinin toplam vergi gelirlerinin 1/5’inden daha fazlasını teşkil ettiği görülmektedir. Şîrâz’ın vergi gelirleri, eserini takriben 1340 yılında kaleme alan Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni tarafından 450.000 dinar olarak gösterilmiştir.¹⁶ Vergi gelirlerindeki azalmaya rağmen, zikredilen meblağın ciddi bir yekûn teşkil ettiği görülmektedir. Şîrâz’a ait vergi gelirlerinin ne kadar yüksek bir meblağ teşkil ettiğini ‘Abdullâh b. Muhammed b. Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan *Risâle-yi Felekiyye* isimli eserde kaydedilen 1349-50 yılına ait bir bütçede de müşahede etmek mümkündür. Eserde, Şîrâz şehrine ait vergi miktarı ayrıca zikredilmemekle birlikte, Fars eyaletinin ödediği vergi miktarı 4.000.000 dinar olarak kaydedilmiştir.¹⁷

Hamdullâh Mustevfî’nin kaydına göre, XIV. yüzyılda Şîrâz 17 mahalleye ayrılmıştır ve toplam dokuz kapıya sahiptir. Müellif, şehrin çok güzel olduğunu ve çarşı ve sokaklarının katiben boş kalmadığını aktarmaktadır.¹⁸ Bu dönemde şehir halkının çoğunluğu Şafii mezhebine mensuptur. Şehir halkı arasında az da olsa Hanefi mezhebine mensup olanlar da bulunmaktadır.¹⁹

İlhanlı hükümdarı Olcaytu (1304-1316) tarafından Fars bölgesindeki hassa arazisinin (*incü*) idaresiyle görevlendirilen Şerefu’ d-dîn Mahmûdşâh, Ebû Sa’îd (1317-1335) döneminde Şîrâz’ı ve Fars bölgesinin büyük bir kısmını hâkimiyeti altına alarak İncûlular hanedanını kurmuştur. Şehrin surları, Mahmûdşâh döneminde tamir ettirilmiştir. Şehir, 1340 yılında İncûlular arasındaki iktidar mücadelesinden yararlanan Çobanîlerden Pîr Huseyn tarafından ele geçirilmiştir. Sonrasında Mahmûdşâh’ın oğullarından Cemâlû’ d-dîn Ebû İshâk, Şîrâz’a ve bütün Fars bölgesine hâkim olmuştur. Ardından 1353 yılında şehir, Muzafferîlerden Mubârizu’ d-dîn Muhammed’in hâkimiyetine girmiştir²⁰ ve Şâh Şucâ’ döneminde bu hanedanın merkezi olmuştur.

Şîrâz, 1393 yılında Muzafferîlerden Şâh Mansûr’u mağlup eden Emir Timur’un hâkimiyetine girmiştir. Venedikli seyyah Josafa Barbaro (ö. 1494), XV. yüzyılın ilk yarısında Şîrâz’ı, pek çok tüccarın bulunduğu, 200.000 kişilik nüfusa sahip büyük ve zengin bir şehir olarak tasvir etmektedir.²¹ Şehir, Timurlulardan sonra Karakoyunlu,

15 Nejat Göyünç, *Das sogenannte Ğâme’ o’l-Hesâb des ‘Emâd as-Sarâvî: Ein Leitfaden des Staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, Basılmamış Doktora Tezi, Göttingen, 1962, s. 155-167; Nejat Göyünç, “İmâd es-Serâvî ve Eseri”, *I.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 1965, Cilt: 25, Sayı: 20, s. 83-84.

16 Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *Nuzhetu’l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Leiden, 1915, s. 116.

17 Walther Hinz, *Die Resâle-ye Falakiyya des ‘Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî: Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden, 1952, s. 156, 167.

18 Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, s. 117; Le Strange, s. 315, 317.

19 İbn Battûta, I, 289; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul, 2009, s. 66.

20 Rıza Kurtuluş, “İncûlular”, *DİA*, 2000, XXII, s. 280.

21 Josafa Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005, s. 92.

Akkoyunlu ve 1503 yılında da Safevîlerin hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde İsrâkî, Ekberî ve Meşşâî düşünce ekollerini mezceden İranlı filozof ve âlim Molla Sadrâ, Şîrâz'da yaklaşık 30 yıl boyunca kendi adına inşa edilen Han Medrese'de ders vermiştir. XVI. yüzyıl aynı zamanda Şîrâz minyatürlerinin şöhrete kavuştuğu bir dönemdir. Şîrâz, Safevîlerin yıkılış döneminde 1724 yılında Afganlı Galzaylar tarafından istila edilmiştir. Birkaç yıl sonra Nâdir Şah, şehre hâkim olmuştur. Zend hanedanının kurucusu Kerîm Han Zend, Şîrâz'ı 1766-67 yılında kendi payitahtı hâline getirmiştir. Bu dönemde şehrin etrafı sur ve hendeklerle çevrildiği gibi, hükümet binaları ve büyük bir pazar inşa edilmiştir.

Zendlerden sonra 1791 yılında Kaçar hanedanının kurucusu Aga Muhammed Han'ın hâkimiyetine giren Şîrâz, Kaçarlar zamanında Tahran'ın payitaht olmasıyla eski görkemli günlerinden iyice uzaklaşmıştır. James Morier, 1810 yılında şehrin nüfusunu yaklaşık 19.000 kişi olarak vermektedir. Şîrâz 1813 ve 1824 yıllarında vuku bulan depremlerde önemli ölçüde zarar görmüştür. Yine 1822 yılında vuku bulan veba salgını da şehirde pek çok kişinin ölümüne sebep olmuştur. Şehrin nüfusu özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir yükseliş göstermiştir. 1961 yılında 129.029 kişi olarak tespit edilen şehir nüfusu 2006 yılında 1.214.808, 2016 yılında ise 1.565.572 kişiye ulaşmıştır.²²

Şîrâz günümüzde İran'ı oluşturan 24 idari birimden Fars eyaletinin merkezidir. Şehirde geleneksel halı dokumacılığı yanında modern halı ve dokuma fabrikaları da kurulmuştur. Ayrıca çimento, şeker, gübre sanayine ait tesisler bulunmakta, sedef ve gümüş kakmacılık devam etmektedir. Bunların dışında Şîrâz'ın başlıca ekonomik fonksiyonu, güneyde 185 km mesafedeki Bûşehir Limanı'na gelen ve buradan yüklenen malların dağıtım ve toplanma merkezi olmasıdır.

Şîrâz'daki başlıca mimarî eserler arasında; Câmi'-i 'Atîk (894), Mescid-i Nev (Mescid-i Şuhedâ', Mescid-i Atâbek, 1218) ve Mescid-i Sungur, Mescid-i Sultânî (Mescid-i Vekîl, 1773), Mescid-i Nasîru'l-Mulk (1876), Kerîm Han Zend Kalesi (*Erg-i Kerîm Han*), Bâzâr-ı Vekîl, Hamâm-ı Vekîl sayılmaktadır.

Orta Çağ'da Şîrâz'daki ilmi hayatın önemli merkezleri arasında, Selçuklu döneminden Emîr Boz-aba'nın hanımı Zâhîde Hatun tarafından kurulan medrese, Salgurlular döneminde inşa edilen Sunguriyye, Amidiyye ve 'Aduidiyye medreseleri ve Molla Sadrâ'nın ders verdiği Han Medrese sayılabilir. XX. yüzyılın ikinci yarısında Şîrâz'da sosyal, eğitim ve kültürel alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Şîrâz Üniversitesi (eski adı "Pehlevî Üniversitesi", *Dânişgâh-i Pehlevî*) 1963 yılında eğitime başlamıştır.

Şîrâz'da yetişen pek çok devlet adamı, âlim, şair, edip ve sanatkâr, Orta Çağ İran kültür ve medeniyetinde önemli rol oynamıştır. Bunlar arasında bilhassa; Bundâr b. Huseyn (ö. 964), İbn Hafîf (ö. 982), Kûhî-i Şîrâzî (ö. 1050), Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 1083), Mecdu'd-dîn-i Hemger (ö. XIII. yüzyıl), 'Abdu'l-Melik eş-Şîrâzî (ö. 1204?),

22 Özgüdenli, XXIX, s. 183.

Rûzbihân-ı Baklî (ö. 1209), Sa‘dî-yi Şîrâzî (ö. 1292), Kutbu’d-dîn-i Şîrâzî (ö. 1311), Vassâf (ö. 1329-30), Zerkûb-i Şîrâzî (ö. 1387-88), Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 1390?), Bushâk (ö. 1411), ‘Urfî (ö. 1590-91), Bâbâ Figânî (ö. 1519), ‘Abdî Beg (ö. XVI. yüzyıl), Molla Sadrâ (ö. 1641), Kâânî-yi Şîrâzî (ö. 1854) ve Mîrzâ ‘Alî Muhammed-i Şîrâzî (ö. 1892) gibi şair, tarihçi ve âlimleri saymak mümkündür.²³

Şîrâz şehri mevzubahis olduğunda, aslen bu şehre mensup iki büyük şairin adını burada özellikle anmak gerekir: Sa‘dî-i Şîrâzî (ö. 1292) ve Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 1390?). Çağdaşlarının aksine akıcı, kolay ve anlaşılır bir dille eserlerini kaleme alan Sa‘dî-i Şîrâzî, İran edebiyatının en büyük şairleri arasındadır. Gazel, Sa‘dî’nin eliyle müstakil bir edebî türe dönüşmüştür. Henüz hayatta iken büyük bir şöhrete kavuşmuş, İran edebiyatının yanı sıra, Türk ve Urdu edebiyatını da derinden etkilemiştir. Manzum ve mensur pek çok eser kaleme alan Sa‘dî’nin en meşhur eserleri *Bostân* ve *Gülistân*’dır. Şair, manzum olarak kaleme aldığı *Bostân*’da, hayal ettiği dünyanın nasıl olması gerektiğini ele almış, mensur olarak kaleme aldığı *Gülistân*’da ise bilgi ve deneyimini, gündelik hayatta tesadüf edilen hadiseler üzerinden ahlaki ve edebî sonuçlarla aktarmıştır. Her iki eser de Türkçenin yanı sıra pek çok farklı dile tercüme edilmiştir. Hayatının son dönemlerini Şîrâz’ın kuzeybatısındaki hankahında geçiren Sa‘dî, vefat edince aynı yere defnedilmiştir. Sa‘dî’nin 1766 yılında Kerîm Han Zend tarafından yeniden inşa ettirilen türbesi, bugün Şîrâz’ın ilgi çeken yapılarındandır.²⁴

İran edebiyatının en büyük şairlerinden olan Hâfız-ı Şîrâzî, özellikle yazdığı gazellerle büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Kendisinden önceki gazel türünde şiir kaleme alan bütün şairlerinin meziyetlerini mezcetmesi hasebiyle, gazelleri İran edebiyatının en iyi örnekleri arasındadır. İran coğrafyasında olduğu kadar Osmanlı coğrafyasında da büyük bir ilgiyle okunmuş ve muhtelif şerhler kaleme alınmıştır. Şiirleri, Türkçenin yanı sıra pek çok dile tercüme edilmiştir. Hâfız’ın, Hâfızîye semtinde bulunan türbesi, Şîrâz’ın ilgi çeken başlıca ziyaret mekânlarındandır.²⁵

Şîrâz, günümüzde tarihî ve turistik pek çok mekâna sahiptir. Bu mekânlar arasında; Câmi‘-i ‘Atîk, Han Medrese, Kerîm Han Kalesi, Mescid-i Vekîl, Hamâm-ı Vekîl, Bâzâr-ı Vekîl, Sa‘dî’nin Türbesi, Hâfız’ın Türbesi, Fars Tarih Müzesi, Zendiye Müzesi, ‘Alî İbn Hamza Türbesi ve Seyyid ‘Alâu’d-dîn Huseyn Türbesi sayılabilir. İrem, ‘Affâbâd ve Dilguşâ bahçeleri, şehrin doğal güzelliğini yansıtan yerlerdir. Yine Şîrâz’ın yaklaşık 60 km kuzeyinde yer alan Pers İmparatorluğu’nun başkenti Persepolis Harabeleri ve 110 km güneyinde Fîrûzâbâd yakınlarında bulunan Sâsânî devrine ait ateşkede, ziyaret edilebilecek başlıca tarihî ve turistik merkezler arasındadır.²⁶

23 ‘İsâ b. Cunejd-i Şîrâzî, *Tezkire-yi Hezâr-mezâr*, nşr. Nurân Visâl, Şîrâz, 1364/1985; Özgüdenli, XXIX, s. 183.

24 Mustafa Çiçekler, “Sa‘dî-i Şîrâzî”, *DİA*, 2008, XXXV, 405-407; Adnan Karaismailoğlu, “Bostân”, *DİA*, 1992, VI, 307-308; Tahsin Yazıcı, “Gülistân”, *DİA*, 1996, XXIV, 240-241.

25 John Limbert, *Shiraz in the Age of Hafiz: The Glory of a Medieval Persian City*, Seattle-London, 2004, s. 27-32; Tahsin Yazıcı, “Hâfız-ı Şîrâzî”, *DİA*, 1997, XV, 103-106.

26 Bkz. Behmen Kerîmî, *Râhnumâ-yi Âsâr-i Târihi-yi Şîrâz*, Tahran, 1328/1949; Seyyid Muhammed Takî Mustafevî, *İklîm-i Pârs: Âsâr-i Târihi ve Emâkin-i Bâstânî-yi Fârs*, Tahran, 1343/1964.

Kaynakça

Aigle, Denise, *Le Fârs sous la Domination Mongole, Politique et fiscalité (XIIIe-XIVe S.)*, Paris, 2005.

Anonim, *Hudûdu'l-Âlem*, nşr. Menûçehr Sutûde, Tahran, 1362/1983.

Arberry, Arthur John, *Shiraz: City of Saints and Poets*, Oklahoma, 1960.

Barthold, V., *Tezkire-yi Coğrafiyâ-yi Târihi-yi Îrân*, Farsça çev. Hamza Serdâdver, Tahran, 1372/1993.

Çiçekler, Mustafa, “Sa‘dî-i Şîrâzî”, *DİA*, 2008, XXXV, 405-407.

Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002.

Göyünç, Nejat, *Das sogenannte Gâme‘o‘l-Hesâb des ‘Emâd as-Sarâvî: Ein Leitfaden des Staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, Basılmamış Doktora Tezi, Göttingen, 1962.

_____, “İmâd es-Serâvî ve Eseri”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 1965, Cilt: 25, Sayı: 20, s. 73-86.

Hâcî Mîrzâ Hasan Huseynî-yi Fesâ‘î, *Fârs-nâme-yi Nâsiri*, I-II, nşr. Mansûr Restgâr-i Fesâ‘î, Tahran, 1367/1988.

Hinz, Walther, *Die Resâlâ-ye Falakiyya des ‘Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî: Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden, 1952.

Huart, Cl., “Şîrâz”, *İA*, XI, 562-563.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, I, İstanbul, 2004.

İbnu‘l-Belhî, *Fârs-nâme*, nşr. Guy Le Strange- R. A. Nicholson, London, 1921.

Barbaro, Josafa, *Anadolu‘ya ve İran‘a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul, 2009.

Karaismailoğlu, Adnan, “Bostân”, *DİA*, 1992, VI, 307-308.

Kazvîni, Hamdullâh Mustevfi-yi, *Nuzhetu‘l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Leiden, 1915.

Kerîmî, Behmen, *Râhnumâ-yi Âsâr-i Târihi-yi Şîrâz*, Tahran, 1328/1949.

Kurtuluş, Rıza, “İncûlular”, *DİA*, 2000, XXII, 280-281.

Lambton, Ann K. S., “Mongol Fiscal Administration in Persia”, *Studia Islamica*, 1986, Cilt: 54, s. 79-96; 1987, Cilt: 55, s. 97-123.

_____, “Shîrâz”, *EP*, IX, 472-479.

Le Strange, Guy, *Doğu Hilâfeti‘nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanında Kadar*, çev. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, İstanbul, 2015.

Limbirt, John, *Shiraz in the Age of Hafez: The Glory of a Medieval Persian City*, Seattle-London, 2004.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, Ankara, 1975.

Mukaddesî, *Ahsenu'l-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Farsça çev. 'Alî-nakî Munzevî, II, Tahran, 1361/1982.

Mustafevî, Seyyid Muhammed Takî, *İklîm-i Pârs: Âsâr-i Târihî ve Emâkîn-i Bâstânî-yi Fârs*, Tahran, 1343/1964.

Özgüdenli, Osman G., "Şîrâz", *DİA*, 2010, XXIX, 182-184.

Şîrâzî, 'Îsâ b. Cunejd-i, *Tezkire-yi Hezâr-mezâr*, nşr. Nurân Visâl, Şîrâz, 1364/1985.

Vassâf, *Târih-i Vassâf*, yay. Muhammed İsfahânî, Tahran, 1338/1959.

Watabe, Ryoko, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, Tokyo, 1997, Cilt: 12, s. 185-216.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, III, ed. F. Sezgin, Frankfurt, 1994.

Yazıcı, Tahsin, "Gülistân", *DİA*, 1996, XXIV, 240-241.

_____, "Hâfiz-ı Şîrâzî", *DİA*, 1992, XV, 103-106.

Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, ed. F. Sezgin, Frankfurt, 1994.

Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, nşr. İsmâ'îl Vâ'iz Cevâdî, Tahran, 1350/1971.

Tehran Bazarı

TAHRÂN

Osman G. ÖZGÜDENLİ*

Bugün İran İslâm Cumhuriyeti'nin başkenti olan Tahrân, Kuzey İran'da aynı adı taşıyan eyalet (*ostân*) ve vilayetin (*şehristân*) merkezinde, 35° 40' kuzey enlem ve 51° 26' doğu boylamlarında, Elburz sıradağlarının hemen güneyinde, denizden ortalama 1150 metre irtifada yer almaktadır. Karasal bir iklimin hâkim olduğu Tahrân'da, kışlar soğuk, yazlar ise sıcak ve kuraktır. Şehrin, Elburz sıradağlarının eteklerine kadar uzanan kuzey kısmı ile İran platosuna uzanan güney kısmı arasındaki sıcaklık farkı zaman zaman 7-8 °C dereceyi bulabilmektedir.

Tahrân adı, Orta Çağ kaynaklarında umumiyetle “Tihrân”, bazen de “Tehrân”, “Tahrân” şeklinde kaydedilmiştir.¹ Adının nereden geldiği ve yerleşim yerinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından Ebû İshâk el-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eserinin farklı nüshalarında *Behzân* veya *Behrân* şeklinde geçen yerleşim yerinin *Tihrân* ile ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği tartışmalıdır.² Bununla birlikte XII. yüzyıl müelliflerinden es-Sem'ânî (ö. 1166-67) tarafından 874 yılında 'Askalân'da vefat ettiği kaydedilen³ devrin meşhur muhadislerinden Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Hammâd'ın “et-Tihrânî er-Râzî” nisbesini taşıması, Tahrân'ın (Tihrân) yerleşim yeri olarak hiç değilse IX. yüzyıldan beri mevcut

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye gazi_osman@hotmail.com

1 V. Minorsky, “Tahrân”, *IA*, XI, 658; V. Minorsky, “Tihrân”, *EI2*, 1999, X, 482-483; Esko Naskali- Osman G. Özgüdenli, “Tahrân”, *DİA*, 2010, XXIX, 416.

2 Ebû İshâk el-İstahrî, *Mesâlik el-Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden, 1870, s. 209.

3 Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Muhammed Avvâme, Dimaşk, 1396/1976, VIII, s. 275.

olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Rey'in kuzey batısında yer alan bugünkü Tâhrân ile İsfahân eyaletine bağlı Necefâbâd'da yer alan Tâhrân'ın adı⁴, bazı araştırmacılar tarafından karıştırılmıştır.

Tâhrân'ın yaklaşık 6 km güneydoğusunda yer alan Rey (eski adı *Rhages*) şehri kalıntılarının kuzeyinde bulunan Çeşme-yi 'Alî tepesi ve Elburz Dağları eteklerindeki Kaytariyye tepelerindeki arkeolojik buluntular, bölgede yerleşik hayatın oldukça eskilere uzandığını göstermektedir.⁵ Rey şehri, Persler devrinden itibaren büyük bir yerleşim merkezi olarak ön plana çıkmış; 1220 ve 1224 yıllarında Moğollar tarafından büyük ölçüde tahrip edilinceye kadar da bölgenin siyasi, idari ve kültürel tarihinde önemli rol oynamıştır.⁶

Tâhrân'ın isminin tarihî kaynaklarda sıkça zikredilmeye başlaması XII. yüzyıldan itibaren. XII. yüzyıl müellifi İbnu'l-Belhî, Fârs eyâletindeki Gevâr'dan bahsederken, narının tıpkı "Tâhrân narı" (*enâr-i Tihrânî*) gibi olduğunu kaydetmektedir.⁷ Aynı bilginin Sem'ânî tarafından da tekrarlanmış olması dikkate değerdir. Selçuklu devri tarihçisi Muhammed er-Râvendî, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Arslanşâh'ın annesinin 9 Mayıs 1166 tarihinde Rey'den Nahcevân'a giderken Tâhrân'ın yukarı kısmında konakladığını kaydetmektedir.⁸ İbn İsfendiyâr tarafından 1216 yılında kaleme alınan *Târîh-i Taberistân* isimli eserde, eski İran hükümdarlarının savaşlarının anlatıldığı pasajlarda, Afrâsiyâb'ın karargâhının Dûlâb ve Tâhrân'ın bulunduğu mevkide inşa edildiği aktarılmaktadır⁹. Tâhrân ile ilgili daha dikkate değer bir tasvir, takriben 1221 ila 1222 yılları arasında bölgeden geçen Yâkût el-Hamevî'de yer almaktadır. Müellifin verdiği bilgilere göre, Tâhrân bu esnada on iki mahalleden oluşan küçük bir yerleşim yeri durumundaydı. Evler umumiyetle yer altına inşa edilmişti. Yerleşim yerinin etrafı bağ ve bahçelerle çevriliydi. Rağbet gören bir pazarı (*bâzâr*) bulunmaktaydı. Sakinler arasında sık sık kavgâ ve anlaşmazlıklar cereyan etmekteydi.¹⁰

Tâhrân, Rey'in Moğollar tarafından tahribinden (1220) sonra, şehir sakinlerinden bazılarının göç ederek buraya yerleşmesiyle gelişme göstermiştir. Zekeriyâ el-Kazvîni, büyük bir köy olarak bahsettiği Tâhrân'da (*Tihrân*) pek çok ağaç, bağ ve bahçe bulunduğunu kaydetmektedir.¹¹ Tâhrân adı, İlhanlı kaynaklarında zaman zaman küçük

4 Muhaddis Ebû Sâlih Ukayl b. Yahyâ et-Tâhrânî (ö. 258/872), Ebû Bekir İbrâhîm b. Süleymân, Sa'id b. Mihrân b. Muhammed, 'Alî b. Rustem b. Mityâr ve Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed daha az bilinen bu kasabaya mensuptur (Naskali- Özgüdenli, "Tâhran", XXIX, 418).

5 Seyfullâh Kâmbahşferd, *Tâhrân-i Seh Hezâr-i Divist Sâle, ber-Esâs-i Kâveşhâ-yi Bâstânşinâsî*, Tâhran, 1370/1991, s. 18-41.

6 Osman G. Özgüdenli, "Rey", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 40-41.

7 İbnu'l-Belhî, *Fârs-nâme*, nşr. G. Le Strange- R. A. Nicholson, London, 1921, s. 134.

8 Muhammed er-Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr*, nşr. Muhammed İkbâl, ed. Muctebâ Mînovî, Tâhran, 1364/1985, s. 293.

9 Bkz. Minorsky, "Tâhran", XI, 660.

10 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, nşr. Ferîd 'Abdu'l-'Azîz el-Cundî, Beyrut, 1410/1990, IV, 58-59.

11 Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen, 1848, s. 228.

bir yerleşim yeri olarak geçmektedir.¹² İlhanlı hükümdarları Argun ve Gâzân Han'ın Tahrân'a gittiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır.¹³ XIV. yüzyıl ortalarında Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni tarafından da "muteber bir kasaba" olarak zikredilmiştir. Müellif, bu kasabanın havasının Rey'den daha güzel olduğunu kaydetmektedir.¹⁴ Tahrân (*Tihârân*), Abdullâh b. Muhammed b. Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından takriben 1363 yılında kaleme alınan *Risâle-yi Felekiyye* isimli eserde 349-50 yılına ait bir bütçe içerisinde görülmektedir. Söz konusu bütçede Tahrân, vergi gelirleri Rey vilâyetine (*Memleket-i Rey*) dâhil olan toplam 11 yerleşim yerinden biri olarak zikredilmiştir.¹⁵ Timurular döneminde İspanyol seyyah Ruy Gonzales de Clavijo, Semerkant'a giderken 1404 yılında Tahrân'dan geçmiştir. Müellifin verdiği bilgilerden, bu dönemde şehrin surlarının bulunmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Tahrân, Safevîler devrinden itibaren gittikçe önem kazanmıştır. Rizâ-kuli Han'ın naklettiğine göre, Safevîlerin atası Seyyid Hamza'nın mezarı Tahrân'ın güneydoğusundaki Şâh 'Abdu'l-'Azîm Türbesi yakınlarında idi. Buna batıda Osmanlı, doğuda ise Özbek tehdidi karşısındaki elverişli konumu da eklenince, Tahrân'ın etrafı Şâh I. Tahmâsb tarafından surlarla çevrilmiş ve bir pazar yeri (*bâzâr*) inşa ettirilmiştir. Bu dönemde şehrin dört ana kapısı ve her birinde kitabelerin bulunduğu 114 burç bulunmaktaydı. II. Şâh İsmâ'il'in yerine tahta çıkmak isteyen Şehzâde Hasan Mîrzâ 1577 yılında bu şehirde idam edilmiştir. Şâh I. 'Abbâs 1589 yılında Özbeklere karşı sefere çıkarken bu şehirde hastalandığı ve bu durumdan istifade eden Özbekler Meşhed'i ele geçirdiği için, Tahrân bu dönemde bir süre için uğursuz telâkki edilmiştir. 1618 yılında Pietro della Valle burasının Kâşân'dan daha küçük olduğunu ve beylerbeyinin burada ikamet ettiğini kaydetmektedir. Sir Thomas Herbert 1627 yılında ziyaret ettiği Tahrân'ın nüfusunu yaklaşık 3000 hane olarak vermektedir.¹⁷ Avrupalı seyyahların kaydettiğine göre, Tahrân, Afgan istilası esnasında Afganlılara direnerek ağır kayıplar verdirmiş ancak neticede şehir düşmüştü. Afganlılar, 1728 yılında Mihmândüst Savaşı'nı kaybedince, Tahrân'da büyük katliam yaparak İsfahân'a dönmüşlerdir. Tahrân kısa süre sonra Nâdir Şâh Afşâr'ın hâkimiyetine girmiştir. Afşâr hanedanından sonra Tahrân'a hâkim olan Kerîm Han Zend, muhtemelen ileride devlet merkezi olarak kullanılması düşüncesiyle, 1760 yılında hükümet binaları (*'imâret*), dîvân-hâne, saray, harem ve muhafızların ikâmet edeceği binalar inşa ettirmiştir. Senî'u'd-devle ise bu binalara bir "cennet bahçesi" ilve etmiştir. Ancak Kerîm Han Zend'in daha sonra kendisine Şîrâz'ı payitaht yaptığı görülmektedir. Kerîm Han Zend'in 1779 yılındaki ölümünden sonra Aga Muhammed Han Kaçar, devlet merkezi hâline getirdiği Tahrân yakınlarının

12 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u'l-Tevârih*, nşr. 'Abdü'l-Kerîm 'Alî-oglu 'Alî-zâde, Baku, 1957, III, 181, 287; Mîrzâ Muhammed-i Kazvîni, "Tihârân", *Makâlât-i 'Allâme Kazvîni*, nşr. 'Abdü'l-Kerîm Cerbezedâr, Tahrân, 1362/1983, I, 129-130.

13 Minorsky, "Tahrân", XI, s. 660.

14 Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Leiden, 1915, s. 55.

15 Walther Hinz, *Die Resâlâ-ye Falâkiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî: Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden, 1952, s. 155.

16 Ruy Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, İngilizce çev. Guy Le Strange, London, 1928, (Reprint: Frankfurt, 1994), s. 167.

17 Naskali-Özgüdenli, "Tahrân", XXIX, 417.

daki Rey’de önemli bir dinî merkez olan Şâh ‘Abdu’l-‘Azîm semtinde tahta çıkmıştır. Ancak Ca’fer Han Zend 1786 yılında Fars’tan hareketle savaşmadan Aga Muhammed Han’ın merkezi olan Tahrân’a girmiş ve bu şehri kendi başkenti yapmıştır. Tahrân, Kaçarların başkenti olmuş ve bu durum kesintisiz olarak günümüze kadar devam etmiştir.¹⁸ Kaçarlar tarafından başkent seçilmesinde, onlara miras olarak kalan dirliklerden uzaklaşmamak ve İran’ın kuzeyindeki Türklerle ilişki kurmak isteği etkili olmuştur.¹⁹

Tahrân, XIX. yüzyıl başlarındaki Fransız-İngiliz rekabeti döneminde her iki devletten gelen elçiler tarafından ziyaret edilir. Şehir, Nâsiru’d-dîn Şâh’ın (1848-1896) uzun iktidarı zamanında gelişme imkânı bulmuştur.²⁰ Şehir yapısı yeniden düzenlenmiş, eski hendek ile surlar ortadan kaldırılarak şehre sekizgen bir şekil verilmiştir. Ayrıca birbirini dik kesen büyük ve geniş caddeler açılmıştır.²¹ İplik, silah, kâğıt, kibrit ve şeker fabrikaları kurulmuştur. Eğitimi yaymak amacıyla yeni medreseler açılmış, ileride Tahrân Üniversitesi’ne dönüşecek olan Dâru’l-funûn da bu dönemde kurulmuştur. Tahrân, Meşrutiyet döneminden itibaren gelişmesini devam ettirerek bütün İran’ın gerçek anlamda siyasi ve kültürel başkenti olmuştur.²² I. Dünya Savaşı’nda Tahrân ile Hazar Denizi arasındaki bölge Rus hâkimiyetine girmiştir. General Muhammed Rızâ Han, 21 Şubat 1921 tarihinde Kazvîn’de bulunan yaklaşık 2500 kadar Kazak askeriyile birlikte Tahrân’a girerek idareyi ele geçirmiştir. 1923 yılı sonunda son Kaçar hükümdarı Ahmed Şâh ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, gücü tamamen ele geçiren Rızâ Şâh Pehlevî, 25 Nisan 1926 tarihinde Tahrân’da tahta çıkmıştır.

Tahrân’ın çehresi Rızâ Şâh zamanında hızla değişmiştir. 1930 yılında “Belediye Kanunu” (*kânûn-i belediyye*) kabul edilmiş, 1933 yılında büyük caddelerin inşası için yeni bir kanun çıkarılmıştır. Bu dönemde birbirini dikine kesen geniş ve iki tarafı ağaçlıklı caddeler açılarak Tahrân’a modern bir görünüm kazandırılmıştır. Kısa süre sonra bakanlık ve hükümet binaları inşa edilmiş; Tahrân Üniversitesi (*Dânişgâh-i Tahrân*), Millî Kütüphane (*Kitâbhâne-yi Millî*), Eski İran Müzesi (*Mûze-yi İrân-i bâstân*), Tahrân Demiryolu İstasyonu ve Mihrâbâd Havaalanı yine bu dönemde hizmete açılmıştır. Tahrân, II. Dünya Savaşı’nda Sovyet ve İngiliz askerleri tarafından işgal edilmiştir. Ayrıca şehir, 1943 yılında Franklin D. Roosevelt, Winston Churchill ve Joseph Stalin’in katılımıyla toplanan konferansa ev sahipliği yapmıştır.²³

Tahrân’ın fiziki yapısı XX. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir değişim geçirmiştir. Şehir bu dönemde büyük bir metropole dönüşmüştür. Muhammed Rızâ Şâh’a göre, Gü-

18 Naskali- Özgüdenli, “Tahrân”, XXIX, 417.

19 Minorsky, “Tahrân”, XI, 659.

20 Nâsir Nemcî, *Tahrân der-‘ahd-i Nâsirî*, Tahrân, 1367/1988, s. 22-54; Nâsir Nemcî, *Dâru’l-Hilâfe-yi Tihân*, Tahrân 1362/1983, s. 64-88.

21 Şehrin bu döneme ait haritaları için bkz. *Nakşe-yi Dâru’l-Hilâfe-yi Tihân (Cemâziü’l-evvel 1275)*, Sâzmân-i Cogrâfiyâ’î-yi Nirûhâ-yi Muselleh, Tahrân, 1370/1991; *Nakşe-yi Şehr-i Dâru’l-Hilâfe-yi Nâsirî-yi Tihân*, Sâzmân-i Cogrâfiyâ’î-yi Nirûhâ-yi Muselleh-i Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân, Tahrân, 1371/1992.

22 Tahrân’ın bu dönemdeki siyasi, sosyal ve kültürel yapısı şu çalışmada farklı boyutlarıyla incelenmiştir: Ca’fer Şehrî, *Târîh-i İctimâ’î-yi Tahrân der-Karn-i Sizdehom*, I-VI, Tahrân, 1368/1989.

23 Naskali- Özgüdenli, “Tahrân”, XXIX, 418.

listân Sarayı'nın büyük bir kısmı, Takiyye-yi Devlet, Tophâne Meydanı, surlar ve eski kale, çağdaş bir şehre uygun binalar değildir. Bu eski yapılar 1950 ve 1960'lı yıllarda sistematik olarak yok edilerek yerine yeni modern binalar yapılmıştır. Tahrân bazarı ikiye bölünmüş büyük ve geniş caddeler yapmak için birçok tarihî bina yıkılmıştır. Pek çok eski ve önemli İran bahçesi yok edilerek yeni yerleşim alanları inşa edilmiştir.

1979 yılında vuku bulan İslamî devrim Tahrân'ın fiziki ve demografik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde pek çok gayrimeşru gecekondu binası meşruiyet kazanmış ve kısa sürede bunlara yenileri eklenmiştir. Muhammed Rızâ Şah zamanında başlanan bazı projeler durdurulmuş ve şehirde yer alan pek çok önemli caddenin adı değiştirilmiştir. 1992 yılından itibaren bir imar planı yapılarak yeni caddeler ve kültür merkezleri açılmıştır. Bu plan aynı zamanda Tahrân'ı kuzey-güney yönünde 30 km, doğu-batı yönünde ise 120 km uzunluğunda bir şehir hâline getirmiştir. Şehrin kuzeyinde yer alan İlahiyye ve Niyâverân'da şehrin silüetini tamamen değiştiren yüksek binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu durum aynı zamanda eski zengin soyluların yerini yeni zenginlerin almasıyla, şehrin sosyoekonomik dokusunu da önemli ölçüde değiştirmiştir.

Tahrân, İran-İrak Savaşı (1980-1988) esnasında Irak tarafından Scud füzeleri ile vurulmuştur. Bu saldırılarda binlerce insan hayatını kaybettiği gibi pek çok bina da tahrip olmuştur. Bu dönemde savaştan kaçan milyonlarca insanın Tahrân'a gelmesi sonucu şehir nüfusu hızla artmıştır. Savaştan sonra şehirde Sovyet tipi ucuz apartman binaları inşa edilmeye başlanmış, bu gelişme ise pek çok eski ev ve mahallenin yok olmasına sebep olmuştur. Tahrân'a ait eski mimarinin tipik örneklerini bugün ancak Fermâniyye, Zaferâniyye, Niyâverân ve Şehrek-i Garb'ta görmek mümkündür. Özellikle 2000'li yılların başlarından itibaren inşa edilen yüksek binalar şehrin geleneksel mimarisini olduğu kadar silüetini de değiştirmiştir.

Tahrân'ın fiziki yapısı gibi demografik yapısı da hızlı bir değişim göstermiştir. Şehrin nüfusu 1851-52 yılında yapılan sayımda (*âmâr*) 155.736 kişi, 1899-1900 yılında yapılan sayımda ise 15.333 hane olarak tespit edilmiştir.²⁴ Nüfus XX. yüzyılın başlarından itibaren hızla artarak; 1922 yılında 210.000, 1940 yılında 540.000, 1956 yılında 1.5 milyon, 1966 yılında 3 milyon ve 1986 yılında da 6 milyona ulaşmıştır. Şehrin nüfusundaki hızlı artış devam ederek 1996 yılında 10.343.000, 2006 yılında 13.413.000 ve 2020 yılında 14.005.573'e yükselmiştir. Tahrân, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren özellikle Azerbaycan'dan, 1970'li yıllardan itibaren ise Güneybatı İran'dan yoğun göç almıştır.²⁵ Aldığı göçe bağlı olarak şehrin yayılma alanı güney, güneybatı ve güneydoğu istikametlerinde hızla genişlemiştir. Şehrin mimari dokusu, kuzeyde ağırlıklı olarak lüks villa ve konutlardan oluşurken güneyde daha çok gecekondu ve ekonomik konutlardan oluşmaktadır.

Tahrân, İran'ın sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Bütün İran nüfusunun yaklaşık %14'ü; doktor, öğrenci ve memurların ise yaklaşık

24 *Âmâr-i Dâru'l-Hilâfe-yi Tihân. Esnâdî ez-Târih-i İctimâ'î-yi Tihân*, nşr. Sîrûs Sa'dvendiyân- Mansûre İttihâdiyye (Nizâm-mâfi), Tahran, 1368/1989, s. 346, 355.

25 Naskali- Özgüdenli, "Tahran", XXIX, 418.

%50'si Tahrân'da yaşamaktadır. Yine bütün sanayi üretiminin yaklaşık %75'i de tek başına Tahrân eyaletinde üretilmektedir. Bugün dünyanın en kalabalık şehirlerinden birisi olan Tahrân, aynı zamanda hava kirliliği ve trafik sorunlarının da en yoğun yaşandığı yerlerden birisidir. 2000 yılında hizmete giren Tahrân Metrosu, şehir içi ulaşım sorunu çözemeye yetmemiştir.

Tahrân Üniversitesi (*Dânişgâh-i Tahrân*), İran'ın önde gelen üniversitelerinden biri olup 1851 yılında kurulan Dâru'l-funûn'un yeniden yapılandırılması neticesinde 1934 yılında dört fakülteyle (Tıp, Hukuk ve Siyasal Bilgiler, Edebiyat, Bilimler) öğretime başlamış; ardından Mühendislik, İlâhiyat, Güzel Sanatlar, Veterinerlik, Ziraat, Dış Hekimliği, Eczacılık, Eğitim, İdarî Bilimler, Orman, İktisat gibi yeni fakülteler açılmıştır.

Orta Çağ'da Tahrânî nisbesiyle anılan âlimler arasında muhaddis Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Hammâd'ın adı zikredilebilir.²⁶ Son dönemin önemli âlimleri arasında Âgâ Bozorg-i Tihârî (öl. 1970) yer almaktadır. Tahrân'ın güneydoğusundaki İmâmiyye'nin sekizinci imamı 'Alî er-Rızâ'nın oğlu Hüseyin'in metfun olduğu Şâh 'Abdu'l-'Azîm Türbesi, şehrin en kutsal mekânlarından biridir.²⁷

Bugün Tahrân'ın başlıca önemli anıtları arasında; Sipehsâlâr Câmii ve Medresesi, Baharistan Sarayı, Şemsu'l-İmâre ve Niyâverân Sarayı, Mescid-i Şâh Câmii, Gülistân Sarayı, Sa'dâbâd Sarayı ve Mermer Saray'ı saymak mümkündür. *Mûze-yi İrân-i bâstân*, mutlaka görülmesi gereken müzeler arasında bulunmaktadır. İran Devrimi açısında da son derece önemli olan Tahrân Üniversitesi de şehrin önemli anıtları arasında sayılabilir.²⁸ Gıda, makine yapımı, otomotiv sanayii Tahrân'ın ekonomisinde en başta gelen faaliyetlerdir. "Tahrân Bazarı" (*Bâzâr-i Bozorg-i Tahrân*), XIX ve XX. yüzyıllardaki önemini bir miktar yitirmiş olsa da, şehrin ekonomik hayatında hâlâ mühim bir yere sahiptir.

26 Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 274-275.

27 G. Le Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, İstanbul, 2015, s. 278.

28 Naskali- Özgüdenli, "Tahrân", XXIX, 419.

Kaynakça

Adle, Chahryar – Hourcade, Bernard, *Tahrân: Pâyitâht-i Divîst Sâle*, Farsça çev. Ebu'l-Hasan Servkad Mukaddem- Seyyid Ahmed Seyidî- Fâtimâ Vusûkî Hezâ'î, Tahran, 1375/1997.

Âmâr-i Dâru'l-Hilâfe-yi Tihârân, Esnâdî ez-Târih-i İctimâ'î-yi Tihârân, nşr. Sîrûs Sa'dvendiyân- Mansûre İttihâdiyye (Nizâm-mâfi), Tahran, 1368/1989.

Anûşe, Hasan, “Tahrân”, *Dâ'iretu'l-Mu'ârif-i Teşeyyu'*, 1375/1396, V, 176-180.

Barthold, V., *Tezkire-yi Cografîyâ-yi Târihî-yi İrân*, Farsça çev. Hamza Serdâdver, Tahran, 1372/1993.

Ca'fer Şehrî, *Târih-i İctimâ'î-yi Tahrân der-Karn-i Sizdehom*, I-VI, Tahran, 1368/1989.

De Clavijo, Ruy Gonzales, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, İngilizce çev. Guy Le Strange, London, 1928.

İstahrî, Ebû İshâk el-, *el-Mesâlik vel-Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, ed. F. Sezgin, Leiden, 1870, Frankfurt, 1992.

Hinz, Walther, *Die Resâlâ-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî: Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden, 1952.

İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, nşr. Guy Le Strange- Reynold A Nicholson, London, 1921.

Kâmbahşferd, Seyfullâh, *Tahrân-i Seh Hezâr-i Divîst Sâle, ber-Esâs-i Kâveşhâ-yi Bâstân-şinâsî*, Tahran, 1370/1991.

Kazvîni, Hamdullâh Mustevfi-yi, *Nuzhetu'l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, Leiden, 1915.

Le Strange, Guy, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanında Kadar*, çev. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, İstanbul, 2015.

Minorsky, V.–Bosworth, C. E.–Calmard, J.–Hourcade, B., “Tihârân”, *EP*, 1999, X, 482-496.

Minorsky, V., “Tahrân”, *IA*, XI, 658-667.

Mîrzâ Muhammed-i Kazvîni, “Tihârân”, *Makâlât-i 'Allâme Kazvîni*, nşr. 'Abdu'l-Kerîm Cerbezedâr, Tahran, 1362/1983, I, 128-132.

Muhammed Hasan Hân (İ'timâdu's-Saltana), *Mirâtu'l-Buldân*, I, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, 1368/1989.

Mu'temedî, Muhsin, *Cografîyâ-yi Târihî-yi Tahrân*, Tahran, 1381/2002.

Nakşe-yi Dâru'l-Hilâfe-yi Tihârân (Cemâzû'l-evvel 1275), Sâzmân-i Cografîyâ'î-yi Nîrûhâ-yi Muselleh, Tahran, 1370/1991.

Nakşe-yi Şehr-i Dâru'l-Hilâfe-yi Nâsiri-yi Tihârân, Sâzmân-i Cografîyâ'î-yi Nîrûhâ-yi Muselleh-i Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân, Tahran, 1371/1992.

Naskali, Esko-Özgüdenli, Osman G., “Tahran”, *DİA*, 2010, XXIX, 416-419.

Nemcî, Nâsir, *Dâru'l-Hilâfe-yi Tihrân*, Tahran, 1362/1983.

_____, *Tahrân der- 'Ahd-i Nâsiri*, Tahran, 1367/1988.

Özgüdenli, Osman G., “Rey”, *DİA*, 2008, XXXV, 40-41.

Râvendî, Muhammed, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr*, nşr. Muhammed İkbâl, ed. Muctebâ Mînovî, Tahran, 1364/1985.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, III, nşr. 'Abdü'l-Kerîm 'Alî-oglu 'Alî-zâde, Baku, 1957.

Sâsânpûr, Ferzâne- Mustafâ Mûminî-'Alî Eşref Sâdikî- Seyyid Huseyn Nasr, “Tahrân, I. Ostân, II. Şehristân, III. Şehr, IV. Lehce-yi Tehrânî, V. Havza-yi Felsefî ve 'İrfânî-yi Tehrân”, *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, 1383/2004, VIII, 705-753.

Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Muhammed Avvâme, VIII, Dimaşk, 1396/1976.

Tâlekânî, Mahmûd, *Cem'iyet: Mutâla'ât-i Câmi'aşinâsî-yi Şehr-i Tahrân*, Tahran, 1370/1992.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, nşr. Ferîd 'Abdu'l-'Azîz el-Cundî, IV, Beyrut, 1410/1990.

Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen, 1848.

Müstansiriyye Medresesi

BAĞDAT

Mustafa DEMİRCİ*

Giriş

Emevîlerin ardından iktidara gelen Abbâsîler, Emevî taraftarlarının yoğun olduğu bölgelerde hâkimiyet kurmanın zorluğunun farkındadır, bu sebeple hızlı bir şekilde yeni bir başkent arayışına girmişlerdir. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh dört yıllık kısa iktidarında önce Hâşimiyye'yi kurmuş, ardından Enbar'ı seçmiştir. Abbâsîlerin gerçek kurucusu Ebû Ca'fer el-Mansûr ise yeni devleti her bakımdan yeniden yapılandırabilmek ve yeni bir kimlik kazandırabilmek için kapsamlı bir başkent arayışına girmiştir.¹ Mansur'un yeni başkent arayışının arkasında, devrimden sonra geçen sekiz yıl boyunca Kûfe ve Hâşimiyye gibi ilk başkentlerinde Ehl-i Beyt isyanları ve Râvendîyye gibi İnan kökenli hareketlerin yarattığı tedirginlikler yanında, yeni kurdukları devletin ve hanedan ailesinin güvenliğini sağlama düşüncesi bulunmaktadır. Yeni sistemin kendini bağımsız şekilde inşa etme çabalarının da etkili olduğu düşünülmektedir.²

Siyasi Tarih

Yeni kurulacak başkentnin yerinin tespiti için Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bizzat kendinin nezaret ettiği, uzmanlardan oluşan kalabalık bir heyetle uzun ve kapsamlı bir çalış-

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, mdemirci@selcuk.edu.tr

1 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967, VII, 614.

2 Bkz. Taberî, *Târih*, VII, 614.

ma yürütülmüştür. Heyet, önce Musul ve Cercera'ya giderek incelemelerde bulunmuş, ardından Medayin'e gitmiş, oradan da Sabat ve Cibal bölgesi üzerinden tarihî bir fuar kasabası olan Bağdat'ın bulunduğu yöreye gelmiştir. Mevki olarak beğendikleri Bağdat bölgesinin havası, suyu, arazi yapısı, lojistiği ve jeopolitik konumunu günlerce incelemişlerdir. Kurulacak bölgenin, ordusunun ve halkının ihtiyaçlarını karşılayabilecek, yerleşime müsait, askerî bakımdan güvenli olması dikkate alınarak; Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında kalması, civardaki bütün belde ve ülkelerden, nehir vasıtasıyla her türlü ihtiyaç maddesinin sağlanma imkânı, arazisinin verimliliği, iklimi ve diğer yerleşim birimlerine yakınlığı, güvenliği ve yönetim için merkezi konumu dikkate alınmıştır.³

Bağdat kelimesinin anlamı hakkında kaynaklar farklı bilgiler aktarır. Bazıları kelimenin aslının Farsça olduğu ve “Allah'ın hibesi” manasına geldiğini söylerken, başka kaynaklar kelimenin Aramice kökenli olduğunu ve “koyunların yatağı” manasına geldiğini söyler.⁴ Hatta tarihçi Taberî bu bölgeye eskiden “Koyun Pazarı” (*Suku'l-Ganem*) denildiğini aktarır.⁵ Ancak modern arkeolojik araştırmalar Bağdat'ın M.Ö. 1800'lerdeki Hammurabi kanunlarında “*Bağdadu*” şeklide geçtiğini, M.Ö. IX. yüzyılda Asurluların egemenliğine girdiğini, VIII. asırda bölgenin Arami kabilelerin yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur.⁶ Bu veriler Bağdat isminin Hammurabi'den önce kullanıldığını, Aramice bir isim olduğunu göstermektedir.

Halife Mansur'un yeni başkentini yerini tespit ederken nasıl uzun ve titiz bir araştırma yaptırdığına dair IX. yüzyıl kaynakları detaylı bilgiler verir. Kaynaklara göre Halife, Bağdat'ın bulunduğu araziye gelir. Dolaştıkları bölge boyunca havasının temizliğini ölçmek için kuzu ciğerlerini sırtların üzerine astırarak ciğerlerdeki bozulmaları inceletir, en az bozulma olan yeri seçmeye çalışır. Ayrıca bölgenin değişik yerlerinden toprak toplatarak solucanlanma gözlenen toprakların yerini belirler ve şehri en verimli bölgeye kurmaya çalışır. Öyle ki Halife'nin seçilen arazinin zehirli böcekler ve sivri sinek bakımından durumu hakkında bilgi topladığı ve kendisine her ikisinin de çok az olduğunun söylendiği zikredilmiştir.⁷

Bölgedeki araziye en iyi bilen şahıs olduğunu söyledikleri, Bağdat kasabasının reisi (Sâhibu'l- Bağdâd), Halife Mansûr'a şehri, ikisi Dicle'nin batı yakasında, ikisi de doğu yakasında olan dört yerleşim merkezinin bulunduğu araziye kurmasını tavsiye etmiştir. Şehrini bu noktada kurdurduğu takdirde, kendisinin hurmalıklar arasında ve suya yakın bir arazide olacağını, nehirler vasıtasıyla dört bir taraftan ve uzak ülkelerden oraya gemilerle erzak taşınacağını, ayrıca nehirlerin ortasında olması dolayısıyla kendisine saldırı isteyen düşmanlarının, ancak bir köprü vasıtasıyla oraya ulaşabileceklerini, bu durumda köprüyü yıkmak suretiyle kolay bir şekilde onlara engel olabileceğini söyle-

3 Taberî, *Târîh*, VII, 614-616.

4 Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, Beyrut, ty, I, 81-83; Ahmed b. Ebû Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, Londra, 1860, 16.

5 Taberî, *Târîh*, VII, 617.

6 Abdülazîz ed-Dürî, “Art Bagdad”, *EI*, II, 45.

7 Taberî, *Târîh*, VII, 616.

miştir. Şehrini surlar, hendekler ve kalelerle tahkim etmesini de tavsiye ettikten sonra, Basra, Vâsıt, Kûfe, Musul ve Sevad arasında kalacak şehrin, hem denize hem karaya hem de dağa yakın olacağını hatırlatarak, tarihçilerin ortak kanaatine göre Mansûr'un kararını kesinleştirmesinde etkili olmuştur.⁸

Bağdat'ın yerini beğenen Mansûr, önce Kûfe, Vâsıt ve Basra'dan, Suriye, Musul ve Cebel bölgelerindeki büyük merkezlerden mühendisler, arazi ölçme işinden anlayan uzmanlar, yapı ustaları, inşaat işçileri, marangozlar, hafriyatçılar, demirciler vb. inşaat için gerekli her türlü elemanın getirilmesi için emirler verir.⁹ Öyle ki bu iş için toplanan elemanların sayısı yüz bine ulaşmaktadır. Şehri dört kısma ayıran ve dört kumandanını bu bölgedeki inşaatın sorumlusu olarak görevlendirip onlara yardımcı olacak mühendisleri de belirleyen Mansûr, kurdurmayı düşündüğü şehir için istediği diğer özellikleri, mimar ve mühendislere anlatarak planın çizimiyle yakından ilgilenir.¹⁰

Bağdat için yuvarlak ve ortada keşişen iki eksenli caddeye sahip bir plan seçme kararı o zamana kadarki planlardan köklü bir kopuştur. Ancak bu, sanıldığı gibi aksine nevezuhur bir plan da değildir. Yuvarlak şehir planı, havadan görülebilen eski Pers modellerinden esinlenilmiştir. Bu tür dairevi şehir örneklerine Güney İran'da Ghur (Firuzabad) ve Darabgird gibi Sâsânîler döneminden kalma şehirlerde rastlanmaktadır. Creswell, halifenin yer seçimi için gezdiği coğrafyada en az on kadar eskiden kalma dairevi şehir olduğunu ve Abbâsîler tarafından bu modelin bilindiğine dikkat çekmektedir.¹¹ Ancak Abbâsîler bu planı, merkezdeki halifenin her kesime eşit mesafede olmak için tercih ettiğini iddia ederek kendi siyasi ideolojilerine göre yorumlamışlardır.¹² Aynı zamanda Bağdat'ın planı geleneksel kabile liderliğinden farklı, etrafi muhafızlar ve bürokratlar ile çevrili, geniş bir saray külliyesi içinde ulaşılması zor, yeni bir emperyal liderliği de sembolize etmektedir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'nin Bizans elçisinin saraya kabul merasimine dair anlattığı hikâye bu durumu canlı bir şekilde teyit etmektedir.

Planlama işi bittikten sonra Halife şehrin temelini atılması için Fazl bin Nevbaht ve Maşallah bin Sâriye adında iki İranlı müneccimi görevlendirir. Onlar yıldızlara bakarak en uygun vakitte şehrin temelini atılması için gün belirler. Kurulacak şehrin imar yönünden gelişeceğinin, çok uzun ömürlü olacağını ve herkesin oraya muhtaç kalacağını, ayrıca şehirde hiçbir halifenin yatağında ölmeyeceğinin haber verildiği bir günde şehrin temeli atılır. Bu konuda tarihçiler 141/759 ve 145/762 tarihlerini vermektedir. İlk kerpici bizzat kendi eliyle koyan Mansûr, besmele ve hamdelerin ardından, “*Şehri Allah'ın bereketiyle bina ediniz,*” talimatını vererek inşaatı başlatır.¹³

8 İbnü'l-Fakîh, s. 282-283; Taberî, *Târîh*, VII, 616-617; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, nşr. Malunud Firdevs el-Azın, Dımaşk, 1998, III, 304; Makdîsî, *Ahsenü'l-Tekâsim*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1877, s. 121; Hamevî, I, 458.

9 Hatîb el-Bağdâdî, I, 66-67.

10 İbnü'l-Fakîh, s. 291; Taberî, *Târîh*, VII, 614, 619; Ya'kûbî, s. 25.

11 Creswell, K.A.C., *Early Muslim Architecture*, Vol. II. Oxford University Press, 1940 sayfa numarası bulunmamaktadır; Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından yaptırılan yuvarlak Bağdat şehrinin mimari çizimlerini arkeologlar ve tarihçiler tarafından görselleştirildiği bir inceleme için bkz. Saba Sami Al-Ali and Nawar Sami Al-Ali, “Images of Round Baghdad: An Analysis of Reconstructions by Architectural Historians”, *IRAQ*, Vol. 78, December 2016, s. 137-157.

12 Hatîb el-Bağdâdî, I, 72-73.

13 İbnü'l-Fakîh, s. 290.

Şehrin inşaatı beş yılda bitirilmiş, surları tamamlanmış, ilk yerleşimler 146/763 yılında başlamışsa da 149/766 yılında şehir inşaatının tamamı bitmiş ve devlet kurumları buraya taşınmıştır.¹⁴ Halife Mansûr'un şehre her ne kadar Kur'an-ı Kerim'de "cennet" manasında kullanılan "Darüsselâm" kelimesinden ilham alarak "Medinetü's-Selâm" adını koyduğu söylene de yeni devrim yaptığı ve isyanlar ile boğuştuğu bir zamanda "barış şehri" anlamında bu ismi vermiş olması muhtemeldir. Ancak halk şehri eski adıyla anmaya devam etmiştir. Şehrin inşası için toplam harcama 18 milyon dinar veya yüz milyon dirhem şeklinde gösterilir. Usta yevmiyesinin bir gümüş kırat, işçi yevmiyesinin ise 2-3 habbe olduğu belirtilmiştir.¹⁵

Şehir hızla kalabalıklaşınca batı tarafında Kerh bölgesi kurulmuş; bölgenin planlaması ile Halife doğrudan ilgilenecek burada her mesleğe tahsis edilmiş çarşılar kurduştur. Bağdat, yirmi yıl boyunca ilk kuruluş şeklinde kalır. Bizans elçisinin Halife'ye çarşıların sur içinde olmasının kendisi için tehlike yaratacağını tavsiye etmesi üzerine Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, bu yılda çarşıları Kûfe ve Basra kapıları arasından güneye doğru, şehrin dışındaki Bâbu'l-Kerh, Bâbu'ş-Şam ve Bâbu'l-Muhavvel taraflarına naklettirir.¹⁶ Bir başka rivayete göre ise şehrin kısa sürede artan nüfusu çarşıların Bâbu Taki'l-Harranîn ve Bâbu'ş-Şam taraflarına nakledilmesinin esas nedenidir.

Kuruluşu için Abbâsî hâkimiyeti altındaki şehirlerde yaşayan, değişik din, mezhep ve etnik kökenden gelen, sanat, zanaat ve meslek sahiplerinden oluşan yüz bin kişinin davet edildiği Bağdat, yarım asır sonra da yüz kilometrekarelik bir alana yayılarak dünyanın en kalabalık şehri olmuştur. Bizans Kostantiniyye'sinden beş kat daha büyüktür. Farklı demografik bileşimi, temelinde Hristiyan, Yahudi, İrani, Hint, Arap, Türk vs. unsurlar başta olmak üzere, şehir daha kurulurken o dünyanın bütün renklerini barındırmaktadır. Ya'kûbî IX. asrın ikinci yarısında şöyle der:¹⁷

Kitabıma Irak ile başlıyorum, çünkü Irak dünyanın merkezi, yeryüzünün göz bebeğidir. Irak'a da Bağdat ile başlıyorum, çünkü Bağdat (bugün) genişlik, büyüklük, imar, suyunun bolluğu, havasının tem izliği bakımından Irak'ın merkezi; doğuda ve batıda benzeri olmayan dünyanın en büyük şehridir. Orada her milletten insan, her şehir ve kasabadan halk yaşamaktadır. Uzak yakın demeden hemen bütün şehirlerden insanlar Bağdat'a göç ettiler.

Şehrin kurulduğu ilk birkaç on yılda, doğu kıyısında 6 bin sokak, batı kıyısında ise 4 bin sokak ve cadde vardır.¹⁸ Bunun yanında 30 bin mescit, 10 bin hamam bulunmaktadır. Şehrin doğu yakasındaki Kerh bölgesinde ise 4 bin sokak, 15 bin mescit 5 bin hamam vardır. Yarım asır sonra da Dicle boyunca 10 km uzayarak yaklaşık 100 kilometrekarelik bir alana yayılan dünyanın en kalabalık şehri hâline gelmiştir. Bağdat, X. yüzyılda doğu tarafı Şemmâsiye'den Dârülhilâfe'ye kadar 9240 m uzunlukta bir sahaya

14 Hatib el-Bağdâdî, I, 67.

15 Bkz. Hatib el-Bağdâdî, I, 72; İbnü'l-Fakih, s. 290.

16 Taberî, *Târih*, IX, 230, 231; Hamevî, IV, 448.

17 Ya'kûbî, s. 18.

18 Hatib el-Bağdâdî, I, 98.

yayılmıştır. Me'mûn zamanında yapılan bir ölçüme göre şehrin alanı; 26.250 ceribi doğu yakasında, 17.500 ceribi batı yakasında olmak üzere 43.750 ceriptir (60.000 km²). Bağdat bu dönemde 7250 km uzunluğunda, 6.5 km genişliğinde; X. yüzyılın başında ise 8.5 km uzunluğu, 7250 km genişliği, 9000 hektarlık hacmiyle dünyanın en büyük şehri durumundadır. XII. asırda şehri ziyaret eden Yahudi seyyah Benjamin, Bağdat'ın 20 mil (32.19 km) çapında bir alana yayıldığından bahseder.¹⁹

Luis Massignon, Bağdat nüfusunu tespit edebilmek için şehirdeki sokaklar, hamamlar, kayık ve kayıkçıların sayısı, buğday, arpa ve bitkisel yiyecek maddelerinin yıllık tüketimi ile ilgili değişik ölçütler kullanarak bir sonuca ulaşmaya çalışır. Buna göre, şehirde kişi başına ve yıllık buğday tüketimi esas alınarak yapılan bir hesaplamada, kişi başına düşen ekmek miktarı 850 gr/gün'dür. Sıcak bölgelerde, sebze meyvesi zengin coğrafyalarda ve gelir düzeyinin yükselmesine paralel olarak bu oran düşmektedir. Bağdat'ta %2 nispetinde alınan buğday vergisi (müsteğallat) toplamı, III/IX. asırda 156 bin dinardır. Bu 1 kurr'u 50 dinar olan fiyattan, her bir kurr buğday için %2 oranında vergi alındığına göre kurr başına 1 dinar demektir. Toplamda ise yaklaşık 346 milyon 772 bin kg buğday eder. Bu da kişi başına günlük 700 gram üzerinden hesaplandığında 1 milyon 250 bin nüfusa denk düşer. Bağdat'ın sıcak iklimi, şehrin zenginlik düzeyi ve Sevad bölgesinde yetişen sebze-meyve ve hurma zenginliğiyle beraber düşünüldüğünde kesinlikle 600 grama kadar iner. Sonuçta bu da hemen hemen 1.5 milyon nüfusa yaklaşır.²⁰ Orta Çağ şehirlerinin nüfus hesaplamalarında sıkça kullanılan hamam sayısı faktörüne göre ise X. asrın başında Bağdat'ta 10 bin hamam sayılmıştır. Bu hamamlar şehrin doğu yakasında 63 mahalledeki 311 ada, batı yakasında ise 16 mahalledeki 78 adaya dağılmış vaziyettedir. Toplam 389 adet adanın her birine bir hamam ve her hamama 112 hane hesaplar, hane ortalamasını da 7 kişi düşünürsek, Bağdat'ta 160 bin ev ve toplam 1 milyon 120 bin kişilik nüfus hesaplarız.²¹ Massignon, Halife Me'mûn zamanında yapılan bir ölçüme dair verilen bilgileri kullanarak, şehrin doğu yakasını 3510 hektar olarak tespit eder. Batı yakası ise 5776 hektardır. İki yakasının toplamı 9286 hektara denk gelir. Bu rakam şehrin en canlı ve kalabalık olduğu döneme aittir.²² İstahrî Bağdat'ın Dicle boyunca 10 km uzadığını kaydetmektedir.²³ X. asırda Bağdat'ın yüz ölçümü 7000 hektardır ki bu ölçüdeki şehir bile Bizans başkenti Kostantinopol'ün beş katı (1400 hektar), Sâsânîlerin başkenti Ktesifon'un (Medain) ise otuz katı daha büyüktür. Modern araştırmacılar tarafından hektar başına 150 ila 200 kişinin düştüğü hesaplanmaktadır. Buna göre Bağdat'ın IX. yüzyıldaki nüfusu 1 milyon 150 bin ila 1 milyon 500 bin kişi arasındadır. X. yüzyılın başında ise nüfusu ortalama 1 milyon 400 bin kişi olarak tahmin edilmektedir.²⁴ Hangi ölçütü dikkate alırsak alalım,

19 Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *İki Yahudi Seyyah*, yer yıl bilgisi verilmelidir s. 67.

20 Luis Massignon, *İslam'ın İlk Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, Ankara, 2006, s. 299-306.

21 Massignon, s. 306-307.

22 Massignon, s. 306.

23 Ebû İshak İbrahim el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, nşr. De Geoeje, Leiden, 1927, s. 83.

24 Le Guy Stranger, *Land Behind of Eastern Khalifat*, London, 1900, s. 30; Abdülaziz ed-Dürî, Hatîb el-Bağdâdî'nin (I, s. 118) verdiği bilgilere dayanarak bu rakamın 1500.000 olabileceği kanaatindedir. Bkz. A. ed-Dürî, "Baghdad", *EI 2*, London, 1986. Sayfa numarası bulunmamaktadır.

ister yerleştiği alanın büyüklüğü, ister hamam sayısı, ister buğday tüketimi vs., ulaştığımız sonuçlar şehrin nüfusunun bir milyonun üzerinde olduğunu ortaya koymaktadır. Çağdaş hesaplamalara göre X. asırda Bağdat en kötü ihtimalle bile 800 bin nüfusu ile dünyanın en kalabalık şehridir.²⁵

IX. yüzyıla gelindiğinde Bağdat siyasal bir merkez olma hüviyetine bir medeniyet merkezi ve ilim şehri olma özelliklerini de ilave etmiştir. Nüfusa paralel olarak artan ticaret hacminin getirdiği ekonomik kalkınma; ilim, edebiyat ve sanatta da önemli gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır.

Bağdat'ın ilim yolculuğunda ilk safha tercüme faaliyetleridir. Gerçekleştirilen devlet destekli ve sistemli tercüme faaliyetleriyle felsefe, mantık, matematik, tıp, zooloji, botanik, kimya ve edebiyata dair pek çok eser İslam kültürüne kazandırılırken Bağdat, Güney Avrupa'yı Ortadoğu ve Yakındoğu ile bütünleştiren bir merkez haline gelmiştir. Kazandığı ilmi kimlik yüzlerce âlimin Bağdat'a gelmesine sebep olurken, bu durum aynı oranda âlimin de şehirde yetişmesine kaynaklık etmiştir. Cebrin kurucusu sayılan Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, İslam felsefesinin ilk temsilcisi Kindî, astronomi âlimi Fergânî, tabip ve riyâziyeci Sâbit b. Kurre el-Harrânî, tabip, kimyacı ve filozof Ebû Bekir er-Râzî, astronomi âlimi Bettânî, İslam felsefesinin en ünlü iki siması Fârâbî ve İbn Sînâ, matematik, astronomi, coğrafya, jeoloji, eczacılık vb. sahalardaki engin bilgisi ve araştırmacı zihniyetiyle Bîrûnî ve çok yönlü bir ilim ve tefekkür adamı olan Gazzâlî gibi âlimler ile Câhiz, İbn Kuteybe ve Müberred gibi edipler burada yetişmiştir.

Özel olarak ilimlerin seyrine bakıldığında matematik sahasında Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'ye ilaveten İmrân b. Veddâh, Şihâb b. Kesîr, Ebû Mansûr el-Bağdâdî; geometri sahasında Benî Mûsâ b. Şâkir ve Haccâc b. Ertât; tıp alanında göz hekimî Yuhannâ b. Mâseveyh ve öğrencisi Huneyn b. İshak, sonrasında Ali b. Rabben et-Taberî, Ebû Bekir er-Râzî, Ali b. Abbas el-Mecûsî, Buhtîşû ailesinden Cibrâil b. Buhtîşû, Buhtîşû' b. Cibrâil, Buhtîşû' b. Curcîs; astronomi alanında İbrâhim el-Fezârî, Ebû'l-Abbas Ahmed el-Fergânî, Bettânî, Bîrûnî ve Ömer Hayyâm Bağdat'tan çıkan meşhur âlimlerdir. Ayrıca Mu'tezili âlimlerden Bişr b. el-Mu'temir, Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ahmed b. Ebû Duâd, Sümâme b. Eşres, Ca'fer b. Harb ve Ca'fer b. Mübeşşir; Eş'arî âlimlerinden Bâkîllânî, İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Gazzâlî; tasavvufta Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî, Serî es-Sakatî, İbnü's-Semmâk, Hâris el-Muhâsibî, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî ve Ebû Saîd el-Harrâz; fıkıhta Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanife, Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel, Maliki mezhebinin önde gelen imamlarından Amr b. Muhammed el-Leysî el-Bağdâdî, Şafii müçtehitlerden İbnü'l-Kattân el-Bağdâdî, Malikî fakihî ve usulcüsü Abdülvehhâb b. Ali el-Bağdâdî, büyük Şafii fakihî Abdülkâhir el-Bağdâdî, fıkıhta ve usulde son derece mahir bir Şafii fakihî olan İbnü's-Sabbâğ, Hanbelî mezhebinin büyük imamlarından Ali b. Akıl el-Bağdâdî, zamanının en büyük Hanefî âlimlerinden olan İbnü's-Sââtî, "kâdîlkudâtî'l-memâlik" unvanıyla tanınan

25 Bkz. J. Lassner, "Notes on Topography of Bagdad: The Sistematic Descriptions of the City and the Khatip al-Bagdâdî", *JAOS*, Cilt: V, Sayı: 83, Ann Arbor, 1963, s. 458-465; a. mlf. "The Habl of Baghdad on Dimensions of the City", *JESHO*, Cilt: V, Sayı: 6, Leiden, 1963, s. 228-229.

Maliki âlimi Hüseyin b. Ebü'l-Kâsım el-Bağdâdî ve Hanbeli mezhebinin önde gelen fıkıh ve usulcülerinden Abdülmü'min b. Abdülhak el-Bağdâdî; tefsirde Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Müberred, Taberî, Zeccâc, Cessâs, Ebû Hafs el-Bağdâdî, Abdülkâhîr el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî, Hâzin, Âlûsî; hadiste Yahyâ b. Maîn, İbnü's-Semmâk, Necâd el-Bağdâdî, Da'lec b. Ahmed, İbnü'l-Muzaffer el-Bağdâdî, Dârekutnî, İbn Şâhîn, İbn Ebü'l-Fevâris el-Bağdâdî, İbn Şâzân el-Bağdâdî, İbn Hayrûn el-Bağdâdî, İbnü'l-Hâdibe, Ebû Sa'd el-Bağdâdî, İbnü'l-Ahdar, İbn Sükeyne, İbn Nukta, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Acîbe el-Bağdâdiyye; tarihte Vâkîdî, Medâinî, İbn Kuteybe, İbn Tayfûr, Taberî, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî, İmâdüddin Kâtîb el-İsfahânî, Sibt İbnü'l-Cevzî, Abbas el-Azzâvî gibi âlimler Bağdat ve çevresinde yetiştirmişlerdir.

X. yüzyılın ortasına doğru başlayan Büveyhîler dönemi Bağdat için oldukça zor bir devirdir. Mansûr'un yaptırdığı şehir tamamen ihmal edilir. Şehrin batısındaki mahalleler çok kötü durumdadır. Muizzüddeve 945'te Bâdûrayâ'da bazı kanalları tamir ettirir ve hayat şartlarında yeniden düzelve görülür. Bu dönemi ihmalkârlıkların ağır bastığı bir süreç takip eder. İbnü'l-Fakîh, X. asrın sonlarındaki Büveyhî Bağdat'ın geniş bir anlatımını sunmuştur.²⁶ Bu dönem Batı Bağdat'ı sulayan birçok kanal harap olur. Adûdüddeve (977-982) zarar gören kanalları temizletir. Köprüleri ve rıhtımları yeniden inşa ettirir. Daha sonraları bu gibi faaliyetlere rastlanmamaktadır.²⁷

X. asrın ikinci yarısında şehirde ortaya çıkan ve aralıklarla bir asır devam eden doğal felaketler ve mezhep (Sünni-Şii) çatışmaları sırasında eski muhteşem Bağdat ve Bâbu't-Tâk Pazarı yakılıp yıkıldığı gibi çok sayıda çarşı ve işyeri yağmalanıp tahrip edilir ve bundan sonra Bağdat artık hiçbir zaman eski ihtişamlı görüntüsüne ulaşamaz.²⁸ Selçukluların Bağdat'a geldiği günlerde eserini tamamlamış olan Hatîb el-Bağdâdî, Mansûr zamanında kurulan Bağdat'ın Kebş ve Esed bölgesinde eskiden Dicle boyunca köşkler ve konaklar sıralandığı hâlde, kendi zamanında (XI. yüzyılın ortası) buranın Bağdat'tan uzakta sahra ve zirai bir bölge olduğunu, orada köylülerin yaşadığını, hâlbuki daha önceleri o bölgeye gidenlerin cadde ve sokaklarda kalabalıktan yürüyemediklerini söylemektedir.²⁹ Bu durum Selçuklular zamanındaki Bağdat'ın eskiye nispetle çok küçüldüğünü veya demografik ağırlığının kaydığını gösterir.

Selçuklular Döneminde Bağdat

Selçukluların Bağdat üzerindeki hâkimiyeti, 1055'ten 1152 yılına kadar fiili olarak yaklaşık yüz yıl sürmüştür. Selçuklular zamanında Bağdat'ın eski hâlinin korunmasına özen gösterilmiştir. Selçuklu sultanları burada daimi olarak oturmamış, bölgeyi daha çok başkentleri İsfahan'dan yönetmiştir. Bağdat'a ise Amid ve Şihne denilen iki yönetici tayin etmişlerdir. Amid daha çok vergi ve imar harcamalarına, halifenin giderlerine bakan mali işler görevlisidir. Şihne ise diğer Selçuklu şehirlerinde olduğu gibi

26 Bkz. İbnü'l-Fakîh, s. 278, vd.

27 Dürî, "Bağdat", *DİA*, IV, 430.

28 Dürî, "Bağdat", s. 430-433; Dürî, "Hükümet Kurumları", s. 74-75; Aydın Çelik-Taner Yıldırım, "Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1, Elazığ, 2013, s. 241-253.

29 Hatîb el-Bağdâdî, I, 71.

askeri ve siyasi meselelere, istihbarat ve asayiş konularına bakar.³⁰ Bu amirler, özellikle Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanları arasındaki iletişimi sağlar ve diğer yerel halife bürokratları ile ilişkileri yürütürdü.³¹

Bağdat'ın yönetiminde, bazen Abbâsî halifesinin otoritesinin resmî olarak tanındığı, bazen Selçuklu sultanı otoritesinin Abbâsî halifesinin önüne geçtiği, bazense Abbâsî halifesinin Selçuklu sultanının iradesini yerine getirmeye çalıştığı durumlar olmuştur. Dolayısıyla bu dönemin karakteristik özelliği, Selçuklu sultanları ile Abbâsî halifelerinin rekabetine ve nüfuz mücadelesine sahne olmasıdır.

Bağdat XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerilemeye başlar ve görünümünde değişiklikler meydana gelir. Batı Bağdat'ta birçok yer harap olur, önceki ev ve bahçelerin yerlerini viraneler alır. Şemmâsiye'nin eski mahallelerine, Rusâfe ve Muharrim'e önem verilmez.

Selçuklular, Bağdat'a geldikten sonra daha önce doğal afetlerden ve iç çatışmalardan şehir büyük zarar gördüğünden bir dizi imar faaliyetine girişmiştir. Tuğrul Bey 1056'da birçok ev ve dükkânı yıkarak Dârü'l-İmâre'yi genişletmiş ve etrafını surlarla çevirmiştir. Aslan Besâsirî olayı sırasında (1057-1059) Kerh, Bâbü'l-Muhavvel mahalleleri ve Kerh Çarşısı'nın büyük bir kısmı ile Eski Bağdat'ın çoğu yanmıştır.

Besâsirî galesi bittikten sonra Bağdat tekrar inşa edilir. Büveyhîler zamanından kalma Kerh Çarşısı, Selçukluların atadığı Amid tarafından yeni bölümler ve dükkânlar ilave edilerek yeniden yaptırılır. Hatta inşaat süresi uzadığından buradaki esnaf işleri yapamamış ve bu yüzden şikâyet konusu olmuştur. Yeni yaptırılan yere "Dârü'l-memleke" denir ve bu adla meşhur olur.³² Burası yarım asır sonra, Nasır Lidinillah zamanında (1115) yeniden inşa edilir; ancak 1121'de bir kaza sonucu yanar ve yeni bir saray yaptırılır. Melikşah, sarayın yakınında olan Muharrim Camii'ni genişletip yeniden inşa ettirmiş (1091) ve cami bundan dolayı Sultan Camii olarak adlandırılmıştır.³³

Sultan Alparslan Bağdat'a hiç gelmemiştir; ancak onun zamanında (1066) İmam-ı Âzam'ın türbesi o dönemde Bağdat'ta görevli bulunan Şerefü'l-Mülk el-Harezmi tarafından muhteşem bir mimariyle, çiniler döşenerek yaptırılmıştır. Aynı zamanda Bağdat'ın ilk medresesi olarak kabul edilen ve Hanefî fıkhı ile dinî ilimlerin öğretildiği bir de medrese inşa edilmiştir.³⁴

İlk olarak Mart 1087'de Bağdat'a gelen Melikşah şehirde kırk gün kalır. 25 Nisan 1087'de resmî kabul töreni ile Halife Muktedî ile bir araya gelir ve elinden taç giyip,

30 Abdelhâdî Nayif Ka'ayidah, "İdaretü's-Selçukîyye fi Bağdat, eş-Şihne Enmzecen (447-536/1055-1142)", *Mecelletü Dirasat: 'Ulumu'l-İnsaniyye ve'l-İctima'iyye*, 2015, Cilt: 42, Sayı: 1, s. 1207-1216.

31 İbnu'l-Muvâsala, *Resâilu Emînü'd-devle*, thk. İsam Mustafa Akk, Birleşik Arap Emirliği, 2003, s. 103, 107.

32 Bu yapı daha önceleri Sâmanîlerin hâcibi Sebüktekin'e ait idi. Daha sonra Büveyhîler kullandı ve Selçuklular iki defa yeniden yaptırdı. Bina hakkında geniş bilgi için bakz. Hatib el-Bağdâdî, I, 105.

33 Hâfîb el-Bağdâdî, I, 105-106; Subhî Mahmud Azam, "Esvâk-ı Bağdat ve Avamilu'm-Muşettiha leha fi Asri's-Selcûkî", *Mecelletü'd-Dirasatü'l-Tarihîyye*, Sayı: 127-128, Temmuz 2014, s. 203-204; Abadulaziz ed-Dürî, "Bağdat", s. 433.

34 M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, Alp Arslan ve Zamanı, 4. Baskı, İstanbul, 2001, s. 54-56.

“şarkın ve garbın hükümdarı” olduğunu belirten iki kılıç kuşanır. Bağdat'ta idarî işler ve imar çalışmaları ile meşgul olan Melikşah, Fırat Nehri'nden Necef'e büyük bir kanalın açılmasını plânlar ve gerekli çalışmaları başlatır. Nizâmülmülk ile 5 Kasım 1091 tarihinde ikinci defa Bağdat'a gelen Melikşah'ı, halifenin azledilen veziri yerine görevlendirilen hilafet münşisi Ebû Sa'd Mavsala ile diğer emirler karşılar. Bağdat'ta bu münasebetle büyük şenlikler yapılır. Melikşah, bu defaki gelişinde şehirde kendi adına “Sultan Camii” ve Tuğrul Bey Çarşısı yapılmasını emreder. Onun Bağdat'ta icra ettiği imar faaliyetlerini örnek alan Nizâmülmülk, Tâcülmülk ve diğer bazı beyler Bağdat'a geldiklerinde kalmak üzere konaklar yaptırmaya başlamıştır.³⁵ Melikşah'ın kızı Mehmelek Hatun görkemli bir düğün ile Abbâsî Halifesi Muhtedî ile evlendi. Bu hanım Muharrem mahallesinde Sultan camiinin de banilerindedir.³⁶

Melikşah'ın Bağdat'a sık sık gelmiş olduğu hatta bir ara Bağdat'ı taht merkezi yapmak istediği, ancak bunu Nizâmülmülk'ün engellediği, bununla beraber hayatının son senelerinde burasını kışlık yapmaya niyet ettiği hem kaynaklardaki bilgilerden hem de şehirde yaptırdığı imar faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Melikşah'ın ikamet ettiği Büveyhîlerin sarayını tamir ettirmesi, büyük bir caminin temellerini attırması ve başta medreseler olmak üzere birçok sosyal hizmet müessesesi yaptırması bu durumun açık bir göstergesidir. Onun çabaları ile Bağdat, Büyük Selçuklu Devleti'nin âdetâ ikinci başkenti hâline gelmiştir.³⁷

Kendisi bir Bağdatlı olan ve Selçuklular döneminde burada yaşayan İbn Akîl, *Menâkibu Bağdâd* adlı eserinde Selçuklu dönemi Bağdat'ının canlı bir tasvirini sunar. Buna göre Bağdat o dönemde on büyük mahalleden oluşmaktadır ve her bir mahalle Şam şehri büyüklüğündedir. Bir anlamda Bağdat, Şam'ın on katı daha büyüktür. Dicle Nehri'nin iki yakası boyunca uzanan saraylar, köşkler, bahçeler ile doludur. Bu alan Dicle üzerindeki Yahya Çarşısı Köprüsü'nden başlar, Zahir Çiftliği'ne kadar uzanır. Dicle'nin diğer yanında camiler, vezir ve ümera konakları, saray mensuplarının köşkerleri ve ahırları bulunmakta, batı tarafında ise Yahya Çarşısı, üst düzey dihanların³⁸ yerleşimleri, bakımlı çarşılar bulunmaktadır. Özellikle bu bölümde saç ağacından yapılmış, işleme- li direkler üzerinde güzel görünümlü çarşılar dikkat çeker. Köprü'nün başından batıya doğru iki cadde ayrılır; uskufalar ve itriyatçıların bulunduğu “et-Tire” çarşısı burasıdır. Burada sarraflar, taylasancılar,³⁹ terziler merkezdedir. Bunlardan sonra ise ekmekçiler, kasaplar gibi gıda dükkânları gelir. Yine burada yer alan kitapçılar çarşısı âlimlerin, ediplerin ve sanatçıların buluşma mekânıdır.

Buradan daha mükemmel bir çarşı görmediğini itiraf eden İbn Akîl, ayrıca Dicle'nin iki yakası arasındaki kayıkçılar ve bunların çeşitleri hakkında detaylı bilgiler verir. Şehirde o dönem en meşhur olan Fahri Saray, Tuğrul Bey'in yaptırdığı ve daha sonra Selçukluların ikametgâhına dönüşen Daru'l-Memleke ve diğer sarayların listesini verir.

35 İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, basım tarihi bulunmamaktadır. s. 94-96.

36 Azam, s. 203-204.

37 Selim Kaya, “Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat”, *Akademik Bakış*, Sayı: 15, Ekim, 2008, s. 8-9.

38 Sâsânîler'in ve Orta Çağ'da hüküm süren bazı İslam devletlerinin idari teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyine verilen isim. (e.n.)

39 Başa ve boyna sarılan bir çeşit şal; başlık. (e.n.)

Dicle Havzası'nın arkasında bulunan Köleler Sokağı denilen mevki; Süleyman Sokağı, hastane ve görkemli yapıların bulunduğu geniş bir bölge olup, kalabalık bir yerleşim yeridir. Dicle'nin doğu kısmında yer alan ez-Zâhir bölgesinde geniş bir çiftlik bulunmaktadır. Burada Salah, Muharrem ve Dabbe çarşısı ve mahalleleri bulunur ve burası hilafet sarayına kadar uzanır. Karşısındaki Batı bölgesinde ise İsa Sarayı, Me'mûn Sarayı ve Tevse bölgesi vardır. Kerh bölgesi, en acayip ve güzel binaların yer aldığı, çarşının çok kalabalık olduğu bölgedir. Çarşılar ise yine mesleklere göre ayrılmıştır.⁴⁰

Bağdat'ın XII. yüzyıldaki genel durumu hakkında iki yabancı seyyahın verdiği bilgiler son derece kıymetlidir. Tutileli (Tudela) Benjamin 1171'de Bağdat'ı ziyaret etmiştir. Abbâsî halifesinin sarayında altmış doktor bulunduğundan ve mecnunlar için Büveyhîler devrinden kalma, muazzam büyüklükteki Bîmârîstân-ı Adudî hastanesinden bahseder. Bu dönemde Bağdat'ta Yahudilerin 40 bin nüfusa ve on okula sahip olduğunu bildirir. Ayrıca şehirdeki canlı entelektüel hayat, dinî ve felsefî konulardaki tartışma meclisleri ve dinî gruplar hakkında aktardıkları, bu dönemde Bağdat'ın son derece kozmopolit, canlı bir dünya şehri olduğunu gösterir.⁴¹ Seyyah Benjamin, Bağdat'taki Yahudiler hakkında şu bilgileri de vermektedir:

“Bağdat'ta 40.000 Yahudi yaşamaktadır. Bunlar halifenin himayesinde güven içinde itibarlı ve mutlu bir şekilde hayat sürmektedirler. Akademi başkanı Kanun (Tevrat ve Halagha) çalışmalarıyla meşgul olurlar. Şehirde 10 tane (Yahudi) akademisi bulunmaktadır. (...) Gaonlar huzuruna gelen kimselerin davalarına bakar. (...) Haftanın beşinci günü Gaon Halifeyi merasim alayı içinde ziyarete gider (...) şehirde pek çok zengin ve alim Yahudi yaşamaktadır. Bağdat'taki Dicle'nin iki yakasındaki Kerh'te 28 adet sinagog bulunmaktadır.”⁴²

Benjamin'den on beş yıl sonra (1185'te) Bağdat'ı ziyaret eden Endülüslü seyyah İbn Cübeyr Bağdat'taki yapıları anlatırken Abbâsî halifesinin bahçeleriyle yaklaşık bir veya daha fazla mahalleyi içine alacak büyüklükteki muhteşem saraylar külliyesinden bahseder. Diğer taraftan seyyahın dikkatini çok iyi iskân, tanzim ve imar edilmiş olan mükemmel çarşılar çekmiştir. Bu çarşılardan en büyüğü ve en genişi Kurayye Çarşısı'dır. Abbâsî hilâfetinin son yüzyılında halife veya yakınları tarafından çok sayıda ribât yapılmıştır. İbn Cübeyr, şehirdeki camiler arasında Sultan Camii, Rusâfe Camii ve Halife Camii olmak üzere üç büyük cuma camisini zikreder. Ayrıca Bağdat'ta on bir cuma camisinin ve iki bin hamamın bulunduğunu söyler. İbnü'l-Cevzî ise 1135-1176 yılları arasında Mansûr Camii'ne ilaveten altı camiden bahseder. Bölgedeki Kerh camileri Mustansır tarafından tamir edilmiş, Câmîu'l-Kasr ise 1082'de ve 1235'te olmak üzere iki defa tadilatın geçirilmiştir. Bugün hâlâ ayakta kalan Kameriye Camii de 1228'de yapılmıştır.⁴³

Bağdat'ta Selçukluların getirdiği en önemli yeniliklerden biri de medreselerdir. Nişabur'dan sonra ikinci Nizâmîye Medresesi Bağdat'ta, Ebû İshak Şîrâzî adına kurul-

40 Bkz. George Makdisî, *Hutâtu Bağdâd fî Karnî'l-Hâmisi'l-Hicri*, trc. Salih Ahmed Ali, Bağdat, 1984, s. 21-25.

41 Mustafa Demirci, “Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: Geç Antik Çağın Bilim, Düşünce ve İnançlarının Bağdat'a İhtikali”, *Istem*, Yıl: 15, Sayı: 30, 2017, s. 225 – 256.

42 Benjamin-Ratisbonlu Petachia Tudelalı, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Avrupa Gözlemleri*, trc. Nuh Aslantaş, İstanbul, 2001, s. 66-70.

43 İbnü'l-Cevzî, *Menakıbu Bağdat*, Bağdat, 1921, s. 7-10, 11, 12-15.

muştur. Bu medreselerin sayıları XII. yüzyıl boyunca otuzu bulmuştur; hepsi mükemmel binalarda eğitim yapar, bol miktarda bağışçıya ve vakıflara sahiptir, masrafları ise vakıflardan karşılanmaktadır. Bu medreselerin en meşhuru ise 1110'da yeniden inşa edilen Nizâmiye Medresesi'dir.

Seyyah İbn Cübeyr, “Medreseler ve hastaneler bu şehrin gurur kaynağıdır,” der. Şehrin genel durumu hakkında bilgi verirken de Müsterşid tarafından yaptırılan dört kapılı sur duvarlarının yarım daire şeklinde her iki ucunun Dicle'ye vardığından bahseder. Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim mahallelerinin birçok yeri harabeye dönerken Ebû Hanife bölgesinin meskûn bir yer olduğuna ve Batı Bağdat'ın her tarafının tahrip edildiğine değinir. Surla çevrilmiş olan Kerh şehriden ve Halife Mansûr'un yaptırdığı caminin bulunduğu Bâbü'l-Basra'dan bahseder. İbn Cübeyr'in dikkat çektiği diğer bölgeler arasında, en kuzeyde Harbiyye ve ipek kumaşlarıyla meşhur Attâbiyye yer alır. Müsterşid zamanında (1118-1135) İsa Kanalı civarındaki köprünün daha sonra Bâbülkurayye'ye nakledildiğinden bahseder. Müstazî-Biemrillâh zamanında (1170-1180) Bâbülkurayye'de yeni bir köprü yapılmış ve ilki İsa Kanalı'nın yakınındaki eski yerine getirilmiştir. İbn Cübeyr'in naklettiğine göre Nasır Li Dinillah'ın evlendiği Selçuka Hatun, Büveyhiler ve Selçuklular devrinden kalan eski surları yıktırarak yeniden tahkimini yaptırmış, yine bu dönemde Doğu Bağdat'taki Tılsım Kapısı inşa edilmiştir.⁴⁴

İbn Cübeyr'den yaklaşık yarım yüzyıl sonra ünlü coğrafyacı Yâkût el-Hamevî (ö. 623/1226) “Bağdat” maddesinde şehrin genel toponomisini net bir şekilde ortaya koyar; Harbiyye mahallesinin yanı sıra, kuzeyde Harimü't-Tâhîrî, güneybatıda Attâbiyyîn ve Dârülkaz, batıya doğru Muhavvel, doğuya doğru Kasr-ı İsâ, güneyde Kerh ve Kureyye dikkat çeken mahallelerdir. Batı Bağdat'ı ise birbirlerinden bir duvarla ayrılmış harabeler yığını mahalleler olarak gösterir.⁴⁵

Bağdat XII. yüzyılda hâlâ görkemini koruyordu; bir milyonu aşkın nüfusuyla bir metropol görünümündeydi. Artık şehrin mahalle ve çarşılarının yerleri netleşmiş, ana unsurları geçen zaman içinde oturmuştu. Dicle nehrinin iki yakasına yayılan şehrin doğu tarafı Rusâfe, batı tarafı ise Kerh olarak adlandırılıyordu. Dicle üzerinde her iki yakayı bağlayan ahşap köprüler bulunuyordu. Ayrıca Rusâfe ve Kerh arasında ulaşım binlerce (tahmini 14 bin sandal) küçük tekneyle sağlanıyordu. Bağdat'ın doğu yakası batı yakasından daha mamur hâldeydi. Her iki yakada on yedi mahalle bulunuyordu. Şii nüfus daha ziyade Kerh bölgesinde, Sünni nüfus ise Rusâfe'de yoğunlaşmıştı. Şehirde binlerce mescit bulunuyordu. Bu mescitlerin on birinde Cuma namazı kılınmasına müsaade edilmişti. Bağdat halkı temizliğe çok önemi verirdi. Hatta Bağdat'ta iki binden fazla hamam olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Selçuklular ile başlayan medreselerden ikincisi burada kurulmuş ve geçen bir asır içinde otuzdan fazla medrese ve büyüklü küçüklü onlarca ribat⁴⁶ bulunuyordu.⁴⁷

44 Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed elKinânî el-Belensî İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, trc. İsmail Güler, İstanbul 2003, s. 159-168; Duri, “Bağdat” DİA, s. 427.

45 Y. Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, thk. Ferid Abdulazi Cundi, Beyrut ty, I s. 541-551, II, 274.

46 Sınır boylarında ve stratejik bölgelerde güvenliği sağlamak amacıyla kurulan askeri yapılara verilen ad. (e.n.)

47 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, s. 165; Ayrıca bkz. Fatih Güzel “XIII. Yüzyilin Başlarında Bağdat Şehrinde Sosyal Durum”, *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences Cilt/ Volume:7,Sayı/Number:2*, (Kasım/November 2016): s. 4.

XII. asrın son çeyreğinde Abbâsî halifelerinin kısmi bağımsızlığını tekrar kazanmasından Moğol hâkimiyetine kadar geçen sürede birçok imar faaliyeti yapıldı. Halife Müsterşid zamanında Bağdat surları yenilendi. Nasır Lidinillah, Selçuka Hatun ile evlendi, Büveyhî ve Selçuklu saray külliyesi yıkıldı, yarım kalan surların tahkimi tamamlandı. Doğu Bağdat sınırlarındaki Tılsım Kapısı da bu dönemde yapıldı. Sonrasında Halife Mustansır döneminde (1228) 18 bin dinar harcanarak Kameriye Mescidi yaptırıldı. Aynı halife 700 bin dinar gibi büyük bir meblağ harcayarak Mustansiriye Medresesi ile Daru'l-Kurra'yı yaptırdı. Burası daha sonra Bağdat Mevlevihanesi oldu. Şeyh Ömer Sühreverdî'nin türbesi Selçuklu mimari üslubuna göre 1234 yılında yeniden yaptırıldı.⁴⁸

Selçuklular dönemi ve Moğol öncesi Bağdat'ı, kalabalık ve zengin nüfusu nedeniyle Çin ve Hindistan'a kadar uzanan deniz ticaretinin en büyük müşterisiydi. Bundan dolayı da hanları ve antrepoları ile meşhur olmuştu. Bu dönemde çarşılar mesleklere göre tanzim edilmiş, Nasır Lidinillah'ın fütüvvet ve ahilik uygulamaları ile de çarşı esnafı örgütlenmişti. Her esnaf grubunun başkanının meslek kuralları ile esnaf adap ve ahlakına dair düsturları sayesinde esnaflık, tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşıyordu.⁴⁹

Moğollar (1258-1335) ve Celâyirliiler Dönemi (1335-1393)

Moğolların Hülâgû komutasındaki ordular ile 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmesi, İslam dünyasının hilafet merkezi ve İslam medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olması sebebiyle İslam tarihinde çok önemli bir olay ve dönemeç olarak kabul edilir. Moğol istilası arifesinde şehirde ahali Şii-Sünni olarak kutuplaşmış, Şiiler vezir İbn Alkâmî'nin etrafında, Sünniler ise Devâdar Mücahidüddîn Aybek etrafında toplanmak suretiyle ikiye bölünmüş vaziyettedir. Bu arada Hristiyan Ermeniler de Moğollar ile işbirliği içinde onları şehre davet etmektedir. Nitekim Moğollar şehri altı gün kuşattıktan sonra şehir düşmüştür. Hülâgû Bağdat'ta on gün kalmış, bu sürede şehir feci şekilde yağmalanmıştır. Abbâsî halifesi bir çuvalın içine konarak Moğol askerleri tarafından tekmelenerek öldürülmüştür. Bağdat halkından binlerce insan katledilmiştir. Kaynaklar birbirlerinden oldukça muhtelif rakamlar vermektedir. Olaya tanık olan Çin ve muasır Memlûk kaynakları 50 bin ila 100 bin kişinin öldürüldüğü tahmininde bulunmaktadır.⁵⁰ Ancak dönemin tarihçisi Ebu'l-Ferec, "Bir tane bile Hristiyan'ın burnu kanamadı,"⁵¹ demektedir.

48 Makdisi, s. 71-77.

49 Azam, s. 204.

50 Kemaleddin b. Fuvati, *al-Hawadisü'l-Camia*, Farsçaya trc. A. M. Ayati, Tahran, 1381, s. 193-195; Alaaddin Atamelik Cüveynî, *Târîhu Cihanguşa*, Leiden, 1937, III, 90. Geniş bilgi için bkz. Pai-nan Rashid, *The Fall of Baghdad and Mogol Rule in Iraq (1258-1335)*, Basılmamış Doktora Tezi, Utah University, 1974.

51 Gregory Abu'l-Farac, (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, II, 270; Bağdat'ın istilası hakkında bkz. Murat Tıral, "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi*, 2017, Cilt: 10/30, s. 21-50.

İlhanlılar döneminde (1258-1335) Bağdat, işgalin ağır tahribatı ve Abbâsî halifelik merkezi özelliğini de kaybedince dinî ve siyasi önemi de gittiğinden sakin bir dönem geçirmiş ve zikre değer gelişmeler olmamıştır. Ancak Hülâgû'nün şehri terk etmesinden hemen sonra Bağdat'a vali olarak atanan Ata Melik Cüveynî'nin 1258'den 1282 yılına kadar süren yaklaşık 25 yıllık valilik dönemi, Bağdat'ın yaralarının sarıldığı, kısmen de imar ve ticaret bakımından canlandığı bir dönem olmuştur. Cüveynî, ilk iş olarak önceki Bağdat idarecileri ile de işbirliği yaparak şehirdeki yüz bini bulan cesetlerin temizlenmesi ve defin işini gerçekleştirmiştir. Ardından İlhanlı idari ve ekonomi sistemine göre toprak, vergi ve mali sistemi uygulamaya koymuştur. Fırat Nehri'nden Kûfe ve Necef'e bir su kanalı açtırarak su getirmiştir. Yine bu dönemde Moğol Hülâgû'nün işgali sırasında yıkılan medrese, cami, han ve hamam gibi kamu yapıları tekrar tamir edilerek ayağa kaldırılır. Bunlar arasında işgal sırasında yıkılan Ma'ruf el-Kerhî türbesinin minaresinin yeniden yapılması ve Kameriye Camii'nin restorasyonu dikkat çeker. Cüveynî özel himayesine alarak birçok âlimin bu medreselere gelmesine öncülük etmiştir.⁵² İlhanlı ve Celâyirli dönemlerinde yirmiye yakın medresenin kurulduğunu kaynaklardan tespit edebilmekteyiz. Şeyh Üveys döneminde Nizâmîye ile Mustansiriyye medreseleri birleştirilmiştir. Bu dönemde Hindikuş Nahcivânâ, Hâfız Ebru, Kutbeddin Ebherî gibi âlim ve edipler de yetişmiştir.

Bir Moğol kabilesi olan ve İlhanlılardan sonra Bağdat'ın yönetimini devralan Celâyirli 1335-1410 aralığında yaklaşık yetmiş yıl Bağdat'ı yönetmişlerdir. Şehir bu dönemde kısmen canlandırılmaya çalışılmış, dış surlar onarılmış, yıkılan ve çökmeye yüz tutmuş cami, medrese, imaret, han ve hamam gibi kamu binaları ihya edilerek yanlarına yenileri yapılmıştır. Bu dönemde yapılan abidevi eserler arasında ünlü Şafii âlimi Akulî adına Akulî Camii yaptırılmıştır. Selçuklu devrinde yapılmış olan Şeyh Ömer es-Sühreverdî türbesi (1234), son İlhanlı veziri Gıyaseddin Mahmud Hoca tarafından aslına uygun olarak 1334-1336 yıllarında restore edilmiştir. Yine bu dönemden kalma eserlerden biri, Celâyirli hükümdarı Hasan-ı Buzurg'un torunu adına yaptırılan Sultan Ali Camii'dir. Fakat Celâyirli döneminden en dikkat çeken ve hâlâ ayakta duran eser Celâyirlilerin Bağdat Valisi Mercan Ulukay tarafından yaptırılan, Mercâniye Medresesi ve Mercâniye Hanı'dır. Bu dönem mimari eserlerinin en belirgin özelliği Selçuklu mimari üslubunu ve geleneğini devam ettirmiş olmalarıdır.⁵³

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri Döneminde Bağdat (1411-1508)

Timur'un batı seferindeki hedefleri arasında Bağdat da bulunmaktadır. 1393 yılında şehri kuşatan Timur, Celâyirlilerin sert mukavemetiyle karşılaşır. Ancak 1393 ile Bağdat'ı tamamen ele geçirdiği 1401 tarihi arasında şehir Timurular ile Celâyirli arasında birkaç defa el değiştirir. Nihayet Celâyirli Sultan Ahmed'i kaçırmaya mecbur

52 Fuvati, *Mu'cemu'l-Adâb fi Mecmeu'l-Alkâb*, thk. Muhammed Kazım, Tahran, 1995, III, 173, 213, IV, 280; a. mlf., *Havadisü'l-Cami'a*, s. 218, 222-226.

53 Abdusselam Uluçam, "Bağdat'ta İlhanlı ve Celâyirli Döneminde Yapılan Mimari Eserlerden Örnekler", *İslam Medeniyetinde Bağdat*, İstanbul, 2011, II, 363-375.

bırakarak Bağdat'ı alan Timur, 1401'de zaptettiği şehri yerle bir eder. Rene Grosset, Bağdat'ın bu dönemde "sıradan bir kasabaya döndü[ğünü]" belirtmektedir.⁵⁴ Bağdat'ta toplam on yıl gibi kısa bir süre kalan Timur, 1411'de şehri Karakoyunlulara bırakır. Kara Yûsuf, Türkmen beylerini ve Azerbaycan emirlerini Tebriz'de toplayarak Pîr Budak'ı sultan ilan eder (814/1411), aynı yıl Kara Yûsuf'un en büyük oğlu Şah Mehmed Bağdat'ı fetheder. Karakoyunlular Bağdat'ta altmış yıl hüküm sürer. Bu dönemde şehir kısmen sakin bir dönem yaşar. Geçmişteki yaralarını tamir etmeye çalışır. Bu dönemde Bağdat, Karakoyunluların kendi oğullarını vali olarak atadıkları "şehzadeler şehri"dir. Özellikle Kara Yûsuf'un oğlu Muhammed'in yirmi yıllık valiliği döneminde hem ticari hem de ilmî bakımdan canlandırılmaya çalışılmıştır.

İlerleyen süreçte Bağdat bu kez, Cihan Şah ile kardeşi arasında savaş konusu olur ve emirlerin de teşvikiyle Cihan Şah altı aylık bir kuşatmadan sonra Bağdat'ı alır (850/1446). Ne var ki Cihan Şah'ın diğer oğlu, Fars ve Bağdat Valisi Pîr Budak'ın isyanı yıllarca sürecektir. Cihan Şah, Şiraz üzerine yürüyerek oğlunu sadece Bağdat valiliğiyle yetinmeye zorlamıştır (866/1462). Fakat Pîr Budak isyankâr tavrını sürdürünce Cihan Şah Bağdat üzerine yürür. Bir yıl yedi ay süren (15 Aralık 1464- 15 Haziran 1466) Bağdat Kuşatması sonunda Cihan Şah oğlunun hayatına son verir ve şehre beylelerinden Tuvacı Alpavut Muhammed'i vali tayin eder. Bağdat'ı imar çabaları Cihan Şah ve oğlu Pîr Budak zamanında da devam etmiştir. Ancak Bağdat eski ihtişamından çok şey kaybetmiştir. O artık, dünyanın parlayan yıldızları olan Memlüklerin Kahire'sinden, Osmanlıların Bursa ve Edirne'sinden, Karakoyunluların Tebriz'inden gerisindedir.

Cihan Şah'ın Bağdat valiliğine getirdiği Alpavut Tuvacı Pîr Muhammed Bey'in ölürken ettiği vasiyet üzerine Karakoyunlu hanedanından Zeynel oğlu Hüseyin Ali beylik tahtına geçirilmiştir. Hüseyin Ali'nin beyliği sırasında Hille Valisi Kara Mûsâoğlu, İskender'in oğlu Şah Ali'yi sultan ilân eder. Bunlar yakalanıp ölümle cezalandırıldıkları gibi Hüseyin Ali de dokuz aylık bir beyliğin ardından ölür. Yerine geçen kardeşi Hille Valisi Şah Mansûr'un beyliği ise ancak iki ay sürmüştür. Bağdat'ı Uzun Hasan'ın oğlu Maksûd'a teslim ettikten sonra hakkında yapılan şikâyetler üzerine mahkemeye çıkarılır ve ölüm cezasına çarptırılır (19 Aralık 1469). Böylece Karakoyunluların Bağdat kolu da sona ermiş olur.⁵⁵

Akkoyunlular devrinde Bağdat, daha çok hac kabilelerinin organizasyon merkezi olarak öne çıkmıştır. Maksud Mirza, 1473 yılında babasına isyan etmesi neticesinde Bağdat idari olarak bir alt kademeye indirilir ve ikinci dereceden hanedan üyesi Dana Halil'e verilir. Bundan sonra sık sık idareci değiştirildiğinden Bağdat istikrarsız bir dönem geçirir. Hasan Padişah'ın ölümünden sonra da Bağdat ve çevresine Müşâ'şalar adı verilen aşırı Şii ve kabileci bir grup hâkim olmuş ve saldırıları ile Bağdat'a zarar vermiştir. Sultan Ya'kub'tan sonra Akkoyunluların kendi içinde yaşadıkları çekişmelerden dolayı da şehir Pümeğin kontrolüne girmiştir. Murat b. Yakub Han, Bağdat'ı 1503 yılından itibaren başkent yapmıştır. Şah İsmail, 1501 yılında Tebriz'i alıp Safevî Devleti'ni kurunca Akkoyunlular Diyarbakır'ın yanı sıra Bağdat'ta dirense de; Memlük ve Osmanlılardan açık destek alamayınca 1508 yılında Şah İsmail kente girmiş, halkı

54 Rene Grosset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. R. Özmen, İstanbul, 1978, s. 406-409.

55 Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, XIV, 434-438.

kılıçtan geçirdikten sonra günlerce yağmalatmıştır. Bu şekilde yörede Akkoyunlu hâkimiyeti sona ermiştir.⁵⁶

Akkoyunlular devrinde şehrin Türkmen nüfusunda bir artış görülmekle birlikte onların izini taşıyan herhangi bir eser yoktur. Bu şehrin eski görkemli günleri çok mazide kalmıştır. Akkoyunluların yıkılış sürecinde Bağdat'ı ziyaret eden bir Venedikli İtalyan tüccarın anlattığına göre⁵⁷ “Bağdat büyük bir şöret ve maziye sahiptir. Kentin önemli bir bölümü harap olup kentte ancak 10.000 hane bulunur. Bağdat'ta her türlü sebze ve meyve yetişir. Bağdatlılar şeker, şerbet ve tatlı yapmakta usta olup ürünlerini İran'a satmaktadırlar”. Bu ifadeler, XV. yüzyılda Bağdat'ın âdeta bir kasabayı andırarak derecede küçüldüğünü ve harap olduğunu göstermektedir. Şehir bu dönemde Tebriz, Şiraz, İsfahan, İstanbul gibi yeni gelişmekte olan başkentlerin gölgesinde kalmıştır. Yine de hiçbirinin Bağdat'ın bir zamanlar oynadığı rolün boşluğunu doldurduğu söylenemez. Dönem kaynakları her ne kadar Bağdat'tan bahsederken “Daru'l-Hilafe” ve “Daru's-Selam” gibi eski unvanıyla bahsetseler de devre damgasını vuran isimlerden hiçbirinin yolu Bağdat'a düşmediği gibi; ne edebi ne de ilmî ve felsefi bakımdan yetkin bir isim yetiştirdiği görülmüştür.⁵⁸

Osmanlılar Döneminde Bağdat (1534-1918)

Bağdat, 1508'den 1534'e kadar Safevîlerin elinde kalır. Ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı Kanuni Sultan Süleyman tarafından doğuya yapılan en uzun sefer olan İrakeyn Seferi ile 1534'te Osmanlıların eline geçer. Şehirdeki Safevî valisi Zülfikar, hâlâ bilinmeyen bir sebeple şehrin anahtarını Kanuni'ye göndermiş, hutbeyi de onun adına okutarak şehrin savaşız bir şekilde Osmanlılara teslimini sağlamıştır. Şehir ahali de kendi isteği ile şehri Kanuni'ye teslim eder ve büyük bir coşkuyla karşılar. Bu yüzden İbrahim Paşa şehrin kapılarını askerlere kapatarak yağmalanmasını önlemiştir. Kanuni, şehre ilk girdiğinde doğrudan İmam-ı Âzam'ın ve Musa Kazım'ın türbesini, daha sonraki günlerde de Ncef'te bulunan Hz. Ali'nin, Hz. Hüseyin'in ve diğer şehitlerin mezarlarını ziyaret etmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat'ta kaldığı dört ay boyunca şehrin imarı ve bölgenin Osmanlı idaresine katılması için tahriri ile ilgilenir. Başta Kâzimiye'de Safevîler tarafından yapımına başlanan ve yarım kalmış olan camiye tamamlattığı gibi Abdülkâdir-i Geylânî'nin cami ve türbesi için zengin vakıflar kurar. İmam-ı Âzam'ın mezarını buldurup burada türbe, cami ve medrese inşa ettirir. Ayrıca Âzamiye Kalesi'ni yaptırarak Bağdat'tan dönüşünde buraya Diyarbakır eski beylerbeyi Süleyman Paşa'yı vali tayin eder. Amasya muahedesi ile de Bağdat 1555 yılında resmen Osmanlıların sayılmıştır.

56 İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara, 2007, s. 149 vd.; İlhan Erdem, “Ak-Koyunlular Devrinde Bağdat (1469-1508)”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medineti's-Selâm)*, İstanbul, 2011, I, 476-477.

57 *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşları*, Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri, çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2007, s. 157.

58 Erdem, s. 477.

Kanuni'nin buradaki en önemli icraatı, Bağdat'ı vilayet merkezi yapması olmuştur. İlk Osmanlı valisi olarak da Süleyman Paşa'yı atamış ve onun emrine on bin askerden oluşan bir askeri kuvvet vermiştir. Böylece Bağdat, artık eski çalkantılı günlerinden sonra sakin bir döneme girer.⁵⁹

Safeviler, Osmanlı'ya kaptırdıkları Bağdat ve çevresindeki toprakları geri alabilmek için Bağdat vilayetinde bulunan Kızılbaşları Bağdat'taki Osmanlı idaresine karşı kışkırtmaya başlar. Osmanlı idaresine sızan Kızılbaşlar fırsat buldukça halka yönelik zulüm ve şekavetlerde bulunarak vilayet düzenini bozmaya çalışmıştır. Bölgede isyanlara yol açan bir diğer önemli sorun da kabileler devlete bağlı gibi görünseler de aşiret beylerinin Osmanlı otoritesi karşısında kaybolan imtiyazlarını geri alma isteğidir. Bunlar da otorite boşluğu bulduklarında isyan teşebbüsünde bulunabilmekte, sık sık saf değiştirerek Safevilerle iş birliği yapabilmektedirler.⁶⁰ Ancak Bağdat'ta I. Ahmed devrine (1590-1617) kadar bazı aşiret ayaklanmaları dışında önemli bir hareket görülmemiştir. I. Ahmed devrinde ise Celâlîlerden bölükbaşı Tavîl Ahmed ve oğlu Mehmed isyan etmiştir. Bundan sonraki dönemde ise Safevîlerin tahrik ve desteği ile bazı isyanlar vuku bulmuştur.⁶¹

XVII. yüzyılın başında Bağdat, ticaret yollarının merkezinde oluşu, Şii merkatlerinin bu bölgede bulunması gibi nedenlerle Safevî şahı Şah Abbas ile Osmanlılar arasında sert bir rekabete konu olmuş, her iki taraf da Bağdat'ı elinde tutmak için mücadele etmiştir.⁶² Nihayet Şah Abbas, 1624 yılında Bağdat'ı ele geçirmiştir.

Şah Abbas, verdiği sözün aksine Sünnî halka büyük zulümler yapmış ve katliam gerçekleştirmiştir. Bununla da yetinmeyip, İmam-ı Âzam ve Abdülkâdir-i Geylânî türbelerini tahrip ettirerek cami ve medreseleri ahır haline getirmiştir.⁶³ Katliamdan kurtulan Sünnîler ise Bağdat'tan sürülmüştür.

Osmanlı Devleti, IV. Murad'ın çocuk yaşta bulunmasına ve İstanbul'da karışıklıklar çıkmış olmasına rağmen şehri kurtarmak için harekete geçer. Hâfız Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 13 Kasım 1625'ten 3 Temmuz 1626'ya kadar Bağdat'ı kuşatma altına alır. Ancak İranlılar şehri tam teslim edecekken Osmanlı ordusunda çıkan hastalık yüzünden kuşatma yarım kalır. Daha sonra 1629 yılında başarısız bir kuşatma daha yapılır. Nihayet Bağdat 15 Ekim 1638'de başlayıp kırk gün süren bir kuşatma sonucu, on beş yıl aradan sonra yeniden Osmanlı idaresine girer. IV. Murad şehrin ele geçirilmesinden sonra, Safevîler tarafından ve muhasaralar sırasında harap olan binaları tamir ettirir. Özellikle Safevîler tarafından tahrip edilen İmam-ı Âzam'ın türbesini onartır. Dicle'ye set çektirir ve bazı mahallere su getirir. Bağdat'ta iki ay

59 Fazıl Bayat, *Bağdat: min Hilali Arşivi'l-Osmani*, İstanbul, 2007, s. 11-12.

60 Bağdat'ın Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonraki ilk yarım asırda meydana gelen asayiş ve isyanlar hakkında bkz. Erdiç Gülcü, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat Vilayeti'nde Meydana Gelen İsyandar ve Eşkiyalık Hareketleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Cilt: 57, Erzurum, 2016, s. 1809-1837.

61 Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat" (Osmanlı Dönemi), *DİA*, İstanbul, IV, 434-435.

62 Bağdat üzerindeki rekabetin iktisadi ve jeopolitik boyutları hakkında bkz. Hemn Mohammed Qadir, "Bir Şehir İki Devlet: Osmanlı Ve Safevî Kışkacında Bağdat (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2019, Sayı: 21, s. 219-232.

63 Halaçoğlu, s. 434-435.

kaldıktan sonra da beylerbeyliğine Küçük Hasan Paşa'yı getirerek İstanbul'a döner. 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla İranlılar, Bağdat'ın Osmanlılara ait olduğunu kabul etmiştir.⁶⁴

Osmanlı idaresinde Bağdat'ın en huzurlu dönemi, 1704-1733'e kadar burada valilik yapan Eyüplü Hasan Paşa ve oğlu Ahmed Paşa zamanında olmuştur. Hasan Paşa valiliği sırasında asi aşiretleri sindirerek asayişi sağlar. Yiyecek maddelerinden alınan vergileri de kaldırarak halkın sevgisini kazanır. Ayrıca Enderun'da yetiştiği için Bağdat'ta da Osmanlı saray teşkilâtına benzer bir teşkilât kuran Hasan Paşa has oda, hazine ve kiler odaları ile küçük bir Enderun mektebi kurar. Burada Kafkaslardan satın aldığı Abaza, Gürcü ve Çerkes kölelerle bazı eşraf çocuklarını sarayda eğitir. Bu kişiler daha sonra önemli mevkilere gelmiştir.

Hasan Paşa'nın vefatı üzerine Bağdat valiliği ve ordu kumandanlığını oğlu Ahmed Paşa'ya verilir. O da babasının siyasetini aynen sürdürür. Bundan sonra XVIII. yüzyıl boyunca Hasan Paşa'nın yetiştirdiği kölemenler Bağdat'ın idaresinde etkili olur. 1831'e kadar merkezden atanan kölemen valiler olan Ömer Paşa, Büyük Süleyman Paşa, Ali Paşa, Küçük Süleyman Paşa, Davut Paşa gibi yetkililer, bedevi isyanları ve salgın hastalıklara ilave olarak Vehhabî isyanları ile uğraşmışlardır. Davut Paşa zamanında Bağdat'ta Avrupa'dan getirilen birtakım sınai teknikler ile sanayileşme, tekstil endüstrisi, ziraat, sulama sistemleri ve modern tarzda orduların yetiştirildiği ve büyük modernleşme hamlelerinin olduğu bir dönem olmuştur. Davut Paşa savaş dönemlerinde merkezî hükümete askerî yardımı reddettiği ve kısmi özerklik teşebbüsünde bulunduğu için görevden alınmış ve Hasan Paşa'dan beri devam eden kölemen sistemi de böylece son bulmuş, böylece Bağdat da doğrudan merkeze bağlanmıştır.⁶⁵

XIX. asırdan itibaren modernleşme çabalarına paralel olarak Fransız ve İngilizlerin müdahaleleri ve orduda Batı tarzı modernleşme çabaları yavaş yavaş görülmeye başlanmıştır. İngiliz destekli Davut Paşa'nın bütün asiliklerine rağmen cezalandırılmaması bunun en güzel örneğidir. Davud Paşa'dan sonra on altı yıl süreyle Bağdat valiliğini Ali Rıza Paşa yürütür. Ondan sonra Necip, Nâmık, Gözlüklü Reşit, Takıyüddin ve Mithat paşalar Bağdat valiliğinde bulunurlar. Özellikle Mithat Paşa zamanında asayiş sağlanmış, Bağdat büyük bir gelişme göstererek modern bir hüviyet kazanmış, halkın refahı düzeyi yükselmiş, şehrin çevresindeki surlar yıkılarak kuzeyden güneye doğru büyük bir cadde açılmış, buralara bağlanan sokaklar genişletilmiştir. Yaklaşık 400 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalan ve Lozan Antlaşması'na kadar hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunan Bağdat, 23 Ağustos 1921'de Irak'ın bir krallık haline gelmesi üzerine bu devletin başkenti olur.

Osmanlı idaresinin son çeyrek asrında Bağdat'ın 1896 yılı salname istatistiklerine bakıldığında şehirde toplam 188.873 nüfus yaşadığı görülür. Bunların içinde Müs-

64 Bkz. Özer Küpeli, "Irak'ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies/ Ortadoğu Özel Sayısı*, Ankara, 2010, s. 227-244; Daha geniş bilgi için bkz. Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Iran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001. Sayfa numarası bulunmamaktadır.

65 Bayatlı, s. 14-15; Cavid Baysun, "Bağdad", *İA*, İstanbul, 1970, II, 210-211.

lüman, Ermeni, Yahudi, Protestan, Keldani, Latin, Süryani ve Rumlardan oluşan son derede kozmopolit bir topluluklar vardır.⁶⁶

Bu tarihten itibaren köylerden yaşanan göçler ile hızla bir metropol hâline gelen Bağdat'ın nüfusu hızla artmıştır. 1918'de 200.000 olduğu tahmin edilen nüfus 1947'de 466.773'e, 1957'de 735.000'e, 1965'te ise 1.750.100'e ulaşmıştır. 1977 sayımında 3.205.645 kişi olarak tespit edilen nüfus 1980'li yılların başında 5 milyona ulaşmıştır. 2018 yılı verilerine göre Bağdat'ın nüfusu 6.719.476 kişidir.⁶⁷ Çoğunluğunu Arapların oluşturduğu Bağdat'ta yaklaşık olarak 250.000 Türkmen ikamet etmektedir. Ayrıca Süryanice konuşan Hristiyan Keldani ve Asuriler ile kendi özel dillerini konuşan Sabia Mendailer de şehirde hayatlarını sürdürmektedir.

Bağdat'ta yazlar bunaltıcı derecede sıcak ve kurak geçerken kış aylarında ılıman bir iklim görülmektedir. Şehre düşen ortalama yağış miktarı 130 mm dolayındadır. İklim şartları göz önüne alındığında şehri ziyaret etmek için en uygun dönemlerin bahar ayları olduğu söylenebilir.

Bağdat mimari ve topoğrafik bakımdan 1950'lerden sonra Irak petrollerinin getirdiği zenginlikler ve resmî binaların yanı sıra çeşitli sanayi tesisleri, yeni yerleşim yerleri ile âdeta yeniden inşa edilmiştir. 1970'lere gelindiğinde şehrin geleneksel yapısı artık neredeyse tamamen değişmiş ve Bağdat yeni, yüksek binaları, geniş yolları, otelleri ve parkları ile son derece modern bir görünüm almıştır. Ancak siyasi istikrarsızlıklar, askerî darbeler ve dış müdahaleler şehrin yakasını bırakmamıştır.⁶⁸

Günümüz

Bağdat'ın son otuz yılına kan ve gözyaşı rengini vermiştir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri öncülüğünde gerçekleştirilen iki işgal neticesinde Bağdat'ın altyapısı büyük oranda zarar görürken, temiz su kaynakları, yollar ve köprüler, sanayi tesisleri ve elektrik şebekeleri de büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bu durum asırlar boyunca medeniyet başkenti olan, güzelliklerine şiirler yazılıp, şarkılar bestelenen Bağdat'ta yaşam şartlarını son derece ağırlaştırmıştır.

Dış dünyaya Uluslararası Bağdat Havalimanı üzerinden açılan Bağdat'ın ekonomisi ise tarım, turizm, alışveriş ve petrol ihracatına dayanmaktadır.

Yaşanan onca zorlukla birlikte şehirde bulunan 22 üniversite, bünyesinde yer alan yaklaşık 290 program çerçevesinde yükseköğrenim imkânı sunulmaktadır. Irak'ta en fazla eğitim ve öğretim kurumunun yer aldığı şehir Bağdat'tır.

Asırlar boyunca coğrafyanın incisi olan ve hükmeden her devletin kendisinden bir iz bırakmak istediği Bağdat'ta onlarca abidevi mimari eser vardır. Bağdat'ta bugün

66 Bayatlı, s. 96.

67 <http://www.citypopulation.de/en/iraq/cities/> (15.05.2021)

68 Azmi Özcan, "Bağdat (Son Dönem)", *DIA*, IV, 441-442.

mevcudiyetini koruyan belli başlı mimari eserler arasında Mescidü'l-Mıntıka (atıka), Ma'rûf-i Kerhî Camii, İmam Ebû Hanife Camii, Hulefâ (Sûku'l-gazl) Camii, Abdülkâdir-i Geylânî Camii, Sühreverdî Camii, Kameriyye Mescidi, Seyyid Sultan Ali Camii, Murâdiye Camii, Âsafîye Camii, Haseki Camii, Ahmediye Camii, Hasan Paşa Camii, Nu'mâniyye Camii, Fâzıl Camii, Hacı Fethi Camii, Cüneyd-i Bağdâdî Türbesi, Hal-lâc-ı Mansûr Türbesi, Sitti Zübeyde Türbesi, Şeyh Abdülkerîm el-Cîlî Türbesi, Müstansiriyye Medresesi ve Mercâniye Medresesi zikredilebilir.

Şehirdeki Türk varlığına bakıldığında, Makberetü'ş-Şühedâi'l-Etrâk adıyla bilinen Bağdat Türk Şehitliği 2019 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) tarafından restore edilmiştir. Şehitlikte I. Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde şehit olmuş 227'si subay, 2143'ü er olmak üzere toplam 2370 askerimizin isimlerinin yazılı olduğu bir anıt bulunmaktadır. Türkiye Büyükelçiliğinin de yer aldığı Veziriye semtindeki şehitlik yaklaşık 4000 m²lik bir alanı kaplamaktadır. İlaveten aynı yıl Zeyyuna semtindeki Bağdat Uluslararası Maarif Okulu eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır.

Kaynakça

- Abbâsî, Cevad, “Reconstruction of Bağdat After the Moğol Invention: Ata Melik Cüveynî’s Tenure Office (1259-1282)”, *İslam Medeniyetinde Bağdat*, İstanbul, 2011, s. 289-291.
- Abu’l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abu’l Farac Tarihi*, I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Al Ali, Saba Sami -Nawar Sami Al-Ali, “Images of Round Baghdad: An Analysis of Reconstructions by Architectural Historians”, *IRAQ*, Vol. 78, December 2016, s. 137-157.
- Azam, Subhi Mahmud, “Esvak-ı Bağdat ve Avamilu’m-Muşettiha leha fi Asri’s-Selcuki”, *Mecelletü’-d- Dirasatü’- Tarihiyye*, Temmuz 2014, s. 127-128.
- Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-, *Târîhu’l-Bağdâd*, Beyrut, t.y.
- Bayat, Fazıl, *Bağdat: min Hilali Arşivi’l-Osmani*, İstanbul, 2007.
- Baysun, Cavid, “Bağdad”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, İstanbul, 1970, II, 210-211.
- Belâzürî, Yahya, *Ensâbü’l-Êşrâf*, nşr. Malunud Firdevs el-Azın, Dımaşk, 1998.
- Beltिंग, Hans, *Floransa ve Bağdat: Doğu’da ve Batı’da Bakışın Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, 2. Baskı, İstanbul, 2017.
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1995.
- Chameta, Perda, “Pazar”, *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjant, çev. E. Topçugil, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.
- Creswell, K.A.C., *Early Muslim Architecture*, Vol. II, Oxford University Press, 1940.
- Cüveynî, Alaaddin Atamelik, *Tarihu Cihanguşa*, Leiden, 1937.
- Çelik, Yıldırım, Aydın, Taner, “Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1, Elazığ, 2013, s. 241-253.
- Demirci, Mustafa, “Bütün Yollar Bağdat’a Çıkar: Geç Antik Çağın Bilimdüşünce ve İnançlarının Bağdat’a İntikali”, *İstem*, Cilt: 15, Sayı: 30, 2017, s. 225-256.
- Demirci, Mustafa, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003.
- Dürî, Abdülazîz, “Bağdat”, *DİA*, IV, 425-433.
- Dürî, Abdülazîz, “Hükümet Kurumları”, *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjant, çev. E. Topçugil, Ağaç Yay., İstanbul, 1992.
- Dürî, Abdülazîz, “Baghdad”, *EI 2*, London, 1986.
- Erdem, İlhan, “Ak-Koyunlular Devrinde Bağdat (1469-1508)”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm)*, İstanbul 2011, I, s. 476-477.
- Erdem, İlhan -Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara, 2007.

Grosset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. R. Özmen, İstanbul, 1978.

Gülcü, Erdiñç, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat Vilayeti’nde Meydana Gelen İsyanlar ve Eşkiyalık Hareketleri”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, Cilt: 57, Erzurum, 2016, 1809-1837.

Günay, Vehbi, “Irak’taki Türk Şehitlik Ve Anıtları”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2022, s. 1-23.

Güzel, Fatih, “XIII. Yüzyılın Başlarında Bağdat Şehrinde Sosyal Durum”, *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, Kasım/November 2016.

Hadari, Muhammed, *Tarihu ‘l-Umumi ‘l-İslamiyye*, Kahire, 1970.

Halaçoğlu, Yusuf, “Bağdat” (Osmanlı Dönemi), DİA, İstanbul, IV, 434-435.

Hamevî, Yâkut, *Mu’cemu ‘l-Buldân*, thk. Ferid Abdulaziz el-Cüdi, Beyrut, t.y.

Hizmetli, Mustafa, “Abbâsî Bağdat’ının Kuruluşunda Göçün Rolü”, ed. P. Yazgan, F. Tilbe, *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, Transnational Press London, London, 2016.

İbnu’l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, Bağdat, 1921.

İbn Cübeyr, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî, *Endülüs’ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2003.

İbnü’l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbu ‘l-Buldân*, thk. Yusuf el-Hadi, Beyrut, 1996.

İbn Fuvati, Kemaleddin, *al-Hawadisü ‘l-Camia*, Farsçaya çev. A. M. Ayati, Tahran, 1381.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü ‘l-Ümem ve Te’alibu ‘l-Himem*, thk. Seyyid K. Hasan, Beyrut, 2003.

İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig, 1908.

İstahrî, Ebu İshak İbrahim, *Mesâlikü ‘l-Memâlik*, nşr. De Geoje, Leiden, 1927.

Qadir, Hemn Mohammed, “Bir Şehir İki Devlet: Osmanlı ve Safevi Kıskaçında Bağdat (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2019, Sayı: 21, s. 219-232.

Ka’ayidah, Abdelhadi Nayif, “İdaretü’s-Selçukıyye fi Bağdat, eş-Şihne Enmzecen (447-536/1055-1142)”, *Mecelletü ‘d-Dirasat: ‘Ulumu ‘l-İnsaniyye ve ‘l-İctimaiyye*, 2015, Cilt: 42, Sayı: 1, s. 1207-1216.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, t.y.

Kaya, Selim, “Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat”, *Akademik Bakış*, Sayı: 15, Ekim, 2008, s. 1-16.

Kazvîni, *Asâru ‘l-Bilâd ve Ahbâru ‘l-‘Ibad*, Beyrut, 1969.

Kılıç, Remzi; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.

Küpeli, Özer, “Irak’ı Arap’ta Osmanlı–Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies/ Ortadoğu Özel Sayısı*, Ankara, 2010, s. 227-244.

Lassener, J, “The Habl of Baghdad on Dimensions of the City”, *JESHO* V, Cilt: 6, Leiden 1963, ss. 228-329.

_____, “Notes on Topography of Baghdad: The Sistematic Descriptions of the City and the Khatip al-Bagdadî”, *JAOS* V, Cilt: 83, Ann Arbor, 1963, s. 458-465.

Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, London, 1924.

_____, *Land Behind of Eastern Khalifat*, London, 1900.

Makdîsî, *Ahsenü ’l-Tekâsim*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden, 1877.

Massignon, Luis, İslam’ın İlk Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur’un Çilesi, çev. İsmet Birkan, Ankara 2006.

Mısri, Hüseyin Ali el-, *Ticâretü ’l-’Irak fi’l-’Asri’l-’Abbâsî*, İskenderiyye, 1982.

Özcan, Azmi, “Bağdat (Son Dönem)”, *DİA*, IV, 441-442.

Pai-nan, Rashid, *The Fall of Baghdad and Mogol Rule in Iraq (1258-1335)*, Basılmamış Doktora Tezi, Utah University, 1974.

Seyyahların Göziyle Sultanlar ve Savaşları, Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D’Alessandri’nin Seyahatnâmeleri, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007.

Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, *DİA*, XIV, 434-438.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tarihü ’l-Taberî: Târihü ’l-Ümem ve ’l-Mülük*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Beyrut, 1967.

Taberî, Muhammed b. Cerir et-, *Târihu ’r-Rusûl ve ’l-Mülük*, thk. Ebu’l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967.

Tenûhî, Ebu’l-Hasan Ali et-, *el-Ferec Ba’de ’ş-Şiddeh*, thk. Abbud Şaleci, Beyrut, 1978.

Tudelalı, Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Avrupa Gözlemleri*, çev. Nuh Aslantaş, İstanbul, 2001.

Tural, Murat, “Hülâgû Han’ın Bağdat’ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, 2017, Cilt: 10, Sayı: 30, s. 21-50.

Uluçam, Abdusselam, “Bağdat’ta İlhanlı ve Celayirli Dönemnde Yapılan Mimari Eserlerden Örnekler”, *İslam Medeniyetinde Bağdat*, İstanbul 2011, II, s. 363-375.

Ya’kûbî, Ahmed b. Ebû Ya’kub, *Kitâbü ’l- Buldân*, Londra, 1860.

Yiğit, İsmail, “Bağdat’in Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 39-54.

Al-Basha Camisi'nde Ramazan Bayramı namazı.

MUSUL

Tuğba ŞAHBAZ ALTINSOY*

Giriş

Mezopotamya veya Arapların fethiyle el-Cezîre olarak isimlendirilen bölgenin en eski ve önemli şehirlerinden biri olan Musul şehri, günümüzde Irak topraklarında yer almaktadır. Şehir kuruluşunun ilk dönemlerinden itibaren konumundan kaynaklı birçok mücadeleye tanık olmuştur.

Şehrin isminin anlamı ve kuruluşundan itibaren adının ne olduğu tartışmalıdır. İlk dönemlerde “Hasnâ Abrâyâ” veya “Hısn-ı Abrâniyâ” olarak isimlendirildiği, daha sonra ise Havlan adının kullanıldığı aktarılmaktadır. İranlıların yönetimi döneminde ise şehrin bir valilik olarak kullanılması ve buradaki yerel yönetim görevlisine Buz Ardışirânşâh isminin verilmesi dolayısıyla şehre Buz Ardışir adının verildiği kaydedilmiştir. Ayrıca eski İran hükümdarlarından Bar-Behlül’ün buraya Bih Hormez Korvâz adını verdiği rivayet edilmektedir.¹ Son olarak günümüzdeki ismini oluşturan Mevsıl isminin ise Müslüman Arapların fethi sonrasında kavşak anlamında verildiği beyan edilmektedir. Bu adın verilmesinin sebebi olarak şehrin doğuya ve batıya ulaşım sağlayacak yollara sahip olması gösterilmiştir. İlaveten Irak ve Cezire arasında yer aldığı,

* Ar. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Yozgat/Türkiye, tugba.sahbaz@yobu.edu.tr

1 E. Honnigman, “Musul”, *İA*, İstanbul, MEB, 1979, VIII, 739; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 3; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara, TTK, 2013, s. 27.

Dicle ve Fırat arasında olduğu veya Sincar ve Hadise şehirleri arasında bulunduğu için şehrin Mevsil adını aldığı da söylenmiştir.² Meşhur coğrafyacı ve seyyah Yakut el-Hamevî'nin (ö. 1229) Musul'u dünyanın en büyük üç şehirden biri olarak tanımlaması şehrin ifade ettiği anlamı göstermektedir.³

Siyasi Tarih

Musul şehrinin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Şehrin kurucusunun Râvand b. Bıyûrâsaf el-Azdahak veya İran hükümdarı Erdeşir olduğu kaydedilmiştir ancak bu rivayeti destekleyecek herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁴ Musul yöresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında elde edilen bilgilerin Asurluların coğrafi sınırlarına dair verilerle birleştirilmesi sonucunda şehrin bu dönemin yerleşim alanlarından biri olduğu düşünülmektedir.⁵ Fakat Musul şehri ülkenin vilayet ve belde isimleri arasında bulunmamaktadır.⁶ Asurlular, Ninova'ya başkent yaptıktan sonra şehrin batısında, Dicle Nehri'nin karşısında bir kale yapmışlardır. Bu kalenin bulunduğu bölge, daha sonra Araplar tarafından garnizon şehir hâline getirilen Musul şehridir. Musul ve Ninova'daki bu kaleler sebebiyle bu iki şehre "hısneyn" denilmektedir.⁷

Musul, Mezopotamya'nın büyük bir kısmını yöneten Sâsânîler döneminde (226-652) bu devletin toprakları içerisinde yer almaktaydı. Bununla birlikte Hristiyan Arap Lahmî kabilesinin devletleşmesi sonucunda dönemin hükümdarı II. Şapur, topraklarında düzenlemeye gitmiş ve Musul'u içine alan Cezîre bölgesini Lahmî hükümdarı I. İmruülkays'a vermiştir.⁸ Lahmîlerin yönetimi altında olan şehir Müslümanların coğrafyaya gelmelerinden önce Hristiyanların eline geçmiştir. Hristiyanlar, Musul'u manastır kale olarak kullanmışlar ve bölgeye kutsal bir önem atfetmişlerdir.⁹

Müslümanların Musul'un bulunduğu coğrafyayı Hz. Ömer (634-644) zamanında fethettiği bilinmektedir. Fakat fethi gerçekleştiren komutan ve görevlilerin kimler olduğu hakkında üç farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki Cezîre'nin fethiyle görevlendirilen Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (ö. 675) komutasındaki birliklerin girişimleridir. Sa'd'ın komutası altında bulunan Abdullah b. Mu'tem, Musul ve çevresindeki yerlerin fethi için görevlendirilmiştir. Abdullah ise bazı bölgelerin fethiyle ilgilenirken Rebî' b. el-Efkel'i Musul ve Ninova'nın alınması için göndermiştir. Burada bulunan Hristiyan halk kaleyi teslim etmek istememiş fakat bir süre sonra kuşatmaya dayanama-

2 Yakut el-Hamevî, *Kitâbu'l-Buldân*, Beyrut, Daru's-Sadr, 1977, V, 223; Sâmî es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 361; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998, s. 1-2.

3 Yakut el-Hamevî, V, 223.

4 Yakut el-Hamevî, V, 223; Honnigman, VIII, 729; Bayatlı, s. 3.

5 Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 13-16, 21.

6 Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde Musul*, Ankara, Global Strateji Enstitüsü, 2005, s. 66.

7 Bayatlı, s. 4; Gök, s. 27.

8 Ahmet Altungök, Taner Yıldırım, *Siyasi Açından Arap İlişkileri -Sâsânîler Dönemi- (MS 226-652)*, İstanbul, Mutlu Basım Yayınevi, 2015, s. 47-48

9 Gök, s. 27.

arak cizye vermek şartıyla anlaşma yapmışlardır. Ganimetin toplanması ve dağıtımı için Arfece b. Herseme'ye görev tevdi edilmiştir.¹⁰

İkinci rivayete göre ise İyâz b. Ganm (ö. 641) Musul'u fetheden kişidir.¹¹ İyâz, 640 yılında Musul'un çevresindeki bazı yerlerin fethinin akabinde Musul'a da İslamiyet'i seçmeleri veya cizye ödemeyi kabul etmeleri için mektup göndermiştir. Mektuba olumsuz cevap veren Musul halkına davetin tekrarı için Ömer b. Handef görevlendirilmiştir. Fakat halk, Ömer'in de teklifini reddedince Ömer şehre girmiş ve halkın mallarını almıştır. Ömer, İyâz'ın yanına dönerken bir grup onu takip ederek öldürmüşlerdir. Bunun üzerine İyâz b. Ganm, Musul'a gelmiş, Hâlid b. Velid (ö. 642) komutasında bir orduyu görevlendirmiş ve şehri fethetmiştir. Hazrec kabilesinden bazı kimseleri buraya dini öğretmesi ve yerleşmesi için getirmiş, bir de mescit yapmıştır.¹²

Üçüncü rivayete göre ise Hz. Ömer, Azerbaycan valisi olan Utbe b. Ferkâd'ı Musul ve çevresinin fethi için görevlendirmiştir. Utbe, 640 yılında doğu kalesi olarak isimlendirilen Ninova şehrinin teslim olmaması veya cizyeyi kabul etmemesi sebebiyle burayı kılıçla almıştır. Batı kalesi olarak isimlendirilen Musul şehri ise halkın barış yapmak istemesi ile cizye verme şartıyla anlaşma yapılmıştır. Utbe b. Ferkâd, Musul'un çevresindeki kasabaları alarak Musul'u merkez hâline getirmiştir.¹³

Şehrin fethinden sonra Hz. Ömer'in Utbe b. Ferkâd'ı valilikten azlederek yerine Arfece b. Herseme'yi getirdiği rivayet edilmektedir. Arfece, Musul şehrine bazı Arap kabilelerini getirerek yerleştirmiş ve buraya bir cami yaptırmıştır. Arfece'nin Musul'dan sonra yakınlarda olan Hadise kasabası için de benzer uygulamalarda bulunduğu ve burayı da Musul'a bağlı bir kent hâline getirdiği aktarılmaktadır.¹⁴

Musul, şehri konumu itibarıyla Hz. Ömer zamanında garnizon şehir hâline getirilmiştir. Hz. Ömer döneminde diğer devletlerin sınır bölgelerine veya ordunun kolaylıkla müdahale edebileceği kısımlara farklı garnizon şehirleri kurulmuştur. Musul, yeni oluşturulan bir garnizon şehri değildir. Burada bir şehrin ve kalenin var olduğu yukarıdaki fetihlerde görülmektedir. Dolayısıyla şehir surlarla desteklenmiş ve askerî konum kazanabilmesi için kışlalar, teçhizat deposu gibi gerekli imkânlar sağlanmıştır. Musul, Cezire bölgesinin merkezi hâline getirilmiş ve özellikle Bizans'a karşı yapılan hareketlerde bir üs olarak kullanılmıştır. Askerler Musul'da konaklamış, binek ve silah desteği sağlanmış, kale ve kuleler yapılarak şehrin güvenliği artırılmıştır.¹⁵ Hz. Ömer döneminden sonra da şehir kazandığı bu konumu sürdürmüştür. Hz. Osman (644-656),

10 İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kâmil fi'l-Târih Tercümesi*, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Beyan Yayınları, ts., III, 479-480; Altungök, Yıldırım, s. 128.

11 Belâzürî, *Fütühu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, s. 380; İbnü'l-Esir, III, 480.

12 Eroğlu, v. dğr., s. 81.

13 İbnü'l-Esir, III, 480; Sakkâr, XXXI, 362.

14 Belâzürî, s. 379; Eroğlu, v. dğr., s. 4; Gök, s. 28.

15 Halit Çil, "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)", *Dini Araştırmalar*, 2009, Cilt: 12, Sayı: 35, s. 92-95, 106; Gök, s. 28.

farklı Arap kabilelerine mensup 4000 kişiyi Musul'a yerleştirmiştir.¹⁶ Hem askerî üs hem de ticaret merkezlerine giden yolların üzerinde bir kavşak olması sebebiyle Musul, sonraki dönemlerde de önemini korumuştur.

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (687-705), önemli şehirlere hanedan üyelerini atama geleneğini devam ettirerek oğlu Saîd'i Musul'a vali tayin etmiştir. Daha sonra ise kardeşi Muhammed'i Cezîre ve İrminiyye valisi olarak atamıştır. Bu iki hanedan üyesi döneminde şehirde bazı imar faaliyetleri gerçekleştirilmiş, Saîd döneminde şehir yollarına taş döşenmiştir.¹⁷ Emevîler döneminde birçok vali Musul'un yönetiminde görev almıştır. Bölgenin eski sakinlerinden Gassânî kabilesinden olan Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî, 719 yılında Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği döneminde Musul emiri olarak atanmıştır. Kısa bir yönetim sürecinden sonra Musul'a tekrar hanedan-dan bir isim vali tayin edilmiştir. Emevîler Devleti'nin son hükümdarlığını üstlenecek olan Mervan b. Muhammed (744-750), Cezire bölgesinin valisi olarak Musul'da 720-723 yılları arasında görev yapmıştır.¹⁸ Mervan'ın valiliği döneminde Musul'da büyük çaplı imar faaliyetine girilmiştir. Mervan surlar, kaleler, binalar, yollar, Dicle Nehri üzerine bir köprü ve şehrin merkezine cami yaparak şehrin güvenlik ve refah seviyesini artırmıştır. Sağlanan düzenli yönetim Musul'u büyük bir vilayete dönüştürmüş ve haraç gelirini artırmıştır.¹⁹

Emevîler döneminde valilerle Musul yönetimi devam etmiştir. 724-730 yılları arasında Emevî ailesinden olan Hur b. Yûsuf (ö. 731) valilik yapmıştır. Hur b. Yûsuf, yönetimi sürecinde Dicle Nehri'nden şehrin merkezine doğru bir kanal çalışmasına başlamış, tarım ürünlerinin satışının yapılacağı bir pazar alanı kurdu ve kendisinin yönetiminde bulunduğu Menkûşe isimli bir saray yaptırmıştır. Hur'un ölümünden sonra 730 yılında Velîd b. Telbid el-Abesî göreve getirilmiş ve o Hur'un başlattığı kanal projesini tamamlamıştır. Velîd, 738 yılına kadar valilik yapmış, 739 yılında ise Velîd'in yeğeni Ebû Kuhhâfe vali tayin edilmiştir. Son Halife II. Mervan tarafından ise önce 744 yılında Kâtiran b. Ekmeh eş-Şeybânî ve 745 yılında Hişâm b. Amr ez-Zübeyrî atanmıştır.²⁰

Abbâsîler Devleti kurulduğunda Halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh (750-754) ilk olarak Muhammed b. Sûl'u Musul'a vali tayin etmiştir. 751 yılında Musul halkının Muhammed'i şehirden uzaklaştırması sebebiyle kardeşi Yahyâ vali olarak tayin edilmiştir. Fakat Yahyâ'nın şehirdeki bazı gruplara farklı sebeplerle baskı yapması hatta birçok insanı öldürmesi görevden alınmasına yol açmıştır. Onun yerine Seffâh'ın amcası İsmail b. Ali bu göreve getirilmiştir. İsmail, ilk olarak öldürülenlerin kan bedelini ödeyerek huzuru sağlamış ve şehirde bazı düzenlemeler yapmıştır. Tarımın gelişmesi ve elde edilen ürünün pazarlanması için çarşının yerinde ve mimarisinde yenilikler yapmıştır.²¹

16 Sakkâr, XXXI, 362.

17 Belâzürî, s. 379; Bayatlı, s. 4-5.

18 Paul G. Forand, "The Governors of Mosul According to al-Azdi's Ta'rikh Almawsil", *Journal of American Oriental Society*, 1969, Cilt: 89, Sayı: 1, s. 89

19 Yakut el-Hamevî, V, 223; Bayatlı, s. 5; Gök, s. 28.

20 Forand, s. 89-91; Eroğlu, v. dğr., s. 81.

21 Forand, s. 91-93; Bayatlı, s. 5; Eroğlu, v. dğr., s. 82.

Musul, özellikle Abbâsîlerle birlikte siyasi ve ekonomik etkilerle büyük bir önem kazanmıştır. Bölgede birçok isyan çıkmış ve yönetim için mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelelerde Bağdat'taki yönetim gücüne sahip olan erk, Musul yönetimini de elde etmiştir. Böylelikle Bağdat'taki siyasi güç, Musul'un hem yönetimini sağlamış hem de ticaret merkezlerinden biri hâline gelen şehrin ekonomik gelirinden faydalanmıştır.²²

Abbâsîler döneminde Musul ve çevresinde birkaç kez Haricî isyanları çıkmıştır. Bu isyanlar kimi zaman valilerce kimi zaman da bizzat halifelik merkezinden gönderilen ordular tarafından bastırılmaya çalışılmıştır. 839 yılında Halife Mu'tasım (833-842) tarafından ilk Türk vali olan Eşnas et-Türkî (ö. 844) atanmıştır. Onun valiliği sürecinde düzen sağlanmış ve isyanlar bastırılmıştır. Fakat daha sonra yine isyanlar çıkmış ve Halife Mu'temid (870-892), 872-873 yılında Musul valiliği için Asâtegin'i atamıştır. Fakat Asâtegin, Samarrâ'da da bir göreve sahip olması dolayısıyla yerine oğlu Ezgûtegin'i göndermiştir. Ezgûtegin, isyancı Haricîleri mağlup edememiş ve Musullular onun valiliğini kabul etmeyerek şehre girmesine izin vermemişlerdir. Kürtler ve Haricîler dönem dönem merkezî otoriteye isyan etmişlerdir. Bu karışıklığı çözmek için Araplardan Benî Tağlib kabilesine mensup Hamdânîlerden Hamdân b. Hamdûn 873'te Musul'a girmiştir. Halife Mu'tazîd-Billah (892-902) bu durumdan hoşnut olmamış fakat ülke genelinde var olan diğer problemler ve Musul'un durumunu dikkate alarak Hamdânîleri göz ardı etmiştir.²³

Halife Müktefî (902-908) döneminde 905-906 yılında Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn (ö. 932), Musul ve çevresine vali olarak atanmıştır. Ebu'l-Heycâ, Kürt ve Haricîlerin isyanlarını bastırmış ve düzeni sağlamıştır. O, Abbâsî halifesine bağlı bir vali olsa da bağımsız olarak hareket edebilmiştir. Özellikle Bağdat'ta iç karışıklıkların yaşandığı 979 yılından itibaren Hamdânîler daha bağımsız hareket edebilmişlerdir.²⁴ Ebu'l-Heycâ'dan sonra da oğlu Nâsiruddevle el-Hasan b. el-Heycâ (929-967) valiliğe geçmiş, Hamdânî ailesi Musul'un yönetimini 990 yılına kadar devam ettirmiştir.²⁵

Hamdânîlerin Musul yönetimi altında farklı görevler üstelenen Ukaylîler, Hamdânîlerin yenilgiye uğramasıyla 990 yılında Musul ve çevresinin hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. Ukaylî emiri Ebu'z-Zevvâd, Fâtîmî Halifesi el-Azîz (975-996) adına hutbe okutarak Fâtîmîlere bağlılığını bildirmiştir. Bu durum Büveyhîleri rahatsız etmiş, Musul'u idare altına almak için bazı girişimlerde bulunmuşlar fakat yeterli güce sahip olmamaları ve Ebu'z-Zevvâd'ın gereken önlemleri alması sebebiyle başarılı olamamışlardır.²⁶ Ukaylîlerden Kırvâş döneminde Abbâsî Halifesi el-Kâdir'e (991-1031) bağlılık arz edilmiş fakat bu süreç çok uzun sürmemiştir. Kırvâş, yönetiminin çıkarları doğrultu-

22 Gök, s. 29.

23 Honnigman, VIII, 740; Bayatlı, s. 5; Sakkâr, XXXI, 362; Gök, s. 29-30.

24 Sakkâr, XXXI, 362; Gök, s. 30; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Hamdânîler*, çev. Ömer Tellioğlu, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2017, s. 16.

25 Honnigman, VIII, 740; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 446-447; Sakkâr, XXXI, 362; Gök, s. 30; Müneccimbaşı, s. 23.

26 Ömer Tokuş, "X. ve XI. Yüzyılda Musul, Halep ve Bunlara Mucâvir Yerlerde Ukaylî Hakimiyeti", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, Cilt: 6, Sayı: 12, s. 252.

sunda bazen Fâtımî bazen Abbâsî halifelerine bağlılık arz etmiştir. Kırvâş döneminde Musul, Oğuzlar tarafından yağmalanmıştır.²⁷ Kırvâş'tan sonraki Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân, Selçuklular ve Fâtımîler arasında kalmış ve kendi çıkarları doğrultusunda ikili oynamak istemiştir. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş ve Tuğrul Bey (1040-1063), 1057 yılında Musul'u Selçuklu topraklarına katmış,²⁸ kardeşi İbrahim Yınal'ı da buraya vali tayin etmiştir. İbrahim Yınal'ın isyanı ve Selçukluların iç çekişmeleri sebebiyle Musul, Ukaylîler tarafından tekrar alınmıştır. Bu dönemden itibaren Musul, Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir fakat valilik görevini Tuğrul Bey'in vefatından sonra tahta geçen Alparslan (1064-1072), Ukaylî ailesinden Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'e (ö. 1085) vermiştir. Bu süreçten sonra yine Ukaylî ailesinden valiler Musul'un yönetimini sağlamışlar ancak şehri Tutuş'un (1079-1095) almak istemesi gibi Selçuklu iç çatışmalarından etkilenmiştir.²⁹ Ukaylîlerin yönetimi, Büyük Selçuklu komutanlarından Kürboğa'nın (ö. 1102) Musul üzerine görevlendirilmesi ve onun 1096 yılında Musul'a girmesiyle son bulmuştur.³⁰

Kürboğa'nın ölümünden sonra Türkmen emirlerinden Çökürmüş, Musul'un yönetimine geçmiştir. Çökürmüş, Selçuklu hükümdarı Berkyaruk'a (1092-1104) tabi olmuştur. Yönetim iddiasında bulunan Muhammed Tapar (1105-1118), Musul'u hâkimiyeti altına almak istemiş fakat Çökürmüş karşı koymuştur. Berkyaruk'un vefat edip yerine Muhammed Tapar'ın gelmesiyle Çökürmüş ona biat etmiş,³¹ fakat Musul gelirlerini Muhammed Tapar'a göndermemesi sebebiyle görevinden azledilmiştir. Yerine ise 1106 yılında Emir Çavlı Sakavu atanmıştır. Bu atamadan sonra Musul'un önde gelenleri Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıçarslan'ı (1092-1107) Musul'a davet etmişlerdir. Çavlı'ya karşı mücadeleyi kazanan I. Kılıçarslan, 1107 yılında Musul'a girmiş ve yeni yönetimi belirlemiştir. Fakat Türkiye Selçukluları burada uzun süre yönetimi elinde tutamamış, Çavlı'yla yapılan başka bir mücadelede Sultan yenilgiye uğramıştır.³² Çavlı, Musul'a girerek hutbeyi yeniden Muhammed Tapar adına okutmuş, ne var ki o da gelirleri göndermemesi sebebiyle görevden alınmış ve yerine Mevdûd b. Altuntekin atanmıştır.³³ Bu dönemlerde Musul, Haçlılarla savaşan önemli bir kale olarak görülmüştür. Mevdûd, Haçlı birliği karşı önemli bir zafer elde etmiştir.³⁴

Emir Mevdûd, Batınîler tarafından 1113 yılında öldürülünce Aksungur Porsûkî (ö. 1126) Musul emiri olarak atanmıştır.³⁵ Fakat dönemin mücadeleleri Musul'a da yansımış, Musul'da da emirlikte birkaç kez değişiklik yaşanmıştır. 1127 yılında Musul'un

27 Gülay Ögün Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 60; Tokuş, s. 255, 258-260.

28 Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, Ankara, İSAM Yayınları, 2018, I, 108.

29 İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1973, 26, 30-33, 47-48; Ögün Bezer, s. 60; Tokuş, s. 263-264, 268; Özgüdenli, I, 172; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021, s. 51-52.

30 Ögün Bezer, s. 61; Özgüdenli, I, 205.

31 Özaydın, s. 154.

32 Özgüdenli, I, 221-222.

33 Özaydın, s. 234.

34 Gök, s. 34-36; Özgüdenli, I, 226.

35 Özaydın, 165.

yönetimine sahip olan Aksungur'un oğlu İzzeddin Mesud da vefat edince Musul'un önde gelenleri, Irak Selçuklularının hükümdarı Sultan Mahmud'dan (1118-1131) yeni bir emir ataması için istekte bulunmuşlar ve İmâmeddîn Zengî'yi (1127-1146) önermişlerdir. Sultan bu öneriyi kabul ederek Musul emirliğini İmâmeddîn Zengî'ye vermiştir.³⁶ Bu tarihten itibaren Musul'da Zengî ailesinin yönetimi başlamıştır.

İmâmeddîn Zengî, 1146 yılına kadar Musul valiliğini yürütmüştür. Bu dönemde Musul, Haçlılara karşı mücadelede en önemli merkezlerden biri olmuş ve düzenin sağlanmasıyla da refah ortamı oluşmuştur. Selçuklu Sultanı Mahmud'un oğlu Melik Alp Arslan, İmâmeddîn Zengî'nin ölümüyle Musul'un hâkimiyetini ele geçirmek istemiştir. Fakat Melik Alp Arslan mücadelesinde başarısız olmuş ve öldürülmüş, Musul'un yönetimine İmâmeddîn Zengî'nin oğlu Seyfeddin Gazi (1146-1149) geçmiştir. Seyfeddin Gazi ile birlikte yönetim bağımsız hâle gelmiş ve Musul merkezli Musul Atabeylik Devleti kurulmuştur.³⁷ I. Seyfettin Gazi'den sonra Kutbeddin Mevdûd (1149-1170), II. Seyfeddin Gazi (1170-1180) gibi hükümdarlar Atabeylik Devleti'nin yönetimine gelmiştir. II. Seyfeddin Gazi döneminde 1173-1180 yılları arasında Musul doğal afetler sebebiyle zor bir süreçten geçmiştir. Önce 1173 yılında Mezopotamya'nın neredeyse tamamında şiddetli yağışlar sebebiyle Dicle ve Fırat nehirleri taşmış, birçok yerleşim alanı sel altında kalmıştır. Sel sebebiyle tarım arazileri zarar görmüş ve ekonomik sıkıntılar başlamıştır. 1178 yılında ise şiddetli kuraklık meydana gelmiştir. Neredeyse iki yıl süren kuraklık yetersiz beslenme ve hastalıklara yol açmış ve birçok insan hayatını kaybetmiştir. Yine bu süreçte birkaç kez tekrar eden depremler de birçok can kaybına neden olmuştur.³⁸

I. İzzeddin Mesud (1180-1193) döneminde, Selâhaddîn Eyyübî (1171-1193), 1182 yılında bir kez, 1185 yılında iki kez Musul'u kuşatmıştır. Fakat Musul'un güçlü direnişi sebebiyle Selâhaddîn Eyyübî girişimlerinde başarılı olamamıştır. Son kuşatmasında rahatsızlığı sebebiyle kuşatmayı kaldırmış ancak Musul bu süreçte çok zorlanmış, barışa gitmek zorunda kalmış ve Irak Selçukluları adına okuttuğu hutbeyi Selâhaddîn adına değiştirmiştir.³⁹ Musul Atabeyliği, Eyyübîlere bağlanmıştır. Ayrıca I. Nureddin Arslanşah (1193-1211) döneminde 1185 yılından itibaren yine birçok doğal afet meydana gelmiştir. Çekirge istilası ve kuraklık sebebiyle açlık ve kıtlık ortaya çıkmıştır. 1200 ve 1203 yıllarında ise yine bir dizi deprem meydana gelmiş ve şehirlere büyük zarar vermiştir.⁴⁰ Yaşanan kıtlıklar Musul'u ekonomik olarak yıpratmıştır.

II. İzzeddin Mesud (1211-1218) döneminden sonra Musul Atabeyliği çöküş sürecine girmiştir. Çocuk yöneticiler başa geçmiş ve onların naipliğini Bedreddin Lü'lü (1233-1259) yapmıştır. Bu süreçte Bedreddin Lü'lü, tüm hâkimiyeti kendi eline almış

36 Gök, s. 37; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara, TTK Yayınları, 2017, II, 130-131; Özgüdenli, I, 226-228.

37 Gök, s. 55-59.

38 Gök, s. 211-213.

39 Gök, s. 249, 276, 286.

40 Gök, s. 360-362.

ve nüfuzunu genişletmiştir. Musul Atabeyliği'nin yönetimini üstlenen çocuk Zengî ailesi üyeleri şaibeli şekillerde ölmüştür. Son olarak 1219 yılında üç yaşında tahta çıkan Nâsireddin Mahmud'un (1219-1233) 1233 yılında on yedi yaşında vefat etmesiyle Zengî hanedanından yönetime gelecek kimse kalmamış, Bedreddin Lü'lü de Halife'ye başvurarak Musul'un yönetimini kendisi üstlenmiştir. 1258 yılına kadar Bedreddin Lü'lü'nün ailesi Musul'un yönetimini sürdürecektir.⁴¹

1219 yılında Moğollar Ceyhun'u geçmiş ve Erbil sınırlarına kadar gelmişlerdir. Erbil'in yöneticisi Muzaffereddin Kökbörü, Bedreddin Lü'lü'den yardım istemiştir. Bedreddin Lü'lü, Erbil'den sonra Musul'a Moğolların ulaşmasının kolaylaşacağını bildiği için ona yardım etmiş ve Moğolları geri püskürtmüşlerdir. Fakat Moğollar dönem dönem saldırılarına devam etmişlerdir. Bedreddin Lü'lü, şiddetli baskılara dayanamayarak Moğollara tabi olmuştur. Böylelikle Musul, İlhanlı Devleti'nin hâkimiyetine tabi hâle gelmiştir.⁴² Bedreddin Lü'lü döneminde Musul hem ekonomik hem de mimari açıdan büyük gelişmeler göstermiştir. Bedreddin Lü'lü'den sonra yönetime gelen Melik Sâlih Rükneddin İsmail, Moğollara isyan etmiş ve tabiyeti bırakmıştır. Bu sebeple 1262 yılında Musul, Moğolların yağmasına maruz kalmıştır.⁴³

Moğolların yıkımıyla birlikte Musul önce İlhanlıların, sonra yine bir Moğol hanedanı olan Celâyirlilerin ve ardından da Timur'un eline geçmiştir.⁴⁴ Karakoyunlular, 1406'da Musul'u Moğollardan almış, Musul'u kışlak olarak kullanmışlardır. Fakat bu dönemde Musul Karakoyunlular, Celâyirliler, Akkoyunlular ve Safevîler arasında dönem dönem el değiştirmiştir.⁴⁵

Musul, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmiştir. Safevî beylerinden olan Ahmed Bey Afşar'ın yönetiminde bulunan Musul, Diyarbakır Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa (ö. 1521) tarafından alınmıştır. Bölgede çıkan isyanların bastırılması ve düzenin sağlanması için Musul artık Osmanlı'nın askerî şehri hâline gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) İrakeyn seferinde Musul askerî bir üs görevi görmüştür. Böylelikle uzun bir süre birçok devletin mücadele alanlarından biri olan şehir düzene girmiştir. Düzenin getirisi olarak ilim, tarım ve ticaret üzerine yoğunlaşmış ve Musul'un kültürel ve ekonomik refah düzeyi artmıştır.⁴⁶

Safevî hükümdarı Şah Abbas (1587-1629), Kanuni Sultan Süleyman'ın almış olduğu Bağdat ve çevresini ele geçirmek için 1623 yılında sefere çıkmıştır. Bağdat'ı aldıktan

41 Gök, s. 425-426.

42 Adnan Eskikurt, *Musul Atabeyliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü Ailesi)*, İstanbul, Çamlıca Yayınevi, 2014, s. 104-113.

43 Sakkâr, XXXI, 362; Eskikurt, s. 129-137.

44 Sakkâr, XXXI, 362; Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 264-265.

45 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, 1 s. 8-26; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 434-435; Eroğlu, v. dğr., s. 100-101; Muhsin Behrârnejâd, *Karakoyunlular Akkoyunlular İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları*, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 31, 37, 60.

46 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 26-28.

sonra komutanlarından Karçakay Han'ı Musul üzerine göndermiş ve Musul bu saldırıya dayanamayarak teslim olmak zorunda kalmıştır. Bu süreçten sonra Osmanlı Devleti ve Safevîler arasında Musul, Kerkük ve Bağdat şehirleri için bir mücadele başlamıştır. Musul'u Safevîlerden alan Hafız Ahmed Paşa'nın (ö. 1632) idaresi pek bir vakit sürmeden Safevîler tekrar yönetimi ele geçirmişlerdir. Fakat Musul kısa süre içerisinde tekrar Safevîler ve Osmanlılar arasında el değiştirmiştir. Bu mücadele 1638 yılında IV. Murad'ın (1623-1640) Musul ve Bağdat seferine kadar sürmüştür. Bölgeyi yönetimi altına alan IV. Murad, Safevîlerle Kasr-ı Şirin Anlaşması'nı imzalamıştır. Bu tarihten itibaren bölgede otorite tam olarak sağlanmıştır.⁴⁷

1733 ve 1743 yıllarında Safevî Devleti, Musul'u almak için sefer düzenlese de direnişle karşılaşmış ve başarılı olamamışlardır. Bu saldırılar dışında bazen halk ve yönetici grup arasında çatışmalar yaşanmıştır. Fakat 20. yüzyıla kadar Musul'un merkezi idareye bağlılığı sürmüş ve Osmanlı Devleti'nin bir sancağı olarak idari yapısını devam ettirmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler 1917 yılında Bağdat'a, 1918'de ise Musul'a girmiştir.⁴⁸ Osmanlı Devleti, İngilizlerin bu hareketine itiraz etmişlerdir. Çünkü 30 Ekim 1918 yılında imzalanan Mondros Anlaşması'na göre Musul, Osmanlı Devleti'ne ait bir toprak olarak kalmıştır. İngilizlerin Musul'a girmesi bir işgal olarak nitelenebilir. Mesele Lozan Barış Anlaşması'na taşınmış fakat iki taraf da Musul'dan vazgeçmek istemediği için anlaşmaya varılamamıştır. Sorun, 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyeti'ne sunulmuştur. Milletler Cemiyeti'nin oluşturduğu konye Musul ve çevresinde incelemelerde bulunmuştur. Komisyonun raporunda tartışmalı bölge halkının Irak yerine Türkiye'ye bağlanmak isteyeceği kararı çıkmasına karşın komisyon azınlıkların haklarının korunması ve ticari önlemlerin alınabilmesi için bölgeyi İngiltere gibi bir devletin yönetmesinin uygun olacağı kararını vermiştir.⁴⁹ Milletler Cemiyeti ise 16 Aralık 1925'te Musul'un İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılması kararını almıştır. Musul, günümüzde hâlen Irak'ın bir şehridir.⁵⁰ ABD, 2003 yılında Irak'ı işgal etmiştir. Musul da işgalden etkilenen şehirlerden olmuştur. 2014'te ise DAESH, Musul'u ele geçirmiş, 2017'de Musul tekrar Irak yönetimine geçmiştir.⁵¹

Demografik ve Dinî Yapı

Sâsânîlerin Cezire bölgesine hâkim olduğu süreçte Musul ve çevresinde bazı Arap kabileleri yer almaktadır. Benî Bekir kabilesinin Benî Şeybân kolu bu bölgede yaşamaktadır. Müslümanların coğrafyayı almasından sonrasında Müslüman olmuşlar ve Cezire bölgesinin İslamlaşmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Beni Tağlib kabilesi de bu bölgede yaşayan başka bir Arap topluluğudur. Bu kabile Musul ve çevresine yerleşmiş ve çok uzun bir süre varlıklarını devam ettirmişlerdir. Benî Temîm kabilesi ise

47 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 29-30.

48 Ahmet Gündüz, "Musul (Osmanlılar Dönemi)", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 361-362.

49 Vladimir F. Minorovsky, *Musul Sorunu*, çev. Salim Şahin, İstanbul, Avesta Yayınevi, 2015, s. 44-49; Nevin Yazıcı, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2011, Cilt: 7, Sayı: 14, s. 138-141.

50 Uğur Sipahioğlu, "Musul (Musul Sorunu)", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 367-368.

51 <https://ordaf.org/isid-sonrasi-musulda-guvenlik-ve-bolgenin-gelecegi/> (17.02.2021)

yine bu coğrafyadaki bir diğ er Arap kabilesidir. Benî Temîm kabilesinin bir bölümü Mecusiliğ e tabi olmuş, Müslümanların fetihlerinden sonra ise çoğunluğ u İslamiyet’i seçmiştir.⁵² Zengîlerin şehre hâkim olduğ u süreçte şehrin dinî ve etnik durumu için ş u bilgilere rastlanmaktadır. Musul şehri Araplar, Türkler ve Kürtlerin oluşturduğ u Müslümanlar; Yakubî, Nesturî ve Süryanilerden oluş an Hristiyanlar ve sayısı az olan Yahudilerden oluş maktadır.⁵³ Hristiyan ve Yahudi cemaatlerin bulunduğ u köyler yer almaktadır. XIV. yüzyılda Müslümanlarla birlikte yaşayan 1100 Yahudi’den söz edilmektedir.⁵⁴ Haçlı seferleri esnasında Hristiyanlara karşı bazen tepkiler oluş sa da genel olarak bütün dinî ve etnik gruplar bir arada yaşamışlardır.⁵⁵

Bölgede farklı birçok etnik grubun var olduğ u bilinmektedir. Osmanlı dönemine ait salnamelerde nüfus çizelgeleri etnik gruplara göre hazırlanmıştır. Bu salnamelere göre Musul şehri ve ona bağı lı yerleşim alanlarında Keldânî, Süryânî, Yezidî, Yahudi, Türk, Kürt ve Arap unsurlarının varlığı görölmektedir.⁵⁶ Bu gruplar içinden Yezidîler, XV. yüzyılda Musul şehrine göç etmeye başlamışlardır.⁵⁷ Yukarıda yer verilen şehrin tarihsel sürecinde görüleceğ i üzere şehir birçok devletin yönetimi altına girmiş olsa da demografik yapının büyük oranda değı şmesine sebebiyet verecek bir durum söz konusu değı ldir. Bu sebeple salnamelerde verilmiş olan etnik unsurların, şehrin kurulduğ u dönemden itibaren sayıları farklılık arz etse de var olduklarını düşünmekteyiz.

Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında bulunan Musul sancağ ında 1523 yılındaki tahrir defterine göre 1328 hane ve 129 mücerret olarak isimlendirilen bekâr Müslüman, 552 hane ve 65 mücerretten oluş an gayrimüslim bulunmaktadır. Yani yaklaşık olarak şehrin nüfusu 10.000’dir. 1539 yılında ise toplam nüfus sayısı 12.000’e yakındır. 1558-1575 tarihlerinde nüfusun artarak 15.000’den fazla olduğ u tahmin edilmektedir.⁵⁸ 1586’da ise Musul’da bulunan Kürt nüfusun bir kısmı kendi iç mücadelelerinden kaynaklı olarak Suriye ve Mısır’a göç etmiştir.⁵⁹ Başka bir kaynağ a göre ise 1743’te Musul’un nüfusunun 100.000’e yakın olduğ u aktarılmıştır. Bu nüfusun yaklaşık 6000’inin Hristiyan, 450’sinin de Yahudi olduğ u beyan edilmiştir.⁶⁰

1848-1849 yıllarında Musul şehrine gelen askerler sebebiyle şehrin nüfusu 55.000’e yakındır. 1879-1880 yıllarında Musul’da meydana gelen kıtlık sebebiyle birçok kişi ha-

52 Altıngök, Yıldırım, s. 23-25.

53 Gök, s. 498.

54 Füsün Kara, “Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233) Sosyal Hayat”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt: 4, Sayı: 1, s. 50.

55 Kara, s. 51.

56 Eroğ lu, v. dğ r., s. 43, 45, 47.

57 Gök, s. 498.

58 Gündüz, “Musul (Osmanlılar Dönemi)”, XXXI, 364.

59 İbrahim Telliog lu, “Musul’un Demografik Durumuna Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, Sayı: 2, s. 76-77.

60 Robert W. Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1743*, Indiana, 1975, 170; Telliog lu, s. 77.

yatını kaybetmiş veya göç etmiştir.⁶¹ 1881-1883 nüfus sayımına göre ise şehrin toplam nüfusu 31.502 şeklinde aktarılmıştır. 1890 salnamesine göre ise şehir nüfusu 60.000 olarak verilmiştir.⁶² Müslüman, Keldani, Süryani Kadim, Katolik, Ermeni, Protestan, Rum, Yahudi ve Yezidi grupları için ayrı bilgi verilen 1894 salnamesine göre Musul Sancağı'nın toplam nüfusu tahmini olarak 102.692'dir.⁶³ 1906-1907 sayımına göre Musul şehrinin toplam nüfusu 54.421 şeklinde verilmiştir.⁶⁴ 1912 tarihli salnameye bakıldığında ise sancağın toplam nüfusu 107.381'dir. 1912 yılında Musul şehrinin tahmini nüfusu ise 39.500 civarındadır.⁶⁵ I. Dünya Savaşı'ndan sonra günümüze en yakın tarih olan 1947 yılında yapılan nüfus sayımına göre Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Erbil sancaklarının toplam nüfusu 1.262.000'dir.⁶⁶ Musul'da Türkmenler, Araplar ve Kürtlerin bulunduğu bilinmektedir. Türkmenler Şii ve Sünnilerden oluşmaktadır.⁶⁷ 2014'te DEAŞ'ın Musul'u ele geçirmesiyle birlikte özellikle Şii Türkmenler tahkikata uğramış ve açık hedef hâline gelmişlerdir.⁶⁸ Bu sebeple burada bulunan nüfus Telafer, Sincar ve Necef gibi şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Musul nüfusuna dâhil olan Türkmenlerden 50.000'e yakını Türkiye'ye iltica etmişlerdir.⁶⁹ Günümüzde DEAŞ'ın şehirden çıkmasından sonrasında şehre dönenler olmuştur fakat nüfusun durumuna dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Şehir Irak parlamentosu tarafından afet bölgesi ilan edilmiştir.⁷⁰

Ekonomik Durum

Musul, doğu ve batıya uzanan yolların kavşak noktasında olması sebebiyle ticaret ve ticaret için gelenlerden alınan gümrük vergisi gibi ekonomik getirilere sahiptir. Musul'un VIII. yüzyılda Mervân b. Muhammed döneminde gelişerek vilayet hâline geldiğinde 4000 dirhem haraç ödediği bilinmektedir. XIII. yüzyılda ise bu rakam 8000 dirhemden fazladır.⁷¹

Orta Çağ'ın devlet gelirinde en önemli paya sahip olan tarım, Mezopotamya gibi verimli topraklara sahip bir bölgede yer alan Musul'da önemli bir gelir kaynağıdır. Musul'un ilk dönemlerine dair bilgilere ulaşılamasa da Zengîler döneminde yapılan imar faaliyetleri ve otoritenin sağlanmasıyla birlikte tarım faaliyetlerinde verim art-

61 Kıtılla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fasih Dinç, "Kaht u Galâda Kaht-ı Rical: Merkezi Yönetim ve Musul Vilayet İdaresinin 1879-1880 Kıtıllığıyla İmtihani", *Türkiyat Mecmuası*, 2020, Cilt: 30, Sayı: 2, s. 481.

62 Gündüz, "Musul (Osmanlılar Dönemi)", XXXI, 364-365.

63 Eroğlu, v. dğr., s. 43

64 Gündüz, "Musul (Osmanlılar Dönemi)", XXXI, 365.

65 Eroğlu, v. dğr., s. 45-47.

66 Eroğlu, v. dğr., s. 43.

67 Ahmet Çelik, *ABD İşgali Sonrası Irak'ın Siyasi Durumu ve Türkmenler*, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 41

68 Ziya Abbas, "İŞİD'in Musul İşgali ve Türkmenler", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Temmuz 2020, Sayı: 23, s. 438.

69 Abbas, s. 441-442.

70 Abbas, s. 442.

71 Yakut el-Hamevî, V, 223.

mıdır. Özellikle meyve bahçeleri kurulmuş ve Bağdat'ın yiyecek ihtiyacını karşılayan önemli bir şehir hâline gelmiştir.⁷²

Tarımdan kazanç sağlayan şehir halkı sanayi ürünlerinden de gelir elde etmişlerdir. Ahşap, mermer ve mücevher işçiliği yapan Musullular, ürettikleri ürünleri şehre gelen tüccarlar aracılığıyla doğu ve batı ülkelerine göndermişlerdir. Dokumacılık alanında muslin adıyla bilinen kumaşları ise dünya piyasasında tanınır hâle gelmiş, bu kumaşları Avrupa'ya kadar ihraç edebilmişlerdir.⁷³

Zengilerin Musul'a hâkim olduğu dönemde 1173-1180 yılları arasında yaşanan kuraklık, sel ve deprem gibi doğal afetler sebebiyle Musul'da kıtlık yaşanmış ve bu dönemlerde ürünlerin fiyatlarında aşırı pahalılık görülmüştür. Fakat bunun gibi kıtlık ve felaket yılları dışında fiyatların halkın alım gücü düzeyinde olduğu belirtilmektedir.⁷⁴

XVI. yüzyılda Musullular pamuk ticareti ve kumaşları boyamada kullanılan mazı ticaretinden büyük gelirler elde etmiştir. Bu ürünlerin Avrupa'ya ve Hindistan'a kadar ihracatı yapılmaktadır. XVIII. yüzyılda da benzer işler devam ettirilmiş ve XIX. yüzyılda özellikle muslin kumaşı olmak üzere dokumacılıkta ilerleme kaydedilmiştir.⁷⁵ XIX. yüzyılda Musul'un gelir kalemlerinden en yüksek getiriye sahip olanlar ağnam, emlak ve akar, maktu'ü'l-hal olunan aşar vergisi ve temettüdür. Bunların dışında bedel-i askeri, idare olunan aşar hasılatı, emlak ve tapu harcı, enva'-ı maden gibi daha az getirisi olan bazı kalemler de bulunmaktadır. Vilayetin bu dönem gider kalemlerinde en yüksek harcama Nizamiye ve Redif birliklerine, zaptiye, jandarma ve polis güçlerine, maliye vergi ve maaşat-ı zatiyeye dairedir. Bunların dışında dâhiliye, maarif, adliye ve giyecek gibi hususlar da vilayetin gider kalemleri arasında görülmektedir.⁷⁶

XX. yüzyıla gelindiğinde ise Musul şehri buğday, arpa, tatlı palamut gibi bazı tarım ürünlerinin, eskiden beri var olan tekstil alanındaki malların ve özellikle küçükbaş hayvandan elde edilen ürünlerin ticaretini yapmaktadır. Ayrıca petrolün dünya piyasasında önem kazanmasıyla birlikte özellikle Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmiştir.⁷⁷

İlmî ve Kültürel Hayat

Musul, Cezire bölgesinin merkezi olması sebebiyle ilmî gelişmelerin de var olduğu, XIII. yüzyılda 28 medrese ve 18 dârü'l-hâdisin yer aldığı bir şehirdir. İslam coğrafyasının ilk dârü'lilmî de Musul'da kurulmuştur.⁷⁸ Şii olan Hamdâniler döneminde Şii öğretileri işleyen âlimler ön planda tutulmuştur. Şii olan Ebu'l-Ferec el-İsfehânî (ö.

72 Gök, s. 489.

73 Gök, s. 490.

74 Gök, s. 494-495.

75 Gündüz, "Musul (Osmanlılar Dönemi)", XXXI, 365; Eroğlu, v. dğr., s. 57.

76 Eroğlu, v. dğr., s. 54-55.

77 Gündüz, "Musul (Osmanlılar Dönemi)", XXXI, 365; Eroğlu, v. dğr., s. 57.

78 Sakkâr, XXXI, 363.

967), Hamdânîler döneminde dikkat çeken âlimlerden biri olmuştur.⁷⁹ Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, meşhur eseri *Kitâbu'l-Ağâni* adlı eserini Hamdânîlerin yöneticisi Seyfûd-devle'ye (944-967) ithaf etmiştir.⁸⁰

Zengîler dönemine baktığımızda canlı bir ilim hayatının olduğu görülmektedir. Medresetü'l-Atabekiyye el-Atîka (Eski Atabeylik Medresesi), I. Seyfeddin Gâzi tarafından yapılmış ve burada Sünnî paradigma üzerine eğitim verilmiştir. Yine Zengîler tarafından Kemaliyye Medresesi, Medresetü'l-İzziyye, Medresetü'n-Nûriyye ve Medresetü'l-Kahiriyye gibi daha birçok eğitim merkezi yapılmıştır.⁸¹ Bu medreselerde Hanefî ve Şafîi mezhepleri üzerine eğitim verilmektedir.⁸² Bu dönemde birçok âlim yetişmiştir. İbnü'l-Esîr'in kardeşi Meceddeddin Ebu's-Saadât el-Mübarek bu dönemin en dikkat çeken karakterlerinden biridir.⁸³

Bedreddin Lü'lü yönetimi esnasında ilmî hayat daha da canlanmıştır. Bedreddin Lü'lü var olan siyasi sorunları hallettikten sonra ilim hayatına önem vermiştir. Kendi adıyla anılan Bedriyye Medresesi'ni kurmuştur. Bu hanedan döneminde ön plana çıkan en önemli şahsiyetlerden biri tarihçi İbnü'l-Esîr'dir. Günümüze kadar ulaşan ve İslam tarihi için önemli bir kaynak olan *el-Kâmil fi'l-Târih* adlı eserini İbnü'l-Esîr, Bedreddin Lü'lü'ye ithaf etmiştir. Bedreddin Lü'lü bu dönemde birçok ilim adamına destek vermiş ve medresesinde çok sayıda âlimi eğitmen olarak bulundurmıştır.⁸⁴ Bedreddin Lü'lü'den sonra Moğolların Musul'u istila etmesi ve uzun müddet Musul'un çeşitli devletler tarafından ele geçirilmesi sebebiyle eğitime dair yapılan çalışmalar hakkında yeterli bilgi yer almamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Musul hâkimiyeti döneminde şehirde iki medresenin varlığı bilinmektedir. Bunlardan ilki Hoca Kasım (Doğan Bey) Medresesi'dir. Bu medrese yıkıldığı için 1557'de Doğan Bey adıyla aynı yerinde tekrar kurulmuştur. İkincisi ise Şeyhü'l-Beled Medresesi'dir. Bunun dışında birkaç sıbyan mektebi ve bazı camilerin külliyesi içinde de eğitim verilmektedir.⁸⁵

Anıtsal Eserler

Musul'un önemli eserleri arasında zikredilmesi gereken ilk yapı Cami-i Nûri'dir (Ulu Cami). Cami-i Nûri, Nureddîn Muhammed b. İmaduddîn Zengî tarafından 1170-1072 yılları arasında yaptırılmıştır. Zengîler döneminden kalan en önemli mimari yapılarından biridir. Camiye Bedreddin Lü'lü ve Osmanlı Devleti dönemlerinde bazı ta-

79 Edip Akyol, "Hamdânîler'de (905-1004) Dini ve Entelektüel Hayat", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, İstanbul, 2017, s. 37.

80 Akyol, s. 46.

81 Medreseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Saïd el-Dîvecî, "Atabegler Döneminde Musul Medreseleri", çev. Tülay Yürekli, *Sanat Tarihi Dergisi*, 2014, Cilt: 23, Sayı: 2, s. 85-103.

82 Gök, s. 467-473.

83 Gök, s. 478.

84 Bahattin Kök, "Bedreddin Lü'lü", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 257.

85 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 128-129.

mirat ve tadilat çalışmaları yapılmıştır.⁸⁶ 1944 ise minare haricindeki yapının tamamı yıkılmış ve aynı avlu içine yeni bir cami inşa edilmiştir.⁸⁷ Bu caminin yakınlarına Ni-zamiye Medresesi yapılmış, XIV. yüzyılda yenilenmiştir. Burada Şahrezûrî (ö. 1123-1184), Şemsuddunbelî (ö. 1201) gibi âlimler dersler vermişlerdir.⁸⁸

Musul şehrinin en önemli mimari yapılarından bir diğeri Mücahidi (Kaymazi) Camii'dir. Mücahiddîn Kaymaz (ö. 1199) tarafından 1176-1180 tarihleri arasında yapılmıştır. Cami, etrafında medrese, yetimhane gibi yapıların da bulunduğu bir külliyein içindedir. Fakat surların dışında bulunması sebebiyle saldırılarda çokça zarar görmüştür. Özellikle Moğol işgali sırasında tahrip olan cami 1726, 1793, 1847 ve 1901 yıllarında restore edilerek ayakta kalmıştır.⁸⁹

Musul'un cami yapılarından diğeri önemli bir eser Emevîye Camii'dir. Utbe b. Ferkâd tarafından şehrin alınmasından sonra yapılan mescidin bu cami olduğu iddia edilmektedir. Fakat Emevîler döneminde düzenlenip genişletilmesi sebebiyle Emevîye Camii olarak isimlendirilmiştir. Cami, Abbâsîler ve Zengîler dönemlerinde tamir edilmiştir. 1810 yılında Osmanlılar döneminde ise Moğolların işgalinden sonra tamamen tahrip olan cami yıkılmış ve avlunun doğusuna yenisi inşa edilmiştir.⁹⁰ Bedreddin Lü'lü döneminde ise Sultan Üveys Camii yapılmıştır.⁹¹ Bu camilerin dışında Osmanlı Devleti yönetimi altında da birçok cami ve mescit yapılmıştır.⁹²

Musul'un önemli mimari yapılarından bir diğeri bünyesinde cami, türbe ve sosyal yapıların bulunduğu Nebi Şit Külliyesi'dir. Külliye bazı dönemler eklemeler veya onarımlar yapılmıştır. 1977 yılında ise tamamen yıkılmış ve yerine yeni bir cami inşa edilmiştir.⁹³ Musul'un önemli külliyelerinden başka biri de Nebi Yunus Külliyesi'dir. Bu külliye de içinde birçok yapıyı barındırmaktadır. Külliyelerin önemli yönlerinden biri peygamberlerin mezarı olarak iddia edilen türbelerdir. Şit, Yunus, Cercis⁹⁴ ve Danyal peygamberlerin mezarları Musul'un önemli sembelleri olarak görülmüştür.⁹⁵ Ayrıca Musul'da türbeler, kiliseler ve manastırlar da bulunmaktadır.⁹⁶ Fakat bu yapılar şehir mimarisinde ön plana çıkan eserler olmadıkları için burada yer verilmemiştir.

86 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 111-113.

87 Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 175.

88 Dıveci, s. 86-87.

89 Uluçam, s. 85; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 114-116

90 Uluçam, s. 88; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 113-114.

91 Uluçam, s. 97.

92 Osmanlı Devleti döneminde yapılan camiler için bkz. Uluçam, s. 99, 102, 104, 106; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 116-128.

93 Uluçam, s. 171.

94 Cercis peygamber olarak adlandırılan bu şahıs Saint Georges veya Aya Yorgi olarak bilinen bir Hristiyan azizdir. Fakat Müslümanların fethiyle Cercis peygamber olarak adlandırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Ataseven, "Hristiyanlıktan Müslümanlığa Akseden Bir Aziz'in Serencâmı: "Hikâyet-i Cercis Peygamber", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, Cilt: 5, Sayı: 63, s. 566-567.

95 Cevat Ekici (ed.), *Osmanlı Döneminde Irak Plan, Fotoğraf ve Belgelerle*, İstanbul, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü, 2006, s. 146-147.

96 Uluçam, s. 132, 134, 137, 141, 144, 146; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 129-130.

Yukarıda adı verilen ve verilmeyen eserler maalesef günümüz Musul'unda yıkılmış, harabe veya büyük hasarlı durumdadır. Bunun sebebi 2014 yılında Musul'a giren DEAŞ terör örgütünün bazı yapıları bizzat kendisinin yıkması, bazı yapıların ise çatışmalar esnasında zarar görmesidir. DEAŞ özellikle İslam öncesi var olan kalıntıları ve Musul müzesi gibi önemli tarihî eserlerin bulunduğu binaları bombalamıştır. Nebi Yunus Külliyesi gibi bazı türbelerin bulunduğu yapıları da din dışı kabul etmesi sebebiyle yıkmıştır. Bu mimari eserler ve diğer sivil mimari yapılar, DEAŞ'ın şehre girdiği süreçte ve çıkarılması için uygulanan askerî yaptırımlarda tamamen zarar görmüştür.⁹⁷

Günümüz

Musul, Irak topraklarının İngiltere'nin eline geçmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin topraklarından ayrılmıştır. 1917 yılında Bağdat'a giren İngilizler, 1920 yılında yapılan San Remo Konferansı'na göre Irak'ı manda altına aldıklarını resmileştirmişlerdir.⁹⁸ 3 Ekim 1932 tarihinde ise Irak tam bağımsızlığını kazanmıştır.⁹⁹ Böylelikle Musul, günümüzde Irak Cumhuriyeti'nin topraklarına dâhil olmuştur.

Musul tarihinde, modern dönemde karşılaşılan en büyük problemlerden biri Irak'ın 2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri tarafından işgalidir. Amerikan işgal güçlerinin ilk olarak girdiği şehirlerden biri Musul'dur. Saddam Hüseyin'in oğulları Musul'da yakalanmışlar, şehir bu çatışmalardan olumsuz etkilenmiştir.¹⁰⁰ 2011'de Amerika, Irak'tan çıkmıştır. Fakat bu vakte kadar Musul'da birçok insan hayatını kaybetmiş veya çevre şehirlere ya da ülkelere göç etmiştir.

2011 yılında Amerika'nın Irak'tan çıkmasıyla Irak'ta siyasi düzen ve istikrar hemen sağlanamamıştır. Irak, yeni bir düzen oluşturamadan DEAŞ terör örgütü Irak'ın birçok bölgesinin yönetimini ele geçirmiştir. Musul da DEAŞ'ın eline geçen şehirlerden biridir. 10 Haziran 2014 tarihinde DEAŞ, Irak ordusunun şehri terk etmesiyle birlikte Musul'a girmiştir. DEAŞ'ın şehre girmesiyle birlikte halkın çoğunluğu Erbil'e göç etmiştir. Musul'u da ele geçiren DEAŞ büyük bir güç hâline gelmiş ve burada halifeliğini ilan ederek İslam Devleti kurduğunu açıklamıştır. 2017 yılında DEAŞ Musul'dan çıkarılmıştır. Fakat yaşanan savaş nedeniyle şehir yok olma seviyesine gelmiştir.¹⁰¹

Musul'un dünya devletleri ve yerel güçler tarafından cezbedici olmasının en büyük sebebi Musul ve çevresinde bulunan petrol yatakları olmuştur. İlk defa 1902'de Musul ve etrafındaki şehirlerden İngilizler tarafından petrol çıkarılmıştır. 1925'te Türkiye topraklarından olan Musul'un İngiltere mandasında bulunan Irak'a bırakılmasıyla birlikte buradan çıkarılan petrol gelirinun paylaşımı da yapılmış, 25 yıl boyunca Türkiye'ye

97 <https://arkeofil.com/isisdin-zarar-verdigi-10-kulturel-miras-alani/> (17.02.2021)

98 İsmail Şahin, Cemile Şahin, Samet Yüce, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları", *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 15, 2014, s.117-118.

99 Şahin, v. dğr., s. 129.

100 Behçet Kemal Yeşilbursa, "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, 2009, s. 1330-1331.

101 <https://ordaf.org/isis-sonrasi-musulda-guvenlik-ve-bolgenin-gelecegi/> (17.02.2021)

Musul ve çevresinden çıkarılan petrolün %10'unun verilmesi anlaşmaya eklenmiştir.¹⁰² 1928'de İngiltere, Fransa ve Amerika ortaklığıyla burada Irak Petrol Şirketi adıyla petrol işletmesi kurulmuştur. Bu tarihten sonra petrol çıkarma ve işleme çalışmaları bölgede devam etmiştir.¹⁰³ Günümüzde Irak'ın petrol rezervlerinin %20'si Musul ve çevresinde bulunmaktadır.¹⁰⁴ Bu yüksek gelir getiren yer altı kaynağı, Musul'u önemli bir konuma taşımış fakat petrol sebebiyle onu savaşın merkezlerinden biri hâline de dönüştürmüştür. Son olarak DEAŞ'ın işgali altına alınan Musul, 2017'de DEAŞ'ın bölgeden uzaklaştırılmasıyla Irak'ın yönetimine yeniden girmiştir. Şehirde imar faaliyetleri başlamış ve göç eden halkın bir kısmı şehre dönüş yapmaya başlamıştır. Fakat merkezî otoritenin zayıf olması sebebiyle bölgede tam olarak güvenlik sağlanamamaktadır.¹⁰⁵ Bu sebeple şehrin normal bir düzene kavuşması uzun bir süre alacak gibi görünmektedir.

102 Yazıcı, s. 142.

103 Yeşilbursa, s. 1339-1340.

104 Yazıcı, s. 136.

105 <https://ordaf.org/isid-sonrasi-musulda-guvenlik-ve-bolgenin-gelecegi/> (17.02.2021)

Kaynakça

- Abbas, Ziya, “İŞİD’in Musul İşgali ve Türkmenler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Temmuz 2020, Sayı: 23, s. 435-456.
- Akyol, Edip, “Hamdâniler’de (905-1004) Dini ve Entelektüel Hayat”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, İstanbul, 2017, s. 34-52.
- Altungök, Ahmet, Taner Yıldırım, *Siyasi Açından Arap İnan İlişkileri -Sâsânîler Dönemi (MS 226-652)*, İstanbul, Mutlu Basım Yayınevi, 2015.
- Ataseven, Yusuf, “Hıristiyanlıktan Müslümanlığa Akseden Bir Aziz’in Serencâmı: “Hikâyet-i Cercis Peygamber”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, Cilt: 5, Sayı: 63, s. 565-576.
- Bayatlı, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Behrâmnejâd, Muhsin, *Karakoyunlular Akkoyunlular İnan ve Anadolu’da Türkmen Hanedanları*, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.
- Belâzürî, *Fütûhu’l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013.
- Çil, Halit, “Halife Ömer’in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)”, *Dini Araştırmalar*, 2009, Cilt: 12, Sayı: 35, s. 87-106.
- Diñç, Fasih, “Kaht u Galâda Kaht-ı Rical: Merkezî Yönetim ve Musul Vilayet İdaresinin 1879-1880 Kıtılığıyla İmtihanı”, *Türkiyat Mecmuası*, 2020, Cilt: 30, Sayı: 2, s. 477-503.
- Dıvecî, Saîd, “Atabegler Döneminde Musul Medreseleri”, çev. Tülay Yürekli, *Sanat Tarihi Dergisi*, 2014, Cilt: 23, Sayı: 2, s. 85-103.
- Ekici, Cevat (ed.), *Osmanlı Döneminde Irak Plan, Fotoğraf ve Belgelerle*, İstanbul, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü, 2006.
- Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayeti Salmelerinde Musul*, Ankara, Global Strateji Enstitüsü, 2005.
- Eskikurt, Adnan, *Musul Atabegliği (Zengilerin Son Devri ve Lü’lü Ailesi)*, İstanbul, Çamlıca Yayınevi, 2014.
- Forand, Paul G., “The Governors of Mosul According to al-Azdi’s Ta’rikh Almawsil”, *Journal of American Oriental Society*, 1969, Cilt: 89, Sayı: 1, s. 88-105.
- Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara, TTK, 2013.
- Gökçek, Gürkan, *Asurlular*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Gündüz, Ahmet, “Musul (Osmanlılar Dönemi)”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 361-362.
- Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Hamevî, Yakut, *Kitâbu’l-Buldân*, Beyrut, Daru’s-Sadr, 1977.
- Honnigman, E., “Musul”, *İA*, İstanbul, MEB, 1979, VIII, 738-744.
- İbnü’l-Esîr, *İslam Tarihi, el-Kâmil fi’t-Târih Tercümesi*, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Beyan Yayınları, ts., III.

Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1973.

Kara, Füsün, “Musul ve Çevresi: Zengiler Dönemi (1127-1233) Sosyal Hayat“, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt: 4, Sayı: 1, s. 45-60.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Hamdâniler”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 446-447.

Kök, Bahattin, “Bedreddin Lü’lü”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 257.

Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I-III, Ankara, TTK Yayınları, 2017.

Minorsky, Vladimir F., *Musul Sorunu*, çev. Salim Şahin, İstanbul, Avesta Yayınevi, 2015.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Hamdâniler*, çev. Ömer Tellioglu, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2017.

Öğün Bezer, Gülay, “Ukayliler”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 59-61.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, Ankara, İSAM Yayınları, 2018.

Sakkâr, Sâmî, “Musul”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 361-363.

Sipahioğlu, Uğur, “Musul (Musul Sorunu)”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 367-368.

Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 434-438.

Şahin, İsmail, Cemile Şahin, Samet Yüce, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere’nin Irak’ta Devlet Kurma Çabaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 15, 2014, s. 105-132.

Tellioglu, İbrahim, “Musul’un Demografik Durumuna Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, Sayı: 2, s. 63-88.

Tokuş, Ömer, “X. ve XI. Yüzyılda Musul, Halep ve Bunlara Mücâvir Yerlerde Ukaylı Hakimiyeti”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, Cilt: 6, Sayı: 12, s. 249-278.

Uluçam, Abdüsselâm, *Irak’taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Ürekli, Muzaffer, “Celâyirliiler”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 264-265.

Yazıcı, Nevin, “1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2011, Cilt: 7, Sayı: 14, s. 133-179.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, “Geçmişten Günümüze Irak Meselesi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, 2009, s. 1315-1343.

İnternet Kaynakları

<https://arkeofili.com/isidin-zarar-verdigi-10-kulturel-miras-alani/> Erişim Tarihi: 17.02.2021

<https://ordaf.org/isid-sonrasi-musulda-guvenlik-ve-bolgenin-gelecegi/> Erişim Tarihi: 17.02.2021

Basra'daki Osmanlı Eseri: Vali Sarayı

BASRA

Mehmet USLUER*

Giriş

Günümüzde Irak Cumhuriyeti'ne bağlı olan Basra; Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda¹, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği nokta olan Şattularap'ın 50 km güneybatısında², Basra Körfezi'nin ise 70 km kuzeyinde yer almaktadır.³ Şehrin ilk kurulduğu yer bugünkü Basra'nın 11 km güneybatısında kalmaktadır.⁴ Sâsânîler döneminde burada Vehiştabâd Erdeşir,⁵ veya Tesevvec Behmen Erdeşir diye adlandırılan yerleşim yeri bulunmaktaydı.⁶ Basra, burada yer alan Hureybe mıntikasında,⁷ Hz. Ömer'in (634-644) emriyle Utbe b. Gazvân (ö. 638) tarafından kurulmuştur.⁸ Sâsânî topraklarına yönelik fetih hareketleri yürüten askerlere destek sağlamak amacıyla garnizon olarak kurulan

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale/Türkiye, mehmet.usluer@comu.edu.tr

1 R. Hartman, "Basra", *İA*, İstanbul, 1979, II, 319-328.

2 Abdülhalik Bakır, "Basra", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 108-114.

3 Selahattin Polatoğlu, *İslam Düşünce Atlası*, I, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İbrahim Halil Üçer, 2017, s. 228.

4 Şerif Yusuf, *Tarihi fi'l-İmadeti'l-Irakıyye fi Muhtelifi'l-Ustur*, Vizaretü's-Sekafe ve'l-A'lam, Bağdad, 1982, s. 233.

5 Bakır, s. 108-114.

6 Louis Massignon, *Hıtatü'l-Basra ve Bağdad*, çev. İbrâhim Samerraî, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrût, 1981, s. 25.

7 Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru Süveydan, III, s. 594.

8 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-Kebir*, çev. ed. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, İstanbul, 2015, III, 107; Belâzürî, *Fütüh*, s. 389, 396.

şehrin⁹ 635 yılında inşa edildiği rivayet edilmekle birlikte,¹⁰ kuruluş tarihini 637¹¹ veya 638 olarak ifade eden rivayetler de mevcuttur.¹² Utbe b. Gazvân'ın 635 yılında geldiği Basra'nın şehir hâline gelişinin 637 yılında gerçekleştiği rivayet edilmektedir.¹³ Bu rivayet, küçük bir yerleşim yeri iken kısa bir zamanda büyüyen Basra'nın, şehirleşme sürecinin zamana yayıldığını göstermektedir. Bu durum kentin kuruluşuna dair rivayetleri de çeşitlendiren nedenlerin başında gelmektedir.

Siyasi Tarih

Müslüman Araplar kuruluş dönemiyle paralel bir zamanda çevrede bulunan farklı biçim ve özellikteki taşları baz alarak şehri topoğrafik olarak isimlendirmiştir.¹⁴ Şehre ilk yerleşenler sazlıktan inşa ettikleri evlerde yaşamlarını sürdürürken,¹⁵ daha sonraki dönemlerde yapılan imar ve inşa çalışmalarında kullanılan malzeme ise kerpiç¹⁶ ve daha dayanıklı olan tuğlaya dönüşmüştür.¹⁷

Şehrin planlaması yapılırken temel alınan mekân Basra Mescidi'ydi. Mescidin inşasından önce etrafa okların atılması¹⁸ ve ulaşılan son noktada yerleşim alanlarının kurulması¹⁹ bu planlamanın bir parçasıydı. Ayrıca mescidin etrafında Dârü'l-İmâre,²⁰ divan, hapishane gibi resmî kurumlar ile hamam da inşa edilmişti.²¹ Bu planlama, mescit üzerinden halk ile kurulacak ilişkileri daha da işlevsel hâle getirme amacıyla kurgulanmıştır.

Şehrin ana caddeleri; 40²² veya 62 zira',²³ ara caddeleri; 20 zira', sokakları ise 7 zira'²⁴ genişliğinde inşa edilmişti.²⁵ Caddeler; yük taşıyan ve aynı zamanda ordunun en önemli ulaşım gücünü oluşturan deve ve at gibi hayvanların rahat bir şekilde geçişini

9 Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 389; Taberî, III, 590, 591.

10 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001, s. 156; Taberî, III, 590, 591.

11 Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk, A.P. van Leeuwen, A. Ferré, Darü'l Garb el-İslami, Beyrut, 1992, I, 432.

12 Ya'kübi, *Kitâbu'l-Buldân: Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2002, s. 18.

13 İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça v. dğr., Bahar Yayınları, İstanbul, 1985-1987, II, 446.

14 Şehrin isimlendirilmesine dair detaylı bilgi için bkz: İbn Sa'd, IX, 2; Halife, s.158; İbn Kuteybe, *el-Maârif: Nebiler ve Sahabilerin Sireti*, çev. Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul, t.y, s. 401.

15 Belâzürî, s. 396; Taberî, IV, 43.

16 İbnü'l-Esîr, II, 484.

17 İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s.86.

18 el-Bekrî, I, 432; İbnü'l-Esîr, II, 484.

19 İbnü'l-Esîr, II, 484.

20 Belâzürî, s. 396-397,399; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü Sadır, Beyrût, 1995, II, 432-433.

21 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 432-433.

22 İbnü'l-Esîr, II, 484.

23 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye: İslam'da Hilafet ve Devlet Hukuku*, trc. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 201; Hz. Ömer döneminde kullanılan 1 zirâ = 68,231 cm'dir. Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, TDVY, III, 411-413.

24 Sokaklar arasındaki mesafe günümüz ölçüleriyle yaklaşık olarak 477,617 cm'dir.

25 Mâverdî, s. 201

sağlamak için geniş bir şekilde tasarlanmıştı.²⁶ Bununla birlikte gölgelik alanlar oluşturmak için sokaklar dar bir şekilde dizayn edilmişti. Böylece sıcak bir iklime sahip olan kentte,²⁷ oluşabilecek olumsuz etkilerin azaltılması hedeflenmişti. Daha sonraki dönemlerde ise sıcaklığın etkilerini azaltmak için²⁸ yapıların altı en az 50 cm kazılarak²⁹ *Serdab* denilen mahzenler inşa edilmiştir.³⁰

Fetihlerden elde edilen ganimetlerin bir çekim etkisi oluşturmasıyla bedevî kabileler yoğun bir şekilde şehre yerleşmeye başlayınca,³¹ onlar için de yedi ayrı yerleşim bölgesi kurulmuştur.³² Araplarla birlikte zamanla farklı coğrafyalardan halkların yerleşmesiyle büyüyen şehir, kozmopolit bir yapıya kavuşmuştur.

Zamanla fetihlerin azalması, aynı zamanda Basra'da gerçekleşen askerî hareketliliği de durağanlaştırmıştır. Bu durağanlığın ortaya çıkardığı olumsuz durumlardan biri, kabileler arasında geçmişten beri var olan ve şehre taşınan rekabete dayalı ilişki tarzlarını daha da görünür kılmıştır. Bu durum aynı zamanda şehirdeki siyasi tercihleri de parçalı bir hâle getirmiştir. Basralı bir grubun, Hz. Osman'ın (644-656) şehit edilmesi olayına katılmasıyla³³ kırılğan hâle gelen bu yapı, Cemel Vakası³⁴ ile daha da derinleşmiştir. Şehir halkının çoğunlukla Hz. Aişe ve müttelikleri ile birlikte hareket ettiği bu savaş,³⁵ sonuçları açısından daha sonra yaşanan birçok siyasi ve dinî tartışmanın referans noktalarından birini oluşturmuştur.

Muaviye'nin halifeliği (661-680) ile başlayan Emevî yönetimi sırasında ise şehir yönetiminde idari açıdan değişikliğe gidilmiştir. Küfe ve Basra şehirlerinin yönetimi Ziyâd b. Ebihî'nin (ö. 673) Irak valiliği ile tek bir çatı altında toplanmıştır.³⁶

İdarenin tek çatı altında birleştirilmesiyle, bu şehirleri daha etkin bir şekilde yönetmeyi hedefleyen Emevîler, bu siyasetlerini uzun bir süre devam ettirmiştir. Bu siyaset çerçevesinde görevlendirilen valilerden bazılarının izledikleri sert politikalar, toplumda istenen düzeni yeterince sağlayamadığı gibi kaos ve karışıklıkların artmasına da sebep

26 Develer yaklaşık üç yüz kilograama yakın yükler taşıdığı için bunların geçebileceği yolların genişliği maksimum üç metre olmalıdır. Bkz: *İslâm Şehri*, Nikita Elisséef, Fiziki Plan. s. 118.

27 Dineverî, *el-Ahbârü 'l-Tivâl*, çev. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul, 2007, s. 363.

28 Mehmed Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, haz. Alaattin Eser, TIP, Simurg, İstanbul, 1997, s. 10; Elizabeth Warnock Fernea, *Şeyhin Konukları: Bir Irak Köyünün Kadınları*, s. 200.

29 Fernea, s. 200

30 Ömer Hakan Özalp, *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati-1892*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2018, s. 152; Mehmed Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 10; Fernea, s. 200.

31 Basra şehrinin kuruluş aşamasında Basra'dan gelen elçinin, durumu soran halka "Müslümanlar oraya altın ve gümüşü kum gibi döküyorlar" cevabı ve halife Ömer'in teşvikiyle buraya yönelik bir göç dalgası oluştu. Böylece kabileler arka arkaya Basra'ya gelmeye başladılar. Bkz. Dineverî, s. 169.

32 İbn Sa'd, IX, 2; Taberî, III, 591.

33 Taberî, IV, 349; İbnü'l-Esîr, III, 164

34 Cemel vakasına dair bkz. Taberî, IV, 461-544; İbnü'l-Esîr, III, 205-271.

35 Dineverî, s. 196;

36 İbn Sa'd, VI, 27.

olmuştur. Hâricîlerin şehirde başlattıkları birçok isyan ile birlikte³⁷ İbnü'l-Eş'as³⁸ ve Yezid b. Mühelleb'in gerçekleştirdikleri isyanların³⁹ dayanak noktalarından bir kısmını, Emevî yönetiminin şehirde uyguladığı baskı politikaları oluşturmuştur.

Halife Yezid b. Muaviye'nin (680-683) ölümünden sonra şehrin valisi olan Ubeydullah b. Ziyâd'ın (ö. 686) şehri terk etmesiyle⁴⁰ oluşan kaos ortamında, İslam öncesi dönemden beri kabileler arasında mevcut olup, şehre taşınan rekabet, yerini çatışma ortamına bırakmıştır. Mudar kabile federasyonu ile Rebîa ve Yemen kökenli kabilelerin oluşturduğu ittifak arasında günlerce süren çatışmalar neticesinde birçok insan hayatını kaybetmiştir.⁴¹ 968 senesinde Büveyhîlerin kontrolünde olan şehirde, Rebîa ve Mudar arasında uzun zamandan beri yaşanan çatışmaların sona erdirilip, kabileler arasında sulh akdedilmesi⁴² yaşanan rekabetin uzun süre şehrin siyasi ve sosyal hayatında sürmeye devam ettiğini göstermektedir.

Kabileler arasında vuku bulan çatışmalardan sonra şehirde yaşanan yönetim boşluğu, Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 692) atadığı yöneticiler tarafından doldurulmuştur.⁴³ Abdullah b. Zübeyr ayrıca kardeşi Mus'ab b. Zübeyr (ö. 691)⁴⁴ ile oğlu Hamza b. Abdullah b. Zübeyr'i de şehrin valilik görevine atamıştı.⁴⁵ Mus'ab b. Zübeyr'in valiliği döneminde Kûfe'de yaşanan Muhtar es-Sekafî isyanı, Basra'dan gelen askerî kuvvetler tarafından bastırılmıştı.⁴⁶ İsyanın bastırılmasından sonraki süreçte Mus'ab b. Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân (685-705) arasında yaşanan savaş sonucu, şehir tekrar Emevîlerin kontrolüne geçmişti.⁴⁷ Abdülmelik b. Mervân tarafından Kûfe ve Basra şehirlerinin valiliğine atanan Haccâc b. Yûsuf (ö. 714)⁴⁸ ise tabiri caizse şehri demir yumrukle yönetmiştir. İbn Eş'as isyanından sonra güvence verdiği hâlde Basra halkından binlerce insanı öldürtmesi⁴⁹ uyguladığı baskı politikalarının sonuçlarını göstermektedir. Müslümanlar nezdinde açılan yaraları sarmak ise halife Ömer b. Abdülaziz'e (717-720) düşmüştür. Onun ilk adımları, Irak bölgesinde halkın yönetim tarafından gasp edilen mallarını iade etmek,⁵⁰ camilerdeki Hz. Ali'ye

37 Bu isyan hareketlerine dair bkz: Halife, s. 251, 254, 310; Taberî, V, 312-314, 470-471; İbnü'l-Esîr, III, 517-518, IV, 157.

38 Ya'kûbî, II, 229-230.

39 Taberî, VI, 578-605.

40 Dîneverî, s. 330.

41 Kabileler arasında yaşanan çatışmalara dair bkz. Taberî, V, 508-526.

42 Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 53.

43 Abdullah b. Zübeyr'in bu dönemde atadığı valiler arasında Hâris Abdullah b. Ebî Rabîa el-Mahzûmî de vardı. Bkz. Taberî, V, 527.

44 İbn Sa'd, VI, 514; İbn Kuteybe, s.156.

45 Taberî, VI, 117.

46 Muhtar es-Sekafî'nin öldürülmesine dair bkz. Taberî, VI, 93,116; İbnü'l-Esîr, IV, 253.

47 Abdülmelik b. Mervân ile Mus'ab b. Zübeyr arasında gerçekleştirilen savaşlara dair bkz. Taberî, VI, 151-157; İbnü'l-Esîr, IV, 292-304.

48 İbn Kuteybe, s. 245; Dîneverî, s. 321.

49 İbnü'l-Esîr, IV, 421.

50 İbn Sa'd, VII, 351.

sövme geleneğini ortadan kaldırmak⁵¹ gibi halkı hem iktisadi hem de zihinsel açıdan rahatlatmak olmuştur. Bu amaçla sahihsiz yerlerin meskûn hâle getirilmesi, arazi sahiplerinden haraç alınırken yumuşaklıkla muamele edilmesi, Müslüman olanlardan cizye alınmaması, evlerden vergi talep edilmemesi ve hacca gitmek isteyen gençlere ekonomik destek verilmesi sağlanmıştır.⁵² Halife, yürüttüğü bu olumlu politikalar sayesinde halk ile yönetim arasında toplumsal barışın oluşmasını sağlamıştır. Ömer b. Abdülaziz'in bu çabalarını vefatından sonra devam ettirmeyen Emevî yöneticileri, eski politikalarını sürdürmeyi tercih etmişlerdir.

750 yılında iktidara gelen Abbâsîlerin yönetimine giren şehirde bazı dönemler isyan hareketleri meydana gelmiştir. Zenc İsyanı, bu isyanların en önemlileri arasında yer almaktaydı. Kuruluş döneminden itibaren şehre yerleşen Zenc kavmi Emevîler döneminde isyan girişimlerinde bulunmuş fakat bu hareketler bastırılmıştı.⁵³ Abbâsîler döneminde ise gerçekleştirdikleri isyanın etki alanı daha geniş olmuştur. 869'da gerçekleşip, 883 yılında sona eren bu isyanlar sırasında yakılıp tahrip edilen şehirde halk evlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır.⁵⁴ İlaveten Karmaîler de 899'dan⁵⁵ 923 yılına kadar olan zaman dilimi içerisinde dönem dönem şehre saldırıp, tahrip etmişlerdir.⁵⁶

Abbâsîler ile birlikte Büveyhîler,⁵⁷ Selçuklular,⁵⁸ Timurlular,⁵⁹ İlhanlılar,⁶⁰ Karakoyunlular,⁶¹ Akkoyunlular⁶² ve Safevîler gibi devletlerin hâkimiyetinde bulunan şehir,⁶³ 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı almasından sonra Osmanlı idaresine girmiştir.⁶⁴ Zikredilen bu devletler dışında Basra, bazı dönemler mevcut yönetimlere bağlı yerel idareciler tarafından da yönetilmiştir.⁶⁵

1914-1932 yılları arasında ise İngilizler, Basra'nın da içinde olduğu Irak vilayetini manda olarak egemenliği altına almıştır.⁶⁶ 1932 yılında bağımsızlığını kazanan Irak

51 Ya'kûbî, II, 268.

52 Taberî, VI, 569.

53 Bu isyanlara dair bkz. İbnü'l-Esîr, IV, 349-350.

54 Bu isyana dair bkz. Taberî, IX, 481-489; İbnü'l-Esîr, VII, 204-206; Mustafa Demirci, *Siyah Öfke: Orta Çağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitâbevi, İstanbul, 2017.

55 Taberî, X, 71.

56 Taberî, XI, 97-98, 204.

57 Taberî, XI, 366; İbnü'l-Esîr, VIII, 402.

58 İbnü'l-Esîr, IX, 466.

59 Nazmi-Zade, *Gülşen-i Hulefa Bağdat Tarihi 762-1717*, tahlil ve metin tenkidi Mehmet Karataş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 149.

60 Eroğlu, s. 59.

61 Nazmi-Zade, s. 154.

62 Nazmi-Zade, s. 157.

63 Eroğlu, s. 61; Ali Zarif el-A'zamî, *Muhtasarü Târihu'l-Basra*, thk. Azze Rıfat, Kahire, 2001, s. 142.

64 Nazmi-Zade, s. 180.

65 Eroğlu, s. 61.

66 Bu konu hakkında bkz. Peter Sluglett, *Britain in Iraq: 1914-1932*, Oxford, Middle East Centre, 1976.

Cumhuriyeti,⁶⁷ 1991⁶⁸ ve 2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin gerçekleştirmiş olduğu Körfez Savaşı ile işgal edilmiştir.⁶⁹

Demografik ve Dinî Yapı

Tarihî öneme sahip kent, demografik olarak Arap, Mevali, Yahudi, Hristiyan ve Mecusi gibi birbirinden farklı etnik ve dinî yapılara mensup unsurlardan oluşmuştur. Şehrin kozmopolit yapısının ana omurgasını ise Müslümanlar oluşturmaktadır. İbn Battûta, Basra'ya düzenlediği seyahat sırasında kentteki Müslümanların Sünnilerden oluştuğunu belirtmiştir.⁷⁰ Osmanlı'nın son dönemlerinde Sünni Müslümanlar nüfusun %30'unu, Şii Müslümanlar %50'sini⁷¹ oluştururken, 1984 yılı verilerine göre ise Şiilerin oranı %80 olarak ifade edilmektedir.⁷² Bu durum, Sünni Basra toplumunun zaman içerisinde çoğunlukla Şiiliğe evrildiğini göstermektedir. Baskın olan Şii nüfus ile birlikte, o dönem şehirde az da olsa Sünniliğin Maliki, Hanbeli ve Şafii mezheplerine mensup gruplar da yer almaktadır.⁷³

Kuruluş döneminden itibaren şehre yerleşen Hristiyanlar ise günümüze değin varlıklarını korumaya devam etmiştir.⁷⁴ Orta Çağ'da sayıları on bini bulup,⁷⁵ bu nüfuslarını yaklaşık olarak 1920'ye kadar koruyan Basra Yahudileri ise⁷⁶ 1948 yılından itibaren İsrail'e yerleşmeye başlamışlardır.⁷⁷

Bütün bu verilerle birlikte, buraya seyahat düzenleyen Evliya Çelebi'nin ateşe, suya, ineğe ve güneşe tapanların varlığından bahsetmesi,⁷⁸ kuruluş zamanından itibaren şehirde var olan birlikte yaşam ve hoşgörü kültürünün devam ettiğini göstermektedir.

Tarih boyunca şehirde değişen diğer bir unsur ise nüfustur. Emevîler döneminde şehrin valiliği yapan Ubeydullah b. Ziyâd döneminde sadece divana kayıtlı olanların sayısının yüz kırk bini bulunduğu ifade edilmiştir.⁷⁹ 1902 yılına geldiği zaman ise şehrin nüfusu elli bine kadar düşmüştür.⁸⁰ Nasır Hüsrev'in 1051 yılında seyahat

67 Sluglett, s. 181.

68 Charles Tripp, *A History of Iraq*, 2nd ed., Cambridge, Cambridge University, 2002, s. 251-255.

69 Zafer Akbaş, *Irak Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Barış Kitap, Ankara, 2011, s. 5.

70 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, I, 266.

71 Eroğlu, s. 98.

72 Joyce N. Wiley, *The Islamic Movement of Iraqi Shi'as*, Lynne Rienner Publisher, London, 1992, s. 113-114.

73 Mehmed Hurşid Paşa, s. 10

74 Kâşâ, *Tarihu Nasâra'l-Irak*, s. 647.

75 Tudelali Benjamin, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 91.

76 1920'de Basra ve bağlı kasabalarda yaşayan Yahudi, nüfusu 10.088 idi. Bkz. Yusuf Rızkullah Ganime, *Nüzhetti'l Muştak fî Tarihi Yehudi'l-Irak*, Dârü'l-Verrak (Al-Warrak Publishing), London, 1997, s. 209-210.

77 Ganime, s. 324-326

78 Evliya Çelebi, *Güntümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, II, 657.

79 Taberî, V, 504; İbnü'l-Esîr, IV, 126.

80 Eroğlu, s. 99

ettiği şehirde, çoğu yerin harap olduğunu belirtmesi⁸¹ ile Evliya Çelebi'nin, “*ba'de harâbe'l-Basra*” sözünü halkın buradaki kalenin defalarca yıkıma uğraması nedeniyle kullandığını ifade etmesi⁸² tarih boyunca yaşanan yıkımı gözler önüne sermektedir. Bu yıkımlar aynı zamanda nüfusun azalmasına etki eden faktörler arasında yer almaktadır. 1940'lı ve 1950'li yıllarda petrolün bulunmasıyla⁸³ zamanla artan nüfus, 2018 yılında 2.908.491 kişiye ulaşmıştır.⁸⁴

Ekonomik Durum

Şehrin ekonomik yapısına bakıldığında, bu konuda kanalların önemli unsurlar olduğu görülmektedir. Şehrin doğusunda bulunan Basra Körfezi'nin suyunun tuzlu, batısında yer alan çölün de sudan yoksun⁸⁵ ve toprağın kireçli olmasından⁸⁶ dolayı, kuruluş döneminden itibaren halk, içme suyu sıkıntısı çekmiştir. Mevcut kanallar şehrin su ihtiyacını karşılamada yetersiz kalınca bu durum Hz. Ömer'e bildirilmiştir. Hali-fenin emri üzerine Basra yöneticileri, var olan kanallara ilaveten yenilerini kazmaya başlamışlardır.⁸⁷ Çöle yakın yerleşim yerlerinin açılacak kanallar sayesinde şehirleşme sürecine katkıda bulunacağı⁸⁸ farkına varan yöneticilerin, bu işe özel önem attığı görülmektedir. Nitekim çeşitli dönemlerde yapılan çalışmalar sonucu Dicle Nehri'nden itibaren iri ufaklı birçok kanal⁸⁹ kazılmıştır.⁹⁰ Bu kanalların bir kısmında gemiler hareket etmekte,⁹¹ bir kısmında ise balıkçılık yapılmaktadır.⁹² Ayrıca halkın, kanalların bazısında yüzerek de eğlendiği kaydedilmiştir.⁹³ Zamanla şehri bir ağ gibi kuşatan kanallar,⁹⁴ tabiri caizse şehrin caddelerini oluşturmaktadır.⁹⁵ Bu yüzden Basra, doğunun Venedik'i diye de adlandırılmaktadır.⁹⁶

81 Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1985, s. 133.

82 Evliya Çelebi, II, 649.

83 San Salar Sami Alasaadi, *Irak Petrol İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2019, s. 6.

84 <https://www.citypopulation.de/Iraq-Cities.html>

85 Belâzürî, s. 407.

86 Taberî, III, 592.

87 Belâzürî, s. 407-408.

88 Max Weber, *Şehir: Modern Kentin Doğuşu*, çev. Müsa Ceylan, ed. Don Martindale, Gertrud Neuwirth, Bakış Yayınları, İstanbul, 2000, s. 131.

89 Basra'da yer alan nehirler ve kanallara dair bkz. Belâzürî, s. 407-427.

90 Taberî, III, 592; Ebû'l-Fidâ, s. 62; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfez-ı Ebrû*, thk. Sadık Seccadî, Mirat-ı Mekteb, Tahran, 1999, I, 159.

91 İbn Havkal, *Süretü'l-Arz, (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 195; Günümüzde de bu kanalların bazısında gemiler hareket etmektedir. Bkz. Cenap Şahabettin, *Afak-ı Irak*, haz. Bülent Yorulmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002, s. 66; Kemal Bayram, *Mezopotamya: "Irak gezi notları"*, Yenigün Yayınları, Ankara, t.y., s. 93.

92 Belâzürî, s. 414,416.

93 Câhîz, *el-Beyân ve'l-Tebyin*, I, 311.

94 Bu kanalların sayısının yüz binden fazla olduğu rivayet edilmiştir. Bkz. İstahrî, s. 86; İbn Havkal, s. 195.

95 Şahabettin, s. 65.

96 Bayram, s. 91-92; *Iraq a tourist's guide*, s. 50.

Kanallar sayesinde kuruluşunda kurak olan Basra toprakları, verimli hâle gelmiştir. Sulamaya bağlı olarak da şehirde bulunan bağ, bahçe ve bostan sayısı zamanla artış göstermiştir. Bu artış, Basra'ya bağlı olan Übülle kentinin, İslam dünyasında gezilecek cennet gibi yerlerden biri olarak zikredilmesine sebep olmuştur.⁹⁷ Aynı zamanda meyve, sebze ve hububat gibi ürünlerin üretiminin çoğalması⁹⁸ da şehirde dolaşan kanalların varlığından kaynaklanmaktadır. Bu ürünler arasında bulunup, şehrin dört bir tarafını kaplayan bahçelerden⁹⁹ elde edilen hurma, aynı zamanda şehrin en önemli geçim kaynakları arasında yer almıştır.¹⁰⁰

Abbâsî halifesi Hârûnurreşîd (170-193/786-809) Basra hurmalıklarının altın ve gümüşten değerli olduğunu ifade ederken,¹⁰¹ Câhîz ise hasat zamanı her gün şehirde iki bin teknenin hurma taşıdığını belirtmiştir.¹⁰² Osmanlı İmparatorluğu döneminde tutulan 1292/1875 yılı salname kayıtlarına göre Basra'da yetiştirilen 35 milyon okka hurmanın 30 milyonu ihraç edilmektedir.¹⁰³ İhraç edilen yerler arasında başkent İstanbul ile Avrupa ülkeleri de vardır.¹⁰⁴ Günümüzde de önemli bir ticari meta olarak önemini koruyan hurma,¹⁰⁵ kuruluşundan bugüne değin şehrin ekonomik hayatında önemli bir yer tutmuştur.

Şehrin ekonomisine katkı sağlayan bir diğer unsur ise denizcilik sektörüdür. Kuruluş döneminde halkın en önemli gelir kaynağı fetihlerden elde edilen ganimetler ile divandan almış oldukları maaşlardır. Fetihlerin azalmasıyla alternatif iş arayışlarına giren halkın bir kısmı, denizcilik ile uğraşmaya başlamıştır. İslam öncesi dönemlerden beri, Hindistan'dan Çin'e kadar uzanan bölgede hareket eden gemilerin demir attığı Übülle Limanı'nın varlığı,¹⁰⁶ zamanla Basralıların denizcilik ve buna bağlı olarak gelişen ticaret ile uğraşmalarını sağlamıştır. Basra'da inşa edilen ve Hint Okyanusu'nun çetin koşullarına dayanıklı gemilerle¹⁰⁷ deniz aşırı ülkelere giden tüccarların, aynı zamanda baharat ve mücevher ticareti yaptığı bilinmektedir.¹⁰⁸ Osmanlı döneminde de önemini koruyan limanlar üzerinden Londra, Marsilya,¹⁰⁹ İstanbul, Aden ve Hindistan'ın başkenti Bombay'a kadar gemiler demir almıştır.¹¹⁰ Günümüzde de deniz ticaretinde yaşanan hareketlilik,¹¹¹ bu sektörün ve buna bağlı ekonominin hâlâ varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

97 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 77.

98 Özalp, s. 150.

99 İbn Battûta, I, 264; Özalp, s. 148; Şahabettin, s. 63.

100 Bekri, I, 433.

101 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 439.

102 Cahız, *Resâilu'l-Câhîz*, IV, 144.

103 Eroğlu, s. 143.

104 Özalp, s. 149.

105 Bayram, s. 94.

106 Belâzürî, s. 390.

107 Massignon, s. 32.

108 Evliya Çelebi, II, 653.

109 Eroğlu, s. 189-190.

110 Özalp, s. 152; Eroğlu, s. 189-190

111 Polatoğlu, I, 229.

Bununla birlikte günümüz Basra'sının ekonomik anlamdaki en önemli ürünü petroldür.¹¹² İbn Battûta, Bağdat hamamlarının çatılarının Kûfe ve Basra şehirleri arasında sürekli kaynayan bir kaynaktan çıkan siyah bir sıvıdan elde edilen ziftten yapıldığını ifade etmektedir.¹¹³ Bu rivayet, uzun zamandan beri bölge halkının burada bulunan petrolden haberdar olduğuna işaret etmektedir. 1940 ile 1950 yılları arasında petrol kaynaklarının keşfedilmesi¹¹⁴ şehrin ekonomik hayatı açısından dönüm noktası oluşturmuştur. 2017 yılı itibarıyla günlük üretilen Irak petrolünün %67'sinin Basra'dan karşılanması,¹¹⁵ bu ürünün, şehir ve ülke ekonomisi için ne kadar önemli olduğunun kanıtıdır.

İlmî ve Kültürel Hayat

Basra, siyasi anlamda olduğu kadar yetiştirdiği şahsiyetlerle de ilim ve kültür dünyasına önemli katkılar sağlamış bir şehirdir. Burada oluşan ilim ve kültür geleneğinin temelleri, Basra Mescidi'nin inşasıyla birlikte atılmıştır. Basra Mescidi ve şehirde bulunan diğer mescitler tabiri caizse bir okul fonksiyonu görmüş ve buralarda kurulan ilim halkaları şehrin ilim merkezi hâline gelmesinde etkin görev almıştır.

Hız. Ömer'in şehre vali olarak atadığı Ebu Musa el-Eş'arî (ö. 662-663) ile beraber Basra'ya gönderdiği Enes b. Mâlik'in (ö. 711-712) de aralarında olduğu on kişilik sahabe, şehrin ilmi hayatının inkişafında önemli rol oynamıştır. Zamanla şehre yerleşen sahabe sayısının artması da¹¹⁶ buna katkı sunmuştur. Bununla birlikte Araplarla birlikte şehre yerleşen Müslüman mevali de bu ilmi faaliyetlerin içinde yoğun bir şekilde yer almıştır. İslâm coğrafyasında hadise dair yazılan ilk kitap¹¹⁷ ile ilk kütüphanenin Basra'da kurulmuş olduğuna¹¹⁸ dair rivayetler bu ilmi faaliyetlerin yoğunluğunu göstermektedir.

İlmi faaliyetlerin yoğunlaşmasına olumlu etki eden diğer bir unsur da şehrin coğrafi konumudur. Şehri çevreleyen kara ve su yollarından oluşan geniş yol ağı ile farklı coğrafyalara ulaşım sağlanmaktadır.¹¹⁹ Bu yollar üzerinden taşınan farklı düşünce, kültür, inanç ve sanatlar şehrin ilim ve kültür hayatının gelişip kökleşmesine katkı sunan faktörler arasında yerini almıştır.

Zamanla büyük bir ilim merkezine dönüşen Basra'da; nahiv, hadis, fıkıh, tefsir, kıraat, tarih, ensâb, edebiyat, felsefe ve şiir gibi alanlarda birçok müellif ile farklı düşünce ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu müelliflerin bir kısmı tek alandan ziyade birçok alanda İslam düşünce dünyasına katkıda bulunmuştur. Zikredilen ilim dalları arasında

112 Bayram, s. 94.

113 İbn Battûta, I, 318.

114 Alasaadi, s. 6.

115 Alasaadi, s. 23.

116 Basra'ya yerleşen sahabeye dair geniş bilgi için bkz, İbn Sa'd, IX, 1-86.

117 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, II, 533.

118 Zehebî, *el-Emsar Zevatü'l-Asar*, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrût, 1985, s. 88.

119 Bu yollardan bazıları için dair bkz: *Hudûdü'l-Âlem*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 97; İbn Havkal, s. 48-49; İstahri, s. 31, 104; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 124.

yer alan hadis alanında Basra'dan birçok şahsiyet yetişmiştir.¹²⁰ Bunlar arasında şehrin önemli hadis ravilerinden Hasanü'l-Basrî, (ö. 728)¹²¹ ve Muhammed b. Sirin (ö. 729)¹²² gibi zatlar yer almaktadır. Bununla birlikte ehl-i hadis mensupları arasında zikredilen Şu'be b. Haccâc (ö. 776), Hammâd b. Zeyd (ö. 795) ve Ma'mer b. Râşid (ö. 770)¹²³ gibi isimler de Basralılar arasında yer almaktadır.

Ayrıca yedi kıraat âliminden biri kabul edilen Ebû Amr b. Alâ (ö. 771),¹²⁴ önemli şairler arasında zikredilen Ferezdak (ö. 732)¹²⁵ ile Cerîr (ö. 728 [?]),¹²⁶ *Kelile ile Dimne*'yi Arapçaya çeviren Abdullah b. Mukaffa' (ö. 759),¹²⁷ meşhur sufilerden Râbia el-Adeviyye (ö. 801 [?]),¹²⁸ tarihçilerden İbn Sa'd (ö. 845)¹²⁹ ile Halîfe b. Hayyât (ö. 854),¹³⁰ kimlikleri net olarak tespit edilemeyen ve felsefeci olarak nitelendirebileceğimiz İhvan-ı Safa grubu,¹³¹ ehli sünnet mezhep kurucularından Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 935),¹³² matematikçi, mühendis ve astronom İbnü'l-Heysen (ö. 1040 [?]),¹³³ önemli bir Şafii mezhebi fıkıhçısı olup siyaset ve ahlaka dair eserleri olan Mâverdi (ö. 1058)¹³⁴ ve edebiyatçı el-Harîrî (ö. 1122)¹³⁵ gibi zatlar da şehrin yetiştirdiği kıymetli ilim adamlarındandır.

Şehirde öne çıkan ilim dallarından bir diğeri de nahivdir. Farklı kültürlerin bir arada yaşamasının da etkisiyle şehirde Arap dilinin zamanla yanlış kullanılmaya başlanması,¹³⁶ dili muhafaza etmeye yönelik çalışmaların başlamasına neden olmuştur. Basralı Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 688) ile temeli atıldığı rivayet edilen nahiv ilmi,¹³⁷ zamanla Basra ve Kûfe ekolleri diye iki kola ayrılmıştır.¹³⁸ Basra ekolünün temsilcileri arasında ise Halîl b. Ahmed (ö. 791)¹³⁹ ve Sibeveyhî (ö. 796)¹⁴⁰ gibi zatlar yer almaktadır.

120 Basralı hadisçilere dair geniş bilgi için bkz. Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017; Ömer Faruk Maden, *Hicri II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları:(Basra örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

121 Hasanü'l-Basrî'nin hadis ravilerine dair bkz. Zehebî, III, 25.

122 Muhammed b. Sirin'in hadis rivayet ettiği zatlara dair bkz. Zehebî, III, 151.

123 İbn Kuteybe, *el-Madrîf*, s. 351-352, 355.

124 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, III, 1317.

125 Zehebî, III, 134.

126 Zehebî, III, 21.

127 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994-1995, X, 164-165.

128 Câhîz, *el-Beyân ve'l-Tebyin*, Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, I, 291.

129 Zehebî, V, 672.

130 Zehebî, V, 817.

131 Bu konuya dair bkz: İbn Kiftî, *İhbarü'l-Ulema*, thk. Abdülmecid Diyab, Mektebetü İbn Kuteybe, Kuveyt, t.y, s. 67-72.

132 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Mehmet Yolcu vd., Çıra Yayınları, İstanbul, 2017, s. 491.

133 İbn Kiftî, s. 128-129.

134 Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhü'l-Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Darü'l-Garbi'l-İslamî, Beyrût, 2002, XIII, 587.

135 Bu zat, Makâmât adlı kitabın yazarıdır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, V, 2002.

136 İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, II, 815.

137 Sirâfî, *Ahbârü'n-Nahviyyin*, thk. Muhammed İbrâhim Benna, Dârü'l-İtisam, Kahire, 1985, s. 33.

138 Massignon, *Hıtâtü'l-Basra ve Bağdad*, s. 36-37; İki nahiv okulunun kıraat farklılıklarına dair geniş bilgi için bkz. Ertuğrul Özkul, *Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Farklılıkları* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.

139 Sirâfî, s. 54.

140 Sirâfî, s. 63.

Basra aynı zamanda İslam dünyasını düşünsel olarak etkileyen Mutezile düşüncesinin ortaya çıktığı şehirdir. Basralı Vâsıl b. Atâ (ö. 748) veya Amr b. Ubeyd'in (ö. 761) kurduğu rivayet edilen¹⁴¹ bu düşünce sistemi, Abbâsiler dönemiyle beraber Basra ve Bağdat Mutezile'si diye iki kola ayrılmıştır.¹⁴² Bu kollar arasında bulunan Basra Mutezile'sine mensup olanlar arasında Ebû Huzeyl el- Allâf (ö. 849-50 [?]),¹⁴³ Ebû İshak İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm (ö. 845),¹⁴⁴ Câhîz (ö. 869)¹⁴⁵ ve Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 916)¹⁴⁶ gibi zatlar yer almaktadır. Ayrıca Abdullah b. İbâd'a (ö. ?) atfedilen Haricîliğin İbadi kolu da¹⁴⁷ Basra şehrinde ortaya çıkmış ve buradan İslam dünyasının farklı coğrafyalarına yayılmıştır.¹⁴⁸

GÜNÜMÜZDE BASRA

Anıtsal Eserler

Şehirde tarih boyunca yaşanan yıkımlar nedeniyle anıtsal yapıların birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Enes b. Mâlik,¹⁴⁹ Zübeyr b. Avvâm (ö. 656),¹⁵⁰ Talha b. Ubeydullah (ö. 656),¹⁵¹ Hasanü'l-Basri¹⁵² ve Muhammed b. Sîrin (ö. 729)¹⁵³ gibi zatların kabirleri bazı dönemler restorasyondan geçirilerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Zikredilen bu kabirler ile birlikte kuruluş döneminde inşa edilen Basra Mescidi'nin kalıntıları¹⁵⁴ ve şehrin geleneksel evleri¹⁵⁵ ziyaret edilecek tarihî mekânlardandır.

141 Belhî, *el-Makâlât, Fazlû'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde, nşr. Fuad Seyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus, 1974/1393, s. 64-68; Kâdi Abdülcebbar, *Fazlû'l-İ'tizâl*, s. 229.

142 Bu konuya dair geniş bilgi için bkz. Mahfus Okulevi, *Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekollerine Ayrılmış Süreci*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2003.

143 Belhî, s. 69; Kâdi Abdülcebbar, s. 254-263.

144 Belhî, s. 70; Kâdi Abdülcebbar, s. 264-265.

145 Belhî, s. 73; Kâdi Abdülcebbar, s. 275-277.

146 Kâdi Abdülcebbar, s. 287-296.

147 İbn Kuteybe, s. 282.

148 İbadîliğin yayılması için Basra üzerinden farklı coğrafyalara davetçiler gönderilmekteydi. Bkz. Dercini, *Kitâbu Tabakati'l-Meşâih bi'l-Magrib*, thk. İbrâhim Tallay, Mektebetü'z-Dâmiri, Uman, 2016, I, 58.

149 Bu kabir, Zübeyr kasabasında bulunmaktadır. Bkz. Eroğlu, s. 200; Mehmed Hurşid Paşa, s. 29.

150 Eroğlu, s. 200; Mehmed Hurşid Paşa, s. 29; *Iraq a Tourist's Guide*, s. 50; Salih Mert, *Irak Gezi Rehberi*, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 190. Osmanlı Sultanlarından 2. Selim, kabrin bulunduğu yere bir cami yaptırmıştı. Bkz. Mert, s. 190.

151 Evliya Çelebi, II, 657; Eroğlu, s. 200; Mehmed Hurşid Paşa, s. 30; Massignon, s. 53; *Iraq a tourist's guide*, s. 50. Talha b. Ubeydullah'ın kabri, 2007 yılında yapılan bombalı saldırılar sonucu yıkılmıştır. Bkz: <https://archive.aawsat.com/details.asp?issueno=10261&article=423892#.X1n2cjMzbIU>

152 Evliya Çelebi, II, 657; Eroğlu, s. 200; Mehmed Hurşid Paşa, s. 30; Massignon, s. 54; *Iraq a tourist's guide*, s. 50. Basra'nın 25 km batısında yer alan türbenin bugünkü halini Osmanlı valisi Alâüddin Alay Bey yaptırmıştır. Bkz. Mert, s. 190.

153 Mehmed Hurşid Paşa, s.30.

154 Şerif Yusuf, s. 231. Bu mescidin yıkık minaresi avlunun ortasında yer almaktadır. Günümüzde bu yapı üzerinde Hatvet el-İmam Camisi inşa edilerek ibadete açılmıştır. Bu cami Şiiler için kutsal sayılmaktadır. Bkz. Mert, s.190.

155 *Irak fi'sûr*, s. 93.

Gezilecek Yerler

Basra şehrinde uluslararası bir havalimanı bulunmaktadır. Bu havalimanı sayesinde gerek yurt içinden gerekse de yurtdışından gelen misafirlerin şehre ulaşımı kolaylıkla sağlanmaktadır. Havalimanını tercih ederek şehre gelenlerin konaklama noktasında tercih edebilecekleri ilk yerlerden biri beş yıldızlı Uluslararası Basra Havalimanı Oteli'dir.¹⁵⁶ Bununla beraber Basra'nın önemli caddelerinden biri olan Kûrnîş Caddesi'nde yer alıp, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği Şattülarap'ın karşısında bir konumda bulunan beş yıldızlı Uluslararası Basra Oteli¹⁵⁷ ve Şattülarap'a yakın olup Vatan Caddesi'nde yer alan dört yıldızlı Şems el-Basra Oteli¹⁵⁸ misafirlerin konaklayacağı yerler arasında yer almaktadır.

Çok fazla yağış almayıp çöl iklimine sahip olan Basra'da temmuz ayında 34 °C ölçülen sıcaklık ortalaması ağustos ayında 41 °C'ye kadar çıkmaktadır.¹⁵⁹ Bu nedenle buraya seyahat edecek olanların hava sıcaklığına dikkat edip ona göre tedbir almaları gerekmektedir.

Bu tedbirler çerçevesinde gezilecek yerlerden biri Basra Müzesi'dir (Basra Cultural Museum). Müze 1991 yılında yapılan Körfez Savaşı sırasında yağmalanmış ve bu sırada çalınan bazı eserler Amerika ve İsviçre'deki bazı müzayelerde satılmıştır¹⁶⁰ 2016 yılında "Basra Müzesi Dostları" denilen bir grup tarafından bir galeri açılmak suretiyle müze yeniden faal hâle gelmiştir. 2019 yılında ise yeni galeriler eklenerek halka açılmıştır. Birçok medeniyete ait binlerce eserin sergilendiği müze¹⁶¹ gezilecek yerler arasında yer almaktadır.

Gezilecek yerlerden bir diğeri Şattülarap'ın ortasında yer alan Sinbâd Adası'dır. Üzerinden Hâlid Köprüsü'nün geçtiği bu ada turistlerin yoğun ilgisini çekmektedir. Bunlarla birlikte *Basra Land* denilen oyun ve eğlence merkezi, Şattülarap kıyısında yer alan el-Aşâr bölgesinde bulunan Kûrnîş Caddesi ile el-Hunûd denilen eski pazar yeri, gezilecek ve alışveriş yapılacak mekânlar arasında yer almaktadır. Şattülarap'ın sol kıyısında yer alan ve yoğun insan hareketliliğinin yaşandığı Kûrnîş Caddesi'nde bulunan birçok kafe ve restoran yeme içme hizmeti sunmaktadır. Aynı zamanda cadde üzerinde Basra'nın modern dönem önemli şairlerinden Bedr Şâkir es-Siyâbî'nin 1972 yılında yapılmış heykeli görülebilir.¹⁶²

Ayrıca şehrin kuzeyinde yer alan bataklık alanlar, Şattülarap'a yakın hurma bahçeleri, Cezayir Caddesi üzerinde bulunan Şii imam Seyyîd Alî Mûsevî Mescidi ve 14

156 <https://hotelandplace.com/tr/otel/basrah-intl-airport>

157 Bkn: <https://basrainternationalhotel.com>

158 <https://shamsalbasrahotel.com>

159 مرفع عملا - مرفع عملا (marefa.org)

160 Mert, s.187.

161 <http://friendsofbasrahmuseum.org.uk/>; <https://www.ina.iq/142892--.html>

162 <https://www.marefa.org/البحر>

Temmuz Caddesi üzerinde bulunan Latin Kilisesi¹⁶³ şehrin gezilecek diğer lokasyonları arasında yer almaktadır.

Yeme-İçme

Şehrin yeme ve içme kültürünü etkileyen iki önemli malzemenin hurma ve et olduğunu ifade etmek mümkündür. Yemeklerde de kullanılan bir türün olan hurmadan aynı zamanda pekmez ve sirke de yapılmaktadır.¹⁶⁴ Etin ön plana çıktığı¹⁶⁵ Basra mutfağı yemekleri arasında et yahnisi,¹⁶⁶ Faisanjan denilen İran usulü tavuk yemeği, güveç, paça, kubbe (içli köfte), safranlı pilav, ızgara çeşitleri, ciğer, yoğurt, tereyağı, etli ekmek, buğday ve arpadan yapılan ekmekler ile çeşitli sebze yemekleri¹⁶⁷ yer almaktadır.

Geçmiş dönemlerde ise şehrin meşhur yiyecekleri arasında iki yüz çeşidi yapılan helvalar da bulunmaktaydı.¹⁶⁸ Şehirde bulunan gül bahçelerinde,¹⁶⁹ beyaz renkli olup, Râzikî denilen meşhur bir gül çeşidi de yetiştirilmekteydi.¹⁷⁰ Buralardan elde edilen güllerden, aynı zamanda gül suyu da üretilerek satışa sunulmaktaydı.¹⁷¹ Bununla birlikte hurmadan yapılp, gül kokusunu andıran bir içecek olan “Seyelân”¹⁷² da geçmişte tüketilen önemli içeceklerindendi. Günümüzde ise limon kabuğu ve çekirdeklerinden de elde edilen, çaya benzeyen Nîrûl-Basra ile çay, kahve ve gül suyu¹⁷³ tüketilen içecekler arasında yerini almaktadır.

Giyim-Kuşam

Şehirdeki kozmopolit yapının bir yansıması olan farklı inanç, yapı ve geleneklerin taşıdığı birikimler, Basra'nın kültür ve sanat açısından da zenginleşmesini sağlamıştır. Bu zenginliği oluşturan öğeler arasında şehrin giyim kuşam kültürü de yer almaktadır. Kadınların giydiği *futa* denilen peçe, *asha* denilen başörtüsü, *abaya* denilen uzun mantoya benzer elbise ve çeşitli törenlerde giyilen bol bir elbise olan *haşmiya* ile erkeklerin giydiği, uzun mont diye tabir edebileceğimiz *aba*, başlarını örtükleri *kefiye* denilen başörtüleri ile onu sardıkları bir ip olan *agal*¹⁷⁴ günümüzde giyilen geleneksel giysiler arasında yer almaktadır.

163 <https://sotor.com/قرصبل-ختيدم-ع-تاملعم/>

164 Fernea, s. 283.

165 Mehmed Hurşid Paşa, s.11.

166 Mehmed Hurşid Paşa, s.28.

167 Fernea, s. 31, 48, 85-86, 140-141, 205, 303.

168 Evliya Çelebi, II, 654.

169 Şahabettin, s. 65.

170 Evliya Çelebi, II, 654.

171 Önemli İslam âlimlerinden olup Basra'da doğan Ali b. Muhammed Habîb Ebû Hasan'a, Mâverdi nisbesi, gül suyu satışı yapan anlamında verilmiştir. Bu rivayet, şehirde gül suyu satışının olduğunu göstermektedir. Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002, IV, 327.

172 İbn Battûta, I, 265.

173 Fernea, s. 28, 46, 48, 57.

174 Fernea, s. 21, 46, 74, 100, 129, 149, 371.

Gelenek-Görenek, Tören ve Festivaller

Aşiret üyelerinin ellerinde silahlarla şarkılar söyleyip oynadıkları *hosa*¹⁷⁵ ile elde bulunan mendillerin sallanıp, bir geri bir ileri gidip gelinerek ve şarkılar söylenerek oynanan *dabuke*¹⁷⁶ gibi şehrin geleneksel halk dansları da bu zengin kültürün parçaları arasındadır.

Bunlarla birlikte, şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Şii Müslümanlar, Hz. Hüseyin'in katledilmesi olayı nedeniyle Muharrem ayında matem törenleri düzenlemektedir. Bu törenler esnasında insanlar siyah elbiseler giymekte, çeşitli yürüyüşler yapmakta ve o günün anısına çeşitli teatral gösteriler sergilemektedir.¹⁷⁷ Ayrıca her yıl düzenlenen uluslararası Mihrican Film Festivali¹⁷⁸ de kültür ve sanat hayatına katkı sunmaktadır.

175 Fernea, s. 141-142.

176 Fernea, s. 144-145; Irak fi'sûr, s. 123.

177 Fernea, s. 219, 244.

178 <https://www.basrafilmfestival.com>

Kaynakça

- A'zamî, Ali Zarif, *Muhtasarü Târihü'l-Basra*, thk. Azze Rıfat, Kahire, 2001.
- Akbaş, Zafer, *Irak Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Barış Kitap, Ankara 2011.
- Alasaadi, San Salar Sami, *Irak Petrol İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2019.
- Bakır, Abdülhalik, "Basra", *DİA*, TDVY, İstanbul, 1992, V, 108-111.
- Bayram, Kemal, *Mezopotamya: "Irak gezi notları"*, Yeniğün Yayınları, Ankara, t.y.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilâzîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk, A.P. van Leeuwen, A. Ferré, Darü'l Garb el-İslamî, Beyrût, 1992.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), *Fütühü'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), *el-Makâlât, Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde, nşr. Fuad Seyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus, 1974/1393.
- Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el- (ö. 255/869), *Resâilu'l-Câhîz*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1979.
- Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el- (ö. 255/869), *el-Beyân ve'l-Tebyin*, III, Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, 1423.
- Genap Şahabettin, (1870-1934), *Afak-ı Irak: Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar*, haz. Bülent Yorulmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.
- Çelik, Ali, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke: Orta Çağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitâbevi, İstanbul, 2017.
- Dercînî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân et-Temicârî ed- (ö. 670/1271-72 [?]), *Kitâbu Tabakati'l-Mesâih bi'l-Magrib*, I-II, thk. İbrâhim Tallay, Mektebetü'z-Dâmîrî, Uman, 2016.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed- (ö. 282/895), *el-Ahbârü'l-Tivâl*, çev. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul, 2007.
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *DİA*, TDVY, İstanbul, 1991 III, 411-413.
- Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Evlîya Çelebi (ö. 1095/1684 [?]), *Günümüz Türkçesiyle Evlîya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 4. Kitap, II, haz. Seyit

Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Fernea, Elizabeth Warnock, *Şeyhin Konukları: Bir Irak Köyünün Kadınları*, çev. Gülgün Fındıklı, Epsilon Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Ganime, Yusuf Rızkullah, *Nüzhetü'l-Muştak fî Tarihi Yehudi'l-Irak*, Dârü'l-Verrak (Al-War-rak Publishing), London, 1997.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55), *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Bağdâdî er-Rûmî (ö.626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, Dâru Sadır, I-VII, Beyrut, 1995.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Darü'l-Garbi İslamî, Beyrût, 1414/1993.

Hartman, R., "Basra", İA, MEB, İstanbul, 1979, II, 319-328.

Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târihü'l-Bağ-dâd*, I-XVI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Darü'l-Garbi'l-İslamî, Beyrût, 2002.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

Irak fi'sûr: Vezâretü'l-Sekâfetü ve'l-İrşâd, Bağdad, 1966.

Iraq a tourist's guide, Baghdad, Tourism and Resorts Adm., t.y.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I- II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, (IV/X. yüzyıl), *Sûretü'l-Arz*, (10. Asırda İslam Coğrafyası), çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994-1995.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Maârif: Nebiler ve Sahabilerin Sireti*, çev. Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul, t.y.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri (ö.230/845), *Kitâbü'l-Tabakati'l-Kebir*, I-XI, çev. ed. Adnan Demircan, Sıyer Yayınları, İstanbul, 2015.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö.

630/1233), *İslam Tarihi: el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi*, I-XII, çev. Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985-1987.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, çev. Mehmet Yolcu, Sabri Türkmen, M. Salih Arı, Selahattin Polatoğlu, Furkan Halit Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2017.

İslâm Şehri, haz. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Fiziki Plan, Nikita Elissêef, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el- (ö. 340/951-52'den sonra), *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, (1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el- (ö. 646/1248), *İhbarü'l-Ulema bi-Ahbari'l-Hükema = Tarihü'l-Hükema*, thk. Abdülmecid Diyab, Mektebetü İbn Kuteybe, Kuveyt, t.y.

Maden, Ömer Faruk, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları: (Basra örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Massignon, Louis (1382/1962), *Hıtatü'l-Basra ve Bağdad*, çev. İbrâhîm Samerraî, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrût, 1981.

Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el- (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye: İslam'da Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976.

Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, haz. Alaattin Eser, TIP, Simurg, İstanbul, 1997.

Mert, Salih, *Irak Gezi Rehberi*, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muin Nâsır b. Hüsrev b. Harif, (ö.481/1088), *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1985.

Nazmi-Zade Murteza, *Gülşen-i Hulefa: Bağdat Tarihi 762-1717*, tahlil ve metin tenkidi Mehmet Karataş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Okulevi, Mahfus, *Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekollerine Ayrılış Süreci*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2003.

Özalp, Ömer Hakan, İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati-1892, İşaret Yayınları, İstanbul, 2018.

Özkul, Ertuğrul, *Basra ve Küfe Ekollerinin Terminoloji Farklılıkları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.

Polatoğlu, Selahattin, *İslam Düşünce Atlası*, İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem, I- III, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya, 2017.

Sirâfî, Ebû Saîd Hasan b. Abdullah el-Merzübanî (ö.368/979), *Ahbârü'n-Nahviyyini'l-Basriyyin ve Meratibihim*, thk. Muhammed İbrâhim Benna, Dârü'l-İ'tisam, Kahire, 1985.

Sluglett, Peter, *Britain in Iraq: 1914-1932*, Oxford, Middle East Centre, 1976.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et- (ö. 310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru Süveydan, I-XI, Beyrût, t.y.

Tripp, Charles, *A History of Iraq*, 2. bs., Cambridge, Cambridge University, 2002.

Tudelalî Benjamin, *Tudela'lı, Ratisbon'lu Petachia, Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

Weber, Max, *Şehir: Modern Kentin Doğuşu*, çev. Müsa Ceylan, ed. Don Martindale, Gert-rud Neuwirth, Bakış Yayınları, İstanbul, 2000.

Wiley, Joyce N, *The Islamic Movement of Iraqi Shi'as*, Lynne Rienner Publisher, London 1992.

Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el- (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbu'l-Buldân: Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2002.

Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el- (ö. 292/905'ten sonra), *Târîh-i Ya'kübî*, çev. Muhammed İbrahim Ayetî, Şirket-i İntişarat-i İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1389.

Yusuf, Şerif, *Tarihi fi'l-İmadedi'l-Irakîyye fi Muhtelifi'l-Usur*, Vizaretü's-Sekafe ve'l-A'lâm, Bağdat, 1982.

Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, I-XV, Beyrut, 2003.

Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, thk, Beşşar Avvad Ma'ruf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, I-XV, Beyrut, 2003.

Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn, Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *el-Emsar Zevatü'l-Asar*, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1985.

Ziriklî, Ebü Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî ez- (1893-1976), *el-A'lâm*, I-VIII, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002.

İnternet Kaynakları

<http://friendsofbasrahmuseum.org.uk>.

<https://archive.aawsat.com/details.asp?issueno=10261&article=423892#.X1n2cjmzbiU>

<https://www.citypopulation.de/Iraq-Cities.html>. (03.09.2020 Çevrimiçi)

<https://www.marefa.org/البصرة>

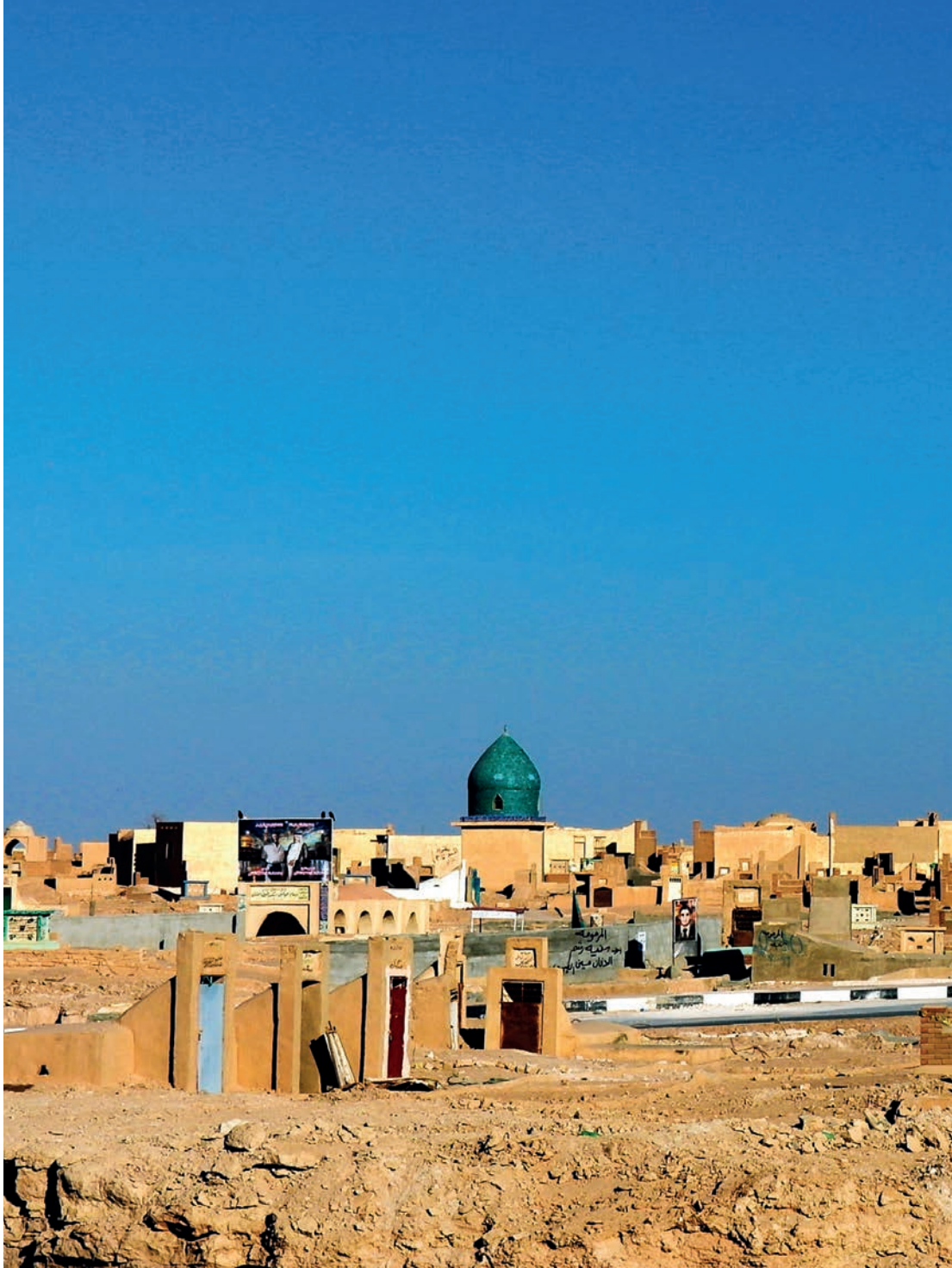
<https://hotelandplace.com//tr/otel/basrah-intl-airport>

<https://basrainternationalhotel.com>

<https://shamsalbasrahotel.com>

<https://www.ina.iq/ /142892--.html>

<https://sotor.com/معلومات-عن-مدينة-البيصرة/>

Vadiü's-Selam (Barış Vadisi) Mezarlığı

KÛFE

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ*

Fırat Nehri kıyısındaki yer alan Kûfe, günümüzde Bağdat'ın 170 km güneyinde, Necef'in 10 km kuzeydoğusunda yer almaktadır ve Necef'e bağlı bir ilçe merkezidir. Şehrin güncel nüfusunun 170.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹

İslam medeniyetine ciddi katkı sağlayan şehirlerden biri olan Kûfe, Hz. Ömer'in emri ile Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından, 637 yılında Lahmîlerin başkenti Hîre'ye yaklaşık 5 km mesafede askerî bir şehir olarak kurulmuştur. Şehrin kurulduğu bölge öteden beri Irak'ın idari merkezlerine ev sahipliği yapmıştır. Babil kenti bu bölgede olduğu gibi Sâsânîlerin başkenti Medain ve Lahmîlerin başkenti Hire de buradadır. Nitekim söz konusu bölgede kurulan Kûfe de bu kentlerin birikiminden istifade edecektir. Şehrin merkezinde cami, caminin etrafında dâru'l-imâre, pazar ve meydandan oluşan kompleks yer almaktadır. Müslümanlar tarafından kurulan ilk şehirlerden biri olan Kûfe, cami etrafında şekillenen yapısıyla tipik bir İslam kenti olma özelliği taşımaktadır. Nitekim şehir, kendinden sonra kurulan Vasıt ve Bağdat'a da bu yönüyle örneklik etmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından şehre yerleştirilen Deylemîler istisna tutulacak olursa, kuruluş döneminde sakinlerinin tamamının Araplardan oluştuğu söylenebilir. Araplar, şehre kabile yakınlıkları esas alınarak iskân edilmiştir. Önce cami kurulmuş, daha sonra Kahtanî Araplar caminin doğusuna, Adnanîler ise batısına yerleştirilmişlerdir. Soy bilimcilerden de yararlanılarak her mahalleye birbirine yakın kabilelerin yerleştirilmeleri sağlanmıştır. Şehre yerleştirilen kabilelerin büyük bir kısmı bedevi kökenlidir. Üstelik bu kabilelerin kimisi arasında İslam öncesi dönemde mücadeleler

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, mehmetmahfuz@gmail.com

1 <http://www.citypopulation.de/en/iraq/cities/> (27.05.2021)

olmuş, savaşlar meydana gelmiş, kan davaları yaşanmıştır. Söz konusu kabileler Kûfe'ye yerleşince eski düşmanlıklarını bir tarafa bırakmış gibi görünseler de aralarındaki örtülü düşmanlık hep sürmüştür. İslam öncesi dönem aralarında var olan düşmanlıklar Kûfe'ye de yansımış ve iç siyasetteki bölünmelerde eski mücadeleler safların belirlenmesinde en önemli faktör olmuştur.

Bu durum birbirlerinden oldukça farklı olan Kûfe'deki bu etnik unsurların tam olarak kaynaşmamasına sebep olmuştur. Her kabile, kendilerine ait mahallede diğer kabileler ile karışmadan yaşamaktadır. Bu kabileler birbirlerinden o kadar kopuktur ki mezarlıkları dahi ayrı olmuştur. Adına cibane denilen bu mezarlıklar kabile mahallelerinin merkezinde bulunur, şehir merkezindeki meydanın işlevini görmektedir. Mahalle, bu mezarlıkların etrafında şekillenmiştir. Keza, her mahallede mezarlığın yanında bir cami ile bir de pazar yeri bulunmaktadır.²

Kûfe, özellikle Hz. Ömer'in son dönemlerinden itibaren askerî vasfını kaybetmeye başlamış, giderek sivil bir kent hâlini almıştır. Şehre bu dönemde başta Mezopotamya'nın yerlileri olan Hristiyan Arâmîler ve Yahudiler olmak üzere, Farslar, Bizanslılar, Necranlılar gibi çok farklı etnik unsurlar da yerleşmişlerdir. Yeni sakinlerin birçoğunun kendilerine ait müstakil mahalleleri ve ibadethaneleri bulunmaktadır. Zımmi olarak değerlendirilen bu unsurların yanında, çoğu İslam dinini benimsemiş olan ve sonradan şehre yerleşen gayri Arap unsurlar da vardır. Bilindiği üzere bu unsurlar mevali olarak adlandırılmaktadır. Kûfe'ye yerleşen ve mevali olarak isimlendirilen gayri Arap unsurun nüfusu II./VIII. yüzyıla gelindiğinde Arapların nüfusuyla eşitlenme noktasına gelmiştir.

Demografik yapıdaki bu değişim şehirde Arap kabileleri arasındaki mücadelenin yanı sıra mevali ile Araplar arasında da ciddi bir sürtüşme yaşanmasına yol açmıştır. Kûfe'de mevalinin Araplardan daha düşük bir seviyede mütalaa edildiğine dair pek çok örnek olay yaşanmıştır. Bununla birlikte söz konusu örneklerden hiçbiri mevalinin gayrimüslim unsurlar gibi cizye vergisi ödemek zorunda bırakılmış olmaları kadar çarpıcı ve dikkat çekici değildir.³

Demografik yapıdaki çeşitlilik Kûfe'nin farklı alanlarda hızlı ve güçlü bir kalkınma yaşamasına imkân sağlamıştır. Şehir, Yahudilerden ticaret, Süryanilerden pozitif bilimler, Güney Araplarından şiir ve edebiyat, Kuzey Araplarından İslami bilgi ve birikim, Deylemiler ile Farslardan Fars kültür ve medeniyetini alacaktır. Bu da Kûfe'yi kısa süre içerisinde başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere, fıkıh, tefsir, siyer ve pozitif bilimlerde adından sık sık bahsedilen merkezlerden biri hâline getirecektir.

Şehirde tarım, ticaret, el sanatları ile ilgili işlerin büyük bir kısmı mevali tarafından yerine getirilmektedir.⁴ Emevîlerin sonlarına doğru ziraat, zanaat, ticaretle uğraşan mevali, zenginleşip toplumda saygınlık kazanarak Araplara kendilerini kabul ettirmiş-

2 Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevidikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 70-74.

3 Ebû Ubeyd, *Kitabü'l-Emval*, çev. Cemalettin Sayık, İstanbul, 1981, s. 60.

4 Veki', Muhammed b. Halef b. Hayyan (306/918), *Ahbaru'l-Kudat*, I-III, Beyrut, trs. II, 309; Zübeydi, *el-Hayatu'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Kûfe*, s. 82.

tir. Böylece bu sınıfa mensup olan insanlardan divanu'l-atalara girenler dahi olmuştur.⁵ Sonra mevali, sadece ticaret ve tarımla uğraşmakla kalmamış, ilim ve irfan ile de ilgilenmeye, kendisini bu alanda da kabul ettirmeye çalışmıştır. Cehşiyarî, mevalinin ilimle Arapların ise savaş ve siyasetle iştiğal etmelerini “Araplar silahı, kaleme tercih ederler,” diyerek ifade etmektedir.⁶ Bütün bunlar kendisi de bir mevali olan Ebû Hanîfe'nin şahsında da toplanmış gözükmektedir. Bilindiği gibi Ebû Hanîfe de hem ticaret hem de ilimle meşgul olmuştur.

Kûfe'nin nüfusuna gelince; kuruluş döneminde şehirde Yemen kökenli Arapların 12.000, Kuzey Arapların 8000 Deylemîlerin ise 4000 kişilik bir nüfusu bulunmaktadır. Emevîlerin ilk yıllarında ise divan defterlerine 60.000 mukâtile ile 80.000 ev halkı işlenmiştir. Toplam 140.000 olan bu rakama divan defterlerine kaydedilmemiş olan mevali dâhil değildir. Emevîlerin son döneminde ise şehir nüfusunun 350.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.

Ekonomik Durum

İfade edildiği üzere şehir başlangıçta askerî bir kent olarak kurulmuştur. Dolayısıyla buraya yerleştirilenler ilk etapta askerlerdir. Fetihle görevli bulunan askerlerin tarım ve hayvancılık ya da ticaret ile meşgul olmaları yasaktır.⁷ Zaten askerlerin bu gibi işlerle uğraşmalarına gerek de yoktur. Zira ne çiftçilik ve ne de ticaret, askerlere fetihlerde elde ettikleri kazanç kadar kâr sağlamaktadır. Askerler devletten atâ denilen maaş almakta,⁸ ayrıca garnizonda yaşamakta olan ailelerine de hazineден gıda yardımında bulunmaktadır.⁹

Kuruluşundan bir süre sonra şehir sivilleşince şartlar değişmiş ve Kûfe, Hire'nin ticari geleneğini tevarüs etmiştir. Kısa sürede, Orta Mezopotamya'nın en büyük ticari merkezi hâline gelmiştir. Başta Horasan ve Hicaz olmak üzere İslam âleminin önemli bir kısmının yanında, Seylan, Hindistan ve Çin'e kadar geniş bir bölge ile ticari bağlar kurulmuştur. Bütün bunlardan sonra Kûfe'de oldukça hareketli bir ticari hayat, canlı ve renkli pazarlar oluşmuştur. Bu pazarların kuşkusuz en ünlüsü, içinde Hanefî mezhebinin imamı ve büyük müctehid Ebû Hanîfe'nin dükkânının da bulunduğu Kunâse Pazarı'dır.¹⁰

Kunâse'de Emevî valisi Ziyâd b. Ebîhî dönemine kadar işyeri veya dükkân yoktur, daha çok günümüz semt pazarlarını andırmaktadır. Bu dönemde devlet tarafından kurulan dükkânlar halka kiraya verilmiştir. Emevîlerin son zamanında yani Halid b. Abdullah el-Kasrî döneminde ise hayvan ticareti yapılan *Sûku'l-berrâzîn* (at pazarı) ve

5 Zübeydî, s. 82.

6 Cehşiyarî, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebi, Mısır 1980, s. 28.

7 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun 1990, s. 30.

8 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Atâ”, *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 33; Söylemez, s. 216.

9 Mustafa Fayda, “Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, II, 172.

10 Ebû Hanîfe ipek satıcısı idi. [Bkz. Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib (463/1071), *Târîhu Bağdat ev Medinetü's-Selâm*, I-XIV, Beyrut trs., XIII, 326]. İpekçiler ise Kunâse pazarında, Kûfe camisinin hemen köşesinde bulunmaktaydılar.

Sûku 'l-ganem (küçükbaş hayvan pazarı) dışarıda tutularak tamamen iki sıra dükkânlar hâlinde tonozlarla kapatılarak, kapalı çarşılar şeklinde inşa edilmiştir.¹¹ Kunâse, başta tahlılcılar, tatlıcılar, kasaplar, atarlar, varaklar, demirciler gibi farklı bölümlere ayrılmıştır. Her emtia kendi çarşısında satılmış, başka yerde satılmasına müsaade edilmemiştir. Ebû Hanîfe'nin dükkânının yer aldığı *Sûku 'l-bezzâzîn* veya *Sûku 'l-hazzâzîn* olarak adlandırılan manifaturacılar ve ipekçiler çarşısı, Amr b. Huveyris tarafından yapılmış olan bölgede, Kûfe mescidinin hemen bitişiğindedir. Çarşının bu bölümü ilk yıllardan itibaren bir ilim merkezi olarak tebarüz etmiştir.¹² Ebû Hanîfe'nin ilme ilgisinin de bu çarşıda başlamış olduğu tahmin edilmektedir.

Etnik unsurların birbirinden bu kadar ayrı, mezarlıklarının dahi farklı olduğu Kûfe'de, halkın kaynaştığı en önemli mekân Kunâse Pazarı olmuştur. Farklı din, dil ve etnik kökenin harmanlandığı bir yer olarak Kunâse Pazarı, âdeta dinler arası diyalogun, çatışma ve mücadelenin yaşandığı mekân durumundadır.

Kunâse Pazarı ilmî tartışmaların yoğun bir şekilde yapıldığı bir ortamın yanında, şairlerin en güzide şiirlerini halka sundukları, müzisyenlerin en güzel çalışmalarını taktıkları bir mekân olmuş, bu yönüyle Ukâz Panayırı'na da benzetilmiştir.¹³ Sadece Kûfeliler değil, farklı şehirlerden gelen şairler de şiir şölenlerinin yapıldığı Kunâse'de yüksek bir yere çıkararak halka şiir okumuş¹⁴ ve günümüz âşık atışmalarına benzer bir şekilde atışmalar yapmışlardır.¹⁵

Kûfe pazarında, başta Arapça, Farsça, Deylemce, Süryanice ve İbranice olmak üzere, her dönemde kullanılan birden fazla dilin konuşulduğu; Mazdaist, Maniheizt, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların yan yana alışveriş yaptıkları görülmektedir. Bu dil, ırk ve kültür çeşitliliği, şehirde bir taraftan çatışma diğer taraftan da kültürel bir harmoni ve canlılığı hatta hareketi de beslemiştir.

İlmî ve Kültürel Hayat

Kûfe'de, ticari hayat kadar canlı bir ilim kültür hayatı da bulunmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kûfe, Hîre geleneğini devralmıştır. Kültürlü bir toplum olan Hîre-liler Arapça, Yunanca ve İbraniceyi yanı sıra, Arâmîce ve Süryanice de kullanmaktadır.¹⁶ İslam öncesi dönemden itibaren Hîre'de felsefe ile ilgili olarak Süryaniceden

11 Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 410.

12 Kunâse pazarı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, s. 43-51.

13 Örneğin şair Zi'r-Rumme, Kûfe'ye gelmiş, Kunâse'de yüksek bir yere çıkararak halka şiir okumuştur [Bkz. Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *el-Eğânî*, thk. Abdullah Ali Muhanna, I-XXIV, Beyrut 1995, XVIII, 39]. Yâkût, bedevî şairlerin şehre gelmesi durumunda burada yüksek bir yere çıkararak halka şiir okuduklarını kaydetmektedir [Bkz. *Mu'cemü 'l-Üdebâ ve İrşâdü 'l-Erib ila Ma'rifeti 'l-Edîb*, I-VI, Beyrut 1991, II, s. 341]. Makdisî, İbnü'l-Beşârî (375/985), *Ahsenu'l-Tekasim fi Ma'rifeti 'l-Ekalim*, thk. Muhammed Mahzum, Beyrut 1987, s. 112.

14 İsfehânî, *el-Eğânî*, XVIII, s. 39; Yâkût, *Udebâ*, s. 341.

15 İsfehânî, *el-Eğânî*, VIII, s. 26-29.

16 Yusuf Güneyme, "el-İlm fi'l-Hîre 1", *Maşrik*, XXX, Beyrut, 1932, s. 578-579; Hodâ Murâd, *Keşver-i Hire der Kalemru-i Şahinşahi-yi Sâsâniyân ez 226m. Ta 632m.*, Tahran, 1976, s. 11.

Arapçaya bazı çevirilerin yapıldığı da bilinmektedir.¹⁷ Hîre aynı zamanda Arap dili ve edebiyatının da en önemli merkezlerinden biridir. Burada daha sonra birer ekol olarak kendilerinden bahsedilen birçok şair yetişir ki, bunların birçoğu Kûfe'nin edebî dünyasını da etkilemiştir.¹⁸ Kûfeli Â'sâ, Nâbiğa, Ubeyd b. el-Ebras, Bişr b. Ebû Hâzım, Amr b. Külsûm gibi birçok şairin Hîreli şairlerin etkisinde kalarak şiir söyledikleri, hatta şiirlerini kaydetmeleri amacıyla yanlarında sürekli Hîreli kâtip gezdirdikleri bilinen bir gerçektir.¹⁹ Kûfe, felsefe, tıp ve veterinerlik ile ilgili birikimini de Hîre'ye borçludur. İslam öncesi dönemde Hîre'de oldukça ileri olan tıp, daha çok din adamları tarafından öğrenilip icra edilirken, felsefe, din adamlarının yanı sıra Huneyn'in babası gibi zenginler tarafından da öğrenilmektedir.²⁰

Hîre'nin Kûfe'yi etkilediği bir başka nokta ise kuşkusuz yazıdır. Hîre'de olduğu gibi Kûfe'de de özellikle Emevîler döneminde hemen hemen her mahallede birer küttâb bulunmaktadır. Bu küttâblardan bazıları küçük okullar olmasına rağmen içlerinde binlerce öğrenci barındıranları da vardır. Bunlardan biri olan ed-Dahhâk b. Müzâhim'e (102/720) ait okulda 3000 dolayında öğrenci eğitim görmektedir. ed-Dahhâk'ın bu okulunda, içlerinde Fadl b. ed-Dukeyn'in de bulunduğu, birçok ilim adamı yetişmiştir.²¹ Yukarıda anılan küttâblara gidebilmek için belli bir sosyal sınıfa mensup olmak gerekmez. Toplumun her katmanından insan, evladını bu okullara gönderebilmektedir. Bu kurumlara sadece hür çocuklar değil, aynı zamanda köle ve cariyeler de devam edebilmektedir.²²

Kûfe'nin ilim kültür hayatını ele alırken asıl üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da, Kûfe Camisi ve bu caminin ifa ettiği fonksiyondur. Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulmuş olan Kûfe Camisi, inşa edildiği dönemden itibaren bir ibadet mekânı olmanın yanı sıra bir okul görevi de üstlenmiştir. Caminin bu hâle gelmesinde kuşkusuz İbn Mes'ûd'un büyük gayretleri bulunmaktadır. Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye öğretmen olarak gönderilen İbn Mes'ûd, mescitte oturur, halka dersler verir. Onun bu gayretlerinin bir sonucu olarak birçok fakih, muhaddis ve müfessirin yetiştiği bilinmektedir. Abdullah b. Mes'ûd'un başlattığı bu gelenek, Medine'ye döndükten sonra talebeleri tarafından aynen devam ettirilmiştir.²³

Emevîler döneminden itibaren Kûfe Camisi'nde bir değil birden fazla şahıs, ilgi alanlarına ve bilgi birikimlerine göre halka kurarak dersler vermiştir.²⁴ Öğrencilerden

17 İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Yakub, *el-Fihrist*, (nşr. G. Flugel), Beyrut, trs., s. 35.

18 Bu şairler ile ilgili geniş bilgi için bkz. İsfehânî, *el-Eğâni*, XI, 266; XII, 187-195; Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im, *Kitâbu'r-Ravdu'l-Mi'yar fi Haberil-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, 1980, s. 106; Yûsuf Güneyme, "el-İlm fi'l-Hîre 1", s. 580-585; "el-İlm fi'l-Hîre 2", s. 736-743.

19 Himyerî, s. 106.

20 İbn Ebî Useybia, Muvafikuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. El-Kasım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Cezerî, *Uyünü'l-Enbâ fi Tabâkâtü'l-Etibbâ*, thk. Nizâr Rıza, Beyrut, trs. s. 258; Hodâ Murâd, s. 98.

21 İbn Habîb, *el-Muhabber*, Beyrut, trs. 475; Yâkût, *Udebâ*, III, 426; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed, I-XXIII, Beyrut 1984-1988, IV, 599.

22 Örnek bir hadise için bkz. İsfehânî, *el-Eğâni*, XV, 257-259.

23 İbn Mes'ûd'un rahle-i tedrisinde yetmişin üzerinde şahsın ilim tahsil ettiği rivayet edilmektedir. Bkz. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû İshâk eş-Şâfiî (476-1054), *Tabâkâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1970, s. 81.

24 İbn Kuteybe, *Uyünü'l-Ahbâr*, thk. Ahmed Zeki el-Adevî, I-IV, Kahire 1930, I, 309.

isteyen istediği halkaya katılmış, o halkadan istifade etmiştir.²⁵ Hatta bir halkada öğretmen konumunda bulunan bir ilim adamı bir başka halkaya öğrenci olarak katılabilmektedir. Böylece ilgi duyan her insan bir taraftan kendi bilgisini geliştirirken diğer taraftan da bildiğini kendisinden daha az bilgi sahibi insanlara aktarmaya çalışmıştır. Ders halkaları arasında gidiş gelişler olmakta, bazen hoca kendisini yetersiz bulup halkasını feshederek bir başka âlimin halkasına intisap edebilmektedir.²⁶ Ders halkalarında, başka bir deyişle ilim meclislerinde hocanın ilgisine göre dersler verilmiştir. Mescidin bir köşesinde bir muhaddisin hadis rivayet ettiğine, diğer köşesinde bir müfessirin tefsir okuttuğuna veya bir fakihin etrafına toplanan talebeleriyle fikhî bir mevzuu tartıştığına tanık olmak mümkündür.²⁷ Hatta mescidin bir köşesinin *Meclisü'l-Kadâ* işlevi gördüğü ve burada serdiği hasırın üzerine oturan kadî'nin kendisine gelen davalara baktığını görmek dahi mümkündür.²⁸

Mescitte verilen derslerin belli bir saati bulunmamaktadır. Ders halkaları, hocanın boş olduğu zamana göre ayarlanır. Devletten maaş almayan dönemin ilim adamlarının aynı zamanda işlerini de kazanmak durumunda olmaları, doğal olarak sabahtan akşama kadar tedris ile ilgilenmelerine mani olur. Zamanı müsait olan veya maddi durumu iyi olan kimi ilim adamlarının sabahtan akşama kadar mescitte oturup tedris ile uğraştıkları da görülmektedir.²⁹ Örneğin uzun süre kıraat ve Kur'an dersleri veren Kûfeli Amir b. Abdülkays, mescide erken gelmiş, öğle namazına kadar ders vermiş, öğle ile ikinci arasında dinlenmiş, ikinci ile akşam arasında yine ders vermeye devam ederek yatsı namazını kıldıktan sonra da evine gitmiştir.³⁰

Kûfe mescidinde okutulan derslere gelince, burada sadece dinî ilimler tedris edilmemiş, şiir, edebiyat ve eyyâmü'l-Arab³¹ ile ilgili sohbetler de yapılmıştır.³² Hatta Dahman, Emevîler döneminde mescitlerde müzik veya şarkı eleştirilerinin dahi yapıldığını iddia etmektedir.³³ Bu durum mescitlerin geniş bir yelpazede eğitim-öğretim işlevi gören kurumlar olduğunu göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Kûfe'deki ilmî uğraş sadece bu merkez camisi ile sınırlı değildir. Nitekim Kûfe'deki hemen hemen her mescitte aynı ilmî hareket-

25 İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, I-IX, Beyrut, trs., VI, 249, 252; İsfehâni, *el-Eğâni*, XVIII, s. 153.

26 Mesela Talha b. Musârif (112/730)'in kendisine ait bir halkası mevcuttu. Kur'an dersleri veren Talha, bir süre sonra bu halkasını feshetmiş, kendisinden sadece birkaç metre ötede ders halkası bulunan Şa'bi'nin halkasına katılmıştır. Böylece etrafındaki insanlar dağılmış ve Şa'bi'ye katılmıştır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sifâtü's-Safve*, thk. Mahmud Fâhûri, I-IV, Beyrut 1979, III, s. 96.

27 İbn Sa'd, II, 249, 252; IV, 182; İbnü'l-Cevzî, *Sifât*, III, s. 52.

28 Vekî', s. 40.

29 Kûfeli Ebû Abdurrahman es-Sülemî bunun iyi bir örneğidir. Aynı zamanda imamlık da yapmakta olan Ebû Abdurrahman'ın Kûfe mescidinde bir halkası mevcuttu. Burada Kur'an öğretmekte ve karşılığında ücret almamaktaydı. Aynı zamanda mescitte hukuki problemleri çözüyor fetvalar da veriyordu. İbn Mes'ûd'un gözde talebelerindendi. Kur'an'ı 40 yıl tecvid ile öğrettiği rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, VI, s. 172-5.

30 Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm (61-80)*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut, 1993, s. 139.

31 Eyyâmü'l-Arab: İslam öncesi dönemde Araplar arasındaki mücadele ve savaşları ele alan anlatı demektir.

32 İsfehâni, *el-Eğâni*, I, 85.

33 İsfehâni, *el-Eğâni*, I, 296.

liliği görmek mümkündür.³⁴ Diğer camilerde de yoğun ilmî faaliyetler göstermesi bakımından şu örnek verilebilir. Kûfeli kıraat bilgini Hamza ez-Zeyyât (156/773), Mezhic kabilesinin mahallesinde bulunan Mescidu's-Subey'de kıraat dersleri vermiş, onun derslerine katılanlar bu mescitte toplanmıştır. Kisâî (189/805), Hamza'nın Mescidu's-Subey'deki bu ders halkasına katılanlardan biri olmuştur.³⁵ Bu mescitlerden bazısı zamanla, burada uzun yıllar ders veren ilim adamlarının adıyla anılır olmuştur. Kays b. Müslim el-Cedeli (120/738)'nin aynı zamanda imamlığını da yaptığı Kûfe'deki mescit bunun en güzel örneğidir.³⁶

Yine Kûfe'de ilim ile iştigal edenlerin ev ve işyerleri de birer okul işlevi görmüştür. Bunlardan bazısı bir tür akademik toplantı mekânlarıdır. Kûfe kadılarından Abdullah b. Şübrüme ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan tartışma platformunu buna örnek olarak zikredebiliriz. Fadlî, İbn Şübrüme, el-Hâris b. Yezîd el-Ukaylî ve Muğire b. Ka'kaa b. Yezîd'den oluşmakta olan platformun, akşamları İbn Şübrüme'nin evinde toplandığını ve fikhî meselelerin ele alındığı bu tartışmaların zaman zaman sabaha kadar devam ettiğini belirtmektedir.³⁷ Tamamı fakihlerden oluşan bu tartışma grubuna, dinleyiciler ve diğer ihtisas sahipleri alınmamaktadır.

Evlerde kurulan fikhî platformlara bir başka örnek de İbrahim en-Nehaî'nin evinde yapılanıdır. İçinde eş-Şa'bi'nin de yer aldığı bazı katılımcılar, geceleri en-Nehaî'nin evinde bir araya gelmiş ve aralarında çok farklı fikhî mevzuları tartışmıştır.³⁸ Bu tartışma gruplarının, İslam hukuk ekollerinin erken dönemlerde teşekkül etmelerinde etkin bir rol oynamış oldukları izahtan varestedir.

Emevîler döneminde Kûfe gibi *Kurrâ* sınıfının erken oluştuğu bazı şehirlerde kimi ilim adamları evlerini birer *dâru'l-kurrâ* hâline getirmiştir. Mescid dışındaki *dâru'l-kurrâ*ların erken örnekleri olan bu evlerin kimilerinde züht ve takva hareketlerinin tohumlarının atıldığı ve tekkelerin ilk nüvelerinin oluştuğunu söylemek mümkündür. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Kûfe kadılarından Abdurrahman b. Ebû Leylâ, evini kurâyâ tahsis ederek buraya birçok Mushaf koydurmuştur. *Kurrâ* buraya gelmiş, Kur'an okumuştur. Hatta kendilerine yemek dahi verilmiştir.³⁹

Evlerini ilmî bir merkez gibi kullananların yanında işyerlerini de bir ilim mekânı haline getiren âlimler bulunmaktadır. Örneğin Amr b. Huveyris, Kûfe mescidinin yanındaki işyerini bir taraftan ipek ticareti yapılan bir müessese, diğer taraftan da dinî ve edebî sohbetlerin yapıldığı bir ilim merkezi hâline getirmiştir. Amr b. Huveyris'in ilim adamlarına tahsis ettiği bu merkezde başta hadis olmak üzere farklı konularda soh-

34 Kûfe'de bizim tespitimize göre ellinin üzerinde cami bulunmaktaydı. Bu camiler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 56-59.

35 Yakût, *Udebâ*, IV, 88.

36 İbnü'l-Cevzî, *Sıfât*, III, 127

37 Ebû İshak eş-Şirâzî, s. 83.

38 Vekî', III, 63.

39 İbn Sa'd, III, 110.

betler de yapılmaktadır.⁴⁰ Süfyân es-Sevrî tarafından hocası ile alakalı olarak aktarılan aşağıdaki hadise ilim adamlarının ev ve işyerlerini ilim yuvası hâline getirdiklerini ve burada dersler verdiklerini gösteren çarpıcı örneklerdendir: “Amr b. Kays beni eğitti, bana Kur’an’ı ve ferâizi öğretti. Onu çarşıdaki dükkânında bulamazsam, evinde namaz kılarken veya Kur’an okurken görürdüm. Eğer evinde bulamazsam Kûfe mescitlerinin birinde, bir köşeye çekilmiş olarak bulurdum.”⁴¹ Aynı şeyler Ebû Hanîfe için de geçerlidir. Nitekim onun da dükkânı bir medrese işlevi görmektedir.

Netice olarak tipik bir İslam şehri olan Kûfe, demografik yapısı ve ekonomik hareketliliği ile ilim ve kültür hayatına son derece elverişli olduğunu yetiştirdiği pek çok ilim adamıyla ispat etmiştir.

Özellikle Şiilerce son derece önem atfedilen Kûfe’de Hz. Ali’nin sabah namazlarını kıldığı ve şehit edildiği yeri de içine alan Kûfe Camii, Hz. Ali’nin evi, Müslim b. Akil Türbesi ve Hani b. Urve’nin makamı görülebilecek yerler arasındadır.

40 Mücteba Uğur, “Amr b. Hureys”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 85.

41 İbnü’l-Cevzî, *Sıfât*, III, 125.

Kaynakça

Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib (463/1071), *Târihu Bağdat ev Medinetü's-Selâm*, I-XIV, Beyrut, t.y.

Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

Cehşiyarî, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafiz Şelebi, Mısır. 1980.

Ebû Ubeyd, *Kitabü'l-Emval*, çev. Cemalettin Sayık, İstanbul, 1981.

Fayda, Mustafa, "Atâ", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 33-34.

Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989.

Ğuneyme, Yusuf, "el-İlm fi'l-Hîre 1", *Maşrik*, XXX, Beyrut, 1932, 575-585.

Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ ve İrşâdü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, I-VI, Beyrut, 1991.

Himyerî, Muhammed b. Abdül Mün'im, *Kitabu'r-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, 1980.

Hodâ Murâd, *Keşver-i Hire der Kalemru-i Şahinşahiy-i Sâsâniyân ez 226m. Ta 632m.*, Tahran, 1976.

İbn Ebî Useybia, Muvafikuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. El-Kasım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Cezerî, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabâkâti'l-Etibbâ*, thk. Nizâr Rıza, Beyrut, t.y.

İbn Habîb, *el-Muhabber*, Beyrut, t.y.

İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, thk. Ahmed Zeki el-Adevî, I-IV, Kahire, 1930.

İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Yakub, el-Fihrist, (nşr. G. Flugel), Beyrut, t.y.

İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, I-IX, Beyrut, t.y.

İbnü'l-Cevzî, *Sıfâtü's-Safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, I-IV, Beyrut, 1979.

İsfehânî, Ebü'l-Ferec, *el-Eğani*, thk. Abdullah Ali Muhanna, I-XXIV, Beyrut, 1995.

Makdisî, İbnü'l-Beşari, *Ahsenu't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, thk. Muhammed Mahzum, Beyrut, 1987.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

Şîrâzî, Ebû İshak eş-Şâfî, *Tabâkâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, 1970.

Terzi, Mustafa Zeki, *H. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat*, Samsun, 1990.

Uğur, Mücteba, “Amr b. Hureys”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 85.

Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyan, *Ahbaru'l-Kudat*, I-III, Beyrut, t.y.

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed, I-XXIII, Beyrut 1984-1988.

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm (61-80)*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut, 1993.

Zübeydî, *el-Hayatu'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Kûfe*.

Emevi Camii

ŞAM

Tufan BUZPINAR*

Giriş

Büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin “Şâm-ı cennet-meşâm” ve “Şâm-ı dârü's-selâm” unvanlarıyla anarak peygamberler ve veliler diyarı olarak sunduğu Şam,¹ İslam öncesinden başlamak üzere insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olmuş, 636'dan itibaren kesintisiz Müslümanların yönetiminde kalarak, İslam medeniyeti açısından değerini giderek artırmış bir şehirdir. Endülüslü meşhur Arap seyyah İbn Cübeyr, 1184'te Şam'ı ziyaretinde “Eğer Cennet dünyada ise, şüphesiz bu Dimaşktır [Şam]. Eğer gökte ise, Dimaşk'ın üstünde bir yerdedir.”² sözünü naklederek bu değere işaret eder. İbn Battûta (ö. 1368-69), Evliya Çelebi (ö. 1684?) ve Yusuf Nâbî (ö. 1712) gibi seyahatnâmeleri günümüze kadar ulaşmış büyük seyyahlar Şam'ın güzelliklerinden övgüyle bahsetmekte, Hz. Muhammed'in ilk müezzini Bilal-i Habeşî'nin (ö. 20/641)

* Prof. Dr., Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul/Türkiye, tufan.buzpinar@medipol.edu.tr

1 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff, İstanbul, 2005, IX, 266, 276, 280.

2 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2003, s. 191. Benzer bir ifade Yusuf Nâbî'nin (ö. 1712) *Tuhfetü'l-Haremeyn* adlı seyahatnamesinde mevcuttur:

“Ref' edüp şübheyi üstünde iyândır dediler

Cennet altında ya üstünde diyenler Şâm'ın”

“Cennet, Şam'ın ya altında ya üstündedir diyenler, şüpheyi üzerimden kaldırıp açıktır, dediler”. Nâbî, *Tuhfetü'l-Haremeyn*, haz. Mahmut Karataş, İstanbul, 2013, s. 63.

türbesinin de aralarında bulunduğu sayısız kutsal mekânın yanı sıra şehrin kuzeyindeki Kâsiyûn Dağı ile Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Eyyûb ve Hz. Lût peygamberleri irtibatlandırmaktadırlar. Dahası Şam, dört asırlık Osmanlı döneminde kazandığı yeni eserlerle nevi şahsına münhasır bir şehir hâline gelmiştir. Bu özelliğinden dolayı, klasik Türk edebiyatında adından çokça söz edilmiş ve Türklerin nezdindeki itibarına atfen “Şam-ı Şerif” unvanı verilmiştir.

Başlangıçtan Memlûklerin Sonuna Kadar

Şam, Suriye Cumhuriyeti’nin başkenti ve bölgenin üzerinde kesintisiz yaşanılan en eski şehridir. Arapça kaynaklarda Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün’ü de içine alan bölgenin ismi Biladüşşam, şehrin ismi ise Dimaşkuşşam (kısaltılmışı Dimaşk) iken, 1516’da Osmanlıların bölgeyi hâkimiyeti altına almasından sonra Şam ismiyle anılmış ve günümüz Türkçesinde hâlâ bu adla anılmaktadır. Şehir, Antilübnan Dağları’nın doğusunda yer alan Kâsiyûn Dağı ile Badiyetüşşam adı verilen çöl arasındaki vâhada, Beredâ Nehri üzerinde kurulmuştur. Antilübnan Dağları’ndan doğan ve şehrin ortasından geçerek Uteybe bataklığında kaybolan Beredâ Nehri sayesinde şehir ve çevresi bağ ve bahçe diyarı olma özelliğine sahip olagelmiştir. Bölgenin kuzey-güney yolunun da Şam’dan geçmesi şehri, tarih boyunca ticaret ve kültür merkezi yapmıştır.

Arkeolojik kalıntılar sayesinde milattan önce binlerce yıldır yerleşim yeri olduğu bilinen Şam’ın Hz. Nuh’un oğlu Sam’ın ailesinin mekânı ve Hz. İbrahim’in doğum yeri olduğuna inanılmaktadır. Amorilerin, Aramilerin, Asurluların, Babillerin ve Greklerin ardından Doğu Roma İmparatorluğu yönetimine giren Şam, İslamiyet’in ilk yıllarında Sâsânîlerin eline geçer (613). Herakleios (610-641) döneminde Anadolu, Mezopotamya ve Biladüşşam bölgesinde yıllar süren Roma-Sâsânî imparatorlukları savaşları sonunda ise tekrar Roma yönetimine girer (628). Müslümanların Hicaz’ın kuzeyinde Roma yönetimine karşı mücadelesi Hz. Peygamber döneminde Mûte Savaşı (629) ile başlamış, Tebük Gazvesi (630) ile devam etmiş, hatta Tebük’te iken Şam üzerine sefer düzenlenmesi meselesi istişare edilmiş ancak Medine’ye dönüş kararı verilmiştir. Hz. Ebû Bekir (632-634) döneminde, 633 sonbaharından itibaren Suriye’nin güney ve güneydoğu bölgesine gönderilen ordular Şam şehri yakınlarında Roma ordusunu mağlup ettikten sonra güneye doğru hareket edip tarihî Busrâ şehrini barış yoluyla ele geçirmiştir. (634).

Hız. Ömer halife olduğunda (Ağustos 634), Roma İmparatorluğu’na karşı Suriye tarafında savaşlara devam edilmesini istemiştir. Hâlid b. Velîd liderliğindeki Müslümanlar Mercussuffer’de yendikleri Roma birliklerinin Şam’a çekilmeleriyle onları takip edip şehri Eylül 635’te fethetmiştir. Şam’ı geri almak için Herakleios’un büyük bir ordu ile taarruza geçmesi üzerine Yermük vadisine kadar çekilen Müslümanlar burada yapılan savaşta (Ağustos 636) galip geldikten sonra Şam’ı tekrar kuşatıp Aralık 636’da ikinci defa fethetmiştir. Böylece Şam, Hicaz bölgesi dışında Müslümanların yönetimine giren ilk büyük ve tarihî şehir olmuştur.

Hız. Ömer (634-644), Şam yönetimini Benî Ümeyye (Ümeyyeoğulları) kabilesinden önce Yezid b. Ebû Süfyân’a (ö. 639), onun 639’da ölümünün ardından da karde-

şi Muâviye'ye (661-680) vermiştir. Muâviye, 680 yılında vefat edinceye kadar önce vali olarak, 661'den itibaren de halife olarak Şam'ı yönetmiştir. Şam böylece Hulefâ-i Râşidîn dönemi (632-661) sonrasında Hicaz dışında Müslümanların ilk başkenti unvanını elde etmiştir. Başkent Şam, Hz. Peygamber'in ilk müezzini Bilal-i Habeşî ve şehrin ilk kadısı Ebü'd-Derdâ'nın da aralarında bulunduğu çok sayıda sahabenin ebedî istirahatgâhi olmuştur.

750 yılına kadar sürecek olan Emevîler döneminde Şam, tedricen gerçekleşen göçlerle ve ihtida edenlerle Müslümanların sayısının artmasına ve İslam medeniyetinin giderek güçlenmesine sahne olmuştur. Şehrin nüfusunun giderek artmasıyla da surların dışında yeni yerleşim merkezleri oluşmuştur.

Emevîler döneminden bugüne kalan en önemli eser, İslam dini mimarisinin ilk abidevi yapıtı olan Emeviyye Camii'dir. Halife I. Velîd (705-715) tarafından Müslümanlardan önce de uzun zamandır mabed mekânı olarak kullanılan Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi'nin bulunduğu yerde yaptırılan cami, enine gelişen uzun nefli ve avlulu tarzıyla yüzyıllarca cami mimarisinde belirgin bir tesir uyandırmış ve benzer örnekleri Anadolu'da da yapılmıştır. "136x37 m. boyutlarında bir ibadet mekânı ile 122.5x50 m. boyutlarında bir avludan oluşan dikdörtgen planlı caminin ana ibadet mekânı, kible duvarına paralel uzanan üç enine nef ile (sahn) bunları ortadan kesen daha geniş bir dikey neften meydana gelmekte ve nefler arasında mermer sütunlar üzerinde yükselen iki kat halinde düzenlenmiş"³ kemerleriyle farklı bir mimari örneği oluşturmaktadır. Caminin tezyinatı da oldukça dikkat çekicidir. Bitkisel ve geometrik motiflerle şehir ve bina tasvirlerinden oluşan oldukça zengin mozaik süslemeleri sanat tarihi açısından son derece önemlidir. Altın zemin üzerine işlenmiş mozaiklerde, yeşil, mavi, mor, sarı ve kırmızı gibi farklı renkler kullanılmıştır. Cami iki büyük yangın geçirmiş (1069 ve 1894) olduğundan, 1080'lerde Selçuklu Sultanı Melikşah ve 1896-1902'de Sultan II. Abdülhamid devrinde yapılan onarımlarla bugüne kadar sağlam bir şekilde gelmiştir.⁴

İslami mimarinin ilk büyük camisi, yüzyıllar boyunca ibadetlerin yanı sıra eğitim faaliyetlerinin merkezi olmuş ve bu faaliyetlerin masrafları vakıflar aracılığı ile karşılanmıştır. Bu çerçevede, ilk gelir kaynakları I. Velîd tarafından vakfedilmiş ve zamanla oluşan ihtiyacı karşılamak üzere Yavuz Sultan Selim de birçok han, hamam, dükkan ve arazi vakfetmiştir. Hz. Yahyâ'nın türbesinin ve Hz. Osman'a atfedilen bir mushafın camide yer alması, Müslümanlar nezdinde mübarek bir mekân olarak algılanmasında önemli bir katkı sağlamaktadır. Emeviyye Camii, yapıldığı tarihten itibaren Şam'ın dinî, ilmî ve sosyal hayatında çok önemli rol oynamıştır.⁵

Abbâsîlerin Ağustos 750'de Emevî Devleti'ni sona erdirerek Bağdat'ı başşehir yapmalarının ardından Şam, vilayet statüsüne düşmüş ve ciddi ilgi kaybına uğramıştır. Abbâsîlerin Emevî mirasına karşı tavır almaları nedeniyle de Şam'da bulunan ve eski hanedanın gücünü, ihtişamını sergileyen Hadrâ Sarayı gibi yapılar ve surlar zarar görmüştür.

3 Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *DİA*, 1995, XI, 108.

4 İbrahim Ateş, "Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, 1978, Sayı: 12, s. 27-90.

5 Ahmet Özel, "Emeviyye Camii: Sosyal Hayattaki Yeri", *DİA*, 1995, XI, 109-110.

Abbâsî yönetimine karşı IX. asırda çıkan isyanlar da Şam'ın ciddi zarar görmesine neden olmuştur. İsyanlarla zayıflayan şehir, sık sık el değiştirmiş; 870'lerde Tolunoğullarının, 940'larda İhşîdîlerin, 968'de Karmatîlerin ve en dikkat çekenini de 980'lerde Mısır merkezli Şii Fâtımîlerin hâkimiyetine girmiştir. Özellikle Fâtımîlere karşı çıkan isyanlar şehrin daha da yıpranmasına neden olmuş ve 1069 yangını Emeviyye Camii'ni de kısmen tahrip etmiştir. Selçuklu Beyi Atsız'ın ve halefi Tutuş'un Fâtımîleri 1070'lerde bölgeden çıkarmalarıyla Şam Selçuklu yönetimine girmiş olur. Bir süre Şii yönetiminde ihmale uğrayan şehir, Selçukluların Sünnî geleneği güçlendirme çabaları, yeni medereseler inşa etmenin yanı sıra ilmiye sınıfını desteklemeleri, 1069 yangınında zarar gören Emeviyye Camii'nin Sultan Melikşah tarafından tamir ettirilmesiyle canlanmıştır.

I. Haçlı Seferi sonunda bölgede Haçlı kontluklarının (Antakya 1098, Urfa 1098 ve Kudüs 1099) kurulması Şam'a ciddi tehdit oluşturmuştur. Bu dönemde sırasıyla Tuğtekin (1104) ve Taceddin Börî'nin (1128) ardından 1154'te Nureddin Zengî Şam'a hâkim olmuştur. Zengî'nin 20 yıllık hakimiyet döneminde Şam, ciddi nüfus artışına, ticaretin gelişmesine, cami, medrese ve hamam türü yapılarda belirgin artışa sahne olmuştur. Ticari alandaki gelişmenin bir yansıması olarak birçok han yapılmıştır. Kale ve surların onarılması ve abidevi burçlarla tahkim edilmesi Şam'ın savunmasını ciddi anlamda kuvvetlendirmiştir. Bu dönemde yapılan ve günümüze ulaşan Nureddin Zengî Bîmaristanı (Şifahanesi) dönemin önemli tıp eğitimi merkezlerinden biri olmuştur. Dönemin medrese ve camilerinin mimari tarzı ve iki renkli taş işçiliğinin yaygınlaşması nedeniyle Zengî uslubu kavramı doğmuştur. Ayrıca, dönemin meşhur âlimleri İbnü'l-Kalânîsî (ö. 1160) ve Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 1176) gibi isimler vesilesiyle farklı bölgelerden pek çok talebe Şam'a gitmiştir. Zengî'nin İbn Asâkir'in ders vermesi için bir Dârü'l-hadîs yaptırması da zikre değer bir hadisedir.

Zengîlerin ardından 1174'te Eyyübîlerin eline geçen Şam, Haçlılara karşı verilen mücadelede önemli bir merkez hâline gelmiştir. Selahaddîn-i Eyyübî'nin Haçlıları yendiği Hittîn Savaşı'nın (1187) ardından şehir rahatlamıştır. 1260 Moğol istilasına kadar süren Eyyübîler döneminde Şam'da, pek çok medrese, dârülhadis, cami, hankah, zaviye ve türbe inşa edilmiştir. Bunlardan Hanâbile Camii (1202) Emeviyye Camii örnek alınarak yapılması nedeniyle şekil ve süslemelerindeki benzerlikle dikkat çekmektedir. Haçlılara karşı zaferleri ve başarılı siyasetiyle tüm Müslümanların ilgisini çeken Selahaddîn-i Eyyübî'nin Mart 1193'de Şam'da vefat etmesi ve türbesinin burada olması şehre ayrı bir değer katmıştır. Selahaddîn sonrası siyasi istikrarsızlıklardan kısmen zarar görsen de şehirde ilmî ve tasavvufî hayatta belirgin canlanma görülmüştür.

Şam'da XIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş ve bazıları bugüne ulaşmış çok sayıda medrese mevcuttur.⁶ Tasavvuf alanında en önemli gelişme, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin hayatının son döneminde Şam'a yerleşmesidir. İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem* adlı meşhur eserini burada telif etmiş, daha önce yazdığı *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserini ise gözden geçirerek yeniden yazmış ve vefatına (1240) kadar Şam'da kalmıştır.⁷

6 Abdüsselam Uluçam, "Şam:Mimari", *DİA*, 2010, XXXVIII, 320-21.

7 Mahmud Erol Kılıç, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî", *DİA*, 1999, XX, 493-516.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Şam'ın yoğun göçmen nüfus alması da önemli bir gelişmedir. Bunlardan ilki, Kudüs'teki Haçlıların idaresinden kaçan Hanbeli ekolüne mensup çok sayıda Müslümanın Şam'a gelmesi ve sur içinde yaşayan Müslümanlar genellikle Şafii ekolüne mensup oldukları için, bunların sur dışına yerleştirilmiş olmalarıdır. İkinci önemli göç dalgası ise XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol baskısından kaçan Harranlı Hanbeli Müslümanların sur dışına yerleştirilmeleridir. Böylece sur dışı, genellikle Hanbeli göçmenlerin oturduğu bir semt hâline gelmiştir. 1202'de Emeviyye Camii örnek alınarak yapılan Hanâbile Camii sur dışının ilk Cuma camisi olma özelliğini taşımaktadır ve bölgeyi Hanbeli göçmenlerin cazibe merkezine dönüştürmüştür. Bu semt o dönemden itibaren Sâlihiye ismiyle anılmaktadır. Bir rivayete göre, çoğunlukla Hanbelilerin yerleşmiş olduğu bu semte, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih'e atfen Sâlihiye ismi verilmiştir.⁸ Evliya Çelebi'ye göre ise, Sâlihiye isminin verilme nedeni, Kâsiyûn Dağı'nın şehre bakan yüzünde "makâm-ı Sâlihîn" olarak bilinen "Üçler", "Yediler" ve "Kırklar"ın makamlarının bulunmasıdır.⁹

Mart 1260'da Moğol istilasına maruz kalan Şam, aynı yılın eylül ayında Memlûklerin Aynicâlût Savaşı'nda Moğolları yenmesinin ardından Memlûk yönetimine girmiştir. Memlûkler döneminde âdetâ bölgenin merkezi işlevini yerine getirmiştir. Öyle ki Memlûk sultanının Şam'a tayin ettiği nâib-i saltanat, bölgedeki diğer nâiplerin amiri konumundadır. Ayrıca Şam, başkent Kahire'den sonra en önemli ikinci şehir konumundadır ve Sultan I. Baybars döneminde (1260-1277) önemli yatırımlara sahne olmuştur. Bunlar arasında Moğollarca tahrip edilen kalenin tamirâtı, Zâhiriyye Medresesi ve sultanın Şam'daki ikametgâhı olarak yapılan Eblak Sarayı (Kasrı) zikredilebilir. Uzun zaman devleti Şam'dan idare eden I. Baybars burada vefat etmiş ve yaptırdığı medreseye defnedilmiştir (1277).

Memlûkler döneminde Şam'ın yaşadığı ciddi sıkıntıları üç kısma ayırmak mümkündür. Birincisi, Memlûk merkezî otoritesinin zaafa uğradığı dönemlerde Şam naibinin isyana kalkışması şeklinde tezahür eden iç siyasi çekişmeler; ikincisi, 1300-1303 yılları arasında Moğolların işgal ve tahribatı; üçüncüsü de, 1401'de Timur tarafından işgal edilmesidir. Özellikle Timur istilası sırasında şehrin önemli bir kısmının fiziki tahribata maruz kalmasına neden olan savaş ve büyük yangın ciddi nüfus kaybına yol açmıştır. Ayrıca, işgalcilerin Şam'dan ayrılırken de pek çok sanatkârı beraberlerinde götürmeleri, Şam kültürüne ciddi darbe vurmuştur.

Zikredilen olumsuzluklara rağmen Şam'da belli aralıklarla sağlanan istikrar, şehrin tekrar canlanmasını sağlamıştır. Örneğin, El-Melikü'n-Nâsir'ın güçlü desteğiyle Şam naibi olan Seyfeddin Tengiz dönemi (1312-1340) bu tür dönemlerden birisidir. Tengiz, kendi adına yaptırdığı medrese, cami, hamam, türbe türü yapıların dışında şehre yeni su kanalları getirmesi ve mevcut cami ve medreselerin tamirini gerçekleştirmesiyle de dikkat çekmiştir.¹⁰ Çok sayıda cami, medrese, hamam ve hankahın yapıldığı istikrar dönemlerinden biri de Emir Çakmak dönemidir; onun 1421'de yaptırdığı ve gün-

8 Ross Burns, *Monuments of Syria*, London, 1992, s. 103.

9 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX, 280.

10 Fatma Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2014, Cilt: 14, s. 127-144

müze kadar ulaşan medrese, görkemli yapısı ve süslemeleriyle dikkat çeken Memlük eserlerindedir. Daha önceden yapılanlarla birlikte 150’den fazla medresede 1000 civarında müderrisin görev yaptığından bahsedilen bu dönemin Takiyuddin İbn Teymiyye (ö. 1328) gibi seçkin âlimleri de vardır. Dönemin çok sayıda tanınmış alimlerinden birkaç isim zikretmek gerekirse; İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 1349), Kütübî (ö. 1363), Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 1373), İbnü’l-Cezerî (ö. 1429) ve Gazzî’den (ö. 1529) bahsedilebilir. Ticari hayatın canlanmasının yanı sıra itriyat, tekstil, cam ve silah endüstrisi de belirgin gelişme göstermiştir. Bu dönemde uluslararası ticaretin geliştiği ve Venedik, Floransa, Katalan ve Fransa’dan tüccarların Şam’da önemli ticari faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Ticari hayattaki gelişmelere paralel olarak çok sayıda han yapılmış ve bunlardan Hânü’d-Dikke ve Hânü Çakmak günümüze kadar ulaşmıştır.¹¹

Osmanlı Dönemi

Şam şehri, 1516 Eylül sonunda sulh yoluyla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim, 1 Ramazan 922/28 Eylül 1516 Pazar günü şehir dışında karargâh kurarak kadılar, müftü ve diğer ileri gelenlerin itaatlerini kabul etmiş ve ilk Cuma namazını kıldığı Emevî Camii’nde Şafii kadısı imam Veliddin Farfur tarafından kendisine “el-Melikü’l-Muzaffer, Hadimü’l-Haremeyni’ş-Şerifeyn” unvanıyla hitap edilmiştir. Ramazan’ın on beşinde ise Şam camiilerinde ve medreselerinde hediyeler ve para dağıtılmıştır. Yavuz, iki buçuk ay kadar kaldığı Şam’da idareyi tanzim çalışmalarının yanı sıra itaatsizliği görülen bazı bedevi kabilelerine karşı askerî harekât yaptırmıştır.

Mısır Seferi’nin ardından Ekim 1517’de tekrar Şam’a gelen Sultan Selim, şehrin dinî kimliğinde bugün de önemini koruyan Muhyiddin İbn Arabî’nin mezarının bulunduğu mahalde cami, türbe, imarethane ve zaviyeden oluşan küçük bir külliye yapıyor. Bu arada cami ve külliyein giderlerini karşılayacak bir vakıf kurmuştur. Şam’da toplanan hacıların ve surre alayının Hicaz’a gidişiyle ilgili güvenlik tedbirlerine nezaret etmiştir. Cami inşasının tamamlanmasından ve Memlük dönemi son naibi Canbirdi Gazali’yi Şam beylerbeyiliğine tayin ettikten kısa süre sonra da İstanbul’a dönmek üzere şehirden ayrılmıştır (Şubat 1518).

Şam beylerbeyi Canbirdi Gazali, Sultan Selim’in Ekim 1520’de vefatını fırsat bilerek Osmanlı Devleti’ne isyan etmiş ve Memlük beylerinin desteğini alarak Şam’da hâkimiyeti ele geçirmiştir. Adına hutbe okutup para bastırması ve Emevi Camii’nde “el-Melikü’l-Eşref” unvanıyla bağımsızlığını ilan etmiş, ancak ulemanın, esnafın ve meşayihin desteğini sağlayamamıştır. Gazali, Şah İsmail, Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey, Ramazanoğlu Pîrî Bey ve Mısır valisi Hayır Bey’e elçiler göndererek kendi safında yer almalarını sağlamaya çalışırken Ferhat Paşa komutasında Şam’a ilerleyen Osmanlı ordusu, 1521 Ocak ayı son günlerinde isyanı bastırmıştır. Yeni beylerbeyi Ayas Paşa da şubat sonunda görevine başlamıştır.

¹¹ Memlükler döneminde Dımaşkî nisbesiyle tanınan ilim adamları ve dönemin genel özellikleri için bk. Cengiz Tomar, “Şam: Mamlukler Dönemi Sonuna Kadar”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 314-315.

Şam'ın içinde bulunduğu bölgenin Osmanlı dönemindeki idari taksimatı zaman zaman değişmiş olmakla birlikte Şam şehri, Osmanlı dönemi boyunca, bölgenin idari, askerî, ilmi, kültürel ve ticari merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Bu konumu dolayısıyla da şehir nüfusunun önemli bir kesimi görevlilerden müteşekkildir. Mülki ve askerî açıdan doğrudan İstanbul'a bağlı kalan Şam, dinî ve adli teşkilatlanmada da Hanefî mezhebi merkezli bir yapıya geçirilmiştir. Şam'daki hâkimiyetine çok önem veren Osmanlı Devleti, Gazali isyanından sonra şehre gönderdiği mülki ve askerî yöneticileri üst düzey sivil ve askerî erkân arasından seçmeye özen göstermiştir. Bu nedenle Şam valileri arasında sadaret görevinde bulunmuş çok sayıda isme rastlamak mümkündür.

Şam Osmanlı yönetimine girdikten sonra şehrin kimliğini derinden etkileyecek önemli imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Selimiye Camii ve Kanuni Sultan Süleyman'ın 1550'lerde, Memlük dönemine ait Kasrû'l-ablak harabeleri civarında Mimar Sinan'a inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi sadece Osmanlı mimari uslubunun önde gelen temsilcileri değil aynı zamanda Emevî Camii'nden sonra şehrin en önemli dinî merkezleri hâline gelmiştir. Lala Mustafa Paşa (1563-1568), Murad Paşa (1568-1569) ve Derviş Paşa (1571-1574) gibi XVI. yüzyılın güçlü Osmanlı beylerbeyilerinin de camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar ve sebiller yaptıkları Şam şehrine ilgiyi artıran bir başka unsurdur. Başta Yavuz Sultan Selim ve oğlu Sultan Süleyman olmak üzere beylerbeyilerin de inşa ettirdikleri yapıların hayatîyetini devam ettirmesi için yüksek gelirli büyük vakıflar kurmaları Şam'ın hızla bir Osmanlı kentine dönüşmesine destek olmuştur. 930/1524 büyük yangınında tahribata uğrayan Bâbü'l-Berid ve Hârûniye çevresinde yapılan ticaret merkezlerine ilave olarak sur dışında inşa edilen Süleymaniye Çarşısı ve sur içinde yer alan Sipahiyye Çarşısı, İpek Çarşısı, Cumruk Hanı ve Muradiye Hanı gibi XVI. yüzyılın ikinci yarısında güçlü beylerbeyileri tarafından inşa edilen yapılar da şehrin ticari hayatını canlandırmıştır. Yatırımların yanı sıra yönetimde güven ve istikrarın sağlanmasına paralel olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Afrika, Mısır, Halep ve Anadolu başta olmak üzere birçok yerden gelip Şam'a yerleşenlerin sayısında önemli artış meydana gelmiştir.¹²

XVI. yüzyılın son yıllarından itibaren uzun süre devam eden savaşlar ve XVII. yüzyılın ilk yıllarında meydana gelen iç isyanlar şehri olumsuz yönde etkilemiştir. Şam'ı doğrudan etkisi altına alan gelişme ise bölgenin güvenliğini derinden sarsan Canbolatoğlu İsyanı'dır. Eylül 1606'da Şam'ı muhasara altına alan Canbolatoğlu Ali, şehrin kenar mahallelerini yağmalatmıştır. Şam kadısı aracılığı ile büyük miktarda altın teslim edilmesinin ardından şehrin muhasarası kaldırılmış, ancak Kuyucu Murad Paşa'nın Ekim 1607'de isyanı bastırmasına kadar bölge Cabolatoğlu Ali'ye tabi kalmıştır. Bu asrın Şam açısından olumsuz diğer bir özelliği de Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı ciddi sıkıntıların mülki idarede sebep olduğu büyük istikrarsızlıktır. Bunun en belirgin örneği, 1600-1652 yılları arasında Şam'a 47 vali tayin edilmesi ve bunların görev sürelerinin de 4 gün ile 6 yıl arasında değişmekle birlikte genel ortalamasının 1 yıl civarında kalmasıdır.¹³

12 Muhammed Adnan Bakhit, *The Otoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982, s. 54, 115-118.

13 Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2003, Cilt: 1, Sayı: 2, 53-55.

İstanbul'da benzer bir istikrarsızlığı sona erdirmek üzere Eylül 1657'de sadarete tayin edilen Köprülü Mehmet Paşa'nın yönetimine karşı 1658'de bir ayaklanma başlatan Halep beylerbeyi Abaza Hasan Paşa'ya Şam beylerbeyi Tayyazâde Ahmet Paşa'nın destek vermesi Şam açısından önemli gelişmelere yol açmıştır. Şubat 1659'da Abaza Hasan İsyanı bastırıldıktan sonra yerli kulu adı verilen askerlerden isyanı destekleyenler azledilmiş, diğer yerliler ise Şam Kalesi muhafızlığından çıkarılmışlardır. İstanbul'dan yeni gönderilen ve kapıkulu adı verilen yeniçeriler bu tarihten itibaren, kale dâhil bütün şehrin güvenliğinden sorumlu tutulurlarken, yerliye adı verilen askerler hac güzergâhında bulunan kalelerde görevlendirilerek şehirden uzaklaştırılmışlardır. Böylece isyan sonrasında şehrin güvenlik güçleri yeniden tanzim edilirken Şam'da yerli askerî erkânın giderek artan siyasi ve ekonomik gücü kırılmaya çalışılmıştır. Bu iki askerî kesim arasındaki gerginlik 1826'da yeniçeriliğin ilgasına kadar devam etmiş ve aralıklarla şehrin yönetimini etkileyecek boyuta ulaşmıştır.

Şam, XVIII. yüzyılda yönetimde istikrara ve buna bağlı olarak ciddi imar yatırımlarına kavuşur. Uzun süre görevde kalan beylerbeyilerin ilki olan Nasuh Paşa zamanından (1708-1714) itibaren hac emirliği vazifesi de sancak beylerinden alınıp beylerbeyine verilmiştir. Nisan-Mayıs 1724'te Beylerbeyi Osman Paşa'nın Sayda'da bulunduğu sırada Şam'ın Sâlihiye semtinde başlayan isyan diğer mahallelere de yayılmış, isyanla ilgili soruşturma sonucunda devlet otoritesini yeniden sağlamak üzere İsmail Paşa el-Azm Şam Beylerbeyiliği'ne tayin edilmiştir. Böylece Şam'da uzun süre devam edecek olan Azmzâdeler dönemi başlamıştır. İstikrarla gelen ekonomik canlanmayı siyasi güçle birleştiren Azmzâdeler, birçok medrese, köşk ve han yaptırmış olmakla birlikte 1743-1757 yılları arasında beylerbeyilik yapan Esad Paşa Şam'da bugüne ulaşan eserleriyle öne çıkmaktadır. Özellikle beylerbeyiliği döneminde Şam'ın ticari hayatının canlanmasından da istifade ederek servetini belirgin bir şekilde artıran Esad Paşa, 1750-1751'de, bugün Azm Sarayı adıyla müze olarak kullanılan köşkü ve 1752-1753 yıllarında Şam'ın en büyük hanını inşa ettirmiştir. Azm Köşkü Şam'da görev yapan Osmanlı beylerbeyileri/valileri tarafından inşa edilen ve bugüne ulaşan en ihtişamlı sivil mimari eserdir.

XVIII. yüzyılda Şam yönetiminin maruz kaldığı önemli sıkıntılardan biri, 1757 Surre alayının Bedevi saldırısına uğraması ve çok sayıda hacı adayının hayatını kaybetmesidir. İkincisi de, Ekim ve Kasım 1759'da meydana gelen şiddetli depremlerde Şam şehrinde Emevî Camii dâhil bir çok binanın tahrip olmasının yanı sıra salgın hastalıkların meydana gelmesidir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Şam'ı derinden etkileyen diğer bir olay ise Mısır valisi Bulutkapın Ali Bey'e tabi Ebüzzeheb Muhammed komutasındaki birliklerin Haziran 1771'de şehri işgal etmesidir. Osmanlı yönetiminin ve askerî birliklerinin 1768'den bu yana devam etmekte olan Osmanlı-Rus Savaşı ile meşgul olmalarından da istifade ederek şehri işgal etmeye çalışan Ebüzzeheb'e bağlı birlikler ile Şam güvenlik kuvvetleri arasında haziranın ilk haftasında meydana gelen çatışmalarda Mîdan ve Kubaybât mahallelerinde önemli tahribat olmuştur. Bu arada Osman Paşa ve direnişte önemli rol oynayan bazı ileri gelenlerin şehri terk etmesi üzerine Kapı Kulu askerlerinin savunduğu kale hariç, şehir teslim olmuştur (8 Haziran

1771). Kale muhafızı Mustafa Ağa'nın kaleyi teslim etmemekte direnmesi üzerine yapılan top atışları kalede gedik açamamakla birlikte yakında bulunan Emevî Camii'nde ciddi hasar meydana getirmesi üzerine Ebüzzeheb taarruzu durdurmuştur. Kaleyi ele geçiremeyeceğini anlayınca da 18 Haziran 1771'de Şam'dan ayrılmış ve bundan bir hafta sonra da şehir tekrar beylerbeyi Osman Paşa'nın yönetimine girmiştir.

Şam, altmış yıl sonra benzer bir tahribata daha maruz kalmıştır. 1820'lerde meydana gelen isyanlar, savaş ve reformların devlet gelirlerini azaltması ve giderlerini artırması sonucu II. Mahmut'un vergileri artırma kararı Şam'da ciddi olaylara neden olmuştur. Şam halkının yeni vergi yükünü kaldıramayacağını savunan vali Rauf Paşa azledilmiş ve Selim Mehmet Paşa yeni kararı uygulamak üzere Şam'a tayin edilmiştir. Şam halkının menfi tavrını kırmak üzere sert tedbirlere başvuran Selim Paşa'ya kaşı 16 Eylül 1831'de isyan başlamıştır. Günlerce süren isyan sırasında şehir büyük zarar görmüştür. Bâbiâli, kalede mahsur kalan Selim Paşa'yı azledip yerine Hacı Ali Paşa'yı tayin ederek Şam'a göndermiştir. Bu arada Selim Paşa kaleden çıkarılarak bir konağa yerleştirilmiştir. İsyancılar 29 Ekim'de Selim Paşa'nın bulunduğu konağa baskın düzenleyip bir süre çatışmadan sonra konağı yakarak Selim Paşa'nın ölümüne sebep olmuştur. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın bölge ile ilgili planlarını da hesaba katan Bâbiâli, Şam halkını daha fazla tedirgin etmemek amacıyla Selim Paşa'nın sert muamelelerinin isyana sebep olduğunu kabul edip, kimsenin cezalandırılmayacağını Şam halkına duyurmuştur.¹⁴

Aynı tarihlerde askerlikten kaçan Mısırlıların iade edilmemesi gerekçesiyle Mehmet Ali Paşa ordusu güneyden Akka'ya doğru ilerlemektedir. İbrahim Paşa komutasında kuzeye doğru ilerleyen Mısır ordusu, Haziran 1832'de beylerbeyi Hacı Ali Paşa'nın şehri terketmesiyle Şam'ı direnişsiz ele geçirmiştir. Sultan II. Mahmut, Mayıs 1833'te Suriye'nin Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde kalmasını kabul etmiştir. Nureddin Zengî döneminde kale civarında yaptırılan Darü'l-adl de dâhil birçok tarihî bina yıkılarak idari ve askerî hizmetler için yeni binalar yapılmıştır. Seyfeddin Tengiz tarafından yaptırılan darü'l-hadis askeri okula dönüştürülmüş ve idare merkezi sur dışında Kanavât adlı mevkiye yaptırılan yeni konağa taşınmıştır.

1834'ten itibaren Suriye ve Filistin'in farklı kesimlerinde çıkan isyanlar Mısır yönetiminin maliyetini artırmıştır. 1840 sonuna kadar İbrahim Paşa yönetiminde kalacak olan Şam, daha sıkı bir yönetim, zorunlu askerlik ve daha da önemlisi ipek gibi yaygın olan ürünlere uygulanan tekel sistemi ve daha fazla vergiye maruz kalır. Yabancı konsoloslukların açılması, misyonerlik faaliyetlerinin serbest bırakılması ve nihayet Müslüman-Hristiyan eşitliği ilkesinin uygulanması Şam Müslümanlarını ciddi anlamda rahatsız etmiştir.

1841'de tekrar Osmanlı merkezî yönetimine tabi olan Şam'da, İbrahim Paşa tarafından başlatılan Müslim-gayrimüslim eşitliği politikasının Tanzimat ve İslahat fer-

14 Mustafa Bıyıklı, "Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vdğr., Ankara, 2002, XII, 730-740.

manlarıyla teyit edilmesi Müslümanların hissettiği rahatsızlığı derinleştirir. Son zamanlarda Avrupa ile gelişen ticaretin gayrimüslimlerin ekonomik gücünü artırması da Müslümanları rahatsız eden unsurlardandır. Bu şartlarda azınlıkların korunduğunu ve güçlendirildiğini düşünen Müslümanlar tepkilerini açığa vurmaya başlar. Böyle bir ortamda Mayıs 1860'da Lübnan'da Dürzîlerle Marûnîler arasında başlayan çatışmalar temmuzda Şam'a da sıçramıştır. Bir hafta kadar devam eden çatışmalarda çoğunluğu Bâb Tûma semti Hristiyanlarından olmak üzere yüzlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Cezayir'in Fransa tarafından işgalinin ardından binlerce Cezayirli ile beraber 1855'te Şam'a yerleşen Abdulkadir el-Cezâîrî ve diğer Müslüman ileri gelenlerin çabaları çatışmaların daha fazla uzamasını ve can kaybının artmasını engellemiş görünmektedir. Fevkalade yetkilerle bölgeye gönderilen Hariciye Nazırı Fuad Paşa, başta Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin doğrudan müdahalesini önlemek amacıyla sert tedbirler almıştır. Olaylarda sorumluluğu bulunduğu gerekçesiyle vali Ahmet Paşa dâhil çok sayıda kişi Ağustos-Eylül 1860'da idam edilmiş ve Şam ileri gelenlerinden birçok kişi de sürgüne gönderilmiştir. Olaylar nedeniyle Şam'ı terketmek isteyen Hristiyanlara mani olmak üzere tezkiresiz ayrılmalarına izin verilmemiştir. Ayrıca, daha önce ayrılanların dönüşünü sağlayıcı tedbirler alınmış ve mağdur olanlara tazminat ödenmiş, esnafın işini tekrar kurması için maddi yardımda bulunulmuştur.

Şam, Osmanlı yönetimi sonuna kadar benzer bir kriz yaşamaz ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın olumsuz etkileri belirgin bir şekilde görülmüştür. Savaşın mali ve insani yükünü üstlenen Şam, savaş sonrasında da binlerce mülteciye ev sahipliği yapmıştır. Gıda arzında görülen azalma fiyatların yükselmesine, yüksek fiyatlar da erkek nüfusunu savaşa göndermiş ailelerde ciddi mağduriyete yol açmış ve bir grup kadın Mart 1878'de vilayet konağına baskın yaparak tepki göstermiştir. Vali Cevdet Paşa, şehirde devlet otoritesini güçlendirme çalışmalarına devam ederken temmuzda Emevî Camii civarında sokaklara vilayet yönetimini hedef alan Türkçe ve Arapça ilanlar asılmıştır. Benzer tepkiler yeni vali Mithat Paşa zamanında Temmuz 1880'de Şam sokaklarına asılan el ilanlarıyla dile getirilmiştir. Ağustos 1880'de Suriye valiliğine tayin edilen Hamdi Paşa'nın uyguladığı sıkı tedbirler ve ileri gelenlerle gerçekleştirilen yakın işbirliği sayesinde Şam sakin bir döneme girmiştir.¹⁵

Osmanlı yönetiminin son döneminde önemli yatırımlara kavuşan Şam, 1861'de Beyrut üzerinden ve 1863'te de Halep üzerinden telgraf hattıyla İstanbul'a bağlanmıştır. İstanbul'u Şam üzerinden Mekke ile irtibatlandıran telgraf hattı anısına 1905'de Merce Meydanı'na dikilen, çizimi saray mimarı Raymondo D'Aranco'ya ait olan ve tepesinde Yıldız Hamidiye Camii maketi bulunan sütun da Şam'daki önemli Osmanlı sembollerindedir. Şam, demiryolu yatırımlarından da ciddi pay almıştır. Şam-Müzeyrib hattı 1894'te, Şam-Beyrut hattı 1895'te, Şam-Hayfa hattı 1906'da ve bölgenin en uzun hattı olan Şam-Medine Hicaz Demiryolu 1908'de tamamlanmıştır. 1907'de 1442 sokak lambasıyla elektriğe kavuşan Şam, aynı yıl hizmete giren elektrikli tramvay, Salahiye, Merce Meydanı ve aşağı Mîdân Mahallesi arasında yolcu taşımaya başlamıştır. 1913'te ise Merce Meydanı'ndan Cîsrü'l-Ebyad ve Muhacirîn Mahallesi'ne

15 Ş. Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul, 2016, s. 273-305.

giden ikinci hat yapılmış, üçüncü hat ise Bab Tûma'ya kadar uzatılmıştır. Şam'a ilk uçak ise 1912'de inmiştir.¹⁶

1880'lerden itibaren açılan çok sayıda mektebin yanı sıra 1984'te Esed Kütüphanesi yapılmaya kadar Suriye milli kütüphanesi olarak hizmet verecek olan Zâhiriye Kütüphanesi (1879), Şam Hamidiye Gureba Hastanesi (1900), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1903) ve 1910'lu yıllarda açılan Mekteb-i Hukuk ile Şam, bölgenin en gelişmiş eğitim kurumlarına kavuşmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinde Mithat Paşa, Hamidiye, Buzûriyye, Merdam Bek, Haruniyye ve Miskiyye Çarşısı gibi bugün de Şam'ın ticari hayatında önemini koruyan birçok çarşı ya inşa edilmiş ya da yenilenmiştir. Emevî Camii çatısında başlayan ve Hamidiye Çarşısı'na kadar uzanan 1893 büyük yangınından sonra cami tamirata yapılırken başta kubbe olmak üzere Osmanlı cami mimari unsurları ilave edilmiş, yangına karşı bir tedbir olarak da çarşıların ahşap çatıları sökülüp yerine metal çatılar yapılmıştır.

Şam şehri Osmanlı yönetiminde kaldığı sürede belirgin bir büyümeye sahne olmuştur. Memlûk yönetiminin son döneminde giderek zayıflayan şehir, XVI. yüzyılda yapılan önemli yatırımlarla gelişme seyrine girmiştir. Şehrin büyüklüğü XVI. yüzyıl başında 212 hektar iken XIX. ortasında 313 hektara yükselmiştir. Benzer bir şekilde Osmanlılar şehri teslim aldıklarında şehrin surdışında kalan kısmı yaklaşık 64 hektar iken özellikle güneyde Hicaz güzergâhı üzerinde Mîdan bölgesi ile batıda vali konağı civarında Kanavât bölgesi gibi yeni semtlerin gelişmesiyle XIX. yüzyılın ortalarında 183.5 hektara, yani yaklaşık üç katına yükselmiştir.¹⁷ 1880'lerden sonra ise şehrin büyüme hızı çok daha yüksek olmuştur. Bu dönemde şehir yüzey alanı olarak yaklaşık %25 daha büyümüştür. Nüfus yönünden de benzer bir eğilim gözlemlenmektedir. Osmanlı döneminin başında 50.000-60.000 civarında olan şehir nüfusunun XVII. yüzyılın sonunda 65.000'e, XVIII. yüzyılın sonunda ise 90.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. 1850'de 120.000 olarak tahmin edilen nüfusun, yoğun göçlerle XX. yüzyılın başında 200.000'e ulaştığı ve 1918'de Osmanlılar şehri terk ettiklerinde 240.000 civarında olduğu hesaplanmaktadır.¹⁸

1840'lardan itibaren Cezayirlilerle başlayan Şam'a göçmen yerleşimi, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ve 1882 İngiltere'nin Mısır işgali sonrası yeni göç dalgalarıyla ciddi nüfus artışına maruz kalmıştır. Bu dönem aynı zamanda Şam eşrafının gücünün de giderek arttığı bir dönem olmuştur. Bunun bir yansıması olarak şehirde çok sayıda ihtişamlı sivil mimari (konak) ortaya çıkmıştır. El-Cezâirâ, El-Kuvvetli, Merdam Bey, el-Âbid ve el-Barûdî gibi çok sayıda Şam eşrafı, geleneksel Şam kültürünün özelliklerini ve modern unsurları içinde barındıran eyvanlı, avlulu, çift katlı birçoğu günümüze ulaşmış görkemli evler yaptırmışlardır. Aynı dönemde yapılan adalet sarayı, meclis binası, belediye, vilayet konağı (Sarayı Cedid), hastane, eğitim ve askerî amaçlı cesa-

16 Ross Burns, *Damascus: A History*, London, 2005, s. 257-258

17 André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, 1995, s. 28-29, 139.

18 Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation, 1808-1918*, Aarhus, 2009, s. 94-95. Benzer rakamlar için bk. Justin McCarthy, *Population History of the Middle East...*, İstanbul, 2002, s. 186.

metli binalar gibi kamuya ait yeni yapılar dikkate alındığında Şam'ın kültürel canlılığı hakkında bir fikir edinilebilir.¹⁹

Osmanlı döneminde Şam'a özel bir önem atfedilmesini sağlayan, şehrin dinî, sos-yokültürel ve ticarî hayatında çok önemli bir yeri olan ve her yıl ortalama üç ay şehrin hayatına canlılık katan unsur, şüphesiz surre alayları ve hac kervanlarıdır. İstanbul'dan gönderilen surreler XVIII. yüzyıl öncesinde deniz yoluyla Mısır'a ve oradan Haremeyn'e gönderilirken bu tarihten itibaren 1864'e kadar karayoluyla Şam üzerinden gönderilmiştir. 1864'ten itibaren ise deniz yolu tercih edilmiş ve Beşiktaş İskelesi başlangıç noktası olmuştur. Deniz yoluyla yolculuk daha kısa sürdüğünden surre alayı merasimi de şaban ayının ortasında yapılmaya başlanmış ve Beyrut üzerinden Şam'a geçilerek Ramazan Bayramı burada kutlanmıştır. Surrenin Şam'dan Haremeyn'e yolculuğu ise kara yoluyla yapılmıştır.

Anadolu'dan, Kafkaslardan, Orta Asya ve İran'ın yanı sıra Irak ve Halep'ten gelen on binlerce hacı adayının bir kısmı Ramazan ayını Şam'da geçirmekte ve dönüşte de aynı şekilde Şam'da bulunan dinî mekanlar ziyaret edildikten sonra ayrılmaktadır. Şam'da toplanan hacı adayları arasında önemli sayıda tüccar bulunması şehrin ticari hayatına ayrı bir canlılık katmıştır. Sadece şehirde değil Şam, Mekke ve Medine arasında hacıların güvenliğini sağlamak Şam beylerbeyinin en önemli görevleri arasındadır. İstanbul'dan gönderilen surre alayının Şam'a giriş, Şam'dan ayrılış ve hacdan sonra Şam'a dönüşü yılın en önemli merasimidir. Hac kervanının Şam'a en belirgin katkılarından biri de Hicaz Demiryolu'dur. Başlangıç istasyonu Şam'da bulunan demiryolunun 1900-1908 arasında devam eden inşası süresince Şam inşaat destek merkezi olmuştur. 1908-1913 arasında bir milyona yakın yolcunun Hicaz Demiryolu'nu kullandığı dikkate alınırsa bunun Şam'a önemli bir maddi katkı sağladığı tahmin edilebilir.

Şam, XIX. yüzyılın sonuna doğru II. Abdülhamid yönetimine karşı gelişen muhalefet hareketinin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Valilikte ve orduda görevli bazı memur ve subayların dışında Arap kültürünü canlandırmaya çalışan yeni tip ulema, yani Selefler olarak adlandırılan ve önde gelen isimleri arasında Tahir el-Cezâirî (ö. 1920) ve Cemaleddin Kâsımî'nin (ö. 1914) yer aldığı muhalif Araplar Şam'da etkili olmaya başlamıştır. Muhalif Araplar, Şam'da bulunan Jön Türklerle irtibat kurmakta ve grup toplantılarında diğer konuların yanı sıra meşrutî yönetime duyulan ihtiyacı tartışmaktadır. Meşrutî yönetimle Arapların ilerlemesinin sağlanacağına ve güçlü Arap kültür mirasının canlandırılacağına inanmaktadırlar. Şam eşrafından Azmzâdeler ve Geylanizâdeler de muhalefete destek vermiştir. 23 Temmuz 1908'de meşrutiyet tekrar ilan edildiğinde vilayet yönetimi birkaç günlük kararsızlığın ardından özellikle ordu ve mülkiyedeki Jön Türk taraftarlarının da baskısıyla meşrutiyet ilan edilmiştir. Şam'da bulunan siyasi sürgünler serbest bırakılmış ve şehirde yaklaşık iki ay süren kutlama toplantıları ve gösteriler yapılmıştır. Ancak Şamlıların İttihat ve Terakki yönetimine muhalefeti gecikmemiştir. 1910'lu yıllarda erken Arap milliyetçiliğinin ve Osmanlı hü-

¹⁹ Bu tür yapıların görsel malzeme ile desteklenmiş iyi bir envanteri için bk. Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation*, 1808-1918, I-II, Aarhus 2009.

kümetine muhalefetin en önemli merkezlerinden biri Şam olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında 4. Ordu komutanı ve vali olarak Şam'da bulunan Cemal Paşa'nın, ayrılıkçılık yaptıkları gerekçesiyle Ağustos 1915'de 11 ve Mayıs 1916'da 21 Arap aydınına idam etmesi Şam halkı üzerinde derin iz bırakmıştır. Osmanlılar, dört yıl süren savaş şartlarının oluşturduğu zorluklara maruz kalan Şam'dan Eylül 1918 sonunda çekilmiştir.

1918'den Günümüze Kadar

1 Ekim 1918'de Britanya ordusuna bağlı Avustralya birlikleri tarafından ele geçirilen Şam'da kısa süreli gerginlikler yaşanır. 1916'da Şerif Hüseyin isyanında yer alan ve çoğunluğu bedevilerden oluşan Arap birliğinin komutanı Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın 3 Ekim'de şehre gelmesiyle yeni bir zafer töreni yapılmış ve şehrin yabancılar değil Araplar tarafından ele geçirildiği görüntüsü verilmeye çalışılmıştır. Britanya ile Fransa arasında yapılan anlaşmalar gereği Fransa, Şam'ı ele geçirmek üzere hazırlıklar yaparken Faysal, bağımsız bir yönetim kurmak hevesiyle çalışmalar başlatmıştır. Bu çerçevede, Mayıs 1919'da seçimler yapılmış, Aralık'ta hükümet kurulmuş ve Mart 1920'de Faysal'ın krallığı altında başkenti Şam olan bağımsız Suriye Devleti ilan edilmiştir. Nisan 1920 San Remo Antlaşması'yla Fransa'nın manda yönetimine verilen Şam'da Fransa karşıtı gösteriler başlamıştır. Fransızlar, 24 Temmuz'da Suriyelileri ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra 25 Temmuz 1920'de Şam'a girerek Faysal yönetimini sona erdirmiştir.

Fransız manda yönetimi Şam'da boykotlar ve ayaklanmalar arasında ciddi sıkıntılarla başlamıştır. Pasif direniş şeklinde devam eden Fransız karşıtlığı, Nisan 1922'de binlerce kişinin katıldığı ve günlerce süren sokak gösterilerine dönüşmüştür. Başlangıçta muhtar bir bölge olarak belirlenen Şam, 1924'te Halep, Hama ve Humus ile birleştirilerek merkezi Şam olan yeni bir idari yapı oluşturulmuştur. Temmuz 1925'te Cebelidürûz'de başlayan isyan Şam'a da sıçramış; Fransızlar, şehri havadan ve karadan bombalayarak isyanı bastırmaya çalışmıştır. Şehrin en önemli çarşılarından Hamidiye, Mithat Paşa, Buzûriyye ve çevresi büyük tahribata maruz kalmıştır. Babü'l-Câbiye, Kanavât, Babü's-Sırıce, Süveyka ve Mîdan mahallelerinde yüzlerce ev tamamen yıkılmış, binlercesi ise kullanılamaz hâle getirilmiştir. Azm Köşkü ve Sinan Paşa Camii de bomba isabet eden kıymetli eserlerdendir. Ayrıca, Fransız yönetimini destekledikleri gerekçesiyle şehir eşrafından Kuvvetli, Bekrî ve Rikabî ailelerinin konakları da yıkılmıştır. Büyük isyan adı verilen olaylarda en az 6000 kişinin öldürüldüğü ve 100.000 kişinin de evsiz bırakıldığı belirtilmektedir.²⁰ İsyân ancak büyük askerî takviyelerle 1927'de bastırılabilmiştir.

Şam, Manda yönetimi boyunca Fransa'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesinde çok önemli bir merkez olmuştur. Manda yönetimine karşı tepkilerin azalmaması üzerine Fransa, Şam ileri gelenleriyle seçimler ve anayasa hazırlıklarıyla ilgili bir süreç başlatmıştır. Ancak 1929'da kurucu meclisin hazırladığı anayasa taslağının Fransa tarafından reddedilerek kendi hazırladığı anayasayı yürürlüğe koyması bağımsızlık yan-

20 Khoury, *Syria and the French Mandate*, Princeton, 1987, s. 237.

hılarını tatmin etmemiştir. 20 Ocak 1936'da bağımsızlık mücadelesi önderlerinin bürolarının basılmasına ve Fahri el-Barûdî ve Seyfeddin el-Ma'mum gibi önemli isimlerin tutuklanmasına tepki olarak Şam sokakları Fransa karşıtı gösterilere sahne olmuştur. Ertesi gün öğrencilerin de katıldığı göstericilerden birkaç kişinin öldürülmesi üzerine başlayan ayaklanmalar, genel boykot ve sokak gösterileri Şam'da bir aydan fazla etkili olmuştur. Fransa'da sosyalist lider L. Blum'un iktidara gelmesi ve Eylül 1936'da Fransa-Suriye Antlaşması taslak metninin imzalanmasıyla ilişkilerin normalleşmesi beklenirken aynı yıl Fransa-Türkiye arasında Hatay görüşmelerinin başlaması ve taslak antlaşmanın Fransa tarafından 1939'a kadar bekletilip sonra da onaylanmaması üzerine Şam'da ayaklanmalar ve sokak gösterileri tekrar başlamıştır.

1939'da II. Dünya Savaşı başladığında Şam'da Fransa'ya karşı direniş güçlenmiş ve savaş yıllarında da bağımsızlık arayışları devam etmiştir. Gittikçe kuvvetlenen bağımsızlık taleplerine karşı Fransa, Şam'daki askerî varlığını güçlendirerek hakimiyetini pekiştirmeye çalışmıştır. Bu durum Şamlıların tepkisini artırmış ve Ocak 1945'te Fransa karşıtı geniş çaplı ayaklanmalar meydana gelmiştir. 19 Mayıs'ta hükümetin Fransa'nın askerî gücünü sürekli artırdığı şartlarda bağımsızlık müzakerelerine devam etmeyeceğini açıklaması üzerine Şam'da on gün süren büyük bir ayaklanma başlamıştır. 29-30 Mayıs'ta Şam havadan ve karadan bombalanmış, parlamento binası dâhil birçok yapı hasar görmüş ve 400 civarında Şamlı hayatını kaybetmiştir. Şam'da yapılan son tahribat Fransa'nın manda yönetiminin de sonunu getirmiş ve İngiltere'nin müdahalesiyle Fransa 1946 baharında Şam'ı tamamen terk etmiştir.

Şam, 1958-1961'de Mısır ve Suriye'nin birleşmesiyle oluşan Birleşik Arap Cumhuriyeti dönemi hariç bağımsız Suriye Arap Cumhuriyeti'nin başkenti olmuştur. Kasım 1970 ihtilaliyle o zamanın savunma bakanı ve hava kuvvetleri komutanı olan Hafız Esed'in iktidarı ele geçirmesine kadar siyasi istikrarsızlıklara ve askerî ihtilallere maruz kalmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Şam, yoğun göç nedeniyle nüfusu hızlı büyüyen ve kenar semtleri plansız gelişen bir şehir olmuştur. Savaş sonrasında 300.000'e yaklaşan nüfus, 1960'ta 500.000'i, 1981'de 1.1 milyonu geçmiştir. Resmî olmayan rakamlara göre 2012'de başlayan iç savaşa kadar şehir nüfusunun 4.5 milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. 2011'de başlayan iç savaş Ocak 2012'den itibaren Şam'ın banliyosuna sızramış ve çatışmalar aralıklarla Mayıs 2018'de hükümete bağlı güçlerin şehrin tamamını kontrol altına almasına kadar devam etmiştir. İç savaş döneminde eski şehir olarak adlandırılan şehir merkezinin ciddi tahribata maruz kalmadığı görülmekle birlikte Şam nüfusunun azaldığı tahmin edilmektedir. Farklı etnik ve dinî gruplardan oluşan Şam nüfusunun büyük çoğunluğu Sünnî Araplardan oluşmakla birlikte, Şiiiler, çeşitli mezheplere mensup Hristiyanlar ve Türkler de mevcuttur. Nüfus artışına paralel olarak eski şehirdeki yoğunlaşmanın yanı sıra topoğrafya şartları gereği Şam'ın özellikle batı, kuzey ve güneyinde yeni yerleşim merkezleri ve uydu kentler kurulmuştur.

Ülkenin en büyük ve en eski yükseköğretim kurumu olan Şam Üniversitesi (Câmiatü Dımaşk) Osmanlı döneminde kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'a dayalı olarak 1923'te Suriye Üniversitesi adıyla kurulmuş ve 1958'de bugün-

kü adını almıştır. 1919'da kurulan Arap İlimler Akademisi (el-Mecma'u'l-İlmi'l-Arabi), 1922'de kurulan Fransız Arap Araştırmaları Enstitüsü (Institut Français d'Etudes Arabes) ve Millî Kütüphane görevini Zâhiriye Kütüphanesi'nden 1984'te devralan Esed Kütüphanesi (Mektebetü'l-Esed el-Vataniyye) Şam'ın önemli ilmî kuruluşlarındandır. Ulusal müze dâhil olmak üzere altı müzesi ve her yıl eylül ayında düzenlenen uluslararası fuarıyla Şam, bölgenin en önemli kültür merkezlerinde biri olma özelliğini korumaktadır. Ayrıca Şam, 2008 Arap Kültür Başkenti olarak belirlenmiştir.

Kaynakça

- Aşçı, İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, I-IV, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul, 2006.
- Ateş, İbrahim, “Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, 1978, Sayı: 12, s. 27-90.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler (1250-1517)*, İstanbul, 2015.
- Babinger, Franz, “Osmanlı Şam Valileri”, çev. Necdet Öztürk, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1997, Cilt: 8, s. 93-107.
- Bakhit, Muhammed Adnan, *The Otoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982.
- Barbir, Karl K., *Ottoman Rule in Damascus 1708–1758*, Princeton, 1980.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ el-, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul, 2013.
- Bıyıklı, Mustafa, “Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara, 2002, XII, 730-740.
- Bosworth, C.E.-V. Perthes, “al-Sham”, *Encyclopaedia of Islam*, New Edition (EI2), IX, 269–277.
- Burns, Ross, *Monuments of Syria*, London, 1992.
- _____, *Damascus: A History*, London, 2005.
- Buzpınar, Ş. Tufan, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, İstanbul, 2016.
- _____, “Şam: Osmanlıdan Günümüze”, *DİA*, XXXVIII, 315-320.
- Ceylan, İbrahim, “Yavuz Sultan Selim'in Şam'da Yaptırdığı İlk Osmanlı Vakfı ve Vakfiyesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, Sayı: 2, s. 157-169.
- Çakar, Enver, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2003, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 41–60.
- Establet, C., J-P. Pascual, *Familles et Fortunes A Damas*, Damas, 1994.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman ve R. Dankoff, İstanbul, 2005.
- İbn Asâkir, Ali b. Hasan, *Tarihu Medineti Dimaşk*, haz. Muhibüddin el-Amrî, Beyrut, 1995 ve sonrası.
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2003
- İbnü'l-Kalânîsî, Hamza b. Esed, *Tarihu Dimaşk*, haz. Süheyl Zekkâr, Dimaşk, 1983.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve*

Şam Tıp Fakültesi, Ankara, 1999.

Khoury, Philip S., *Syria and the French Mandate*, Princeton, 1987.

_____, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*, Cambridge, 1983.

McCarthy, Justin, *Population History of the Middle East and the Balkans*, İstanbul, 2002.

Muhammed Adnan Bakhit (haz.), *Safahatu min Tarihi Dimaşk*, London, 2006.

Müneccid, Selâhaddin el-, *Vülâtu Dimaşk fî Ahdi'l-Osmanî*, Dimaşk, 1949.

Nâbî, Yusuf, *Tuhfetü'l-Haremeyn*, haz. Mahmut Karataş, İstanbul, 2013.

Özel, Ahmet, "Emeviyye Camii: Sosyal Hayattaki Yeri", *DİA*, 1995, XI, 109-111.

Rafeq, Abdul-Karim, *The Province of Damascus 1723-1783*, Beirut, 1966.

Raymond, André, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, 1995.

Samıkıran, Oğuzhan, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2013.

Schilcher, L. Schatkowski, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart, 1985.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1989.

Şeşen, Ramazan, *Eyyübüler (1169-1260)*, İstanbul, 2012.

Tomar, Cengiz, "Şam: Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar", *DİA*, XXXVIII, 311-315.

Topal, Ahmet, "Klasik Türk Şiirinde Şam-ı Şerif", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2012, Cilt: 48, s. 51-70.

Uluçam, Abdüsselam, "Şam: Mimari", *DİA*, 2010, XXXVIII, 320-325.

Weber, Stefan, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation, 1808-1918*, Vol. 1-II, Aarhus, 2009.

Yâzîcî, Tâlib, "Emeviyye Camii", *DİA*, 1995, XI, 108-109.

Yıldız, Betül, *Seyahatnamelerde Şam*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Yusuf el-Hakîm, *Suriye ve'l-Ahdi'l-Osmanî*, Beyrut, 1980.

Ziadeh, Nicola A., *Urban Life in Syria under the Early Mamluks*, Beirut, 1953.

Mescid-i Aksa

KUDÜS

Yasin MERAL*

Giriş

Binlerce yıllık tarihiyle Kudüs, pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kudüs; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam açısından kutsal bir şehir kabul edilmektedir. Bu sebeple üç din mensupları da Kudüs'te hak iddia etmektedirler.¹

Arapçada *el-Kuds* veya *Beytu'l-Makdis* olarak bilinen şehrin İbranice adı *Yeruşalem* ve *Yeruşalayim* olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin İbranice isminin kökeni hakkında farklı teoriler bulunmaktadır. Bazılarına göre kelime, “Şalem tanrısının temeli/esası” anlamına gelmektedir. Şalem, Kenan mitolojisinde şafak tanrısı olarak bilinmektedir. Şalem isminin Arapçada *selâma* tekabül edecek şekilde barış ve esenlik anlamına geldiği de öne sürülmektedir. Bu durumda kelime, “barış merkezi” veya “barış yurdu” gibi anlamlara gelmektedir. Yahudi kutsal kitabında Kudüs; Şalem, Yeruşalayim, Moriya ve Yevus isimleriyle zikredilmektedir.²

Şehir, İslam kaynaklarında *İlya* veya *İliya* olarak geçmektedir. Bu ismin kökeni, Latince Aelia Capitolina ifadesine dayanmaktadır. Bilindiği üzere Kudüs, 70 yılında

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, yasinmeral1979@gmail.com

1 Bkz. Cengiz Batuk-Rabia Mert, “Çatışan Kutsalların Ortasında Şehir: Kudüs”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, s. 129-149.

2 Tekvin, 14:18; 22:2; Yeşu, 10:1; Hâkimler, 19:10-11; Mezmurlar, 76:2.

Roma imparatoru Titus tarafından yerle bir edilmiş ve Mabed de yıkılmıştır. Roma İmparatoru Hadrian, 129 yılında bölgeye geldiğinde Kudüs'ü yeniden inşa etmek üzere şehirde bir Roma kolonisi kurmuştur. Yıkılan Mabed'in bulunduğu yere de Jüpiter'in onuruna bir tapınak inşa ettirmiştir.³ Aelia, Hadrian'ın aile ismidir. Capitolina da Jüpiter için kullanılan Latince isimlendirmedir. Geç Antik Çağ boyunca şehir bu isimle anılmıştır.⁴ Emevîler döneminden itibaren şehre Aelia'dan hareketle İlyâ/İliya ismi verilmiş ve şehir, İslam kaynaklarında bu isimle meşhur olmuştur.⁵

Şehir, tepeler silsilesinin üzerinde kuruludur. Şehrin merkezinde Zeytin Dağı ve Scopus Dağı (İbr. *Har ha-Tsofim*; Ar. *Cebelü'l-Meşarîf*) adlarıyla bilinen iki tepelik bulunmaktadır. Rakımı 760 m olan ve pek çok vadinin yer aldığı şehirde sıcak Akdeniz iklimi hâkimdir. Yazları sıcak ve kuru, kışları ise genellikle yağışlı geçer.

Siyasi Tarih

Kudüs'ün tarihi M.Ö. 4. bin yıla kadar gitmektedir. Şehirle ilgili en eski yazıtlar ve arkeolojik bulgular genellikle şehre bağlanan su kanallarıyla ilgilidir. M.Ö. XVII. yüzyılda Kenanlıların, su sistemlerini koruma adına duvarlar inşa ettiklerine dair bulgular mevcuttur. Kudüs'le ilgili en eski arkeolojik bulgularda *Ursalim* ismine rastlanmaktadır. Bu ismin Kenanlılar tarafından M.Ö. 2000'li yıllarda Kudüs için kullanıldığı düşünülmektedir. M.Ö. XV. yüzyılda Kudüs ve çevresi Mısır Krallığı'nın bir derebeyliği hâline gelmiştir. M.Ö. XII. yüzyıldan sonra da şehir, Mısır'ın kontrolünden çıkmış ve bölgede otonom yönetimler hüküm sürmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Kudüs, Yebus olarak adlandırılmıştır. Şehrin sakinleri de Yebûsiler olarak bilinmektedir.

Elimizdeki bilgilere göre Kudüs'te İsrailoğullarının tarihi, M.Ö. 1000 yılı civarlarında Kral Davud'un şehri ele geçirmesiyle başlamıştır. Davud, burayı ele geçirdikten sonra şehri, İsrail Krallığı'nın başkenti olarak tesis etmiştir. Kudüs, Yahudi geleneğinde "Davud şehri (*Îr David*)" olarak da anılmaktadır.⁶ Davud'dan sonra başa geçen Süleyman, burada M.Ö. 950 yılı civarlarında bir mabet inşa etmiş ve böylece şehir dinî bir merkeze dönüşmüştür.⁷ Filistin coğrafyasına dağılmış İsrailoğullarının farklı yerlerde sunak türünde tapınma yerleri olsa da Kudüs'te yapılan bu mabet, zaman içerisinde İsrailoğullarının yöneldikleri bir kible konumunu kazanmıştır. Bugün Yahudiler tarafından Süleyman Mabedi olarak bilinen bu yapı, Yahudilerin en önemli ve en kutsal mekânıdır.⁸

3 Dio Cassius, *Roman History*, 69:12, çev. Ernest Cary, Loeb Classical Library, London, 1925, VIII, 447.

4 Shlomit Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina: Jerusalem in the Roman Period*, Brill, Leiden, 2020, s. 51.

5 Khalid El-Awaisi, "From Aelia to Al-Quds: the Names of Islamic Jerusalem in the Early Muslim Period", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2011, s. 1-41.

6 I. Tarihler, 13:1-2. Bugün bu isimlendirme, Doğu Kudüs'teki Hilve Vadisi olarak da bilinen Filistin mahallesinin bulunduğu bölge için kullanılmaktadır.

7 Mahmut Aydın, "İsrail'in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz", *Milel ve Nihal*, Cilt: 16, Sayı: 1, 2019, s. 38-42; Rabia Mert, *Kutsal bir Mekân Olarak Kudüs*, Eskiye Yayınları, Ankara, 2018, s. 100-110; Ahmet Güç-Süleyman Sayar, "Yahudilik ve İslam'da Beyt-i Makdis (Mescid-i Aksa)", *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 20-24.

8 Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Güngör, *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2014; Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşması Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2015, s. 125-148.

Süleyman'ın M.Ö. 930 civarlarında ölümünden sonra krallık ikiye bölündüğünde Kudüs, güneydeki Yehuda Devleti'nin başkenti olarak kalmaya devam etmiştir. Çok geçmeden M.Ö. 925 yılında Kudüs, Mısır firavunu I. Şeşonk tarafından işgale uğramış ve yağmalanmıştır.⁹ M.Ö. 597 yılında Babilliler tarafından kuşatılmış ve Yahudilerin kralı Yehoyakin esir alınıp Babil'e götürülmüştür. Onun yerine Babilliler tarafından tahta oturtulan Sıdkiya, Babillilere isyan edince Babil kralı Nebukadnatsar,¹⁰ M.Ö. 586 yılında şehre gelerek şehri yerle bir etmiş ve Süleyman Mabedi'ni yıkmıştır. Yahudi tarihinde, M.Ö. 950-M.Ö. 586 yılları arası I. Mabed Dönemi olarak anılmaktadır. Şehrin Babillilerin eline geçmesiyle buradaki Yahudiler de Babil'e sürgüne gönderilmiştir. Pers kralı Koreş'in Babillileri yenmesiyle birlikte M.Ö. 538 tarihinde Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine izin verilmiştir. Böylece Yahudiler, gruplar halinde Kudüs'e dönmüş ve M.Ö. 515 yılı civarında Mabed'i tekrar inşa etmişlerdir. Yahudilerin kafiler hâlinde Kudüs'e dönüşleri M.Ö. 440'lara kadar devam etmiştir.

Kudüs'teki Mabed'in yeniden inşa edilmesiyle Yahudi tarihinde II. Mabed Dönemi başlamıştır. Bu süreçte Kudüs'ü de içine alan Yehuda bölgesi, Perslere bağlı bir satraplık olarak yönetilmiştir. Bu bölge, Perslerin batıdaki sınırı olduğu için Perslerle Mısırlılar arasında bir tampon bölge işlevi görmüştür. Kendilerine sadık yöneticilerle süreci yöneten Persler, Yahudileri kendi iç işlerinde ve ibadetlerinde serbest bırakmışlardır. Mabed'in inşa edilmesiyle Kudüs, yeniden dinî merkez olmuştur. Sürgünden dönen heyette yer alan Ezra, Mabed'deki ibadet ve uygulamaları yeniden düzenlemiş ve Tevrat'ın tedvinini gerçekleştirmiştir.¹¹ Bu süreçte öne çıkan bir diğer isim de Perslerin Yehuda satraplığı için vali olarak atadıkları Nehemya'dır. Nehemya, Kudüs'teki mimari faaliyetleri ile öne çıkmıştır.¹²

Kudüs, M.Ö. 332 yılında Büyük İskender tarafından ele geçirilmiştir. Bu tarihten itibaren Kudüs ve çevresinde yaşayan Yahudiler arasında Yunan etkisi ortaya çıkmıştır. İskender, ele geçirdiği bölgelerde mimari, kültürel, sanatsal yapı ve faaliyetlerle bölgenin Yunan kültürüne adapte olmasına gayret göstermiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra Kudüs, M.Ö. 200 yılına kadar Ptolemilerin egemenliğinde kalmıştır. M.Ö. 200 yılında bölge Selevkosların kontrolüne geçmiştir. Gerek Ptolemiler gerekse Selevkoslar zamanında Kudüs'te Yunan etkisi iyice artmıştır.

Selevkos kralı IV. Antiyohus Epifanes, Yahudilerden kendisine sadık isimleri Yahudilerin temsilcisi seçmiştir. Mısır'da bir seferdeyken kralın öldüğü haberi gelince Kudüs'te bir grup Yahudi ayaklanmış ve şehrin kontrolünü ele geçirmeye çalışmıştır. Fakat daha sonra IV. Antiyohus Epifanes'in ölmediği anlaşılmıştır. Antiyohus, Kudüs'e dönünce ayaklanan Yahudileri cezalandırmış ve Yahudilerin dinî ve kültürel yaşamlarına ciddi kısıtlamalar getirmiştir. Bu süreçte Yahudiliğin sembollerinden olan sünneti ve Şabat uygulamalarını yasaklamıştır. Antiyohus, Yahudilere yönelik baskı ve şiddet

9 II. Tarihler, 12:1-12. Kutsal Kitap'ın Türkçe çevirisinde söz konusu firavunun ismi Şişak şeklinde yazılmaktadır.

10 Bu isim, İslam kaynaklarında Arapça formuyla Bühtınasr şeklinde geçmektedir. İsim belirtilmeksizin İsrâ suresi 5. ayette de Nebukadnatsar'dan bahsedilmektedir.

11 Ali Osman Kurt, *Yahudiliğin Mimari Ezra*, Eskiye Yayınları, Ankara, 2019, s. 201-270.

12 Nehemya, 3-7. bölümler.

deti de artırmış, Yahudiliğe ait kutsalları da hedef almıştır. Bu çerçevede Kudüs'teki Mabed'de sunuların Zeus adına yapılmasını emretmiştir.¹³ Gerek din gerekse güvenlik noktasında güvencelerini yitiren Yahudiler, Haşmonayim ailesinin önderliğinde M.Ö. 167 yılında isyan başlatmışlardır. Bu isyan, Yahudi tarihinde Makkabi İsyanı olarak da bilinmektedir. Daha çok vur-kaç yöntemiyle ilerleyen Yahudiler, üç yıllık bir sürenin sonunda M.Ö. 164 yılında Kudüs'teki Selevkos hâkimiyetini sonlandırmışlardır. Böylece Kudüs'teki Mabed, Selevkoslar tarafından konulan putperest unsurlardan temizlenmiştir. Selevkoslar, M.Ö. 129 yılında yıkılmıştır. Bu durum Haşmonayim hanedanının konumunu güçlendirmiş ve böylece Filistin topraklarının birçoğunu ele geçirmişlerdir.

Haşmonayim hanedanı, bir asır boyunca Kudüs'ü yönetmiştir. Roma imparatoru Pompei, M.Ö. 63 yılında bölgeye gelerek Haşmonayim yönetimine son vermiştir. Romalılarla işbirliği yapan Haşmonayim ailesinden bazı isimler, M.Ö. 37 yılına kadar Romalılar adına Kudüs ve çevresini yönetmeye devam etmişlerdir. M.Ö. 37 yılında Kudüs ve çevresinin yönetimine Romalıların emrinde çalışan Edom kökenli bir Yahudi olan Herod getirilmiştir. Herod, kendisine tehdit oluşturan önde gelen Yahudi ailelerden birçok kişiyi idam ettirmiştir. Ayrıca o, Kudüs ve çevresinde pek çok mimari çalışmalar yaptırmıştır.¹⁴ Herod, M.Ö. 4 yılında ölünce Filistin toprakları Herod'un oğulları arasında paylaşmıştır.

Miladi birinci yüzyılın ilk yarısında Kudüs ve çevresindeki Yahudilerin Romalılarla olan ilişkileri tekdüze değildir. Bölge, Romalıların kontrolünde ve onların onayıyla başa geçen Yahudi kökenli isimler tarafından yönetilmiştir. Bazen dinlerini özgürce yaşarken bazen de dinî yaşamları kısıtlanmıştır. Hz. İsa'nın tebliğ faaliyetleri de Romalıların kontrolü altında ve Yahudi din bilginleriyle kavga içerisinde geçmiştir. Romalılar baskıları artınca Yahudiler de Kanaim adını verdikleri millî ve dinî hassasiyeti olan Yahudilerden bir direniş örgütü kurarak vur-kaç taktiğiyle bir nevi gerilla savaşı başlatıp Romalılara ve Romalılarla iş birliği yapan Yahudilerin ileri gelenlerine karşı bir saldırı başlatmışlardır. 66-70 yılları arasında Romalılarla Yahudiler arasında çatışmalar şiddetlenmiştir. Bu çatışmalar Kudüs ve çevre bölgelerde iyice artınca Romalıların komutanı Titus,¹⁵ 70 yılında Kudüs'ü ele geçirmiş, birçok Yahudi'yi öldürmüş, Yahudilerin ibadet merkezi olan Mabed'i yerle bir etmiş ve pek çok Yahudi'yi de sürgüne göndermiştir.¹⁶ Babil sürgünü sonrasında M.Ö. 515 yılı civarlarında yapılan Mabed, böylece 70 yılında yıkılmıştır. Yahudi tarihinde M.Ö. 515-M.S. 70 yılları arasında II. Mabed Dönemi denilmektedir. Bu vakitten sonra Yahudiler bir daha Kudüs'teki mabetlerini yapamamışlardır. Yahudi dinî düşüncesine göre III. Mabed, bekledikleri Mesih geldiğinde Mesih tarafından yapılacaktır.¹⁷ Radikal Yahudiler bugün III. Mabed Hareketi adlı örgütleriyle Mabed'in yeniden yapılacağı günler için hazırlık yapmaktadırlar.¹⁸

13 II. Makabiler, 4-6. bölümler.

14 Güç-Sayar, s. 25-26.

15 Titus, M.S. 79-81 yılları arasında Roma imparatorluğu yapmıştır.

16 İsrâ suresi 7. ayette bu olaya işaret edilmektedir.

17 Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019, s. 266-269.

18 Detaylı bilgi için bkz. Hatice Kübra Baktemur, *Modern Dönem Yahudilik'te Üçüncü Tapınak Hareketi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2020; Hatice Kübra Baktemur, "Modern Dönem Yahudilikte Süleyman Mabedi'ni Yeniden İnşa Girişimi: III. Mabet Hareketi'nin Doğuşu", *Oksident*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2020, s. 221-257.

Bizans imparatoru Kostantin ve Helena zamanında Kudüs'te birçok kilise inşa edilmiş, Hristiyan hacılar için misafirhaneler yaptırılmıştır. Böylece, şehre Hristiyan kimliği kazandırılmıştır.¹⁹ Günümüzde inanç turizmi olarak nitelenen faaliyet, dördüncü yüzyılın ilk yarısında Kudüs için denenmiştir. Bilindiği üzere İncillerde İsa, Mabel'in yıkılacağını haber vermiştir. Hristiyanlar, İsa'ya yapılan saygısızlıktan ötürü yıkıldığını düşündükleri için Mabel'i yeniden yapmaya girişmemişlerdir. Bu sebeple Mabel Tepesi'nde Bizans döneminde herhangi bir yapı inşa edilmemiş ve Müslümanların fethine kadar Mabel'in bulunduğu yer harabe olarak kalmıştır. Kudüs, 614 yılında Sâsânîler tarafından ele geçirilmiştir. Böylece Hristiyanlığa ait bütün kutsal beldeler ve kutsal objeler Perslerin eline geçmiştir.²⁰ Kudüs'ün Perslerin eline geçmesi Hristiyan dünyasında çok büyük bir travmaya sebep olmuştur. 627 yılında Bizans imparatoru Heraklius (610-641), Perslere karşı mutlak bir zafer kazanmış ve 628 yılında Kudüs, tekrar Bizans'ın kontrolüne girmiştir. Hristiyanların kutsallarını kurtarması sebebiyle Heraklius, kutsal haçı Perslerin elinden kurtararak Kudüs'e getirmiştir.²¹ Heraklius, kroniklerde Gog ve Magog'u Kafkas dağlarına hapsedtiğine inanılan Büyük İskender'le özdeşleştirilmektedir. Pagan Persleri kutsal beldelerden çıkararak Heraklius da kutsalın koruyucusu olarak resmedilmektedir.²²

Kur'an-ı Kerim'de Rum suresinin ilk ayetlerinde Bizanslıların Perslere yenilmesi ve sonradan onları yeneceğine dair bilgiler, yukarıda zikrettiğimiz Bizans-Pers savaşlarının temsil ettiği semboller çerçevesinde okunmalıdır. Kudüs'ün hâkimiyetinin Perslerin eline geçmesi sadece Hristiyanları değil Müslümanları da üzmüştür. Heraklius'un Kudüs'ü tekrar ele alması ise Müslümanlar tarafından mutlulukla karşılanmıştır. Rivayetlerde Hz. Muhammed'in Heraklius'a İslam'a davet mektubu gönderdiği bilinmektedir. Elimizdeki kayıtlara göre bu mektup, İstanbul'a değil Heraklius'un Kudüs'te bulunduğu sırada Kudüs'e gönderilmiştir.²³ Hz. Muhammed'in, bu mektubu Heraklius'un zaferi sonrasında Kudüs'teki kutlamalar sırasında gönderdiği anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed, elçisi aracılığıyla zaferinden ötürü Heraklius'a şifahi tebrik mesajı iletmış olabilir. Diğer taraftan Heraklius'un ihtidasını talep etmiş olması da olumlu havadan istifade etmesi adına zamanlama açısından özenle seçilmiş gibidir.

19 Yoram Tsafrir, "Byzantine Jerusalem: The Configuration of a Christian City", *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, ed. Lee I. Levine, The Continuum Publishing, New York, 1999, s. 133-150; Zeev Rubin, "The Cult of the Holy Places and Christian Politics in Byzantine Jerusalem", *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, ed. Lee I. Levine, The Continuum Publishing, New York, 1999, s. 151-162.

20 Guy G. Stroumsa, "False Prophet, False Messiah, and the Religious Scene in Seventh-Century Jerusalem", *Redemption and Resistance The Messianic Hopes of Jews and Christians in Antiquity*, ed. Markus Bockmuehl & James Carleton Paget, T&T Clark, New York, 2007, s. 285-296.

21 Konuyla ilgili bkz. Muhiittin Çeken, "VII. Yüzyılda Bizans-Sâsânî Hâkimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: Kudüs", *Yeni Fikir Uluslararası Hakemli Akademik Fikir Araştırma Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 21, 2019, s. 54-71.

22 Gerrit J. Reinink, "Heraclius, the New Alexander: Apocalyptic Prophecies during the Reign of Heraclius", *The Reign of Heraclius: Crisis and Confrontation*, ed. Gerrit J. Reinink & Bernard H. Stolte, Peeters, Leuven, 2002, s. 81-86; Martha Himmelfarb, *The Apocalypse: A Brief History*, Wiley-Blackwell Publishing, Chichester, 2010, s. 119; Yuri Stoyanov, "Apocalypticizing Warfare: From Political Theology to Imperial Eschatology in Seventh to Early Eighth Century Byzantium", *The Armenian Apocalyptic Tradition*, Brill, Leiden, 2014, s. 386-394; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermet, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 178-179.

23 Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 123-147.

Kudüs, 638'de Hz. Ömer tarafından fethedilmiş ve şehir Beytü'l-Makdis ve sonraları el-Kuds olarak adlandırılmıştır. Hz. Ömer'in fethinden 1099 yılına kadar şehir, kesintisiz olarak Emevîler, Abbâsîler, Tolunoğulları, İhşidiler ve Fâtımîler gibi farklı Müslüman devletlerin egemenliğinde olmuştur.²⁴ 1099-1187 yılları arasında ise Haçlıların hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu süreçte Haçlılar Kudüs'ü tekrar bir Hristiyan şehri hâline dönüştürmüştür. Selahaddin-i Eyyûbî, 1187'de Kudüs'teki Hristiyan güçleri mağlup ederek şehirdeki Hristiyan hâkimiyetine son vermiştir. Bir müddet Eyyûbîlerin elinde kalan şehir, yaklaşık 1260 yılından sonra Memluklerin eline geçmiştir. 1516 yılında Kudüs, Osmanlı idaresine geçmiş ve 1917 yılına kadar Osmanlıların elinde kalmıştır.

1917-1948 yılları arasında Kudüs'te İngiliz hâkimiyeti mevcuttur. Bu süreçte şehirde gerek demografik gerekse kültürel değişimler yaşanmıştır. 1948 yılında İsrail Devleti kurulduğunda Birleşmiş Milletler Paylaşım Planı'na göre İsrail Batı Kudüs'ü, Ürdün ise eski şehri yani Doğu Kudüs'ü almıştır. Böylece Kudüs batı ve doğu olmak üzere iki farklı bölgeye ayrılmıştır. 1950'de İsrail, Batı Kudüs'ü başkent ilan ederek parlamento ve hükümet kurumlarını Batı Kudüs'e taşımıştır. 1967'deki Arap-İsrail Savaşı'nda şehrin tamamını ele geçiren İsrail, şehirdeki Yahudi öğelerini daha da görürünür hâle getirmek için yoğun çaba sarf etmiştir. İsrail Devleti, 1980'de doğusu ve batısıyla birleşik Kudüs'ü İsrail'in başkenti ilan etmiştir. Bugün itibarıyla dünyanın birçok devleti Kudüs'ün İsrail'in başkenti olmasını kabul etmemekte ve bu sebeple de elçiliğini Tel Aviv'de bulundurmaktadır. ABD ise 2017 yılında Kudüs'ün İsrail'in başkenti olduğunu ilan etmiş ve 2018 yılında elçiliğini Kudüs'e taşımıştır. Günümüzde Kudüs'ün statüsü, dünya çapında bir kriz olmaya devam etmektedir.²⁵

Demografik ve Dinî Yapı

Kudüs'ün demografik yapısıyla ilgili elimizdeki bilgiler sınırlı düzeydedir. Osmanlı döneminde vergi defterlerinden 1800'lü yılların ortasına kadar Müslümanların Kudüs'teki en kalabalık nüfusu teşkil ettiği görülmektedir. 1800'lü yılların ortasından asrın sonuna kadar seyyahların eserlerinde ve diğer tarihî kayıtlarda Müslümanların ya da Yahudilerin çoğunluğu teşkil ettikleri noktada farklı bilgiler mevcuttur. Fakat 1880'lerden itibaren Yahudilerin nüfusunun bariz bir artış sergilediği görülmektedir.

Kudüs'te nüfusun Yahudilerin lehine değişmesi *aliya* adı verilen göçler sebebiyle olmuştur. XIX. yüzyılda Siyonist düşünce, bir Yahudi devleti fikrini hayata geçirme planı çerçevesinde Filistin topraklarına Yahudi göçünü teşvik ve organize etmiştir. Bu göç hareketleri *aliya* olarak isimlendirilmektedir. Bu doğrultuda ilk *aliya*, 1882-1903 arasında yaşanmıştır. Bu sürede yaklaşık 35 bin Yahudi, Filistin topraklarına göç etmiştir. Göçmenler, içinde Kudüs'ün de bulunduğu farklı şehirlere dağıtılmışlardır. Bunlar arasında özellikle 1882'de Yemen Yahudilerinin Kudüs'e yerleştirildiği bilinmektedir. İkinci *aliya* ise 1904-1914 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu süreçte yak-

24 Ergin Ayan, "Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *OAD: Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2019, s. 1-12.

25 Filistin sorununun gelişim süreciyle ilgili detaylı bilgiler için bkz. Avi Shlaim, *Filistin'i Bölüşmek*, Küre Yayınları, İstanbul, 2017; Ilan Pappé, *Modern Filistin Tarihi*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007.

laşık 40 bin Yahudi, Filistin topraklarına göç etmiştir. Büyük göç dalgaları Kudüs'ün nüfus yapısını değiştirmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, Yahudi göçünü ve Yahudilere toprak satışını engellemek için birçok tedbir almasına rağmen mahalli ve uluslararası dengelerden ötürü buna engel olamamıştır. Üçüncü *aliya*, 1919-1923 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde de 40 bin Yahudi, Filistin topraklarına yerleştirilmiştir. Dördüncü *aliya*, 1924-1929 yılları arasında yaşanmıştır. Bu süreçte de 82 bin Yahudi, Filistin topraklarına göç etmiştir. Beşinci *aliya*, 1929-1939 arasında gerçekleşmiştir. Özellikle Almanya'daki Nazi dalgasının artmasıyla yaklaşık 250 bin Yahudi, Filistin topraklarına yerleşmiştir. Nazilerin iktidara gelmesinden sonra Filistin'i elinde bulunduran İngiliz yönetimi göçlere kısıtlama kararı almıştır, fakat bu vakitten sonra da illegal olarak özellikle de deniz yolu kullanılarak göçler devam etmiştir ki bu türden göç faaliyetleri de *aliya bet* olarak bilinmektedir.²⁶

2016 verilerine göre şehrin nüfusu 882.700 olup 536.600 Yahudi, 319.800 Müslüman, 15.800 Hristiyan'dan oluşmaktadır. Geri kalan 10.300 kişi de farklı aidiyetlere sahiptir. Şehrin tarihî kısmı (İbr. *ha-İr ha-Atika*, Ar. *el-beldetü 'l-Kadîme*) olan surların içerisinde ise dört farklı etnik-dinî mahalle bulunmaktadır. Bunlar; Müslüman, Yahudi, Ermeni ve Hristiyan mahalleleridir. Ermeniler de Hristiyan olmakla birlikte Hristiyan mahallesinden farklı olarak kendilerine has müstakil mahalleleri bulunmaktadır. 2006 yılı itibarıyla eski şehirde yaklaşık 28.000 Müslüman, 6000 Hristiyan, 3000 civarında da Yahudi yaşamaktadır.

Kudüs; Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar açısından kutsal bir şehirdir. Her ne kadar günümüzde çok popüler olsa da *arz-ı mev'ud* (vadedilmiş toprak) ifadesi, klasik Yahudi dinî metinlerinde yer almamaktadır. Örneğin, Yahudi kutsal kitabı Tanah'ta "vadedilmiş toprak" ifadesine rastlanmamaktadır. Benzer şekilde "kutsal toprak (*erets kdoşa*)" ifadesi de Tanah'ta yer almamaktadır. Tanah'ta Tanrı, Kudüs için "kendim için seçtiğim şehir" ifadesine yer vermektedir.²⁷ Vadedilmiş toprak ifadesi modern İbranicede *erets muvtehet*, İngilizce kaynaklarda da *promised land* şeklinde kullanılmaktadır. Bu ifade, kalıp olarak yer almasa da Tevrat'ta bu inanışa kaynaklık teşkil edecek anlatımlar bulunmaktadır. Yahudilerin, kendilerinin atası olarak gördükleri İbrahim, Harran'da yaşarken Tanrı ona Kenan ülkesine (Filistin toprakları) gitmesini emretmiştir. Tanrı, bu emir sırasında Kenan ülkesini İbrahim'in soyuna vereceğini vadedmiştir. Vadedilmiş toprak düşüncesinin kökenini, Tanrı'nın İbrahim'e verdiği bu vaat oluşturmaktadır. Yine Tevrat'ta Mısır Irmağı'ndan²⁸ Fırat'a kadar olan bütün toprakların İbrahim soyuna verileceği vadedilmiştir.²⁹

Yahudiler açısından, genelde Filistin topraklarının özelde de Kudüs'ün kutsallığı kurban ibadeti başta olmak üzere birçok dinî uygulamada kendini göstermektedir. Ni-

26 Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., İstanbul, 2003, s. 96-107; Berna Süer-Ayşe Ömür Atmaca, *Arap-İsrail Uyuşmazlığı*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 24-25.

27 I. Krallar, 11:36.

28 Geleneksel olarak Nil nehri ile ilişkilendirilmektedir. Ayrıca Sina Yarımadası'nda Ariş şehrinden Akdeniz'e dökülen nehir için de kullanılmaktadır.

29 Tekvin, 12:1-5; 15:18-21; 17:8.

tekim Yahudilikte bazı ritüeller sadece Filistin’de ve Kudüs’te uygulanabilmektedir. Örneğin; Mısır’dan çıkışın anısına kutlanan Pesah, Tevrat’ın verilisinin anısına kutlanan Şavuot ve Mısır çıkışı çölde geçirilen kırk yıllık sürenin anısına kutlanan Sukot bayramları Yahudilikteki hac bayramlarıdır. Yetişkin her Yahudi erkeğin bu bayramları Kudüs’te kutlaması gerekmektedir.³⁰ Kudüs, bu yönü itibarıyla Yahudi dinî hukukunun ve ibadetlerinin bütün yönleriyle tatbik edilebileceği tek mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Kudüs’le ilgili söylenmesi gereken bir diğer husus da Yahudi geleneğindeki “Semavi Kudüs” inancıdır. Bu düşünceye göre fiziki olarak yeryüzünde bulunan Kudüs’ün ve Mabel’in bir de semada manevî bir mukabili bulunmaktadır.³¹

Yahudiler ve Müslümanlarda olduğu gibi Hristiyanlar için de Kudüs, kutsal bir şehirdir. Bunun en temel sebebi, İsa’nın burada yaşaması, burada çarmıha gerilmesi ve burada gömülmesidir. İncillerde anlatılanlara göre İsa, Mabel Tepesi’ndeki tapınağa gider, dualar okur, Yahudi otoriteleriyle tartışır ve onları dinin özüne dönmeleri noktasında uyarırdı.³² İncillere göre İsa, Yahudilerin Tanrı’nın gazabını çekecek şekilde yaşadıklarını söyleyerek Mabel’in yıkılacağını da haber vermektedir. İncillerde İsa’nın “Ey Kudüs, peygamberleri öldüren ve kendisine gönderilenleri taşıyan Kudüs”³³ ifadelerine yer verilmektedir. Bugün Hristiyanlar, Kudüs’te İsa’nın hatırasına birçok yeri kutsal kabul etmekte ve Hristiyan hacılar her yıl yoğun bir şekilde Kudüs’e ziyarette gitmektedir.

İslam kaynaklarına baktığımızda Kur’an’da Kudüs ve çevresi için “etrafi bereketli kılınmış” (*bârekna havlehu*) topraklar ifadesi kullanılmaktadır.³⁴ *Arz-ı mev’ud* ifadesi, Kur’an’da veya hadislerde geçmemektedir. Kur’an’da yer alan “*el-arde’l-mukadde-setelleti keteballahu lekum* (Allah’ın sizin için yazdığı kutsal toprak)”³⁵ ifadesindeki *arz-ı mukaddes* tabiri *arz-ı mev’ud* ifadesini çağrıştırmaktadır. Ayetteki kutsal toprak ifadesi Hz. Musa’nın tanımlamasıdır. Her halükârda Kur’an’da da vadedilmiş toprak ifadesi kullanılmamakta fakat Kudüs’ün kutsallığına vurgu yapılmaktadır.

Kudüs’le ilgili bir diğer kayıt da İsrâ suresinde bulunmaktadır. Surenin ilk ayeti bildirildiği üzere Hz. Muhammed’in Mekke’den Kudüs’e *İsrâ* adı verilen gece yolculuğunu anlatmaktadır. Hadisler başta olmak üzere İslam kaynaklarında Hz. Muhammed’in Mescid-i Aksa’dan göğe yolculuk yaptığı nakledilmektedir ki buna da *Miraç* denilmektedir. Böylece İsrâ ve Miraç hadiselerinin merkezinde Mescid-i Aksa yer almaktadır. Her ne kadar buradaki Mescid-i Aksa’nın Kudüs’teki Mescid-i Aksa mı yoksa Mekke yakınlarında aynı isimle mevcut olduğu söylenen Mescid-i Aksa mı olduğu konusunda tartışma varsa da surenin devam eden ayetleri buradaki Mescid-i Aksa ifadesiyle Kudüs’teki mabedin kastedildiğini göstermektedir. Zira İsrâ suresinin ilk sayfası, Ku-

30 Mert, s. 187-199.

31 Babil Talmudu, Taanit, 5b; Meral, s. 266-269; İsmail Taşpınar, “Yahudilikte Kudüs”, *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 52-54.

32 Matta, 21:1-23:37.

33 Matta, 23:37; Luka, 13:34.

34 7/Araf:137; 17/İsrâ:1; 21/Enbiya:71.

35 5/Maide:21.

düs'teki Mescid-i Aksa'nın önce Nebukadnatsar tarafından, daha sonra da Titus tarafından ikinci ve son kez yıkılışını anlatmaktadır. Bu yıkımlar anlatılırken de ilk ayette kullanılan "mescid" kelimesi kullanılmaktadır. Bir diğer ifadeyle ayetlerin akışından Mescid-i Aksa ifadesiyle o zamanlar itibarıyla harabe hâlde olan Kudüs'teki Mabet'in bulunduğu tepenin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Mescid-i Aksa, Kâbe ve Mescid-i Nebevî'den sonra İslam'ın üçüncü kutsal mabedidir. Bir hadiste "Ziyaret amacıyla sadece üç mescid için seyahate çıkılır, bunlar Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksa'dır"³⁶ ifadelerine yer verilmektedir. Müslümanlar açısından Kudüs'ün bir diğer önemi de kible olarak kullanılmasıdır. İslam kaynaklarına göre, Müslümanlar Medine'ye hicret ettiklerinde kible olarak Kudüs'e dönerek namaz kılmışlardır. Daha sonra ise kible Kâbe olarak değiştirilmiştir. Kaynaklarda Müslümanların hicretten önce Kudüs'e yönelerek namaz kılmaya başladıkları, bunun hicretten sonra da bir müddet devam ettiği kaydedilmektedir. Rivayetlerde Müslümanların on altı ay kadar Kudüs'e dönerek ibadet ettikleri görülmektedir. Bu durum özellikle Medine'de bulunan Yahudiler tarafından bir polemik unsuru olarak kullanılmaya başlanınca ibadet sırasında Kâbe'ye dönülmesi emri gelmiştir.³⁷ Kudüs'ün İslam kaynaklarında öne çıktığı bir diğer husus da ahir zaman anlatımlarıdır.³⁸

Ekonomik Durum

Kudüs, coğrafi özellikleri itibarıyla tarıma elverişli bir şehir değildir. İlçede endüstri noktasında da ciddi bir hareketliliğin olduğu söylenemez. Muhtemelen bunda Kudüs'ün tarihî dokusunu bozmama hassasiyeti de etkilidir. Kudüs; Mescid-i Aksa, Ağlama Duvarı ve Kıyame Kilisesi gibi üç dine ait kutsalların bulunduğu, dinî yönü öne çıkan bir şehirdir. Fabrikaların olmadığı ve ciddi bir endüstrinin bulunmadığı bu şehirde turizm anlamında da öne çıkan husus inanç turizmidir. Üç din açısından da kutsal kabul edilen bu şehirde bu üç dine ait mekânların bulunması inanç turizmini canlı tutmaktadır. Yazın turizm sezonu başta olmak üzere yılın bütün aylarında Kudüs'e turist akını devam etmektedir.

Yahudilerden gerek Amerika gerekse Avrupa'dan gelen turistlerin en önemli uğrak yeri Ağlama Duvarı'dır. Hâlihazırda Yahudiliğin en kutsal mekânı burasıdır. Arkeolojik veriler aksini söylese de Yahudiler, bu duvarın Süleyman Mabeti'nden kalan orijinal yapı olduğuna inanmaktadır. Davud'a atfedilen kabir, Yahudi geleneğinde mübarek kabul edilen zatlara kabirleri, Zeytin Dağı'ndaki mezarlık gibi yerler Yahudiler için öne çıkan ziyaret yerlerindedir. Hristiyanlar ise Mescid-i Aksa'ya yakın bir yerde bulunan Kıyame Kilisesi başta olmak pek çok yeri ziyaret etmektedirler. Hristiyan inancına göre İsa, bugün Kıyame Kilisesi'nin bulunduğu yerde çarmıha gerilmiştir. Zeytin Dağı, Hristiyanlarla birlikte Yahudiler ve Müslümanlar tarafından da kutsal kabul edilen bir yerdir. Konum olarak Kudüs şehrinin doğusunda yer almaktadır. Yahudi inancına göre

36 Buhârî, Fadlu's-Salat fi Mescid-i Mekke ve'l-Medine, 1, 6; Müslim, Hac, 415; Ebu David, Menasik, 94.

37 2/Bakara, 144.

38 Mert, s. 234-242.

dünyanın sonunda Mesih, Zeytin Dağı'na inecek ve Yahudileri kurtaracaktır. İslamî gelenekte ise Sırat Köprüsü'nün, Mabed Tepesi ile Zeytin Dağı arasında kurulacağına dair anlatılar bulunmaktadır.

Müslümanların en temel ziyaret mekânı Harem-i Şerif olarak da bilinen Mabed Tepesi'dir. Burada Mescid-i Aksa ve Kubbetu's-Sahra bulunmaktadır. Bu mekânın dışında da İsrail ve Filistin'in farklı bölgelerinde Müslümanlara ait kutsal kabul edilen mekânlar bulunmaktadır. İslam dünyasından Mescid-i Aksa'yı en çok ziyaret eden ülke, Türkiye'dir. Bunun temel sebebi, İsrail'in diplomatik ilişkilerinin olduğu Müslüman ülkelerin çok sınırlı oluşudur. Her ne kadar Ürdün ve Mısır ile diplomatik ilişkiler olsa da Ürdün ve Mısır'dan Kudüs'e ziyaretler yok denecek kadar azdır.

Avrupa ülkeleri ve ABD vatandaşı olan Müslümanların da sınırlı da olsa Kudüs'ü ziyaret ettikleri görülmektedir. Fakat her halükârda turist adaylarının Arap olmaları ve havaalanındaki güvenlik sorguları bu kıtalardan da turist akışını engellemektedir. Burada sorun teşkil eden hususun, İsrail'in Araplarla olan siyasi kavgaları olduğu görülmektedir. Bir diğer ifadeyle diplomatik ilişkileri olsa da Ürdün ve Mısır gibi bir Arap ülkesi vatandaşının tamamıyla İsrail'in kontrolünde olan Kudüs'ü ziyaret etmesi kolay bir durum değildir. Bütün bu fiilî durumlar sebebiyle Kudüs'ü ve özelde Mescid-i Aksa'yı düzenli olarak ziyaret eden ve çok görünür bir şekilde varlığını hissettiren Müslüman ziyaretçiler Türklerdir. Hem çok eski diplomatik ilişkilerinin mevcudiyeti hem de Arap-İsrail çatışmasındaki gibi karşılıklı bir kavganın olmaması Türklerin herhangi bir endişe duymadan Kudüs'ü ziyaret etmelerine imkân tanımaktadır. Bu ziyaretlerin Kudüs'te yaşayan Filistinli Müslümanlar tarafından hem manevî hem de ticari anlamda çok değerli olduğu açıktır. Özellikle Mescid-i Aksa'da Türk turistlerin sıkça görülmeleri namaza gelen Filistinli Müslümanlar açısından kendilerini yalnız hissetmemeleri adına sevinçle karşılanmaktadır.

İlmî ve Kültürel Hayat

Kudüs'ü İsrail'in diğer şehirlerinden ayıran husus, Kudüs'ün kutsal bir şehir olduğu kadar ilmî kimliği ve kurumlarıyla öne çıkmasıdır. İsraililer arasında şu söz meşhurdur: Kudüs'te ilim talim edilir, Hayfa'da işe gidilir, Tel Aviv'de eğlenilir (*be-Yeruşalayim lomdim; be-Hayfa ovdim; be-Tel Aviv nehenim*). Bu sözden de anlaşılacağı üzere Kudüs, eğitim kurumlarıyla ön plana çıkmış bir şehirdir.

Kudüs'te, temeli 1918 yılında atılan ve 1925'te eğitim hayatına atılan İbrani Üniversitesi, hâlihazırda şehirdeki en etkin eğitim kurumudur. Siyonist düşüncenin hedefleri arasında Kudüs'te bir Yahudi üniversitesi kurmak vardır. İsrail Devleti'nin kurulmasından 30 yıl önce ortaya çıkan bu üniversite, aslında teorik olarak da devletin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Albert Einstein, Martin Buber, Chaim Weizmann ve Sigmund Freud üniversitenin ilk yönetim kurulu üyelerindedir. Chaim Weizmann daha sonra devlet kurulduğunda İsrail'in ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Bugün İsrail'deki üniversitelerin en iyisi olarak bilinen İbrani Üniversitesi, Scopus Tepesi olarak bilinen tepede kurulmuş olup Zeytin Dağı ile Fransız Tepesi olarak bilinen bölgenin arasında kalmak-

tadır. Bugün itibarıyla lisans ve lisansüstü 23 bin öğrenciye sahip olan üniversite dünya sıralamasında en iyi üniversiteler arasında genellikle ilk 100 içerisinde yer almaktadır.

Kudüs'te bulunan bir diğer eğitim kurumu da İsrail Millî Kütüphanesi'dir. İbrani Üniversitesi'nin bir parçası olarak hizmet gören bu kurum, ilk olarak 1892 yılında *Bney Brit* kütüphanesi olarak Kudüs'te Yahudilere hizmet vermek üzere bir halk kütüphanesi şeklinde kurulmuştur. Daha sonra İbrani Üniversitesi kurulduğunda bu kütüphanedeki kitaplar üniversitenin Scopus Tepesi'ndeki kampüsüne taşınarak üniversite kütüphanesine dönüşmüştür. Bu kampüsteki kütüphane yeterli olmayınca 1960 yılında Givat Ram semtinde yeni kütüphane binası hizmet vermeye başlamıştır. 2007 yılında kabul edilen ve 2008'de işleme konulan yasayla İsrail Millî Kütüphanesi resmî olarak kurulmuştur. Sonrasında da İbrani Üniversitesi'nin kısmi hakkı bulunan, devlete bağlı müstakil bir kuruluşa dönüşmüştür. Kütüphanede beş milyonun üzerinde yayın bulunmaktadır.³⁹

Kudüs'te bulunan bir diğer üniversite de Kudüs Üniversitesi'dir. Bu üniversite, Filistinlilere ait bir üniversite olup 1984 yılında eğitim hayatına başlamıştır. Kurulmadan önce binaları Filistinli yetimler için ilk ve orta dereceli okul olarak hizmet vermiştir. Ardından bilim ve teknoloji kolejinə dönüştürülmüş ve sonrasında da üniversite hürriyeti kazanmıştır. 1998 yılında Kudüs Üniversitesi, Brandeis Üniversitesi ile kardeş üniversite olmuştur. 2008 ve 2009 yıllarında İstanbul'da iki üniversitenin yöneticileri bir araya gelerek karşılıklı olarak iş birliğini geliştirmek üzere toplantılar yapmışlardır. 2013 yılında Kudüs Üniversitesi'nde öğrencilerin kampüste askerî kıyafetler ve oyuncak silahlarla gösteri yapmaları, Brandeis Üniversitesi yönetimi tarafından Filistinli intihar bombacılarının propagandası olarak yorumlanmış ve acilen Kudüs Üniversitesi yönetiminden Arapça ve İngilizce bu gösterileri kınayan açıklama yapması istenmiştir. Kudüs Üniversitesi yönetimi buna yanaşmayınca Brandeis Üniversitesi, iş birliğini 2013 yılı itibarıyla askıya almıştır.⁴⁰ Kudüs Üniversitesi, 2009 yılında New York'ta bulunan Bard Koleji ile karşılıklı öğrenci değişim programı imzalamıştır. Her iki üniversite öğrencileri de bir veya iki dönemlik karşı üniversitede eğitim alabilmektedirler. Kudüs Üniversitesi hâlihazırda Edebiyat, Bilim ve Teknoloji, Eczacılık, Dış Hekimliği, Halk Sağlığı, Hukuk, İslami İlimler ve Mühendislik gibi fakülteleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu fakültelerde Kudüs ve Batı Şeria'da yaşayan 6000 civarında Filistinli öğrenci eğitim görmektedir.⁴¹

Kudüs, İslam tarihinin önemli isimlerine de ev sahipliği yapmaktadır. Kudüs deyince akla gelen isimlerin başına sahabeden Ubâde b. Sâmî ve Şeddad b. Evs gelmektedir. Hz. Ömer döneminde Kudüs fethedildiğinde Ubâde b. Sâmî, ilk Kudüs valisi olarak görev yapmıştır. Burada bulunduğu süre zarfında halka dinî ilimler konusunda dersler de vermiştir. Muaviye, Şam valisi olduğu dönemde kadı olarak atanan Ubâde, Muaviye ile aralarında çıkan görüş ayrılıklarından ötürü Medine'ye dönmüş, Hz. Ömer'in ikna etmesiyle tekrar Kudüs'e gitmiştir. Fakat Muaviye ile arasındaki ihtilaflar devam

39 <https://web.nli.org.il/sites/NLI/English/library/aboutus/Pages/default.aspx> (erişim: 3 Şubat 2021).

40 <https://www.brandeis.edu/now/2013/November/al-quds-response.html> (erişim: 20 Ocak 2021).

41 <https://www.alquds.edu/en> (erişim: 20 Ocak 2021).

etmiş ve Hz. Osman zamanında Medine'ye geri gelmiştir. Daha sonra Kıbrıs'ın fethine katılan Ubâde b. Sâmit, eşini kaybetmesinin ardından Kudüs'e yerleşmiş ve hayatının geri kalanını burada geçirmiştir. Hz. Muhammed'den birçok hadis nakleden Ubâde, elimizdeki mevcut bilgilere göre Kudüs'te vefat etmiştir. Mezarı, Mescid-i Aksa'nın surlarının dibinde bulunan Babu'r-Rahme kabristanlığında bulunmaktadır.⁴²

Kudüs deyince akla gelen bir diğer isim de Şeddad b. Evs'tir. Şeddad, Hz. Muhammed'in vefatından sonra hayatını Kudüs, Şam ve Humus'ta geçirmiştir. Hadis ve fıkıh alanında birçok talebe yetiştiren Şeddad, Hz. Muhammed'den hadis de nakletmiştir. Karakteri ve akliselim tavırları çağdaşları tarafından çok takdir görmüştür. Şeddad ile ilgili kitaplarda anlatılan bir diğer özellik de züht ve takva konusunda hassas oluşudur. İbadete düşkünlüğüyle bilinen Şeddad'ın, dünya malına tamah etmediği ve zikirle meşgul olduğu rivayet edilmektedir. Şeddad, 677 yılında vefat etmiş ve Mescid-i Aksa'nın surlarının dibine defnedilmiştir. Kabri, Ubâde b. Sâmit ile yan yanadır.⁴³

Kudüs'le özdeşleşen isimlerden birisi de burada doğan Müslüman coğrafyacı Makdisî'dir (ö. yak. 1000). En meşhur eseri, *Ahşenü't-Teķâsim fî Ma'rifeti'l-Eķālîm*'dir. O, hayatını İslam coğrafyasını gezerek geçirmiştir. Gezdiği yerlerle ilgili coğrafi bilgiler vermenin yanı sıra özellikle sosyal ve kültürel hayatla ilgili detaylara girmesi onun çalışmasını "beşerî coğrafya" olarak nitelemeyi gerektirmektedir. Belde ve yön isimleriyle ilgili kavramları çok büyük bir titizlikle kullandığı görülmektedir. Makdisî, beldelerle ilgili verdiği bilgileri söylentilere göre değil gözlemlerine ve tecrübelerine göre verdiğini belirterek yaptığı işin ciddiyetine dikkat çekmektedir. Nisbesinin Makdisî veya Mukaddesî olmasının sebebi Kudüs'te doğmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁴

Anıtsal Eserler

Kudüs'teki önemli anıtsal eserler, üç dinle özdeşleştirilen kutsal mekânlardır. Bunlardan en önemlisi Mescid-i Aksa'dır. Müslümanlar tarafından Mescid-i Aksa olarak bilinen yapı, bugün Harem-i Şerif denen tepelik bölgede bulunmaktadır. Yahudiler bu tepe için Mabet Tepesi isimlendirmesini kullanmaktadırlar. Bilindiği üzere bugün Mescid-i Aksa olarak bilinen yapı ilk olarak Hz. Süleyman tarafından yapılan bir mabettir. Mabet, 70 yılında yıkıldığı için orijinal Mabet'den günümüze herhangi bir ibadethane kalmamıştır. Bugün günlük kullanımda Mescid-i Aksa denildiğinde Mabet Tepesi'nde bulunan yapılardan kible istikametinde olan uzun yapı kastedilmektedir ki Kible Mescidi adıyla da meşhurdur. Bu yapının ilk hâlinin küçük bir mescit olarak Hz. Ömer tarafından yapıldığı, Emevî halifesi Abdülmelik zamanında bir camiye dönüştürüldüğü, daha sonraki dönemde depremde yıkıldığı, ardından Abbâsîler zamanında yeniden yapıldığı ve sonraki İslam devletleri zamanında da farklı restorasyonlarla günümüze geldiği bilinmektedir. Bu cami, Filistinli Müslümanlar tarafından günlük kullanımda sadece Aksa olarak adlandırılmaktadır. Aslında bu yapı, Süleyman peygamber

42 Zekeriyâ Güler, "Şeddâd b. Evs", *DİA*, XXXVIII, 408-409.

43 M. Yaşar Kandemir, "Ubâde b. Sâmit", *DİA*, XLII, 13-14.

44 Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, 431-432.

tarafından yapılan Mescid-i Aksa'nın sadece bir bölümünü oluşturmaktadır. Bir diğer ifadeyle orijinal hâliyle Mescid-i Aksa ifadesi Mabet Tepesi'nin tamamını içerisine alan bir kompleks için kullanılmıştır. Bugün ise Emevîler tarafından kible istikametindeki köşesine yapılan yeni yapı için kullanılmaktadır. Bu anlamda isimlendirmede bir anlam daralması ve farklılaşması söz konusudur.

Kubbetu's-Sahra, Mabet Tepesi ya da Harem-i Şerif olarak bilinen yerde bugün itibarıyla sarı kubbeli mimari yapıdır. 692 yılında Emevî halifesi Abdülmelik zamanında yapılmıştır. Dünyadaki en eski ve en ihtişamlı İslam sanat eserlerinden biridir.⁴⁵ Binanın dışında da genellikle Yahudi ve Hristiyanlara yönelik ayetler yer almaktadır.⁴⁶ Sekizgen yapısının Kudüs'le Beytlehem arasında Hz. Meryem'in adına V. yüzyılda inşa edilen Bizans kilisesinin taklit edilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Kubbesindeki altın kaplama ilk olarak 1959-1961 yıllarında sonra da 1993 yılında konulmuştur. Yapıya çinilerin yerleştirilmesi ve Kur'an ayetlerinin yazımı gibi eklemeler Eyyübîler, Memlukler ve Osmanlılar gibi farklı devletler zamanında gerçekleşmiştir. Kubbetu's-Sahra adından da anlaşılacağı üzere "kayanın kubbesi" olarak işlev görmektedir. Söz konusu kaya, kubbenin tam altına denk gelen yerde bulunan devasa bir kayadır. İslam geleneğine göre Hz. Muhammed bu kayadan miraca çıkmıştır. Kayanın bir köşesinin altı boşluk olup bugün burası küçük bir mescit olarak kullanılmaktadır. Yahudilere göre bu kaya *even şetiya* olarak adlandırılmaktadır. Onlara göre dünyanın merkezi, burasıdır. Burası aynı zamanda Süleyman'ın yaptığı mabedin kutsallar kut-salı denilen en kutsal bölmesini oluşturmaktadır. Yahudi geleneğine göre burası, İbrahim'in İshak'ı kurban etmek üzere yatırdığı kayadır. Yahudi inancında aynı zamanda bu kayanın bulunduğu yer kible olarak kullanılmaktadır. Yahudilere göre İsrail dışında olanlar, dua sırasında İsrail'e dönmek zorundadırlar. İsrail'de olanlar Kudüs'e, Kudüs'te olanlar Mabet Tepesi'ne, Mabet Tepesi'nin olanlar da Kubbetu's-Sahra'nın içerisinde bulunan bu kayanın bulunduğu bölgeye yönelmelidirler. Emevîler zamanında yapılan bu yapının cami olarak inşa edilmediği görülmektedir. Bugün de fiilî kullanımda her ne kadar içerisinde namaz kılınsa da Cuma namazları ve diğer vakit namazlarının cemaatle kılındığı asıl yapı Mescid-i Aksa olarak isimlendirilen Mabet Tepesi'nin kible istikametindeki yapısıdır. Kubbetu's-Sahra'nın yapılış gerekçesiyle ilgili farklı iddialar mevcuttur. Şehirde sembolik bir İslam eseri oluşturmak ve Hz. Muhammed'in Miraç hatirasını yaşatmak bu iddialardan öne çıkanlardır.⁴⁷

Ağlama Duvarı, Mescid-i Aksa'nın Batı tarafındaki duvarıdır. Geleneksel Yahudi düşüncesine göre bu duvarın Hz. Süleyman tarafından yaptırılan Mabet'den kalan tek orijinal parça olduğu düşünülmektedir. Fakat arkeolojik bulgular bunun böyle olmadığını, bilakis Herod zamanındaki restorasyon faaliyetlerinden kaldığını göstermektedir. Duvar, Yahudi geleneğinde *ha-Kotel ha-Maaravi* (Batı Duvarı) olarak meşhurdur. Batı-

45 Simon Sebag Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2016, s. 185-188.

46 İsmail Taşpınar, "İslam Kaynaklarında Kudüs ve Kubbetü's-Sahra", *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 208-211.

47 Detaylı bilgi için bkz. Shlomo Dov Goitein-Oleg Grabar, "Jerusalem", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Brill, Leiden, 2007, s. 248-252; Mert, s. 148-154.

lılar bu duvar için Ağlama Duvarı isimlendirmesini kullanmaktadırlar. Yerden yüksekliği 18 m olan bu duvar, bugün kadınlar bölmesi ve erkekler bölmesi olarak iki kısım şeklinde kullanılmaktadır. Yahudiler, dileklerini kâğıtlara yazıp bu duvardaki taşların aralarına sıkıştırılmaktadır. Roma-Bizans hâkimiyetinde çıkan isyanlardan ötürü Yahudilerin Kudüs'te ikamet etmeleri yasaklanırken Müslümanların Kudüs'ü fethinden sonra Yahudiler rahat bir şekilde Kudüs'e gelebilmiş ve Ağlama Duvarı'nda ibadet edebilmişlerdir. Osmanlıların Kudüs'ü fethetmelerinden sonra da Ağlama Duvarı, Yahudilerin en yoğun şekilde buldukları yer olmuştur. Doğrudan dinî bir yönü olan bu duvara, son yıllarda millî bir hüviyet kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede İsraili askerler, yemin törenlerini burada yapmaktadır.

Kıyame Kilisesi, Kudüs'teki en önemli Hristiyan mekânıdır. Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Golgata Tepesi, bu kilisenin olduğu yerdir. Bundan farklı olarak İsa'nın çarmıha gerildiği değil, dirildiği yer olduğunu iddia edenler de vardır. Her hâlükârda Hristiyanlar tarafından çok kutsal kabul edilir. Kilise, çok farklı Hristiyan mezhepleri tarafından ortak olarak kullanılmaktadır. Kilisenin yönetiminde Kudüs Rum Ortodoks Patrikliği söz sahibidir. Bununla birlikte kiliseler arasında bu mekânla ilgili hak iddiası günümüzde de güncelliğini devam ettiren bir sorundur.⁴⁸ Bu kilise klasik İslam kaynaklarında Kumame, Osmanlı belgelerinde ise Kamame Kilisesi olarak geçmektedir.⁴⁹ Türkçede Kutsal Kabir Kilisesi veya Kutsal Mezar Kilisesi olarak meşhur olmuştur.⁵⁰ Osmanlı'dan bu yana devam eden bir gelenek olarak kilisenin anahtarları Kudüs'te ikamet eden iki Müslüman ailede bulunmaktadır.⁵¹

Yavuz Sultan Selim 1516 yılında Mercidabık Savaşı'nda Memlukleri mağlup edince Suriye ve Filistin bölgesi Osmanlı topraklarına katılmıştır. Yavuz, bu seferi sırasında Kudüs'e gelmiş, Mescid-i Aksa'yı ziyaret etmiştir. Yavuz'un birkaç yıl içerisinde ölmesi, Kudüs'le ilgilenmesini engellemiştir. Yavuz'dan sonra Kanuni Sultan Süleyman, Kudüs'ün gelişmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi şehrin surlarını yenilemesidir. Bugün de hâlâ Kanuni'nin yenilediği surlar Kudüs'ün tarihî kısmını çevrelemektedir. Dört kilometre uzunluğunda olan bu surlar, Kanuni'nin şehre attığı en büyük imzadır. 1981 yılında UNESCO Dünya Mirası listesine eklenen surlar, 1537-1541 yılları arasında tamamlanmıştır. Bu surların paralelindeki caddelerden biri de Sultan Süleyman adını taşımakta olup bu isim caddeye Kanuni'nin hatırasına veril-

48 Sami Kılıç-İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History of Studies*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2011, s. 225-244; Salih İnci, "Ortodoksların Kudüs'e Bakışı: Kudüs Rum Ortodoks Kilisesi Örneği", *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 62-63.

49 Yasemin Avcı- Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 29, 2019, s. 35-58; Zakaria Mohammad, "The Holy Sepulcher and the Garbage Dump: An Etymology", *Jerusalem Quarterly*, Cilt: 50, 2012, s. 108-112; Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı", *Belgü*, Cilt: 1, Mayıs 2015, s. 161-199.

50 Necati Sümer, "11. ve 13. Yüzyılları Arasında Kudüs'te Dinsel Çoğulculuğun Sembolleri Olarak Ağlama Duvarı, Kutsal Kabir Kilisesi ve Kubbetüs Sahra", *Uluslararası Selahaddin Eyyubi Sempozyumu Bildirileri*, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (21-23 Eylül 2016), 2017, II, 63-72.

51 Ahmet Türkan, "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel ve Nihal*, Cilt: 10, 2014, s. 227-236.

miştir. Kanuni, bunun dışında Mescid-i Aksa ve civarındaki pek çok mimari faaliyetle şehri canlandırmıştır. Kanuni'den sonra Osmanlı'nın yıkılışına kadar Osmanlı padişahları Kudüs'e irili ufaklı katkılarda bulunmuşlardır.⁵² Osmanlı zamanında Kudüs'e, surre denilen aynî ve nakdî yardımların gönderildiği kayıtlıdır.⁵³

Günümüz

Bugün itibarıyla Kudüs'ün nüfusu 900 bin civarındadır. Bunların %60'ı Yahudi, %36'sı Müslüman, %2'si Hristiyan, kalan %2'si de diğer küçük gruplardan oluşmaktadır. Son yıllarda da nüfus, Yahudilerin lehine artmaktadır. Şehrin nüfusu artmakla birlikte tarihî dokusunu bozacak şekilde tarihî şehir kısmında bir yapılaşmaya gidilmediği görülmektedir. Bununla birlikte Kudüs'teki ikametleri ve evleriyle ilgili İsrail yönetimi ile Filistinli aileler arasında sorunlar devam etmektedir. Gerek Mescid-i Aksa ile ilgili provokatif eylemler gerekse Filistinlilere ait gayrimenkullere el konulması/satın alınması gibi gelişmeler şehirde suların durulmayacağı göstermektedir.

Şehirde ulaşım noktasında da her geçen gün ilerleme kaydedilmektedir. Yakın zamanda tramvayın faaliyete geçtiği şehirde gerek belediye otobüsleri gerekse Arap mahallerine hizmet veren Araplara ait halk otobüsleri ulaşımda yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Kudüs'te ayrıca ülkenin tamamına seferlerin olduğu bir otogar bulunmaktadır. Yiyecek, giyecek ve ulaşımda ortalama bir fiyatlandırmanın olduğu şehirde ev kiralalarının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir.

Günümüzde inanç turizmi tüm canlılığıyla devam etmektedir. Mescid-i Aksa'nın Filistin dışından düzenli ziyaretçilerinin sadece Türkler olduğunu söyleyebiliriz. Ağlama Duvarı ve Kıyame Kilisesi de Yahudiler ve Hristiyanlara ait en kutsal mekânlar olarak turist çekmeye devam etmektedir. İnanç turizmi dışında üzerinde durulması gereken bir diğer husus da şehirdeki eğitim hareketliliğidir. İsrail'in en eski ve en iyi üniversitesi olan Kudüs İbrani Üniversitesi, dünyanın dört bir tarafından Yahudi ve Hristiyan öğrencilere ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle Avrupa ve Amerika'dan Yahudi ve Hristiyan öğrenciler eğitim almak üzere bu üniversiteye gelmektedirler. Geliş amaçlarında İbrance eğitimi almak önemli bir yer tutmaktadır.

Şehri ziyaret edeceklerin dikkat etmesi gereken husus, başka insanların kutsallarına ve hassasiyetlerine saygılı olmalarıdır. Kutsalın bu kadar çok tezahür ettiği bir şehirde bu tür bir hassasiyet önem arz etmektedir. Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar açısından dinî bayramlar Kudüs'te çok yoğun bir şekilde kutlanmaktadır. Özellikle Kudüs'ün tarihî kısmında her sokak ve her köşe başında bir Yahudi, bir Müslüman ve bir Hristiyan'ı diniyle ilgili bir ibadeti/ayini/ritüeli yaparken görmek mümkündür. Bu çerçevede gerek bu insanlara gerekse diğer dinlere ait kutsal mekânlara gösterilecek saygı önem arz etmektedir.

52 Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 29, 2017, s. 27-47.

53 Mustafa Güler, "Kudüs Suresinin Demografik ve Mekânsal Boyutu", *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 217-240.

Kaynakça

Avcı, Yasemin, Ömür Yazıcı Özdemir, “Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi”, *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 29, 2019, s. 35-58.

Ayan, Ergin, “Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs”, *OAD: Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, 2019, s. 1-12.

Aydın, Mahmut, “İsrail’in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz”, *Milel ve Nihal*, Cilt: 16, Sayı: 1, 2019, s. 31-52.

Baktemur, Hatice Kübra, “Modern Dönem Yahudilikte Süleyman Mabedi’ni Yeniden İnşa Girişimi: III. Mabet Hareketi’nin Doğuşu”, *Oksident*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2020, s. 221-257.

Baktemur, Hatice Kübra, *Modern Dönem Yahudilik’te Üçüncü Tapınak Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2020.

Batuk, Cengiz-Rabia Mert, “Çatışan Kutsalların Ortasında Şehir: Kudüs”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, s. 129-149.

Berna Süer-Ayşe Ömür Atmaca, *Arap-İsrail Uyuşmazlığı*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007.

Besalel, Yusuf, *Yahudi Tarihi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., İstanbul, 2003.

Cassius, Dio, *Roman History*, çev. Ernest Cary, Loeb Classical Library, London, 1925, VIII.

Çeken, Muhittin, “VII. Yüzyılda Bizans-Sâsânî Hâkimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: Kudüs”, *Yeni Fikir Uluslararası Hakemli Akademik Fikir Araştırma Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 21, 2019, s. 54-71.

Awaisi, Khalid, “From Aelia to Al-Quds: the Names of Islamic Jerusalem in the Early Muslim Period”, *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2011, s. 1-41.

Goitein, Shlomo Dov-Oleg Grabar, “Jerusalem”, *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Brill, Leiden, 2007, s. 224-255.

Gregory, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Güç, Ahmet-Süleyman Sayar, “Yahudilik ve İslam’da Beyt-i Makdis (Mescid-i Aksa)”, *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 13-40.

Güler, Mustafa, “Kudüs Surresinin Demografik ve Mekânsal Boyutu”, *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 217-240.

Güler, Zekeriya, “Şeddâd b. Evs”, *DİA*, XXXVIII, 408-409.

Güngör, Muhammed, *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2014.

Hamidullah, Muhammed, *H. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007.

Hasanoğlu, Eldar, “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşması Süreci”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 2015, s. 125-148.

Himmelfarb, Martha, *The Apocalypse: A Brief History*, Wiley-Blackwell Publishing, Chichester, 2010.

İnci, Salih, “Ortodoksların Kudüs’e Bakışı: Kudüs Rum Ortodoks Kilisesi Örneği”, *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 62-63.

Kandemir, M. Yaşar, “Ubâde b. Sâmit”, *DİA*, XLII, 13-14.

Kılıç, Sami-İhsan Satış, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları”, *History of Studies*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2011, s. 225-244.

Köse, Feyza Betül, “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde Mimari Çalışmaları”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 29, 2017, s. 27-47.

Köse, Feyza Betül, “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari ve Sosyal Yapı”, *Belgü*, Cilt: 1, Mayıs 2015, s. 161-199.

Kurt, Ali Osman, *Yahudiliğin Mimarı Ezra*, Eskiye Yayınları, Ankara, 2019.

Meral, Yasin, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.

Mert, Rabia, *Kutsal bir Mekân Olarak Kudüs*, Eskiye Yayınları, Ankara, 2018.

Mohammad, Zakaria, “The Holy Sepulcher and the Garbage Dump: An Etymology”, *Jerusalem Quarterly*, Cilt: 50, 2012, s. 108-112.

Montefiore, Simon Sebag, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2016, s. 185-188.

Pappe, Ilan, *Modern Filistin Tarihi*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007.

Reinink, Gerrit J. “Heraclius, the New Alexander: Apocalyptic Prophecies during the Reign of Heraclius”, *The Reign of Heraclius: Crisis and Confrontation*, ed. Gerrit J. Reinink & Bernard H. Stolte, Peeters, Leuven, 2002, s. 81-94.

Rubin, Zeev, “The Cult of the Holy Places and Christian Politics in Byzantine Jerusalem”, *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, ed. Lee I. Levine, The Continuum Publishing, New York, 1999, s. 151-162.

Shlaim, Avi, *Filistin’i Bölüşmek*, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.

Stoyanov, Yuri, “Apocalypticizing Warfare: From Political Theology to Imperial Eschatology in Seventh to Early Eighth Century Byzantium”, *The Armenian Apocalyptic Tradition*, Brill, Leiden, 2014, s. 379-433.

Stroumsa, Guy G., “False Prophet, False Messiah, and the Religious Scene in Seventh-Century Jerusalem”, *Redemption and Resistance The Messianic Hopes of Jews and Christians in Antiquity*, ed. Markus Bockmuehl & James Carleton Paget, T&T Clark, New York, 2007, s. 285-296.

Sümer, Necati, “11. ve 13. Yüzyılları Arasında Kudüs’te Dinsel Çoğulculuğun Sembolleri Olarak Ağlama Duvarı, Kutsal Kabir Kilisesi ve Kubbetüs Sahra”, *Uluslararası Selahaddin Eyyubî Sempozyumu Bildirileri*, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (21-23 Eylül 2016), 2017, II, 63-72.

Taşpınar, İsmail, “İslam Kaynaklarında Kudüs ve Kubbetü’s-Sahra”, *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 208-211.

Taşpınar, İsmail, “Yahudilikte Kudüs”, *Kudüs: Din-Toplum-Siyaset*, ed. Ahmet Türkan, Küresel Araştırma Düşünce Derneği, İstanbul, 2020, s. 52-54.

Tolmacheva, Marina, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXVII, 431-432.

Tsafrir, Yoram, “Byzantine Jerusalem: The Configuration of a Christian City”, *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, ed. Lee I. Levine, The Continuum Publishing, New York, 1999, s. 133-150.

Türkan, Ahmet, “Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi”, *Milel ve Nihal*, Cilt: 10, 2014, s. 227-236.

Weksler-Bdolah, Shlomit, *Aelia Capitolina: Jerusalem in the Roman Period*, Brill, Leiden, 2020.

İnternet Kaynakları

<https://web.nli.org.il/sites/NLI/English/library/aboutus/Pages/default.aspx> (erişim: 3 Şubat 2021).

<https://www.alquds.edu/en> (erişim: 20 Ocak 2021).

<https://www.brandeis.edu/now/2013/November/al-quds-response.html> (erişim: 20 Ocak 2021)

Sultan Hasan Külliyesi

KAHİRE

Hilal GÖRGÜN*

Giriş

Kahire ismi etimolojik olarak k-h-r- kökünden ism-i fail olarak türetilmiş olup düşmanlarını kahreden, ezip geçen, muzaffer manasındadır. Kahire'ye halk dilinde genel olarak “Mısır” da denmektedir. Mısır Arap Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kahire nüfusuyla Afrika kıtasının en büyük, dünyanın da sayılı metropollerinden birisidir. Nil deltasının güneyinde nehrin iki tarafına konumlanmış durumda olan “Büyük Kahire Bölgesi” (İklimu'l-el-Kahire el-kübrâ) ya da kısaca Büyük Kahire olarak bilinen metropol şehir Kahire Muhafazası'nın (ilinin) tamamı, Gîze Muhafazası'nın büyük bir kısmı ve Kalyûbiye Muhafazası'nın küçük bir kısmından (Şubrâ el-Hayme) oluşmaktadır. 2008 mayısında yapılan idari değişiklikle Büyük Kahire içinde sayılmakta olan 6 Ekim mahalleleri ve Helvan iki yeni muhafazaya dönüştürülmüştür. Diğer yandan Büyük Kahire'nin çevresinde yer alan kenar mahalleler de Büyük Kahire'ye dâhil edilmektedir.¹ Bu üç muhafazadan oluşan Büyük Kahire'nin yüzölçümü toplam 17.393 km² civarındadır.² Nil Nehri, Mısır topraklarına girip iki tarafı yüksek yamaçlarla kaplı dar bir vadiden geçtikten sonra Kahire yakınlarından itibaren genişleyerek yelpaze şeklinde bir delta

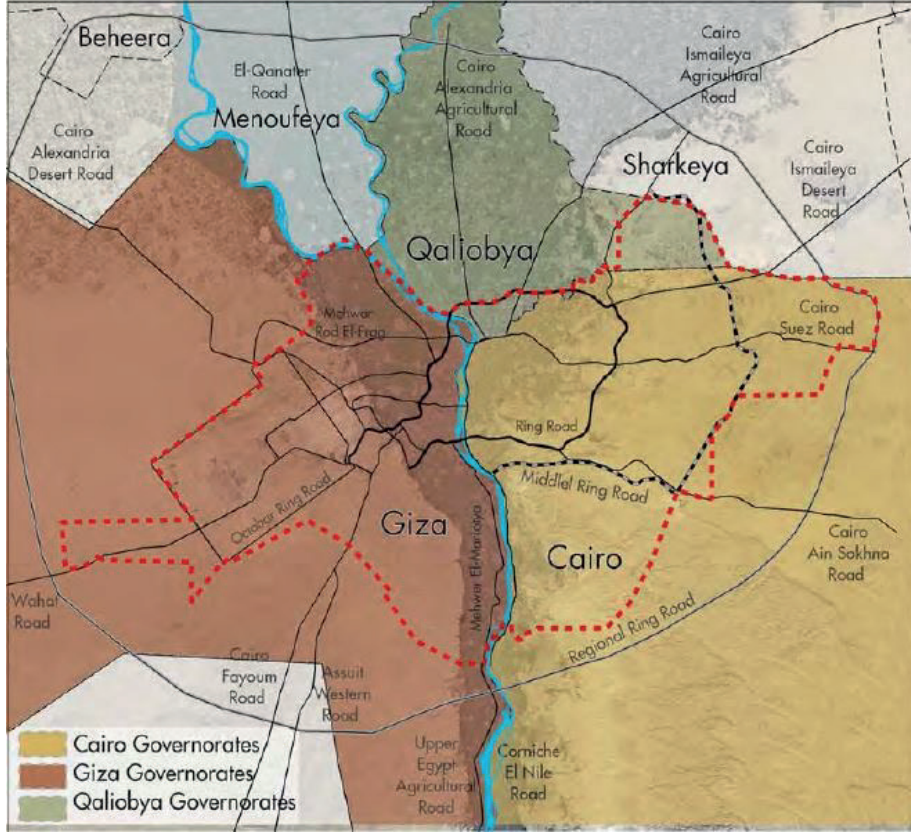
* Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul/Türkiye, hilalgorgun.uni@gmail.com

1 David Sims, *Understanding Cairo: The Logic of a City out of Control*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2010, s. 6 vd.; Wendell Cox, “The Evolving Urban Form: Cairo”, <https://www.newgeography.com/content/002901-the-evolving-urban-form-cairo> (Erişim Tarihi: 04.06.2021).

2 <https://www.investinegypt.gov.eg/Arabic/Pages/sectorandgeographies.aspx#> (Erişim Tarihi: 05.06.2021)

oluşturur. Bu bakımdan Kahire'ye “deltanın kapısı” da denmektedir. Nil, Kahire'nin kuzeyinden itibaren Reşid ve Dimyat olarak iki kola ayrılmaktadır. Şehrin merkezinde kalan Nil Nehri'ndeki el-Cezîre ve Ravza adaları tersane ve liman fonksiyonu gö-rek önceleri şehrin ticaretinde, sonra da turistik gelişiminde önemli rol oynamışlardır.

Kahire Haritası³

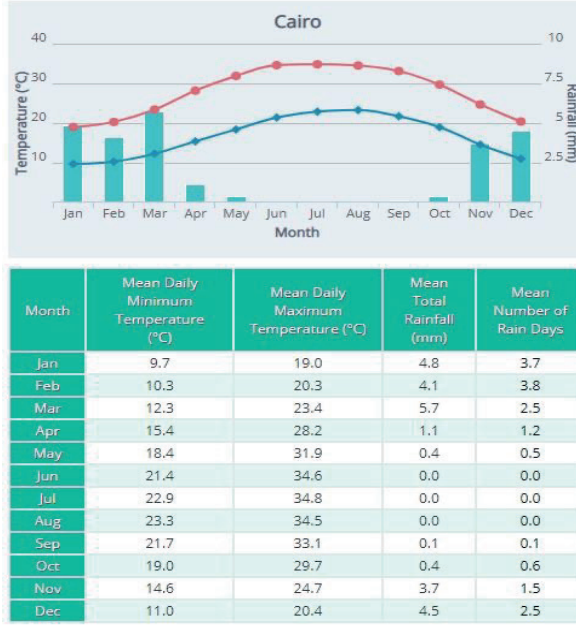

Mega kent tabiat şartları açısından pek çok kontrastı içinde barındırmaktadır. Bir tarafta Nil Nehri kıyısı boyunca yeşil bir bitki örtüsüne sahipken, kıyıdan uzaklaştıkça çöl kumu hâkimdir. Sekiz ay yaz, dört ay da kış olmak üzere neredeyse sadece iki mevsimin yaşandığı kente tipik bir çöl iklimi hâkim olup gece-gündüz sıcaklık farkı oldukça fazladır. En yüksek sıcaklığın 47 dereceyi bulduğu yaz aylarında gündüz ortalama 34 °C'yi bulan sıcaklık geceleri 21-22 °C'ye kadar düşmektedir. Kış aylarında ise ortalama sıcaklık 9-10 °C arasında olup, yağışlar genellikle bu aylarda gerçekleşmektedir.

³ Kaynak: General Organization for Physical Planning (haz.), *Greater Cairo Urban Development Strategy, Part I: Future Vision and Strategic Directions*, Cairo 2021, s. 29.

Kahire'de yıllık sıcaklık ortalamaları⁴

2006 sayımlarında Büyük Kahire'nin nüfusu kenar mahalleleriyle birlikte 15.6 milyon (Büyük Kahire 11.7 + kenar mahalleler 3.9) civarında iken⁵ bu sayı 2021 verilerine göre 21 milyonu geçmiş durumda olup, gayriresmî rakamlara göre ise 25 milyonun üzerindedir. Resmî istatistiklere göre nüfus Kahire'de 10.033.117, Gize'de 9.238.502, Kalyûbiye'de 5.975.084'tür. Bu durumda 101.878.453 nüfuslu Mısır'ın neredeyse %25'i Kahire ve çevresinde yoğunlaşmış durumdadır.⁶

Etnik olarak oldukça homojen bir şekilde Arap toplumundan oluşan Kahire'de küçük gruplar hâlinde Nubiyeliler ve Sudan kökenliler gibi farklı azınlıklar da bulunmaktadır. Daha önceki yüzyıllarda burada asker ve yönetici olarak bulunan Türkler ve Çerkezler de zamanla tamamen asimile olarak büyük çoğunluk içinde erimişlerdir. Son zamanlarda Afrika ülkelerinden gelen mültecilerin sayısında bir artış gözlemlenmektedir. Kahire nüfusunun yaklaşık %89'unun Sünni Müslüman, %10 civarının da Kıpti Ortodoks Hristiyan olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca yüzyıllardır şehirde yaşayan Yahudilerin çoğu 1948'de İsrail'in kurulmasından sonra buraya ve zaman içinde ABD'ye göçmüşlerdir.⁷

4 <https://worldweather.wmo.int/en/city.html?cityId=248> (Erişim tarihi: 06.06.2021)

5 Sims, Understanding Cairo, s. 7.

6 <https://worldpopulationreview.com/world-cities/cairo-population> (Erişim Tarihi: 25.06.2021); Güncel durum için bk. <https://www.capmas.gov.Eg/Pages/populationClock.aspx#> (Erişim Tarihi: 25.06.2021).

7 <https://worldpopulationreview.com/world-cities/cairo-population> (Erişim Tarihi: 05.06.2021)

Siyasi Tarih

Kahire, bölgenin en büyük şehri olduğu ve Asya, Avrupa ve Afrika'ya giden yolların merkezinde yer aldığı için genellikle medeniyetin beşiği olarak adlandırılır. Kahire resmî olarak 969 yılında kurulmakla birlikte tarihi bundan çok daha eskiye gitmektedir. Tarihte Kadim Mısırlılar, Yunanlılar, Romalılar, Araplar ve Türkler tarafından kurulan ve bugünkü devasa kentin sınırları içinde kalan Memfis, Heliopolis, Babilon, Fustat, el-Katari, el-Asker gibi çeşitli isimlerle anılan farklı şehirler kurulmuştur. Mısır firavunları tarafından bugünkü kentin merkezinden 25 km kadar uzakta M.Ö. 3000 civarında kurulduğu tahmin edilen⁸ Memfis (Men-nefer, Ar. Menf) insanlık tarihindeki ilk başkent ve kutsal şehir olarak tahmin edilmektedir. Memfis firavunlar döneminde siyasi olarak parçalanmış idareyi de birleştiren bir merkez hâline gelmiş ve zamanla Antik dönemin en büyük şehrine dönüşmüştür. III. Hanedanlık Dönemi'nden itibaren firavunlar yönetim merkezini buradan taşımışlarsa da Memfis dinî merkez olarak kalmaya devam etmiştir.⁹ Sekizden fazla hanedanlığa ev sahipliği yapan şehir UNESCO tarafından koruma altına alınan, firavunlar dönemine ait çok sayıda mezar ve piramit gibi antik eseri barındırmaktadır. Bu bölgede kurulan eski şehirlerden bir diğeri Babil/Babilon'dur. Nil'in doğusunda Heliopolis ile Memfis arasındaki bugün eski Kahire denilen bölgede M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında Babil Kralı II. Nebukadnezar tarafından bir kale şehir yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Mısır'daki Babil Kale şehri Persler ve Romalılar tarafından da garnizon olarak kullanılmış ve Roma imparatoru Augustus zamanında önemli bir merkez hâline gelmiştir.¹⁰ Bu civarda pek çok Kıpti kilisesinin bulunması hasebiyle bölge Kıpti Kahire olarak da bilinmektedir. Bugün kalıntıları bulunan Babil Kalesi Amr İbnü'l-Âs komutasındaki Müslümanların 641'de Mısır'ı fethetmelerinde önemli bir rol oynamıştır.

Amr İbnü'l-Âs, Babil Kalesi'ni ele geçirdikten sonra 643'te bugünkü Kahire'nin doğusunda bulunan bölgeye günümüz Kahire şehrinin ilk nüvesini teşkil edecek olan Fustat (الفسطاط) - büyük çadır, büyük kameriye) ordugâh şehri kurularak Müslümanları buraya yerleştirmiş ve aynı bölgede kendi ismiyle anılacak olan Afrika kıtasının ilk camisini inşa ettirmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in emriyle Fustat'ın güneyinde yer alan Nil kıyısındaki Babilon şehri ile Kızıldeniz sahilindeki Külzûm (Süveyş) Limanı'nı birbirine bağlayan, firavunlar döneminde açılmış fakat zamanla kapanmış olan kanalı tekrar açtırmış ve buraya halifeye nispetle "Halîcu emiri'l-mü'minin" adını vermiştir. Bu kanalla Nil deltasının ürünleri gıda problemi yaşayan Hicaz bölgesine ulaştırılıyor ve Mısır, Haremeyn, Yemen ve Hindistan arasında deniz ticareti yapılıyordu.¹¹ Ancak

8 <http://whc.unesco.org/en/list/86> (Erişim tarihi: 06.06.2021).

9 David Jeffreys, "Memphis", ed. Kathryn A. Bard, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London, New York: Routledge, 1999, s. 587-591; Simson Najovits, *Egypt, Trunk of the Tree, vol. I, The Contexts*, New York: Algora Publishing, 2003, s. 170-173.

10 Ed. William Smith, *A Dictionary Of Greek And Roman Geography*, London: John Murray, 1854, c. 1, s. 360; A.J. Butler, *Babylon of Egypt: A Study in the History of Old Cairo*, Oxford: At The Clarendon Press, 1914, s. 24 vd.; Peter Sheehan, *Babylon of Egypt. The Archaeology of Old Cairo and the Origins of the City*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2010.

11 Eymen Fuad Seyyid, "Nil", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 122-123.

kanal Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansur zamanında Hicaz'daki isyancıların gıda tedarikini kesmek amacıyla bloke edilmiştir.¹²

Bu bölge bundan sonra da çeşitli hanedanlıkların iktidar mücadelesine sahne olmaya devam etmiştir. Emevî halifesi II. Mervan zamanında şehrin Abbâsîlerin eline geçmesini engellemek için Fustat ateşe verilmiş ve büyük hasar görmüştür. Bunun üzerine Abbâsî kumandanlarından Salih b. Avn 750'de idare merkezi olarak Fustat'ın kuzeydoğusunda Cebel Yeşkur civarında el-Asker Mahallesi'ni kurmuştur. Yaklaşık yüz yıl sonra Abbâsîlerin Türk kumandanlarından Ahmed b. Tolun 868'de Mısır'a vali tayin edildikten birkaç yıl sonra yarı özerk bir idare kurmuştur. Akabinde kendi idare merkezini oluşturmak amacıyla el-Asker'in kuzeydoğusunda kalan bölgeye yeni bir konseptle, ordugâh tarzında Katâi (tekili-el-katî'a) şehrini inşa ettirmiştir. Şehir kendi adıyla anılan Cuma Camii, saray, yönetim büroları, yarış alanı, hastane, hayvanat bahçesi, hamam ve pazaryerlerini kapsamaktaydı. Bu tarihten sonra sınırları birbirine karışmış olan Fustat, el-Asker ve Katâi şehirleri hep birlikte "Mısır" adıyla zikredilmeye başlanmıştır. Fakat 905'te Abbâsî halifelerinin bölgede hâkimiyetlerini tekrar elde etmelerinden sonra intikam amacıyla cami dışında Katâi şehrini yerle bir etmişlerdir. Şehir 935-969 yılları arasında Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm süren Türk hanedanı İhşidîlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Kuzey Afrika'da hüküm süren Şii İsmailî mezhebine mensup Fâtımî komutanlarından Cevher es-Sıkillî 969'da "Mısır" bölgesini ele geçirdikten sonra yeni bir idare merkezi kurmak için gerekli adımları atmıştır. Mevcut yerleşim yerlerinin kuzeydoğusunda kalan bölgeye surlarla çevrili hükümet konağı, saray, hazine ve kışlalardan oluşan bir şehir kurmuş ve burası Fâtımî halifesi Muiz Lidinillâh geldikten sonra "el-Kâhire" adını alarak hilafet merkezi hâline gelmiştir.¹³ Başlangıçta dikdörtgen şeklinde inşa edilen şehirde yaklaşık iki asır süren Fâtımî idaresi altında çok sayıda cami, mescit ve türbe inşa edilmiştir. Bunlar arasında Cuma Camii ve Bâtûnî dâîlerin eğitim merkezi olarak inşa edilen el-Ezher Camii, Beytü'l-hikme, Meşhedül-Hüseyni ve Hanu'l-Halili dikkat çeker. Halife Muiz Lidinillâh için yaptırılan saray (Doğu Sarayı) ve oğlu ile halefi Aziz Billah için yaptırılan saray (Batı Sarayı) arasında kalan bölge beynel-kasreyn (iki saray arası) olarak isimlendirilmiş ve pek çok tören bu bölgede gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Fâtımîlerin ilk dönemlerinde sadece halife, devlet adamları, komutanlar, askerler ve halifenin hizmetinde olanlara tahsis edilen şehre ancak özel izinle girilebiliyor, Fustat'ta yaşayan halk içeri alınmıyordu.¹⁵ Şehir daha Fâtımîler zamanında çeşitli mahallelere ayrılmış, büyüyerek surların dışına taşmıştır. Kahire Fâtımîler zamanında siyasi açıdan devletin başkenti olarak fonksiyon icra etmiş ve aynı zamanda Fâtımî-Şiiliğin de propaganda merkezi hâline gelmiştir. Fustat tekrar inşa edilmiş ve bir ticaret, sanayi ve ilim merkezine

12 John P. Cooper, "Egypt's Nile-Red Sea Canals: Chronology, Location, Seasonality and Function", ed. Lucy Blue ve diğerleri, *Connected Hinterlands: Proceedings of Red Sea Project IV Held at the University of Southampton September 2008*, Oxford: Archaeopress, 2009, s. 198.

13 Fâtımî dönemi Kahire hakkında geniş malumat için bk. Paula Sanders, *Ritual, Politics, and the City in Fâtimid Cairo*, Albany: State University of New York Press, 1994.

14 Dorothea Russell, "There Any Remains of the Fâtimid Palaces of Cairo?", *Journal of the American Research Center in Egypt*, c. 3 (1964), s. 115-121.

15 Eymen Fuad Seyyid, "Kahire: Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 173.

dönüşmüştür. Ancak son Fâtımî halifesi Âdîd-Lidînillâh zamanında Kasım 1168’de haçlıların Fustat’a yönelmesi üzerine vezir Şâver Kahire’nin savunmasına katılmaları için halka şehri boşalttıktan sonra burayı ateşe vermiştir. Fustat yaklaşık iki ay süren yangında büyük hasar alır. Şîrkûh’un vezirliği sırasında ise Fustat halkı geri dönmüş ve şehrin büyük bir kısmı tekrar inşa edilmiştir.¹⁶

Selahaddin-i Eyyûbî 1171 yılında Mısır’da Fâtımîleri bertaraf ederek Eyyûbî hanedanlığını kurmuştur. Kendisinden önce burada hüküm süren diğer hanedanlıklar gibi o da kendi yönetim merkezini oluşturmak istemiş ve mevcut yerleşim yerlerine ilaveten Mukattam Dağı yakınlarındaki bir tepede Kal’atü’l-cebel’i inşa ettirmiştir. Ayrıca Fustat, el-Asker, el-Katâi ve Kahire’yi içine alacak şekilde bir sur inşa edilmiş ve böylece şehir Fâtımî döneminin on katı büyüklüğe ulaşmıştır. Kale içinde inşa edilen saray Eyyûbî sultanı el-Melikü’l-Kâmil Muhammed’den itibaren Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar yöneticilerin ikametgâhı olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Fâtımî inancının tesisini kırmak amacıyla cami yerine Kahire ve Fustat’ta çok sayıda medrese inşa edilmiş ve sadece İbn Tolun, Amr b. Âs ve Hâkim camilerinde cuma hutbesi okutulmuştur.

Eyyûbî sultanlarından el-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb’un 1240’ta tahta çıkmasından sonra Kal’atü’l-cebel’den, Kahire’nin batısındaki Nil Nehri üzerindeki Ravza adasında yaptırdığı saraya taşınmış ve buradaki kışlalarda Türk kökenli memluktlerden özel bir birlik oluşturmuştur. Bunlara bir adada yetiştirilip eğitildikleri için “Bahri Memlukleri” (el-Memaliku’l-Bahriyye) denilmiştir.¹⁷

XIII. yüzyılın ortalarında Eyyûbîlerden sonra yönetime gelen Memlukler bütün bölgenin ekonomik, siyasi ve idari gelişimine yön vermişlerdir. Mısır’da, dolayısıyla Kahire’de Müslümanların fethinden itibaren başlayan İslamlaşma ve Araplaşma süreci büyük ölçüde Memlukler döneminde tamamlanmıştır. Moğol istilasından kaçan çok sayıda Müslüman mültecinin Kahire’ye gelmesi bu süreci daha da hızlandırmıştır.

Abbâsîlerin 1258’de Moğol istilaları neticesinde yıkılması ve Abbâsî soyuna karşı katliam yürütülmesi bütün İslam coğrafyası gibi Kahire’yi de çok etkilemiştir. Moğollara karşı mücadele veren Sultan Baybars son Abbâsî halifelerinden Zâhir-Biemrillah’ın oğlu olup Moğollardan kurtulmayı başarmış Ahmed’i 1261’de Kahire’ye getirerek büyük bir törenle halife ilan ederek kendisi de biat etmiş ve böylece üç yıllık bir aradan sonra Abbâsî hilafeti tekrar tesis edilmiştir. Ancak “Müstansır Billâh” lakabını alan Ahmed’in Moğollara karşı Şam savunması sırasında öldürülmesi üzerine bu kez yine Abbâsî soyundan gelen başka bir Ahmed’i “el-Hâkim Biemrillâh” lakabıyla halife ilan etmiştir. Bundan sonra Mısır’da halifelik makamına geçenler onun soyundan gelmişlerdir.¹⁸ Yetkileri formaliteden öteye geçmemekle birlikte Kahire’nin dinî bir merkez olmasında halifenin önemli bir fonksiyonu olduğu söylenebilir.

16 Eymen Fuad Seyyid, “Kahire: Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi”, XXIV, 174.

17 Kazım Yaşar Kopruman, “Bahriyye”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 512.

18 İbn Kesir, *el-Bidaye ve’l-hidâye*, tahkik Riyâd Abdulhamîd Murâd, Muhammed Hasan Ubeyd, Katar: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 2015, c. 15, s. 379, 382, 387 vd.

Doğu-Batı ticaret yollarının merkezinde yer alan şehir Memlukler zamanında ayrıca bir bilim ve kültür merkezi hâline de gelmiş ve dönemin en güzel mimari eserleri burada inşa edilmiştir. Kahireli bir tarihçi olan el-Makrîzî (ö. 1442) kısaca *el-Hitatu'l-Makrîziyye* olarak bilinen eserinde Kahire'nin tarihi, topografyası, eserleri, binaları, yöneticileri, meşhur insanları vs. hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.¹⁹ Bu dönemde Kahire'ye 130 civarında cami, çok sayıda medrese, han/hangâh ve hamam gibi sosyal tesisler inşa edilmiştir. Eski Meks'in/Maks'ın bulunduğu yerde kurulan Bulak Sultan el-Meliku'n-Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında 1325'te kazılan Nâsirî Kanalı ile bir ada hâline gelmiş ve stratejik konumu dolayısıyla hızla bir liman, ticaret ve imalat şehri olarak gelişmiştir. Sultan Kalavun'un önemli icraatlarından birisi de onun Kal'atü'l-cebel'deki kale burçlarına yerleştirdiği özel askerî birliklerdir. Bu birliklere burçlara nispetle Burcî denmiş ve ileride iktidarı ele geçirecek olan Burcî Memluklerinin (el-Memaliku'l-Burciyye) menşeyini oluşturmuştur.²⁰

Kahire 1340 civarında genişlemiş ve yarım milyonu aşan nüfusuyla Afro-Avrasya bölgesinin en büyük şehri hâline gelmiştir. Fakat XIV. yüzyılın ortalarında çıkan veba salgınında şehirde çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve nüfus bundan oldukça etkilenmiştir. Şehir tarihteki en ihtişamlı devrine Memlukler döneminde ulaştığı gibi gerek nüfus gerekse mimari ve ticari gelişme açısından yine onların son zamanlarına doğru hastalıklar ve siyasi çekişmeler yüzünden bir durgunluk dönemine girmeye başladığı anlaşılır. Sultan Berkuk'tan sonra emirlerin birbirine düşmesi ve nihayet Timur'un Suriye seferi Memluklerin siyasi açıdan da zayıflamasına neden olmuştur.²¹ Bu durum ise uzun vadede Kahire'ye de olumsuz olarak tesir etmiş ve şehirde çeşitli isyanlar baş göstermiştir. Diğer yandan Vasco de Gama'nın 15. yüzyılda Afrika'nın güneyindeki Ümit Burnu'nu dolaşarak Avrupa'nın Hindistan'a ulaşım için alternatif bir deniz yolunu keşfi tarihçiler tarafından Kahire'nin ticaret yolu tekelinin kırılması olarak yorumlanmıştır.²² Ancak Mısır ekonomisi Batılı yazarların iddia ettiklerinin aksine 1500'lerde birdenbire çökmemiş, aksine Osmanlı ve dünya ticaretiyle bütünleşmiştir.²³

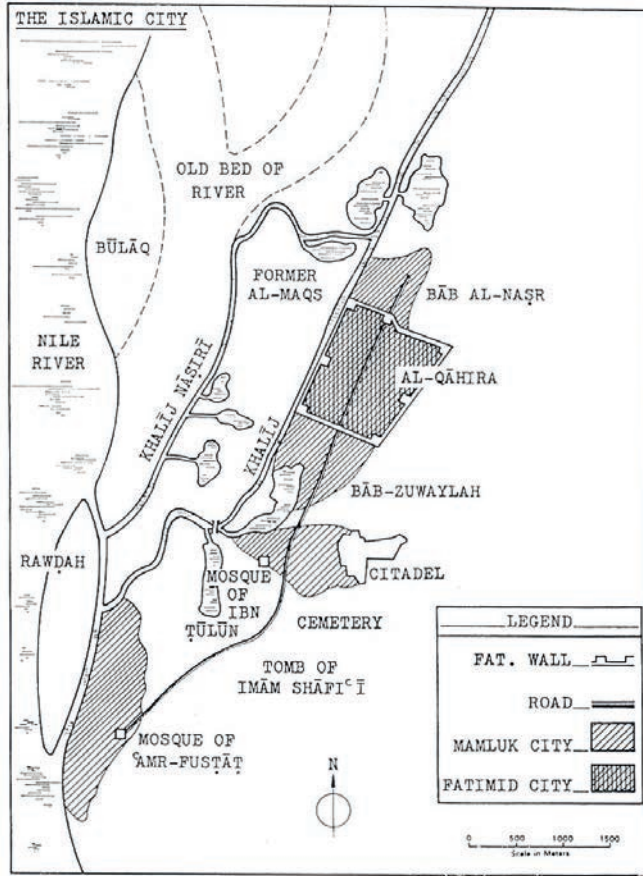
19 Mehmet İpşirli, "el-Hitatu'l-Makrîziyye", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 402-404.

20 Kazım Yaşar Kopruman, "Burciyye", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 419-420.

21 Ercan Cengiz, "Timur'un Suriye Seferi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 26 (2020), s. 635-660.

22 André Raymond, *Cairo*, çev. Willard Wood, Cambridge: Harvard University Press, 2000, s. 168 vd.

23 André Raymond, s. 204 vd.

Memluklerin ilk dönemi Kahire haritası²⁴

Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki Mısır Seferi sonunda Osmanlı hâkimiyetine geçen Kahire bundan sonra idari olarak diğer eyalet merkezi büyük şehirlerle aynı kadere ortaklık ederek büyük bir imparatorluğun bir şehri olmanın avantajlarını yaşamıştır.²⁵ Çoğu XX. yüzyılda Batılı tarihçiler tarafından Avrupa-merkezci bir şekilde kaleme alınan, pek çok Arap yazar tarafından da benimsenen ve literatüre "çöküş paradigması" olarak geçen tarih anlatısından Kahire de nasibini almıştır.²⁶ Bu anlatıma göre Osmanlı öncesi Kahire şaşıla bir maziye sahip olup, bundan sonra ağır vergiler altında ezilmiş ve sönmeye, geri kalmaya terkedilmiş bir şehir hâline gelmiştir. Kahire hakkın-

24 Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture In Cairo: An Introduction*, Leiden: Brill, 1998, s. 4.

25 Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule 1517-1798*, London: Routledge, 2005, s. 219 vd.

26 Osmanlı Devleti'nin II. Selim'den itibaren çöküşe geçtiğini ve bunun Mısır'da da kendisini gösterdiğini iddia eden söylemin temsilcisi olarak bk. P.M. Holt, *Egypt and Fertile Crescent 1516-1922: A Political History*, Ithaca: Cornell University Press, 1967, özellikle "The Ottoman Decline" başlıklı bölüm, s. 61-163.

daki çalışmalarıyla dikkat çeken André Raymond çöküş paradigmasına karşı çıkararak Osmanlı arşiv belgelerinin sağladığı daha sıhhatli ve kesin bilgilerin Osmanlı dönemi Kahire'sini daha iyi anlamaya imkân verdiğini belirtmektedir. Buna göre 1517'den itibaren Mısır'da kurulan siyasi idare Batılı yazar ve takipçilerinin tasvir ettiği gibi “hiçbir şekilde haksızlık ve zulüm sistemi olmadığı, Osmanlı Devleti'nin ülkenin gelir kaynakları üzerinden aldığı payın toplam kaynakların çok cüzî bir kısmını oluşturduğu, ayrıca valiler ve yönetici sınıfın gerek kendi özel giderleri gerekse dinî, sosyal ve kültürel nitelikli harcamalar için aldıkları vergileri sonuna kadar mahallinde kullandıkları” ortaya çıkmıştır.²⁷

Fethin akabinde Mısır bundan böyle artık bir Osmanlı eyaleti olarak yönetilmiş ve eyaletin merkezi de Kahire olmuştur. Kahire'ye bazen Mısır'ı-Kahire veya sadece Mısır da dendiği görülmektedir. Şehir kuzeydeki Aşağı Mısır ile güneydeki Yukarı Mısır'ın tam ortasında yer alması hasebiyle coğrafi olarak da Mısır eyaleti için önemli bir konumda bulunduğu gibi Mısır Beylerbeyi de sadece Mısır'da değil Arap eyaletleri ve hatta Kuzey Afrika'ya kadar geniş Osmanlı coğrafyası içinde en önemli idareci konumundaydı. Osmanlı Devleti'nin ilk sâlyâneli²⁸ statüdeki eyaletinin başındaki görevli olan Mısır Beylerbeyi oldukça geniş yetkilere sahipti. Yavuz Sultan Selim'in beylerbeyi olarak tayin ettiği Hayır Bey'in 1522'deki vefatından sonra Kahire ve Mısır büyük bir anarşiye düşmüştür. Ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında son şekli verilen ve Veziriazam İbrahim Paşa tarafından Kahire'de ilan edilen kanunname ile Mısır'ın statüsü, nasıl yönetileceği, toprak düzeni ve idari yapısı net bir şekilde belirlenmiş olur.²⁹ Mısır'ın idaresi vali (beylerbeyi), kadı (kazasker) ve ocaklardan oluşan üçlü bir yapıya dayandırılmıştır. Padişah tarafından tayin edilen ve geniş yetkilerle donatılan valiye askerî, siyasi ve dinî konularda yüksek rütbeli idarecilerden oluşan divân yardımcı olmaktadır.³⁰ Kazasker de padişah tarafından ve genellikle bir yıllığına görevlendirilmektedir. Osmanlı dönemi Mısır hususunda tarihçilerin “mamluk” meselesinde kafalarının oldukça karışık olduğu ve bunları genellikle “eski Memlûk döneminin bakiyesi” gibi algıladıkları görülür. Aslında bu “mamluklerin” Memluk dönemindekilerle benzer bazı yönleri bulunmakla birlikte³¹ Osmanlı sistemi içinde Mısır'daki ocaklarda gelişen bir sınıftır. Esasen Osmanlı Mısır'daki “mamluk” sistemi hanedanlıklar gibi nesilden nesle tevarüs eden bir husus olmayıp Osmanlı'nın “devşirme” usulünün devamı niteli-

27 André Raymond, “Kahire: Osmanlı Dönemi”, DİA, İstanbul 2001, s. 176; a.m.f., Cairo, s. 2016 vd. Aynı şekilde Mısır sosyal ve ekonomi tarihiyle ilgili çalışan Nelly Hanna da “çöküş paradigmasını eleştiren yazarlardır. Bk. Nelly Hanna, *Ottoman Egypt and the Emergence of the Modern World 1500-1800*, Cairo: The American University Press, 2014, kitabın ilk bölümü bu konuya ayrılmıştır, s. 1-30; Ayrıca gerileme paradigmasının sebepleri hakkında bk Jane Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule 1516-1800*, Routledge, 2008, s. 59 vd.

28 Osmanlı mali teşkilâtında bazı görevlilere yıllık yapılan ödemeler ve taşra teşkilâtında gelirleri yıllık olarak hazineye aktarılan eyaletler hakkında kullanılan terim. (e.n.)

29 Hathaway, s. 65-66. Hazırlıkları Yavuz Sultan Selim zamanında yapılan, fakat Kanuni devrinde tamamlanarak 931/1524-1925'te yürürlüğe giren Mısır Kanunnamesinin metni ve transkripsiyonu için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 6, s. 86 vd.;

30 André Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul: YKY, 1999, s. 23.

31 Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798*, London: Routledge, 2005, s. 63-75.

ğinde gelişen bir sistemdir.³² Buna göre “Hıristiyan eyaletlerden çocukların toplanması (devşirme) esasına dayalı geleneksel yeniçerilik sistemi, süreç içinde yerini Anadolu Türklerinin hatta köle statüsü dışında kalan Mısırlıların, ardından da hızla Kafkaslar’dan toplanan memlûkların yeniçeriliğe kabulüne bıraktı. Böylece Osmanlılar, Memlûklar saltanatı boyunca yürürlükte olan sisteme geri dönmüşlerdir”³³ Osmanlı sistemindeki memluk emirleri de 1517 öncesindekiler gibi “asli memuriyet ve mevkie” sahip olup zamanla paşalara karşı çıkacak güce erişmişlerdir.³⁴ Yani Hathaway’ın de belirttiği gibi tarihçilerin Osmanlıların eski Memluk rejiminin büyük bölümünü olduğu gibi bıraktıkları ve 17. yüzyıl başlarında bunların yönetime geri döndükleri yönündeki genel eğilimleri doğru olmayıp, bu anakronik bir yaklaşımdır.³⁵

Kahire Osmanlılar döneminde Mısır eyaletinin başkenti olarak nüfus, toprak, ticari ve mimari açılarından büyümeye ve gelişmeye devam etmiştir.³⁶ Şehrin nüfusu 1517’de 150 ila 200 bin arasındayken bu sayı 1800’de 263 bin civarına ulaşmıştır. Bu dönemde zenginlerin ve tüccar tabakasının yavaş yavaş yoğun bir nüfusa sahip Eski Kahire’nin dışına taşınmasıyla kentin batıya doğru genişlediği gözlemlenmektedir. Nil Nehri’nin düzenli taşmaları neticesinde oluşan Birketü’l-fil ve Birketü’l-Özbekiyye gibi göller etrafında İstanbul’daki konak tarzı yapılarda ve bunların çevresinde yine İstanbul’dakine benzer kültürel faaliyetler yapıldığı görülmektedir.³⁷

Yüzyıllarca Akdeniz bölgesini şekillendiren en büyük güç durumundaki Osmanlı hâkimiyetindeki Kahire başta ticaret olmak üzere çeşitli açılarından bu durumdan en iyi istifade eden merkezlerden birisi olmuştur.³⁸ İlimi açıdan el-Ezher bütün İslam dünyasından talebe ve âlim çekmeye devam etmiştir. 1517’de Mısır’la birlikte Haremeyn’in de Osmanlı idaresine girmesinden sonra Osmanlılar Haremeyn’e gönderdikleri sürreleri Kahire üzerinden göndermeye başlamışlardır. Sürre ile gönderilen Kâbe’nin yeni örtüsü de genellikle Kahire’de dokunmaktadır.³⁹ Ayrıca Afrika’dan gelen hacılar önce Kahire’de toplanıp buradan Hicaz’a gittikleri için bu durum bile başlı başına Kahire için önemli bir ekonomik gelir kaynağı oluşturmaktadır.⁴⁰

Osmanlılar döneminde mimari faaliyetler önceki dönemlerdeki gibi devam etmiştir. Yapılan tasnif çalışmaları neticesinde Osmanlılar zamanında Kahire’de inşa edilmiş abidevi yapıların sayısı (199 eser) Memluk dönemiyle karşılaştırınca (233) sayıca

32 Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlıs*, s. 9 vd.

33 Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi*, s. 25.

34 Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi*, s. 26. Mısır’da Ocak’a mensup askeri yöneticilerden birinin “Bey” rütbesine terfi ettirilmesi hususunda bkz. s. 33 vd., 41 vd.; Hathaway, *Osmanlı Mısırında Hane Politikaları*, s. 10.

35 Jane Hathaway, *Arab Lands under Ottoman Rule 1516-1800*, Routledge, 2008, s. 51.

36 Raymond’un *Yeniçerilerin Kahiresi* isimli kitabında özellikle 18. Yüzyıldaki gelişmeler detaylı bir şekilde verilmektedir, s. 67-160.

37 Raymond, Kahire, s. 176; a.mlf., *Yeniçerilerin Kahiresi*, s. 100, 102 vd., 114 vd., 118 vd.; Hathaway, *The Politics of Households*, s. 7.

38 Raymond, Cairo, s. 216 vd.

39 Ş. Tufan Buzpınar, “Surre”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 567-569.

40 Raymond, Cairo, s. 218.

nispeten biraz daha az görünmekle birlikte esasen hizmete alınan eserlerin sayısı çok daha fazladır.⁴¹

XVIII. yüzyıldan itibaren Batı sömürgeciliğinin, teknolojik gelişmelerin ve sanayinin iç içe geçmiş bir şekilde gelişmesinin etkilerinin dünya çapında hissedilmeye başlanmasıyla birlikte⁴² Kahire de bundan nasibini almış ve ticaret yollarının değişmeye başlamasıyla şehirde ekonomik kriz görülmeye başlanmıştır. Memluk emirlerinden oluşan seçkin zümre askerî ve siyasi alanda tekrar güç kazanmaya başlamıştır. XVIII. yüzyılda yönetimi ele geçirecek ve diğer Arap eyaletlerine saldıracak kadar güçlenmişlerdir. Osmanlı Devleti isyancıların üzerine ordu göndermiş ve tekrar düzeni sağlamışsa da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı meselenin köklü bir şekilde halledilmesini engellemiştir. 1790'lı yılların başlarında ortaya çıkan veba salgınında çok sayıda bürokrat ve emirin vefat etmesi üzerine Kahire tekrar isyancı İbrahim ve Murad beylerin eline geçmiş ve devlet bunlarla anlaşmak durumunda kalmıştır. Napolyon 1798'de Mısır'ı işgale başlayıp Kahire üzerine gittiğinde ona karşı Gize'de piramitlerin yanında başarısız bir savunma savaşı yapmışlar ve nihayet Kahire Fransızlara teslim edilmiştir.⁴³ Napolyon Mısır'a gelirken yanında pek çok uzmanı da beraberinde getirmiştir. Bunlar kaldıkları süre boyunca Mısır hakkında detaylı çalışmalar yapmışlar ve neticede 23 ciltlik *Description de l'Égypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française* (Mısır'ın tasviri veya Fransız ordusunun seferi sırasında Mısır'da yapılan gözlem ve araştırmaların derlemesi) başlıklı devasa eseri yayınlamışlardır.⁴⁴

Yaklaşık üç yıl süren Fransız işgali sadece Kahire ve Mısır'da değil Osmanlı'nın her yerinde derin izler bırakmıştır. Fransız işgalinin canlı şahitlerinden olan Abdurrahman el-Cebertî işgal öncesi, işgal dönemi ve sonrasındaki gelişmeleri dört ciltlik tarih kitabında ele almaktadır.⁴⁵ Napolyon'un Bulak'ta kurduğunu matbaa ve yönetim için oluşturduğu divanlar özellikle dikkat çekmiştir.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın Fransız işgalinden kurtarılması için gönderdiği orduda yer alan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın valiliğe yükselmesiyle Kahire'nin yönetimi de istikrarlı bir yapı kazanmıştır. Mehmed Ali Paşa hanedanlığının üyeleri ve devlet erkânı için Nil kenarında, Ravza adasında ve Gize'de büyük saraylar ve Kal'atü'l-cebel'de Osmanlı tarzında büyük bir cami yaptırmıştır.⁴⁷ XIX. yüzyıl boyunca şehirde

41 Raymond, *Kahire*, s. 178.

42 Jürgen Osterhammel, Niels P. Petersson, *Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse, Epochen*, München: C.H.Beck, 2019, s. 45-62.

43 Hilal Görğün, "İbrahim Bey", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 285-287.

44 *Description de l'Égypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française*, I-XXIII, Paris: De L'Imprimerie Impériale, 1809-1818. Eser ikinci edisyonunda genişletilerek 37 cilt halinde basılmıştır.

45 Abdurrahman el-Cebertî Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr (I-IV, Bulak 1297).

46 Ahmed Hafız Avd, *Nâbülyün Bünâbârtü fi Mısır*, Kahire: Hindâvî, 2012, s. 157 vd.

47 Mehmet Ali Paşa zamanında Kahire'de inşa edilen yapılar ve değişiklikler için bk. Janet L. Abu-Lughod, *Cairo: 1001 Years of The City Victorious*, Princeton: Princeton University Press, 1971, s. 83-97.

Abbâsîyye, İsmailiyye, Tevfikiyye vs. gibi valilerin isimleriyle anılan yeni semtler kurulmuş; şehre su ve kanalizasyon şebekesi, aydınlatma, tramvay hatları, yeni yollar, köprüler, kanallar vs. gibi altyapı hizmetleri getirilmiştir. Kahire'ye şehrin çehresini değiştirecek asıl değişiklikler ise Hidiv unvanı kazanan İsmail Paşa zamanında yapılmıştır. Paris örnek alınarak Batılı mimarların çizdiği planlara göre yapılan düzenlemelerle “Modern Kahire”nin altyapısı oluşturularak geniş meydanlar açılmıştır.⁴⁸ Hidiv ailesi o güne kadar yönetim merkezi olarak kullanılan Kal’atü’l-cebel’i terk ederek yeni inşa edilen Zeynelâbidin Sarayı’na yerleşmiş ve böylece şehrin merkezi de buna bağlı olarak yer değiştirmiştir.⁴⁹

XIX. ve XX. yüzyıllarda Nil’in batı kıyısı ile Cezire ve Ravda adaları başta olmak üzere şehir her yönde beklenmeyen bir hızla büyümüş ve değişmiştir. 1882’de İngilizlerin Mısır’ı işgallerinden sonra Cezire Adası’nda işgalci askerler, eğlence ve spor merkezlerinin açılması ve adadaki Zemâlik’in zengin mahallesi olarak ortaya çıkması şehirdeki kültürel hayatın değişmesinde önemli rol oynamıştır.

I. Dünya Savaşı’ndan sonra İngiliz işgaline karşı bütün Mısır’da başlayan ayaklanmaların merkezini öğrenci ve hocalarıyla Kahire’deki el-Ezher çevresi oluşturmuştur. Mısır’ın 1922’de kısmi bağımsızlığına kavuşmasından sonra I. Fuad “Mısır ve Sudan meliki” (Meliku’l-Mısır ve’s-Sudan) olarak tahta çıkmıştır. Kahire yeni ihdas edilen bir krallığın başkenti olarak hem nüfus hem de alan olarak büyümeye devam etmiş, yeni mahalleler kurulmuştur. Çoğalan otomobillerin ihtiyacını karşılamak üzere yeni meydanlar ve caddeler açılarak yollar genişletilmiştir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra 1946’da İngiliz askerlerinin şehirden çekilmesinin ardından yıkılan Kasrunnil kışlaları ile İsmailiye Meydanı birleştirilmiştir. 1952 ihtilalinden sonra Tahrir Meydanı (Meydanu’t-tahrir) ismi verilen bu alanda çok sayıda resmî bina ve otel yer almakta olup 2011 ve 2013’teki isyanlarda önemli rol oynamıştır. 1949’da çıkarılan belediyeler kanunuyla Kahire tüzel bir kişiliğe kavuşmuş ve belediye ile valilik (muhafaza) arasında görev dağılımı yapılmıştır. Fakat 1960’ta çıkarılan başka bir kanunla yetki karmaşasının önüne geçmek için belediye, Kahire Muhafazası’nın altında bir birime dönüştürülmüştür.⁵⁰

Hür Subaylar Darbesi’ne giden süreçte Ocak 1952’de Özbekiyye semtinde başlayan yangında çok sayıda büyük otel ve iş merkezi yanmıştır. Krallığın lağvedilip cumhuriyet rejimine geçilmesinden sonra 1950’li ve 60’lı yıllarda Mısır’daki kamulaştırma faaliyetleri kapsamında şehrin çehresini de değiştiren büyük bütçeli imar faaliyetlerine girişilmiştir. O yıllara kadar şehrin semalarına çok farklı mimari tarza sahip minareler hâkimken bundan sonra artık gökdelenler ve yeni inşa edilen kuleler yeni dönemin ve

48 Abu-Lughod, Cairo, s. 98-131; Ahmed Sedky, *Living Heritage in Cairo: Area Conservation in the Arab-Islamic City*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2009, s. 15 vd.

49 Ali Paşa Mübarek’in 1886-1889 yıllarında neşrettiği 20 ciltlik el-Hıtatü’t-Tevfikıyyetü’l-cedîde (I-XX, Bulak: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1304-1306) başlıklı eserin Kahire’nin topografyası, insanları ve şehrin fiziki gelişmesi hakkında ilk elden bilgileri vermektedir. Eser hakkında bk. Gabriel Baer, “‘Alî Mubârak’s Khitat as a Source for the History of Modern Egypt”, P.M. Holt, *Political and Social Change in Modern Egypt: Historical Studies from the Ottoman Qonquest to the United Arab Republic*, London: Oxford University Press, 1968, s. 13-27.

50 Abu-Lughod, s. 223 vd.

zihniyetinin bir simgesi hâline gelmiştir. Cezire Adası'na inşa edilen 187 metre uzunluğundaki Burcu'l-Kahire (Kahire Kulesi) bunların en meşhurlarındandır. Nil Nehri'nin doğu kıyısında Kahire'nin güneyinden kuzeyine uzanan 19 km'lik Kûrnîşünnil Caddesi açılmış ve pek çok resmî bina bu cadde üzerinde inşa edilen binaya taşınmıştır. Medînetülmühendisîn, Medînetüssahafîyyîn, Medînetülmua'llimîn ve Medînetünnasr gibi bazıları meslek gruplarıyla isimlendirilen, genellikle Doğu Bloku'nun komünist ülkelerinde görülen mimari tarzda büyük uydu kentler oluşturulmuştur. 1966'da Kahire, Cize ve Kalyûbiye "Büyük Kahire" adı altında birleştirilmiştir.⁵¹ 1970'li yıllarda Mısır'da yürütülen siyasi ve iktisadi liberalleşme politikaları (infıtah politikası) etkisini şehirleşme üzerinde de göstermiş ve Kahire'de büyük bir nüfus patlaması görülmüştür. Bu da plansız şehirleşme ve nevi şahsına münhasır bir gecekondulaşmaya sebep olmuştur. Şehrin etrafının çölle çevrili olması sebebiyle gelir seviyesi düşük insanlar şehir dışında gecekondu yapmak yerine aileleriyle şehrin içinde boş buldukları alanlara kurdukları barakalarda, mezarlıklarda, çatılarda vs. yaşamaya başlamıştır. Mısır'da aşveyyât (düzensiz şehirleşme-gecekondulaşma) olarak isimlendirilen çarpık kentleşmeyi engellemek ve barınma sorununa çare bulmak için Medînetü 6 Uktûber, Medînetüssâdât, Medînetülâşîr min Ramadan ve Medînetü 15 Mâyû gibi Enver Sedat'ın ismini ve başarılarını hatırlatan uydu kentler inşa edilmiştir. XX. yüzyıl sonu ve XXI. yüzyıl başlarında da Kahire'nin 25 milyona dayanan nüfusuna çare olarak uydu kentler kurulmaya devam edilmiştir. El-Rihab, Mena Garden City, Dream Land, Utopia ve Beverly Hills gibi site-şehirler özellikle varlıklı kesimlere hitap etmekte ve zengin ve fakir sınıflar arasındaki gelir seviyesinin gittikçe açılan farkını gözler önüne sermektedir. Bunların son örneğini şehrin doğusundaki çöl kısmına inşa edilen ve İçişleri Bakanlığı'nın da taşındığı el-Kahire el-Cedide uydu kentidir.⁵²

2010'da Tunus'ta başladıktan sonra hızla bütün Arap coğrafyasına yayılan halk ayaklanmalarının Mısır ayağının merkezini Kahire oluşturmuştur. 25 Ocak 2011'de Tahrir Meydanı'nda rejime karşı başlatılan gösteriler hızla bütün Mısır'a yayılmıştır. Çok sayıda insanın hayatını kaybettiği ayaklanmalar 11 Şubat 2011'de Hüsnü Mübarek'in istifa edip yönetimi Yüksek Askeri Konsey'in üstlenmesiyle neticelenmiştir. Haziran 2012'de yapılan seçimlerde Müslüman Kardeşler teşkilatının desteklediği Hürriyet ve Adalet Partisi adayı Muhammed Mursi kazanmıştır. Fakat Mursi'nin takip ettiği iç ve dış politikanın bazı kesimlerin tepkisini çekmesi sonucunda yine Tahrir Meydanı'nda bu sefer ona karşı gösteriler başlamıştır. Aylarca süren ayaklanmaları bahane eden Abdülfettah es-Sisi komutasındaki askerler 3 Temmuz 2013'te düzenledikleri bir darbeyle Mursi'yi görevden uzaklaştırarak hapsedmiştir. Bu sefer Kahire'nin Rabiâtü'l-Adeviyeye Meydanı darbe karşıtı, Mursi taraftarı gösterilerin merkezi hâline gelmiştir. Gösterilerin aylarca sürmesinin ardından halkın üzerine açılan ateş sonucu binlerce insan

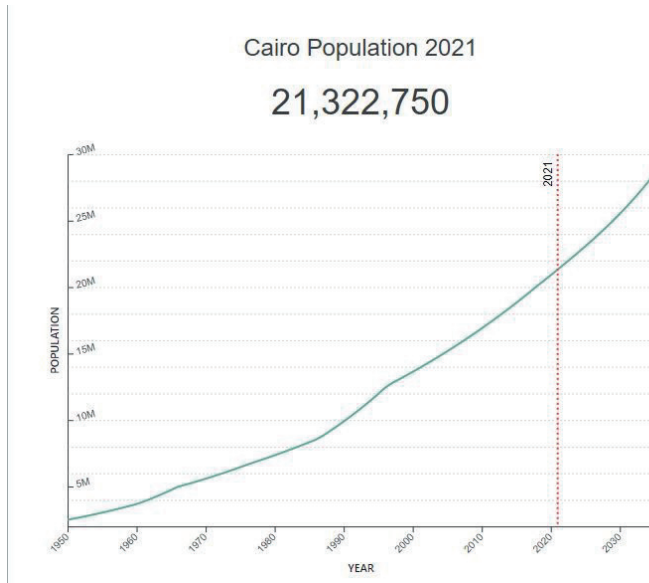
51 Nezar AlSayyad, Cairo: Histories of a City, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, s. 229; Hilal Görgün, "Kahire: Son Dönem", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 180.

52 "Aşveyyât", yani Kahire gecekondualarının oluşumu ve buralardaki yaşam şartları hakkında bk. Sims, Understanding Cairo, s. 91-137; Abdelrehim Kenawy, "Al-Ashwaiat Areas in Greater Cairo Region (GCR) a Challenge for the State", *Journal of Engineering Research and Technology*, c. 3/1 (2016), s. 16-25; Asef Bayat, Eric Denis, "Who is Afraid of ashwaiyat? Urban Change and Politics in Egypt", *Environment and Urbanization*, c. 12/2 (October 2000), s. 185-199.

hayatını kaybetmiştir. Abdülfettah es-Sisi de bir yıl sonra yapılan seçimleri kazanarak cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuş ve hâlen bu görevi sürdürmektedir (Haziran 2021).

Demografik ve Dinî Yapısı

Kahire tarih boyunca cazip bir yerleşim yeri olmuş ve nüfusu genellikle artış eğilimi sergilemiştir. Ancak özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren artan doğumların yanı sıra gerek sanayileşmenin Kahire ve çevresinde yoğunlaşması sebebiyle iç göçler, gerekse savaşlar ve kuraklık gibi sebepler yüzünden çevre ülke ülkelerden gelen mülteciler yüzünden nüfus artış grafiğinde hızlı bir yükseliş gözlemlenir.⁵³ Kahire'nin nüfusunu tespit etmek büyük güçlükleri içinde barındırmakta olup sayılar kaynağa ve dikkate alınan sahaya göre değişiklik gösterebilmektedir. Bunda da Kahire'nin banliyö bölgelerinin ve uydu kentlerin çok genişlemesi, ayrıca çalışanların gidiş gelişleriyle şehrin gündüz ve gece nüfusu arasındaki farkın çok büyük olması önemli rol oynamaktadır. Kahire'nin 1882'deki İngiliz işgali sırasındaki nüfusu 347.838 iken bu sayı 1950'de 2.5 milyona yaklaşmıştır. 2021 yılında şehir 21 milyonu aşkın nüfusuyla kilometrekareye 19.376 kişi düşmekte ve bu hâliyle Cakarta ve Karaçi'den sonra İslam dünyasının en büyük üçüncü metropolünü oluşturur.

Kaynak: <https://worldpopulationreview.com/world-cities/cairo-population>

⁵³ Bk. grafik. <https://worldpopulationreview.com/world-cities/cairo-population>. Leïla Vignal, Eric Denis, "Cairo as Regional/Global Economic Capital?", Diane Singerman, Paul Amar (ed.), *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 99-151.

Büyük Kahire'nin yer aldığı coğrafya antik dönemden beri çok farklı etnik ve dinî topluluğa ev sahipliği yapmıştır: Firavunlar, Yunanlılar Romalılar, Bizans, Araplar ve Türkler burada hüküm sürmüşlerdir. Bununla bağlantılı olarak da Kahire halkı gerek aldığı göçlerle gerekse halkların karışmasıyla etnik olarak da değişim geçirmiştir. Yahudilerin firavunlar zamanında Mısır'a geldikleri, gördükleri zulüm üzerine Hz. Musa liderliğinde buradan çıkarıldıkları kutsal kitaplarda zikredilmektedir.⁵⁴ Mısır halkı oldukça erken bir dönem sayılabilecek I veya II. yüzyıllarda Hristiyanlığı kabul etmeye başlamış ve daha sonra da Hristiyanlığın kendi içinde yaşadığı bölünmede Arius tarafından geliştirilen ve zamanla Kıptilik olarak kavramlaşan Hristiyan öğretiyi benimsemiştir.⁵⁵

VII. yüzyılda Müslümanların bölgeye gelmesinden sonra bölgedeki Yahudiler ve Hristiyanlar zımni statüsüyle sosyokültürel açıdan teşkilatlanma ve gelişme fırsatı bulmuşlar ve bürokraside farklı görevlerde çalıştırılmışlardır.⁵⁶ Bununla birlikte Müslümanların idaresindeki Mısır'ın nüfusu ve etnik yapısı hızlı bir değişim göstermiş ve IX. yüzyılın ortalarına kadar halkın çoğunluğunu Arap Müslümanlar oluşturmaya başlamıştır. Fıkhi mezheplerin teşekkülünden sonra Malikilik Fustat'ta/Kahire'de görülen ilk mezhebi teşkil eder. Ancak İmam Şafii'nin ömrünün son yıllarında Kahire'de Ehli Sünnet'in dört fıkhi mezhebi de benimsenmekle birlikte Fâtımiler döneminde gulât-ı Şia'dan İsmaililiğin resmî mezhep olarak benimsenmesi üzerine diğerleri arka plana itilmiştir.⁵⁷ Ancak Eyyübîler ve Memlukler döneminde durum tersine dönmüş, Şiiliğe karşı faaliyetler icra edilirken Sünni mezhepler desteklenmiştir. Sultan Baybars dört Sünni mezhepten birer başkadılık tesis etmiş ve bunlar dışındakileri yasaklamıştır. Mısır'da Şafiiliğe diğer üç mezhepten daha fazla ilgi gösterilmiştir. Bunda İmam Şafii'nin son yıllarını Fustat'ta geçirip burada vefat etmesi ve buraya defnedilmesi etkili olduğu gibi Eyyübî ve Memluk sultanların Şafiiliğe ayrı bir yer vermelerinin de rolü olmuştur.

Tasavvuf ve tarikatlar başından itibaren Kahire'deki dinî hayatı derinden etkilemiş ve günümüze kadar da etkilemeye devam etmektedir. Memlukler döneminden itibaren sufi şeyhler için çok sayıda tekke, zaviye ve hangâhlar inşa edilmiş, vakıflar kurulmuştur. Eski Kahire bu tür eserlerle doludur.⁵⁸ Kâdiriyye, Rifâiyye, Şâzeliyye, Bedeviyye, Burhaniyye ve Halvetiyye şehirde yaygın olan bazı tarikatların isimleridir.⁵⁹

Kahire günümüzde etnik ve dinî olarak Arap Sünni Müslüman halkıyla oldukça homojen bir yapı sergilemektedir. Hristiyan ve Yahudiler Müslümanların Mısır'ı fet-

54 Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 187-197.

55 Mustafa Erdem, "Kıptiler", s. 143-178

56 Mısır'daki gayri Müslimlerle ilgili olarak bk. Burak Gani Erol, "Memlükler Döneminde Mısır'da Gayrimüslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 22/2 (2020), s. 591-622.

57 Eymen Fuad Seyyid, "Kahire", s. 174.

58 Kahire'deki sufler ve tarikatlar hakkında bk. Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule 1517-1798*, London: Routledge, 1992, s. 124-170; Âşûr, el-Müctema'ül-Mısri, s. 171 vd., 179 vd.; Ebû'l-Vefâ Teftâzânî, "Mısır'da Süfi Tarikatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları", çev. Mustafa Aşkar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXV (1996), s. 535-552.

59 Yaygın tarikatların tam listesi için bk. Ebû'l-Vefâ Teftâzânî, s. 551-552; Fârûk Ahmed Mustafa, *el-Binâ 'ü'l-ictimâ'î li'l-tarikati ş-Şâzeliyye fi Mısır*, İskenderiye 1980, s. 309-312;

hinden itibaren Kahire’de yaşamaya devam etmişlerdir. Coğunluğu Kıpti Ortodoks Kilisesi’ne mensup önemli sayıda Hristiyan şehrin belirli semtlerinde yaşamaya devam etmektedir. İşgal döneminden kalan eski İtalyan, Rum, Süryani ve Ermeni topluluklar da hâlâ bazı bölgelerde bulunmaktadır. Mısır’da yaşayan yaklaşık 10 milyon Kıpti Ortodoks Kilisesi’ne bağılı Hristiyan’ın yaklaşık dörtte biri Kahire’de yaşamaktadırlar. Diğer yandan az sayıda Kıpti Katolik, Rum Ortodoks, Rum Katolik, Ermeni Ortodoks ve Katolik, Marûni, Süryani Katolik Kilisesi mensupları, Anglikanlar ve Protestanlar da yaşamaktadır. Şehirde II. Dünya Savaşı’na kadar oldukça hatırı sayılır sayıda Yahudi bulunmakla birlikte bunlar hem İsrail’in kuruluşundan sonra hem de XX. yüzyılda vuku bulan çok sayıda Arap-İsrail savaşından sonra İsrail’e ve ABD’ye göç etmişlerdir.

Ekonomik Durum

Kahire Güney Avrupa, Batı Asya, Kuzey Afrika ve Sahra Altı Afrika’nın kavşak noktasında bulunması hasebiyle antik dönemden beri önemli bir ticaret merkezidir. On yıldan da kısa bir süre içinde yüzölçümünü ve nüfusunu ikiye katlayan şehir çok hızlı bir şekilde sosyal, ekonomik ve kültürel bir değişim geçirmiştir. Yerleşim ve ticaret yerleri çöl taraflarında inşa edilen yeni uydu şehirlere doğru kaydıkcça şehir merkezi cazibesini gittikçe yitirmeye başlamıştır.

Mısır’daki banka ve finans kuruluşları ile ulaşım şirketlerinin merkezleri Kahire’dedir. Diğer yandan sanayi dalları arasında metal işleme, çimento sanayii, mobilya, ayakkabı, tütün ürünleri ve pamuğa dayalı tekstil imalatı, matbaacılık ve bunlara bağılı yan sektörler oldukça gelişmiştir.⁶⁰ Eski mahallelerde bakırcılık, gümüş işçiliğı, marangozluk gibi geleneksel el sanatları yaşatılmaya çalışılmaktadır. Ortadoğu’nun en önemli iş merkezi olan şehir çok sayıda uluslararası şirket ve ticari kurumun merkezi konumundadır. Şehrin en büyük ekonomisi, hükümet, kamu kurumları ve ordu dâhil olmak üzere kamu sektörüdür. Ayrıca Kahire ülkenin turizm merkezi olup en büyük döviz geliri kaynağıdır. Şehir bütün dünyanın ilgisini çeken bir kültür turizmine sahiptir. Eski Kahire’de yer alan başta Hanu’l-Halil olmak üzere çok sayıda dükkânda turistlere hediyelik eşyalar satılmakta ve böylece şehrin ekonomisine büyük bir katkı sağlanmaktadır.

Mısır’daki sanayi şirketlerinin yaklaşık üçte biri Büyük Kahire bölgesinde yer almaktadır. Diğer yandan şehirde Ortadoğu’nun en önemli yayınevleri, medya temsilcileri ve film stüdyoları bulunur. 2014 yılında yapılan bir çalışmaya göre Büyük Kahire 102.2 milyar dolarlık bir GSYİH elde etmiş ve bu hâliyle ekonomik olarak dünya metropolleri arasında 131. sıraya yerleşmiştir.⁶¹

Kahire’de toplumda gelir dağılımı oldukça dengesizdir. Zengin ve fakir arasındaki yelpazenin çok açık olduğu şehirde çalışabilir nüfusun %17’ye yakını işsiz olduğu

60 Kahire’nin ekonomik durumu ile geniş bilgi için bk. Leila Vignal, Eric Denis, “Cairo as Regional/Global Economic Capital”, Singerman, Amar (ed.), s. 99-151.

61 Alan Berube, Jesus Leal Trujillo, Tao Ran, Joseph Parilla, “Global Metro Monitor”, Brookings. 22. Januar 2015, <https://www.brookings.edu/research/global-metro-monitor/> (Erişim Tarihi: 28.06.2021)

gibi, çalışanların da büyük bir kısmı ancak ek iş yaparak geçimini sağlayabilmektedir. Nüfusun çok hızlı arttığı şehirde, hızlı bir yapılaşmaya gidilmekte, bu da inşaat sektörünü şehrin ekonomisinde önemli bir alan haline getirmektedir.

İlim ve Kültür Hayatı

Kahire sadece Mısır'ın değil, uzun süreden beri Arap dünyasının da kültür ve medya merkezidir. Kuruluşundan itibaren çok sayıda dinî ve ilmî müesseseye ev sahipliği yaptığı gibi geleneksel kültürel faaliyetler de burada gerçekleşmektedir. Müslümanların Fustat şehrini kurup Amr İbnü'l-Âs Camii'ni inşa etmeleriyle birlikte İslam kültürü de burada gelişip yaygınlaşmaya başlamış, ilim ve kültür hayatı için elverişli bir ortam oluşmuştur. İslamiyet'in doğu ve batı istikametlerine doğru yayılmasından sonra Kahire merkezî bir konumda yer alması hasebiyle Endülüs'ten Maveraünnehir'e kadar ilim yolculuğuna çıkan âlimlerin ve hacıların durak noktasını oluşturmuş, böylece ilim ve kültür alışverişinde çok önemli bir yer edinmiştir. IX. yüzyılın ortalarına kadar bütün Mısır'da olduğu gibi Kahire'de de halkın büyük bir kısmı Müslüman olmuş ve o güne kadar kullanılan Kıptice ve Grekçenin yerini Arapça almıştır. Abbâsîlerin ilk dönemlerinden itibaren "el-Mısırî" nisbesini taşıyan âlimler çeşitli alanlarda eserler kaleme almaya başlamışlardır.⁶² İmam Şafii'nin hayatının son yıllarını Kahire'de geçirmesi ve buraya defnedilmesi Kahire'nin Şafii'nin merkezi hâline gelmesinde önemli rol oynamıştır⁶³ 860'ta Gize'de vefat eden Zünnûn el-Mısırî de tasavvufun Mısır'da gelişmesinde öncül olmuş ilk dönem mutasavvıflarındandır.

Fâtımîler döneminde Kahire'de inşa edilen el-Ezher, Hâkim, Karâfe ve Akmer camilerinde teşkil edilen ilim halkaları ve saraylardaki kütüphaneler şehri bir ilim merkezi hâline getirmiştir. Yine bu dönemde Kahire'de kurulan Dâru'l-hikme ve zengin kütüphanesinde çok sayıda Şii-İsmaili düşünür yetişmiştir. Eyyübîler iktidara geldikten sonra ise Bâtınîlerle mücadele edebilmek için camiden ziyade medrese açmışlardır. Eğitim önceleri dinî ilimler ağırlıklı olmakla birlikte Sünnî inancının yerleşmesinden sonra bunlara nahiv, felsefe ve tabii ilimler de eklenmiştir. Bağdat'ın Moğol istilaları neticesinde düşmesinden sonra Kahire'ye bütün İslam coğrafyasından çok sayıda ilim erbabı gelmiş ve böylece şehir bir nevi İslam'ın kültür başkenti hâline dönüşmüştür. Bu ulema Memluk sultanları tarafından himaye edilmiş ve çok sayıda yeni cami, medrese ve bunlara bağlı vakıflar kurulmuştur. Bu dönemde İbn Haldun, İbn Tağriberdi, Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Makrızî, İbn Hacer el-Askalanî, Suyûtî gibi tarih, dil ve edebiyat, fıkıh, hadis vs. alanlarda çok sayıda âlim yetişmiştir.⁶⁴

Osmanlı döneminde Kahire'deki ilim hayatının önceki döneme göre sönük geçtiğine dair söylemlerin doğru olmadığı son dönemlerde Mısır sosyal ve kültürel hayatı hakkında müstakim çalışmalar yapan yazarlar tarafından gösterilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in ilk etapta beraberinde İstanbul'a götürdüğü ulemanın çoğu bir süre sonra Mı-

62 Cengiz Tomar, "Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet (641-1517)", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 575 vd.

63 Bilal Aybakan, "eş-Şafii", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 223-233.

64 Cengiz Tomar, "Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet (641-1517)", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 576.

sır'a geri dönmüştür. Bundan sonra da Kahire ve diğer İslam şehirleri arasında ulemanın ilim seferleri devam etmiştir. Osmanlı dönemi Mısır'ındaki ilim ve kültür hayatı önceki devrin bir devamı olarak cami, medrese, tekke ve zaviyeler etrafında gelişmiştir. Bu dönemde el-Ezher'in öneminin daha da arttığı görülür. Osmanlı Kahire'sinin âlimleri arasında İbn Zünbül, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Şemseddin er-Remlî, Sirâceddin İbn Nuceym, Nûreddin el-Üchûrî, Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, Ahmed ed-Derdîr, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Haraşî, Bekrî ailesi mensupları, Hasan el-Attar, Şehâbeddin el-Hafâcî, Murtazâ ez-Zebîdî, Dâvûd-i Antâkî gibi tarih, fıkıh, hadis, nahiv, tıp vs. çok çeşitli ilim dallarıyla uğraşan meşhur zatlar vardır. Bu dönemin en önemli dini-kültürel faaliyetleri arasında Kahire'de dokunan Kâbe örtüsünün mahmil ve hac kafilesiyle gönderilmesi sayılabilir.⁶⁵

XIX. yüzyıl Kahire'sinin ilim ve kültür hayatına damgasını vuran husus Napolyon işgali sonrası Batılı fikirlerle karşılaşılması ve Osmanlı'daki Tanzimat ve İslahat fermanları sonrasında gayrimüslimlerin statüsünün değişmesi olmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın askerî ve iktisadi alanlarda attığı yenileşme faaliyetleri (nizâm-ı cedîd) tesirini diğer alanlarda da hissettirmeye başlamıştır: Batılı tarzda eğitim veren okulların açılması, Fransa'ya öğrencilerin gönderilmesi, tercüme bürosunun açılarak Batı dillerinden tercüme yapılmaya başlanması 19. yüzyılın başlarında icraata geçirilen faaliyetlerdendir.⁶⁶ Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı âdetlerin ve kültürün geniş kitleler tarafından da benimsenmeye başlanması üzerine Kahire'ye opera binası yapılmış, Eski Kahire'de mimari açıdan da çok büyük değişiklikler yapılmıştır. Bu yüzyılda geleneksel yazı türleri devam ederken farklı edebiyat türleri de görülmeye başlanmıştır. İngilizlerin 1882'de Mısır'ı işgal etmeleri Kahire'yi II. Abdülhamid'in muhalifleri için cazip bir durak hâline getirmiş ve gerek Jön Türkler, gerekse İslam coğrafyasının diğer bölgelerinden çok sayıda Müslim ve gayrimüslim aydın şehre göç etmiştir. Bunların da şehirdeki ilim ve kültür hayatı üzerinde ciddi ve kalıcı etkileri olmuştur. Cemaleddin el-Efgani, Muhammed Abduh, Kasım Emin, Mustafa Kamil Paşa, Mustafa Bayram el-Hamis, Ahmed Lutfî es-Seyyid gibi münevver kesim yüzyıl dönümü Kahire'sinin düşünce hayatını şekillendiren isimlerin başında gelmektedir.

“Kahire yazar, Beyrut basar ve Bağdat okur” özdeyişi her ne kadar belli bir işbölümünü vurgulasa da Kahire XX. yüzyıl boyunca Arap coğrafyasının ilim ve kültür başkenti hâline gelmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin Arap toprakları kısmında manda sisteminin yürürlüğe girmesinin ardından Mısır'ın yarı bağımsızlığını kazanması buradaki dönüm noktalarından birisini oluşturmuştur. Saray-İngiliz kuvvetleri ve yeni kurulan siyasi partiler ekseninde yapılan tartışmalar gazetelere ve dergi sayfalarına da taşınmıştır. Hasan el-Benna liderliğinde kurulan İhvan-ı Müslimin gibi kitlesel hareketlerin ortaya çıkışında bu tartışma zemininin de etkisi büyük olmuştur. Muhammed Hüseyin Heykel, Taha Hüseyin, Tefvik el-Hakim, Abbas Mahmud el-Akkad ve Abdurrahman eş-Şerkavi gibi aydınlar Kahire'deki edebiyat ve düşünce dünya-

65 Hilal Görgün, “Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 577.

66 Bu dönemdekî kültürel durum için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2012; Edward William Lane, *An Account of The Manners and Customs of the Modern Egyptians Written in Egypt During The Years 1833-1835*, London: John Murray, 1860.

sının önde gelen isimleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Türkiye'den Kahire'ye gelen bazı âlimlerin de dinî ilimler alanında büyük katkıları olmuştur. 1952'de darbeye iktidara gelen Hür Subayların takip ettikleri politika ise sadece Mısır'daki değil bütün Arap coğrafyasındaki hayatı derinden etkilemiştir. Bir taraftan sömürgeci güçlere karşı çıkarken diğer yandan attıkları adımlar tamamen modernleşme ve yenileşmeye yönelik, dönüşüme odaklı faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷

Roman, tiyatro ve sonrasında radyo-televizyon-internet gibi medyanın yaygınlaşmasından sonra Kahire Arap dünyasının bir nevi “sahne sanatları üretim merkezi”ne dönüşmüş, çevrilen film ve diziler bütün bölgede izlenir hâle gelmiştir. Ancak zengin körfez ülkeleri kültürel yatırımlara yöneldikçe Kahire'nin bölgedeki rakipleri çoğalmışsa da şehrin ilmi ve kültürel alandaki öncü konumu devam etmektedir.⁶⁸ Nobel edebiyat ödülü sahibi Necib Mahfuz, Yusuf İdris, Tevfik el-Hakim, Yahya Hakkı, Taha Hüseyin, Abbas Mahmud el-Akkad, İhsan Abdülkuddüs, Enis Mansur, Zeki Necib Mahmud ve Ahdaf Suveyf en çok okunan yazarlar arasında olup eserleri çeşitli dillere çevrilmiştir. Müzik endüstrisi de Kahire'de çok gelişmiştir. Sadece Arap coğrafyasında değil bütün dünyada en çok dinlenen Arap besteci ve ses sanatçıları arasında Muhammed Abdülvehhab, Ümmü Gülsüm ve Abdülhalim Hafız'ın yeri ayrıdır.

Anıtsal Eserler

Kahire abidevi eserler açısından dünyanın en zengin şehirlerindedir. Firavunlar dönemi Eski Mısır, Roma, Bizans ve Yunan dönemlerine ait eserlerin yanı sıra üç büyük semavi dinin hepsine ait yapılar bulunmaktadır. Büyük Kahire'nin güney batısında Nil Nehri kenarındaki Gize platosunda yer alan Antik Mısır firavunları döneminden kalan üç büyük piramit (Menkaure, Kefren, Kufu/Keops) ve Sfenks (Ar. Ebu'l-Hül) dünyanın sayılı abideleri arasında yer alırlar. Bunların en eski ve en büyüğü olanı Keops/Kufu Dünyanın Yedi Harikası'ndan birisi olup bunlar arasında ayakta kalan tek yapıdır.⁶⁹

Eski Kahire'nin ise tümü bir müze şehir görünümündedir. Şehrin VII. yüzyılda Müslümanların hâkimiyetine geçmesinden sonra çeşitli isimler altında kurdukları bütün şehirleri içine alan Eski Kahire bu dönemlere ait çok sayıda tarihî binayı ihtiva etmekte olup 1979'da UNESCO tarafından koruma altına alınmıştır.⁷⁰ Bu bölgede İslami dönemin başından itibaren inşa edilmiş, dünya kültür mirası listesine giren yüzlerce anıtsal eser arasında camiler, medreseler, hamamlar, çeşmeler ve devasa duvarları, cami ve saray koleksiyonuyla Kale yer almaktadır.⁷¹

67 Hilal Görgün, “Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet-Fransız İşgali Sonrası”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 578-584.

68 Said Sadek, “Cairo as Global/Regional Cultural Capital?”, Diane Singerman, Paul Amar (ed.), *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 153-190.

69 Gize piramitleri hakkında bk. Mark Lehner, *The Complete Pyramids: Solving the Ancient Mysteries*, London: Thames and Hudson 2001, s. 106 vd.

70 Unesco'nun 9 Mart 1979 tarihli kararı ve koruma altına alınan eserlerin listesi için bk. <https://whc.unesco.org/en/list/89/documents/>

71 Kahire'deki İslami dönem eserlerinin geniş tanıtımı için bk. Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden Brill, 1998; Caroline Williams, *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2002.

Cami ve medreseler: Fustat'ta Amr İbnü'l-Âs tarafından 642'de fetihten sonra inşa ettirilen cami İslamiyet'in ilk dönem dinî yapılarından olup yıllar içinde pek çok tamirat görmüş ve genişletilmiştir.⁷² Mısır'daki ilk Türk devletinin kurucusu Ahmed b. Tolun tarafından yaptırılan ve kendi adıyla anılan cami bugün Mısır'da aslını muhafaza eden en eski cami olup mimari açıdan Samerra'daki Ulu Camii tipindedir.⁷³ Fâtımî komutanı Cevher es-Sıkkî tarafından yaptırılan, inşaatı 972'de tamamlanan Ezher Camii de daha sonraki dönemlerde çok fazla tamirat geçirmiş olup revak sistemiyle medrese olarak da kullanılmıştır. Ezher'in hemen yakınında yer alan ve bulunduğu bölgeye ismini veren İmam Hüseyin Camii içinde yer alan ve bazıları tarafından Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinden sonra içine defnedildiğine inanılan türbeyle⁷⁴ Mısır'daki en kutsal yerlerden kabul edilir. Estetik bakımdan zengin Hâkim Camii ve Akmer Camii de Fâtımî dönemi camilerindedir. Sultan Baybars Camii, Osmanlılar dönemindeki tamirata sırasında İznik çinileriyle kaplı olduğu için "Mavi Cami" olarak bilinen Aksungur Camii ve zengin süslemeleriyle dikkat çeken Sultan Hasan Külliyesi Memlukler dönemi eserlerindedir. Kahire'deki İmam Şafii, Kayıtbay, Sultan Berkuk, Seyyide Zeyneb, Seyyide Rukiye, Seyyide Fatıma, Seyyide Sükeyne, Seyyide Aişe ve Seyyide Nefise gibi daha nice cami ve makam anıtsal nitelikte yapılarıdır. Eski Kahire'de o kadar çok cami ve medrese inşa edilmiştir ki şehirde inşaat yapılacak boş yer bile kalmamıştır.⁷⁵

Osmanlılar döneminde Kahire'de inşa edilen camiler hem eski dönemin izlerini taşır, hem de çeşitli açılardan İstanbul'dakilere benzemektedir. Sultan Safiye Camii, Bulak'taki Sinan Paşa Camii, Mahmudiye Camii ve Ebü'z-Zeheb Camii bunlar arasında sayılabilir. Mehmed Ali Paşa tarafından kalede yaptırılan cami ise görüntü olarak tamamen İstanbul camilerini andırır.

Mısır'da bazı medreseler külliye tarzında inşa edildiği için pek çok fonksiyonu da bir arada toplamıştır. Taybarsıyye, Akboğaviyye, Gannâmiyye, Cevheriyye ve Zahiyye medreseleri bu tarz inşa edilmiş abidevi yapılarıdır.

Türbe ve mezarlıklar: Eski Kahire'yi neredeyse tarihî mezarlıklar kuşatmış durumdadır. Karâfetü'l-kübra olarak bilinen mezarlık bölgesinde insanlar mezarları yaşam alanı hâline getirmişlerdir. Bu bölge Müslümanların Mısır'ı fethinden itibaren meşhed ve mezarlık olarak kullanılmıştır. İmam Şafii'nin türbesi, Seyyide Nefise'nin meşhedi ve daha pek çok âlim, mutasavvıf ve yöneticinin türbesi bu bölgede bulunur.⁷⁶

Kaleler: Fâtımîler döneminde inşa edilen kaleden kalan Bâbünnasr, Bâbülfütüh ve Bâbüzüveyle bugün hâlâ ayaktadır. Selahaddin-i Eyyübî tarafından Mukattam tepelerinin kuzeybatısına inşasına başlanan ve kendi adıyla anılan Kale (Citadel of Saladin) ve tahkimatlar daha sonraki sultanlar tarafından tamir ettirilmiş olup günümüze kadar

72 Semavi Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, İstanbul 1991, III, 81-82.

73 Doris Behrens-Abouseif, "İbn Tolun Camii", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 416-418.

74 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hüseyin", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 520.

75 Rogers, s. 187.

76 Bunlar hakkında bk. J. M. Rogers, "Kahire: Mimari", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 183 vd

ayakta kalmıştır. Mehmed Ali Paşa kaledeki önceki dönemlere ait çok sayıda yapıyı yıktırarak günümüzdeki şeklini vermiştir.

Tarihi kilise ve sinagoglar: Kahire’de çok sayıda tarihi Ortodoks Kıpti kilisesi bulunur. Eski Kahire’nin bir bölümünü teşkil eden Kıpti Kahire bölgesinde Babilon Kalesi ile bir bütünlük teşkil eden, en eski Hristiyan mabetlerinden Meryem Ana Kilisesi ya da meşhur adıyla Asılı Kilise’nin (el-Kenîsetü’l-mu‘allaka) Roma döneminde askerler için inşa edilen bir ibadethanenin yerine 7. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir.⁷⁷ Aziz George Kilisesi, Aziz Barbara Kilisesi, Aziz Mary Kilisesi, Aziz Sergius ve Bacchus Kilisesi, Aziz Mercurius Kilisesi ve Aziz Simon Kilisesi (Mağara Kilisesi) de Kahire ve çevresindeki tarihî kiliselerdendir.

Kahire’de hâlihazırda çok az Yahudi bulunmakla birlikte eskiden sayıları epeyce fazla olduğu için tarihî sinagoglar hâlâ ayaktadır. İbn Meymun Sinagogu 10. yüzyıldan beri ayakta olup Endülüs’ten kaçan Yahudiler tarafından inşa edilmiştir. Ben Ezra Sinagogu (Ma‘bedu b. Azrâ) el-Genize Sinagogu olarak tanınmaktadır. 1864-1865 yılında Jacob Sappir tarafından bu sinagogun genizesinde (kapısız ve penceresiz sinagog deposu) yüzlerce yıllık, çoğu 11-13. yüzyıllara ait çok nadir dinî ve dini olmayan binlerce metin bulunmuştur. Bu vesikalar sadece Yahudi tarihi değil, bütün Akdeniz havzasının tarihiyle ilgili çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle İngiliz işgali döneminde çoğu İngiltere’dekiler olmak üzere dünyanın pek çok kütüphanesine dağılan bu vesikalar hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır.⁷⁸

Kahire’de el-Cezire Adası’nda yer alan ve yapımı 1961’de tamamlanan Burcu’l-Kahire (Kahire Kulesi) olarak bilinen 187 metre uzunluğundaki televizyon kulesi Mısır’ın en yüksek yapısı olup içinde kafe, restoran ve dönen bir seyir platformu bulunmaktadır.⁷⁹ Kahire’de ziyarete açık, bir kısmı tarihî büyük park ve bahçeler de yer almaktadır: Hadikatu’l-Ezbekiyye ve Mısır’ın n büyük botanik bahçesi Hadikatu’l-Ormân, Hidiv İsmail zamanında düzenlenmiştir. 2005’te açılışı yapılan Hadikatu’l-Ezher ise Eski Kahire’de Mukattam Dağı eteklerinde yer alan devasa bir parktır.

Günümüz

Kahire günümüzde pek çok zıtlıkları içinde barındıran dünyanın büyük metropollelerinden birisidir. Şehir aynı zamanda hem diyakronik hem de senkronik olarak farklı tarihleri içinde barındırır. Bir taraftan Gize’deki piramitlerin şahitlik ettiği binlerce yıllık

77 Sherif Raouf Morgan, “Shaker’s Typological Classification of Coptic Orthodox Church Design: An Application on Historic Coptic Churches of Old Cairo and Fustat”, *Engineering Research Journal* 151 (September 2016), s. A14-A36; Jimmy Dunn, “The Hanging Church: el-Muallaqa, Dedicated to the Virgin Mary”, <http://www.touregypt.net/featurestories/hangingchurch.htm> (Erişim Tarihi: 25.06.2021).

78 Kahire genizesi hakkında bk. Paul Kahle, *The Cairo Geniza*, New York: Praeger 1960; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 6 cilt, Berkeley: University of California Press, 1999; a.m.f., “Akdeniz Sosyal Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Kahire Genize Vesikaları”, terc. Altan Çetin, Murat Keçiş, *Belleten*, c. 74/269 (2021), s. 227-242.

79 Jimmy Dunn, “The Cairo Tower in Cairo Egypt”, <http://www.touregypt.net/featurestories/cairotower.htm> (Erişim Tarihi: 28.06.2021)

fırvunlar dönemi, Eski Kahire’de kiliselerin, cami ve medreselerin şahitlik ettiği Kıptı ve sonrasında Müslüman Kahire bize diyakronik bir tarihe işaret ederken diğer tarafta Kahire halkının eşzamanlı olmakla birlikte farklı zaman dilimlerini yaşıyormuş gibi görünen hâlleri şehri nevi şahsına münhasır bir mekân kılmaktadır. 2010’da Tunus’ta başlayıp kısa sürede bütün Arap coğrafyasına yayılan Arap halk ayaklanmalarının en hareketli yaşandığı merkezlerden birisi Kahire olup siyasi, ekonomik ve toplumsal olarak bunun tesirleri günümüzde hâlâ hissedilmektedir. Şehrin günümüzdeki durumu hakkında şu benzetme oldukça faydalı olacaktır: Bazı tarihçiler şehirdeki nüfus patlamasını, halk ayaklanmalarını ve Karafe semtinde (Ölüler Şehri’nde) yaşayan insanları ima ederek Kahire’yi bombaya mı, mezara mı (Cairo as a *bomb* and Cairo as a *tomb*)⁸⁰ benzetmek gerek sorusu üzerinde durduklarında buna bir Mısırlı şöyle cevap vermiştir: “Kahire ne bir mezar ne de bir bombadır; Kahire mezardaki bir bombadır... Biz Kahire’de mumyalar gibiyiz, hepimiz tabutlarda yaşıyoruz. Fakat bizimki iyi korunmuş, hatta merasimi yapılmış bir ölümdür. Belki bir gün ölümcül uykumuzdan uyanacağız. Bunun gerçekleşmesi için bir bomba gerekebilir.”⁸¹

Kahire günümüzde yükseköğrenim hayatı açısından çok sayıda imkânı sunmakta, devlet ve özel olmak üzere iki kategoride onlarca üniversite yerli ve yabancı öğrenci kabul etmektedir. Bunlar arasında Fâtımiler döneminde cami-medrese olarak inşa edilen el-Ezher dünyanın en eski üniversitelerinden birisi olarak bugün sadece dinî değil, bütün alanlarda öğrenim yapan devasa bir üniversiteye dönüşmüş durumdadır. El-Ezher’deki reformlar sonucunda kızlar için açılmış bulunan Külliyyetü’l-Benât, programları ve bütün bölümleri dikkate alındığında ayrı bir üniversite gibi düşünülmesi gereken bir kurumdur. Ayrıca Kahire Üniversitesi, Aynu’ş-Şems Üniversitesi ve Kahire Amerikan Üniversitesi dünya çapında tanınan üniversitelerdendir.⁸²

Kahire’de Osmanlı dönemi ve sonrası Mısır tarihi açısından çok zengin ve kıymetli vesikalara sahip arşivler bulunmaktadır. Dâru’l-vesâ’ik ve Dâru’l-Mahfûzâtü’l-Umumiyye bunların en önemlilerinden olup yabancıların buralarda araştırma yapmaları sıkı kurallara tabidir. Ayrıca 1920’li yıllarda kurulan Kahire Amerikan Üniversitesi arşivi ve kütüphanesi de modern Mısır tarihi için önemli belgeler ihtiva eder. Arşivlerin yanı sıra Mısır millî kütüphanesi Dâru’l-kütüb, el-Ezher Üniversitesi kütüphanesi ve Kahire Üniversitesi kütüphanesi de çok kıymetli yazma eserlere sahiptir.⁸³

Tarihî camiler, medreseler, türbeler, mezarlıklar, çeşmeler ve Han-ı Halil Çarşısı’nın yer aldığı açık hava müzesi görünümündeki Eski Kahire ve Gize piramitlerinin yanı sıra son dönemlerde inşa edilmiş müzeler de antik dönemden modern zamanlara kadar Mısır

80 Diane Singerman, Paul Amar, “Introduction”, Diane Singerman and Paul Amar (ed.), *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 27

81 Nezar AlSayyad, “Whose Cairo?”, 539-542, alıntı 540.

82 Mısır’daki devlet üniversiteleri hakkında bk. https://scu.edu/pages/public_universities; Mısır’daki özel üniversiteler hakkında bk. https://scu.edu/pages/private_universities; (Erişim Tarihi: 27.06.2021)

83 Kahire’deki arşivler hakkında daha fazla bilgi, erişim ve kullanım şartları için bk Kian Byrne, “A Survey of Middle East Archives: Egypt”, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/survey-middle-east-archives-egypt>; Djodi Deutsch, “A Short Research Guide to Egypt”, <http://hazine.info/a-short-research-guide-to-egypt/>; Adam Mestyan, “Dar al-Mahfuzat al-Umumiyya (Cairo)”, <https://hazine.info/daralmahfuzat/> (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

tarihiyle ilgili nadir parçalara sahiptir. Hidiv İsmail Paşa zamanında dönemin müzecilik anlayışına göre inşa edilen adı bugün Methafü'l-Fenni'l-İslamî olan müze İslam sanatının nadir eserlerinden meydana gelen koleksiyonları ihtiva eder. Tahrir Meydanı'ndaki Mısır Müzesi'nde firavunlar döneminden itibaren başlayıp, Roma ve Bizans dönemlerine ait eserler bulunur.⁸⁴ Yakın zamanlara kadar burada muhafaza edilen 22 mumya 3 Nisan 2021'de "Firavunların Altın Geçidi" (mevkebu'l-mûmiyyâvâtî'l-melikiyye"- The Pharaohs' Golden Parade) adı verilen görkemli bir törenle Fustat'ta yeni yapılan Mısır Medeniyeti Milli Müzesi'ne (el-Methafu'l-kavmî li'l-hadâratî'l-mısıriyye- The National Museum of Egyptian Civilization) nakledilmiştir.⁸⁵ Ayrıca Kahire'deki Kıpti Müzesi de Eski Mısır, Bizans, Eski Yunan ve Osmanlı dönemlerine ait çok kıymetli binlerce tarihi esere ev sahipliği yapan bir müzedir.

Arap coğrafyasında her türden popüler kültürün üretim merkezi ve en canlı yaşandığı mekânlar Kahire'dedir. Burada pop müzik icrası,⁸⁶ hayvanat bahçesi ziyaretleri⁸⁷ ve hatta dinî günlerin kutlamalarına kadar bütün etkinlikler bir festival havasında yaşanmaktadır. Kahire'deki Kadir ve Kandil gecesi kutlamaları toplumsal hayatın önemli bir yönünü teşkil etmekte olup özellikle Rebûlevvel ayında günlerce kutlanan Mevlid-i Nebi törenleri meşhurdur. Ayrıca Hz. Peygamber'in torunları için de mevlit törenleri düzenlenir. Bunlardan "Mevlidü Seyyidinâ Hüseyin" ve "Mevlidü Seyyide Zeyneb" günlerce ilahi ve zikir meclisleriyle kutlanır.⁸⁸

Kahire'de yıl boyu çok sayıda uluslararası fuar, festival ve kutlamalar yapılmaktadır. Bunlar arasında her yıl ocak-şubat ayında gerçekleşen⁸⁹ Uluslararası Kitap Fuarı (Ma'radu'l-Kahire ed-Düvelî li'l-Kitâb) Arap dünyasının en büyük kitap fuarı olup bütün dünyadan yayınevlerinin yoğun ilgi gösterdiği bir etkinliktir. Bütün Arap dünyasının film platosu kabul edilebilecek olan şehir çok sayıda uluslararası festival ve fuara ev sahipliği yapmaktadır. Bunlar arasında Afrika'nın en büyük ticaret fuarı olan Kahire Uluslararası Fuarı, "Belgesel Film Festivali" Kahire Uluslararası Film Festivali ve Nil üzerinde yapılan "Uluslararası Kürek Festivali" ve "Vefâ'u'n-Nil Festivali"⁹⁰ sayılabilir.

84 Müzedeki eserler için bk. Roger Bagnall, Dominic W. Rathbone (ed.), *Egypt from Alexander to the Copts: An Archaeological and Historical Guide*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2017, s. 93-97.

85 Mısır televizyonlarından farklı dillerde canlı olarak yayınlanan tören için bk. https://www.youtube.com/watch?v=bnlXW7KZl0c&ab_channel=ExperienceEgypt

86 Nicolas Puig, "Egypt's Pop-Music Clashes and the 'World-Crossing' Destinies of Muhammad 'Ali Street Musicians", Singerman, Amar, s. 513-536; Walter Armbrust, *Mass Culture and Modernism in Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 39 vd.

87 Vincent Battesti, "The Giza Zoo", Singerman, Amar, s. 489-511.

88 Mevlid törenleri hakkında bk. Anna Madoeuf, "Mulids of Cairo: Sufi Guilds, Popular Celebrations, and 'Roller-Coaster Landscape' of the Resignifies City", Singerman, Amar (ed.), s. 465; Kutlamalarla ilgili ayrıca bk. Dilaver Gürer, "Mısır'da Tasavvufî Hayat ve Tasavvuf Öğretimi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (Konya 1998), s. 208 vd.

89 2021 yılında 52.si gerçekleştirilecek olan fuar COVID-19 salgını sebebiyle 30 Haziran-15 Temmuz arasına ertelenmiştir. "700 publishers to partake in 52nd Cairo International Book Fair: Cairo Book Fair will take place from 30 June to 15 July", <https://dailynewsegypt.com/2021/06/08/700-publishers-to-partake-in-52nd-cairo-international-book-fair/> (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

90 Antik dönemden kalma bir geleneğe göre Nil'in taşarak bereket getirmesi için her yıl nehre bakir güzel bir kız bırakılmış, bunu sembolize etmek için festivalde nehre oyuncak bebek bırakılmaktadır.

Ulaşım

Kahire Mısır'daki kara ve demiryolu ulaşımının kavşak noktasını oluşturur. Ayrıca Heliopolis'te yer alan Uluslararası Kahire Havalimanı şehri dünyaya bağlar. Şehirde metro, tramvay, otobüs, minibüs, taksi dolmuş şeklindeki toplu ulaşım vasıtaları bulunmakla birlikte nüfusun çok kalabalık olması hasebiyle bunlar çok kalabalık olup şehir içi trafiği iş saatlerinde oldukça yoğundur. Eski Kahire'de yürüyerek pek çok yere gidilebilir. Kahire'de taksi de kolay bulunur ve "taksi dolmuş" yaygın bir uygulamadır. Çoğunda taksimetre bulunmasına rağmen pek kullanmazlar, bu yüzden genellikle yolculuk öncesinde ücretin konuşulması gerekir. Konaklama imkânları her bütçeye göre mevcuttur. Arapçanın Mısır lehçesinin konuşulduğu şehirde yazı dili *fusha* ile anlaşmak neredeyse mümkün değildir. Bu bakımdan Mısır'a ilk defa gelen birisinin Arapça bilse bile halkla anlaşamama ihtimali yüksektir.

Cuma ve cumartesi günleri Kahire'de hafta sonu olarak yaşanır ve pazar günü haftanın ilk işgünüdür. Ayrıca alışverişlerde pazarlık ve bahşiş oldukça yaygın olduğu için fiyatlar konusunda önceden bilgi sahibi olmak önemlidir.

Kaynakça

“700 publishers to partake in 52nd Cairo International Book Fair: Cairo Book Fair will take place from 30 June to 15 July”, <https://dailynewsegypt.com/2021/06/08/700-publishers-to-partake-in-52nd-cairo-international-book-fair/> (Erişim Tarihi: 28.06.2021).

Abu-Lughod, Janet L. *Cairo: 1001 Years of The City Victorious*, Princeton: Princeton University Press, 1971.

“Adedu sükkânu Misr el-ân”, <https://www.capmas.gov.eg/Pages/populationClock.aspx#> (Erişim Tarihi: 25.06.2021).

“Advisory Body Evaluation (ICOMOS)”, <https://whc.unesco.org/en/list/89/documents/>

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1993. C. 6.

AlSayyad, Nezar. “Whose Cairo?”, ed. Diane Singerman, Paul Amar, *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 539-542.

AlSayyad, Nezar. *Cairo: Histories of a City*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.

Armbrust, Walter. *Mass Culture and Modernism in Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Âşûr, Said Abdulfettâh. *el-Müctema 'ü'l-Mısri fî Asri Selâtini'l-Memâlik*, Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1992.

Avd, Ahmed Hafiz. *Nâbülyün Bûnâbârt fî Misr*, Kahire: Hindâvî, 2012.

Baer, Gabriel. ““Alî Mubârak’s Khitat as a Source for the History of Modern Egypt””, ed. P.M. Holt, *Political and Social Change in Modern Egypt: Historical Studies from the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, London: Oxford University Press, 1968.

Bagnall, Roger, Dominic Rathbone W., (ed.). *Egypt from Alexander to the Copts: An Archaeological and Historical Guide*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2017.

Bayat, Asef, Denis, Eric. “Who is Afraid of ‘ashwaiyyat?” *Urban Change and Politics in Egypt*”, *Environment and Urbanization*, c. 12/2 (October 2000), s. 185-199.

Battesti, Vincent. “The Giza Zoo”, ed. Diane Singerman, Paul Amar, *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006 s. 489-511.

Behrens-Abouseif, Doris. “İbn Tolun Camii”, *DİA*, İstanbul 1999, c. 20, s. 416-418.

Behrens-Abouseif, Doris. *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden Brill, 1998.

Berube, Alan, Trujillo, Jesus Leal, Ran, Tao, Parilla, Joseph. “Global Metro Monitor”, *Bro-*

okings. 22. Januar 2015, <https://www.brookings.edu/research/global-metro-monitor/> (Erişim Tarihi: 28.06.2021)

Butler, A.J. *Babylon of Egypt: A Study in the History of Old Cairo*, Oxford: At The Clarendon Press, 1914.

Buzpınar, Ş. Tufan. “Surre”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 567-569.

Byrne, Kian. “A Survey of Middle East Archives: Egypt”, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/survey-middle-east-archives-egypt>

“Cairo Population 2021”, <https://worldpopulationreview.com/world-cities/cairo-population> (Erişim Tarihi: 25.06.2021); Sims, David *Understanding Cairo: The Logic of a City out of Control*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2010

Ceberti Abdurrahman b. Hasan, *Acâibu'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbâr*.

Cengiz, Ercan. “Timur’un Suriye Seferi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 26 (2020), s. 635-660.

Cooper, John P. “Egypt’s Nile-Red Sea Canals: Chronology, Location, Seasonality and Function”, ed. Lucy Blue, John Cooper, Julian Whitewright, Ross Thomas, *Connected Hinterlands: Proceedings of Red Sea Project IV Held at the University of Southampton September 2008*, Oxford: Archaeopress, 2009.

Deutsch, Djodi. “A Short Research Guide to Egypt”, <http://hazine.info/a-short-research-guide-to-egypt/>

Description de l’Égypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l’expédition de l’armée française, I-XXIII, Paris: De L’Imprimerie Impériale, 1809-1818.

Dunn, Jimmy. “The Hanging Church: el-Muallaqa, Dedicated to the Virgin Mary”, <http://www.touregypt.net/featurestories/hangingchurch.htm> (Erişim Tarihi: 25.06.2021).

Dunn, Jimmy. “The Cairo Tower in Cairo Egypt”, <http://www.touregypt.net/featurestories/cairotower.htm> (Erişim Tarihi: 28.06.2021)

Erdem, Mustafa. “Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 36 (1997), s. 143-178.

Erol, Burak Gani. “Memlûkler Döneminde Mısır’da Gayrimüslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 22/2 (2020), s. 591-622.

Eyice, Semavi. “Amr b. Âs Camii”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 81-82.

Fığlalı, Ethem Ruhi, “Hüseyin”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 518-521.

Goitein, S.D.. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I-VI, Berkeley: University of California Press, 1999.

Goitein, S.D.. “Akdeniz Sosyal Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Kahire Genize Vesikaları”, terc. Altan Çetin, Murat Keçiş, *Belleten*, c. 74/269 (2021), s. 227-242.

Görgün, Hilal. “İbrahim Bey”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 285-287.

Görgün, Hilal. “Kahire: Son Dönem”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 179-182.

Görgün, Hilal. “Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet-Fransız İşgali Sonrası”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 577-584.

Gürer, Dilaver. “Mısır’da Tasavvufî Hayat ve Tasavvuf Öğretimi”, *Selçuk Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Dergisi*, s.y. 8 (Konya 1998), s. 208 vd.

Gürkan, Salime Leyla. “Yahudilik”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 187-197.

Hanna, Nelly. *Ottoman Egypt and the Emergence of the Modern World 1500-1800*, Cairo: The American University Press, 2014.

Hathaway, Jane. *Arab Lands under Ottoman Rule 1516-1800*, London: Routledge, 2008.

Hathaway, Jane. *Osmanlı Mısırında Hane Politikaları, Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yay., 2009.

Hathaway, Jane. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Holt, P.M.. *Egypt and Fertile Crescent 1516-1922: A Political History*, Ithaca: Cornell University Press, 1967.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2012.

Jeffreys, David. “Memphis”, ed. Kathryn A.Bard, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London, New York: Routledge, 1999, s. 587-591;

Kahle, Paul. *The Cairo Geniza*, New York: Praeger 1960.

Kenawy, Abdelrehim, “Al-Ashwaiat Areas in Greater Cairo Region (GCR) a Challenge for the State”, *Journal of Engineering Research and Technology*, c. 3/1 (2016), s. 16-25.

Koprman, Kazım Yaşar. “Burciyye”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 419-420.

Koprman, Kazım Yaşar. “Bahriyye”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, s. 512.

Lane, Edward William. *An Account of The Manners and Customs of the Modern Egyptians Written in Egypt During The Years 1833-1835*, London: John Murray, 1860.

Lehner, Mark. *The Complete Pyramids: Solving the Ancient Mysteries*, London: Thames and Hudsoni 2001.

Madoeuf, Anna. “Mulids of Cairo: Sufi Guilds, Popular Celebrations, and ‘Roller-Coaster Landscape’ of the Resignifies City”, ed. Diane Singerman, Paul Amar, *Cairo Cosmopolitan*:

Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 465-487.

“Memphis and its Necropolis – the Pyramid Fields from Giza to Dahshur”, <http://whc.unesco.org/en/list/86> (Erişim tarihi: 06.06.2021). Wendell Cox, “The Evolving Urban Form: Cairo”, <https://www.newgeography.com/content/002901-the-evolving-urban-form-cairo> (Erişim Tarihi: 04.06.2021).

Mestyan, Adam. “Dar al-Mahfuzat al-‘Umumiyya (Cairo)”, <https://hazine.info/daralmahfuzat/> (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

Morgan, Sherif Raouf. “Shaker’s Typological Classification of Coptic Orthodox Church Design: An Application on Historic Coptic Churches of Old Cairo and Fustat”, *Engineering Research Journal*, No. 151 (September 2016), s. A14-A36.

“el-Muhâfazât ve’l-kitâ‘âtü’l-iktisâdiyye”, <https://www.investinegypt.gov.eg/Arabic/Pages/sectorandgeographies.aspx#> (Erişim Tarihi: 05.06.2021)

Mustafa, Fârûk Ahmed. *el-Binâ’ü’l-ictimâ’î li’l-‘arîkati’ş-Şâzeliyye fî Mısr*, İskenderiye 1980.

Mübarek, Ali Paşa. *el-Hutatü’l-Tevfikıyyetü’l-cedîde* (I-XX, Bulak: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1304-1306).

Najovits, Simson. *Egypt, Trunk of the Tree, vol. I, The Contexts*, New York: Algora Publishing, 2003.

Osterhammel, Jürgen, Petersson, Niels P. *Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse, Epochen*, München: C.H.Beck, 2019.

Puig, Nicolas. “Egypt’s Pop-Music Clashes and the ‘World-Crossing’ Destinies of Muhammad ‘Ali Street Musicians”, ed. Diane Singerman, Paul Amar, *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 513-536.

Raymond, André. *Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul: YKY, 1999, s. 23.

Raymond, André, *Cairo*, çev. Willard Wood, Cambridge: Harvard University Press, 2000.

Raymond, André. “Kahire: Osmanlı Dönemi”, *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIV, 175-179.

Rogers, J.M.. “Kahire: Mimari”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 182-191.

Russell, Dorothea. “There Any Remains of the Fâtimid Palaces of Cairo?”, *Journal of the American Research Center in Egypt*, c. 3 (1964), s. 115-121

Sadek, Said. “Cairo as Global/Regional Cultural Capital?”, ed. Diane Singerman, Paul Amar, *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 153-190.

Sanders, Paula. *Ritual, Politics, and the City in Fatimid Cairo*, Albany: State University of New York Press, 1994.

Sedky, Ahmed. *Living Heritage in Cairo: Area Conservation in the Arab-Islamic City*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2009.

Seyyid, Eymen Fuad. "Nil", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 122-123.

Seyyid, Eymen Fuad. "Kahire: Kuruluşu ve Osmanlı Öncesi", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 173-175.

Sheehan, Peter. *Babylon of Egypt. The Archaeology of Old Cairo and the Origins of the City*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2010.

Singerman, Diane, Amar, Paul. "Introduction", ed. Diane Singerman, Paul Amar, *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 3-43.

Smith, William (ed.). *A Dictionary Of Greek And Roman Geography*, London: John Murray, 1854, c. 1.

Teftâzânî, Ebü'l-Vefâ. "Mısır'da Süfi Tarikatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları", çev. Mustafa Aşkar, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1996), s. 535-552.

Tomar, Cengiz. "Mısır: İlim, Kültür ve Medeniyet (641-1517)", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 575-577.

Vignal, Leïla, Denis, Eric. "Cairo as Regional/Global Economic Capital?", ed. Diane Singerman, Paul Amar, *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture, and Urban Space in the New Globalized Middle East*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2006, s. 99-151.

Williams, Caroline. *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2002.

Winter, Michael. *Egyptian Society under Ottoman Rule 1517-1798*, London: Routledge, 1992, 2005.

İnternet Kaynakları

https://scu.eg/pages/public_universities (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

https://scu.eg/pages/private_universities (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

https://www.youtube.com/watch?v=bnIXW7KZl0c&ab_channel=ExperienceEgypt (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

Mescid-i Nebevi

MEDİNE

Feyza Betül KÖSE*

Giriş

Müslümanların bir toplum oluşturdukları ilk yerleşim birimi olan Medine, tarihî sürecinde büyük dönüşümler yaşamış bir şehirdir. Önceleri farklı etnik ve dinî kökenden insanlara ev sahipliği yapan şehir, hicretle başlayan süreçte Hz. Peygamber'in yaşadığı ve inananları bir toplum hâline getirdiği merkez olmuştur. Bu farklılaşma şehrin ismine de yansımış, Müslümanların gelişinden önce Yesrib olarak anılan şehir, bu tarihten itibaren Medine adını almıştır.

Şehrin İslam'dan önceki ismi Yesrib, Kur'ân-ı Kerim'de de geçmektedir.¹ Aslında Yesrib, şehri oluşturan ve dağınık hâlde bulunan mahallelerden birinin ismi iken² daha sonra tüm Medine'nin İslamiyet'ten önceki ismi gibi kullanılmıştır.³ Buraya ilk yerleşenin Yesrib b. Kayine olduğu ve şehrin bu kişinin ismini aldığı rivâyet edilir.⁴ Hz.

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Kahramanmaraş / Türkiye feyzabetulkose@yahoo.com

1 “Hani, içlerinden bir takımı dedi: “Ey Yesribliler! Tutunacak yeriniz yok, artık geri dönün.” İçlerinden bir topluluk da peygamberden, “Doğrusu evlerimiz açıktır.” diyerek izin istemişlerdi. Oysa evleri açık değildi, sadece kaçmak istiyorlardı.” 33/Ahzâb: 13

2 İlk Medine tarihçisi İbn Zebâle, “Yesrib, Medine'nin ümmü'l-kurasıdır” ifadesi ile Yesrib'i “mahallelerin anası” olduğunu belirtmektedir. İbn Zebâle, *Ahbârü'l-Medîne*, Merkezü Buhûsi ve Dirâsâtü'l-Medîneti'l-Münevvere, Medine, 2003, s. 184, 238.

3 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 15

4 Semhûdî, I, 125-126.

Peygamber ve Müslümanların 622 yılında şehre hicret etmelerinden itibaren Yesrib ismi, “zarar vermek, kötölemek” şeklindeki kelime anlamı nedeniyle Medine olarak değiştirilmiştir. Medine, Arapçada “şehir” manasına gelmektedir.

Şehir, yıllar içerisinde yaşadığı nüfus artışı nedeniyle sınırlarını zaman içerisinde genişletmiştir. Hz. Peygamber dönemini esas aldığımızda bu sınırlar, şehrin doğusundaki Kanat Vadisi ile kuzeybatısında ve üç mil uzaklıkta bulunan Cürf,⁵ kuzey-güney yönünde ise el-Berenî ve Zebâle'dir.⁶

Medine'nin etrafında *harre* adı verilen yeryüzü şekilleri bulunmaktadır. Harreler, volkanik patlamalar nedeniyle şehre ulaşan lavların zamanla soğuyup taşlaşması ile oluşmuştur. Ayrıca batısında yer alan Buthân, Ranuna ve Akîk; doğusundaki Mehzûr, Müzeyneb ve Kanat vadileri şehri çevrelemiştir ki⁷ şehre bu vadilerden ve Benî Süleym Harresi'ndeki dağlardan seller gelmektedir.⁸ Hz. Osman'ın bu sellerin şehri tehdidi-ne mâni olmak için setler yaptırdığı bilinmektedir.⁹ Şehir merkezinin kurulu olduğu bölge ise geniş bir ova olup önemli yer altı suyu rezervine sahiptir. Yüzeğe yakın olan kuyulardan kolaylıkla su sağlanması mümkün olmuştur.

Çöl iklimine sahip olan Medine'de genellikle yılın altı ayı hiç yağış görülmezken en fazla yağışın kaydedildiği nisan ayının dahi 26 günü kurak seyretmekte, yağış miktarı ortalama 5 mm'yi geçmemektedir. Tüm bunlara rağmen Kızıldeniz'den yaklaşık 130 km uzaklıkta bulunduğundan dolayı Medine'nin iklimi, Mekke'ye nispeten ılımandır. Sıcaklık ise aralık ve ocak aylarında en düşük seviyede seyretmektedir. Bu aylarda ortalama en düşük sıcaklık 8 °C'dir. En yüksek sıcaklıkların ölçüldüğü ağustos ayında ise ortalama en yüksek sıcaklık 45 °C'dir.¹⁰

2018 yılı verilerine göre Medine nüfusu 1.300.000 olup tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Hz. Ömer, şehirde yaşayan ve önceki dönemlere göre sayıları oldukça azalan gayrimüslimleri çıkarmış ve Medine, Mekke ile birlikte bu tarihten itibaren sadece Müslümanların yaşadığı bir yerleşim birimi olmuştur.

Dinî bakımdan tek blok olan nüfus, etnik köken itibarıyla çeşitlilik arz etmektedir. Ülke genelinde %37'ye varan yabancı nüfus, Medine'de de önemli yoğunluktadır. Bu kişiler başta hizmet sektörü olmak üzere çeşitli işlerde çalışan ve genellikle Hindistan, Pakistan, Filipinler gibi uzak ülke vatandaşlarıdır. Bunun yanında dinî etkenlerle Medine'de yaşamayı tercih eden yabancılar da bulunmaktadır.

⁵ İbn Zebâle, s. 184.

⁶ İbn Zebâle, s. 238-239.

⁷ Buhl, Fr., “Medine”, VII, 459-460.

⁸ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, thk. T. G. J. Juynboll, Brill, Leiden, 1861, s. 97-98.

⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Şirketu Tab'i'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1901, s. 17.

¹⁰ https://www.meteoblue.com/tr/hava/historyclimate/climatemodelled/medine_suudi-arabistan_109223. Erişim tar: 24/04/2020

Siyasi Tarih

Yesrib'in kuruluşuyla ilgili rivayetlere göre Medine'de ilk kez ziraat yapan, hurmalıklar edinen, evler yaparak mülk sahibi olanlar, en eski Arap kavim olarak zikri geçen Amâlikalılardır.¹¹ Tevrat'ta bu kavmin kibirlenip haddi aşmaları ve Şam'a giderek orada bulunan Kenanlıları öldürmeleri gerekçesiyle İsrailoğulları tarafından öldürülerek yok edildiği anlatılır.¹² Ayrıca Nuh Tufanı'ndan sonra Sa'l ve Fâlic isimli iki topluluğun Yesrib'e yerleştikleri ve Hz. Davud'un onlarla savaşarak çok sayıda esir aldığı şeklinde bir nakil de mevcuttur.¹³ Amâlikalıları yok eden İsrailoğullarından bir kısmı bu süreçte şehirde kalmıştır.

Yahudilerin defaatle tekrarlanan göçlerinden sonra şehrin Arap nüfusunu oluşturacak olan Evs ve Hazrec kabileleri buraya göç etmiştir. İsrailoğulları ve Araplar arasında Medine'de siyasi hâkimiyet mücadeleleri yaşanmış ve üstünlük bir süre el değiştirmiştir. Bu mücadeleye zaman zaman şehir dışından müdahaleler de olmuş, Arapların kuzeyde, takriben bugünkü Suriye topraklarında yerleşik Gassanîlerden aldıkları yardım,¹⁴ onların tekrar Yahudilere vermemek üzere şehirde siyasi üstünlüğü ele geçirmelerini sağlamıştır.¹⁵

Bu arada Arap kabileleri, İslam öncesi dönemde çok sayıda savaşın karşıt tarafları olmuşlardır ki bunların sonuncusu Buâs Savaşı'nın Medine'nin ileri gelenleri dâhil olmak üzere çok sayıda kişinin ölümüne sahne olduğu rivayetlerde yer almaktadır. Savaşın İslam tarihi açısından önemi, şehirde huzur ve sükûnet isteyen halkın yeni arayışlarda bulunması ve böylelikle Yesribliler ile Hz. Peygamber'in hicret öncesinde gerçekleştirdikleri Akabe Görüşmeleri'nin yolunu açmasıdır.¹⁶

Kuşkusuz Medine tarihinin en önemli hadisesi hicrettir. Hz. Peygamber, İslam'ı tebliğ imkânlarının tükendiği Mekke'den ayrılarak daha rahat bir ortamda davetin gerçekleşmesini ve ağır sıkıntılar çeken Müslümanların yaşamlarını devam ettirebilmelerini sağlamak amacıyla yeni yurt arayışına girmiştir. Bu dönemde şehir halkından gelen davet bu yeni yurdun Yesrib olmasına imkân vermiştir. Bir yılı aşkın bir süreç içerisinde Müslümanlar buraya hicret etmiş, Resulullah ise 622 yılı eylül ayında şehre gelmiştir. Çoğu kez savaşa dönüşen Evs ve Hazrec mücadeleleri hicretle birlikte sona ermiş, şehir halkından Medineli olanlar Ensar, Mekkeli Müslümanlar ise Muhacir olarak anılmışlardır.¹⁷

11 Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1977, s. 84.

12 "Şimdi git, Amalekliler'e saldır. Onlara ait her şeyi tamamen yok et, hiçbir şeyi esirgeme. Erkek, kadın, çocuk, öküz, koyun, deve, eşek hepsini öldür." (I. Samuel 15/3)

13 Firuzâbâdî, *Meâlimu'l-Tâbe*, thk. Hamed el-Câsir, Merkezü Buhûs ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, Medine, 2002, I, 198.

14 İbnu'n-Neccâr, *Dürrretü's-Semîne*, thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 1995, s. 42-43.

15 Semhûdî, *II*, 151.

16 İbn Hişâm, *Sîre*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Dâru's-Sahabe li't-Turâs, Tanta, 1995, II, 46.

17 Bu sıfatlar Kur'an'da da zikredilmiştir. Tevbe: 9/100, 117; Ahzâb: 33/6.

Hız. Peygamber ve Müslümanların Medine'ye gelişlerinin akabinde öncelikle çözümlenmesi gereken sorun, yeni sakinlerin barınma ve temel ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. O gün yaklaşık on bin kişilik bir nüfusa sahip olan Medine'nin ancak kendine yeten bir şehir olması ve yeni iş ve konut imkânlarının yokluk seviyesinde bulunması, sorunun çözümünü zorlaştırmıştır.¹⁸ Bu noktada en pratik ve işlevsel çözüm olarak Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensar birbirleriyle kardeş ilan edilmiştir. Kardeşlerin sahip oldukları tüm imkânları birbirleriyle paylaşmalarını esas alan bu uygulama, sorunların aşılmasına önemli katkıda bulunmuştur.¹⁹

Resulullah döneminin önemli hadiselerinden biri de şehir ve yakın çevresinin kutsal kabul edilerek harem bölgesi olduğunun yani "tahrim" in ilanıdır. Bu adımla bir yandan harem bölgesi olan Mekke'nin²⁰ müşrik halkına siyasî mesaj verilirken bir yandan da şehrin Mekke kökenli sakinlerinin yeni yurtlarına alışmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Müslümanların hicretinden önce Medine, herhangi bir devlete bağlı olmadığı gibi bu dönemde şehri kapsayıcı herhangi bir siyasî organizasyondan da söz etmek mümkün değildir. Her kabile kendi mahallesinde bir arada yaşıyor ve kabile gelenekleri doğrultusunda idare edilmektedir. Böyle bir oluşum ilk kez hicret akabinde ortaya çıkmış ve Hız. Peygamber'in Medine'yi oluşturan farklı gruplarla akdettiği Medine Vesikası ile birlikte şehir, primitif de olsa devlet yapısına kavuşmuştur. Allah Resülü ise bu yapının reisi konumundadır. Medine Vesikası, şehirde yaşayan farklı gruplar arasında Medineli olmak esasî üzerine akdedilen ve Müslüman, Yahudi ve müşriklerin hak ve sorumluluklarını belirleyen bir sözleşmedir. Merkezine toplumu alan bu vesika, siyasî birlik antlaşması olarak dinî ve etnik toplulukların bir arada yaşamasına izin vermeyi amaçlamıştır.²¹

Ayrıca ezan, nüfus sayımı, pazar yerinin belirlenmesi gibi uygulamalar, Resulullah'ın bir Medine toplumu oluşturmaya yönelik olarak attığı adımlar olup kısa sürede olumlu neticelerini vermiştir.

Hız. Peygamber döneminin başlarında Medine, yegâne İslam toprağıydı. Başka yerleşim birimlerinde İslam'ı kabullerin artması ile birlikte şehir, tek İslam beldesi olmaktan çıkıp Müslümanların merkezi konumuna geçmiştir. Hız. Peygamber'in burada yaşadığı on yıl boyunca Medine, devletin kurumsallaşma adımlarının ilk tohumlarının atıldığı, askerî mücadelelerde ordunun asker ve teçhizat ihtiyaçlarının karşılandığı, farklı yerlerden elde edilen zekât, ganimet gibi gelirlerin toplandığı merkezdir.

Medine'nin tarihinde, Hız. Ebû Bekir'in (632-634) halifelîğe geçişinin hemen akabinde şehre yönelik abluka ve taarruzlar göze çarpar. Hız. Peygamber'in vefatı üzerine devlet organizasyonundan ayrılmak isteyen kabilelerin bir kısmı, Medine'yi kuşatmış

18 Muhammed Hamidullah, "Hız. Peygamber'in Davranışlarındaki Hoşgörü", çev. Mustafa Aşkar, *Diyanet İlmî Dergi*, 1995, Cilt: 31, Sayı: 1, s. 4.

19 İbn Hişâm, II, 130.

20 Bakara: 2/126; İbrâhîm: 14/35.

21 Köktaş, "Medine Vesikası", *Bilgi ve Hikmet*, Cilt: 5, 1994, s. 59.

ve şehrin korunması için Halife tarafından muhafızlar görevlendirilmiştir.²² Hz. Ebû Bekir'in aldığı tedbirlerle Medine, herhangi bir zarar görmeden bu tehlikeyi atlattı. Hz. Osman'ın (644-656) vefatı öncesinde yaşanan karışıklıklara kadar Medine, sakin bir süreç geçirmiştir. Sözünü ettiğimiz karışıklıklar farklı şehirlerden gelen muhaliflerin sebep oldukları, Halife'nin evinin kuşatılması ve akabinde Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan olaylardır. Medine açısından bu süreç oldukça zor geçmiş, gelen asilerin çıkardığı olaylar şehir halkının büyük bölümünün evlerinden çıkmamalarına neden olmuştur.²³ Bu hadiselerin haricinde şehrin Dört Halife Dönemi'nde sakin bir süreç geçirdiğini söyleyebiliriz.

Gerek Hz. Peygamber gerekse Dört Halife dönemlerinde İslam Devleti'nin başkenti konumunda olan şehirde ayrıca bir valiye ihtiyaç duyulmamış, devlet başkanı Medine'nin her türlü sorunu ile bizzat ve doğrudan ilgilenmiştir. Medine'nin başkent olmaktan çıkışı ise Hz. Ali'nin (656-661) hilâfetine rastlar. 36/656 yılında Halife'nin, muhalifleri ile mücadele amacıyla şehirden ayrılması ve süreç içerisinde Kûfe'ye yerleşmesiyle Medine, siyasi merkez olma hüviyetini kaybetmiş, bu tarihten itibaren Halife'nin atadığı valiler tarafından yönetilmeye başlamıştır.

Emevîlerin ilk halifesi Muâviye (661-680), Hz. Ali ile mücadelesi sürecinde askerî birlik göndererek Medine halkından zorla biat almış ve bu hadise, şehre yönelik askerî müdahalelerin ilki olmuştur.²⁴ Zira şehir, daha sonra da halkından yönetim muhalifi olanlar nedeniyle cezalandırılmış ve Harre Vakası olarak tarihe geçen hadisede Emevî ordusu çok sayıda can aldığı gibi şehir üç gün süren yağmalamadan kurtulamamıştır.²⁵ Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ile mücadelelerinde de Medine'ye sevk edilen Emevî ordusu burada İbn Zübeyr'in tarafını tutan Haricileri cezalandırmıştır.²⁶

Bu dönemde Medine, Emevî ailesinden valilerin yönetimine bırakılmıştır. Bu valiler önce Taif, burada başarılı olurlarsa Mekke ve sonrasında yine aynı koşulla Medine valiliğine getirilmişler ve Medine valiliği ustalık işi olarak görülmüştür. İlerleyen dönemde Medine, Mekke ve Taif ile birlikte Hicaz vilayetine bağlanmış ve Hicaz valileri Medine'de ikamet etmiştir.²⁷ Mervân b. Hakem (684-685), Ömer b. Abdülaziz (717-720) gibi Medine'de valilik yapmış olan Emevî halifeleri de bulunmaktadır.²⁸

Emevîlerin Muâviye-Hz. Ali mücadelesi nedeniyle baskı altında tuttukları Ali evladı, büyük çoğunlukla Medine'de ikameti tercih etmiş ancak ülke siyasetinden uzak durmuşlardır. Ali evladını kendileri için tehlike gören Abbâsîler, Medine'de mukim olan

22 Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, thk. Ekrem Ziya Umerî, Dâru't-Taybe, Riyad, 1985, s. 101.

23 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Muhammed Yalavî, Klaus Schwarz Verlag, Beyrut, 2002, VI, 218; Taberî, *Târîh*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1966, IV, 412; Şehâvî, *Tuhfetu'l-Latîfe*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, I, 235.

24 Taberî, V, 322-323.

25 Taberî, V, 491; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, thk. Ali Şîrî, Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, İmbâbe, 1988, XI, 619-621.

26 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, IV, s. 117 vd.

27 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, haz. Komisyon, Çağ Yay., İstanbul, t.y., II, 302, 563.

28 Taberî, II, 240; VI, 427.

bu kişiler Ebû Cafer el-Mansûr (754-775) döneminde baskıda tutulmuş, bu baskı aile üyelerinin isyanıyla neticelenmiştir. 762 yılında Ali evladından Muhammed en-Nefsü-zekiyye'nin halifeliğini ilân ederek başlattığı isyan, Abbâsî yönetimi tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve isyanın liderinin ve çok sayıda Medinelinin öldürüldüğü bu hadise, şehrin tarihindeki en önemli olaylardan biri olmuştur.²⁹ Halife Hâdî (785-786) döneminde yine baskılar nedeniyle Ali evladı isyan etmiş, Mekke-Medine arasında gerçekleşen Fâh Savaşı'nda yenilmeleri ile isyanları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ailenin isyanları bu kadarla sınırlı olmamakla beraber şehirdeki isyanların tamamı Ali evladından çıkmamış, bedeviler gibi başka gruplar da zaman zaman ayaklanmışlardır. Şehirde bulunan hapisane, isyancıların cezalandırılmasında kullanılmıştır.³⁰ Abbâsîler dönemi Medine'sinde yaşanan bir diğer huzursuzluk ise Hz. Ali soyundan gelen iki kolun, Hüseyinîler ve Hasanîlerin arasında çıkan mücadelelerdir. 880 yılında kan dökülen bu mücadelede Hüseyinîler şehre hâkim olmuş ve Medine emirleri bu tarihten sonra kendilerinden çıkmıştır. Abbâsîler döneminde, Tolunoğulları ve İhşidîlerin şehirde siyasi hâkimiyeti ele geçirdikleri görülsede bunlar kısa süreli geçişler olmuş ve Abbâsîler şehri kendilerine bağlamışlardır.

Medine'nin siyasi tarihinde Fâtımîler dönemi oldukça hareketli geçmiştir. İslam dünyası nezdinde meşruiyetlerini sağlama noktasında Mekke ve Medine'ye nüfuz etmeyi çok önemli gören Fâtımîler, bu şehirlere özel bir ihtimam göstermişlerdir. Fâtımîler dönemi, 969 yılında Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Beni Hüseyin ailesinin üyesi Tâhir b. Müslim'in (821-822) kendisini Medine emiri olarak ilan etmesi ve hutbeyi Fâtımî Halifesi adına okutmasıyla başlamıştır. Bu süreç, hemen başından itibaren Abbâsîlerle şehir üzerindeki hâkimiyet mücadelesine girdikleri zaman kesitidir. Bu mücadele süreci boyunca Medine'yi yöneten emirlerin bu iki devletten hangisinin tarafına geçtiği, şehrin kimin hükümlerinde bulunduğunu belirlemiştir. Medine'de okunan hutbelerde zaman zaman Abbâsî ve Fâtımî halifelerinin adları zikredilmiştir.³¹ Fâtımî Mustansır Billah (1036-1094) dönemindeki ekonomik sıkıntılar, Mekke ve Medine yönetiminin Abbâsîlere geçişini sağlamış ve 1070 tarihinde ise Fâtımîler Hicaz'dan ellerini çekmişlerdir. Abbâsîlerin Selçuklu korumasında elde ettikleri üstünlük zaman zaman Fâtımîlere geçmişse de bu üstünlüğü uzun süre ellerinde tutamamışlardır. Selçukluların Medine üzerindeki egemenlikleri ise siyasi ve askerî olarak himayelerine aldıkları Abbâsîlerle beraber gerçekleşmiş, Fâtımî ve şehirde hâkimiyet kurmak isteyen diğer devletlerle mücadeleleri bu minvalde olmuştur. Dolayısıyla Selçuklular dönemi Medine'si Abbâsîlerden bağımsız değildir.

Medine'nin siyasi tarihindeki mühim noktalardan biri de Musul Atabegi Nureddin Zengî'nin (1193-1211), Hz. Peygamber'in naaşının çalınma teşebbüsü üzerine şehre gelmesi ve burada siyasi hâkimiyet tesis ederek hutbeleri Abbâsî Halifesi ve kendisi adına okumasıdır.³² Zengî'den sonra iktidara gelen Selahaddin Eyyübî (1171-1193)

29 Taberî, VII, 552 vdğr.

30 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 226.

31 İbnu'l-Esîr, VIII, 220, 612.

32 Küçükbaşçı, *Abbâsîlerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 148-149.

ise bu topraklardaki Sünni otoritesini pekiştirmiş, ilk kez “hâdimu'l-harameyn” unvanını kullanmıştır.³³

Abbâsîlerin yıkılması ve Mısır merkezli Memluklerin hilâfeti Mısır'a taşınmasından sonra Medine'de de Memlukler dönemi başlamış ve Osmanlıların bölgedeki hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Bu süreçte Medine, Mekke ile birlikte imtiyazlı bir statüye sahiptir.

Örneklerini gördüğümüz üzere Mekke ve Medine'deki hutbelerin kimin adına okunduğu konusu, özellikle önemlidir ve hükümranlığın sembolik ifadesi olması açısından ehemmiyet taşır. Bununla birlikte zaman zaman devlet yöneticilerinin, dostluk mesajı vermek istedikleri hükümdarların da adını buralardaki hutbelerde zikrettirdikleri vardır. Memluk Sultanı'nın, aralarındaki dostluk sebebiyle Altınordu Hükümdarı Berke'nin (1256-1266) adını hutbelerde okutması buna örnek teşkil etmektedir.³⁴

Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki Mısır Seferi sonucu Memlukleri ortadan kaldırması ile Medine'de Osmanlı dönemi başlamıştır. Kutsallığına binaen Osmanlıların özel ihtimam gösterdiği şehir genel olarak durağan bir dönem yaşamış, payitahttan sürekli maddi destek görmüş ve hanedan üyelerinin vakıflar yolu ile hayır harcamalarının en önemli adreslerinden olmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında beliren Vehhabî tehlikesi, Medine'nin sükûnetini bozmuş, 1805 yılında şehrin hâkimiyetini ele geçiren Vehhabîler, 1812 yılında Osmanlıların Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın (ö. 1849) oğlu tarafından kumanda edilen ordu tarafından Medine yönetiminden uzaklaştırılmışlardır. Bu süreçte Vehhabîlerin Mescid-i Nebevî'nin Medine dışına çıkardıkları malları geri getirtilmiş ve şehirde yaptıkları mimari tahribatın izlerinin silinmesi için yoğun mesai harcanmıştır.³⁵

Osmanlıların bundan sonraki faaliyetleri bölgenin merkezî yönetime bağlılığını güçlendirecek çeşitli tedbirleri almak olmuştur. Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde 1900 yılında inşasına başlanan ve sekiz yılda tamamlanan Hicaz Demiryolu'nun ana hedefi de siyasi entegrasyonu güçlendirmektir. Bunun yanında ayrılıkçı faaliyetlerin bir süredir devam ettiği bölgeye asker sevkiyatını kolaylaştırmak ve dinî sebepler de bu inşada önemli etkindir. Osmanlıların siyasi, askerî ve mali yönleri bulunan çabaları, bölgede etkin kabilelerin ayrılmaya yönelik tutumlarını değiştirmemiş, isyanlar, yabancı güçlerle iş birlikleri ve yerel teşkilatlanmaların yoğun görüldüğü süreç 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi uyarınca Medine'nin Osmanlılardan ayrılması ve 10 Ocak 1919'da Osmanlı kumandanı Fahreddin Paşa'nın şehri teslimi ile birlikte sonra ermiştir. Şehir, 1925 yılından günümüze Suudiler tarafından yönetilmektedir.

33 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, VI, 120; VII, 406.

34 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, s. 147.

35 Küçükkaşçı, “Medine”, *DİA*, İstanbul, 2003, XVIII, 312.

Demografik ve Dinî Yapı

Şehrin İslam öncesi dönemdeki nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bu süreçte nüfus giderek artış göstermiş ve bu artış göçlerle beslenmiştir. Yesrib, coğrafi konumu ve halkı arasında Hristiyanların bulunmaması sebebiyle sürgün ve esaretten kaçan Yahudiler için güvenli bir yerleşim yeri kabul edilmişti.³⁶ İlk Yahudi ve Arap göçünden sonra M.Ö. 587,³⁷ M.S. 70³⁸ ve M.S. 132³⁹ yıllarında Medine, Yahudi göçlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu göçler aralıklarla sürmeye devam etmiş,⁴⁰ Yesrib'e Suriye-Filistin bölgesinin yanında Yemen'den gelen Yahudiler de yerleşmişlerdi.⁴¹ Yahudi göçlerinde şehrin güvenli oluşunun yanı sıra Yemen'i kuzeye, Şam'a bağlayan ticaret yolunun üzerinde bulunması da etkili olmuştur.⁴² Yahudilerden sonra da iki Arap kabilesi Evs ve Hazrec, ekonomik bakımdan zor duruma düşen Yemen'den çıkarak M.S. 300-450 tarihleri arasında Yesrib'e yerleştiler.⁴³ Böylelikle İslam öncesi dönemde Yesrib halkı, etnik köken itibariyle İsrailoğulları ve Araplardan müteşekkildi.

Şehir dinî grup olarak Yahudi ve Müşriklerden oluşmaktaydı. Şehirdeki Araplar genellikle putperestti. Evs ve Hazrec kabileleri, Kızıldeniz sahilindeki Müşellel'de bulunan Menat'a tapınıyorlardı ayrıca Eşhel ve Vedd putlarına ibadet eden kabileler de vardı.⁴⁴ Buna rağmen Medine, ortak mabetlere sahip bir şehir değildi. İbadetler evlerde bulunan putlara yapılıyor veya uzak bölgelerdeki büyük putlar ziyaret ediliyordu.⁴⁵

Yesrib ve çevresinde Yahudilerin meskûn bulunması nedeniyle onları Hz. İsa'yı öldürmekle itham eden Hristiyanlar buraya yerleşmeyi tercih etmemişlerdi. Buna Yahudilerin de kendilerine tepkileri eklenince Hicaz ve Yesrib az sayıdaki istisnasıyla birlikte Hristiyanlığın girmediği beldeler olagelmisti.⁴⁶

Hicret öncesinde Müslüman olan az sayıdaki Medinelinin buradaki tebliğ faaliyetlerinin neticesinde neredeyse her evde İslam'ı kabul edenler olmuş ve Müslümanların sayısı Hz. Peygamber ve Mekkeli Müslümanların gelişinin akabinde sürekli olarak artmıştır. İslam özellikle müşrik Arapların arasında yayılmış ve süreç içerisinde tamamı

36 Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1997, s. 86.

37 Bu göç, Yahuda Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleyman Mâbedi'ni tahrip eden Bâbil Kralı Buhtunnasr'ın topraklarını işgal edip Beytülmağdis'i harap etmesi üzerine yaşanmıştır. Semhûdi, I, 128; Hamevi, V, 83.

38 Bu göçün sebebi Roma İmparatoru Titus'un Kudüs'ü işgal etmesidir. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, XXVI, İstanbul, 2002, XXVI, 325.

39 Yahudilerin bir bölümünün Kudüs'ten çıkarılması nedeniyle yaşanmıştır. Abdülbâst Bedr, *Târîhu's-Şâmil*, Medine, 1993, I, 58.

40 Roma İmparatoru Konstantin'in Hristiyanlığı kabulüyle beraber bu dinin Roma'nın resmi dini haline gelmesi ve Yahudilerin Hz. İsa'nın kâtilleri olmakla suçlanarak sürgün edilmeleri sebebiyle de göçler yaşanmıştır. Günaltay, s. 88.

41 Neşet Çağatay, *İslâm Târîhi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 72.

42 Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kelimât Arabia, Kahire, 2011, s. 13.

43 Çağatay, s. 72.

44 Günaltay, s. 71.

45 Cevâd Ali, *Mufasssal*, İntişârâtü Şerif er-Razî, 1961, IV, 130-131.

46 Günaltay, s. 90.

Müslüman olmuştur. Buna mukabil şehrin Yahudi halkından din değiştirenlerin sayısı ise oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır.

Resulullah'ın hayatta olduğu süre içerisinde Medine'de meskûn üç büyük Yahudi kabilesinin şehirdeki varlığı, bu kabilelerin Medine Vesikası'ndaki hükümlere aykırı hareket ederek Müslümanlara ciddi zarar vermeleri üzerine alınan tedbirlerle son bulmuş ancak bu kabilelerin mensuplarının dışında Yahudi olanlar burada yaşamaya devam etmişlerdir.⁴⁷

Yahudi kabilelerin şehirden çıkarılmaları şehrin demografik ve sosyal yapısında önemli değişikliklere neden olmuş, Yahudi nüfusun çok büyük çoğunluğunun şehri terk etmesi ile genel nüfus önemli ölçüde azalmıştı. Bu süreçte toplumun tamamına yakını Araplardan oluşmaya, dolayısıyla eskiye nazaran daha homojen bir yapıya kavuşmaya başlamıştı. Bu durum Hz. Ömer'in, Müslüman olmayanları Medine'nin de içinde bulunduğu Hicaz'dan çıkararak başka yerlerde iskân etmesine kadar devam etmiş ve bu tarihten günümüze kadar Medine, halkının tamamı Müslüman olan bir belde olma özelliğini korumuştur.

Tarihî süreç içerisinde Medine'nin nüfusu hakkında sahip olduğumuz bilgiler kesinlik ifade etmemektedir. Şehirde yapılan ilk nüfus sayımı Hz. Peygamber'in isteği ile ve muharip gücün tespitine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Hicretten kısa bir süre sonra yapılan bu nüfus sayımına göre şehirde Müslüman yetişkin erkeklerin sayısı bin beş yüzdür. Aynı dönemde tahminen Yahudilerin nüfusu üç-dört bin, müşrikler ise beş-altı bin kişi civarındadır.⁴⁸ Resulullah zamanında ve şehrin hilâfet merkezi olduğu dönemlerde nüfus giderek artmıştır. Hz. Osman döneminde 20 bin yetişkin erkeğin şehirde ikamet ettiği rivayet edilmiştir.⁴⁹ Hz. Ali'nin halifelikinden itibaren Medine'nin hilâfet merkezi olmaktan çıkması nüfusu da etkilemiş, artık bir cazibe merkezi olmayan şehrin nüfusunun azaldığı ve yaş ortalamasının yükseldiği görülmüştür. Evliya Çelebi, şehirde 14 bin kişinin yaşadığını aktarmaktadır⁵⁰ ki bu sayının 20. yüzyıl başlarında 60 bine kadar yükseldiği ancak şehrin Osmanlı yönetiminden çıkmasıyla azalarak altı bine kadar gerilediği kaydedilmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle ülkenin artan petrol gelirlerinin şehre yansmasıyla birlikte nüfus hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. Resmî sayımlara göre şehrin nüfusu 1962'de 71.998, 1971'de 136.557, 1974'te 198.186, 1978'de 311.284, 1992'de 608.000 olup bugün 1.300.000 civarındadır.⁵¹ 2017 yılı verilere göre şehir nüfusunun %65'ini Arap, %35'ini ise Arap olmayanlar teşkil etmektedir.⁵²

47 İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Matbaâtu Muhammed el-Hâmîs, Fas, 1976, s. 295; Vâkıdî, *Meğâzî*, I, 363; II, 501-512.

48 Ahmed b. Hanbel, V, 384; Buhârî, Cihâd: 181; Müslim, İmân: 235; İbn Mâce, Fiten: 23

49 İbnu'l-Arabî, *Avâsım*, thk. Mahmud Mehdi el-İstanbulî-Muhibbuddîn el-Hatîb, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1412, s. 143.

50 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman vd., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011, IX, 327.

51 Küçüktaşçı, "Medine", XXVIII, 314.

52 <https://www.stats.gov.sa/en/5724>. Erişim tar: 19/06/2022

Ekonomik Durum

Yesrib'in iklim ve toprak yapısının sınırlı da olsa tarıma imkân vermesi, tarımı şehir halkının öncelikli ekonomik faaliyeti hâline getirmiştir. Şehrin yüzeye yakın ve bu nedenle kolaylıkla çıkarılabilen yer altı su kaynaklarına sahip oluşu da tarımı kolaylaştırmıştır. Tarım denilince de özellikle hurma üreticiliği anlaşılmalıdır. Halkın büyük kısmı ya hurma bahçesi sahibi ya da buralarda çalışan işçiler olarak bu faaliyette yer almışlar, özellikle köleler bu alanda yoğun bir şekilde istihdam edilmişlerdir.⁵³ Tarihi süreçte tarımı geliştiren ve halkın en önemli ekonomik uğraşısı hâline getirenler ise Yahudilerdir. Şehrin sonraki sakinleri olan Araplar da bu faaliyetlere dâhil olmuşlar ve hurma başta olmak üzere çeşitli ürünlerin tarımı, şehir ekonomisinin en önemli unsuru hâline gelmiştir.

Medine ekonomisinin bir diğer önemli unsuru da maden işletimine dayanan zanaatı. Özellikle İslam öncesi dönemde Yahudiler bu alanı ellerinde tutmuşlar; demircilik, kuyumculuk ve silah imalatı gibi zanaatlardaki maharetleri ile tanınmışlardı.⁵⁴

Bölgenin ticaret merkezi Mekke ile karşılaştırıldığında önemsiz kalsa da Yesrib'in de bölgesel ve uluslararası ticarete ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Yemen'le Suriye'yi birleştiren Baharat Yolu üzerinde bulunan şehirdeki Arap ve Yahudi tüccarlar Şam pazarlarına çıkıp ticaret yapmaktaydılar. Bu tüccarlar Şam'dan aldıkları buğday, arpa, yağ, incir ve kumaş gibi maddeleri Yesrib'e getirerek satıyorlardı.⁵⁵ Yemen ile Suriye ve kuzeyi arasında karşılıklı ticaret yapan Mekke ve diğer bölgelerin tüccarları da yol üzerindeki Yesrib'de konaklayarak burada da ticaret yapıyorlardı.⁵⁶

İslamî dönemde Yahudilerin şehirden çekilmesi ile birlikte tarım ve ticaret Araplar tarafından sürdürülmüş, zanaat ise eski ölçüğünde yapılamamış, dışarıdan usta desteğine ihtiyaç duyulmuştur.⁵⁷

Yesrib'de her büyük kabile kendi pazar yerine sahipti ve bu alanda da üstünlük Yahudilerdeydi.⁵⁸ Hz. Peygamber'in hicret akabinde Müslümanlara ait ortak bir pazar yerini kurması, hem Yahudilerin hegemonyasından uzak bir şekilde ticaret yapılmasında hem de yeni bir toplum inşasında önemli bir adım olmuştur. Satıcıların pazarda sabit yerler edinmelerinin yasaklanması fırsat eşitliği tanımış, buradan vergi alınmaması ise ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁵⁹ Medine pazarı gelirleri, Hz. Osman

53 İbn Havkal, s. 37.

54 Emîn, s. 33.

55 Cevâd Ali, IV, 141.

56 İbn Hişâm, I, 184.

57 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Ali Muhammed Denrel-Yâsin Sadüddîn Beyân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2012, II, 61.

58 İbn Şebbe, I, 184; Semhûdî, I/2, 252-253.

59 Resulullah, pazar yeri aramasına neden olan vergi alımının burada yapılmayacağını ve esnafı rahatsız edecek bir uygulamaya gidilmeyeceğini "Burası sizin pazarınızdır, daraltılmayacak ve vergi alınmayacak" şeklinde ifade etmiştir.

döneminde bir şahsa bağlansa⁶⁰ da sonraki dönemde pazar tekrar eski hâline dönmüş ve Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz de bir yazısında bu çarşının sadaka olduğunu ve kira alınmayacağını belirtmiştir.⁶¹

Medine aynı zamanda yer altı zenginliklerine de sahip olan bir şehir olup çevresinde bulunan Kabeliyye, Cüheyne ve Benî Süleym madenleri, şehrin ekonomisinde özellikle buralardan alınan vergiler nedeniyle önemli bir yer tutmaktaydı.⁶²

Şehrin, İslamiyet'in Medine dışına yayılmasıyla birlikte merkez oluşu, zekât, vergi, ganimet gibi devlet gelirlerinin buraya aktarılmasını beraberinde getirmiştir. Üretim dayalı kendi ekonomik potansiyelinin kısıtlı olmasına rağmen o günkü ekonomik yapıda bu gelirler Medine ve halkının refah düzeyinin sürekli artmasını sağlamıştır. Zira başkente akan gelirler buranın halkına dağıtılmış, Hz. Ömer zamanında divan sistemine geçilmesiyle belirlenen yeni dağıtım esasları özellikle Medine halkının zenginleşmesiyle sonuçlanmıştır.⁶³ Ancak bu zenginlik, üretim ve ticarete dayanan köklü bir zenginlik değil "maaş" diyebileceğimiz ödeneklere bağlı olması nedeniyle geçicidir. Nitekim hilâfet merkezinin önce Kûfe sonra Şam'a nakli, şehrin gelirlerinin azalmasına ve süreç içerisinde Medine'nin kendi kendine yetemez duruma gelmesine yol açmıştır. Genç nüfusun şehri terki, bunun yerine asıl sakinlerin iktisadi katkıda bulunamayan yaşlı nüfustan oluşması, şehrin ekonomik kayıplarına eklemelerde bulunmuş ve şehir, başkentten ödenek talep eder duruma gelmiştir. Şehrin İslam'ın kutsal ikinci beldesi olarak kabulü nedeniyle özellikle vakıflar yoluyla yapılan yardımlar büyük haneli rakamları bulmuş ve tarihî süreç boyunca devam etmiştir, bu bağlamda öne çıkan dönem ise Osmanlı dönemidir. Şehrin ekonomisini ayakta tutan da bu tür faaliyetler olmuştur.

1938 yılında ülke topraklarında petrolün bulunması ile başlayan süreç içerisinde petrol gelirleri Medine ekonomisine yansımaya başlamıştır. İktisadi bakımdan yukarı doğru tırmanan şehrin ünümüzdeki en önemli gelir kaynağı ise hac ve dinî turizmdir. Konaklama, gıda, hizmet sektörünün yanında, gelen ziyaretçilerin geniş bir yelpazede yaptıkları harcamalar ticareti üst seviyelere çıkarmış, yerli halkın yanı sıra dışarıdan gelerek burada esnaf ve tüccarlık yapan kişilerin sayısı da bir hayli artmıştır.

İlmî ve Kültürel Hayat

Hicretten önce şehirde eğitim öğretim alanında faaliyet gösteren tek kurum, Yahudilere ait dinî bir merkez olan Beytü'l-Midrâs'tı. Tevrat ve din eğitimi veren bu kurumun haricinde Yahudi ve Araplara ait başka bir ilmî merkezin varlığından haberdar değiliz. İlmî seviye ise Hicaz ve Arabistan'ın diğer bölgelerinden farklı değildi. Dönemin şartları çerçevesinde kurumsal eğitim faaliyetleri bulunmuyor, sınırlı sayıda insan okuma-yazma biliyor, nesep, geleneksel tıp ve hayatı idameye yarayacak bilgiler ne-

60 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011, s. 112.

61 İbn Zebâle, s. 240; Semhûdi, I/2, 253.

62 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 2001, III, 195; İbnu'l-Esir, II, 270.

63 Feyza Betül Köse, *Medine'de Sosyal Hayat-Dört Halife Dönemi-*, Mana Yay., İstanbul, 2016, s. 267-274.

silden nesle aktarılyordu. Bunun yanında edebiyat özellikle şiir ve hitabete düşkün olan Arapların bu dönemde Yesrib’de de çeşitli vesilelerle bu tür faaliyetleri gerçekleştirdikleri bilinmektedir.

Hicretten sonra Mescid-i Nebevî’nin inşasını müteakiben barınma sorunu yaşayan yoksul Müslümanlar için Mescid’te konaklama ve eğitim görme imkânı sunan Suffe hayata geçirilmiştir. Burada kalan Müslümanlara Ashâb-ı Suffe denilmektedir ki bu kişiler Kur’an, dinî bilgiler, okuma yazma öğrenimi görüyor ve ihtiyaç hasıl olduğunda yeni Müslüman olan belde ve kabilelere öğretici olarak gönderiliyorlardı.⁶⁴ Hz. Peygamber’in vefatının ardından, Suffe’de kalan sahabilerin yeni fethedilen bölgelere İslam’ı öğretmek üzere gitmeleri ve maddi durumlarındaki iyileşmeler sonucu kendi evlerine çıkmaları neticesinde bu kurumun işlevi sona ermiştir.⁶⁵

Suffe’den sonra Medine’de eğitim-öğretim faaliyetleri Mescid ve kütâblarda devam etmiştir. Düzenli bir plan ve programı olmayan ve yaygın din eğitimine ev sahipliği yapan Mescid, Kur’an öğreniminin ana merkezi konumundaydı.⁶⁶ Mescid-i Nebevî’nin aynı zamanda bir ilim merkezi olma durumu tarih boyunca devam etmiş ve çeşitli beldelerden talipler buraya ilim tahsili için gelerek devrin önemli âlimlerinden dersler almışlardır.

Aralarında pek çok âlimin bulunduğu sahabe döneminden itibaren Medine, çeşitli ilim dallarında hem âlim yetiştiren bir merkez hem de önemli bir kaynaktır. Şehrin Resulullah’ın uygulamalarına şahit oluşu ve bunların nesilden nesle aktarılması, İslami ilimlerde Medine’yi ayrı bir yere koymuştur. İlerleyen süreçte Hz. Peygamber’in hadislerinin çokça bilinip ezberlendiği, yeni nesillere öğretildiği ve bu bağlamda oldukça canlı ilmî faaliyetlere sahip olan şehirde hadis, fıkıh ve tefsir alanlarında Medine ekolleri oluşmuştur. Bu ekollerde Hz. Peygamber’den gelen nakilleri hüküm vermede kaynak ve ölçüt olarak ilk sıraya koyan ve naklin olduğu konularda akıl ve içtihadı devre dışı bırakan, naklin olmadığı konularda ise akılla hüküm vermek yerine geleneğin yani ilk üç neslin/selefin otoritesini esas alan bir anlayış gelişmiştir. Bu anlayışı temel alan Medine ekolleri, sayısız âlim yetiştirerek İslam beldelerine kendi metodlarını yaymışlardır. Bunun yanında İslam beldelerinin her tarafından ilim öğrenmek isteyenlerin en başta gelen ziyaret yeri Medine’dir.

Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz’in Medinelilere ve şehrin valisine bir mektup yazarak âlimlerin vefatıyla hadislerin unutulmasından endişe ettiğini belirtip onların tespit edilerek yazıya aktarılmasını istemesi⁶⁷ şehrin hadis ilmindeki konumunu ortaya koymaktadır. Bir hadis şehri diyebileceğimiz Medine’nin bu durumu, akli da bir hüküm kaynağı gören Ehli Rey karşısında nakli ilk sıraya koyan Ehl-i Hadis’in merkezi olmasını da beraberinde getirmiştir.

64 İbn Sa’d, I, 219-220; İbnu’n-Neccâr, s. 165-167.

65 Mehmet Bahaüddin Varol, “Hulefâ-i Râşidin Döneminde Eğitim ve Öğretim”, Selçuk Üniv. İFD, Cilt: 11, 2001, s. 167.

66 İbn Şebbe, I, 378.

67 Buhârî, İlim: 34.

Sahabeden bir sonraki nesil olan ve “Tâbiûn” adı verilen neslin yaşadığı dönemde İslam hukuku ve diğer ilimlerdeki yetkinlikleriyle İslami ilimlerde ayrı bir yere konan Medinelî yedi fakih, “Fukahâ-i Seb’a”,⁶⁸ yetişmiş ve Medine Ekolü’nün oluşması ve yaygınlaşmasında hayati rol üstlenmişlerdir. Herhangi bir konuda Medinelîlerin uygulamaları önemli delil sayılmış ve “amelü ehli Medine” (Medinelîlerin uygulaması) adıyla kaynaklarda yer almıştır.

Fıkıhta Maliki mezhebinin kurucusu olan Mâlik b. Enes (ö. 179/795), tüm hayatını Medine’de geçirmiş, Mescid-i Nebevî’de ders halkaları oluşturmuş ve sayısız öğrenci yetiştirmiştir. Kendisi hadis alanında da önde gelen otoritelerden olup İslam dünyasında en muteber altı hadis kitabını ifade eden *Kütüb-ü Sitte*’den biri olan *Muvatta*’nın müellifidir.

Sahabeden Übey b. Kâ’b’ın kuruluşunda ve gelişmesinde büyük rol oynadığı ve Hz. Peygamber’den nakledilenlerle Kur’an’ı tefsir eden ve tefsirde bunun dışında bir kaynağı kabul etmeyen tefsir ekolü de Medine ile birlikte anılmaktadır.⁶⁹

Hz. Peygamber’in hayatı ve örnekliğinin sonraki kuşaklara aktarılması ihtiyacı ile başlayan Siyer ve İslam Tarihi çalışmalarının da ilk ortaya çıktığı yer kuşkusuz Medine’dir. Resulullah zamanında siyere dair notlar tutan ve onun vefatından sonra siyer rivayetlerini aktarmanın yanında bu alanda eğitime de başlayan sahabe ile siyer ilminin ilk tohumları ekilmiştir. Siyer ilmi, sahabeden rivayetleri olarak kaydeden tâbiûn döneminde oluşum sürecini büyük ölçüde ilerletmiş ve süreç içerisinde Medinelî pek çok tarihçi yetişmiştir. Hz. Ebû Bekir’in torunu Urve b. Zübeyr, Abdullah b. Amr (ö. 65/684-685), Ebân b. Osman (ö. 105/723), Âsım b. Ömer (ö. 120/738), Şurâhibil b. Sa’d (?), Zührî (ö. 124/742) gibi isimler Medine’de Siyer ve İslam Tarihi alanlarındaki ilk otoritelerdir.⁷⁰

Şehirdeki ilmî mekânların başında Mescid-i Nebevî gelmekte olup asırlar boyunca İslami ilimlerin öğretimine ve âlimlerin ders halkalarına ev sahipliği yapmıştır. Âlimlerin evleri de birer ilim mekânı olarak kullanılmıştır. Memlukler döneminde Sultan Kayıtbay (1468-1496) tarafından yaptırılan medresenin de önemli bir eğitim kurumu olduğunu kaydetmek gerekir.

Oldukça yoğun ilmî faaliyetlerin yapıldığı şehrin kültür hayatının çok canlı olduğunu söylemeliyiz. Burası kültürel ve sanatsal açıdan zengin bir hayata sahip değildir. Araçların sanattan öte rakiplerine üstünlük kurmak, ondaki maharetleri ile övünmek, başkalarını kınamak, geçmişini aktarmak gibi pek çok işleviyle⁷¹ hayatlarında yer

68 Bu âlimlerin altısı, Urve b. Zübeyr b. Avvâm (93/712), Saïd b. Müseyyeb (94/713), Ubeydullah b. Abdullah, Hârice b. Zeyd, Süleyman b. Yesâr ve Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (107/725)’dir. Yedinci fakihin kim olduğu konusunda üç farklı isim öne çıkmaktadır. Bu isimler; Ebû Bekir b. Abdurrahman, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer’dir. Bkz. Cengiz Kallek, “Fukahâ-yi Seb’a”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 214.

69 Hermas, “Medine Tefsir Ekolü”, çev. Musa Kazım Yılmaz, *Diyanet İlmî Dergi*, 1999, Cilt: 35, Sayı: 3, s. 13-26.

70 Bkz., Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul, 2008, s. 13-19.

71 Öz, s. 37.

verdikleri şiir Medine’de de kültürel hayatın en önemli unsuru olagelmıştır. Eğlence hayatı, yine şiir meclisleri, düğünler, gece sohbetlerinden oluşuyor, bunun dışında çok çeşitlilik arz etmiyordu. Şarkı ise genellikle cariyeler tarafından çeşitli eğlence toplantılarında söyleniyordu. Sadece bir şarkıcı olarak değil aynı zamanda bir bilim insanı olarak da musiki ile uğraşan, çeşitli şarkı formlarını Arap kültürüne kazandıran ve öğrenciler yetiştiren Tuveys (ö. 92/711) isimli sanatçı Dört Halife Dönemi’nde Medine’de yetişmiş, mesleğini icra etmiş ve Emeviler döneminde şehirden ayrılmıştır.⁷² Musiki de daha büyük gelişmeler ise Emeviler döneminden itibaren görülmeye başlanmıştır. Fakat bunların İslam dünyasının kültür merkezleri ile kıyaslandığında oldukça sönük kaldıklarını belirtmeliyiz.

Şehrin mutfak kültürü, hurma üzerine gelişmiştir. Onlarca türü yetişen hurmanın farklı malzemelerle bir araya getirilmesiyle yapılan yemek ve tatlı çeşitleri tarih boyunca Medine sofralarının temel yiyecekleri olmuş, şehirde sebzenin çok az yetişmesi, yemek kültürünün un, et, yağ ve hurmaya dayanmasını netice vermiştir.⁷³

Anıtsal Eserler

Medine İslami dönemde başta mescitler olmak üzere pek çok mimari esere ev sahipliği yapmıştır. Bunların bir kısmı günümüze ulaşmamış olup varlıklarını şehir tarihleri aracılığı ile öğrenmekteyiz.

Medine’de bulunan en önemli eser Mescid-i Nebevî’dir. Hicretten hemen sonra bizzat Hz. Peygamber’in de katılımıyla inşa edilen Mescid, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Velid b. Abdülmelik dönemlerindeki restorasyon ve genişletme çalışmalarını sonraki yıllarda da çok çeşitli kereler geçirmiştir. Medine’de yeni bir toplum inşasında âdeta yapıtaşı olan Mescid, Müslümanların bir araya gelmeleri ve birbirlerinden haberdar olmalarını temin üzere yaptırılmış ve bunu sağlamak üzere de Resulullah, cemaatle namazın önemine sık sık vurgu yapmıştır. Resulullah, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in kabirlerinin de bulunduğu Mescid-i Nebevî, Müslümanlar tarafından en yoğun dinî ziyaret yapılan ikinci mekândır.

Hicretten bir süre sonra Müslümanların kıblesinin Hz. Peygamber’in namaz kıldığı esnada Beytü’l-Makdis’ten Kâbe’ye döndürülmesi hadisesinin gerçekleştiği mescit, Ömer b. Abdülaziz döneminde Resulullah’ın namaz kıldığı tüm mescitlerle birlikte yenilenmiştir.⁷⁴ İsmi “iki kibleli mescit” anlamına gelen Kibleteyn Mescidi, Medine’nin en önemli anıtsal eserlerinden biridir. Hz. Peygamber’in Mescid-i Nebevî’nin inşasından önce bayram namazlarını kıldırıldığı alana yapılan Gamâme Mescidi, Medine’ye hicret ederken konakladığı Kuba’da inşa ettiği Kuba Mescidi, ilk Cuma namazının kılındığı Cuma Mescidi ve biri Hendek Savaşı sırasında namaz yeri olarak kullanılan Fetih Mescidi olmak üzere yedi mescitten oluşan ve Fetih Mescitleri olarak da bilinen

72 İbn Abdırabbih, *İkdu’l-Ferid*, thk. Müfid Muhammed Kumeyhâ, Dâru’l-Küttübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1983, VII, 37; İsfehânî, *Ağâni*, thk. İbrahim Seâfîn-Bekr Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 2008, III, I, 168.

73 Bkz. Köse, s. 173-177.

74 İbn Şebbe, I, 74.

Mesâcid-i Seb'a⁷⁵ en başta gelenleri olmak üzere Hz. Peygamber'in namaz kıldığı pek çok mekân sonraki dönemlerde mescit hâline getirilmiştir.

Hz. Peygamber'in ailesi ve sahabenin pek çoğunun defnedilmiş oldukları Bâkî Mezarlığı, Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiği Benî Saîde Gölgeği, Osmanlıların Hicaz Demiryolu'nun Medine'deki istasyonu olan Medine Tren İstasyonu şehrin diğer önemli mekânları olup, Hz. Peygamber'in hatırasının bulunduğu her alan tarihî süreçte ziyaret yeri hâline getirilmiş, Suud rejimi ise altyapı ve genişletme çalışmaları sırasında bazılarını yıktırıştır.

Günümüz

Şehrin yılın her ayı yoğun ziyaretçi alması nedeniyle sahip olduğu iş imkânları, ülke içinden ve dışarıdan iş gücünü buraya çekmektedir. Bu da Medine'deki yerleşim alanlarını sürekli olarak genişletmektedir. Kentin merkezindeki üç ana bölgenin dışında Batı'da Ebyar Ali, Kuzey'de Uhud Dağı Bölgesi, Güney'de Buthan Vadisi ve Doğu'da Akûl bölgeleri yerleşim alanlarıdır.

Medine'de üç yüzün üzerine ilk, orta ve lise düzeyinde eğitim kurumu bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı da Medine Uluslararası Türk İlkokulu, Medine Uluslararası Türk Ortaokulu, Medine Uluslararası Türk İmam-Hatip Ortaokulu, Medine Uluslararası Anadolu İmam-Hatip Lisesi, Medine Uluslararası Türk Anadolu Lisesi ile şehirde faaliyet göstermektedir.⁷⁶ Şehirdeki yükseköğretim kurumları ise Medine İslam Üniversitesi, Tayba Üniversitesi, Prens Mukrin Üniversitesi ve Medine Teknoloji Koleji adlı üniversitelerdir.

1950 yılında hizmete giren Prens Muhammed bin Abdülaziz Havalimanı, 1971 yılından itibaren uluslararası uçuşlara açık olup şehir merkezine 20 km uzaklıktadır. Medine, Kâsım Otoyolu, Mekke, Tebük ve Yenbu karayolları ile diğer şehirlere bağlanmaktadır. Şehre en yakın liman ise 220 km uzaklıktaki Yenbu Limanı'dır. Suudi Demiryolları Örgütü, Medine ve Cidde ile Rabigh, Kral Abdullah Ekonomik Şehri ve yeni Cidde havaalanını birbirine bağlayan krallığın Hameyn hızlı tren projesini yürütmektedir.⁷⁷

Medine'de başlıcaları Kral Fahd Merkez Parkı, Prens Muhammed bin Abdülaziz Parkı, Şehitler Parkı olmak üzere çok sayıda park, lunapark gibi eğlence alanları, çeşitli alışveriş merkezleri bulunmaktadır. Özellikle Mescid-i Nebevî'nin etrafı, hac ve umre ziyaretçilerine hitap eden mağaza ve iş merkezleri ile çevrilidir. Çok sayıdaki otel de genellikle yine Mescid'e yakın yerlerde konaklama imkânı sunmaktadır.

Medine'de birçok eğlence, kültür ve spor festivali düzenlenmektedir. Bu festivallerin en önemlilerinden biri Tayba Yaz Festivali'dir. Bu festivalde balıkçılık yarışma-

75 Demircan, "Mesâcid-i Seb'a", *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 260-261.

76 <http://yyegm.meb.gov.tr/www/yurt-disi-okullarimiz/icerik/366>. Erişim tar: 04/05/2020

77 <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/suudi-arabistan/suudi-arabistan-demiryolu-program-yonetimini-ihaleye-cikardi>. Erişim tar: 04/05/2020

ları, çocuk ralli yarışmaları, su oyunları köyü, hava oyunları köyü gibi birçok program ve etkinlik, ayrıca deve ve at yarışmaları gibi birçok popüler ve geleneksel etkinlik yer almaktadır.

Kaynakça

- Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kelimât Arabia, Kahire, 2011.
- Bedr, Abdulbâsıt, *et-Târîhu 'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-III, Medine, 1993.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, Şirketu Tab'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1901.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I-VII, thk. Muhammed Yalavî, Klaus Schwarz Verlag, Beyrut, 2002.
- Buhl, Fr., "Medine", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul tz., VII, 459-471.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, İntişârâtü Şerif er-Razî, 1961.
- Çağatay, Neşet, *İslam Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- Demircan, "Mesâcid-i Seb'a", *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 260-261.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, haz. Komisyon, Çağ Yayınları, İstanbul, t.y.
- Ebû-Hasen Nûrûddin Ali b. Abdillâh, el-Hasanî es-Semhûdi eş-Şâfî, *Medine- Münevvere Tarihi (Vefâü'l- Vefa bi-Ahbari Dari'l-Mustafa)*.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Fîruzâbâdî, Muhammed b. Yakûb (817/1415), *Meğânimu'l-Mutâbe fi Meâlimi Tâbe*, I-IV, thk. Hamed el-Câsir, Merkezü Buhûs ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, Medine, 2002.
- Günaltay, *Şemseddin, İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997.
- Halife b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Umerî, Dâru't-Taybe, Riyad, 1985.
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.
- Hamidullah, Muhammed, "Hicretten Sonra Medine'de Hz. Peygamber'in Davranışlarındaki Hoşgörü", çev. Mustafa Aşkar, *Diyanet İlmi Dergi*, 1995, Cilt: 31, Sayı: 1, s. 3-11.
- Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *DİA*, XXVI, İstanbul, 2002, 323-327.
- Hermas, Abdurrezzak b. İsmail, "Medine Tefsir Ekolü", çev. Musa Kazım Yılmaz, *Diyanet İlmi Dergi*, 1999, Cilt: 35, Sayı: 3, s. 13-26.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, I-IX, thk. Müfîd Muhammed Kumeyhâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî (367/977), *Sûretu'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1992.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Eyyüb el-Hımyerî (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Dâru's-Sahabe li't-Turâs, Tanta, 1995.

İbn İshâk, Muhammed İshâk b. Yesâr (151/768), *Sîretu İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Matbaâtu Muhammed el-Hâmis, Fas, 1976.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureyşî (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV thk. Ali Şîrî, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, İmbâbe, 1988.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *el-Meârif*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî (230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 2001.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî (262/876), *Târihu'l-Medîneti'l-Münevere*, I-II, thk. Ali Muhammed Denrel-Yâsin Sadüddîn Beyân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2012.

İbn Zebâle, Muhammed b. Hasan (199/814), *Ahbâru'l-Medîne*, Merkezü Buhûsi ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevere, Medine, 2003.

İbnu'l-Arabî, Kâdi Ebû Bekr b. el-Arabî el-Mehdî (543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım fi Tahkiki Mevâkıfi's-Sahâbe ba'de Vefâti'n-Nebî*, thk. Mahmud Mehdî el-İstânbûli-Muhibuddîn el-Hatîb, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1412.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-X, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

İbnu'n-Neccâr, Ebû Abdillâh Muhibuddîn Muhammed Bağdâdî (643/1245), *ed-Dürre-tü's-Semîne fi Târihi'l-Medîne*, thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1995.

İsfehânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Ferec (356/967), *el-Ağânî*, I-XXIV, thk. İbrahim Seâfin-Bekr Abbâs, III, Dâru Sâdır, Beyrut, 2008.

Kalkaşendî, Ahmed b. Abdillâh (821/1418), *Subhu'l-A'sa fi Sunâti'l-İnşâ*, I-XV, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

Kallek, Cengiz, “Fukahâ-yi Seb'a”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 214.

Köktaş, Eyüp, “Medine Vesikası: İslam'ın Çoğulculuk Referansı”, *Bilgi ve Hikmet*, Cilt: 5, 1994, s. 55-60.

Köse, Feyza Betül, *Medine'de Sosyal Hayat –Dört Halife Dönemi-*, Mana Yayınları, İstanbul, 2016.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Medine”, *DİA*, İstanbul, 2003, XXVIII, 311-318.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Abbâsilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

Sehâvî, Şemsuddîn (902/1497), *et-Tuhfetu'l-Latife fî Târihi'l-Medineti'sŞerife*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târihu't Taberî)*, I-XI, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1966.

Turabi, Ahmet Hakkı, “Tuveys”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 449-450.

Varol, Mehmed Bahaüddin, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (II), (Eğitim-Öğretim Kurumları ve Metotları)”, Selçuk Üniversitesi. İFD, Cilt: 11, 2001, 167.

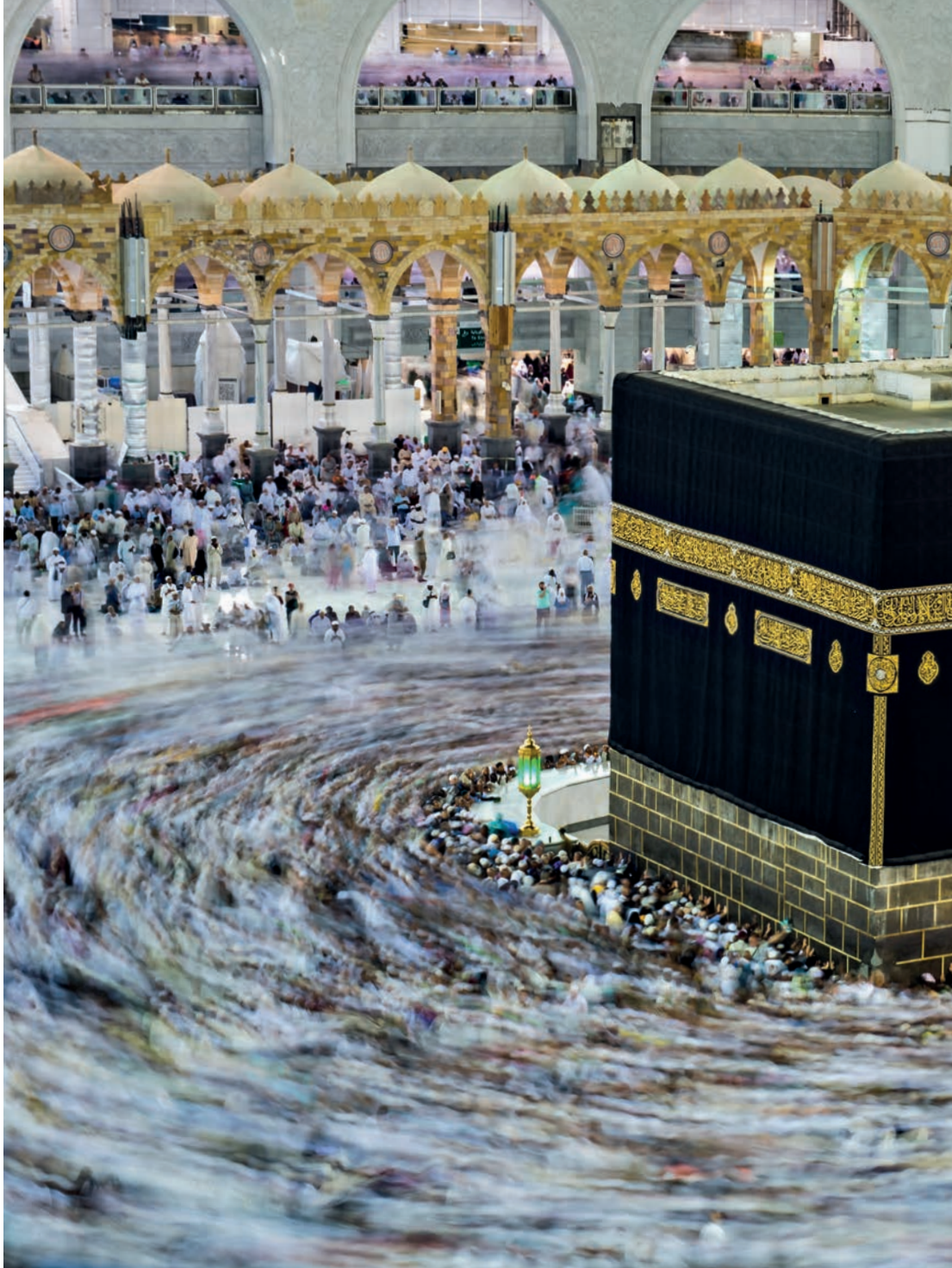
Ya'kûbî, Ahmet b. Ebi'l-Yakûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdîh (292/905), *Kitâbu'l-Buldân*, thk. T. G. J. Juynboll, Brill, Leiden, 1861.

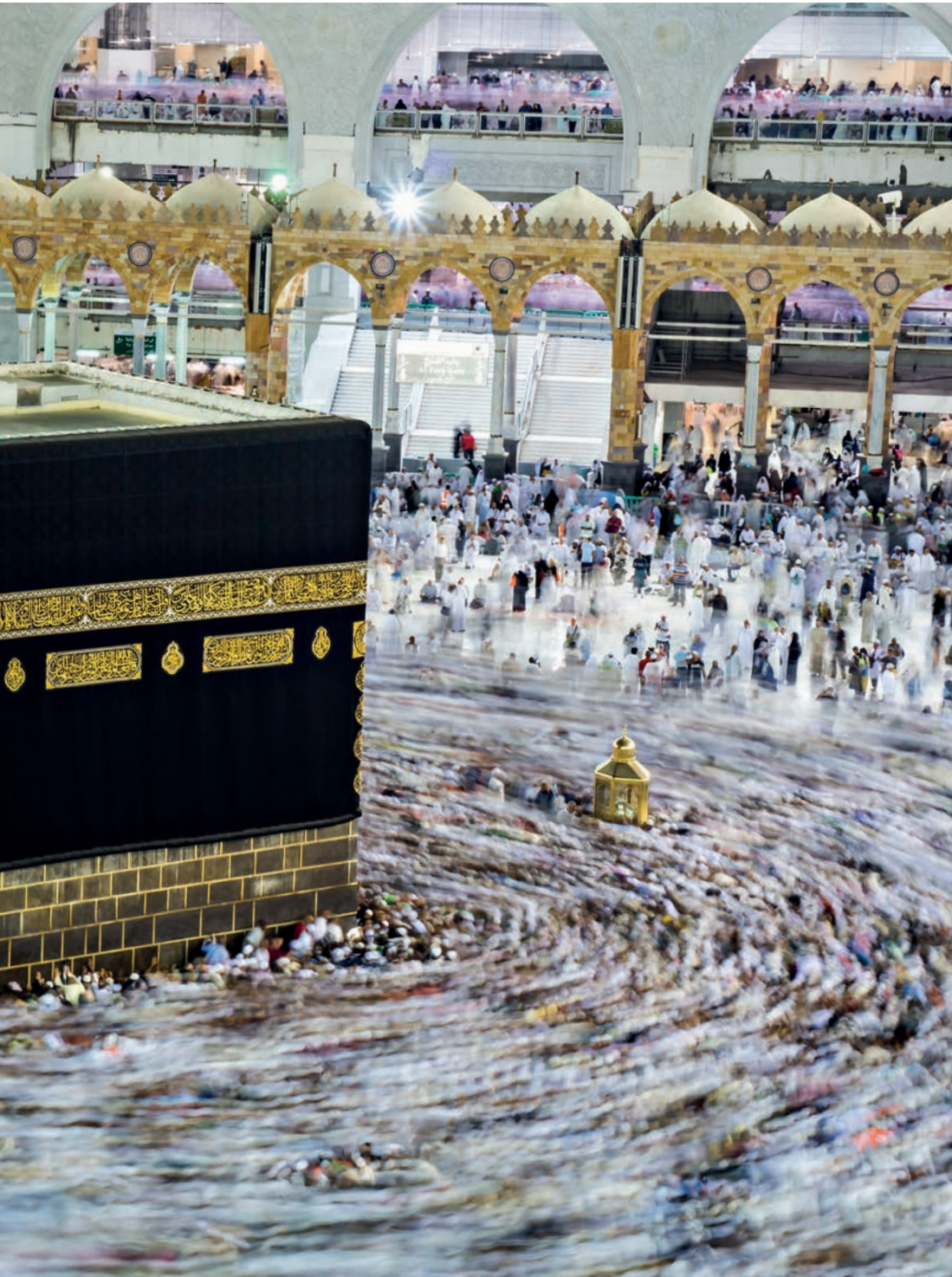
Ebû-Hasen Nûrûddin Ali b. Abdillâh, el-Hasanî es-Semhûdi eş-Şâfiî, *Medine- Münnevvere Tarihi (Vefâü'l- Vefa bi-Ahbari Dari'l-Mustafa)*.

İnternet Kaynakları

https://www.meteoblue.com/tr/hava/historyclimate/climatemodelled/medine_suudi-arabistan_109223. Erişim 24.04.2020

<https://www.stats.gov.sa/en/5724>. Erişim 19.05.2022

Kabe

MEKKE

Mustafa Necati BARIŞ*

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'de Mekke,¹ Bekke,² Karye (köy),³ Meâd (dönülecek yer),⁴ el-Beled (belde/yer),⁵ el-Beledü'l-Emîn (emin/güvenli belde/yer)⁶ ve Ümmü'l-Kurâ (şehirlerin anası)⁷ gibi adlarla anılan Mekke şehrinin birçok ismi bulunmakta ve bu isimlerin menşei ile ilgili de farklı rivayetler göze çarpmaktadır. Kaynaklarda zikredilen otuzdan fazla ismin her birinin şehrin farklı özelliklerine atıf olduğu, dolayısıyla söz konusu yerleşim bölgesinin sıfatları olarak kabul edilebileceği görülmektedir. Bahse konu olan isimlerin en meşhuru şüphesiz Mekke'dir. Kökeni konusunda farklı görüşlerin bulunduğu Mekke kelimesi, sadece Müslüman ilim adamlarının değil, Batılı araştırmacıların da gündemlerinde önemli bir tartışma konusu olarak yer almıştır. Müslüman ilim adamlarının odak noktası daha çok "Mekke" ve "Bekke" kelimeleridir. Bu iki kelimenin birbiriyle aynı olduğunu söyleyenlerin yanında, farklı fonksiyonlara sahip olduğu

* Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye, mnecatibaris@hotmail.com

1 el-Feth 48/24.

2 Âl-i İmrân 3/96.

3 en-Nahl 16/112.

4 el-Kasas 28/85.

5 el-Beled 90/1-2.

6 et-Tîn 95/3.

7 el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7.

nu ve bu sebeple farklı anlamlara geldiğini savunanlar da bulunmaktadır.⁸ Batılı araştırmacılar ise Mekke kelimesinin, Batlamyus'un *Geographike Hyphegesis* (coğrafya kılavuzu) adlı dünyaca meşhur eserinde geçmekte olan ve bugünkü Mekke şehrine tekabül eden yerin adından yani "Macoraba" kelimesinden türediğini, Yemen'de hüküm sürmüş Sebe kavmi dilindeki kâhin ve din adamları için kullanılan "Makrab" sözcüğünden neşet ettiğini yahut Asurca veya Babilce kökenli olduğunu iddia etmektedirler.⁹

Coğrafi olarak Yengeç dönencesinin güneyinde,¹⁰ 21° 25' kuzey enlemiyle 39° 49' doğu boylamı arasında yer alan¹¹ ve Arap yarımadasının en önemli merkezlerinden biri olan Mekke, dört tarafı dağlarla çevrili bir şehir olup Kızıldeniz'e paralel uzanan Serât dağ silsilesi içerisindeki "Batımekke (Bekke)" adında bir vadiye konumlanmıştır. Söz konusu vadinin merkezinde Kâbe, çevresinde ise Ebükubeys, Kuaykîân, Sevr, Nûr (Hira) ve Sebir dağları vadiye bakar yahut Kâbe'nin etrafında daire çizer bir biçimde yer almaktadır. Ortasındaki çukurluk alana "Bathâü Mekke" adı verilen bu vadinin uzunluğu kuzeyden güneye 3, eni de doğudan batıya 1,5 km civarındadır.¹² Hac ibadetinin ifa edildiği yerlerden olan Mina (8,5 km), Müzdelife (11,5 km) ve Arafat (25 km) ise şehrin doğusunda kalmaktadır.¹³

Arap yarımadasının Hicaz bölgesinde yer alan ve Suriye ile Yemen'i birbirine bağlayan yol üzerindeki önemli uğrak yerlerinden biri olan Mekke şehri, denizden yaklaşık olarak 277 m yükseklikte olup¹⁴ takriben kuzeyindeki Medine'ye 450 km, doğusundaki Tâif'e 100 km ve batısındaki Cidde'ye (Kızıldeniz) de 85 km mesafededir.¹⁵ Şehrin Kızıldeniz'le olan bağlantısı câhiliye döneminde Şuaybe Limanı, İslam'dan sonra da Cidde Limanı vasıtasıyla gerçekleşmiştir.¹⁶ Kur'ân-ı Kerim'de "ziraata elverişsiz (ekin

8 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbil-Arabî, 1990, I, 132-133; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehiş, Beyrut, Mektebetü'l-Esedî, 2003, I, 390-396; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehiş, Beyrut, Dâru Hadr, 1994, II, 280-282; İbnü'l-Fakihî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, Matbaatü Brill, 1885, 16-17; Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem*, thk. Mustafa es-Sekkâ, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, t.y., I, 269-270; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, Dâru Sâdir, 1977, I, 475, 5/181-183; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, Bağdat, Câmîiatü Bağdâd, 1993, IV, 11-12.

9 H. Lammens, "Mekke", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, VII, 630; Cevâd Ali, IV, 9-11; Müslüman ilim adamlarının ve batılı araştırmacıların görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999, 14-16; Yaşar, Çelikkol, *Cahiliye Döneminde Mekke*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002, s. 13-16; Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2003, XXVIII, 555-556.

10 Yâkût el-Hamevî, V, 181; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mekke> (26.04.2020).

11 https://en.wikipedia.org/wiki/Mecca#cite_note-96 (26.04.2020).

12 Ya'kûbî, *el-Büldân*, hşy. Muhammed Emin Dinnâvî, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002, 153; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, E. J. Brill, 1927, 15; İbn Havkal, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, E. J. Brill, 1873, 23-24; Lammens, VII, 632; W. Montgomery Watt, "Makka (The Pre-Islamic And Early Islamic Periods)", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, E. J. Brill, 1991, VI, 144; Küçükbaşçı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, s. 8-10; Çelikkol, s. 22-23; Bozkurt- Küçükbaşçı, XXVIII, 555.

13 Bkz. <https://www.google.com/maps/> (26.04.2020).

14 https://en.wikipedia.org/wiki/Mecca#cite_note-96; <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%83%D8%A9> (26.04.2020).

15 Bkz. <https://www.google.com/maps/> (26.04.2020).

16 Ezrakî, I, 390-396; Fâkihî, III, 231.

bitmeyen) bir vadi¹⁷ olarak tanımlanan Mekke çevresi, yürümenin oldukça güç olduğu çöl karakterli bir arazi yapısına ve bu arazinin üzerinde görülen, dikenli bodur ağaç ve çalılardan müteşekkil cılız ve seyrek bir bitki örtüsüne sahiptir.¹⁸ Yine son derece kurak ve sıcak bir çöl iklimine sahip olan Mekke, Suudi Arabistan'ın diğer şehirlerinin aksine kış aylarında da hava sıcaklığının çok fazla düşmediği, az miktarda da olsa yağışın daha çok Kasım, Aralık ve Ocak aylarında görüldüğü,¹⁹ düzensiz yağışlar ve konumundan dolayı da tarih boyunca birçok sel baskınına maruz kalmış bir şehirdir.²⁰

Mekke İklim Bilgileri														
Ay	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mays	Haz.	Tem.	Ağu.	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Yıllık	Dönem
En Yüksek °C	37.4	38.3	42.4	44.7	49.4	51.4	49.8	50.0	49.4	47.0	41.2	38.4	51.4	1983 2015
Ort. En Yüksek °C	30.5	31.7	34.9	38.7	42.0	43.8	43.0	42.8	42.8	40.1	35.2	32.0	38.1	1985 2010
Günlük Ortalama °C	24.0	24.7	27.3	31.0	34.3	35.8	35.9	35.7	35.0	32.2	28.4	25.6	30.8	1985 2010
Ort. En Düşük °C	18.8	19.1	21.1	24.5	27.6	28.6	29.1	29.5	28.9	25.9	23.0	20.3	24.7	1985 2010
En Düşük °C	11.0	10.0	13.0	15.6	20.3	22.0	23.4	23.4	22.0	18.0	16.4	12.4	10.0	1985 2010
Ortalama Yağış mm	18.8	2.5	8.0	10.1	2.4	0.2	1.2	5.5	5.2	12.0	21.9	20.4	108.3	1984 2014
Ortalama Nem %	58	54	48	43	36	33	34	39	45	50	58	59	46	1985 2010

2020 yılı itibarıyla toplam alanı 1.200 km²'nin üzerinde ve genel nüfusu 2 milyon civarında olan Mekke, Suudi Arabistan'ın 3. büyük kenti olup şehir merkezinde (760 km²) yaklaşık olarak 1,3 milyon kişi yaşamaktadır.²¹ 1950'den sonra artan petrol gelirlerinin Suudi Arabistan'a olan göçü artırdığı ve yapılan araştırmalar neticesinde takriben 35 milyon olan ülke nüfusunun hemen hemen 1/3'ünün yabancılardan oluştuğu

17 İbrâhîm 14/37.

18 Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, 10; Bozkurt - Küçükaşçı, XXVIII, 555.

19 https://www.dwd.de/DWD/klima/beratung/ak/ak_410300_kt.pdf (Wetter und Klima - Deutscher Wetterdienst, 26.04.2020).

20 Ezrakî, II, 756-763; Fâkihî, III, 103-111.

21 <https://worldpopulationreview.com/world-cities/mecca-population/> (26.04.2020); https://en.wikipedia.org/wiki/Mecca#cite_note-96 (26.04.2020); <https://populationstat.com/saudi-arabia/mecca> (26.04.2020); <https://www.worldometers.info/world-population/saudi-arabia-population/> (26.04.2020).

görülmektedir.²² Mekke şehrinde ise nüfusun % 75'i Araplardan, geriye kalanı ise farklı milletlere mensup Müslümanlardan oluşmaktadır.²³ Ayrıca hac ve umre ibadetlerinin ifa edildiği merkez olması hasebiyle son yıllarda Güney Asya, Güneydoğu Asya, Orta Asya, Orta Doğu, Afrika ve Avrupa'dan yaklaşık olarak yıllık 4 milyon hacı adayını ve 8 milyon umreci Mekke'yi ziyaret etmekte ve bunlardan bir kısmı resmi ya da gayri resmi yollarla hac ve umre endüstrisinde çalışmak üzere şehre yerleşmektedir. Örneğin şehirde sadece Birmanya (Myanmar/Burma) kökenli 250 bin kişinin yaşadığı (2016)²⁴ veya bu topluluğun Arap olmayanların % 19'unu oluşturduğu (2009), Birmanyalılar dışında şehirde yaşayan en büyük yedi Müslüman topluluğunun ise Yemenliler, Pakistanlılar, Mısırlılar, Bangladeşliler, Nijeryalılar, Sudanlılar ve Malililer olduğu aktarılmaktadır.²⁵

Bilindiği gibi Suudi Arabistan devletinin resmi din anlayışı hem dini hem de siyasi bir akım olan Vehhâbilik'tir. Vehhâbilik'in kurucusu Muhammed b. Abdülvehhab'ın inanç ve amel konularındaki görüşlerinden²⁶ yola çıkarak da 3/4'ü Arap olan Mekke nüfusunun kahir ekseriyetinin Hanbelî olabileceği düşünülebilir. Ancak 2006 yılında el-Cezire televizyonu için kaleme alınan bir makalede Suudi Arabistan'da mezhepsel anlamda bir bütünlükten söz edilemeyeceği, mesela Hicaz bölgesinde daha çok Malikî ve Şafî mezheplerinin hâkim olduğu söylenmektedir.²⁷ Medine ile birlikte "Harem" (yasaklanmış, korunmuş, dokunulmaz) kabul edilen Mekke şehri ve sınırları dâhilinde gayrimüslimlerin yaşamasına müsaade edilmemektedir. Zira tarih boyunca bu konuda İslam hukukçularının fikir birliği içerisinde oldukları görülmektedir. Ancak kısa bir süre için girip çıkmalarının ya da transit geçmelerinin hükmü konusunda ise görüş ayrılığı bulunmaktadır.²⁸ Dolayısıyla Mekke'de yalnızca Müslüman halkın yaşadığı bununla birlikte zaman zaman kaçak yollarla da olsa gayrimüslimlerin şehre girip çıktığı söylenebilir.

Siyasi Tarih

Genel kabule göre Mekke ve civarındaki ilk yaşam, Hz. İbrahim'in, eşi Hâcer'i ve oğlu İsmail'i bu bölgeye bırakması ile başlamış (M.Ö. 2000-1900) ve zezem kuyusunun bulunmasını müteakip Yemen asıllı Cürhüm kabilesi mensuplarının buraya gelerek yerleşmesiyle devam etmiştir.²⁹ Daha sonra Yemen bölgesinde ikamet eden Huzâalılar, Arim Seli'ni müteakip pek çok yerden geçerek Mekke civarına gelmişler

22 <https://www.globalmediainsight.com/blog/saudi-arabia-population-statistics/> (26.04.2020).

23 <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%83%D8%A9> (26.04.2020).

24 <https://www.theguardian.com/cities/2016/sep/14/mecca-hajj-pilgrims-tourism> (26.04.2020); https://en.wikipedia.org/wiki/Mecca#cite_note-96 (26.04.2020); <https://worldpopulationreview.com/world-cities/mecca-population/> (26.04.2020).

25 <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%83%D8%A9> (26.04.2020).

26 Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2012, XLII, 611-613.

27 <https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/c5d7b415-e43a-4426-9c86-a87fd291603f> (26.04.2020); http://www.ydh.com.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html (26.04.2020).

28 Salim Ögüt, "Harem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, XVI, 127-129.

29 Daha geniş bilgi için bkz. İbn İshâk, *Sîre*, thk. Muhammed Hamidullah, Mağrib, Matbaatü Muhammed el-Hâmis, 1976, s. 72-73; İbn Sa'd, *Tabakât*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 2001, I, 31-35; Ezrakî, I, 66-102, 140-142 vd.; Fâkihî, V, 225; Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, s. 17; Çelikkol, s. 16-17.

ve burada bir müddet ikamet etmek için yöre halkından izin istemişler, Cürhümlülerin buna karşı çıkmaları üzerine de Kinâneoğulları ile birleşip onlara saldırmışlar ve mücadele sonucunda galip gelen taraf olmuşlardı (M.Ö. 200). Bundan sonra şehrin yönetimi Huzâalılar'a geçmiş, Cürhümlülerle mücadeleleri sırasında tarafsız kalan İsmailoğulları da onlardan izin alarak Mekke'nin civarında yaşamaya devam etmişlerdi. Huzâalılar adına şehrin ve Kâbe'nin yönetimini üstlenen Amr b. Lühay, kısa zamanda kabilesinin hâkimiyetini güçlendirerek büyük bir itibar kazanmıştı. Ancak aynı Amr, gittiği Suriye sınırları içerisindeki Belkâ bölgesinden Hübel adındaki putu Mekke'ye getirmiş ve bu suretle şehirde Hz. İsmail'den beri devam edegelen tevhid geleneği bozulup yerine putperestlik yaygınlaşmıştı.³⁰

Huzâalılar, Mekke'nin ve Kâbe'nin yönetimini/muhafızlığını yaklaşık 5-6 yüzyıl elllerinde bulundurmuş ve bu durum her ne kadar onlara Araplar arasında dini, siyasi ve ekonomik anlamda bir üstünlük getirse de zaman zaman saldırılara maruz kalmalarına sebep olmuştur. Söz konusu saldırıların birçoğunu bertaraf etmeyi başaran Huzâa kabilesi, son olarak kendi kabile liderlerinin kızı ile evli olan Kureyş kabilesi mensubu Kusay b. Kilâb ile girişilen mücadeleyi kaybetmiştir. M.S. V. yüzyılın ilk yarısında Kinâne ve Kudâa kabilelerini de yanına alarak yapmış olduğu savaşı kazanan Kureyş, daha önce Kinâne kabilesiyle birlikte Mekke'nin civar bölgelerinde yaşarken Kusay sayesinde kabilenin farklı kollarını bir araya getirmiş ve hâkimiyeti eline geçirerek şehrin merkezinde yaşamaya başlamıştı.³¹

Kusay'la birlikte çeşitli kollarını Mekke'ye yerleştiren Kureyş, yarı göçebelikten kurtularak yerleşik hayata geçiş yapmış ve bunun da siyasi, sosyal ve ekonomik bazı sonuçları olmuştu. Örneğin şehrin bulunduğu coğrafya tarıma elverişli olmadığından halk geçimini şehre gelen yabancı tüccardan mal alarak yahut kendi arasında ve civardaki Arap kabileleriyle alışveriş yaparak temin etmeye çalışmaktaydı. Kusay'ın oğlu Abdümenâf ile torunları tarafından çevre devletlerin hükümdarları ile yapılan diplomatik ve ticari anlaşmalar neticesinde sınırlı kalan ticaret daha geniş alanlara yayılmış ve bu suretle Mekke uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmişti. Ayrıca civar bölgelerde ve ticaret güzergâhı üzerinde ikamet eden kabilelerle yapılan anlaşmalar da Mekke'nin hem ekonomik ve siyasi açıdan hızlı bir şekilde gelişmesine hem de Arap yarımadasının bir finans merkezi haline gelmesine vesile olmuştu.³²

İslam öncesi dönemde Mekke, hem coğrafi konumundan hem de dini ve ticari bir merkez olmasından dolayı zaman zaman çevredeki devletlerin ilgisini çekmiş ve hâkimiyet altına alınmak için farklı girişimlerle karşı karşıya kalmıştı. Zira Arap yarımadasını siyasi ve ekonomik açıdan kontrol altında tutabilmenin yolu bölgenin merkezi konumundaki Mekke'nin hâkimiyetini ele almaktan geçmekteydi. Nitekim Habeş kra-

30 İbn Hişâm, I, 94-95, 130-136; Ezrakî, I, 153-168, 187.

31 İbn Hişâm, I, 136-151; İbn Sa'd, I, 48-59; İbn Habîb, *el-Münemmak*, tsh. ve tlk. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1985, 32-34; Ezrakî, I, 168-177.

32 İbn Habîb, *el-Muhabber*, tsh. İlse Lichtenstadter, Beyrut, Dârü'l-Afâki'l-Cedide, ts . s. 162-164; Fâkihî, V, 180; Muhammed Hamîdullah, "İlâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2000, XXII, 63-64; Bozkurt-Küçüktaşçı, XXVIII, 556-557.

lının Yemen valiliğini yapan Ebrehe, Araplar'ın hac maksadıyla Kâbe'ye gittiklerini öğrenince bunu engellemek ve bölgede yeni bir cazibe merkezi oluşturabilmek için San'a'da Kulleys adını taşıyan çok görkemli bir kilise yaptırmış ve halkı hac yapmak üzere buraya davet etmişti. Ancak beklediği sonucu alamayan vali, şehri işgal ederek Kâbe'yi yıkmaya ve bu suretle Mekkelilerin hem dini hem de ticari faaliyetlerine son vermeye karar vermişti. Ancak çıktığı seferden başarısızlıkla ve ağır zayıat vererek geri dönmek zorunda kalan (Fil Vakası) Ebrehe'nin bu girişiminden sonra Araplar Kâbe'ye ve hac ibadetine daha fazla değer vermeye başlamış, Mekke'nin ve sakinleri Kureyş'in Arap yarımadasındaki saygınlığı daha da artmıştı.³³

Hiz. Muhammed'in dünyaya geldiği senelerde Abdümenâf'ın soyundan gelen Hâşim, Abdüşems, Muttalib ve Nevfel oğullarının Mekke yönetimindeki ağırlıkları iyiden iyiye hissedilmeye başlamıştı. Peygamberlik öncesi süreçte Mekke'deki en önemli hadiselerden bazıları Hiz. Muhammed'in dedesi Abdümuttalib'in Cürhümlüler tarafından şehri terk etmeden önce kapatılan zemzem kuyusunu bulması³⁴ ve Hiz. Muhammed 35 yaşlarında iken Kâbe'nin onarım geçirmesi³⁵ zikredilebilir. Hiz. Muhammed kırk yaşına geldiğinde kendisine peygamberlik görevi verilmiş ve o da Mekke'de tevhid inancına ters olan tüm geleneklere karşı çıkarak İslam dinini anlatmaya başlamıştı. Ancak Mekkelilerden gördüğü tepkiler üzerine önce ilk Müslümanlardan bir kısmını Habeşistan'a göndermiş, ancak bu önlem yeterli olmayınca Medine'ye hicret kararı almıştı.³⁶

Mekkelilerle Müslümanlar arasında peygamberlik sonrası başlayan mücadeleye, 630 yılına kadar devam etmiştir. 630 yılına gelindiğinde yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvetle son derece planlı ve gizli yürütülen Mekke seferi sonucunda Müslümanlar ufak bir grupla yapılan çarpışma dışında herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre girmiş ve Mekke'nin kontrolü Müslümanlara geçmiştir. 631 yılında nazil olan ilgili âyetle (et-Tevbe 9/28) bundan sonra müşriklerin Mescid-i Harâm'a yaklaşamayacakları bildirilmiş ve bir yıl sonrasındaki (632) hac vazifesine yalnızca Hiz. Peygamber'in öncülüğündeki yaklaşık 120.000 Müslüman katılmıştır (Veda Hacı).³⁷

Mekke, Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde başkent Medine'den gönderilen valiler eliyle yönetilmiştir.³⁸ Hiz. Ali'nin hilâfetine kadar genel olarak sakin bir dönem geçiren şehir, Hiz. Osman'ın şehadetini müteakip halife seçilen Hiz. Ali'ye yönelik ilk muhalefet hareketinin [Cemel Vak'ası (656)] hazırlık üssü olmuştur.³⁹ Hiz.

33 İbn Hişâm I, 58-71; İbn Sa'd, I, 71-73; Ezrakî, I, 211-228.

34 İbn İshâk, s. 2-5; İbn Hişâm, I, 163-169; İbn Sa'd, I, 64-66.

35 İbn İshâk, s. 83-89; İbn Sa'd, I, 120-123; Ezrakî, I, 242-248.

36 İbn Sa'd, I, 161-204; İbn Hibbân, *es-Sîre*, thk. Sa'd Kerîm el-Fakîh, İskenderiye, Dârü İbn Haldûn, ts, s. 36-74; Daha geniş bilgi için bkz. İbn İshâk, s. 161-329; İbn Hişâm, I, 263-376, II, 5-138.

37 İbn Sa'd, II, 124-135, 153-154, 157-170; İbn Hibbân, s. 180-189, 212-213, 218-221; Daha geniş bilgi için bkz. Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, 3. Baskı, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984, II, 780-871, III, 873-875, 1076-1078, 1088-1115; İbn Hişâm, IV, 29-69, 187-192, 245-251.

38 Halife b. Hayyât, *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, Dârü Taybe, 1985, s. 97, 153, 178, 201; Taberî, *Târîh*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire, Dârü'l-Meârif, 1967, III, 427, 479, IV, 241, 421, V, 155.

39 Taberî, IV, 444-455; İbn Hibbân, s. 310-311.

Ali'yi halife olarak kabul etmeyen ve Hakem Olayı'nı takiben muhalefetini iyice izhar eden Muâviye b. Ebî Süfyân'ın tüm gayretlerine rağmen Mekke halkı halifelîği boyunca Hz. Ali'ye bağlılıklarını bozmadı.⁴⁰ Emevîler dönemine gelindiğinde ise Mekke, genellikle Ümeyyeoğulları'na mensup valiler tarafından ve Tâif ile birlikte Medine'ye tâbi olarak yönetilmiştir.⁴¹ Ancak Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülâzîz'in hilâfet dönemleri ile Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik ve Yezîd b. Abdülmelik'in görev yaptığı yılların bir kısmında (694-721) şehir bağımsız valiler atandığı da olmuştur.⁴²

Mekke, Emevîler döneminde pek çok sıkıntı ve iç karışıklığa da ev sahipliği yapmış bir şehirdi. Nitekim Muâviye'nin ölümünden sonra oğlu Yezîd'e biat etmeyen Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Hüseyin, Medine'yi terk ederek Mekke'ye yerleşmişler ve akabinde önce Hz. Hüseyin Kerbelâ'da şehid edilmiş (680), ondan sonra Emevîler'e karşı muhalefetin sembolü olan Abdullah b. Zübeyr de uzun kuşatma ve silahlı mücadeleler sonucunda Mekke'de öldürülmüştü (692). Hatta bu kuşatmalar sırasında gıda bulmakta zorlanan Mekkeliler büyük sıkıntı çekmiş ve Kâbe mancınıklarla taşlanıp yağlı paçavralarla yakılmıştı.⁴³ Yine Emevîlerin son dönemlerinde zuhur eden diğer bir iç karışıklık ise Abdullah b. Yahyâ el-A'fer el-Kindî'nin (Tâlibü'l-hak) Hadramut'ta başlatmış olduğu isyanın Mekke ve Medine şehirlerine sıçramasıydı (747-48).⁴⁴

Abbâsîler döneminde Mekke, bilhassa Hz. Ali evladı ve taraftarlarının önyak olduğu muhalif hareketlerin⁴⁵ merkezlerinden biri ve yeni kurulan devletlerin hâkimiyet mücadelesi alanı haline gelmişti.⁴⁶ İslam dünyası, Türklerin ilk nüfuz dönemi olarak da bilinen ikinci Abbâsî devrinden itibaren (847-945) artık tek bir devlet tarafından idare edilmiyor, yeni kurulan devletler Mekke'ye hâkim olmak ve bu suretle İslam dünyasının yeni lideri haline gelmek istiyorlardı. Ancak gün geçtikçe Mekke'de güçlenen Hasenîler ise tüm bu yaşananlar sırasında şehrin idaresini ele almak için fırsat kolluyorlardı. Hz. Hasan'ın dokuzuncu kuşak torunu Ca'fer b. Muhammed'in şehrin hâkimiyetini ele geçirip hutbeyi Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh adına okutmasıyla (974) Mekke Abbâsîler'in kontrolünden çıkmıştı. Bundan sonra Hz. Hasan'ın soyundan gelen

40 Halife b. Hayyât, s. 192-198, 201; Taberî, V, 155.

41 Halife b. Hayyât, s. 204-205, 229, 293, 332, 357, 366, 370, 406-407.

42 Halife b. Hayyât, s. 293, 302, 310-311, 316-317, 323, 332.

43 İbn Sa'd, VI, 477-481, 486-488, 499-518; Halife b. Hayyât, s. 231-258; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Ali Şîrî, Beyrut, Dârü'l-Edvâ', 1990, I, 224-243, II, 5-17, 37-39; Dîneverî, *Ahbârü'l-Tvâl*, thk. Abdülmun'im Âmir, Kahire, Dârü'lhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960, s. 225-269, 314-315.

44 Halife b. Hayyât, s. 384-387, 391-394; Ayrıca bkz. Taberî, VII, 348, 374-376, 394-399; İrfan Aycan, "Ebû Hamza eş-Şârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, X, 130.

45 Söz konusu muhalif hareketler için bkz. Halife b. Hayyât, s. 445; Taberî, VII, 192-198, 532-542, IX, 271-276; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, VIII, 310-311, X, 83-85, XII, 34-35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, V, 265-268, 422-424, VI, 158-161.

46 Bu dönemde Tolunoğulları, Karmatîler, İhşidîler ve Büveyhîler'in Mekke'ye müdahaleleri söz konusudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, IX, 652-653; İbnü'l-Cevzî, XIII, 281, 14/80-81, 87, 90, İbnü'l-Esîr, VI, 328-329, VII, 53-54, 234; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997, XIV, 583, XV, 37-42, 204-205, 212, 216.

Mekke emîrlarına şerif denilmeye başlanmış ve hutbelerde halifenin yanında şehrin yerel idarecileri olan şeriflerin adının anılması adet haline gelmişti.⁴⁷

Çevredeki devletlerin Mekke ve Hicaz hâkimiyeti için yaptıkları rekabetten azami derecede istifade etmeye çalışan Hasenîler, zaman zaman isyan edip kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye çalışmaktan da geri durmuyorlardı.⁴⁸ Ancak Hasenîler'in asıl politikası, iktidarlarının devamına imkân tanıyan devletler ile beraber hareket ederek şehirdeki hükümlerliklerini pekiştirmekti. Özellikle hicri 4. asrın (miladi 10.) ortalarından itibaren hem ekonomik hem de siyasi açıdan Mısır'a bağlanan Mekke, Mısır'da hüküm süren devletler ile İslam dünyasındaki diğer devletlerarasında bir mücadele alanı haline gelmişti. Örneğin Fâtımîler, Abbâsîler ile direkt bir çatışmaya girmektense, İslam âleminde fiilî hâkimiyetin Haremeyn'de (Mekke ve Medine) adına hutbe okunana ait olacağı düşüncesinden hareketle Hicaz'a hâkim olmanın yollarını aramışlar ve bu doğrultuda Mekke'deki hutbeler 974-1070 yılları arasında onlar adına okunmuştu. Yaklaşık 100 yıl süren Fâtımîler'in Mekke hâkimiyeti sırasında başta ezan olmak üzere birçok Şîlik alameti şehirde yaygınlaşmıştı.⁴⁹

Abbâsîler'in günden güne zayıflaması ile yönetimleri altındaki topraklarda ikisi de Şîî olan Fâtımîler ve Büveyhîler hâkimiyet kurmaya başlamışlardı. Fâtımîler'in Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesindeki icraatları, Büveyhîler'in Bağdat başta olmak üzere Irak ve İran'daki faaliyetleri ve iki hanedanın da resmen Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmaya yönelik siyasetleri, İran'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve Sünnî akideyi benimseyen Selçuklular'ı harekete geçirmişti. Bu bağlamda ilk olarak 1055 yılında Bağdat'a girip halifeyi Büveyhîler'in elinden kurtaran ve hutbeyi halife ile birlikte kendi adına okutan Tuğrul Bey'in faaliyetleri ilerleyen dönemlerde meyvelerini verecek önce Irak ve Suriye, daha sonra da Hicaz bölgesi Fâtımî ve Büveyhî tehdidinden kurtulacaktı.⁵⁰

XII. yüzyılda el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'deki başarılı faaliyetleri sonucunda Nûreddin Mahmud Zengî, kısa sürede bölgenin en güçlü hükümdarı haline gelmiş ve kısa süre sonra Mısır'ı da ele geçirerek yaklaşık 200 yıl süren Fâtımî hâkimiyetine son vermiş ve 1171 yılında hutbeleri Abbâsî halifesi ve kendi adına okutmuştu. Hâkimiyet alanı genişleyen Nureddin'in saltanatını Abbâsî halifesi Müstazî-Biemrillâh

47 İbnü'l-Esîr, VII, 349; İbn Kesîr, XIV, 349; A. J. Wensinck, "Mekke", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, VII, 637; Bozkurt- Küçükaşçı, XXVIII, 559-560.

48 Hasenîlerin isyan girişimleri için bkz. İbnü'l-Cevzî, XIV, 243, 356-357; İbnü'l-Esîr, VII, 362, 482-483; İbn Kesîr, XIV, 439-440; Wensinck, "Mekke", VII, 637-638; Cahid Baltacı, "Ebü'l-Fütüh el-Müsevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, X, 321.

49 İbnü'l-Esîr, VIII, 384; İbn Kesîr, XVI, 22-23, 27; Ayrıca bkz. Nurullah Yazar, *İslâm Tarihi'nin 100'ü*, Ankara, Otto Yayınları, 2019, s. 21; Yazar, *İslâm Tarihi'nin 200'ü*, Ankara, Otto Yayınları, 2019, s. 27.

50 İbnü'l-Esîr, VIII, 322-323; İbn Kesîr XIV, 729-731; Ayrıca bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1988, I, 35; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, VI, 497; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, XII, 231; Yazar, s. 16; Yazar, s. 20-22.

tanımış ve Haremeyn ile Yemen'de de adına hutbe okunmaya başlanmıştı.⁵¹ Aslında düzenlediği akınlarla Mısır'da olduğu gibi Yemen ve Hicaz bölgesini Nureddin Zengî'ye bağlayan kişi, kardeşi Turan Şah'ın gayretleriyle Selâhaddîn-i Eyyûbî idi (1173). Nitekim o, Nureddin'in ölümünü (1174) müteakip daha bağımsız hareket etmeye ve Mekke ile daha yakından ilgilenmeye başlamış ve yaptığı bir dizi icraatla⁵² Mekke Eyyûbîler'in kontrolüne geçmişti.⁵³

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin vefatından sonra (1193) Mekke'deki Eyyûbî hâkimiyeti, bazen Mekke şeriflerinin ya da emîrlerinin bağımsız hareket etme arzularına bazen de Yemen yöneticilerinin şehri işgal etmelerine rağmen 1255 senesine kadar devam etmişti.⁵⁴ Nitekim Hz. Hasan'ın soyundan olup önce Yenbu'daki kabileleri otoritesi altına alan ve daha sonra kendisini destekleyen kabilelerle Mekke üzerine yürüyen Katâde b. İdrîs, şehri ele geçirdikten (1200-1201) kısa süre sonra hâkimiyet alanını genişleterek Medine'den Yemen sınırlarına, Yenbu' sahillerinden Necid'in batısına kadar olan bölgeyi kontrol altına almıştı. Bu bölgelerde hutbeler onun adından evvel Abbâsî halifesi ve dönemin en güçlü siyasi aktörü olan devletin adına okunuyor, ancak fiilî otorite Katâde'nin elinde bulunuyordu. Yine Katâde'nin hâkimiyet alanına giren ve başkent konumunda olan Mekke şehri de Suûdîler'in eline geçinceye kadar o ve torunları tarafından yönetilmişti.⁵⁵

Memlükler'in tarih sahnesine çıkmasıyla (1250) İslam ve Mekke tarihinde yeni bir sayfa açılmıştı. Bundan sonra başta Mısır olmak üzere Suriye ve Hicaz bölgelerinde en etkin güç Memlükler olacaktır. O sıralarda İslam dünyasını tamamen istila etmeye çalışan Moğollar, Aynicâlût Savaşı (1260) sonucunda Memlükler tarafından durdurulmuştu. Savaşın kısa bir süre sonra tahta geçen ve devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Baybars, Moğollar'ın Bağdat saldırısı sırasında canını kurtaran Abbâsî halifesi Zâhir'in oğlu Ahmed'i Kâhire'ye getirterek büyük bir merasimle halifelliğini ilan etmiş ve kendisi de ona biat eden ilk isim olmuştu (1261).⁵⁶ Bu hamlesiyle Baybars hem Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden tesis etmiş hem de hilâfetin koruyucusu vasfıyla bütün İslam dünyasında büyük bir itibar kazanmıştı. Nitekim dönemin Mekke şerifi Ebû Nümeyy, önce onun adına hutbe okutmuş ve akabinde de bir mektup yazarak kendisini Mekke'ye davet etmişti.⁵⁷

51 İbnü'l-Cevzî, XVIII, 196; İbnü'l-Esîr, X, 49, 56; İbn Kesîr, XVI, 450-451, 453-454; Bahattin Kök, "N reddin Zengî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, 260-261; Bezer, "Zengîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, XLIV, 268-269.

52 Hacılardan vergilerin kaldırılması, şehrin yöneticilerine ve halkına yıllık tahsisat bağlanması, hutbe okunması ve para basılması. Bkz. İbn Kesîr, XVI, 528; İbn Fehd, *İth f 'l-Verâ*, thk. Fehim Muhammed *Şeltût-* Abdülkerim Ali Baz, Kahire/Mekke, Meketebet 'l-Hancî/Camiatü * mmi'l-Kura*, 1983-2005, II, 553.

53 Fâsî, *İkdü's-Sem n*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî-Fuâd Seyyid-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986, I, 188; İbn Fehd, II, 534.

54 Fâsî, *Şifâ' 'l-Garâm*, Mekke, Dâru İhyâi'l-K t b 'l-Arabi, 1956, II, 237; İbn Fehd, III, 70-71, 76-77, 84.

55 İbn 'l-Es r, X, 298, 426; İbn Kes r, XVI, 738, 17/45; İbn Fehd, II, 566-568, III, 3-4, 20-23; Wensinck, "Mekke", VII, 638-640; Hayrettin Y cesoy, "Kat de b. İdr s", *TDV İsl m Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2002, XXV, 23-24.

56 İbn Kes r, XVII, 308, 356-364, 395-408, 425-434; İbn Hald n, *T rihu İbn Hald n*, Riyad, Beyt 'l-Efk ri'd-Devliyye, 2008, s. 1450-1456.

57 İbn Kesîr, XVII, 482-483; İbn Haldûn, s. 1459; Fâsî, *Şifâ' 'l-Garâm*, II, 239-240; İbn Fehd, III, 93-98.

Baybars dönemiyle birlikte Mekke emîrliğini kendilerine bağlayan Memlûkler, yönetimlerinin meşruiyetini sağlamak ve kutsal toprakların idaresini kontrol altına almak amacıyla hac organizasyonuna ve Hicaz'a gönderilen yardımlara önem vermişler ve bu maksatla hac emîrleri tayin etmişlerdi.⁵⁸ Mekke şerifleri ile iyi ilişkiler kurmaya gayret gösteren Memlûkler, yöneticilere ve halka ait ihtiyaçların karşılanması hususunda son derece hassas davranmışlar, ancak yanlış bir uygulama gördüklerinde de yönetime müdahale etmekten geri durmamışlardı.⁵⁹ Maddi problemlerin ortaya çıktığı Sultan Barsbay döneminde ise Mekke şeriflerinin mevcut siyasi durumu dikkate alarak nüfuzlarını artırmaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak Memlûkler tarafından başvuru alan bir takım askeri, siyasi ve ekonomik yaptırımlarla şeriflerin sürekli kontrol altında tutulduğu, idari bağımsızlık sınırlarının dışına taşmalarına izin verilmediği ve Mısır'ın ağırlığının daima kendilerine hissettirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁰

Sultan Çakmak göreve geldikten sonra Mekke'ye Haremeyn nazırı atamış (1439) ve ikili bir yönetim şekline geçilmişti.⁶¹ Yapılan bu atama ile Memlûk sultanı Mekke'nin hâkimiyetine verdiği önemi ortaya koymuş, şehrin yerel yöneticileri olan şerifler ise bu durumu kabullenmek zorunda kalmışlardı. Ayrıca söz konusu atama daha sonraki dönemlerde yapılacak olan vali atamalarının da adeta habercisi niteliğindedi.⁶² Kansu Gavri'nin tahta çıkmasından sonra da Memlûklerin Mekke siyasetinde bir değişiklik olmamış Memlûk sultanları ile Mekke şerifleri arasındaki siyasi manevralar bölgenin Osmanlı idaresine geçişine değin devam etmişti.⁶³

Memlûkler'den sonra Mekke'nin yönetimi, Yavuz Sultan Selim devrinde gerçekleşen Mısır'ın fethiyle Osmanlılara intikal etmişti (1517). Sultan Selim'in Mekke halkına hitaben göndermiş olduğu mektup Mescid-i Haram'da açıktan okunmuş, ardından "Hâdimü'l-Haremeyn" unvanıyla Sultan Selim adına hutbe okutulmuş ve bu suretle şehirdeki Osmanlı hâkimiyeti resmen başlamıştı.⁶⁴ Osmanlı döneminde Mekke, ufak tefek hadiseler dışında⁶⁵ Vehhâbîler'in ortaya çıkışına değin genellikle sükûnet içerisinde bir dönem geçirmişti. Mekke şerifleri başlangıçta Vehhâbîler'i bir tehdit olarak görmemişler, ancak zaman içerisinde bu hareketin Hicaz'daki otoritelerine son verebilecek şekilde aleyhlerine geliştiğini fark etmişlerdi. Nitekim Vehhâbî sorunun aşılması

58 Fâsi, *Şifâ'ü'l-Garâm*, II, 238-239; Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, XI, 132; Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, V, 317; Tuğba Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010, s. 8-9.

59 Örneğin Sultan Kalavun'un Mekke ile ilgili tasarrufları için bkz. İbn Kesîr, XVIII, 218, 268, 334-335; Fâsi, *Şifâ'ü'l-Garâm*, II, 244; İbn Fehd, III, 175-176, 184, 194-197.

60 Baybars'ın Mekke faaliyetleri için bkz. İbn Fehd, III, 586-587, 593-596, 604-606.

61 İbn Fehd, IV, 126-129.

62 Wensinck, "Mekke", VII, 639.

63 Aydeniz, s. 11-12.

64 Geniş bilgi için bkz. Nehrevâlî, *el-'İlam*, haz. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1857, s. 247-248, 284-285, 288-289; Sincârî, *Menâihü'l-Kerem*, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Misrî, Mekke, Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998, III, 207-231; Aydeniz, s. 13-25.

65 Yaşanan bazı hadiseler için bkz. Sincârî, III, 314-316, 320-322, 455; Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, İstanbul, y.y., 1219/1804, II, 212-215; Aydeniz, s. 120-134.

için yaklaşık 50 yıl (1770-1818) süren bir mücadelenin sonunda Osmanlı yönetimi ve Mekke şerifleri şehrin kontrolünü tekrar ele alabilmişlerdi.⁶⁶

XIX. yüzyılla birlikte Osmanlı'nın gündün güne güç kaybetmesi, şeriflerin özgür hareket etme arzuları, dünyadaki milliyetçilik hareketlerine paralel olarak Arap milliyetçiliğinin de hız kazanması ve Avrupa'daki devletlerin Ortadoğu'ya olan ilgilerinin artması bölgenin yönetim ve denetimini giderek zorlaştırmış, Osmanlı yönetimi de Tanzimat'la birlikte merkezi idarenin etkinliğini artıracak önlemleri çabucak hayata geçirmişti. Ancak alınan önlemler, başlangıçta merkezi yönetimle bütünleşmeyi hızlandırsa da sonraki süreçte bazı imtiyazlarını kaybeden Mekke eşrafını rahatsız etmiş ve şeriflerin siyasi etkinliklerini yeri geldikçe Osmanlı'nın aleyhine kullanmaları şehirdeki Osmanlı nüfuzunun giderek azalmasına neden olmuştu. O sıralarda Mekke Emiri olan Şerif Hüseyin bir taraftan İngilizler'in desteğini alarak büyük bir Arap devleti tesis etmek üzere gizli faaliyetlerde bulunuyor, diğer taraftan da Osmanlı'nın Mekke'yi kontrol altında tutmaya yönelik politikalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmekten çekinmeyerek çıkacak bir isyan için fırsat kolluyordu. Tam da bu dönemde I. Dünya Savaşı cereyan etmekte ve Osmanlı'yı paylaşmak üzere aralarında anlaşan itilaf devletleri, Mekke'yi de Osmanlı'dan alarak bağımsız bir Arap yönetimine devretme konusunda fikir birliğine varmışlardı. Bunun üzerine Şerif Hüseyin, Haziran 1916'da ayaklanarak Mekke'de kontrolü sağladı ve burayı başkent ilan ederek Kasım 1916'da Hicaz Haşimi Krallığı'nı kurdu. 16 Ekim 1924'e kadar Hicaz Haşimi Krallığı'nın yönetiminde kalan Mekke, bu tarihte Abdülaziz b. Suûd tarafından ele geçirilmiş ve 1932 yılında İngiltere'nin kendilerini resmen tanımasıyla Suudi Arabistan adını alan devletin en önemli şehirlerinden biri haline gelmişti.⁶⁷

Demografik ve Dini Yapı

Kureyş döneminde hem konumu gereği hem de çevre devletler ve kabilelerle yapılan anlaşmalar neticesinde uluslararası bir ticaret merkezi haline gelen Mekke şehri, başta Kureyş Arapları olmak üzere diğer Arap kabilelerine ve farklı ırklardan insanlara da ev sahipliği yapmıştır. Ana geçim kaynağı ticaret olan Kureyşliler, işlerinde çalıştıracak insanlara ihtiyaç duymuşlar ve bu ihtiyaçlarını da daha çok yabancı kölelerden karşılamışlardır. Bundan dolayı şehirdeki nüfusun önemli bir kısmı Kureyş haricindeki diğer Arap kabilelerine ve Arap olmayan unsurlara mensup insanlardan oluşmuştur. Fakat para ve yönetim Kureyş'in elinde olduğundan diğer gruplar şehrin ne ticari ne de siyasi hayatında fazla dikkat çekmemişler ve etkin olamamışlardır.⁶⁸ İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Mekke'nin nüfusunun yabancı kökenli köle ve mevlâ-

66 Vehhâbî, Suûdî, Mekke şerifleri ve Osmanlı arasındaki ilişki için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 2. Baskı, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1309/1891, VII, 182-207, X, 101-102, 219-220; Küçükkaşçı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", 28/563-564; Michael Cook, "Muhammed b. Abdülvehhâb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2005, XXX, 491-492; Büyükkara, XLII, 611.

67 Wensinck, "Mekke", V, 641-42; Küçükkaşçı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", XXVII, 564-565; Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, 585-586.

68 Çelikkol, s. 76.

lar (azat edilmiş köle) dâhil 10.000 civarında olduğu söylenmektedir.⁶⁹ Verilen tahsisatlardan ise şehrin XVI. yüzyıl sonlarındaki nüfusunun 15.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. Hac ibadetinin yapıldığı dönemlerde nüfusu iki üç katına çıkan Mekke'nin, 1816 yılında 100.000'den fazla kişiye ev sahipliği yapabilecek durumda olmasına rağmen, harap bir görünümde olduğu ve şehirdeki evlerin çoğunda kimsenin yaşamadığı nakledilmektedir. XIX. yüzyılın başlarında takriben 40.000 olan Mekke'nin nüfusu, Vehhâbî işgalini müteakip göçlerin artması, İstanbul ve Mısır'dan görevlilerin gelmesi ile 1890 senesinde 100.000'e ulaşmıştır. Hatta I. Dünya Savaşı sırasında 125.000'e yakın olduğu tahmin edilen nüfus, Şerif Hüseyin'in ayaklanması ve bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesi ile 1923 yılında 60.000'a kadar düşmüştür. 1865 senesinden itibaren ortaya çıkan kolera salgınları, alınan tüm önlemlere rağmen şehrin ciddi miktarda nüfus kaybetmesine neden olmuştur.⁷⁰ Mekke zamanla hem fiziksel anlamda hem de barındırdığı insan sayısı açısından büyümüş ve şehrin nüfusu 1950'de 148.000 iken 1980'de 500.000'e, 1995'te 1, 2010'da 1,5 ve günümüzde 2 milyona kadar yükselmiştir.⁷¹

Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in Mekke'de Kâbe'yi inşa etmesini⁷² müteakip Arap yarımadasında tevhid (Allah'ın birliği) inancı kabul edilmeye başlanmış ve bunun sonucunda Mekke söz konusu inancın merkezi haline gelmişti.⁷³ Hz. İbrahim'den sonra ise Hz. İsmail bu inancın devamını temin etmiş,⁷⁴ ancak zamanla tevhid inancı bırakılıp Allah'a şirk koşulmaya başlanmış ve putperestlik İslam'ın doğuşu sırasında en yaygın dini inanç haline gelmişti. Meşhur rivayetlerden birine göre bu inanç Mekke'ye, Huzâalılar zamanında girmişti. Mekke'nin ve Kâbe'nin yönetimini üstlenen Amr b. Lühay, ağır bir hastalığa yakalandığında kendisine Suriye'nin Belkâ bölgesindeki sıcak bir su tavsiye edilmiş, o da söz konusu bölgeye gittiğinde yöre halkının putlara tapıtığını görmüş ve onlara bunun sebebini sormuş, onlar da putların düşmanlarına karşı kendilerine yardım ettiğini ve yağmur yağdırdığını söylemişlerdi. Bunun üzerine Amr bu putlardan kendisine de verilmesini istemiş, onlar da Hübel adındaki putu kendisine vermişlerdi. Yanında getirdiği putu Kâbe'nin çevresine yerleştiren Amr, halkından bundan sonra bu puta ibadet etmelerini istemiş ve zamanla Araplar arasında putperestlik yaygınlaşarak Kâbe ve civarına 360'a yakın put koyulmuştu.⁷⁵ 610 yılında Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesi ve kısa bir süre sonra peygamberi olduğu dine insanları davet etmesiyle birlikte tevhid inancına dayalı İslam dini ile tanışan Mekkeliler, söz konusu davete karşı olumsuz bir tavır takınmışlar ve bu olumsuz tavır zamanla alaya alma, inananlara baskı uygulama ve İslamiyet'in Mekke'de

69 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017, I, 42.

70 Küçükbaşçı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", XXVIII, 566.

71 <https://worldpopulationreview.com/world-cities/mecca-population/> (26.04.2020); <https://populationstat.com/saudi-arabia/mecca> (26.04.2020); <https://www.worldometers.info/world-population/saudi-arabia-population/> (26.04.2020).

72 el-Bakara 2/127.

73 Âl-i İmrân 3/96.

74 el-Bakara 2/125-129; İbrahim 14/37.

75 Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1995, s. 8; İbn Hişâm, I, 94-95; Ezrakî, I, 187.

yayılmamasının engellenememesi üzerine de eziyet ve işkenceye dönüşmüştü. Sonunda Medine'ye hicret etmek zorunda kalan Hz. Muhammed ve ilk Müslümanların 630 yılında şehre dönüşlerinden şehre İslam dini hâkim olmuştur.

Ekonomik Durum

Arap Yarımadası, büyük bölümü çöllerle kaplı olan geniş bir coğrafyadır. Bundan dolayı dar çerçeveli arazi parçaları haricinde ziraat ve sanayinin bu coğrafyada çok fazla geliştiği söylenemez. Söz konusu coğrafyanın Hicaz bölgesi sınırları içerisinde yer alan Mekke de hem fiziki yapısı hem de coğrafi konumu ve iklimsel şartları gereği ziraat ve sanayiden ziyade ticaretin geliştiği bir şehirdir. Zira Mekke, dini bir merkez olması hasebiyle çokça ziyaret edilen bir yer olmanın yanında Yemen'den başlayıp Cidde, Suriye (Akdeniz), İran (Basra Körfezi) ve Doğu Arabistan topraklarına ulaşan ticaret yollarının kavşak noktasında yer almaktadır. Hz. Muhammed'in dedelerinden Abdümenâf ve oğulları Abdüşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel şehrin bu konumunu iyi değerlendirerek ekonomisini daha iyi bir noktaya taşımak amacıyla çevre devletler ve kabilelerle anlaşmalar yapmışlar ve kısa süre sonra Mekke uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmişti.⁷⁶ Arap yarımadasında daha çok Mekkelilerin canlı tuttuğu ticaret yolu Yemen'in başkenti San'a'dan başlar, daha sonra kuzeye yönelerek Tâif üzerinden Mekke'ye, oradan Yesrib'e, oradan da Hicr, Tebük, Maan, Mûte, Umân ve Busrâ yoluyla Dımaşk'a (Şam) ulaşırdı. Mekke'den çıkan bir başka ticaret yolu da Bedir'den geçerek Akabe Körfezi'ndeki Eyle'ye (Ürdün), oradan da ya Maan-Mûte yoluyla Dımaşk'a ya da Sînâ Çölü üzerinden Mısır'a ulaşırdı. Mekke'den başlayan doğu istikametindeki bir başka yol ise Hîre'ye (Irak), kuzeye çıkan ikinci bir yol Rumma Vadisi ve Basra Körfezi üzerinden İran'a, üçüncü bir yol da Tâif'in güneyinde yer alan Tebâle'den doğuya yönelip Devâsir Vadisi üzerinden Bahreyn'e giderdi. Kureyş'e ait kervanlar bu ticaret güzergâhları aracılığıyla Yemen'den abanoz, akik, altın, baharat, çeşitli madenler, fildişi, ipekli dokuma, işlenmiş deri ve kereste, kaplan postu, mücevher, parfüm, silah, un ve zambak alırlardı. Basra, Dımaşk ve Mısır'dan dönerken de bakliyat, buğday, ipek kumaş ve eşya ile zeytin ve zeytinyağı getirirlerdi. Hicaz bölgesinin denize açılan en mühim kapısı olan Cidde Limanı ise özellikle Mekke-Habeşistan ticaretinde önemli bir role sahipti. Habeşistan ve Bahreyn'den dönüş yapan tacirler Arabistan'a altın, dokuma, fildişi, gümüş, inci ve mercan getirirlerdi. Arap yarımadasındaki ticareti daha çok Mekkelilerin organize ederek düzenli bir sisteme kavuşturduğu periyodik panayırılar canlı tutardı. Bu panayırılar içerisinde en önemli ve meşhur olan ise Mekke'nin güneydoğusunda Tâif ile Nahle arasında kurulan ve bizzat Kureyş'in kontrolünde olan uluslararası nitelikteki Ukâz Panayırısı idi.⁷⁷

Günümüzde Mekke'nin ekonomik hayatı geçmişte olduğu gibi haccın ve ticaretin yanında sanayi ile doğrudan ilintilidir. Hacdan elde edilen gelirler geçmişte hacılardan

76 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 162-164; Fâkihî, V, 180; Hamîdullah, "İlâf", XXII, 63-64.

77 Geniş bilgi için bkz. Cevâd Ali, IV, 113-126, VII, 265-364; Hamîdullah, "el-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, Cilt: 9, s. 213-222; Adem Apak, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014, s. 174-177.

alınan vergiler iken bugün daha çok yıl boyu yapılan kutsal ziyaretler (hac ve umre) vesilesiyle gelişen hizmet sektörüdür. Bu anlamda şehirde transfer (ulaşım), konaklama (otelcilik), finans ve sağlık sektörü oldukça gelişmiştir. Örneğin Suudi Arabistan Havayolları (SAUDİA) elde ettiği gelirin % 12'den fazlasını hac ve umre seyahatlerinden sağlamaktadır. Benzer şekilde şehirde hacıların/umrecilerin transfer ve konaklama hizmetlerini yürüten çok sayıda şirket bulunmaktadır. Yine XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan hediyelik eşya sektörü de bugün oldukça gelişmiş ve buna bağlı olarak kimya (boya ve kozmetik) ve tekstil endüstrisi alanlarında önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca şehirdeki işletme türleri arasında mobilya, mutfak eşyaları ve oluklu demir imalathaneleri, marangozhaneler, bakırcılar, döşemeciler, kitapçılar, tatlıcılar, fırınlar, berberler, un değirmenleri, yağ ve buz fabrikaları, meşrubat şişeleme tesisleri ve kümes hayvanı çiftlikleri zikredilebilir. Başta hizmet sektörü olmak üzere şehirdeki pek çok işletmede çalışan insan gücünün büyük çoğunluğu Suudi Arabistan dışından gelenlerden oluşmaktadır. Mekkeliler eskiden olduğu gibi meyveyi Tâif'ten, sebzevi de Vâdifâtıma ve Hüseyiniye'den getirtse de şehrin gıda ihtiyacının büyük bir kısmı yurt dışından karşılanmaktadır.⁷⁸

İlmî ve Kültürel Hayat

Hz. Muhammed, peygamberlik görevini üstlenir üstlenmez kendini içinde bulunduğu toplumu İslam'a çağırmaya ve eğitmeye adanmış, bu doğrultuda yaptığı ilk faaliyetlerden biri inen âyetlerin hem yazılmasını hem de çoğaltılarak öğrenilmesini teşvik etmek olmuştur. Ancak Mekke döneminde Hz. Peygamber'in eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütebileceği müesses bir yapı olmadığından ve henüz bireysel davet döneminde bulunulduğundan bu faaliyetlerin yürütülebilmesi için Dârülerkam kullanılmıştır. İslam'ın ilk yıllarında Kur'an âyetlerinin okunup yazıldığı, uygulamalı olarak dinî bilgilerin öğretiminin yapıldığı ve İslam hakkında bilgi almak isteyenlerin müracaat ettiği Dârülerkam, Mekke'nin ilk eğitim merkezi ve şehirdeki ilmi hayatın temellerinin atıldığı yerdir.⁷⁹ Hz. Peygamber'in bizzat öncülük ettiği Mekke'deki ilmi faaliyetler, onun vefatını müteakip dönemlerde de devam etmiş; tefsir/kıraat, hadis, fıkıh ve tarih gibi ilim dallarının gelişmesinde Mekkelî âlimlerin büyük katkısı olmuştur. Bu anlamda İbn Abbas'ın yeri ayrıdır. Zira o; başta tefsir ve hadis olmak üzere birçok alanda en önde gelen isim olmuş ve söz konusu ilimlerin Mekke'de ekolleşmesini sağlamıştır.⁸⁰ İlk dönem tefsir okulları arasında en güçlüsü olan Mekke ekolünün en önemli temsilcileri arasında İbn Abbas'ın arkadaşları ve öğrencileri olan Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Tâvûs b. Keysân ve Atâ b. Ebî Rebâh gibi isimler yer almakta-

78 R. B. Winder, "Makka (The Modern City)", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, E. J. Brill, 1991, VI, 162-164; Küçükbaşcı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", XXVIII, 570; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mekke> (26.04.2020); https://en.wikipedia.org/wiki/Mecca#cite_note-96 (26.04.2020).

79 İbn Sa'd, III, 224; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 87, 317.

80 İbn Abbas'ın ilmi kişiliği hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Bulut, "Abdullah b. Abbas'ın Şahsiyeti ve İlmî Faaliyetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 1987, s. 219-225; İsmail L. Çakan-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1988, I, 77-79.

dır.⁸¹ Bu isimler İbn Abbas'ın geleneğini takip ederek diğer ilim dallarında da çalışmalar yapmışlar ve Mekke'nin ilmi hayatında öncülük görevi üstlenmişlerdir. Daha çok hicri ilk 3 asırda yoğunlaşan kıraat çalışmalarının önemli merkezleri arasında Mekke de yer almaktadır. Yedi kıraat imamından biri olan İbn Kesîr (Ebû Ma'bed) Mekke kıraat imamı olarak tanınmış ve onun kıraati Mücâhid b. Cebr-Abdullah b. Abbas-Übey b. Kâ'b yoluyla Hz. Muhammed'e ulaşmış, öğrencilerinden olan Bezzî ve Kunbül sayesinde yaygın hale gelmiştir.⁸²

Mekke'de gelişen diğer bir ilim dalı ise hadistir. Ashabdan İbn Abbas başta olmak üzere Attâb b. Esîd, İkrime b. Ebî Cehil ve Osman b. Talha, tabiiinden Mücâhid b. Cebr, Atâ b. Ebî Rebâh ve Amr b. Dînâr gibi isimler hadis öğrenimi konusunda büyük çaba sarf etmişlerdir. Hadislerin bablara göre sıralanması konusundaki ilk çalışmalardan biri de Mekkeli olan İbn Cüreyc'e aittir. Yine ilk müsned sahipleri arasında zikredilen Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî de Mekkelidir.⁸³ Mekke'de önemli ilim adamlarının yetiştiği ve alanla ilgili mühim çalışmaların yapıldığı ilim dallarından biri de fıkıhtır. Özellikle Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebî Rebâh ve Süfyân b. Uyeyne şehirdeki fıkıh ilmini temsil eden önemli âlimler arasındadır.⁸⁴ Bunun dışında aslen Mekkeli olup yirmili yaşlarına kadar şehirde ikamet eden, meşhur müctehid ve mezhep imamı Şâfiî'yi de burada anmak gerekir.⁸⁵ Mekke'de gelişen ilmi gelenekler arasında tarih yazıcılığı da oldukça önemlidir. Bu alanda Dahhâk b. Osman ve Zübeyr b. Bekkâr yaptıkları çalışmalarla zikre değer isimler arasında yer almaktadır. Ayrıca tarih yazıcılığı içerisinde mühim bir yere sahip olan bölge ve şehir tarihçiliği alanında da Mekke'de önemli çalışmalar yapılmış ve yazdıkları eserlerle Ezrakî, Fâkihî, Cenedî, Fâsî (Takiyyüddin) ve İbn Fehd (Takiyyüddin) gibi isimler şehrin tarihine ışık tutmuşlardır.⁸⁶

Mekke, Hz. Muhammed'in önderliğinde başlayan ve ondan sonra devam ettirilen ilmi çalışmalarla İslam dünyasının en gözde eğitim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Hac mevsimlerinde İslam coğrafyasının dört bir tarafından gelen âlimler birbirleriyle görüşüp fikir alışverişinde bulunmuşlar ve bu sayede şehrin ilmi hayatı daha da canlanmıştır. Hicret sonrası bölge siyasetindeki baş aktörlüğünü kaybeden Mekke, İslam tarihinin ilk yıllarına dair anıları barındırması sebebiyle kültürel anlamda üstünlüğü elden bırakmamıştır. İslam'ın erken dönemlerinden itibaren şehirde oluşan kültürel canlılık büyük ilim adamlarının yetişmesine vesile olmuş ve bu sayede İslam dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan âlimler için Mekke bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Orta Çağ'da birçok ilim adamı ve edip hac görevlerini ifa etmek için Mekke'ye gelmişler ve aralarından bazılarının burada okuttıkları dersler, büyük bir şöhrete kavuşmalarına vesile olmuştur. Mekke'de ilmi faaliyetlerin kesintiye uğramamasında

81 Abdülhamit Birişık, "Tefsir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, XL, 284.

82 Abdülhamit Birişık, "Kıraat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2002, XXV, 427-428.

83 Yaşar Kandemir, "Hadis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, XV, 32-33, 35.

84 Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, XIII, 6.

85 Bilal Aybakan, "Şâfiî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, 223.

86 Mustafa Fayda, "Tarih", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, XL, 34; Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Tarih (Irak, Arabistan)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, XL, 38.

Mescid-i Harâm'da oluşturulan ilim meclislerinin, şehre yerleşen âlimlerin, küttâbların,⁸⁷ ribâtların,⁸⁸ gün geçtikçe sayıları artan medrese ve kütüphanelerin ve bunların etrafında neşvünema bulan tasavvufi düşüncenin büyük bir etkisi vardır. Abbâsiler döneminin ikinci yarısından sonra yapılmaya başlanan medreselerin sayısı Zengiler, Eyyübîler, Memlûkler ve Osmanlılar devrinde hızla çoğalmıştır.⁸⁹

Anıtsal Eserler

İslam dininin ve bu dinin peygamberi Hz. Muhammed'in doğup büyüdüğü yer olan Mekke, başta Müslümanların kiblesi Kâbe olmak üzere hac ve umre ibadetlerinin ifa edildiği önemli mekânları bünyesinde barındıran kutsal bir şehirdir. Şehrin merkezinde ve Mescid-i Harâm'ın ortasında yer alan, Allah'a kulluk maksadıyla Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilen Kâbe,⁹⁰ dıştan 10,70'e 12 m. ölçüsünde olup duvarları 15 m. yüksekliğinde ve 1,25 m. kalınlığında taştan yapılmış dört köşe bir binadır. Sözlükte "küp şeklinde nesne" anlamına gelen Kâbe, Kur'an-ı Kerim'de bu isimle iki defa,⁹¹ bunun dışında da "Beyt (ev)",⁹² "el-Beytü'l-atîk (eski ev)",⁹³ "el-Beytü'l-harâm (kutsal/mukaddes/mübarek ev)",⁹⁴ "el-Beytü'l-muharrem (haram/yasak/dokunulmaz ev)"⁹⁵ ve "el-Beytü'l-ma'mûr (imar edilmiş ev)"⁹⁶ isimleriyle geçmekte ve halk arasında daha çok "Beytullah (Allah'ın evi)" olarak bilinmektedir. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail ile birlikte tevhidin sembolü olan Kâbe, ilerleyen zamanlarda içine ve etrafına yaklaşık 360 putun yerleştirildiği bir puthâneye dönüşmüş, hicretin ikinci yılında (624) Müslümanların kiblesi olmuş ve Mekke'nin fethini müteakip yeniden tevhidin merkezi haline gelmiştir (630). Kâbe günümüze değin birçok defa yıkılmış ya da tamir görmüş ve câhiliye döneminden beri üzeri siyah bir örtü ile örtülmüştür.⁹⁷

Mekke'de yer alan en önemli yerlerden biri de Kâbe'yi çepeçevre saran, yeryüzünün en eski ve en faziletli mescidi olan Mescid-i Harâm'dır. Kur'an'da on beş yerde geçen Mescid-i Harâm, ibadet maksadıyla (tavaf, say, namaz vb.) kullanılmakta ve bünyesinde tavafın başlangıç noktasını belirlemek amacıyla Hz. İbrahim tarafından Kâbe'nin güneydoğu köşesine yerleştirilen ve cennetten geldiğine inanılan Hacerüles-

87 Emevîler ve Abbâsiler döneminden beri temel eğitim kurumları olan ilkokullara ve bugün bazı İslâm ülkelerindeki dinî ilkokullara verilen ad.

88 Sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askerî amaçlı müstahkem yapılara verilen ad.

89 Ayrıntılı bilgi için bkz. Fâsî, *Şifâ'ü'l-Garâm*, I, 328-330; İbn Fehd, II, 548-549, III, 60, 217-218, 481, IV, 66, 644, 647-648; Bozkurt- Küçükaşçı, XXVIII, 562; Küçükaşçı, "Mekke (Osmanlı Dönemi)", XXVIII, 568.

90 el-Bakara 2/125-127; Âl-i İmrân 3/96.

91 el-Mâide 5/95, 97.

92 el-Bakara 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân 3/96, 97; el-Enfâl 8/35; el-Hac 22/26; Kureys 106/3.

93 el-Hac 22/29, 33.

94 el-Mâide 5/2, 97.

95 İbrâhîm 14/37.

96 et-Tûr 52/4.

97 Geniş bilgi için bkz. Sadettin Ünal, "Kâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, XXIV, 14-21; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Kâbe (Fıkıh)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, XXIV, 21-22; Wensinck, "Ka'be", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, VI, 6-15.

ved'i (siyah taş),⁹⁸ Kâbe'nin inşası sırasında Hz. İbrâhim'in üzerine çıkıp duvar ördüğü ya da üstünde insanları hacca davet ettiği kabul edilen ve üzerinde ayak izi bulunan taşı veya onun bulunduğu cam fanus içine alınmış yer olan Makâm-ı İbrâhim'i,⁹⁹ Kâbe'nin 19 m. doğusunda bir kuyudan çıkan ve Yüce Allah'ın Hacer ile oğlu Hz. İsmail'e yiyecek ve içeceklerinin tükenmesi üzerine ihsan ettiği Zemzem'i,¹⁰⁰ Hâcer'in, oğlu Hz. İsmail için su aramak amacıyla arasında koşturduğu ve hac/umre ibadeti yapılırken aralarında yedi defa gidip gelmenin gerektiği (sa'y) Safâ ve Merve tepelerini¹⁰¹ barındırmaktadır. 100 milyar Amerikan doları değeriyle dünyanın en pahalı yapısı olan Mescid-i Haram,¹⁰² 9 minaresi, 350-400 bin m²'lik alanı ve yaklaşık 1 milyon kişi kapasitesi ile de dünyanın en büyük camisi konumundadır. Mescid-i Haram ile ilgili Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış, Hz. Ömer devrinden bugüne kadar ise birçok tadilat ve genişletme faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Bugünkü biçimini 16. yüzyılda yani Osmanlı döneminde (Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad) alan Mescid-i Haram'da, Kâbe'nin etrafındaki revaklı ve kubbeli kısım Padişah II. Selim zamanında yapılmış olup hali hazırda genişletme faaliyetleri devam etmektedir.¹⁰³

Mekke'deki diğer önemli yerlerden bazıları ise şunlardır: Hz. Muhammed'e ilk vahyin geldiği Hira Mağarası ve bu mağaranın bulunduğu Nur Dağı (Cebel-i Nur), hac ibadetinin en önemli rüknü olan vakfenin yapıldığı ve Hz. Muhammed'in meşhur Veda Hutbesi'ni okuduğu Arafat, Arafat'tan inen hacıların zikir ve dualar eşliğinde ikinci bir vakfe yaptıkları Müzdelife, şeytan taşlama, kurban kesme ve bayram günlerinde konaklama gibi hac ibadetini ilgilendiren görevlerin yerine getirildiği Mina, hicret esnasında Hz. Muhammed'in Hz. Ebû Bekir ile birlikte üç gece gizlenip sığındıkları mağaranın bulunduğu Sevr Dağı, orijinali yıkılan ve yerine Mekke/Hac ile ilgili kaynakların bulunduğu bir kütüphane yapılan Hz. Peygamber'in doğduğu ev, Hz. Âişe'nin ihrama girdiği yerde ona hürmeten inşa edilen ve tarih boyunca birçok onarım geçirdikten sonra yeniden inşa edilen Ten'im Mescidi (Âişe/Umre Mescidi), cinlerin

98 Geniş bilgi için bkz. Salim Ögüt, "Hacerüleşved", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, XIV, 433-435; İsmail Karagöz, "Hacer-i Esved", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 211.

99 Geniş bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Makâm-ı İbrâhim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2003, XXVII, 412-413; İsmail Karagöz, "Makâm-ı İbrâhim", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 403.

100 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Zemzem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, XLIV, 242-246; Abdülkerim Özaydın, "Zemzem", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986, XIII, 519-520.

101 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Safâ ve Merve", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2008, XXVIII, 441-442; İbrahim Paçacı, "Safâ ve Merve", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 571.

102 <https://www.msn.com/en-in/money/photos/the-30-most-expensive-buildings-in-the-world/ss-AAv2JWZ#image=31> (14.11.2020).

103 Mustafa Sabri Küçükbaşçı- Nebi Bozkurt, "Mescid-i Harâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2004, XXIX, 273-275; A. J. Wensinck, "Mescid-i Harâm", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979, VIII, 119-120; İsmail Karagöz, "Mescid-i Haram", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 429; https://tr.wikipedia.org/wiki/D%C3%BCnyan%C4%B1n_en_b%C3%BCy%C3%BCK_camileri_listesi#cite_note-archgm-10 (14.11.2020); <https://www.dw.com/tr/d%C3%BCnyan%C4%B1n-en-b%C3%BCy%C3%BCK-camileri/g-18736883> (14.11.2020); <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%83%D8%A9> (26.04.2020); https://en.wikipedia.org/wiki/Masjid_al-Haram (26.04.2020); <https://gph.gov.sa/index.php/ar/about-the-two-holy-mosques-ar/grand-mosque-ar/2020-05-28-11-19-14> (14.11.2020).

Hz. Peygamber'den Kur'an dinledikleri yere XVIII. yüzyılın başlarında yapılan ve 2000 senesinde yeniden inşa edilen Cın Mescidi (Mescidü'l-Hares), Hz. Hatice başta olmak üzere birçok önemli ismin metfun olduğu şehrin en eski mezarlığı olan Cennetü'l-muallâ (Makberetü'l-ma'lât), Osmanlı döneminde şehri korumak için sura ilave olarak yaptırılıp (1781-1783) 2001 yılında yıktırılan Ecyâd Kalesi ve yerine inşa edilen dünyanın en yüksek ve en büyük oteli olan Ebrac el-Beyt Kuleleri (Zemzem Towers) ve şehrin batı girişinde (Cidde) Harem bölgesini belirtmek üzere 1979 yılında yapılan rahle üzerinde Kur'ân figürlü Mekke (Kur'ân) Kapısı.

Günümüz

Her yıl hac ve umre maksadıyla farklı ırklara mensup milyonlarca Müslümanın ziyaret ettiği ve tarih boyunca farklı devletlerin egemen olduğu Mekke, zengin bir kültüre sahiptir. Şehirdeki hareketlilik İslamiyet'ten sonra da artarak devam etmiş ve bundan Arap dili bile etkilenmiştir. Sonuçta Farsça, Türkçe, Hintçe ve Urduca pek çok kelime Arapçaya girmiş, hatta günümüzde başta İngilizce olmak üzere Farsça ve Urduca şehirde en çok konuşulan diller arasında yerlerini almışlardır. Ayrıca şehirdeki edebiyat ve kültür kulüpleri kendi alanları ile ilgili pek çok festival düzenlemekte ve bu festivallerin en önemlisi Cidde Uluslararası Sergiler Şirketi tarafından "Mekke Hayır Festivali/Büyük Mekke Festivali" adı altında yapılmaktadır. Söz konusu festivalde şiir/edebiyat seminerleri, eğlence oyunları, yamaç paraşütü gösterileri gibi kültürel, sosyal ve sportif etkinlikler yer almakta ve Mekke'de bunun gibi pek çok festival düzenlenmektedir. Mekke'nin yeme-içme alışkanlığı konusunda ise şunları söyleyebiliriz: Başta Buhara, Türkistan, Hindistan ve Endonezya olmak üzere diğer Müslüman ülkelere ve milletlere ait birçok yemek şehrin mutfak kültürüne dâhil olmuştur. Öğle ve akşam yemeklerinde ana yemek olarak yöresel Kebse/Kabsa (Tavuklu, sebzeli, baharatlı pirinç pilavı) ve Mendi/Mandi (baharatlı etli pilav) yanında Şavırma/Şavurma/Shawarma (döner) meşhurdur. Ayrıca dünya çapında tanınan pek çok fast food restoran zinciri ile Buhara, Endonezya, Hindistan, Pakistan, Mısır ve Türk lokantaları şehirde yaygındır.

Harem bölgesi yani gayrimüslimlere yasak bölge olarak kabul edilen Mekke'ye hac, umre ve ticaret vizesi dışında giriş-çıkış yapmak mümkün değildir. Şehri diğer şehir ve ülkelere bağlayan birçok karayolu bulunsa da özellikle uluslararası yolcular için ulaşım havayoluyla sağlanmaktadır. Mekke'ye en yakın havalimanı şu an aktif olmayan Mekke Doğu Havalimanı'dır. Ancak şehre ulaşımında en çok kullanılan havalimanı ise bünyesinde özel hac terminalinin de bulunduğu Uluslararası Cidde Havalimanı'dır. Ayrıca Taif şehrinde de bir havalimanı bulunmakta, Medine üzerinden gelecekler ise karayoluyla ulaşımını sağlamaktadırlar. Kendi vatandaşı ile tüm hacılara ve umrecilere ücretsiz sağlık hizmeti veren Mekke'de yaklaşık 15 hastane ve 80 sağlık merkezi bulunmaktadır. Ayrıca hac mevsimlerinde geçici sağlık merkezleri kurulmakta bunun yanında yıl boyunca Türk hacılara ve umrecilere hizmet veren T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait hastane ve sağlık merkezleri yer almaktadır. Eğitimin kadın ve erkekler için genel olarak ayrı yapıldığı Mekke'de ilk ve orta dereceli birçok devlet okulu ve özel okul bulunmaktadır. Hem devlet okullarında hem de özel okullar-

da eğitim dili Arapça olup ikinci/yabancı dil olarak İngilizce öğretilmektedir. Bunun dışında bazı uluslararası okulların eğitim dili farklıdır. Örneğin T.C. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Mekke Uluslararası Türk İlkokulu'nda eğitim dili Türkçedir. Yükseköğrenim için ise şehirde bir tek üniversite bulunmakta ve o da Ümmü'l-kurâ/Umm Al-Qura adını taşımaktadır. Yaklaşık 100.000 civarında öğrencisi olan üniversite, uluslararası öğrenci alımı da yapmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 2. Baskı, 12 cilt, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1309/1891.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014.
- Atalar, Münir, “Emîr-i Hac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, XI, 131-133.
- Aybakan, Bilal, “Şâfiî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, XXX-VIII, 223-233.
- Aycan, İrfan, “Ebû Hamza eş-Şâri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, X, 130.
- Aydeniz, Tuğba, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.
- Baltacı, Cahid, “Ebû'l-Fütûh el-Müsevi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, X, 321.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endelüsî. *Mu'cemü Me'sta'cem min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 4 cilt, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y.
- Bezer, Gülay Ögün, “Zengîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, XLIV, 268-272.
- Birişik, Abdülhamit, “Kıraat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2002, XXV, 426-433.
- Birişik, Abdülhamit, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, XL, 281-290.
- Bozkurt, Nebi, “Makâm-ı İbrâhim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2003, XXVII, 412-413.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mekke”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2003, XXVIII, 555-563.
- Bulut, Ahmet, “Abdullah b. Abbas'ın Şahsiyeti ve İlmi Faaliyetleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 1987, ss. 219-227.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “Vehhâbîlik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2012, XLII, 611-615.
- Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 2. Baskı, 10 cilt, Bağdat, Câmîattü Bağdâd, 1993.
- Cook, Michael. “Muhammed b. Abdülvehhâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2005, XXX, 491-492.

Çakan, İsmail L.- Eroğlu, Muhammed, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1988, I, 76-79.

Çelikkol, Yaşar, *Cahiliye Döneminde Mekke*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmun'im Âmir, Kahire, Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960.

Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş, 2 cilt, Beyrut, Mektebetü'l-Esedî, 2003.

Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Mekkî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş, 6 cilt, Beyrut: Dâru Hadr, 1994.

Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî, 'İkdü's-Semin fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî-Fuâd Seyyid-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, 8 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986.

Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî, Şifâ'ü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm, 2 cilt, Mekke, Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1956.

Fayda, Mustafa, “Tarih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, XL, 30-36.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, Dârü Taybe, 1985.

Hamîdullah, Muhammed, “el-Îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1961, Cilt: 9, 213-222.

Hamîdullah, Muhammed, “Îlâf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2000, XXII, 63-64.

Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, 2 cilt, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017.

İbn Fehd, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, thk. Fehim Muhammed Şeltût- Abdülkerim Ali Baz, 5 cilt, Kahire/Mekke, Meketebetü'l-Hancî/Camiatü Ümmi'l-Kura, 1983-2005.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Muhabber*, tsh. İlse Lichtenstadter, Beyrut, Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, ts.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, tsh. ve tlk. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1985.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn (el-İber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber)*, Riyad, Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 2008.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Mesâlik*

ve'l-Memâlik, thk. M. J. de Goeje, Leiden, E. J. Brill, 1873.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbarü'l-Hulefa*, thk. Sa'd Kerîm el-Fakîy, İskenderiye, Dâru İbn Haldûn, ts.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbil-Arabî, 1990.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Mağrib, Matbaatü Muhammed el-Hâmis, 1976.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, 21 cilt, Cîze, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Ali Şîrî, 2 cilt, Beyrut, Dâru'l-Edvâ', 1990.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, 11 cilt, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûki ve'l-İmâm*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, 19 cilt, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî, 11 cilt, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Fakîh, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. M. J. de Goeje, Leiden: Matbaatü Brill, 1885.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1995.

İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, E. J. Brill, 1927.

Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, XV, 27-64.

Karagöz, İsmail, "Hacer-i Esved", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 211.

Karagöz, İsmail, "Makâm-ı İbrâhîm", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 403.

Karagöz, İsmail, "Mescid-i Haram", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 429.

Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, XIII, 1-14.

Keleş, Bahattin, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Ke-

mal Çiçek-Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, V, 309-319.

Kök, Bahattin, “Nüreddin Zengi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, XXXIII, 259-262.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri- Bozkurt, Nebi, “Mescid-i Harâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2004, XXIX, 273-277.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mekke (Osmanlı Dönemi)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2003, XXVIII, 563-572.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Safâ ve Merve”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2008, XXVIII, 563-572.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Tarih (Irak, Arabistan)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, XL, 36-40.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Zemzem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, XLIV, 242-246.

Lammens, H. “Mekke”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, VII, 630-636.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, VI, 496-500.

Nehrevâlî, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-İ'lam bi-A'lâmi Beytillâhi'l-Harâm*. haz. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1857.

Öğüt, Salim, “Hacerülesved”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, XIV, 433-435.

Öğüt, Salim, “Harem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, XVI, 127-132.

Özaydın, Abdülkerim, “Zemzem”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986, XIII, 519-520.

Özcan, Azmi, “Şerif Hüseyin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, 585-586.

Paçacı, İbrahim, “Safâ ve Merve”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 571.

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

Seyyid, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, XII, 228-237.

Sincârî, Ali b. Tâcüddîn b. Takiyyüddîn, *Menâihü'l-Kerem fî Ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve*

Vülâti'l-Harem, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Misrî, 6 cilt, Mekke, Câmîiatu Ümmi'l-Kurâ, 1419/1998.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu 'l-Taberî (Târîhu 'r-rusul ve 'l-mülük)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 11 cilt, Kahire, Dârü'l-Meârif, 1967.

Ünal, Sadettin, "Kâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, XXIV, 14-21.

Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemî, *Kitâbu 'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, 3. Baskı, 3 cilt, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.

Vâsıf Ahmed Efendî, *Mehâsinü 'l-Âsâr ve Hakâiku 'l-Ahbâr*, 2 cilt, İstanbul, y.y., 1219/1804.

Watt, W. Montgomery, "Makka (The Pre-Islamic And Early Islamic Periods)", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, E. J. Brill, 1991, VI, 144-147.

Wensinck, A. J., "Ka'be", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, VI, 6-15.

Wensinck, A. J., "Mescid-i Harâm", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979, VIII, 119-120.

Wensinck, A. J., "Mekke", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, VII, 636-643.

Winder, R. B. "Makka (The Modern City)", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, Leiden, E. J. Brill, 1991, VI, 152-180.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh, *el-Büldân*, hşy. Muhammed Emîn Dinnâvî, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh, *Mu'cemü 'l-Büldân*, 5 cilt, Beyrut, Dâru Sâdır, 1977.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Kâbe (Fıkıh)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, XXIV, 21-22.

Yazar, Nurullah, *İslâm Tarihi'nin 100'ü*, Ankara, Otto Yayınları, 2019.

Yazar, Nurullah, *İslâm Tarihi'nin 200'ü*, Ankara, Otto Yayınları, 2019.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1988, I, 31-48.

Yücesoy, Hayrettin, "Katâde b. İdrîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2002, XXV, 23-24.

İnternet Kaynakları

<https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%83%D8%A9> (26.04.2020).

https://en.wikipedia.org/wiki/Masjid_al-Haram (26.04.2020).

https://en.wikipedia.org/wiki/Mecca#cite_note-96 (26.04.2020)

<https://www.globalmediainsight.com/blog/saudi-arabia-population-statistics/> (26.04.2020)

<https://gph.gov.sa/index.php/ar/about-the-two-holy-mosques-ar/grand-mosque-ar/2020-05-28-11-19-14> (14.11.2020)

<https://populationstat.com/saudi-arabia/mecca> (26.04.2020).

https://tr.wikipedia.org/wiki/D%C3%BCnyan%C4%B1n_en_b%C3%BCy%C3%BCK_camileri_listesi#cite_note-archgm-10 (14.11.2020).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Mekke> (26.04.2020).

<https://worldpopulationreview.com/world-cities/mecca-population/> (26.04.2020).

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistan-gelecek-yil-umreci-sayisini-artiracak/1484936> (26.04.2020).

<https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/c5d7b415-e43a-4426-9c86-a87fd291603f> (26.04.2020).

<https://www.dw.com/tr/d%C3%BCnyan%C4%B1n-en-b%C3%BCy%C3%BCK-camileri/g-18736883> (14.11.2020)

https://www.dwd.de/DWD/klima/beratung/ak/ak_410300_kt.pdf (Wetter und Klima - Deutscher Wetterdienst, 26.04.2020)

<https://www.google.com/maps/> (26.04.2020).

<https://www.msn.com/en-in/money/photos/the-30-most-expensive-buildings-in-the-world/ss-AAv2JWZ#image=31> (14.11.2020)

<https://www.theguardian.com/cities/2016/sep/14/mecca-hajj-pilgrims-tourism> (26.04.2020).

<https://www.worldometers.info/world-population/saudi-arabia-population/> (26.04.2020).

http://www.ydh.com.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html (26.04.2020).

Cingareyber Camisi

TİMBUKTU

Muhammed DİALLO*

Giriş

Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasının ilk aşamalarından bu yana, genel olarak Sahra-altı Afrika ve özelde Batı Sudan, Sudan halkının başta siyasi, ekonomik ve entelektüel olmak üzere yaşamlarının birçok alanını doğrudan etkilenmiştir. Çünkü İslam faktörü, bu etkilerin ortaya çıkışının temel taşı olmuştur. İslam sonrası dönemde Batı Sudan'da refah artmış, Mağrib'te prestijli bilimsel metropoller ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerin en önemlilerinden birisi, ticaret kabilelerinin konakladığı, başta fakihler olmak üzere ilim taliplilerinin geldikleri Timbuktu şehridir. Ulaşım yollarının kesişme noktasında yer almasına ilaveten sahip olduğu ticari ve stratejik önemi Timbuktu'yu dış emellere maruz bırakmıştır.

Timbuktu isminin telaffuzu ve yazımı hususunda araştırma yapan birisi, bu şehrin tarihini belirleyen tarihî kaynaklar ve referanslar arasında bazı farkların bulunduğunu görecektir. Örnek vermek gerekirse, *Tarihü 'l-fettaş*¹ kitabında Mahmûd Kâ'ti'nin, *Tarihü 's-sudan*² adlı eserinde Abdurrahmân es-Sa'dî'nin, *Kifâyetü 'l-muhtaç*³ adlı eserinde

* Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Doktora Öğrencisi, Ankara/Türkiye, abourayid@gmail.com

1 Mahmûd Kâ'ti et-Tinbüktî, *Târihu 'l-Fettaş*, nşr. ve trc. Adam Bamba, Müessesetü'r-Risale, 2014, II, 292.

2 Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî, *Târihu 's-Südân*, nşr. ve trc. O. Houdas, Paris, 1981, s. 20.

3 Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Kifâyetü 'l-muhtaç li-ma'rifeti men leyse fi'd-Dibâc*, thk. Muḥammad Muḥî, Fas Krallığı, Evkaf ve İslami İşler Bakanlığı, 2000, I, 377.

de Ahmed Bâbâ et-Tinbuktî'nin ve *Fethü 'ş-şekur*⁴ adlı kitabında el-Burtulî'nin şehri (تَنْبُكْتُ) Tunbuktu şeklinde yazdığını görmekteyiz. Buna karşın İbn Battûta *er-Rihle*⁵ ve Seyyah el-Hasen *el-Vezzân Vasfû İfrîkiyye*⁶ eserlerinde şehrin adını “تَنْبُكْتُ” şeklinde kaydetmişlerdir.

Şehrin adının yaygın yazılışı ise, Arnold Thomas ve Félix Dubois gibi bazı oryantalistlerin yazdığı gibi Tumbuktu (تَمْبُكْتُ) şeklindedir.⁷ Pek çok İngilizce kaynaktaki ve hatta Arapça referanslarda bu şekilde yazıldığı görülmektedir. Farklı Arapça kaynaklarda (تمبوكتو), (تمبوكتو), (تمبوكتو) ve (تمبوكتو) gibi, bazı nakledilmiş yazılışlar da söz konusudur. Fakat yaygın yazılış yukarıda söz ettiğimiz gibi, (تمبكتو) şeklindedir.⁸

Burada şunu söylemek gerekir ki, ismin farklı telaffuzu dillerin çokluğu ve farklılığından kaynaklanmaktadır. Mesela İngilizcede *Timbuctoo* Türkçede *Timbuktu* ve Fransızcada *Tombouctou* şeklinde telaffuz edilmektedir. Songay dilinde ise halk, bu şehrin adını *Tumbutu* şeklinde telaffuz etmektedir.⁹

Şehrin tarihi 1096 yılına kadar götürülmektedir. Göçebe çöl halkından olan Tuaregler, yaz aylarında bu bölgede konaklamakta, eşyalarını ve malzemelerini Buktu diye bilinen yaşlı bir hanımın yanında bıraktıktan sonra, sonbaharda göç ederlerdi. Bu nedenle Tuareg birine eşyalarını nerede sakladın diye sorulduğunda, “tin – Buktu”de bıraktım derdi. Yani Makşern Tuaregler dilinde tin “yer”, bukto ise yaşlı kadının ismi anlamına gelmektedir.¹⁰ Zaman geçtikçe bu iki kelime birleşerek, “Tinbuktu” hâlini almış, daha sonra söylemde hafifletilmiş ve Tinbuktu “N” harfiyle, daha sonra Timbuktu “M” harfiyle söylenir olmuştur.

Günümüzde Timbuktu şehri, Afrika kıtasının batısında Mali Cumhuriyeti'nin en büyük şehirlerinden biridir. Mali Devleti karayla çevrili, başkenti Bamako olan, yaklaşık 1.246.814 km² yüz ölçümüne sahip, 2020 istatistiklerine göre 20.251.000 milyon veya daha fazla nüfusu olduğu tahmin edilen¹¹ ve içinden Sengal ve Nijer Nehri geçen, ülkenin kuzey bölgelerini Büyük Sahra'nın kapsadığı bir ülkedir.

Timbuktu şehrinin alanı, 497.926 km² olup, burada farklı kökenlere sahip kabileler yaşamaktadır. 2017 istatistiklerine göre sadece Timbuktu'nun nüfusu 85.118¹² ve kendisine tabii illerle birlikte ise 859.851 kişidir.¹³

4 Ebü Abdullah Muhammed el-Burtulî, *Fethü 'ş-şükür fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ' i'l-Tekrür*, nşr. Muhammed İbrâhim el-Kettânî - Muhammed Haccî, Beyrut, 1981, s. 27.

5 İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, 1987, s. 705

6 Hasan b. Muhammed el-Vezzân, *Vasfû İfrîkiyye*, trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar, Beyrut, 1983, II, 165.

7 Sir Thomas Walker Arnold, *The Preaching of Islam*, nşr. ve trc. Hüseyin İbrahim Hasan vd., Müessesetü'r-Risale, Mektebetü'n-Nahda, Kahire, 1977, s. 355.

8 <https://tr.wikipedia.org/wiki/Timbuktu>

9 UNFPA WCARO, *Étude Monographique sur la Démographie, la Paix et la Sécurité au Sahel: Cas du Mali*, 2020, Dakar, Senegal, s. 9.

10 Abdülkadir Zebadiye, *Memleketü Songhay fi Ahdi'l Askıyyin 1493-1591 m*, Cezayir, s. 100; ed-Dâli, *et-Târihu'l-hadâri li-İfrîkiyâ*, s. 101.

11 UNFPA WCARO, s. 13; <https://www.populationdata.net/pays/mali/>

12 <https://www.populationdata.net/pays/mali/>

13 <https://www.populationdata.net/pays/mali/divisions>

Timbuktu idari bölgesinin sınırları içinde Diré, Goundam, Gourma-Rharous, Ni-afunké şehirleri ve Timbuktu şehrinin yakın çevresinde de Alafia, Ber, Bourem-Inaly, Lafia, Salam beldeleri bulunmaktadır.¹⁴ Mali'nin 6. idari bölgesinin başkenti olan Timbuktu, 16° 45" kuzey ve 03° 04" batıda, Mali'nin Sahra girişinde yer almaktadır.¹⁵

Timbuktu'nun konumu stratejik kabul edilmektedir ve mutlak şekilde Batı Sudan'ın en önemli şehirlerindedir. Zira şehir, Sahra Çölü'nün güney kenarında, Nijer Nehri yönünde, buraya 12 km uzaklıkta¹⁶ ve Mali Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda, başkent Bamako'nun kuzeyinde ve buraya yaklaşık 1300 km uzaklıkta yer almaktadır.¹⁷ Bu şehir, Kuzey Afrika Arap ülkeleri ile Güney Sudan Afrika ülkeleri arasında bağlantı olarak kabul edilmekte ve aynı zamanda Batı Sudan'la Büyük Sahra arasında bağlantı noktası oluşturmaktadır.¹⁸

Timbuktu şehrinin iklimi, çok sıcak ve kurudur. Senenin çoğu gününde bu şekilde devam eder ve sıcaklık yaz mevsimlerinde yükselir, mayıs ve haziran aylarında 49 °C'ye ulaşır. Aynı şekilde sıcaklık kışın düşer ve 21 °C ortalamaya ulaşır. Ocak ayında kışın kaydedilmiş en düşük sıcaklık 13 °C'dir. Şehirde yağış miktarı yıllık olarak 182.8 milimetre olarak tahmin edilmektedir. Senede sadece 25 gün civarında bol yağmur yağmaktadır. Kış ayları, Sahra Tibesti Bölgesi'nden, Gine Körfezi'ne doğru esen kuru, tozlu rüzgâriyle karakterize edilir. Bu aylarda sis nedeniyle görüş sınırlı olup bu olaya Harmattan sisi adı verilmektedir ve kumla yüklü tozlar Timbuktu kentindeki çölleşmeyi artırmaktadır.¹⁹

Siyasi Tarih

Timbuktu şehri, kurulduğu günden bu yana siyasi gelişmeye tanıklık etmiş ve birçok siyasi güç art arda buraya hâkim olmuştur.

Kuruluş ve birinci Tuareg yönetimi: Tuareg kabileleri, h. 5/m. 11. yüzyıl sonlarında şehrin ilk sahipleri olarak buraya hâkim olmuştur. Tuareglerin yöneticisine, Kral Amakaşın adı verilmektedir. Bu kral, şehrin yönetimi için başka kabilelerden bir kişi atamıştır.²⁰ Tuaregler bu şehirde oturmamış, çöl halkından olduklarından çölde yaşamışlardır. Onlar, bu şehirde 300 yıl kadar hâkim olmuşlardır.²¹

Mali Krallığı yönetiminde Timbuktu: Uzun yıllar süren Tuareg hâkimiyetinin ardından, Mali sultanları, Mansa Musa eliyle VIII./XIII. yüzyıl ortalarında şehri kendi

14 Ahmet Kavas, "Tinbüktü", *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 192.

15 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, Réalisé avec le soutien du Fonds du Patrimoine Mondial et du bureau Multipays UNESCO-Bamako, 2006, s. 19.

16 el-Vezzân, *Vasfû İfrikiyye*, s. 165.

17 Hâdi el-Mebrük ed-Dâli, *et-Târihu'l-hadâri li-İfrikiyâ fîmâ verâi's-Sahrâ min nihayeti'l karni'l hâmis aşer ilâ bidayeti'l karni's-samin aşer*, Trablus, 2000, s. 46.

18 Salim Abdullah Bazena, *İntişari'ül İslami fi İfrikiyye cenuba's-Sahraa*, Bengazi, 2010, s. 141.

19 Dünya Hava Durumu Bilgi Servisi - Tombouctou (1950-2000)", Dünya Meteoroloji Örgütü. Erişim tarihi: 14 Şubat 2011.

20 ed-Dâli, *et-Târihu'l-hadâri li-İfrikiyâ*, s. 102.

21 Ahmed el-Ervani, *Cevâhirü'l-hisân fi Ahbari's Sudan*, thk. Hâdi el-Mebrük ed-Dâli, 2001, s. 45.

krallıklarına katabilmiştir.²² Adı geçen kral, saltanat rejimini kurmaya çalışmış ve yönetim binasını inşa etmiştir.²³ Onun başarılarından birisi, bu şehri ilim ve öğretim merkezi yapmasıdır. Müslüman öğrenciler Afrika'nın her tarafından ve Arap beldelerinden buraya gelmiştir. Fakat çok kısa sürede krallık Tekrûr ve Timbuktu'nun çoğu bölgesinde hâkimiyetini kaybetmiştir.²⁴

İkinci Tuareg Yönetimi: Timbuktu ikinci kez Tuareglerin eline geçmiş ve şehre 40 yıl süreyle hâkim olmuşlardır.²⁵ 1433 yılında Muhammed Nad'ı yönetici olarak atamışlardır. Bu yöneticinin vefatının ardından, Tuareglerin lideri Akil, Nad'ın en büyük oğlu Ömer'i onun yerine tahta oturtmuştur. Ancak Tuareglerin son dönemlerinde şehirde çıkan sorunlar halk ile yönetimin arasını açmış, halk yönetimden şikâyetçi olmuş,²⁶ Ömer de halka ceza verme düşüncesiyle Akil ve Tuaregler hakkında bilgi vermek için Songay Kralı Sünni Ali Ber'e²⁷ elçi göndermiş ve ona şehri teslim etmeyi vadedmiştir. XV. yüzyıl ortasında Songay Krallığı'nı kurmaya çalışan Sünni Ali Ber daveti kabul ederek ordusuyla Timbuktu'ya gelmiştir. Tuareglerin lideri Akil ve halkın büyük bir kısmı şehri terk ederek Walata'ya kaçmaya karar vermiştir.²⁸ Böylece şehir, Songay yönetimine geçmiştir.

Songay Krallığı Yönetiminde Timbuktu: Songay Devleti, Mali Devleti'nin çöküşünün peşinden kademeli olarak, Kral Sünni Ali Kolen veya Sünni Ali Ber tarafından kurulmuştur. Şehir halkının, kendilerine zulmeden Tuareglerin haksızlık ve baskısından kurtarmasını talep etmelerinin ardından, kral Sünni Ali Ber Timbuktu şehrini kendi devletine ilhak etmiştir. Tuaregler, devletlerinin sonunda aşırı adaletsizlik ve büyük bir zorbalık göstermiş, bozgunculuk çıkarmaya çalışmış, insanları evlerinden zorla çıkarmış ve namuslarına göz dikmişlerdir.²⁹ Bunun üzerine Sünni Ali Ber davet edilmiş ve o da 1468 tarihinde şehri kendi krallığına ilhak etmiştir.³⁰ Ne var ki bu kral âlimler arasında kötü bir üne sahiptir. Zira Timbuktu şehrini yerle bir etmiş ve âlimlerini sürgüne yollamış, onları öldürmek için takip etmiş, fıkıhçılardan hoşlanmamış ve kızlarını hizmetçi olarak almıştır.³¹ Sünni Ali Ber âlimlere güvenmemiş, devletin zafiyetinin, isyanın ve emirlerin kendisine karşı kışkırtılmasının sorumluluğunu onlara yüklemiştir.³² Sünni Ali Ber bu aşamada Songay İmparatorluğu'nun ilk kurucusu kabul edilmektedir. Onun vefatından sonra yerine oğlu Ebu Bekir Dau b. Sünni Ali geçmiştir. Fakat oğlu otorite zayıflığı dolayısıyla 1493 tarihinde askeri komutan Muhammed

22 Ervani, s. 45.

23 ed-Dâli, *et-Târihu'l-hadâri li-İfrîkiyâ*, s. 103.

24 Ousman Brayima Bary, *Cuzurü'l Hadarati'l İslamiyeti fi'l Garbi'l İfriki*, Darü'l İman, Kahire, 2000, s. 21.

25 El-Ervani, *Cevâhirü'l-hisân fi Ahbari's Sudan*, s. 45.

26 es-Sa'dî, s. 23.

27 Ber, büyük anlamında kullanılmaktadır.

28 Félix Dubois, *Muhteşem Timbuktu*, trc. Abdullah Abdür'razak İbrahim, Kahire, 2003, s. 188.

29 es-Sa'dî, s. 23.

30 Félix Dubois, s. 188.

31 es-Sa'dî, s. 65, 66.

32 Abdulkadir b. Tican Kicera, *Mevsu'at Tarihu Mali*, IV, 285; Muhammed el-Garbi, *Bidayetü'l hükmü'l Magribi fi's Sudani'l Garbi*, Kuveyt, I, 54.

b. Ebu Bekir Ture'nin yönettiği isyana karşı koyamamış,³³ böylelikle Sünni ailesinin yönetim sayfası kapanmış ve Songay Krallığı'nda Askiya Muhammed b. Ebu Bekir Ture ailesinin yönetimi başlamıştır. Askiya Muhammed ailesi, Askiya ailesi olarak tanınacaktır. Askiya Muhammed Ture döneminde Timbuktu, en parlak günlerini yaşamış ve bir asır huzur ve istikrar içinde geçmiştir. Güçlü bir ordu kurulmuş, ticaret yolları emniyet altına alınmış ve insanlar arasında adalet sağlanmıştır.³⁴ Bahsedilen bu dönemde Timbuktu tüm alanlarda büyük bir gelişme ve parlaklık yaşamış, Gao'dan sonra krallığın ikinci başkenti ve XVI. yüzyıl sonunda en önemli ticaret ve ilim merkezi hâline gelmiştir. Kısa süre içinde Timbuktu, gelişim konusunda Batı Sudan devletleri arasında ilk sıraya yerleşmiştir.³⁵

Fas Paşalarının Egemenliğinde Timbuktu: Ahmed el-Mansûr ez-Zehebî'nin Batı Sudan'a yaptığı seferin ve bölgenin çoğunluğunda hâkimiyet sağlamasının, özellikle Faslı yöneticilerin bölgenin sahip olduğu stratejik konumunun önemini anlamasından ardından, Timbuktu'nun kontrolü gerekliliği doğmuştur. Mansur, Songay Krallığı'nı işgal edip prensliklerini devirdiğinde, hâkimiyetini ülkenin çoğu bölgesine yaymış ve daha sonra bu bölgeleri Fas sultanları veya Fas ordusu adına yönetmek üzere, camilerde sultanlara dua edilmeye devam edilmekle birlikte, paşalar atamıştır.³⁶

Mahmud Paşa, 17 Ağustos 1591'de Timbuktu'ya gelmiş ve Batı Sudan'da atanan ilk paşa olmuş ve Timbuktu'yu başkent yapmıştır.³⁷ Bu da onu Askiya Muhammed Kaağ ile çatışmaya sokmuştur. Pek çok tarihçi, genel olarak Sudan, özel olarak Timbuktu yönetimine gelen paşa sayısının 22 olduğuna işaret etmektedir.³⁸

Timbuktu'nun çöküşü, 1591 yılında Merakeş'in işgaliyle başlamıştır. Büyük Askiyaların kurduğu kuvvetli irtibatlar çökmüş, tüm Afrika sarsılmış, ticaret çökmüş ve şehrin her tarafında kargaşa ve kaos başlamış, şehrin âlimleri 1594 yılında Marakeş'e sürülmüş, yağmur az olduğundan da büyük bir kıtlık baş göstermiştir. Batı Sudan sükûnetini kaybettikten sonra, Timbuktu, Fas sınırına yakınlığı nedeniyle işgalcilerin başkenti hâline gelmiştir. Paşalar en yüksek makam için yarışmış ve şehir bu yıkımın daimi sahnesi hâline gelmiştir. Fas sömürgeciliğinin düzen sağlayamadığı andan itibaren de çöküş hızlanmıştır.³⁹

Mâsînâ Krallığı Yönetiminde Timbuktu: 1826 yılında Mâsînâ Krallığı Sultanı Şeyh Ahmedü Lobbo, göçebe Tuareglere karşı başarılı bir savaş vermiş ve şehri ele geçirmiştir. Timbuktu'nun gücünü ve bağımsızlığını koruma arzusu nedeniyle, yöneticisi Paşa Osman Mâsînâ Krallığı'na bağlılığını bildirmiştir. Fûlânîler bu bağlılıkla

33 Muhammed el-Garbi, s. 55.

34 Félix Dubois, s. 188, 189.

35 Muhammed el-Garbi, s. 574, 575.

36 Muhammed el-Garbi, s. 55.

37 Muhammed el-Garbi, s. 292.

38 Hâdî el-Mebrûk ed-Dâli, *et-Târihu's Siyasî ve'l İktisadî li-İfrîkiyâ Cenûba's Şahrâ min nihayeti'l karni'l hâmis aşer ilâ bidayeti'l karni's-samin aşer*, ed-Darü'l Mısriyetü'l-Lübniyye, Kahire, 1999, s. 212,213.

39 Félix Dubois, s. 190-192.

yetinmiş, şehrin idari işlerine karışmamıştır. Fakat 1828 tarihinde Ndoukouwal Savaşı'nda Tuaregleri yendiklerinde, Şeyh Ahmedü Lobbo şehri fiilen kontrol etmenin zaruri olduğunu anlamıştır. Çünkü Tuaregler, Mâsinâ ile Timbuktu arasında aşılmaz bir engel olmuştur. Dolayısıyla el-Hac Mody ve Bori Gaural'ı şehre askerî ve sivil yönetici olarak göndermiştir. Bunun üzerine Paşa Osman bağlılıktan vazgeçmiş ve başkent Hamdallay'ı işgal etmeye kalkışmıştır. Ordusu 1833'de Dire'de Fülânîler önünde yenilgiye uğramış ve Hamdallay şehrine esir olarak götürülmüştür. Bu şekilde Fülânîler suçlu yöneticileri tümenden kovmuş ve Timbuktu'da iki buçuk asır süren egemenliklerini ortadan kaldırmıştır.⁴⁰ 1862 tarihinde Hacı Ömer Timbuktu'ya gelmiş, burayı ele geçirmiştir. Fakat onun yönetimi de sadece dört yıl sürmüştür.⁴¹

Fransız Sömürgesi Yönetiminde Timbuktu: Batı Afrika'da Fransız sömürgeciliğinin başlangıcı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Afrika'yı işgallerinin ardından gerçekleşmiştir. 1894 yılında, Tuaregler savaş ilan edip, halkı silahlanmaya davet ettiklerinde, sömürgecilerin güneyden geldiklerini anlatan belirsiz söylentiler yayılmış; fakat halk Fransız korkusu ve Tuareg endişesi arasında ikiye bölünmüştür.⁴² Fransızlarla Tuaregler ve yanlarındaki Timbuktu halkının bir kısmıyla aralarında çarpışma meydana gelmiş, sonuçta Tuaregler çöle çekilirken Timbuktu halkı da şehirlerine kaçmıştır. Yapılan istişarenin ardından Timbuktu halkı bir yandan Fransızların gücünün, diğer yandan da Tuareglerin onları yüzüstü bırakacaklarının farkında olduklarından Fransızlarla barış yapmaya karar vermiştir.⁴³ 10 Ocak 1894 tarihinde Muhammed Ahmed Arval liderliğinde Tin Giri Giv Tuaregler Tacuba'da Fransız kuvvetlerine saldırı başlatmış ve Fransız Albay Bonnier'i ve birçok subayı öldürmüştür. Tuaregler daha sonra Dawori'de direnmiş, fakat 23 Mart 1894 tarihinde Komutan Joffrey tarafından acı bir şekilde mağlup edilmiştir.⁴⁴ Bundan sonra Tuaregler ve Fransızlar arasında birkaç çatışma daha olmuştur. Timbuktu'dan bir önceki istasyon olan Cenne şehrini işgallerinin ardından Fransızlar Timbuktu'yu işgal etmiş ve tüm direnenleri oradan çıkarmıştır.⁴⁵

Bağımsızlıktan günümüze kadar Timbuktu: 1977 yılında Timbuktu, Mali'nin bir başşehri yapılarak, birinci Cumhuriyet'ten bu yana benimsenen idari teşkilat değiştirilmiştir.⁴⁶ 06.04.2012 Cuma günü Tuaregler, ellerine düşen üç bölge olan Kidal, Timbuktu ve Gao'yu, Mali devletinden ayrılarak Azawad Devleti'ni kurduklarını duyurmuştur. Ancak Mali'nin Kuzeyindeki Selefilere, Ensaru'd-Din ve el-Kaide gibi radikal gruplar, kendilerinin ayrılmak istemediğini, fakat bu üç bölgede kendilerine özerklik verilmesini talep ettiklerini duyurmuşlardır.⁴⁷

40 Mohamed Diakayite, *el-Fullaniyyuna ve İshamuhü'm fi'l Hadaretü'l İslamiyye bi Mali Hilale'l Karneyn (12-13 h/18-19 m)*, Doktora tezi, Zeytune Üniversitesi, Tunus, 2007, s. 40.

41 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou – Mali, s 28.

42 Félix Dubois, s. 302.

43 Félix Dubois, s. 303-308.

44 Abdulkadir b. Tican Kicera, *Mevsu'at Tarihu Mali*, s. 611.

45 Félix Dubois, s. 299.

46 Kicera, s. 629.

47 Kicera, s. 631.

Demografik ve Dinî Yapı

Tarihi kaynaklara göre Timbuktu şehrinin Müslüman Tuaregler tarafından kurulduğu ve bu nedenle diğer Müslüman halkların buraya yerleştiği, kısa süre sonra toplumunun büyüdüğü, ilim ve din merkezi hâline geldiği bilinmektedir. Sahip olduğu özellikler sebebiyle Timbuktu'da Afrika'nın her tarafından insana rastlanabilmektedir. Her aşiretten, her ülkeden, Mısır'dan, Cul'den, Farran'dan, Gadames'ten, Tuat'tan, Der'a'dan, Tafilalt'tan, Fas'tan, Sous'tan, Bit'ten ve daha birçok yeden seçkin âlimler, salihler ve mal sahipleri buraya gelirmiştir.⁴⁸

Şehrin bir İslam şehri olduğunun ifadesi olarak “Bu şehri puta tapma kirletmedi, toprağı üzerinde asla Rahman'dan başkasına secde edilmedi,”⁴⁹ denilmiştir. Orta Çağ'da uzun yıllar boyunca şehrin sakinlerinin İslam dinine aşırı bağlılıkları nedeniyle, bu topraklara gayrimüslimlerin girmesine müsaade edilmemiştir.⁵⁰

Timbuktu şehri, “gizemli şehir”, “333 evliyanın şehri”, bazen de “Sudan'ın Mekte'si” olarak anılmakta ve Batı Sudan'da İslam dininin genişleme merkezi olarak görülmektedir. Bu özelliği onun İslam Dünyası Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (İSESCO) aracılığı ile dünyanın her yerinden Müslümanlar tarafından 2006 yılı Afrika bölgesi İslam kültürünün ilk başkenti seçilmesinin ana sebebidir.⁵¹

Hristiyanlık, bölgeye XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru Fransız Sudan'ı adını veren Fransız yerleşimciler aracılığıyla gelmiştir. Ancak müntesiplerinin artış hızı yavaş seyretmiştir. 1868'de, Cezayir Kilisesi tarafından gönderilen Kardinal Charles Martial Lavigerie başkanlığında Sahra ve Sudan Apostoliği kurulmuş ve 1879'da Timbuktu'ya üç misyoner heyeti gönderilmiştir. İlk iki grup etkisiz hâle getirildiyse de daha sonraki bir grup 1895'te Segou ve Timbuktu'da başarılı bir şekilde göreve başlamıştır.⁵² Gösterdikleri tüm bu çabalara rağmen, takipçilerindeki büyüme çok az olmuştur.

Timbuktu şehrine, doğal güzelliği ve iklim koşulları nedeniyle Sudan, Arap ve berberi kabilelere mensup pek çok kabile yerleşmiştir. Ayrıca Endülüs'ten göç eden Arap kabilelerinden bazıları da yine buraya yerleşmiştir. Medeniyetler arası ilişkiler dikkate alındığında, Timbuktu'da birçok ırk birleşip tek bir halk hâline gelmiştir. Bunlardan bir kısmı şunlardır:

Songay Kabileleri

Timbuktu'da çoğunluktadır ve şehirdeki Maıga yaygın soyadları arasındadır. Touré soyadı taşıyanlar da mevcuttur. Bunlar ise Songay ve Faslılar arasındaki evlilikten dünyaya gelen Arma etnik alt grubuna mensuptur. Diğer soyadlarından birisi de Haï-

48 es-Sa'dî, s. 21.

49 es-Sa'dî, s. 21.

50 Bazena, *İntişariü'l İslami fi İfrikiyye*, s. 143.

51 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s 76.

52 Muhammed Fazıl Ali Bary: Said İbrahim Karıdyâ, *el-Müslimuna fi İfrikiyâ*, Dâr el Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2007 s. 174.

dara'dır. Bu soyadını taşıyanlar ehlibeyte mensup olanlardır. Eşraf denilen alt etnik grubu oluştururlar. Yine Ascofaré adıyla bilinenler (bunlar tarlalara gitmeyenlerdir), Timbuktu'da Songay dilini akıcı konuşmalarıyla tanınırlar.

Tuaregler: Tuaregler hiçbir zaman şehrin sakinlerinden olmamıştır. Şehir hâline gelen kampı onlar kurmuştur. Dilleri Tamaşek'tir ve Mali'de genellikle bu şekilde adlandırılırlar.

Morolar: Mali topraklarında kalan Moritanya kabilelerinin neslindedir. Hassaniyye Arapçası konuşurlar. Yaşanan kuraklık, hayvancılık faaliyetlerinde büyük bir düşüşe sebep olmuş ve birçoğu ticaret ve taşımacılıkla meşgul olmuştur.

Berabişler: Berabişler de Hassaniyye dilini konuşurlar, hayvan beslerler ve Toude-ni'den Timbuktu'ya tuz ticareti yaparlar. Bunlar Arap yarımadasından gelen halklardandır.

Kuntalar: Asıl itibarıyla Zenate kabilesindedir. Müslümanlığı kabulleri miladi sekizinci asra kadar uzanır. Miladi 11. yüzyılda Moritanya'dan gelmişlerdir. On beşinci asra kadar süren yeni İslami genişlemenin ilk öncülerinden kabul edilirler. Songay dilini konuşurlar ama Arapçayla karışık, genelde soyadları Adiawiakoy ve Zaouia'dır. Bu ise da onların İslami medreselerde Kur'an eğitimiyle uzun uğraşlarını göstermektedir.

Bellalar: Tuareglerin eski kölelerinden oluşan etnik bir gruptur. Eski efendileri gibi, Tamaşek dilini konuşurlar. Hayvan otlatarak yaşarlar. Çoğu yerleşik hayata geçmiş durumdadır ve ticaretle uğraşır. Bunlar aynı zamanda siyasi dehalarıyla tanınırlar ve Timbuktu'da yerleşmiş yüksek statülü grubu oluştururlar.

Araplar: Kültürel ve ticari olarak aktif bir azınlıktır. Arapça, Songay dili bazen de Tamaşek dilini konuşurlar. Mağrip ve Cezayir asıllı oldukları nakledilmektedir. Burada Arby olarak ayırt edilirler.

Sanhâceliler: Mağrip Berberî asıllı olup, Muvahhidler neslindedirler. Timbuktu'yu ele geçirdikten sonra, içlerinden Lamtuna ailesi gibi bazı aileler meşhur olmuştur. En önemli şahsiyetleri arasında Ahmed Baba et-Timbuktî ve Sini Şeyrifî Alfa yer alır.⁵³

Son istatistiklere göre, Songay halkı genel olarak kuzey bölgelerdeki nüfusun %45'ini, dili Tamaşek olan Tuaregler ise %32'sini oluşturur. Özel olarak Timbuktu'ya gelince, büyük çoğunluğu %54 oranla Songaylar, %29 ile Bellalarla birlikte Tuaregler oluşturur. Fulani, Morolar ve bazı Arap kabilelerin toplam oranı %17'dir.⁵⁴

Ekonomik Durum

Timbuktu kırsalı, zorlu iklim koşullarına rağmen pek çok yerel tarımsal mahsulün yetiştirilmesiyle tanınır. Çiftçiler, ettikleri pirinç ve fasulyeleri sulamak için kurak mevsimlerin başında Nijer Nehri'nden faydalanırlar. Şehir dokuma, dikiş, demircilik

53 Michel Damblant, *The Natural Guide - Mali, Tombouctou et la sixième région*, VIATAO, Fransa, 2009, s 309.

54 CSAO, *les régions maliennes de Gao, Kidal et tombouctou*, Perspectives Nationales et régionales, 2015, Paris, Fransa, s. 13.

ve ayakkabıcılık gibi birçok el sanatına ve dolayısıyla da bir dizi imalat ve zanaat dükânının varlığına ev sahipliği yapar. Orta Çağ'da Timbuktu şehri, ticari kervanların çölün kuzeyinden geldiği Sahra Çölü'nün güney kıyısında önemli bir ticaret istasyonu olarak kabul edilir. Şehre gelen kervanlar, çarşıda mallarını ve eşyalarını arz eder.⁵⁵ Bu çarşıda en değerli eşya, kitaplar, tuz ve atlardır. Kitaplar, Fas'tan ve Mısır'dan getirilir. Bu durum şehrin sahip olduğu kültürel seviyeyi göstermektedir.⁵⁶

Timbuktu şehrine ve aksi yönde Timbuktu'dan diğer ülkelere ulaşmak için birkaç istasyonu izleyen ticaret kabilelerinin büyük rolü olmuştur. Batı Sudan tüccarları buraya akın etmiştir. Kuzey Afrika'dan yorulmak bilmeden mallarını taşımışlardır. Şehrin altın çağı olan XVI. yüzyılda altın, köleler, fildişleri ve mermer ticareti yapmış,⁵⁷ bu ticaret ise altının tuzla değişimi gibi mal takası şeklinde olmuştur. Timbuktu'yla kuzey çölündeki değişik merkezler arasında bağlantı kuran yollar ve rotalar ticarete etkindir. Bu rota, özellikle de Timbuktu şehri Nijer Nehri boyu devam eden nehir kervanları ve çöl aracılığıyla kara kabilelerinin ve yolların buluşma noktasında olduğundan, farklı mal ve eşyanın takasını kolaylaştırmıştır.⁵⁸ Timbuktu'ya bağlanan bu yolların en önemlileri arasında;

- Mısır'dan başlayarak, Kanem'den geçerek Timbuktu'ya giden yol (en uzak yoldur)
- Uzak Mağrib'ten başlayarak, Sicilmâse ve Tuat'tan geçerek Timbuktu'ya giden yol
- Tunus'tan başlayıp Timbuktu'ya ulaşan yol
- Taghaza'dan başlayıp, Oualata'dan geçen ve Timbuktu'ya ulaşan yol⁵⁹ bulunur.

Timbuktu'nun tanık olduğu ekonomik gelişme ve şehir içindeki ticaretin genişlemesinin, özellikle Doğu ve Mağrib'ten Batı Sudan ülkelerine, İslam'ı ve İslam Arap kültürünü yaymaya çalışan İslam âlimi ve fukahâlarının akını ile kentteki kültürel hayatın canlanmasına büyük katkı sağladığını belirtmekte fayda vardır.

İlmî ve Kültürel Hayat

Seyyah tarihçiler kitaplarında Batı Sudan bölgesinde genel olarak kültürel hayatın gelişimine değinmiştir. İbn Batûta, Sudanlıların çocuklarının eğitimlerine büyük önem verdiklerine, onları medreselere gönderdiklerine ve bu konuda gayret gösterdiklerine işaret eder.⁶⁰ XVI. yüzyılda sadece Timbuktu şehrinde küçük çocuklara Kur'an öğretimi için yaklaşık 180 Kur'an Kursu ve 25 bin öğrencinin bulunduğu kaydedilmiştir. Bu,

55 Abdülhamid Cüneydi, *el-Evdau'l İktisadiyye fi Timbuktu fi'l karni 10h-16m*, Ansine Araştırma ve Çalışmalar Dergisi, Sayı 4, 28/05/2021, s. 80.

56 Zebadiye, 102.

57 Bazena, s. 141.

58 Cüneydi, s. 80.

59 Bazena, s. 142.

60 İbn Battûta, s. 704.

o tarihte şehirde yaşayanların dörtte birine denk gelmektedir.⁶¹ Bunun yanında nakli ve akli pek çok bilim eğitiminin verildiği mecitler ile ders ve münazara meclislerinin kurulduğu bilimsel toplantılar yapılan özel mekânlar mevcuttur.⁶²

Timbuktu, XVI. yüzyılda İslam kültürünün yayılmasında büyük rol oynamış; birçok kültürel mekân inşa eden yöneticiler, âlimler ve hayırseverler sayesinde ilmi ve kültürel açıdan büyük bir gelişme sergilemiştir. İnşa edilen mekânlar arasında aşağıdakiler sayılabilir:

Mescitler

İslam kültürünü yaymasıyla ünlenen en önemli camiler arasında şunlar yer almaktadır:

Cingareyber Camisi: Timbuktu’da inşa edilen ilk camidir. Mansa Musa ismi ile bilinen Mali sultanı döneminde inşa edilmiştir.

Sankore Camisi: Bu cami Timbuktu’da Sankore köyünde bulunur. Şehirdeki, hatta ilim talebesinin çok olması sebebiyle Batı Sudan’daki en meşhur camilerdendir.

Sidi Yahya Camisi: Bu camiyi Tuaregler döneminde Timbuktu’nun yöneticisi Muhammed Nad inşa ettirmiştir. Suni Ali Ber şehre hâkim olunca, Sidi Yahya el-Mağribî’yi (ö. 1463) camiye imam ve müderris olarak atamıştır.

Tevvatiyin Camisi: Timbuktu’da bulunur. Burada görev yapmış imamların en meşhurları arasında Fakih Mahmud b. Muhammed ez-Zağani en-Nahvi (ö. 1602) de vardır.⁶³

Medreseler

Sankore Enstitüsü/Sankore Üniversitesi: Bu Enstitü, Sankore köyünde büyük cami yanında bulunur, enstitünün eğitim sınıfları camiye bitişiktir.

Timbuktu hâkimi Mahmud b. Ömer (ö. 955) Medresesi: Timbuktulu meşhur âlimlerinin çoğu buradan mezundur.

Fakih Ebu Bekir Ahmed Âgıt et-Timbukti (ö. 991) Medresesi: Bu medrese nahiv ve dil öğrenimiyle meşhurdur. Buradan mezun olanların meşhurları arasında Ahmed Baba et-Timbukti de vardır.

Kadı Mueddib Muhammed el-Kâbiri Medresesi: Timbuktu’da Sankore köyünde bulunur.

Kelsah Medresesi: Diğer adıyla Menbau’l-İlm Medresesi’dir. Timbuktu’da bulunur. Kurucusu kadı Mahmud b. Ömer’dir. Burada dinî ilimler okutulur.

61 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s. 26.

62 Mebhus Budaviye, *el-Alakatü’s Sakafiye ve’l Ticariye benne’l Mağribü’l Avsat ve’s Sudanü’l Garbi fi Ahdi devleti beni Zeyyan*, Dotoru tezi, Abou Bakr Belkaïd Üniversitesi, Tilimsan, 2006, s. 190-212.

63 Muhammed Hamad Kenan Maiga, *Mazahiru’s-Sakafati’l İslamiyyetü’l Arabiyye fi Timbuktu ve Gao ve Cenne fi Ahd el-Asaki*, Kiraat Afrikiyya Dergisi, Sayı.3, 2008, s. 31.

al-Fag Mahmud b. Hac Mütevekkil Medresesi: Bu okul siyer ve İslam tarihi konusunda uzmanlaşmış bir okuldur.

Âlimler

Timbuktu'da âlimlerin iki kategoriye ayrıldığını söylemek mümkündür:

- Ehli beyte mensup âlimlerden oluşan eşraf tabakası.⁶⁴
- Bölge halkından ilim ehli ailelere mensup bilginler

Eşraf tabakasından sonra ilmi tevarüs yoluyla almış, ilim ehli ailelere mensup olan bilginler tabakası gelir. Bu aileler arasında şunlar sayılabilir;

Âgıt Ailesi: Bu aileden pek çok âlim ve kadı çıkmıştır. 200 seneye yakın bir süre âlimlerin reisliğini bu aileye mensup isimler yapmıştır. Bunlar arasında Askiyaların Timbuktu, Cenne ve Gao'da kadı olarak tercih ettikleri de vardır.

Andağ Muhammed Ailesi: Şehirde ilmiyle meşhur bir diğer ailedir. Bu aile ilim ve takva sahibi bir ailedir. Bölgede yargı, imamet, eğitim gibi mühim merkezleri tevarüs yoluyla elde etmişlerdir.⁶⁵

Meşhur âlimleri arasında Ahmed Baba et-Timbukti (ö. 1556), Mahmud b. Ömer b. Muhammed Âgıt, Abdullah b. Ömer b. Muhammed Âgıt, Muhammed b. Ahmed et-Tekrati (ö. 1529), el-Hac Ahmed b. Ömer b. Muhammed Âgıt Akdale es-Senhaci et-Timbukti, Muhammed b. Mahmud b. Ömer Âgıt (ö 1565), Ahmed b. Muhammed b. Said (ö 1568), Ahmed b. Ahmed b. Ömer Âgıt (ö 1583), el-Akib b. Mahmud b. Ömer Âgıt, Muhammed b. Mahmud b. Ebû Bekir el-Vankari et-Timbukti (Bagayogo diye tanınır) (ö 1593), Ebu Abdillah Andağ Muhammed b. Fakih el-Muhtar en-Nahvî, Ebu'l Abbas el-Fakih Ahmed b. Andağ Muhammed b. Mahmud yer almaktadır.⁶⁶

Kitaplar ve Kütüphaneler

Batı Sudan ülkeleri kitap ticaretinin tüm tedavülünü bilmektedir, Timbuktu şehri ise bunun pazarıdır. Başlıca ihracat bölgeleri, Fas, Hicaz ve Mısır'dır. Bu durum, değerli, pahalı ve faydalı kitaplarla dolu kütüphanelerin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Timbuktu halkı, Mısır ve uzak batıda olduğu gibi, özellikle sahaf sanatının ve kitap telifinin ortaya çıkışıyla birlikte, büyük kütüphaneler oluşturmuştur. Yöneticilerin ve âlimlerin kitap edinme arzusunun bir sonucu olarak, kitap tüccarları büyük miktarda para kazanabilmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Muhammed Alfa Diallo, *el-Hayatü'l İlmiyye fi Devleti Songay hilale'l fatra (842-1000h/1464-1591m)*, (Yüksek lisans Tezi), Ümmü'l Kura Üniversitesi, Mekke, 1993, s. 51.

⁶⁵ Diallo, s. 51.

⁶⁶ Muhammed el-Garbi, *Bidayetü'l Hükmü'l Magribi fi's-Sudani'l Garbi*, el-Maktaba el-Vataniyye, Bağdat, 1982, s. 516-518.

⁶⁷ ed-Dâli, *et-Târihu's Siyasi ve'l İktisadi li-İfrikiyâ*, s. 329, 330.

Askiya Davud, Batı Sudan’da kitap hazineleri kuran ilk kişi kabul edilmektedir. Onun kitap istinsah eden yazıcıları vardır.⁶⁸ Âlimlere ve öğrencilere ücretsiz dağıtmak üzere yazma ve matbu eserleri istinsah eden kişiler görevlendirmiştir. Askiya Davud bu bölgede mütalaa için genel kütüphane kuran ilk kişi olarak bilinmektedir.⁶⁹ Fakihler, âlimler ve pek çok insan onun yolunu izlemiştir. Bu dönem şehirde kütüphane kurmak bir ayrıcalık ve statü göstergesi hâline gelmiştir. Öyle ki, bazı kişilerin kütüphanelerinde satın alınan ve istinsah edilen yaklaşık yedi bin kitap bulunmaktadır.⁷⁰

Anıtsal Eserler

Timbuktu’nun (Mali) kültürel varlığı üç büyük cami (Djingareyber Camii, Sankore Camii, Sidi Yahya Camii) ve on altı türbeden oluşmaktadır.

Fakat Dünya Mirası ve Ulusal Miras listelerinde yer alan bu varlıkların kültürel etkisi, tüm eski Timbuktu şehrinin, tescilli ve tasnif edilmiş varlıkların olağanüstü küresel değerine etki eden herhangi bir gelişmenin olumsuz etkisini azaltmak için, yasal koruma işlemine tabi tutulmasını gerektirmektedir. Tarihi evlerden, eski yazma kütüphanelerden, Kur’an medreselerinden ve tekkelerden oluşan bu kültür hâlen aktiftir. Yine Timbuktu’nun altın çağına uzanan meşhur camiler, Afrika’da İslam’ın yayılma merkezi ve entelektüel başkenti kabul edilmesi sebebiyle buna tanıklık etmektedir.⁷¹

Timbuktu şehrinin camilerine bakıldığında;

Camiu’l Kebir: Bu cami, Ulu Camii anlamına gelen “Cingareyber Camii” olarak da anılır ve Timbuktu’da yapılan ilk camidir.⁷² Leo Africanus’un anlattıklarına göre, Cingareyber Camii 1325 tarihinde şair ve mühendis Ebû İshak es-Sahili el-Gırnatî tarafından inşa ettirilmiştir. İnşasına 14. yüzyıl başlarında başlanan camiye Kral Mansa Musa, meşhur hac seyahatinden döndükten sonra 40 bin miskal altın bağışlamıştır.⁷³

Cami içeriden, kuzeyden güneye doğru ve doğu yönünden batı yönüne doğru uzunlamasına sekiz saf şeklinde uzanan beş koridor içermektedir.⁷⁴ Caminin geniş ve büyük avlu ile minareye bitişik küçük avlu olmak üzere iki avlusu bulunmaktadır. Avluda üzerinde bazı yazıtlar ve tarihî süslemeler bulunan birkaç kabir yer almaktadır. Caminin farklı büyüklükte beş kapısı vardır. Üç kapı güney yönünde, iki kapı da kuzey yönündedir. Binanın yapısı taş ve kireçtendir.⁷⁵

68 Kâ’ti, s. 204.

69 Ousman Brayima Bary, s. 29.

70 Muhammed Mulay, *el-Kaz’u ve’l Kudat bi biladî’s Sudani’l Garbi min Avahiri’l Karni’t Tasi Hicri hatta es’Sani Aşer hieri 15/18*, Doktora tezi, Ahmed Ben Bella Üniversitesi, Vahran, 2019, s. 310.

71 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s. 24.

72 Ahmed Bayir el-Ervani, *es’Saadetü’l Ebediyetü fi’l Taarifi bi Ulema-i Timbuktu’l Bahiyye*, thk. Hâdi el-Mebrûk ed-Dâli, Bengazi, 2001, s. 71.

73 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s. 30.

74 Fatima Mahmud Mebrûk, *el-Amâ’irü’l İslamiyyetü fi İmbraturiyetü’s Songhay zemenü’l Askıyyin (898-1000h/1492-1591m) Maahad el-Buhus ve’d Dirasatü’l İfrikiyye*, Kahire Üniversitesi, 2008, s. 98,99.

75 El-Harama Abdülhamid, *Timbuktu Nafizetü’n Ala’t Tarihi ve’t Turasi’l İslami*, Külliyyetü’d Davet Dergisi, Sayı 4, Libya, 1987, s. 228.

Sankore Camii: Timbuktu ve Batı Sudan'daki en meşhur camilerindendir. Şehrin kuzey tarafında bulunur. Camiyi Ağlal kabilesinden Fatima bint Ahmed el-Ağlal adlı zengin bir kadın yaptırmıştır.⁷⁶ Esasen Sankore ismi de, Sudan dilinde “beyaz hanım” anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle cami adını Kuzey Afrika bölgesinde, özellikle de Al-Ağlal kabilesinde yaşayan hanımdan almıştır.⁷⁷

Zamanla bu cami, Sahra-altı Afrika'daki ilk eğitim merkezi hâline gelmiştir. Caminin alanı şehrin kuzey bölümünde, Oualata ve Cenne bölgelerinden ve ücra çöl bölgelerinden sürülmüş gurbetçilerin mahallesine yakındır.⁷⁸ Caminin güney tarafında iki, kuzey tarafında tek kapısı vardır. Uzunluğu 120 fit (39,6 m), genişliği 80 fittir (26,4 m).⁷⁹

Burada şunu belirtmek gerekir ki Sankore Camii, dinî ilimler, şeriat, fıkıh ve dil öğretimi veren bir üniversite eğitim merkezi olmuş⁸⁰ ve Songay İmparatoru el-Hac Askiya Muhammed büyük döneminde en parlak zamanını yaşayarak şöhreti, ulaştığı yüksek bilimsel seviye nedeniyle yayılmıştır. Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da, Fas'ta, Merakeş'te, Béjaïa'da, Tilimsan'da, Trablus'ta ve diğer medeniyet merkezlerinde, pek çok öğretim merkezine açılmıştır. Bu cami âdetâ büyük oranda eğitim ve öğretim metotları bakımından Fas'taki Karaviyyin Camii'ne benzemektedir.⁸¹

Sidi Yahya Camii: Bazı tarihçiler Timbuktu'daki en eski cami olduğu, XI. yüzyıl civarında Timbuktu'yu yöneten ilk Tuareg devleti tarafından kurulduğu görüşündedir.⁸² Muhammed Nad Nad Timbuktu şehrinin yönetimini üstlendikten sonra burayı yeniden inşa ettirmiş ve Mağrib İslam stilinde inşasını arzu etmiştir. Muhammed Nad Nad, salih bir kişi olan Sidi Yahya'dan teberrüken, Sidi Yahya et-Tedlesî'yi buraya imam olarak atamıştır. et-Tedlesî imamlıkta vefat ettiği 1463 yılına kadar kalmıştır.⁸³ İlerleyen yıllarda Kâdî el-Akib b. Mahmud Akit camiyi yenilemiş ve genişletmiş, 1568 yılında pek çok yenilik yapmıştır.⁸⁴ Bu camide başta İmam Muhammed Bağîğ ve İmam Mahmud b. Muhammed el-Vankarî olmak üzere bir grup fakih imamlık yapmıştır.⁸⁵

Timbuktu ve diğer yerlerdeki İslami eser kalıntılarının incelenmesi, İslam stilden etkilenmiş mimaride Sudan üslubunun varlığını göstermektedir. Sudan üslubu, içinde az nakış olmasıyla temayüz eden, fakat süsleme ve geometrik yazıları ve Kur'an yazılarını muhafaza eden yapı üslubudur. Cami mihrapları Arap yapı tarzındadır. Afrika mimari

76 es-Sa'dî, s. 62.

77 Saad Gays Miteir, *es'Sakafetü'l Arabiyyetü'l İslamiyyetü ve Eseruha fi Muctem-i's Sudani'l Garbi Hilale'l Karneyn 10-11h/16-17m*, Mısır, s. 371.

78 Ousman Brayima Bary, s. 24.

79 Abdülhamid Cüneydi, *el-Hayatü's Sakafiyetü fi Medineti Timbuktu fi'l Karni 10h/16m*, Mecellet Dirasat ve Ebhas, sayı 6, Cezayir, s. 204.

80 Atıyye Mahzum el-Feyturi, *Dirasat fi Tarihi Şarkı İfrikiyye ve Cenebü's Sahraa Li Marhaleti İntişarü'l İslam, Daru'l Kutub el-Vataniyye*, Bengazi, 1998, s. 292.

81 Mebhus Budaviye, s. 192,193.

82 el-Ervani, *es'Saadetü'l Ebediyyetü*, s. 99.

83 ed-Dâli, *et-Târihu'l-hadâri li-İfrikiyâ*, s. 155.

84 Saad Gays Miteir, *es'Sakafetü'l Arabiyyetü'l İslamiyye*, s. 197.

85 es-Sa'dî, s. 22.

eserlerde temel yapı, kuru ve pişirilmiş topraktır. Afrikalılar mihrap adını korumuştur. Mihrap, camide ibadet edenlere imamlık yapan kişinin durduğu duvardaki girintidir.⁸⁶

Şehirdeki türbelere bakıldığında, bu türbelerin şehirdeki salih evliyalara ait olduğu görülmektedir. Türbeler sayesinde şehir, Birleşmiş Milletler Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü (UNESCO) tarafından 1988 yılında Dünya İnsanlık Mirası Listesi'ne, ardından 2012'de tehlikeye maruz dünya mirasının bir parçası olarak listeye alınmıştır.⁸⁷ Timbuktu şehri UNESCO tarafından finanse edilen büyük proje sayesinde, yıkılan kültürü yeniden inşa edilerek eski özelliğine kavuşturulmaya hazırlanmaktadır. Zira el-Kaide örgütü, şehri işgalleri sırasında, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan 16 türbeden 14'ünü imha etmiştir.⁸⁸

Dünya Kültür Mirası Listesi'nde yer alan türbeler arasında Şeyh Sidi Amar Ben Amar'ın türbesi, Şeyh Sidi Aboulkassoum'ın türbesi, Şeyh Sidi Mohamed Al Miky'nin türbesi, Şeyh Al Imam Said'in türbesi, el-İmam İsmail'in türbesi, Şeyh Sidi Elmoktar El Kounti'nin türbesi, Sidi Mohamed Mahmoud'ın türbesi, Şeyh Alpha Môyya'nın türbesi, Alwalidji TambaTamba'nın türbesi, Ahmadou Fulane'nin türbesi ve Bahaber Babadié'nin türbesi bulunmaktadır.⁸⁹

Timbuktu el yazmaları, Batı Afrika tarihinin uzun dönemlerini ve bölgenin Arap ve İslam dünyasıyla ilişkilerini saklamakta, şehrin fıkıh, şer'i ilimler, felsefe, fizik, kimya, tıp, astronomi, edebiyat, dil ve tarih alanlarında yazan bilim adamlarına ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır. Ancak toplam el yazması sayısını tahmin etmek zordur. Öyle ki, UNESCO'nun tahminine göre, yalnızca Timbuktu şehrinde mevcut el yazması sayısı 60.000'e ulaşmaktadır. Bu eserlerden bir kısmı, Ahmed Baba ve Sa'di'nin eserleri ve Mâsînâ'daki Fulani Krallığı'nın kayıtları dâhil, tarih ve olaylardan söz etmektedir. Bu yazmalar arasında altın, demir, tütün, devekuşu tüyleri, ince kumaşlar, hayvan yemleri gibi basit satış işlemlerinin ve el yazması ve hatta köle satışı belgeleri kayıtları bulunan iki üç varaktan oluşan bazı vesikalar bulunmaktadır. Bu yazmalar sayesinde Orta Çağ boyunca Sahra'da ticaretin detaylarından, yine yirminci asrın başlarında Timbuktu'da Faslıların kültürel ve ticari faaliyetlerinden haberdar olmaktadır.⁹⁰

Üç ana grup el yazması mevcuttur.

1. Edebiyat el yazmaları (bir veya daha fazla etnik veya kabile grubunun düşüncesini, inançlarını, yorumlarını ve kültürel uygulamalarını yansıtan dini eserler, kayıtlar, şiirler ve diğer eserler)
2. Belgesel yazılar (mektuplar, ticari ve hukuki belgeler, vasiyetnameler ve diğer belgeler).
3. Bilimsel yazılar (astroloji, tıp, coğrafya, optik, fizik vb.).

86 Naim Kaddah, *İfrikıyye'l Garbiyyetü fi Zil'l İslam, Afrika Çalışmaları*, 1960, s. 153-166.

87 Mauro Bertagnin ve Ali Ould Sidi, *Manuel pour la conservation de TOMBOUCTOU*, s. 5, 6-12.

88 Mauro Bertagnin ve Ali Ould Sidi, s. 5.

89 Mauro Bertagnin ve Ali Ould Sidi, s. 37.

90 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s. 51.

Mali Devleti, UNESCO ve Suudi Arabistan da dâhil bazı Arap ülkelerinin çabaları sayesinde, araştırmacıların hizmetine sunulmak üzere Timbuktu'daki Ahmed Baba Lisansüstü Çalışmalar ve İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde on yedi binden fazla el yazması toplamıştır. Bazı bireylerin veya ailelerin elinde hâlâ yüzlerce el yazması bulunmakta ve bu da onlara bakmayı zorlaştırmaktadır.⁹¹

Eski el yazması merkezleri ve kütüphaneleri şunlardır:

- Ahmed Baba Bin Abil Abbas Al Husni Kütüphanesi
- Sankoré Aile Kütüphanesi
- Mouhamad Mahmoud bin Cheikh Arouni Kütüphanesi
- Mama Haidara Kütüphanesi
- Al Wangari Kütüphanesi
- Fondo Kati Kütüphanesi
- Essayouti Kütüphanesi⁹²

Günümüz

Timbuktu şehri, Nijer Nehri yakınında, Mali Cumhuriyeti'nin merkezinde yer almakta ve nehre bir grup kanal ile bağlanmaktadır. Kabara Nehri'nin küçük limanı şehre hizmet vermektedir. Şehirde tuz, tarım ve günlük el sanatları ticareti meşhurdur.⁹³ Burası Sahra'da göçebe bedevilerin bulunduğu önemli bir mekân kabul edilir ve coğrafi doğası, birçok kumlu ve düz ovaya sahip kuru bir çöl olmasıyla, şehir yüksekliğinin yaklaşık 300 m olmasıyla karakterizedir. Tuz nakliyatı kuzeyden şehre deve kervanlarıyla yapılmaktadır. Şehirde yaşayanların çoğunluğu Songay halkından, bazı Arap, Berberi, Fulani ve Mandeng kabilelerinden oluşmaktadır. Konuşulan dil ise devlet dairelerinde Fransızca, ayrıca Songay dilidir. Şehir son yıllarda çölleşme riskine maruz kalmıştır. 2012 yılında Ensaru'd-din ve el-Kaide gibi radikal gruplara mensup bazı isyancılar şehri ele geçirmiş ve şehrin türbelerini ve bazı eski el yazmalarını tahrip etmişlerdir.⁹⁴

Birçok turist, sıcaklıkların bölgede en düşük olduğu kasım-şubat arasında Timbuktu'yu ziyaret etmektedir. Şehirde konaklayabilecekleri birçok küçük otel ve konuk evi bulunur.⁹⁵ Timbuktu'ya gelmenin birkaç yolu vardır. Bunlardan birisi özel araç kiralama. Douentza'ya gelirken, nehri geçen geminin üzerinde araba taşınmaktadır. Nehir

91 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s. 52.

92 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s. 53.

93 Abdülhamid Cüneydi, *el-Evdau'l İktisadiyye fi Timbuktu*, s. 80.

94 Jean-Louis Triaud, *Autour des manuscrits de Tombouctou Un état des lieux*, Sociétés politiques comparées, 44, Ocak-Nisan, 2018, s. 5,6.

95 Michel Damblant, *The Natural Guide - Mali*, 303.b304.

geçiş ücreti mevsimlere göre değişmektedir. Yine ulaşım imkânları arasında, Mali'deki bir şehirden hareket eden otobüslerle yolculuk, gemiyle seyahat yer alır. Fakat gemiyle seyahat uzun zaman almaktadır. Diğer bir ulaşım yolu Başkent Bamako'dan Mopti üzerinden Timbuktu'ya uçakla yolculuktur fakat diğerlerine nazaran daha masraflıdır. Sadece gidiş ücreti yaklaşık 200 dolardır.⁹⁶ Yine de uçak seyahati, devletin kuzeydeki güvenlik sorunları nedeniyle en hızlı ve en güvenli olanıdır.

Ülkenin kuzeyindeki izole konumuna ve ulaşımın zorluğuna rağmen, bu şehir her yıl, kolay ulaşılabilir bazı tarihî şehirlerden daha çok sayıda ziyaretçiyi çekmektedir. Bunun sebebi şüphesiz, bu harika şehrin özelliklerindedir. Turizm büroları, Cingareyber Camii önünden başlayarak şehirdeki turistik yerlere turlar düzenlemektedir. Ayrıca şehir için tur rehber kitabı kullanmak da mümkündür. Fakat şehre ilk ziyaretiniz se en iyisi, size rehberlik yapacak bir kişi edinilmesidir.⁹⁷

Timbuktu ayrıca dikkat çeken sosyal uygulamaların ve şenlik etkinliklerinin gerçekleştirildiği bir alandır. Örnek vermek gerekirse;

- Dini bayramlar (Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı ve Mevlit).
- İşçi dansları (kasaplar, duvarcılar)
- Gastronomi
- Mitler ve efsaneler⁹⁸
- Essakane Çölü'nde festival: Her yıl 15 Ocak civarında şehirden 2 saatlik uzaklıkta bir mekânda yapılmaktadır. Mali'nin her yerinden Tuareg sanatçıları ve diğer şehirlerden sanatçılar 3 gece konser vermekte, deve yarışları ve yerel kültürel etkinlikler düzenlenmektedir.⁹⁹

96 Michel Damblant, s. 302.

97 Michel Damblant, s. 306, 309.

98 UNESCO, Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali, s 24.

99 Michel Damblant, s. 309.

Kaynakça

- Abdülhamid, el- Harama, “Timbuktu Nafizetü'n Ala't Tarihi ve't Turası'l İslami”, *Külliyetü'd Davet Dergisi*, Sayı 4, Libya, 1987.
- Abdulkadir Tican Kicera, “el-Menahicü'd-Dirasiyye fi'l Medaris elArabiyye el-Ğslâmîyye fi Cumhuriyeti Mali ve Te“siruha ale'l Müctama“i”, Yüksek lisans Tezi, Medine Uluslararası Üniversitesi, Malezya, 2014.
- Arnold, Sir Thomas Walker, *The Preaching of Islam*, (nşr. ve trc. Hüseyin İbrahim Hasan vd. – Müessesetü'r-Risale), Mektebetü'n-Nahda, Kahire, 1977.
- Bary, Ousman Brayima, *Cuzurü'l Hadarati'l İslamiyeti fi'l Garbi'l İfriki*, Darü'l İman, Kahire, 2000, s. 21.
- Bazena, Salim Abdullah, *İntişarü'l İslami fi İfrikiyye cenuba's-Sahraa*, Bengazi, 2010.
- Budaviye, Mebhus, *el-Alakatü's Sakafiye ve't Ticariye benne'l Mağribü'l Avsat ve's Sudanü'l Garbi fi Ahdi devleti beni Zeyyan*, Doktora tezi, Abou Bakr Belkaïd Üniversitesi, Tilimsan, 2006.
- el-Burtulî, Ebû Abdullah Muhammed, *Fethu's-şükûr fi ma'rifeti a'yâni ulemâ'i't-Tekrûr*, (nşr. Muhammed İbrâhim el-Kettânî - Muhammed Haccî), Beyrut, 1981.
- CSAO, *les régions maliennes de Gao, Kidal et tombouctou*, Perspectives Nationales et régionales, Paris, Fransa, 2015.
- Cüneydi, Abdülhamid, “el-Evdau'l İktisadiyye fi Timbuktu fi'l karni 10h – 16m”, *Ansine Araştırma ve Çalışmalar Dergisi*, Sayı 4, 28/05/2021.
- Cüneydi, Abdülhamid, “el-Hayatü's Sakafiyyetü fi Medineti Timbuktu fi'l Karni 10h/16m”, *Mecellet Dirasat ve Ebhas*, Sayı: 6, Cezayir.
- ed-Dâli, Hâdî el-Mebrûk, *et-Târihu'l-hadârî li-İfrikiyâ fimâ verâi's-Sahrâ min nihayeti'l karni'l hâmis aşer ilâ bidayeti'l karni's-samin aşer*, Trablus, 2000.
- ed-Dâli, Hâdî el-Mebrûk, *et-Târihu's Siyasî ve'l İktisadî li-İfrikiyâ Cenûba's Sahrâ min nihayeti'l karni'l hâmis aşer ilâ bidayeti'l karni's-samin aşer*, ed-Darü'l Mısıriyetü'l-Lübniyye, Kahire, 1999.
- Damblant, Michel, *The Natural Guide - Mali, Tombouctou et la sixième région*, VIATAO, Fransa, 2009.
- Diakayite, Mohamed, *el-Fullaniyyuna ve İshamuhü'm fi'l Hadaretü'l İslamiyye bi Mali Hilale'l Karneyn (12-13 h/18-19 m)*, Doktora tezi, Zeytune Üniversitesi, Tunus, 2007.
- Diallo, Muhammed Alfa, *el-Hayatü'l İlmiyye fi Devleti Songay hilale'l fatra (842-1000h/1464-1591m)*, Yüksek lisans Tezi, Ümmü'l Kura Üniversitesi, Mekke, 1993.
- Dubois, Félix, *Muhteşem Timbuktu*, trc. Abdullah Abdür'razak İbrahim, Kahire, 2003.

Dünya Hava Durumu Bilgi Servisi - *Tombouctou (1950-2000)*, Dünya Meteoroloji Örgütü. Erişim tarihi: 14 Şubat 2011.

el-Ervani, Ahmed, *Cevâhirü'l-hisân fi Ahbari's Sudan*, thk. Hâdi el-Mebrûk ed-Dâli, 2001.

el-Ervani, Ahmed Bayir, *es 'Saadetü'l Ebediyyetü fi 'l Taarifi bi Ulema-i Timbuktu'l Bahiyye*, thk. Hâdi el-Mebrûk ed-Dâli, Bengazi, 2001.

el-Feyturi, Atıyye Mahzum, *Dirasat fi Tarihi Şarki İfrikiyye ve Cenebü's Sahraa Li Marhaleti İntişarü'l İslam*, Daru'l Kutub el-Vataniyye, Bengazi, 1998.

el-Garbi, Muhammed, *Bidayetü'l Hükmü'l Magribi fi's-Sudani'l Garbi*, el-Maktaba el-Vataniyye, Bağdat, 1982.

el-Garbi, Muhammed, *Bidayetü'l hükmü'l Magribi fi's Sudani'l Garbi*, c. 1, Kuveyt.

İbn Battûta, er-Rihle, Beyrut, 1987.

Kâ'ti et-Tinbüktî, Mahmûd, *Târîhu'l-Fettâş*, nşr. ve trc. Adam Bamba – Müessesetü'r-Ri-sale, c. 2, 2014.

Kavas, Ahmet, “Tinbüktü”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 190-192.

Maïga, Muhammed Hamad Kenan, *Mazahiru's-Sakafatü'l İslamiyyetü'l Arabiyye fi Timbuktu ve Gao ve Cenne fi Ahd el-Asaki*, Kiraat Afrikiyya Dergisi, Sayı: 3, 2008.

Mauro Bertagnin ve Ali Ould Sidi, *Manuel pour la conservation de TOMBOUCTOU*, UNESCO, Paris, Fransa, 2014.

Mebrûk, Fatima Mahmud, *el-Amâ'irü'l İslamiyyetü fi İmbraturiyetü's Songay zemenü'l Askiyyin (898-1000h/1492-1591m)* Maahad el- Buhus ve'd Dirasatü'l İfrikiyye, Kahire Üniversitesi, 2008.

Miteir, Saad Gays, *es 'Sakafetü'l Arabiyyetü'l İslamiyyetü ve Eseruha fi Muctem-i's Sudani'l Garbi Hilale'l Karneyn 10-11h/16-17m*, Mısır.

Muhammed Fazıl Ali Bary: Said İbrahim Karidya, *el-Müslimuna fi İfrikiyâ*, Dâr el Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2007.

Mulay, Muhammed, *el-Kaz'a ve'l Kudat bi biladi's Sudani'l Garbi min Avahiri'l Karni 'l Tasi Hicri hatta es 'Sani Aşer hicri 15/18*, Doktora tezi, Ahmed Ben Bella Üniversitesi, Vahran, 2019.

es-Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah, *Târîhu's-Sûdân*, nşr. ve trc. O. Houdas, Paris, 1981.

et-Tinbüktî, Ahmed Bâbâ, *Kifâyetü'l-muhtâc li-ma'rifeti men leyse fi'd-Dibâc*, thk. Muhammed Mutî, c. 1, Fas Krallığı, Evkaf ve İslami İşler Bakanlığı, 2000.

Triaud, Jean-Louis, *Autour des manuscrits de Tombouctou Un état des lieux*, Sociétés politiques comparées, 44, Ocak-Nisan, 2018.

UNESCO, *Plan de conservation et de gestion de Tombouctou - Mali*, Réalisé avec le soutien du Fonds du Patrimoine Mondial et du bureau Multipays UNESCO-Bamako, 2006.

UNFPA WCARO, *Étude Monographique sur la Démographie, la Paix et la Sécurité au Sahel: Cas du Mali*, Dakar, Senegal, 2020.

el-Vezzân, Hasan b. Muhammed, *Vasfû İfrikiyye* (trc. Muhammed Haccî – Muhammed el-Ahdar), c. 2, Beyrut, 1983.

Zebadiye, Abdülkadir, *Memleketü Songay fi Ahdi'l Askıyyin 1493-1591 m*, Cezayir.

İnternet Kaynakları

<https://www.populationdata.net/pays/mali/>

<https://www.populationdata.net/pays/mali/divisions>

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Timbuktu>

Toledo'nun eski şehir manzarası, İspanya.

TULEYTULA (TOLEDO)

Nizamettin PARLAK*

Giriş

Roma döneminde 106 hektarlık alan üzerine kurulu olan ve Romalıların “Toletum”, Müslümanların “Tuleytula” dedikleri, “Medinetü'l-Emlâk/Krallar Kenti”¹ diye nitelenen şehir, İspanya'nın ortasında Kastilya-La Mancha bölgesinin (Comunidad autónoma) merkezî şehri olup Madrid'in 71 km güneybatısında, Tajo Nehri'nin kıvrımına granitik bir çıkıntı üzerine inşa edilmiştir. Roma döneminde önemsiz bir yerleşim olan şehir yüzyıllar sonra önem kazanmıştır.²

Müslümanlar zamanında Endülüs'ün kuzeydeki Hristiyan hududuna bitişik toprakları; es-sağru'l-a'lâ, es-sağru'l-evsat ve es-sağru'l-ednâ diye üçe ayırmıştı. Bu taksimata göre Tuleytula, Kastilya ve Leon krallıklarına sınır olan es-sağru'l-evsat (Orta Sınır Bölgesi) da yer almaktaydı.³

Endülüs'ün merkezine yakın etrafı bahçelerle çevrili olan, içinden ırmaklar akan şehir esas itibarıyla üç ana bölümden oluşmaktaydı: el-Kasaba (Alcazaba), sur içi ve sur dışı. el-Kasaba, diğer Endülüs şehirlerinde olduğu gibi en yüksek mevkiye ve en

* Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi, Erzincan/Türkiye, nizamparlak@yahoo.com

1 Makkarî, 72 kralın bu kente hâkim olduğunu bu yüzden de Tuleytula'ya “Medinetü'l-Emlâk” denildiğini aktarmıştır. Müellif ayrıca Süleyman b. Davud, İsa b. Meryem ve Zülkarneyn'in bu şehre geldiği tarzında doğruluğu tartışılacak bir bilgi vermiştir (Makkarî, 1998, I, s. 140)

2 Martinez, 2013, I, s. 189.

3 Tuleytula daha önceleri es-sağru'l-ednâ (Aşağı/Yakın Sınır Bölgesi) dâhilinde olup buranın idari merkeziydi (Haccî, 2017, s. 48). Başka bir sınıflandırmaya göre de Endülüs üç bölgeye ayrılır: el-mutavassıta, eş-şark ve el-ğarb (Makkarî, I, s. 140).

iyi savunma imkânlarına sahip olan bölümdü ve el-Hisân (Alfícén) diye anılmaktaydı.⁴ Şehir, Müslümanlarca fethedildiği sırada İspanya'nın büyük şehirlerinden biriydi. X. yüzyılda yaşamış olan İbn Havkal da Tuleytula'nın o tarihlerde Endülüs'ün en büyük kentlerinden aynı zamanda en muhkem ve en meşhur şehirlerinden biri olduğunu kaydeder.⁵ Murâbit hükümdar Ali b. Yusuf b. Tâşfîn Endülüs'ü görünce bu ülkeyi kartala benzetmiş, Tuleytula'yı da kartalın pençeleri olarak nitelemiştir.⁶ Bu benzetme oldukça ilginçtir. Müslümanların Tuleytula'yı yani pençelerini kaybettikten sonra Endülüs'te tutunmaları daha da zor hâle gelmiştir.

Kuruluşundan itibaren doğal bir başkent olan Tuleytula, M. 711'de fethedildikten sonra siyasi bir merkez olarak gölgede kaldıysa da bütünüyle ihmal edilmemiş ve gücünün zirvesinde, Endülüs'ün en mümtaz şehirlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim Endülüs Emevî hilafetinin yıkılmasının ardından Endülüs'te ortaya çıkan emirliklerin en parlak ve en güçlülerinden biri Tuleytula'da kurulmuştur.⁷

Şehir, VI. Alfonso tarafından ele geçirilmeden önce olduğu gibi sonra da önemini korur. Özellikle İslam medeniyetinin bilim-felsefe alanındaki birikiminin batıya ve Kuzey İspanya'ya intikalinde üs vazifesi gördü. Zira kuzeydeki Hristiyan krallıklara sınırı olan Sarakusta ile birlikte Tuleytula da Müslüman İspanya ile Hristiyan Batı dünyası arasında geçişlerin en yoğun yaşandığı iki büyük Endülüs şehriden biridir. Bu konuda kentin Müslümanların elinden çıkmasının bir dönüm noktası olduğu, olayların "Tuleytula'nın düşmesinden önce.../Tuleytula'nın düşmesinden sonra..." diye tasnif yapılmasından da anlaşılmalıdır.⁸

Günümüzde "Toledo" diye isimlendirilen kent; eski ve yeni şehir olarak ikiye ayrılmış olup eski şehir turistik ve tarihî bölgeleri, yeni şehir ise genç nüfusun, modern yerleşim yerlerinin bulunduğu kesimleri ihtiva etmektedir. Eski şehrin mimarisi ve tarihi dokusu titizlikle korunmaktadır. Burada en ufak bir tamirat-tadilat yapmak, yerel makamlardan zorlukla alınan özel izinlere bağlıdır. Tarihî bölümlerinin tamamı Unesco Dünya Mirası Listesi'nde yer alan ve "üç kültürün şehri" (Yahudi, Hristiyan ve Müslüman) olarak anılan Tuleytula'nın sokakları, çoğunlukla yokuş olup şehre bu yokuşları tırmanarak, tarihî kent kapılarında girerek ulaşılabilir. ⁹ 2019 verilerine göre Tuleytula'nın nüfusu 691.725'tir.

Siyasi Tarih

Kuruluşu Tunç devrine kadar uzanan şehir M.S. 193'te Roma, VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Vizigot hâkimiyetine girmiştir. Roma döneminde başkent olan

4 Makkari, I, s. 140; Özdemir, "Tuleytula", s. 363-368; Özdemir, 2013, I, s. 30.

5 İbn Havkal, 2014, s. 103, 108. Hamevi de Tuleytula'nın kendine has özellikleri olduğunu belirterek şu hususları sıralar: Tuleytula Tajo nehrinin iki yakasına kurulmuş olup Ashab-ı kehf'ten Difyanus'un şehridir. Tuleytula civarında "Cinânü'l-Verd" denilen bir mevkide Ashâb-ı Kefh'in medfun olduğu rivayet edilir ama bugüne kadar herhangi bir iz ve işarete rastlanmamıştır (2011, IV, s. 54).

6 İbnü'l-Esir, 2009, IV, s. 286; Makkari, I, s. 159.

7 Menocal, 2006, s. 135.

8 Adıgüzel, 2018, IV, s. 509-23.

9 <https://www.cnnturk.com/seyahat/ispanyanin-manevi-baskenti-toledo> 23.07.2020

Tuleytula 711 yılında Müslümanlar tarafından fethedildiğinde de Vizigotların başkentidir.¹⁰ Endülüs'ün fethini başlatan Târik b. Ziyad, Tuleytula'ya ulaştığında şehrin neredeyse tamamen boşalmış olduğunu görmüş, dolayısıyla şehir ciddi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirilmiş ve burada kalanlara hoşgörülü davranılmıştır.¹¹

Endülüs'ün es-Sağru'l-Evsat/Orta Sınır Bölgesi'nin¹² merkezi olan Tuleytula, Valiler Dönemi'nde 888'de bölgede etkili bir Berberî aile olan Zünnûnîlerin hâkimiyetine girmiştir. Böylece Mülûkü't-Tavâif döneminde Tuleytula'da kurulacak olan Zünnûnîler hanedanının temelleri, Valiler Dönemi'nde atılmıştır.¹³

Tuleytula'nın siyasi tarihinde isyanların ayrı bir yeri vardır. Bu yüzden kente “İsyanlar Şehri” dense yeridir. Zira I. Abdurrahman, Endülüs'e geçip mevcut valiyi mağlup ederek Endülüs Emevî Devleti'ni kurmasının (756) ardından, mağlup valinin taraftarları Tuleytula'yı ayaklanma merkezi olarak seçmişlerdir. O tarihten itibaren bu şehirde çok sayıda isyan yaşanmıştır. Olayları kısaca özetlemek gerekirse I. Abdurrahman'a karşı başlatılan ayaklanmalar kontrol altına alınmış, oğlu I. Hişam zamanında itaat arz eden şehre aman verilmiştir (791-792). Daha sonra özellikle I. Hakem'in tahta geçmesinden itibaren (796) başlayan isyanların en büyüğü, onun saltanatının ilk yılında müvelledler tarafından başlatılmıştır (797). Müvelledlerin Tuleytula'daki isyanları sırasına I. Hakem, bunların ileri gelenlerinden dokuz yüz kadarını bir ziyafet esnasında katletmiştir (Vak'atu Huffre/Hendek Vakası. 807). Bu olaydan sonra bir süre Tuleytula'da ayaklanma yaşanmadysa da şehirdeki isyanların önüne tam olarak geçilememiştir. Özellikle Hendek Olayı'ndan dolayı Hakem'e ve onun idarecilerine karşı beslenen nefret genel olarak Arap düşmanlığına dönüşmüş ve 815 yılında çevredeki Arapların yanı sıra Berberîleri de hedef alan yeni bir isyan daha çıkmış ancak o da bastırılmıştır.¹⁴

Hakem'den sonra tahta geçen II. Abdurrahman ve Muhammed dönemlerinde isyanlar devam ettiyse de daha sonra şehir halkı teslim olmuştur (837). Ancak Emir Muhammed döneminin (852-886) sonlarına doğru Leon Krallığı'nın desteğini alan Tuleytula, tekrar merkezî idarenin kontrolünden çıkmıştır.¹⁵ İbnü'l-Esîr, Muhammed zamanında 260/873-4 yılına kadar Tuleytula'da çıkan sekiz-on isyanı ayrıntılı olarak anlatmaktadır.¹⁶ Ama II. Abdurrahman'ın gönderdiği orduların kuşatmasına direnemeyen şehir tekrar kontrol altına alınmıştır (837).

III. Abdurrahman 912 yılında tahta oturduğunda Emevîlerin elinde âdetâ Kurtuba dışında önemli bir merkez kalmamıştı. Bütün bu isyan merkezlerinin neredeyse tamamını savaşarak yeniden itaat altına alan III. Abdurrahman, Tuleytula'nın Kurtuba'ya

10 Makkarî, I, s. 126; Özdemir, “Tuleytula”, s. 363-68.

11 İbnü'l-Esîr, IV, s. 276-81; Makkarî, V, s. 262; *DGBIT*, IV, s. 47; Hacci, s. 84, 110, 112. Kastilya kralı Alfonso M. 1585'te Tuleytula'yı Müslümanlardan geri aldığında bu şehri, krallığının başkenti yapacaktır. Menocal, s. 43.

12 Suğur için bk. Özdemir, I, s. 93

13 Özdemir, I, s. 114. Zünnûnîler için bk. Özdemir, I, s. 168-69.

14 İbnü'l-Esîr, VI, s. 56, 90-92; Makkarî, I, s. 267; Özdemir, I, s. 109; Özdemir, “Tuleytula”, s. 363-68; Küçüksipahioğlu, 2018, IV, s. 49-119; İbnü'l-Esîr bu olayda Tuleytula halkının ileri gelenlerinden beş bin kişinin katledildiğini kaydeder (İbnü'l-Esîr, VI, 90-92). Fakat bunun oldukça abartılı bir rakam olduğu ortadadır.

15 Özdemir, I, s. 109; Küçüksipahioğlu, IV, s. 49-119.

16 Bk. İbnü'l-Esîr, VI, s. 193, 221; VII, 36, 37, 40-41, 125-129; IX, 104.

itaatini zorla da olsa sağlamış ve şehir yaklaşık yirmi yıl boyunca isyan etmemiştir. Ne var ki Tuleytula ayaklanmalarında kuzeydeki Hristiyan krallıkların teşvik ve destekleri son derece bari olup Asturias Krallığı, Tuleytula halkına verdiği destekle bunların ayaklanmalarında rol oynamıştır. Nitekim Ramiro'dan yardım alan Tuleytula, III. Abdurrahman tarafından bastırılan isyandan yirmi yıl sonra tekrar başkaldırmıştır (M. 932). Şehre ikna heyetleri gönderen emir, bu girişiminden sonuç alamayınca Tuleytula'yı kuşatmış ve isyanı bastırmadan oradan ayrılmayacağını göstermek amacıyla da şehrin karşısına "Medinetü'l-Feth" adıyla bir ordugâh şehir kurdu muştur. Sonuçta amacına ulaşmış ve şehir teslim olmuştur. (2 Ağustos 932).¹⁷

Endülüs Emevîlerinin son yıllarında Tuleytula'da yine birtakım hareketlilikler yaşanmıştır. Devletin yıkılmasından sonra da yaşanan gelişmeler üzerine şehir halkı Şenteberiye hâkimi Abdurrahman b. Zünnûn'a müracaat etmiştir. Böylece Tuleytula Zünnûnîler'in hâkimiyetine girmiş (1036-1090) ve elli yılı aşkın bir süreyle bu emirliğin başkenti olarak kalmıştır.¹⁸

İbnü'l-Esîr, Tuleytula'da bu kadar isyan yaşanmasını çeşitli sebeplere bağlar, ona göre Tuleytula halkının emirlik/bağımsızlık hususunda hırslı oluşları, beldelerinin mukavemetli ve zengin oluşu, valilere rızaya dayalı bir itaatlerinin olmayışı bu sebeplerin başında yer almaktadır.¹⁹ İbn Haldûn da "Tuleytula halkının çokça ihtilaf yaşadığını, yurtlarını koruma konusunda güç kuvvet sahibi olduklarını, zorla itaat edecek bir yapıda olmadıklarını" vurgulamaktadır.²⁰ Tuleytula'nın geçmişte Vizigotların başkentliğini yapmış olmasından dolayı Endülüslülerin hâkimiyetini kabullenememesi ve şehrin silah sanayiinin gelişmiş olması da bu isyanların sebepleri arasında değerlendirilebilir. Zira Tuleytula kılıçları oldukça meşhurdur. Burada yapılan kılıç, zırh, kalkan, mızrak vb. alet edevatın ünü, ülke sınırlarını aşmıştır.²¹

Endülüs'ün tarihî kenti Tuleytula, Müslümanların elinden çıkmasıyla da ciddi sonuçlar doğurmuştur. Zira Endülüs Emevîlerinin yıkılmasının ardından kurulan emirlikler, görünürde Müslümanları yeniden tek çatı altında toplama mücadelesi verirken aslında birbirlerini yok etme çabasına girişmişlerdir. Güneyde bunlar olurken kuzeydeki Hristiyan krallıklar, kendi aralarındaki mücadelelerin yanı sıra Endülüs kentlerini de işgal etmeye devam etmektedir.

1085'te Kastilya-Leon kralı sıfatıyla şehri istilâ edecek olan VI. Alfonso, kardeşi II. Sancho ile girdiği taht mücadelesini kaybedince Tuleytula'daki Zünnûnî emirine sığınmıştır (464/1072). Burada dokuz ay kalan Alfonso ülkesine geri dönüp tahta oturduktan on üç yıl sonra Tuleytula'yı işgal etmiştir.²²

17 İbnü'l-Esîr, VIII, s. 36, 85; Özdemir, I, s. 116, 120, 123; Küçüksipahioğlu, IV, s. 49-119.

18 Makkarî, I, s. 140, 340; Adıgüzel, 2018, IV, s. 121-82, 509-23.

19 İbnü'l-Esîr, VI, s. 56, 90.

20 İbn Haldûn, 1421/2000, IV, s. 162.

21 Küçüksipahioğlu, IV, s. 49-119; Özdemir, II, s. 101.

22 Özdemir, "Tuleytula", s. 363-368.

İşgale giden süreçte dönüm noktalarından biri de Zünnûnîlerin Tuleytula'daki en istikrarlı ve en müreffeh döneminin emiri Yahya el-Me'mûn'un ölmesi olmuştur. O ölünce (1075) yerine "el-Kâdir" lakaplı torunu geçmiştir. el-Kâdir gerek diğer Müslüman emirliklerle gerekse taht rakipleriyle giriştiği mücadele yüzünden Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso'dan yardım istemiş, el-Kâdir'in yardım talebini değerlendiren VI. Alfonso, 1081'de emirin Hristiyan askerlerle birlikte Tuleytula'ya girmesini sağlamıştır. Böylece el-Kâdir'i tahtına oturtan Alfonso, şehri işgal hazırlıklarına başlamıştır. Aka-binde şehir muhasara edilmiş ve dokuz aylık bir kuşatmanın ardından düşmüştür. (8 Mayıs 1085). el-Kâdir, şehri krala teslim etmiştir.²³ Hatta emirin, krala şehrin işgalini kolaylaştıracak malumatı aktardığına²⁴ ve kralın, şehri işgal ederken orada yaşayan Musta'riblerle işbirliği yaptığına dair birtakım rivayetler de aktarılmaktadır.²⁵

İbnü'l-Esîr, Tuleytula'nın düşmesini Alfonso'nun güçlü, devletinin büyük, askerinin çok olmasına ve Müslümanların parçalanmışlığına bağlarken Makkarî, İbn Bes-sâm'dan naklen Tuleytula halkının sürekli fitne ve fesat içinde olması dolayısıyla onların başına devamlı bela ve musibet geldiğini vurgular.²⁶

VI. Alfonso, işgal ettiği Tuleytula'nın Müslüman halkından isteyenlerin taşınabilir mallarıyla birlikte şehirden ayrılmasına izin vermiştir. Şehirde kalmak isteyen Müslümanlara da ağır bir baş vergisi ödemeleri şartıyla can, mal güvenliği sağlayacağını örf-âdet ve ibadet özgürlüğü tanıyacağını, Ulu Camii'de ibadet etmelerine müsaade edeceğini taahhüt etmiştir. Tanınan bu özel statü üzerine Müdeccen zanaatkarlar, Tuleytula şehir merkezinde toplanmış, az sayıda Müdeccen, kırsal kesimde kalmıştır. Ancak verilen sözün aksine işgalin üzerinden iki ay geçmeden şehrin Ulu Camii, kili-seye dönüştürülmüştür.²⁷

Tuleytula'nın kaybı Müslümanlar üzerinde derin izler bırakmış, konuyla ilgili birtakım şiirler inşad edilmiş, daha önce de tartışılan ama fiiliyata geçirilmeyen "Murâbitların Endülüs'e çağırılması" fikri, ancak Tuleytula'nın işgalinden sonra uygulamaya konulmuştur.²⁸ Düşüşün, Müslümanları ciddi endişelere sevk eden, Hristiyanlara cesaret veren sonuçları olmuştur. Nihayet bu süreç, Murâbitların Endülüs'ü ilhakıyla sonuçlanmıştır.

Tuleytula'nın geri alınması için çeşitli girişimler olmuş, şehir defalarca kuşatılmış ama başarılı olunamamıştır.²⁹ Bu arada Alfonso siyasi üstünlük elde etmek amacıyla

23 Yâkut el-Hamevî, IV, s. 54; Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, 1974, IV, s. 350; Makkarî, I, s. 340; V, 264; Özdemir, "Tuleytula", s. 363-68; Adıgüzel, "Zünnûnîler", s. 576-77.

24 İbnü'l-Esîr, X, s. 66.

25 Özellikle Mülûkû't-Tavâif döneminde Hristiyan krallıklar, Müslüman şehirleri istilayı planlarken o şehirlerde yaşamakta olan Musta'riblerden destek istemişler, bunun karşılığında da ele geçirilen topraklara yerleştirilecekleri, kendilerine taahhüt edilmiştir (Bk. Özdemir, II, s. 41).

26 İbnü'l-Esîr, X, s. 66; Makkarî, V, s. 338-39; Hacci, s. 430-31.

27 Hacci, s. 435; Özdemir, I, s. 179; Alabudi, 2018, IV, s. 257-318; Menocal, "Alfonso şehrin camisini ibadete kapatmamıştı", (s. 146) demek suretiyle yanlış bilgi vermektedir.

28 İbnü'l-Hatîb, IV, s. 350; Hacci, s. 435, 517; Adıgüzel, IV, s. 121-182, 509-23; Menocal, s. 143. Tuleytula'nın kaybıyla ilgili şiirler için bk. Makkarî, V, s. 369-73; Toprak, 2014, s. 206; Toprak, 2018, IV, s. 489-507.

29 Konu hakkında geniş bilgi ve Yusuf b. Tâşfin'le Alfonso arasındaki mektuplaşmalar için bk. İbnü'l-Hatîb, IV, s. 350; Şeyban, 2018, IV, s. 183-236.

bir dizi evlilik yapmış, hepsi de kuzeyli olan birkaç prensesi nikâhlayarak, Tuleytula'nın uluslararası bir merkez hâline gelmesini sağlamıştır. Aslında VI. Alfonso 1085'te Tuleytula'yı ele geçirdiğinde zengin bir kütüphanenin yanında, Endülüs medeniyetine aşina Musta'rib ve Yahudi birçok bilgin de onun hizmetine girmiştir.

Şehirde işgal sonrasında da Arapça, bir kültür ve öğrenim dili olarak varlığını devam ettirmiştir. Böylece Hristiyan hâkimiyetindeki Tuleytula, Avrupa'nın gösterişli bir başkenti hâline gelmiştir. Zira şehir gerek Endülüs Emevileri gerekse emirlikler döneminin kudretli idarecisi el-Me'mûn zamanında inşa edilmiş muazzam kütüphanelere sahiptir. Buradaki koleksiyonlara Kastilya kralları ve her türden din adamı tarafından ilaveler yapılmıştır.³⁰

Nihayet Endülüs'ün İslam bilimine ait müktesebatının Batı dillerine aktarılması amacıyla kapsamlı bir tercüme faaliyeti başlatılmıştır. Tuleytula'ya ilk başpiskopos olarak atanan Clunylı Fransız keşiş, tercüme faaliyetleri için Kettonlu Robert'le anlaşmıştır. Bu başrahbin nezaretinde ortaya çıkan külliyyat, zamanla "Tuleytula Koleksiyonu" diye isimlendirilmiştir. Böylece "Tuleytula Tercüme/Mütercimler Okulu" ortaya çıkmış ve Tuleytula Avrupa'nın entelektüel çalışmaların ve tercüme faaliyetlerinin başkenti hâline getirilmiştir.³¹

Tuleytula, Müslümanların zamanında olduğu gibi Hristiyanların döneminde de yaklaşık dört yüzyıl boyunca kültürel ve dinî merkez olma özelliğini korumuştur. Ancak XVI. yüzyılda Comunero Ayaklanmaları ve bu ayaklanmaları bastırmak için yürütülen operasyonlar, şehri tahrip etmiş ve ona itibar kaybettirmiştir. Kral II. Felipe'nin Madrid'i 1560'ta başkent yapmasının ardından Tuleytula'nın önemi azalmıştır. Bir zamanlar tercüme okuluna ev sahipliği yapmış olan şehirde XVII. yüzyılın başlarından itibaren kitapların, el yazmalarının hiçbir kıymeti kalmamıştır. Bu yüzden son derece kıymetli kitaplar rahatlıkla kâğıt hamuruna dönüştürülmüş, Arapça ve İbranice unutulmuştur. 1803-1813 arasında Fransızlar tarafından işgal edilen şehir³² Günümüz İspanya'sının önemli tarihî ve endüstriyel kentlerinden biridir.

Demografik ve Dinî Yapı

Tuleytula, Roma ve daha sonraki Vizigotlar zamanında önemli kilise merkezlerinden biridir. Arian Vizigotların, Katolik kilisesi ile resmen birleşmesinin ardından Tuleytula, seküler bir merkezden dinî bir merkeze dönüşmüş, "Tuleytula Konsülleri" ön plana çıkmıştır.³³

İberya Yarımadası'nda Müslümanlardan önce de Müslümanların elinden çıktıktan sonra da "tek din altında birlik sağlama" gibi bir gayretin var olduğu görülmektedir.

30 Menocal, s. 147-148, 200.

31 Geniş bilgi için bk. Öztürk, 2015, s. 55-80; Palencia, s. 377-81; *DGBİT*, IV, s. 539-40; Özdemir, "Tuleytula", s. 363-68; Haccî, s. 546; Menocal, s. 43, 148, 183-185, 200. Bk. Özdemir, II, s. 404-13.

32 Menocal, s. 268; https://tr.wikipedia.org/wiki/Toledo,_%C4%B0spanya

33 Menocal, s. 135.

Bunun en somut örneği de M. IV. yüzyılda yaşandı. Belirtilen dönemde Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun resmî dini hâline gelince imparatorluk topraklarında yaşayan bütün Yahudiler gibi İspanya Yahudileri de ikinci sınıf vatandaşa konumuna düşmüşlerdir.

Romalılardan sonra İspanya'ya hâkim olan Vizigotlar da “aynı din altında birlik sağlamak” için yarımada halkına önce Arianizm'i dayatmış, sonuç alamayınca kendileri Katolikliğe geçerek bu sefer de herkesi bu çatı altında toplama faaliyetlerine girişmiştir. Bu süreçte (özellikle 694'te) XVII. Toledo Konsili, etkin bir rol üstlenerek sürece müdahil olmuştur. Aynı amaca hizmet eden sonraki Katolik İspanyol krallar da bilhassa *reconquista*³⁴ sırasında ve sonrasında ülkedeki Müslümanları ve Yahudileri imha ve tasfiye etmişlerdir.

Hâlbuki bu coğrafyaya hâkim olan Müslümanlar, din birliği sağlama derdine düşmemiş aksine farklılıklara rağmen bir arada yaşama becerisini geliştirmiştir. Bu arada İslamiyet, yapısındaki sadelik itibariyle İspanya'daki gayrimüslimleri etkilemiş ve seri bir şekilde İslam'a girişler olmuştur. Hatta Tuleytula'da ve Kurtuba'da Müslüman olanlar o kadar çoğalmıştır ki bu şehirlere büyük camiler inşa edilme ihtiyacı doğmuştur.³⁵

Fetihten sonraki dönemlerde Ensar'ın soyundan gelen çok sayıda Arap'ın Tuleytula'ya yerleştirilmiş olmasına rağmen şehir merkezinde fazla Arap ve Berberî nüfus yoktur. Nüfusun ezici çoğunluğunu Müvelledler ve Musta'ribler teşkil etmektedir. Müvelledler³⁶ VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Tuleytula'daki sosyal yapının en kalabalık ve en müreffeh kesimini teşkil etmiştir. Yine aynı dönemlerde şehrin merkezinde ve kırsalında çok sayıda Musta'rib bulunmakta ve bunlar Müslümanlarla karışmış vaziyette yaşamaktadı. XI. yüzyıla gelindiğinde durum biraz farklılaşmıştır. Tuleytula bölgesinde Pastory Zorita köyleri sadece Musta'riblerden oluşmaktadır ve bunların çoğu da küçük mülklere sahiptir. Bir kısmı yerli halktan olan bir kısmı da diğer Endülüs şehirlerinden gelen Tuleytula'daki Musta'ribler kendilerini seçkin Hristiyanlar olarak görmekteydiler.³⁷

Tuleytula'da Yahudiler de yaşamaktadır. Onlar fetihten önce yarımadanın birçok şehrine dağılmış ancak genelde surların dışında yerleşmişlerdir. Tuleytula'da da şehrin batısındaki Yahudi mahallesinde yaşamaktadır ve şehir dışından gelenlerle bu mahalle önemli ölçüde genişlemiştir. Müslümanlar, Endülüs'ü fethedince onların kendi mahalleleri dışında Müslümanların buldukları yerlere de yerleşmelerine engel olmamış, böylece şehirde Yahudi nüfusun yoğunluğu artmıştır. Tuleytula Yahudileri hem zengin hem de kültürel açıdan oldukça ileridedir.³⁸

Samuel Halevi Abulafia kendisi ve cemaati için Tuleytula'da Yahudi Mahallesi'nin merkezinde son derece gösterişli bir sinagog yaptırmıştır. el-Hamrâ'ya benzer özellik-

34 Reconquista; Katolik İspanyolların, İberya Yarımadası'nı Müslümanlardan geri almak için gerçekleştirdikleri istila harekâtı.

35 Özdemir, II, s. 34, 41-45.

36 Bk. Özdemir, 1993, s. 175-208.

37 Makkarî, I, s. 212; Alabudi, IV, s. 349-86; Menocal, s. 146.

38 Özdemir, I, s. 109; Özdemir, “Tuleytula”, s. 363-68; Alabudi, IV, s. 34986; Menocal, s. 247.

ler taşıyan bu mabedin inşasının üzerinden otuz yıl bile geçmeden şehirde bir düzine havra yapılmıştır. Ancak 1360'tan sonra yaşanan birtakım olumsuz gelişmelerin ardından şehrin önde gelen Yahudilerinin büyük bir kısmı yok edilmiştir. 1391'den sonra da havraların sayıları giderek azalmış, günümüze ulaşan ikisinin dışında bu kadim kentte havra kalmamıştır.³⁹

Tuleytula'da Müdeccen, Musta'rib ve Yahudi cemaatleri XIII. yüzyılın ortalarından itibaren şehirde Cluny rahipleri ve Frankların etkisiyle ağırlığını gittikçe daha fazla hissettiren "Haçlı ruhu" yüzünden tedricî şekilde tasfiye edilmeye başlanmıştır. 1485'te Tuleytula Engizisyon Mahkemesi'nin kurulmasının ardından 1492'de İspanya'daki diğer Yahudilerle birlikte Tuleytula Yahudileri de ülkeden sürülmüştür.⁴⁰

Tuleytula'nın işgalinden sonra Hristiyan İspanya hâkimiyetinde yaşayan Müslümanlara Müdeccen⁴¹ denilmeye başlamıştır ve şehirde XII. yüzyıl başlarında az sayıda da olsa Müdeccen vardır. Onlar bu şehirde sadece varlıklarını sürdürmekle kalmamış aynı zamanda kültürel yapının hayatî unsurları arasında yer almışlardır. Ancak buna rağmen Hristiyan hâkimiyetindeki Tuleytula'da rahatsız edici muamelelere hatta daha da kötülerine maruz kalmışlardır. Bu durum Müdeccenlerin ileride isyan etmelerine yol açacak boyutlara ulaşacaktır.⁴²

Tuleytula'yı Müslümanların elinden alan ve "iki din sahibi imparator" diye anılan Alfonso 1088'de şehirdeki kiliseyi, İber Yarımadası'nın başpiskoposluğu olarak ilan etmiştir. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce de bir piskoposluk merkezi olan Tuleytula, Alfonso'nun bu tasarrufuyla Hristiyan dünyasında büyük bir pâyeye elde etmiştir. İşgalden üç yıl sonra da Papa II. Urban, Tuleytula Piskoposluğu'nun İspanya'daki diğer piskoposluklardan üstün olduğunu onaylamıştır.⁴³

Tuleytula'daki kilisenin yarımada'nın başpiskoposluğu olarak ilan edilmesinin ardından şehir, Latin Hristiyan dünyasının gözünde büyük bir önem kazanmıştır. Özellikle pederlerin Tuleytula'yı ziyaret edip burada gördüklerini kuzeyde anlatmaları üzerine kuzeydekilerin şehre akın ettikleri ve şehirde nüfuslarının arttığı, Tuleytula piskoposları ve başpiskoposlarının *reconquista* sürecinde Müslümanların Hristiyanlaştırılmasında önemli roller üstlendikleri bilinmektedir.⁴⁴ Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin yoğunlaşmasının ardından artık yarımada'da Müslümanlıklarını gizlemek zorunda kalan ve kendilerine "Morisko" denilen bir kesim ortaya çıkmıştır. Özellikle XVI. yüzyılda Tuleytula'da muayyen sayıda Morisko nüfusu bulunmaktadır.⁴⁵ Moriskolar üzerinde

39 Menocal, s. 247-248, 280, 289.

40 Özdemir, "Tuleytula", s. 363-68.

41 İberya'da Müslümanların elinden çıkan şehirlerde Katolik hâkimiyetinde yaşayan Müslümanlara Müdeccen denir. Watt, bu konuda garip bir değerlendirme yaparak şöyle der: "(Müdeccen) evcilleşmek ve ehlileşmek şartıyla yerinde kalmasına izin verilmiş insan demektir." (Watt ve Cacha, 2011, s. 158-159).

42 Menocal, s. 255.

43 Hacci, s. 435; Özdemir, I, s. 179; Özdemir, II, s. 37; Martinez, s. 51.

44 Özdemir, I, s.283; Menocal, s. 147-148.

45 Lea, 2011, s. 275; Özdemir, I, s. 109; Özdemir, "Tuleytula", s. 363-68.

“Toledo Engizisyonu”nun çok ciddi faaliyetleri olmuştur.

Malum olduğu üzere engizisyon, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar faaliyet yürütmüş, özellikle Hristiyanlıktan çıkanları ya da onun esaslarına başkaldıranları yok etmek amacıyla kurulmuştu. Fransa, İtalya, Almanya gibi ülkelerden sonra İspanya’da da kurumsallaşan engizisyon, XIII. yüzyıldan itibaren ülkedeki Yahudi ve Müslümanları hedef almıştır. İspanyol engizisyonunda 1481-1517 yılları arasında 13.000’den fazla insan diri diri yakılma cezasına, yaklaşık 200.000 kişi de başka cezalara çarptırılmıştır. İspanya’da 1808’e kadar 31.912 kişi diri diri, 17.659 kişinin ise maketi yakılmıştır. 291.450 kişiye de başka cezalar verilmiştir. Mesele “Limpieza şartı” aramaya kadar götürülmüştür. Limpieza Şartı, subay öğrenci olabilmek ve terfi alabilmek için kan safiyeti şartının aranması demektir. Limpieza’yı ispat edememe, bir insanın düşebileceği en feci durumlardan biri hâline gelmiştir. Tuleytula’daki Santa Maria Dominiken Koleji’nde bütün ilahiyat ve fen öğrencilerinde limpieza şartı aranmaktadır. Engizisyon, 1808’de Napolyon tarafından ilga edilmiştir.⁴⁶

1519’da V. Carlos’un tahta oturmasıyla birlikte Tuleytula artık bir imparatorluk başkenti olmuş ve önemini 1561 yılında Madrid başkent olana kadar sürdürmüştür. XVII. yüzyılda önemli bir nüfus kaybı yaşamasına rağmen gerek XX. yüzyılda demiryolunun gelişi gerekse 1982’den itibaren Castilla la Mancha eyaletinin merkezi olması sebebiyle Tuleytula ekonomik ve sosyokültürel açıdan tekrar canlanmıştır. 2010’da 80.000’e ulaşan şehir nüfusu 2019’da 700.000’e yaklaşmıştır.⁴⁷

Ekonomik Durum

Müslümanlar İspanya’yı fethettiklerinde bu topraklarda ekonomi ve ticaret Vizigotların uyguladıkları politikalar ve ağır vergilerden dolayı bitme noktasındadır. Fetih sonrasında şartlar düzeltilip vergiler makul düzeylere çekilince ticaret yeniden canlanmıştır.⁴⁸ Ardından da Kurtuba ve Tuleytula gibi şehirler bu alanda öne çıkmaya başlamıştır. Tuleytula’nın bu başarısında toplumun bütün kesimlerinin katkısı söz konusudur. Ancak şehirde yaşayan Musta’ribler, Yahudiler ve Müdeccenler biraz daha ön plana çıkmaktadır.

Tuleytula’da ticaretle iştigal eden Musta’ribler daha ziyade gümüşçülük gibi el işçiliğine dayalı işlerle ve aktarlıkla meşguldür. Şehrin istilasından sonra Frankların yaşadığı mahalleye dönüşen bölgede kakmacılar, eczacılar ve kürkçüler; Ulu Camii civarında ise camcılar ve boyacılar yer almaktadır.⁴⁹

Endülüs’te sahip oldukları statü Yahudilere her alanda kendilerini geliştirme imkânı vermiştir. Bunun sonuçları ekonomik hayatta görülmeye başlamıştır. Özellikle IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahudi toprak ağaları zuhur etmiş, bunların ipek böcek-

46 Lea, s. 132, 186; Demirci, “Engizisyon”, s. 238-41.

47 Özdemir, “Tuleytula”, s. 363-68.

48 Garaudy, 2014, s. 24.

49 Alabudi, IV, s. 349-86.

çiliği ve ipek imalindeki ağırlıkları giderek artmıştır. Ülkede kuyumculuk yapan, süs eşyası üreten çok sayıda Yahudi vardır, köle ticareti de onların elindedir. Bütün bunlar, Yahudilere özellikle X. yüzyıldan itibaren ticarî faaliyetlerde bariz bir üstünlük sağlamıştır.⁵⁰ Endülüs'ün geneli için verilen bu malumat, topraklarında Yahudileri barındıran Tuleytula için de geçerlidir.

Ticaret, zanaat ve tefecilikle uğraşan Yahudiler ticari hayattaki maharetleri sebebiyle şehrin iktisadi hayatına büyük katkı sağlamıştır.⁵¹ Kimlerin nasıl işlediği belli olmamakla beraber Tuleytula dağlarında demir ve bakır madenlerinin bulunduğu da bilinmektedir.⁵² Tuleytula'da seramik, çömlekçilik de oldukça gelişmiştir. XI. yüzyılda Tuleytula'da “luster tekniğiyle”⁵³ kaplar üretilmiş ve bunlar, “Tuleytula'nın Altın Çömlekleri” diye tanınmıştır.⁵⁴

Şehir, aynı zamanda buğday üretiminin en fazla yapıldığı yerlerden biridir. “Burr” adı verilen esmer buğday şehirde yaygın olarak ekilmektedir. Tuleytula'nın buğdayları/tahılı uzun yıllar bozulmadan muhafaza edilmiştir. Şehirde öyle yer altı depoları vardır ki buralara konulan tahıllar yedi sene boyunca bozulmadan beklemektedir.⁵⁵ Tuleytula'da üretilen safran da son derece kalitelidir ve buradan bütün ülkeye yayılmıştır.⁵⁶

Günümüzde şehirde demir, kurşun, gümüş, cıva, bakır, kaolin, fostat ve grafit çıkarılmakta, tarım alanında da buğday, yulaf, meyve ve sebze yetiştirilmektedir. Bitkisel yağ, şarap ve kereste üretiminin yanı sıra koyun, domuz ve at besiciliği de yapılmaktadır. Ayrıca Müdejar üslubunda metal eşyalar üreten atölyeler de vardır. Sanayi ise daha ziyade il merkezinde yoğunlaşmış bulunmaktadır.⁵⁷

Tuleytula, Katoliklerin eline geçtikten sonra kralın taahhütlerinin aksine yapılan icraat yüzünden başta servet sahipleri ve eğitimli kesim olmak üzere Tuleytulalı Müslümanların büyük bölümü şehri terk ederek Müslüman idaresi altındaki diğer Endülüs şehirlerine göç etmiştir. Nispeten daha küçük bir kesim, krala güvenip Tuleytula'da kalmıştır. Bunlar genelde zanaatkâr ve işçilerden ibaret olan Müdeccenlerdir. 6 Mayıs 1085'te imzalanmış olan imtiyaz anlaşmasının üzerinden iki ay gibi kısa bir süre sonra verilen sözlere ve anlaşmaya uyulmamasından dolayı şehirdeki Müdeccen halkın büyük bir kısmı Müslüman hâkimiyetindeki diğer şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır.⁵⁸ Bu da şehrin demografik yapısı üzerinde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Yaklaşık dört yüz yıl boyunca Müslümanların yaşadıkları bu kentte açıkça Müslüman olduğunu söylemek imkânsız hâle gelmiştir.

50 Özdemir, II, s. 45.

51 Özdemir, I, s. 71; Özdemir, “Tuleytula”, s. 363-68.

52 Şeyban, s. 57-68.

53 Çini yapımında kullanılan bir sırüstü tekniği.

54 Özdemir, II, s. 337.

55 Makkarî, I, s. 129; Özdemir, II, s. 96.

56 Hamevî, IV, s. 54; Makkarî, I, s. 129; Özdemir, II, s. 97.

57 *Ana Britannica*, 1990, s. 70.

58 Özdemir, “Tuleytula”, s.363-68; Bk. Özdemir, s. 11-30; Alabudi IV, s. 257-318.

İlmî ve Kültürel Hayat

Kaynaklarda Müslümanların fethinden önce İspanya'da neredeyse hiçbir ilmî faaliyete rastlanmadığı ancak bazı bölgelerde kadim tılsım kültürünün var olduğu kaydedilir.⁵⁹ Yalnız Sebte kontu Julian ile kral Rodrigo arasında yaşanan sorunla ilgili aktarılan malumattan Tuleytula'daki Vizigot sarayının o dönemin ilim ya da en azından bir eğitim merkezi olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰

Müslümanların ilk dönemlerinde Kurtuba'nın gölgesinde kalmış gibi görünse de Tuleytula'da da ilim faaliyetleri yürütülmektedir. Bu konuda şehirde yaşayan ve İbrance, Latince Arapça bilen Yahudilerin ciddi katkıları vardır.⁶¹

Mülûkü't-Tavâif zamanında Tuleytula oldukça aktif bir ilim merkezidir. Karizmatik ve kültürlü bir emir olan Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn, Endülüs Emevîlerini yıkılmasının ardından parçalanmış İspanya'da Tuleytula merkezli Zünnûnî Emirliğini kurmuştur. Me'mûn'un zamanı (1043-1075) Tuleytula için X. yüzyıldan sonraki en uzun barış, istikrar ve refah yılları olmuştur. Bu dönemde şehir, dönemin seçkin entelektüelleri ve sanatkârlarıyla dolmaya başlar. Tuleytula Emirliği'ni otuz üç yıl idare eden Emir Me'mûn, kenti, yarımada'nın başta gelen kültür merkezlerinden biri hâline getirir. Kaynaklarda adları geçen onlarca Tuleytulalı âlim mevcuttur. Bunların en çok bilinenleri; İbn Habib es-Sülemî (ö. 238/853), İbnü'l-Vâfid (ö. 467/1075), İbnü'z-Zerkâle (ö. 493/1100), Saîd el-Endelûsî (ö. 462/1070), İsa b. Dinar'dır (ö. 212/828).⁶²

Hristiyanlar tarafından işgal edildiğinde Tuleytula, güçlü ve canlı bir kültürel üstünlüğe sahiptir. İşgal sonrasında Alfonso bu canlılığı devam ettirmiştir.⁶³ Dolayısıyla Hristiyan hâkimiyeti altındaki Tuleytula'da da bazı isimler meşhur olmuştur. Şehrin başpiskoposlarından Garcia de Loaysa⁶⁴ ve Kardinal Sandoval, Gomez Davila,⁶⁵ Tolledolu Pedro, ressam El Greco bunlardan birkaçıdır.

Anıtsal Eserler

Tuleytula'da gerek İslami dönemde gerekse sonraki zamanlarda önemli tarihî yapılar var olmaya devam etmiş, bunlardan bir kısmı özellikle de Müdeccen sanatının izlerini taşıyan mimari yapılar kısmen günümüze ulaşmıştır.⁶⁶

59 Saîd el-Endelûsî, 2014, s. 62.

60 İslam Tarihi kaynaklarına göre Sebte kontu Julian, eğitim alması amacıyla kızını Tuleytula'daki Vizigot sarayına göndermiş, kral Rodrigo ona musallat olmuş, bunun üzerine ikili arasında bir husumet yaşanmıştır (İbnü'l-Kûtiyye, 1994, s. 76-77; Makkarî, I, s. 203).

61 Özdemir, I, s. 71; II, s. 152.

62 Hamevî, IV, s. 46; Haccî, s. 546; Özdemir, "Tuleytula", s. 363-368; Menocal, s. 136, 141, 145.

63 Menocal, s. 143, 249. Tuleytulalı ulemanın pek çoğu idari görevler de üstlenmişlerdir. Bk. Şeyban, 2019, s. 115-81.

64 Tuleytula başpiskoposu, 1598'de Moriskoların, eski Hristiyanlardan biriyle evlenmesinin yasaklanmasını teklif etti (Lea, s. 270).

65 Sicilya çanlarının fikir sahibi (Lea, s. 270).

66 Özdemir, "Tuleytula", s. 363-368.

Tuleytula’da İslamî dönem mimari yapıtları denilince akla öncelikle camiler, saraylar, köprüler ve hamamlar gelmektedir. Tuleytula Ulu Camii, şehrin işgalinden kısa bir süre sonra kiliseye çevrilerek “Virgen Maria” (Santa Maria Katedrali) diye isimlendirilmiştir.⁶⁷ Öte taraftan Endülüs’teki İslami dönemin küçük mabetlerinin tipik bir örneği olan ve 999 veya 1000 yılında yapılan, sadeliğiyle dikkat çeken Tuleytula’daki Babu Merdûm Camii de 1087’de kiliseye çevrilmiştir.⁶⁸

Müslüman Tuleytula’nın anıtsal eserlerden biri de Zünnûnî emiri el-Me’mûn’un Tajo (Tâcu) Nehri kıyısında yaptırdığı saraydır. Ancak bu saraydan günümüze bir kalıntı ulaşmamıştır.⁶⁹ Öte taraftan Makkarî, bu nehrin üzerinde dillere destan bir köprü bulunduğunu, Emir Muhammed zamanında çıkan isyanlarda yıkıldığını ve bu köprü üzerine şiirler yazıldığını aktarmıştır.⁷⁰

Günümüzde şehirde en çok ziyaret edilen anıtsal yapılardan bazıları şunlardır:

Mezquita Cristo de la Luz; 999/1000’de inşa edilmiş *Babu’l-Merdûm Camii*, günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.⁷¹ *Casa de las Tornerias Camii*, XI. yüzyıl ortalarında inşa edilmiştir. *Iglesia del Salvador*, XI. yüzyıldan kalma bir cami olup kiliseye dönüştürülmüştür. *Toledo Katedrali*, antik bir tapınak üzerinde yer alan eski Ulu Camii’nin yerine yapılmıştır. *Primada Katedrali* XIII. yüzyıldan kalmadır. *Santa Maria La Blanca Sinagogu* XIII. yüzyılda yapılmış, XV. yüzyılda kiliseye dönüştürülmüştür. *Santa Maria de Melque Kilisesi*, 650’de yapılmış bir Vizigot kilisesidir, X. yüzyılda Müslümanlar döneminde restore edilmiş olup Vizigot-Musta’rib sanatı örneğidir. *Synagogue of El Transito*, Müdeccen mimarisiyle inşa edilmiş olup günümüzde Seferad Müzesi olarak kullanılır, yapı XIV. yüzyıldan kalmadır. *Alcázar Toledo Kalesi*, III. yüzyıldan kalma bir Roma sarayının üzerine inşa edilmiş Müslüman istihkâm mevkilerinin muhteşem eseri, şu anda askerî bir müzedir. *Puerta de Bisagra*, VI. Alfonso’nun 1085’te şehre girerken kullandığı kapı, Mülûkû’t-Tavâif döneminden kalmadır. *Plaza de Zocodover*; Endülüs günlerinde bir pazar-yeri olduğu gibi, bugün de Toledo’nun ticari ve sosyal aktivitelerinin odağı olmaya devam etmekte olan bu meydanda yöresel lezzetlerin tadılabileceği pek çok restoran ve kafe bulunmaktadır. Silah, ipek kumaş ve deri üretim atölyeleri; *Arap Kapısı* (La Puerta Arabe) ve Cervantes heykeli; *San Tomé Kilisesi’nin çankulesi* (eski minare). San Lucas, San Sebastian, San Torcuato, San Salvador (mescit), San Justa, San Eulalia, X-XI. yüzyıl Tuleytula’sındaki kiliselerden bazılarıdır.⁷²

67 Bu cami 1226’da yıkılarak yerine katedral inşaatı başlatıldı. Bir süre sonra şehirdeki diğer mescit ve camiler de kiliseye çevrildi. Özdemir, “Tuleytula”, s. 363-368.

68 Küçükspahioğlu, IV, s. 49-119; Dodds, s. 449-70. Cami hakkında geniş bilgi ve bugünkü adı için bk. Özdemir, II, s.307.

69 Yapımı için yüklü miktarda para harcanan bu sarayın ortasındaki havuz ve üzerindeki kubbe ile bunların süslemeleri ve buradaki esrarengiz su hareketleri, kaynaklarda detaylı bir şekilde anlatılmış ve bu saray hakkında şiirler yazılmıştır (Makkarî, II, s. 59; V, s. 262).

70 Makkarî, I, s. 141.

71 Adresi: Cuesta de los Carmelitas Descalzos, 10 45002, tel: +34 925254191, e-mail: cristodelaluz@terra.es. Şeyban, s. 57-68.

72 Özdemir, I, s. 181; Şeyban, 2014, s. 57-68. <https://gezipgordum.com/toledo-gezilecek-yerler/11.08.2020>

Ayrıca Tuleytula'ya yaklaşık 75 km uzaklıktaki barajdan şehre su taşıyan bir su kemerinden ve fiskiyelerden de bahsedilmektedir. Makkarî, Tuleytula'nın dışındaki büyük nehrin üzerinde “Bâbu'd-debbâğ” denilen mevkide ayın hareketlerine ve medcezire göre ilginç su hareketleri sergileyen iki tane su fiskiyesinden genişçe bahsetmektedir. Hatta Alfonso, şehri ele geçirince bu fiskiyelerin nasıl çalıştığını merak etmiş, araştırılmasını emretmiş, mühendisler fiskiyelerin sırrını öğrenmek için bunların mekanizmalarını sökmüşler fakat nasıl çalıştığına dair bir bilgi edinemedikleri gibi sistemi tekrar kuramadıkları için bu fiskiyeleri bir daha da eskisi gibi çalıştıramamışlardır.⁷³

Günümüz

Günümüz Toledo'su çeşitli yönleriyle eski Tuleytula'nın izlerini taşımaktadır. Mesela Müdeccen üslubu, günümüzde Toledo şehrindeki yeni mimari yapılara ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Şehirde bulunan Toledo Tren İstasyonu bunun en önemli örneklerinden biridir. Bu yapı, Müdeccen üslubuyla inşa edilmiştir. Yine İslami dönemde Tuleytula'da Dimaşk kökenli süslü metal işleme zanaatı günümüzde “damascino” adı altında yeniden hayat bulmuştur. Bu şehirde kılıç yapımı ve kılıçlar üzerindeki ince işlemler eskiden beri ünlüdür. Şehirde geçmişteki silah üretimi günümüzde de modern ve büyük bir silah fabrikasıyla sürdürülmektedir.⁷⁴ Bütün bu özellikleri yanında Orta Çağ'da üç semavi dinin bir arada yaşamasına imkân tanıyan ve bunu mimari eserlere yansıtan tarihî dokusu göz önünde bulundurularak Toledo, 1987'de Dünya Kültür Mirası kapsamına dâhil edilmiştir.⁷⁵

2012-2013 sezonunda dünyanın en iyi zeytinyağını üreten ilk yirmi şirketten on üçü İspanyollara aittir. Endülüs kentleri arasında da ilk on içerisindeki şirketlerden biri Toledo merkezlidir.⁷⁶ Şehrin aynı zamanda adını da taşıyan ve yüzyılı aşkın bir süredir devam eden otomobil endüstrisi de oldukça gelişmiştir.⁷⁷

Şehirdeki başlıca festivaller de şunlardır:

Copus Cihristi: Toledo'nun en önemli festivali olup mayıs ayında kutlanır. Bu festivalde sokaklar çiçeklerle ve aromatik bitkilerle dolup taşarken kentin içinden geçen, fenerler, çelenkler ve goblenlerle dekore edilmiş, ihtişamlı ve atmosferik alay, Avrupa'nın her yerinde ünlenmiştir.⁷⁸

Corridas de Gansos de Carpio del Tajo: Bu festival Toledo kentinde her yılın temmuz ayının 25'inde yapılmaktadır. Bu festivalde kazlar, bacaklarından iki direk arasına gerilen ipe bağlanarak aşağı sarkıtılır. At sırtındaki genç erkek veya kadınlar, kazların başlarından çekerek koparmaya çalışır. En çok baş koparan, yarışmanın galibi sayılır.⁷⁹

73 Makkarî, I, s. 171-72; Martinez, s. 189-90.

74 Toledo'daki Real Fabrica de Armas/Kraliyet Silah Fabrikası 1761'de III. Carlos tarafından kuruldu.

75 Özdemir, II, s. 395; Özdemir, “Tuleytula”, s. 363-68.

76 <https://www.andalucia.com/blog/where-does-worlds-best-olive-oil-come-why-andalucia-course> 11.08.2020

77 <https://toledosattic.org/essays/comind/97-abstracts/comind/176-ess-earlyautoindustry> 11.08.2020

78 <https://tur.worldtourismgroup.com/15-reasons-visit-toledo-least-once-your-lifetime-88518> 11.08.2020

79 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ispanyanin-vahsi-festivalleri-/1243928> 11.08.2020

İspanya dâhilinde araç kiralayarak ulaşılan şehre, toplu taşımayla ve otobüslerle gitmek de mümkündür. Madrid’de merkezi Plaza Eliptica’daki otobüs durağından her 30 dakikada bir Toledo’ya otobüs kalkmaktadır. Otobüs durakları şehrin tam girişinde, otoyolun kenarında yer almakta olup otobüslerin ve özel araçların tarihî şehrin içine girmesi yasak olduğundan kent girişindeki özel park alanlarına park etmek gerekir. Madrid’ten Toledo’ya hızlı trenle 30 dakikada varılmaktadır. Ancak Toledo Tren İstasyonu Toledo’nun içinde olmadığından merkeze yaklaşık 20 dakika süren bir otobüs yolculuğu yapmak gerekmektedir.⁸⁰

80 <https://www.google.com/search?q=toledonun+n%C3%BCfusu+2019&oq=toledonun+n%C3%BCfusu&aqs=chrome..69i57j33.12436j1j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8> 23.07.2020

Kaynakça

- Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Zünnûniler”, *DİA*, XLIV, 576-577.
- _____, “Mülûkü't-Tavâif Dönemi”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I-XIV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, IV, 121-182.
- _____, “Endülüs Medeniyetinin Tesirleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I-XIV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, IV, 509-523.
- Demirci, Kürşat, “Engizisyon”, *DİA*, XI, 238-241.
- Dodds, Jerrilynn, “Endülüs Sanatları”, çev. Ahmet Gedik, *İSTEM*, Cilt: 14, s. 449-470.
- Alabudi, Jasim, “Müdeccenler ve Moriskolar”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I-XIV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, IV, 257-318.
- Garaudy, Roger, *Endülüs'te İslâm*, çev. Cemal Aydın, İstanbul, 2014.
- Haccî, Abdurrahman Ali, *İslâmî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi 711-1492*, çev. Kadir Kınar, İstanbul, İlk Harf Yayınevi, 2017.
- İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldun; Kitâbü'l-İber*, I-VIII, haz. Halil Şehâde, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1421/2000.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddîn, *el-Kâmil fi'l-Târih*, I-XIII, thk. Semir Şems, Beyrut, Dâru Sadr, 2009.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnâta*, nşr. Abdullah İnan, I-IV, Kahire, y.y., 1974.
- İbnü'l-Kûtîyye (ö. 367/977), *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, thk. Abdullah Üneys ed-Debbâğ, Beyrut, 1994.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, “Endülüs Emevileri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I-XIV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, IV, 49-119.
- Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları*, çev. Abdullah Davudoğlu, İstanbul, İnkılab Yayınları, 2011.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu'l-Tib min Gusni'l-Endelüsi'r-Ratib ve Zikru Veziriha Lisâni'd-Din İbni'l-Hatîb*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâ'î, I-X, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1998.
- Martinez, Javier, *Aqueducts And Water Supply In The Towns Of Post-Roman Spain (Ad 400-1000)*, Vol. I, University of Oxford Michaelmas Term, 2013.
- Menocal, Maria Rosa, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, çev. İhsan Durdu, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006.
- Özdemir, Mehmet, “Tuleytula”, *DİA*, XLI, 363-368.

_____, “Müvellédûn’un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, Cilt: 34, s. 175-208.

_____, “İspanya Tarihinde ‘Doğululaşma’ ve ‘Batılılaşma’ Tartışmaları, Tuleytula Örneği”, *İslamiyat*, 3. Karşılaşma: Endülüs Tecrübesi, Cilt: 7, Sayı: 3, s. 11-30.

_____, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Ankara, TDV Yayınları, 2013, I.

_____, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara, TDV Yayınları, 2013, II.

Öztürk, Tuğba, “Toledo Koleksiyonu: Sebepleri ve Sonuçlarıyla İlk Oryantalist Çalışmalar”, *Milel ve Nihal*, 2015, Cilt: 12, Sayı: 1, s. 55-80.

Palencia, A. Gonzalez, “İspanya’da Gayr-ı Müslimlerin Endülüs İslâm Kültürüne Katkıları”, çev. M. Faruk Toprak, *İSTEM*, Cilt: 14, s. 377-381.

Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem Milletlerin Bilim Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Şeyban, Lütfî, “İspanya’da Endülüs-İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-VII: Madrid, Toledo ve Guadalajara”, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, 2014, Sayı: 30, s. 57-68.

_____, “Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I-XIV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, IV, 183-236.

_____, *Endülüs Alimleri Bilginin Toplumsal Rolü*, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2019.

Toprak, M. Faruk, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2014.

_____, “Dil ve Edebiyat”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I-XIV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, IV, 489-507.

Watt, M- P. Cacha, *Endülüs Tarihi*, çev. C. E. Adıgüzel- Q. Şükürova, İstanbul, Küre Yayınları, 2011.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-VII, thk. Ferid Abdülaziz el-Cüнді, Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

İnternet Kaynakları

<https://www.google.com/search?q=toledonun+n%C3%BCfusu+2019&oq=toledonun+n%C3%BCfusu&aqs=chrome.1.69i57j33.12436j1j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8> Erişim Tarihi: 23.07.2020

<https://www.cnnturk.com/seyahat/ıspanyanin-manevi-baskenti-toledo> Erişim Tarihi: 23.07.2020

https://tr.wikipedia.org/wiki/Toledo,_%C4%B0spanya Erişim Tarihi: 23.07.2020

<https://gezipegordum.com/toledo-gezilecek-yerler/> Erişim Tarihi: 11.08.2020

<https://www.andalucia.com/blog/where-does-worlds-best-olive-oil-come-why-andalucia-course> Erişim Tarihi: 11.08.2020

<https://toledosattic.org/essays/comind/97-abstracts/comind/176-ess-earlyautoindustry>
Erişim Tarihi: 11.08.2020

<https://tur.worldtourismgroup.com/15-reasons-visit-toledo-least-once-your-lifetime-88518>
Erişim Tarihi: 11.08.2020

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ispanyanin-vahsi-festivalleri-/1243928> Erişim Tarihi:
11.08.2020

Kurtuba Ulu Camii

KURTUBA (CORDOBA)

Nizamettin PARLAK*

Giriş

Şehrin adı Arapçada “قرطبة”, İspanyolca metinlerde “Córdoba” şeklinde kaydedilir. Acemî-Rûmî bir kelime olan Kurtuba'nın¹ Roma İmparatorluğu dönemindeki adı “Colonia Patricia Corduba” veya kısaca “Corduba”dır. Fenikelilerin yerleşimlerinin ardından sonuna “uba” ve “oba” şeklinde ek aldığı, dolayısıyla bu ismin Fenikelilerden kaldığı sanılmaktadır.

Günümüz İspanya'sının Andalucia eyaletinin küçük bir kenti olan Kurtuba, coğrafi olarak ülkenin güneyinde yer alır. Günümüz Granada'sının (Gırnâta) kuzeybatısına, Sevilla'nın (İşbiliyye) kuzeydoğusuna düşen şehir, Guadalquivir (Vâdii'l-kebîr) Nehri'nin iki yakasında kurulmuştur.²

Yaz aylarında İspanya'nın ve Avrupa'nın en sıcak mevsimini yaşayan şehrin temmuz ve ağustos aylarındaki ortalama sıcaklığı 37 °C (99 °F) civarındadır.³

* Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi, Erzincan/Türkiye, nizamparlak@yahoo.com

1 Yâkût el-Hamevî, 2011, IV, s. 368.

2 Andalucia eyaletinin diğer şehirleri; Almeria (Meriye), Granada (Gırnata), Jaén (Ceyyân), Sevilla (İşbiliye), Huelva (Velbe), Malaga (Mâleka) ve Cadiz'dir (Kâdis). Özdemir, “Endülüs”, s. 211-25.

3 Kadioğlu, 2018, s. 32.

2019 verilerine göre nüfusu 783.867 olan şehir, İspanya'nın turistik kentlerinden biri olup ekonomisi büyük ölçüde turizme dayalıdır. 2016'da Kurtuba'da geceleleyen turist sayısı 1.590.000 civarındadır.⁴

Siyasi Tarih

Fenikelilerin kurduğu Kurtuba'nın bulunduğu bölgede ilk insan izlerine M.Ö. 42.000-35.000 arasında rastlanır. Şehir, M.Ö. 206'da Romalılar tarafından fethedilmiş, II. Kartaca Savaşı'ndan (M.Ö. 218-201) sonra onlar için önem kazanmıştır. Roma döneminde İspanya üç eyalete ayrılmıştır. Bunlardan biri de günümüz Andalucia özerk bölgesinininkine yakın sınırlara sahip olan Baetica, bu eyaletin başkenti ise Kurtuba'dır. O zamanlar sadece sur içi 182 hektarlık alan üzerine kurulu bulunan şehre yerleşen Romalılar içinde çok sayıda soylu kişinin bulunması Kurtuba'ya saygınlık kazandırmış ve halk arasında Patricia Colonia (Babalar/konsiller/senatörler şehri) adıyla tanınmıştır.

Kurtuba daha sonra 552-572 tarihleri arasında Bizans hâkimiyetinde kalır. V. yüzyılın ilk çeyreğinde Vandalların Kuzey Afrika seferi sırasında yakılıp yıkılan ve 554'te Bizanslılar, 571'de Vizigot (Got) Kralı Leovigild tarafından ele geçirilen şehir, VIII. yüzyılın başlarına kadar sönük kalmıştır. Bu yüzden de Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethine kadar Kurtuba, dünya coğrafyasının diğer bölgelerinde fazlaca bilinen bir şehir değildir. Kurtuba, 711'de Müslümanlar tarafından fethedilerek 756'da Şam Emevî hilafetine bağlı Endülüs eyaletinin başkenti olmuş⁵ ve üç yüz yıldan fazla başkent olarak kalmıştır. Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde de zaman zaman Endülüs eyaletinin payitahtı olan Kurtuba, şaşaalı dönemlerinde Endülüs'ün en büyük metropol kenti ve Batı İslam dünyasının başkentidir.⁶

Fetihten yaklaşık doksan yıl sonra şehrin nüfusu 200 bine çıkmış, üç yüz yıl sonra da 500 bini aşmıştır. Özellikle III. Abdurrahman iş başına geldikten (912) sonra iç huzurun, siyasî bütünlüğün ve buna bağlı olarak siyasî istikrarın sağlanmış olması Kurtuba'yı Avrupa ve Akdeniz havzasının en büyük kenti ve en aktif diplomasi merkezi hâline getirmiştir.⁷

Bu dönemde nüfusu kesin olarak bilinmemekle beraber şehirdeki hane sayısı 113 bine ulaşır. Bu yüzden kentin nüfusunu 600 bine kadar çıkararak tahminler yapılmaktadır.⁸ Kurtuba o dönemlerde 21 dış mahallesi, 70 kütüphanesi, çok sayıda camisi, mescidi, han ve hamamı, muhteşem saray ve konakları ile Bağdat ve Kostantiniyye/İstanbul'un yanında dünyanın en büyük üç medeniyet merkezinden biri hâline gelmiş,

4 Kadioğlu, s. 31.

5 Kurtuba'nın fethiyle ilgili geniş bilgi için bk. *Ahbâru Mecma' fi Fethi'l-Endelüs ve Zikru Ümerâihâ* (İbrahim el-Ebyârî, 1989, s. 23).

6 Barrey, 2016, s. 11; Özdemir, 2013, s. 30; Hacci, 2017, s. 173, 590, 634, 650; Irving, "Kurtuba", s. 451-53; Kadioğlu, s. 34.

7 Özdemir, 2013a, s. 139.

8 Şeyban, 2019, s. 249.

hatta Kostantiniyye'yi geride bırakarak adını her tarafa duyurmuştur.⁹ Pek çok alanda tam bir gelişmişlik sembolü olan Kurtuba özellikle sağlık kurumları, hamamları ve hijyenik yaşam alanlarıyla, gelişmiş tarım, sanayi-endüstri ve ticaret ağıyla, kütüphaneleri, kitapçı dükkânları ve ibadethaneleriyle bütün dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır.¹⁰ Uzun bir süre önemini koruyan Kurtuba, Endülüs'teki iç çatışmalar sırasında kimin elinde kalmışsa onlara avantaj sağlamıştır.¹¹

Kurtuba'nın en parlak döneminde (X. yüzyılda) yaşamış ve Endülüs'ü de gezmiş olan İbn Havkal, bu şehir hakkında önemli bilgiler verir. Ona göre; X. yüzyılda Kurtuba, Endülüs'ün en büyük şehridir. Mağrib diyarında, el-Cezire, Şam ve Mısır'da onun gibi ya da ona yaklaşacak kadar kalabalık, çarşıları geniş, rahat, temiz, camileri mamur, hanları (otelleri) hamamları çok olan başka bir şehir yoktur. Kurtuba'nın taştan yapılmış müstahkem surları, güzel mahalleleri ve geniş meydanları vardır. Eskiden beri sultanların mülkü, sarayları bu şehrin surları içindedir. Surlarda yedi kapı vardır. Bunlardan ikisi Rusafe vadisi yoluna açılır. Rusafe, Rabaz'ın üst tarafındaki evlerin bulunduğu yerdir, binaları aşağı Rabaz'a bitişir. Rabaz'daki evler birbirine bitişik olup doğudan, kuzeyden ve batıdan şehri kuşatır. Güneyden ise vadiye inilir. Rasîf (kaldırım) denen yol üzerinde çarşılar, hanlar, ticarethaneler ve hamamlar bulunur. Halkın evleri ise Rabaz'dadır. Kurtuba, Rabaz'ın evlerinden ayrı olup dairevi bir şehirdir.

Şehir, geniş, güzel ve zengindir.¹² Halkı yumuşak keten, ipeklî, yünlü, güzel elbiseler giyer. Bindikleri hayvanlar cins, yedikleri içtikleri kalitelidir.¹³

Yine X. yüzyılda yaşamış olan Mukaddesî de Kurtuba'yı Bağdat, Semerkant, Şiraz ve Kayrevan gibi metropol şehirler arasında sayar ve o tarihlerde Kurtuba'nın Bağdat'tan daha önemli bir şehir olduğunu belirterek şu malumatı aktarır: “Endülüs'ün başkentidir. Bir vahada yer alan şehrin diğer tarafı (kuzeyi) dağlıktır. Karşısında (güneyinde) büyük bir vadi bulunan şehrin evlerinin damları kiremit kaplıdır.”¹⁴

III. Abdurrahman'ın, Kurtuba'nın 8 km batısında Sierra Morena Dağları'nın eteklerine Medînetüzzehrâ Sarayı'nı yaptırıp darphaneyi, divanları ve vakıfları bu yeni şehre taşıtarak¹⁵ gelen elçileri burada kabul etmeye başlamasıyla birlikte Kurtuba'nın öneminin azaldığını söylemek mümkündür. Nihayet 1031'de yaşanan ve Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlanan gelişmelerin akabinde ise şehir önemini kaybetmeye başlamıştır. Zira Emevî hanedanının çöküş sürecinde Berberî isyanları yaşanmış ve şehir Berberîler tarafından yağmalanmıştır. Emevî sülalesinin şehirden sürülmesiyle, Kurtuba devletin başşehri olma imtiyazını kaybederek Endülüs'te kurulan

9 Özdemir, 2014, 169-83; Şeyban, s. 269; Kadioğlu, s. 35.

10 Barry, s. 88.

11 Halife b. Hayât, 2001, s. 425; Özdemir, 2013a, s. 77-78; Kennedy, 2019, s. 41.

12 Kurtuba'nın güzelliğini ve kaybedilince de acılarını anlatan şiir ve mersiyeleriyle ilgili olarak bk. Toprak, 2014, s. 194-98, 208, 215.

13 İbn Havkal, 2014, s. 104-105.

14 Mukaddesî, 2015, s. 71, 122, 247.

15 İbn Havkal, s. 104

çok sayıdaki emirliklerden biri olan Cevherîlerin idarî merkezi yapılmıştır. Ancak bir süre sonra önce Abbâdîlerin sonra da sonra da sırasıyla Murâbitlar ve Muvahhidlelerin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu ve benzeri olumsuzlukların da gerilediği Kurtuba, 1236'da İspanyollar tarafından işgal edilmiştir. İşgalin ardından şehir o zamana kadar sahip olduğu kültürel değerleri kaybetmeye ve olumsuz yönde değişmeye başlamıştır.

Kurtuba'nın düşmesi ve ilim merkezi olma özelliğini kaybetmesi, Endülüs'ü olduğu kadar Mağrib'i de olumsuz etkilemiştir. İbn Haldûn'un "Kurtuba ve Kayrevan'daki talim ve tedrisin inkıza uğramasından bu yana Fas'ta ve Mağrib'in sair bölgelerinde güzel bir talim ve tedris usulü bulunmamaktadır."¹⁶ mealindeki sözleri de bunu açıkça göstermektedir.

Kurtuba'nın düşmesinden sonra hayatta kalan Müslümanlar, İslam hâkimiyetindeki şehirlere özellikle de Gırnata'ya göç etmiştir. Ancak daha önce işgal edilen şehirlerde olduğu gibi Kurtuba'da da bazı Müslümanlar yaşamaya devam eder. Bunlara "müdecen/müdejar" denilmiştir. Hristiyan hâkimiyetindeki Kurtuba civarında resmî olarak on beş tane Müslüman mahallesi (morerias) vardır. Bu mahalleler, XIV. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmiş, ancak halkı baskılarla din değiştirmeye zorlanmış, işkencelere maruz bırakılmıştır. Bu durumda hayatta kalanlardan ayrılabilenler kenti terk etmiş, kalanlar ise ancak zahiren Hristiyan olmuş gibi davranarak yaşama şansı bulabilmiştir. Bu şekilde Müslümanlıklarını gizlemek zorunda kalan Endülüslülere "Morisko" denmektedir. Ocak 1610'da Kraliyet Konseyi, Kurtuba Moriskolarını sürgüne göndermiş, böylece Kurtuba'nın Müslümanlarla bağı kopmuştur ama şehrin İslam'la bağlantısı oradaki tarihî eserler aracılığıyla günümüze kadar devam edegelmiştir. Endülüs'ün bu kadim şehri Rönesans'la birlikte önemini tamamen yitirir. XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Berberilerce talan edilen şehir, bu olaydan yaklaşık sekiz yüzyıl sonra Napolyon'un ordularının saldırı ve yağmalarına maruz kalır (1808), İspanya İç Savaşı'nda da (1936-1939) Franco'yu destekleyen güçler tarafından işgal edilir.¹⁷

Demografik ve Dinî Yapı

Endülüs toplumu, üst, orta ve alt olmak üzere üç kesimden müteşekkildir. Yirmi bir mahallenin bulunduğu Kurtuba'da üst sınıfa mensup ailelerin oturduğu üç mahalle vardır. Bunlar; er-Rasife, ez-Zâhire ve ez-Zehrâ'dır. Şehrin diğer mahallelerinde de orta ve alt sınıfa mensup insanlar oturmaktadır.

Kurtuba'nın demografik yapısı; fetih ordularıyla İberya'ya geçmiş olan başta Araplar/Suriyeliler ve Berberîlerin yanı sıra Franklar, Grekler, Vizigotlar, İspanya'nın yerli

¹⁶ İbn Haldûn, 1988, II, s. 1013-14, 1018-19.

¹⁷ Hacci, s. 670; Özdemir, "Mülükü't-Tavâif", s. 553-56; Alabudi, 2018, IV, s. 257-318; Şeyban, s. 192; Irving, s. 451-53; <https://gezginimgezgin.com/cordoba-gezi-rehberi-zil-sal-ve-gul-i/>; *Ana Britannica*, 1987, VI, s. 159.

halkı, Romanlar, Saklebiler (Slav asıllı köleler),¹⁸ Orta Afrika'dan getirilenler Sudanlılar, Batı Afrika kökenliler ve Yahudilerden müteşekkildir. Özellikle III. Abdurrahman zamanında çok sayıda siyahi köle Kurtuba'ya getirilmiştir. Zamanla bunlara Müvelledler¹⁹ ve Musta'ribler de eklenir. Tuleytula ve Sarakusta'da olduğu gibi Kurtuba'da da Musta'ribler, Müslümanlarla karışık vaziyette yaşamaktadır. Müvelledler ise şehirdeki sosyal yapının en kalabalık kesimini teşkil etmektedir.

Fetihden sonra İslamiyet çeşitli yönleriyle İspanya'daki gayrimüslimleri etkilemiş ve yoğun bir şekilde İslam'a girişler olmuştur. Bilhassa IX. ve X. yüzyıllarda şehir nüfusunun büyük kısmı mühtediler teşkil eder hâle gelmiştir. Bunun üzerine Kurtuba'da büyük cami inşa edilme ihtiyacı doğmuştur.²⁰

Araplar ve Berberîler fetih sırasında kabileler hâlinde ülkenin değişik şehirlerine yerleştirilmiş, Kureyş kabilesinden olan Araplar da başta Kurtuba olmak üzere değişik şehirlere dağıtılmıştır.²¹ Kabile esasına dayalı bu uygulamanın bazı avantajlar sağlmasına rağmen ileride ciddi sorunlara yol açması üzerine politika değişikliğine gidilir. Özellikle III. Abdurrahman, yukarıda isimleri zikredilen bütün etnik unsurları birbiriyle kaynaştırmak amacıyla onları "Endülüslülük" çatı/üst kimliği altında toplamayı başarır. Bu çalışmalar sonucunda bir alt kimlik daha oluşur. O da "Kurtubalılar" diye nitelendirilir. Nihayetinde Kurtubalılar; Arap, Berberî ve şehirde yaşayan gayrimüslim unsurların "Endülüslülük ruhu" etrafında kenetlenmesiyle siyasî bir güç hâline gelmiştir.²²

Kaynaklarda da "Kurtubalılar" vurgusunun zaman zaman ön plana çıktığı görülmektedir. Bu sefer de bu kimlik, çatışmaların bir tarafını teşkil etmeye başlamış, nitekim onlar da zaman içerisinde "Yeni Berberîler", "Murâbitlar" ve "Muvahhidler"e karşı ayaklanarak mücadele etmişlerdir.

Kurtubalıların dinî hassasiyetleri de yine dikkat çekici örneklerle kaynaklarda zikredilmektedir. Nitekim İbn Sa'd'dan nakledilen "Kurtubalıların dince 'çirkin' kabul edilen davranışların alenîlik kazanmasına tahammülleri yoktu" bilgisi bunun önemli bir göstergesidir. Bunun dışında onların, dine mugayir meselelerde bazen aşırıya kaçan samimi tepkileri de detaylı bir şekilde anlatılarak günümüze kadar gelmiştir.²³

Göç meselesinde de Kurtuba'nın önemli bir merkez olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerekir. Zira Endülüs'ün başkenti olduğu dönemlerde başta ilim ve ticaret

18 X. yy'da Kurtuba'da Saklebilerin sayısı önemli ölçüde artmıştı. Fakat bunların çoğu efendileri tarafından azad edildiler ardından geniş mülklerin sahipleri oldular ve kendileri köleler edindiler. Saklebiler, Endülüs Müslüman toplumunda Araplar ve Berberîlerin ardından üçüncü kalabalık nüfusu oluşturmaktaydı (Alabudi, "Dini Cemaatler", 2018, IV, s. 349-86).

19 Müvelledler hakkında bk. Özdemir, 1993, s. 175-208.

20 Özdemir, 2013b, s. 34.

21 Irving, s. 451-53; Özdemir, 2013b, s. 17-19; Adıgüzel, 2018, s. 121-82; Alabudi, s. 349-86; Irving, s. 451-53; Dodds, 2009, s. 449-70.

22 Özdemir, 2013b, s. 19.

23 İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, İstanbul, 2004, I, 297; Özdemir, II, 2013, 19. Başka örnekler için bkz: Özdemir, II, 2013, 72-73.

olmak üzere çeşitli sebeplerle insanların buraya yöneldiklerine dair malumat kaynaklarda aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra ülkenin kuzeyinde yaşanan işgallerin ardından o bölgelerdeki Müslümanların önemli bir kısmının Kurtuba başta olmak üzere İslam hâkimiyetindeki şehirlerle göç ettikleri de bilinmektedir.

Bunun dışında tersine göçün yaşandığı dönemler de olmuştur. Nitekim Puvatya yenilgisi (732) sonrasında Endülüs'te Müslüman fatihler arasındaki iç çatışmalar şiddetlenmiştir. Bunlardan biri de Arap-Berberî mücadeleleridir. Berberîler Kurtuba'yı ele geçirerek Arap hâkimiyetine son vermek için harekete geçtiklerinde şehri düşürmemiş ve amaçlarına ulaşamamışlardır. Bu yüzden Kurtuba'yı ve Endülüs'ü terk edip Kuzey Afrika'ya, aslı vatanlarına geri dönmek zorunda kalmışlardır.²⁴

Kurtuba'dan dışarıya iki önemli göç dalgası daha yaşanmıştır. Bunlardan biri 818 yılındaki İkinci Rabad İsyanı esnasında binlerce kişinin I. Hakem tarafından sürülmüş olmasıdır. Sürülenlerin çoğu Fas'a geçmiş, bunların bir kısmı da İskenderiye'ye, oradan da Girit'e intikal ederek burada bir Müslüman emirlik kurmuşlardır. İkinci göç dalgası ise Âmirîler döneminin sonunda şehirde sık sık meydana gelen darbe faaliyetleri esnasında gerçekleşmiştir.

Nihayet bir nüfus hareketliliği daha vardır ki ona da “Son Göç” demek yerinde olacaktır. Kurtuba, bir yıl süren kuşatmanın ardından teslim olduktan (1236) sonra Müslümanlardan isteyenlerin dinlerini yaşama hakkına sahip olarak şehirde kalmalarına, isteyenlerin de taşınabilir eşyalarını alıp başka yerlere göç etmelerine müsaade edilmiştir. Bunun üzerine Kurtubalılar, taşıyabildikleri eşyalarını alarak özellikle kuşatma boyunca yaşanan açlık vb. sebeplerden dolayı perişan bir şekilde Endülüs'ün diğer şehirlerine dağılmıştır. Bu yüzden Kurtuba'nın nüfusu Hristiyan hâkimiyetinde 50 bine kadar düşmüş, bir ara 300 bine yükseldiyse de şehir bir daha eski günlerdeki ihtişamını yakalayamamıştır.²⁵

Bundan sonraki yaklaşık üç yüz yetmiş yıllık dönem, Hristiyan hâkimiyetindeki Kurtuba'da Müslümanlarının önceleri Müdeccen, sonraları da Morisko olarak varlık mücadelesi başlanmış olur. Kurtuba'daki bu mücadele, Moriskoların 1610'da toptan sürülmeleriyle sonuçlanmıştır.

İberyâ'nın Müslümanlar tarafından fethinden önce yarımada Hristiyanlar, mutlak bir hâkimiyet kurmuştur ve Kurtuba bir piskoposluk merkezidir. Fetihden sonra da Müslümanlar şehrin bu statüsünü devam ettirmesine müsaade etmişlerdir.²⁶ Böylece gayrimüslimlere tanınan imtiyazlarla birlikte sonraları bir mega kente dönüşecek olan şehirde Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler bir arada yaşama imkânına kavuşmuşlardır. Zira fethin hemen akabinde (713 dolaylarında) Kurtuba'da bir Yahudi mahallesi vardır. Aradan yüzlerce yıl geçtiği ve onlar da Endülüslülük kimliğinde birleştiği hâlde daha sonraları Gırnata'da XIII-XIV. yüzyıllarda yine Yahudi mahallesi var olmaya devam etmiştir.

24 Halife b. Hayyat, s. 425; Özdemir, I, 2013, 77-78; Kennedy, s. 41.

25 Özdemir, 2013a, s. 139, 145-50, 234; Irving, s. 451-53; Şeyban, 2018, s. 183-236.

26 Özdemir, 2013b, s. 37.

İberyâ'da genel anlamda Müslüman ve gayrimüslim unsurların kaynaşmasıyla "Kurtubalılar", "Endülüslüler" kimliği oluştuysa da Yahudiler sanki bu bütünü içerisinde tek parça hâlinde varlıklarını sürdürmeye devam etmiş görünmektedir. Zira onlar Kurtuba ve Tuleytula gibi iki büyük şehirde yoğunlaşmıştır. Günümüzde bile Kurtuba'nın kuzeybatısı, "Yahudi Mahallesi" olarak bilinir. Yine günümüzde bu mahallede bazı caddeler ve alanlar, Yahudi isimleri taşır.²⁷

İspanya'da Vizigotlardan beri ısrarla uygulanan din birliği faaliyetleri (bütün unsurların Hristiyanlık çatısı altında birleşmesi), Kurtuba'daki diğer din mensuplarının şehirden tasfiyesiyle sonuçlanmıştır. XII-XIV. yüzyıllar arasında durmuş görünen bu faaliyetler XV. yüzyıldan itibaren tekrar yoğunlaşmıştır. Böylece Müslümanlar zamanında beş yüz yılı aşkın bir süre farklı dinlerin bir arada yaşayarak geliştirdikleri hoşgörü kültürü, tarihin tozlu sayfalarına gömülmüştür.

Ekonomik Durum

Kurtuba, özellikle X. yüzyıl boyunca Avrupa'nın en büyük ve en zengin şehri olmuş, Bizans'la ve doğu halifelığının yeni merkezi Samarra ile bilim, kültür ve eğitim alanlarında yarışmıştır. Dolayısıyla Kurtuba onun zamanında Endülüs ihtişamının sembol şehri hâline gelir.²⁸ İlimler burada rağbet görür, sanatlar burada revaç bulur. Asırlar boyu varlığını sürdüren bu merkezde eğitim-öğretim iyice kök salmış, bu şehir Endülüs'ü ve Avrupa'yı beslediği gibi Mağrib'in de kendisinden beslendiği bir merkez olmuştur.²⁹

Kurtuba'da yün, ipek kumaş dokumacılığı ve dericilik önemli bir sanayi koludur. Deri ayakkabıları ve kırmızı mermeriyle tanınan şehrin deri duvar halılarının ünü her tarafa yayılmıştır ve ihraç edilmektedir. Bazı zenginler, koltuklarını Kurtuba derisi ile kaplatır. Ayrıca şehir kendi adıyla anılan ince ve parlak renklere sahip bir deri çeşidiyle, özellikle de bu deriden yapılan kitap ciltleriyle tanınmaktadır.³⁰ Dokuma fabrikalarının ise Murâbitlar döneminde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Ancak Muvahhidler, Endülüs'e hâkim olduklarında bu fabrikaları kapatmıştır.³¹

Kurtuba ve civarından gümüş, cıva, bakır, çinko, bakır ve minyum çıkarılıp işlenmektedir. Kurtuba dağlarında ayrıca mermer yatakları bulunmaktadır. X. asırda Kurtuba, mücevher, altın ve gümüş kuyumculuğunda Bizans'ın rakibi hâline gelir. Ahşap ve fildişi gibi lüks el sanatları da gelişmiştir. Ayrıca Kurtuba Dağı'ndan, süslemelerde kullanılan şâzine taşı çıkarılmaktadır.³²

Başkent Kurtuba, Bağdat menşeli lüks malların, değerli mücevheratın en fazla tüketildiği bir pazar hâline gelmiştir. Aradaki siyasî husumete rağmen, Abbâsî sarayında

27 Alabudî, s. 349-86.

28 Şeyban, s. 665-79. Ebû Hayyân ve pek çok tarihçi Endülüs'te III. Abdurrahman'ın saltanatının son derece ihtişamlı olduğunu zikreder (Makkarî, 1998, I, s. 286).

29 İbn Haldûn, II, 1988, s. 1013-14, 1018-19.

30 Mehmed Şemseddin, t.y., s. 54-59; Lea, 2011, s. 18; Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", s. 553-556; Şeyban, s. 665-679; Küçükspahioğlu, 2018, s. 49-119.

31 Dodds, s. 449-70.

32 Makkarî, I, s. 129, 142, 167; II, 3; Özdemir, 2013a, s. 24; Akyol, 2006, s. 117-34; Dodds, s. 449-70.

göruken giyim-kuşam, yeme-içme, eğlence ve teşrifat biçimleri Endülüs sarayında da aynen taklit edilmeye başlanmıştır.³³

Endülüs piyasasında Müslümanların yanı sıra Yahudi ve Hristiyan tüccarlar da yer almaktadır. Bu hususta özellikle Yahudiler öne çıkmıştır. Çünkü Kurtuba’da çok sayıda Yahudi yaşamakta ve bunlar ticareti iyi bilmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ziraî faaliyetlerdeki ağırlıkları, X. yüzyıldan itibaren de ticarî alanda bariz üstünlükleri açıkça görülmeye başlanmıştır. Şehirde kuyumculuk yapan, süs eşyası imal eden, ipekböcekçiliğiyle uğraşıp ipek üreten çok sayıda Yahudi vardır. Köle ticareti de onların eliyle yürütülmüştür. Bunların yanı sıra züccaciye türü eşyaların üretim merkezi olan ve ağırlıklı olarak zeytin üretimi de yapılan Kurtuba’da Yahudilerin bu alanlarda da uğraşmış olmaları gerekir. Bu yüzden Arapçanın yanında çarşı-pazarda İbranice ve Latince gibi diller de konuşulmuştur. Bu malumattan anlaşıldığına göre Kurtuba’da belli dönemlerde uluslararası ticarî panayırlar, fuarlar kurulmaktadır.³⁴

Yukarıda da geçtiği üzere İslamî dönemde Kurtuba’da gümüş işçiliği ve dericilik oldukça gelişmiştir. Günümüzde de kentte çok güzel gümüş işlemleri yapılmakta ve dericilik devam etmektedir. Bu deriler, şehrin adıyla anılmakta ve batı dillerinde bu ürünler “cordoban/cordovan” diye isimlendirilmektedir.³⁵

X. yüzyılda III. Abdurrahman’ın Kurtuba’da altın ve gümüş paralar basacak bir *Dâru’s-sikke*³⁶ kurulmasını emretmesi üzerine (316/928-929) başkentte gerçek anlamda bir darphane kurulmuştur. Böylece üzerinde halifenin resminin bulunduğu halis/saf dinarlar ve dirhemler basılarak piyasaya sürülmeye başlanmıştır. İbn Hayyân, bu icraatın önemini er-Râzî’den şu cümleleri naklederek anlatır: “Dinar darbetme işi (Endülüs)’te daha önce de yapılıyordu. (III. Abdurrahman’ın bu kararı) halkın menfaatine olmuş ve de devletin tam anlamıyla bir devlet olmasını sağlamıştır.”³⁷

İbn Hayyân, daha sonra bu darphanenin Medinetüzzehrâ’ya taşındığını (325/936), başına Abdurrahman b. Yahya’nın getirildiğini, onun da hayatı boyunca bu görevde kaldığını ve Kurtuba’dakinin kapısına da kilit vurulduğunu kaydetmektedir.³⁸

İlmî ve Kültürel Hayat

Kurtuba İslam tarihçileri tarafından “Endülüs’ün Gelini/gururu”, Batılılar tarafından “Endülüs’ün Süsü”, “Avrupa’nın büyük halifelik başkenti”, “Dünyanın İncisi”, “dün-

33 Özdemir, 2013a, s. 101.

34 Chahlane, 2004, s. 269-85; Özdemir, 2013b, s. 45, 71, 96, 97, 101.

35 Irving, s. 451-53.

36 İbn Hayyân el-Kurtubî, 1979, s. 243; İbn İzârî, 2009, II, s. 198; İslamiyet’in ortaya çıktığı yıllarda Araplar ticarî ilişkilerde buldukları devletlerin paralarını kullanıyorlardı. Daha sonra bu ülkelerin toprakları ele geçirilince uzun süre onların darphanelerden (Dârüddarp / dârüssikke) faydalanıldı. İlk İslamî sikke basımı ise Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından 77 (696) yılında gerçekleştirildi. Endülüs’te 93/712’den 122/740 yılına kadar altın para basıldığı hâlde daha sonra uzun süre yalnız dirhem darbedildi. Halife III. Abdurrahman Endülüs’te 316/928 tekrar dinar darbına başladı (Sahillioğlu, “Darphâne”, s. 501-505; Sahillioğlu, “Dinar”, s. 352-55).

37 İbn Hayyân el-Kurtubî, s. 243; Özdemir, 2013b, s. 105-106; Tibi, 2004, s. 197-208.

38 İbn Hayyân el-Kurtubî, s.244.

yanın en medenî şehri” ve “bilinen evrenin merkezi”, “Hristiyanlar tarafından kısıncılan şehir” gibi sıfatlarla nitelendirilmiştir. Sakson rahibesi Hroswitha ise Kurtuba’yı “Dünyanın Gururu” olarak vasıflandırmıştır.³⁹

Kurtuba, Menocal’ın ifadeleriyle, bilhassa X. yüzyılın başlarından itibaren insanı şaşkına çeviren bir gelişme göstermiş, yedi hikmet (dilbilgisi, belagat, mantık, geometri, astronomi, matematik ve musiki) merkezi hâline gelmiş, yükseklerin en yükseği, ötelerin ötesi, ölçülerin belirlendiği bir merkez olmuştur. Sahip olduğu maddi refah ve entelektüel zenginlik, Kurtuba’yı “dünyanın incisi” yapmıştır. Bu iki özelliğin başkenti olan Kurtuba’yla birlikte bütün Endülüs, Batı dünyasının karanlık orta çağında âdeta ışıltılı parlamıştır.⁴⁰

III. Abdurrahman döneminde Kurtuba’da çok sayıda mektep, hastane, 900 hamam ve kütüphane vardır. Şehrin kitapçı dükkânları, cami ve sarayları büyük bir şöhrete sahiptir.⁴¹ Fitne olaylarına kadar Kurtuba’nın etrafında surlar yoktur. Ancak bu tür olaylardan sonra şehir surlarla çevrelendi ve etrafına savunma amaçlı hendekler kazılmıştır.⁴²

Bu dönemlerde birçok altyapı hizmeti tamamlanmış olan Kurtuba, ziyarete gelenler üzerinde büyük etkiler bırakmakta, hayranlık uyandırmaktadır. Yolların büyük bir kısmı taş döşemeli olan şehir, geceleri yol kenarına yerleştirilen sokak lambalarıyla aydınlatılmıştır.⁴³

Arapça, İbrani ve Latince bilen farklı kesimlerin yaşadığı Kurtuba, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra beş asırdan fazla bir zaman dilimi boyunca ilim, fazilet ve bilgi merkezidir, şehirde çok sayıda âlim yetişmiştir.⁴⁴ Bu yüzden Yakut el-Hamevî, Kurtuba’yı muhteşem ve mümtaz insanların yatağı olarak nitelemektedir. Bu kadim kent, hem Endülüs Emevîleri hem de Mülûkû’t-Tavâif zamanında bir ilim merkezidir. Mülûkû’t-Tavâif döneminde ise hâlâ Endülüs’ün en zengin kütüphanesine sahip şehirdir.⁴⁵

Özellikle III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemleri (912-976), Kurtuba’daki ilim ve kültür hayatı açısından son derece dikkat çekicidir. Endülüs Emevîlerinin dokuzuncu emiri aynı zamanda ikinci halifesi olan II. Hakem, fakir çocuklara ücretsiz eğitim

39 Dozy, 1920, III, s. 86, 89, 205; Küçüksipahioğlu, s. 49-119; Hacci, s. 408; Irwing, s. 451-53; Kadioğlu, s. 12. Menocal, bu ismi bütün Endülüs’e teşmil ederek *The Ornament of the World* başlığıyla bir kitap yazmış ve bu kitap *Dünyanın İncisi* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (Bk. Menocal, 2006, s. 34).

40 Menocal, s. 34-35.

41 Keskiöğlu, s. 40-46; *DGBİT*, IV, s. 536, 548.

42 Ergüven, 2009, s. 145-53.

43 Bundan 700 yıl sonrasında bile Londra’da bir tek gece lambası bulunmuyordu. Paris’te yağmurlu günlerde sokağa çıkanlar ayak bileklerine kadar çamura batıyordu. Hatta Fransa kralları Paris’in sokaklarına, Endülüs’ün Kurtuba’sı gibi kaldırımlar yapmaya başladıkları zaman caddelerde sürü ile domuz beslemek yasaklanmıştı. Bu yasağa Papa Antuvan’ın (1195-1231) papazları aşırı tepki göstermiş, çeşitli olaylardan sonra Papanın domuzlarının boyunlarına çan takılmak suretiyle serbestçe dolaşmalarına imkân tanınmıştı. Rivayete göre Kral Şişman Filip’in attan düşerek ölmesinin nedeni bu domuzluk olmuş. Çünkü bindiği at, domuzlardan ve onların boyunlarındaki çanlardan ürkmüş, kral da attan düşerek ölmüş (Muhammed Abduh, 2010, s. 389-392; *DGBİT*, IV, s. 356, 536).

44 Özdemir, 2013a, s. 71; Hacci, s. 615.

45 Yâkût el-Hamevî, IV, s. 368; Özdemir, 2009, s. 11-40; Özdemir, 2013b, s. 152.

vermek için Kurtuba'da 27 tane mektep açmıştır. Mekteplerin yanı sıra evlerde, iş yerlerinde daha doğrusu eğitim yapılabilmeye müsait olan her yerde temel eğitim verilmiştir.⁴⁶ Kurtuba Ulu Camii de sadece bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda hem Endülüslülerin hem de dünyanın değişik merkezlerinden gelenlerin istifade ettiği bir dünya üniversitesi hâline gelmiştir. Endülüs'te ilmî etkinlikler denildiğinde akla ilk gelen, Kurtuba Ulu Camii'nde yürütülen faaliyetlerdir. Dinî ve müspet ilimlerde en seçkin yüksek tahsil burada yapılmaktadır.⁴⁷ Meşhur Ebû Ali el-Kâfî ve öğrencisi İbnü'l-Kûtiyye burada ders verenlerden sadece ikisidir.⁴⁸

Ebû Ali, ömrünün son yirmi beş yılını Kurtuba'da geçirmiş; beraberinde muhtelif kitapları da getiren büyük müellif, burada çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, eserler telif etmiştir. Kurtuba'da ve Medînetüzzehrâ'da dil ve edebiyata dair verdiği dersler ve bu derslerin notları ile meşhur *el-Emâlî* adlı eseri oluşturulmuştur. *el-Bâri 'fi'l-luğa* adlı eseri ise Endülüs'te telif edilmiş ilk sözlük olma özelliğini taşımaktadır.⁴⁹ Ebû Ali'nin gerçekleştirdiği üst düzey bilimsel faaliyetler, yetiştirdiği öğrenciler⁵⁰ ve telif ettiği eserler, Endülüs'ün bağımsız bir dil mektebi oluşturmasının temellerini atmıştır. Malum olduğu üzere Arap dili ile ilgili çalışmalar sonucunda doğuda Basra, Kûfe, Bağdat ve Mısır dil ekolleri oluşmuştur. Ancak bunlar kadar orijinal görüşleri ve çalışmaları olan bir okul daha vardır, o da Endülüs Dil Ekolü'dür ve bu okulun merkezi de Kurtuba'dır.⁵¹

Diğer taraftan ünlü musikişinas Ziryâb'ın (ö. 238/852)⁵² Irak'tan Endülüs'e geçişinden (206/822) sonra Kurtuba'da kurulan musiki mektebi/konservatuvar, devletin himayesine mazhar olmuş ve daha sonraki dönemlerde de buradan pek çok büyük üstad yetiştirmiştir.⁵³ Emevîlerde saray musikisinin merkezi Kurtuba'dır. Burada IX. özellikle de X. yüzyılda yüzlerce musikişinas vardır. Yahudi kökenli İshak b. Sem'ân bu üstatlardan sadece biridir.⁵⁴ Bu yüzden Kurtuba'da Endülüs Musiki Ekolü'nden bahsetmek ve bu ekolün gelişmesindeki önemli dönüm noktasının da Ziryâb'ın Kurtuba'ya göçüyle gerçekleştiğini kabul etmek gerekir.⁵⁵

Bilge halife olarak nitelenen II. Hakem, ilmi ve âlimleri seven, onlara ikramda bulunan bir idarecidir. Bazı tüccarları, kitap toplamaları ve satın alıp Kurtuba'ya getirmeleri için özellikle doğudaki ilim merkezlerine göndermiş, böylece başkentte X. yüzyılın sonlarına doğru dört yüz bin cilt el yazması kitabı olan büyük bir kütüphane oluşturmuştur.⁵⁶

46 Şemseddin, s. 54-59; Issa, 2004, s. 255-85.

47 Şeyban, s. 665-79; *DGBİT*, IV, s. 477, 479.

48 Küçüksipahioğlu, s. 49-119.

49 Elmalı, "Kâfî" s. 259-60.

50 Ebû Ali el-Kâfî Endülüs'te pek çok talebe yetiştirmiştir. Bunların başında Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydi el-Endelüsi, İbnü'l-Kutiyye ve Ahmed b. Ebân gelir.

51 Endülüs'ün bağımsız bir dil ekolu olduğuyla ilgili olarak bk. *Endülüs Dil Mektebi* (Parlak, 1998).

52 Ziryab hakkında geniş bilgi için bk. Erkoçoğlu, "Ziryâb", s. 164.

53 Şemseddin, s. 54-59.

54 Özdemir, 2013b, s. 341-342.

55 Shiloah, 2009, s. 397-402.

56 Makkarî, I, s. 298-300; Özdemir, 2013a, s. 143-44.

Kurtuba öylesine gelişmiştir ki Leon, Navarra ve Barselonalı idareciler, hekime, mimara, terziye ya da bir şarkıcıya ihtiyaç duyduklarında Kurtuba'ya müracaat etmiştir. Özellikle büyük camilerin -ki bunlar aynı zamanda yüksek tahsilin yapıldığı yerlerdir- Medinetüzzehrâ gibi yapıların ve sarayların inşasıyla birlikte Kurtuba “şehirlerin anası, zarafet, dindarlık ve bilimin en değerli merkezi, mutlak otoritesi” olarak anılmaya başlamıştır.⁵⁷

Kurtuba'da, kaynaklarda “el-Kurtubî” diye anılan çok sayıda âlim yetişmiştir,⁵⁸ bunların önemlilerinden bir kısmını alfabetik olarak şöyle sıralamak mümkündür: Abbas İbn Firnas (ö. 247/887), Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (ö. 369/979-80),⁵⁹ Bakî b. Mahled (ö. 276/889), Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî (ö. 404/1013), Hasday b. Şaprût (ö. 364/975), Humeydî (ö. 488/1095), Hüsenî (ö. 286/899), İbn Abdilberr (ö. 463/1071), İbn Abdirabih (ö. 328/940), İbn Battal (ö. 449/1057), İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183), İbn Ebî Zemenin (ö. 399/1008), İbn Futays (ö. 402/1012), İbn Hayyân el-Kurtubî (ö. 469/1076),⁶⁰ İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Kuzmân (ö. 555/1160), İbn Liyûn (ö. 750/1349), İbn Lübâbe (ö. 330/942), İbn Mada (ö. 592/1196), İbn Meserre (ö. 319/931), İbn Meymûn (ö. 601/1204), İbn Rüşd el-Hafîd (ö. 595/1198), İbn Zekvân/Benû Zekvân,⁶¹ İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013), İbnü'l-Kütiyye (ö. 367/977), İbnü'z-Zerkâle (ö. 493/1100), Kadı İyaz (ö. 544/1149), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273, meşhur müfessir), Yahya b. Yahya el-Kurtubî (ö. 315/927).⁶²

Kurtuba'nın meşhur ulemasından bir kısmına yer verdiğimiz listede zikredilenlerin yarıya yakını Endülüs Emevîleri döneminde yaşamışlardır. Fakat Emevîler yıkıldıktan sonra ilim kervanı yoluna devam etmiş, gerek Mülûkü't-Tavâif gerekse Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde önemli isimler, çeşitli bilim dallarında kayda değer araştırmalar gerçekleştirmişlerdir. Mülûkü't-Tavâif döneminde İbn Hayyân, İbn Hazm ve İbnü'z-Zerkâle,⁶³ Murâbitlar zamanında Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bâziş (ö. 528/1133), Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Muvahhidler döneminde de İbn Rüşd (ö. 595/1198) ve İbn Meymûn (ö. 601/1204) gibi isimler ön plana çıkmıştır.⁶⁴

57 İssa, s. 255-85; *DGBİT*, IV, s. 536-37.

58 Burada Kurtuba'da yetişmiş olan ulemadan en çok bilinenler sıralanmıştır. Kaynaklarda bunların dışında çok sayıda âlim, şair ve edip bulunmaktadır. Ayrıca bu listede yer verilmeyen ve azımsanmayacak sayıda kadın da Kurtuba'da dikkat çeken ilmi faaliyetler yürütmüştür. Bir kısmı “el-Kurtubiyye” diye anılan bu kadın şairler için bk. Özdemir, 2013b, s. 292-96. Diğer taraftan Kurtuba'nın doğusundaki yerleşim yerlerinde Kur'an-ı Kerim'i küfi hatla istinsah eden yüz yetmiş kadının varlığından bahsedilmektedir (Çınar, 2018, s. 387-408. Diğer Kurtubîler için bk. “Endülüs'te Tarih ve Kehlâle'ye Göre Endülüs Tarihçileri” (Öz, 2009, s. 79-100).

59 Benu't-Türk/Türkoğullarından olup astronomiyle alakalı *Takvîmu Kurtuba*'nın müellifi Arîb b. Sa'd, III. Abdurrahman ve II. Hakem döneminin edebiyat, tarih, tıp ve astronomi alanlarında öne çıkmış bir ilim adamıydı (Küçükspahioğlu, s. 49-119; Özdemir, “Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)”, s. 14.

60 İbn Hayyân, Endülüs tarihçilerinin önde gelen isimlerindedir (Özdemir, “Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)”, s. 11-40.

61 Kurtubalı olan bu aileden çok sayıda âlim ve devlet adamı yetişmiştir.

62 Said el-Endelüsî, 2014, s. 172. Burada az bir kısmını saydığımız Kurtubalı ulemadan çok sayıda devlet kademelerinde görev alan olmuştur. Geniş bilgi için bk. Özdemir, 2013b, s. 115-297; Şeyban, 2019, s. 117-185; Parlak, 2018, s. 163-82.

63 Özdemir, “Mülûkü't-Tavâif”, s. 553-56.

64 Özdemir, 2013a, s. 217; Menocal, s. 214.

Bunların içerisinde Ziryâb, Ebû Ali el-Kâfi (ö. 356/967), İdrisî (ö. 560/1165) gibi Endülüs dışında Doğu'da ya da Kuzey Afrika'da dünyaya gelmiş ama bir şekilde yolu Kurtuba'ya düşmüş, buraya yerleşmiş, burada eğitimini tamamlamış, ilim halkaları oluşturmuş, eserler yazmış ve öğrenciler yetiştirmiş olanlar da vardır.

Şehirdeki mutfak kültürüne gelince; genelde Endülüs, özelde Kurtuba mutfağı, Şark ve Mağrib mutfağının etkisinde şekillenmiş, zamanla zengin bir birikime sahip olmuştur. Gerek fetih zamanında gerekse sonraki dönemlerde Endülüs'e geçen Araplar ve Berberiler kendi kültürlerini bu topraklara taşımış, dolayısıyla Endülüs'te Suriye, Hicaz ve Kuzey Afrika mutfağı hâkim olmuştur. II. Abdurrahman döneminde (822-852) Bağdat'tan Kayrevan'a oradan da Endülüs'e göç eden Ziryâb Kurtuba'da Bağdat mutfağını hâkim kılmıştır. Böylece Kurtubalılar, Bağdat mutfağının zengin yemek çeşitlerini, lezzetli pişirme tekniklerin, düzgün ve mükellef sofraya hazırlama usullerini öğrenmiş ve uygulamışlardır.⁶⁵

Anıtsal Eserler

İbn Haldûn, devletlerin önemli eserler inşa etmelerinin onların güçleriyle orantılı olduklarını ifade ettikten sonra yeryüzündeki bu tür eserleri sayarken Kurtuba Ulu Camii ile Kurtuba Vadisi'ndeki su kemerini de zikreder ve bu tür eserlerin ancak iyi bir organizasyonla, çok yoğun emeklerle ortaya konulabileceğini vurgular.⁶⁶

Kurtuba, İslam'la birlikte inşa edilen han, hamam kütüphane, saray, mescit, cami, mesken ve mahalleleriyle Bağdat ve İstanbul'un yanı sıra dünyanın en büyük üç medeniyet merkezinden biri olmuştur.⁶⁷ Çünkü Müslümanlar yerleştikleri yerleri imar ederler, ilk önce de cami yaparlar. Dolayısıyla İspanya fethedildiğinde de böyle olmuştur ve X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kurtuba'da abartılı kabul edilse de 1600 civarında cami ve mescit inşa edildiği kaydedilmektedir. Bunların içerisinde Kurtuba Ulu Cami en dikkat çekici olanıdır. Endülüs Emevî emirlerinin ilki ve devletin kurucusu olan Abdurrahman ed-Dâhil'in 170/786'da yapımına başladığı bu cami daha sonraki emirler tarafından yapılan birtakım ilaveler ve genişletmelerle tamamlanır. Her açıdan tam bir anıtsal eser olan bu cami aynı zamanda sanat, görkem ve simge bakımından da en büyük ve en mükemmel bayındırlık eseri olmuştur.⁶⁸

Kurtuba'nın tekrar Hristiyanların eline geçmesinden (23 Şevval 633 Pazartesi/30 Haziran 1236) sonra kiliseye çevrilen cami, üç asır boyunca aynen muhafaza edilerek kullanılmış, XVI. yüzyılda orta bölümüne Rönesans üslûbunda bir katedral eklenmiş, XVIII. yüzyılda bazı değişiklikler yapılmışsa da bina mimari özelliklerini korumuştur. 1882'de millî eser kabul edilen yapı onarılıp koruma altına alınmıştır.⁶⁹

65 Özdemir, 2013b, s. 57-59.

66 İbn Haldûn, 2004, I, s. 251. İbn Haldûn'un bahsettiği su kemerinin bazı kalıntıları günümüzde Cordoba kentinin batısındaki dağlarda görülebilmektedir. 328/940'da III. Abdurrahman zamanında yapılan restorasyona kadar harap bir vaziyetteki bu su kemeri, tadilat sırasında kanallar opus signinum ile değil, su geçirmez sıva ile kaplanmıştır. Geniş bilgi için bk. *Aqueducts And Water Supply In The Towns Of Post-Roman Spain (Ad 400-1000)* (Martinez, 2013, s. 66-70)

67 Özdemir, 2013a, s. 29, 49, 125-126; Özdemir, 2013b, II, s. 299; Osseiran, 2004, s. 3-12.

68 Hacci, s. 187, 318. Cami hakkında geniş bilgi için bk., *el-Beyânu'l-Muğrib* (İbn İzzârî, 2009, II, s. 229-31; Özdemir, 2013b, s. 300-306.

69 Beksaç, s. 453-454.

Caminin yanı sıra Kurtuba'da meşhur köprü ve kent yakınlarındaki Medinetüzzehrâ da dikkat çekici mimarî yapılandıdır. Valiler döneminin önemli isimlerinden es-Semh b. Mâlik el-Havlânî, Romalılar devrinde Kurtuba'da Vâdi'l-Kebîr Nehri üzerine yapılmış fakat o sıralarda kullanılamaz hâlde olan Roma Köprüsü'nün temelleri üzerine büyük bir köprü yaptırmıştır. Endülüs'ün muazzam eserlerinden kabul edilen köprü Emir I. Hişam tarafından yenilenmiş ve daha sonra defalarca onarılmıştır. Köprü günümüzde Kurtuba Ulu Camii'nin yanı başında faal bir şekilde ayaktaadır.⁷⁰

III. Abdurrahman'ın israfa varacak derecede harcamalar yaparak inşa ettirdiği Medinetüzzehrâ⁷¹ ise dillere destan özelliklere sahiptir. Yabancı elçiler burada kabul edilmiş, bu saray âdeta güç gösterilerine sahne olmuştur. Ancak XI. yüzyılın hemen başında yaşanan iç çatışmalar sırasında ve sonrasında bu muhteşem kompleks talan edilerek harabeye dönmüş ve kalıntıları da toprak altında uzun yıllar gizli kalmıştır. 1850'de varlığının farkına varılan yapılardan kalanların önemli bir kısmı arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılmıştır.⁷²

Burada yeri gelmişken Kurtuba Sarayı'ndan da bahsetmek gerekir. Kaynaklarda hakkında geniş malumat verilen saraydan günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamıştır.⁷³

Günümüz

Günümüzde Cordoba kentinin yer aldığı bölgedeki topraklar, gerek yer altı zenginlikleri gerekse ziraâ açıdan oldukça verimlidir. Kentteki başlıca sanayi kolu kuzeyde sürdürülen kurşun, kalay ve kömür madenciliğidir. Güneydeki ekonomik faaliyetler ise tahıl, zeytin ve üzüm üretiminin yanı sıra at ve boğa yetiştiriciliğine dayanır. 2012-2013 sezonunda dünyanın en iyi zeytinyağını üreten ilk yirmi şirketten on üçü İspanyollara aitti. Endülüs kentleri arasında da ilk on içerisindeki şirketlerden beşi Kurtuba merkezlidir. Günümüzde kentin dokuma ürünleri ve içki sanayisi de dikkat çekicidir.⁷⁴

Tarihî merkezi 1984 yılında UNESCO tarafından Dünya Miras Listesi'ne alınan şehrin başlıca turistik mekânları: Kurtuba Ulu Camii (Mezquita de Catedral/Mezquita-Santa Iglesia Catedral), El-Alminar de la Mezquita (Torre del Alminar),⁷⁵ Mezquita Bell Tower, El antiguo Alcázar andalusí y la Mezquita (The Former Andalusí Castle and the Mosque), Lavatorios de la Mezquita Aljama (Hotel Conquistador/Ablution halls of the Mosque), Medinetüzzehrâ, Biblioteca Viva de al-Andalus, Roma Köprüsü (Puente

70 İbn İzârî, II, s. 26, 66; İbnü'l-Hatîb, s. 12; İbn Haldûn, 2000, IV, s. 152; Makkarî, II, s. 22; Haccî, s. 187-88, 372; *Mahfil*, Cilt; 4, Sayı: 40, 1338, s. 64-65. Köprünün ortasında korkuluklar üzerinde 1651'de dikilmiş olan San Rafael heykeli bulunmaktadır. *Cordoba Islamica*, s. 19.

71 İbn İzârî, Kurtuba Sarayı'ndaki Dârü's-san'a'da heykeller yapıldığını ve bunların Medinetüzzehrâ'ya yerleştirildiklerinden bahsetmektedir.

72 Özdemir, 2013b, s. 320-21.

73 Kurtuba'daki saraylar hakkında geniş bilgi için bk. *el-Beyânu'l-Muğrib* (İbn İzârî, II, s. 231; Makkarî, II, s. 9-21; Özdemir, 2013b, s. 311-23.

74 *Ana Britanica*, 1987, VI, s. 159; <https://www.andalucia.com/blog/where-does-worlds-best-olive-oil-come-why-andalucia-course>.

75 IX. yy. sonları ya da X. yy. başlarında yapılmış olan minare. Günümüzde San Juan de los Caballeros Kilisesi'nin çan kulesi olarak kullanılmaktadır (Barry, s. 56)

Romano), Roma Tapınağı (Templo Romano), Alcazar Bahçeleri ve Surları, (Alcazar de los Reyes Cristianos/ Castle of the Christian Monarchs), La Arruzafa (er-Rusafe).

Kiliseler/Iglesias: San Pedro Kilisesi, San Nicolas Kilisesi, San Lorenzo Kilisesi, San Andres Kilisesi, San Miguel Kilisesi, San Pablo Kilisesi, San Agustin Kilisesi, San Francisco Kilisesi, Santa Marina Kilisesi, La Magdalena Kilisesi, Santiago Kilisesi.

Bunların yanı sıra aşağıda sayılanlar da Kurtuba’da olup Dünya Miras Listesi’ne alınan turistik mekânlar arasında yer alır: Kraliyet Şapeli, Capilla Mudejar de San Bartolome, Kraliyet Ahırları (Cabellerizas Reales), Almodovar Kapısı (Puerta del Almodovar), Köprü Kapısı (Puerta del Puente), Portillo Kapısı (Puerta del Portillo), Flores/Çiçekler Caddesi (Callejita de las Flores), Cordoba Kent Surları ve surlardaki Kale Surlarında saat kulesi olarak da kullanılan La Torre del Homenaje, La Torre de los Leones (Aslanlı Kule), La Torre de la Inquisición (Engizisyon Kulesi) ve La Torre de la Paloma (Güvercin Kulesi), San Sebastian Hastanesi, (Palacio de Congresos), Başmelek İsrail Sütunu (Triunfo de San Rafael), Souk (Zoco), Yahudi Mahallesi (Juderia de Cordoba) ve Sinagog,⁷⁶ Banos de Alcazar Califal (Baths of the Caliph Alcazar),⁷⁷ Baños de Santa María (The Baths of Santa Maria), Arrabal de Saqunda (Parque de Miraflores), Museo Vivo de Al-Andalus, Torre de la Calahorra,⁷⁸ Torre de la Malmuerta,⁷⁹ Molino de Martos, Zoco Municipal,⁸⁰ Palacio de la Merced,⁸¹ Plaza del Potro, Plaza de los Capuchinos, Plaza Jeronimo Paez, Plaza de Tiberias, Plaza de Trinidad, Convento de Santa Clara (Convent of Santa Clara), Calleja del Pañuelo (The Alley of the Handkerchief), Calleja de los Arquillos (Alley of the Arches), Noria de la Albolafia (The Albolafia Water Wheel).⁸²

Kurtuba’daki belli başlı bazı müzeleri de şöyle sıralamak mümkündür: Kurtuba İşkençe Müzesi,⁸³ Museo Bellas Artes, Museo Arqueologico, Museo Casa Andalusí (Andalusí House Museum/Müze Ev) ve Çay Salonu (Salón de Té),⁸⁴ Casa del

76 Kadioğlu, s. 30, 59-73,

77 Amodovar Kapısı’nın biraz aşağısında, Plaza Campo Santo de los Martires’de, Alcazar Bahçeleri’nin karşısında olan Banos de Alcazar Califal, 10. yüzyılda Halife II. Hakem tarafından yaptırılmıştır. <https://gezginimgezgin.com/cordoba-gezi-rehberi-zil-sal-ve-gul-i/>

78 Muvahhidler döneminden kalan bu kule şehrin en eski savunma yapılarındandır. <https://gezginimgezgin.com/cordoba-gezi-rehberi-zil-sal-ve-gul-i/03.07.2020>

79 Bir Mağribi yapısının üzerinde 1408’de Kral Henry III tarafından savunma amacıyla yaptırılan bu kule sonradan soylular için hapisane olarak da kullanılmıştır.

80 Municipal Souk, 16. yüzyıldan kalma Mağribi özelliklerini taşıyan bir malikanedir.

81 Cordoba’daki barok mimarisinin en önemli temsilcisi olan bu bina, aslında 1245’lerde Aziz Eulalia Kilisesi’nin parçasıyken sonradan La Merced Calzada Manastırı kapsamına alınmıştır.

82 <https://www.turismodecordoba.org/repositorio/2019/20190730143337000001564490017.8095.pdf?cache=1564490017.9465.07.07.2020>

83 Museo de La Inquisición, Kurtuba’da Yahudi mahallesinde bulunmaktadır.

84 Bu müze evin üç sokak ötesinde Salón de Té adıyla küçük ve şirin bir bahçe içerisinde yer alan bir çay evi vardır. Bu mekân Roger Garaudy’nin eşi Salma Farouki tarafından işletilmekte olup 2011’de ziyaret ettiğimizde Fastı elementlerin çalıştığı ve yerel içeceklerin sunulduğu bir yer olarak hizmet vermekteydi. Hemen avlusunda iki katlı bir yapı yer alır ve üst katında küçük bir odada 3-5 kişinin namaz kılacağı küçük bir mescidi vardır. Özellikle namaz kılmak için yer sorunu yaşanan Kurtuba’da nefes alacak ve gönül rahatlığıyla ibadet edilecek bir imkân sağladığı için son derece önemlidir. Adresi: Calle Buen Pastor, 13 (‘B.º de la Juderia) 14003-Cordoba. Tel. 0034 957 487 984, e-mail:salandalus@hotmail.com, website: www.lacasaandalusi.com. Müze ev ve çay evi için ayrıca bk. “İspanya’da Endülüs-İslam Medeniyetinden Kalan İzler Ve Eserler-II: Cordoba” (Şeyban, 2013, s. 665-79).

Guadameci Omeya (Casa Ramon Garcia Romero),⁸⁵ Casa de Sefarad,⁸⁶ Casa de las Cabezas (Patios de Leyenda, Orta Çağ'da yaşayan soylu ailelerin evi), Posada del Potro (bir açık hava müzesi), Museo Julio Romero de Torres,⁸⁷ Museo Taurino (boğa güreşleri ve matadorlarla ilgili bir müze).

Şehirde II. Hakem'in, ilk göz ameliyatı yapan el-Ğâfîkî'nin, La Muralla yolu üzerinde İbn Rüşd'ün,⁸⁸ Puerta Sevilla'da hemen kapının önünde İbn Hazm'ın, İbn Meymûn/Maymonides'in, Almodovar Kapısı'nın yanında filozof Lucio Anneo Seneca'nın ve Kurtuba Ulu Camii'nin kible tarafında Aziz Rafael'in heykelleri ise Kurtuba'daki önemli heykel ve büstlerden bazılarıdır.

Günümüzde de bir kraliyet sarayı olan Emevî sarayı Alkazar'ın Halife III. Abdurrahman zamanına ait kısmı o dönemin bahçeleri arasında durmaktadır; daha eski kısımları ise harabe hâlinindedir. XI. Alfonso'nun yaptırdığı Yeni Alkazar'ın da sadece bir kanadı restore edilmiş ve hapishane olarak kullanılmıştır.⁸⁹

Kurtuba'daki festivallere gelince; şehirde çoğu mayıs ayında olmak üzere Cruces de Mayo (Mayıs Krosuları), Batalla de las Flores (Çiçek Savaşı), Popüler De Patios Concorso (Patio Yarışması), Mubarek Hafta (Semana Santa), Veranda (Fiesta de los Patios) Festivali gibi çeşitli festivaller düzenlenir ve Cordoba Fuarı açılır.⁹⁰ Temmuz ayında Uluslararası Gitar Festivali (Festival de La Guiterra de Cordoba) düzenlenir.

Kurtuba'da ziyaretçiler "Kendi Kendine Rehberli Turlar" başlığı altında yedi farklı şehre tarihî bir yolculuk yapma imkânına sahiptirler. Bunlardan biri de Kurtuba-Granada arasındaki "Halifelik Rotası/Ruta del Califato"dur.⁹¹

Günümüzde Kurtuba'ya çeşitli ulaşım imkânları bulunmaktadır. Bunların başında da Yüksek Hızlı Tren (AVE) gelir. Sevilla, Malaga, Granada, Madrid, Valencia ve Barcelona'dan bu yolla Kurtuba'ya ulaşmak mümkündür.⁹² Kurtuba'ya şehirlerarası otobüs seferleriyle de gidilebilir.⁹³

Günümüzde şehri ziyaret edeceklerin dikkat etmesi gereken hususları da şöyle özetlemek mümkündür: Dinî yerleri ziyaret ederken, gezginler belirli kurallara uyma-

85 Emevi mirası deri işlemeciliği sanatına dair örneklerin de yer aldığı bu özel müze, aynı zamanda bir satış yeridir.

86 İberyâ'daki Yahudilerin hayatını konu alan özel bir müze-evdir.

87 Cordobalı ressam Julio Romero de Torres adına 1931 yılında açılmış bir müzedir.

88 Günümüzde eski Kurtuba'da İbn-i Rüşd'ün adının verildiği sokaklar bulunmaktadır hatta filozofun adı bir üniversiteye verilmiştir. Kurtuba Mescidi yakınlarında kurulmuş olan İbn Rüşd Üniversitesi (La Universidad Islámica Averroes de Córdoba), İslami ilimleri öğretmek ve Endülüs medeniyetinin kaybolan değerlerini ihya etmek amacı taşımaktadır (Şeyban, 2019, s. 192).

89 Irving, s. 451-53.

90 Kadioğlu, s. 95-99. Şehirdeki en büyük eğlence etkinliğidir. 23-30 Mayıs 2020 tarihleri arasında yapılması planlanan festival, **Covid-19 nedeniyle iptal edilmiştir.**

91 <https://www.legadoandalusi.es/las-rutas/ruta-del-califato/> (07.07.2020)

92 <https://www.turismodecordoba.org/transport> (07.07.2020) Trenler hakkında ayrıca www.renfe.com ve **RenfeSpainPass** adreslerinden ve +34902220320 telefon numarasından daha geniş bilgi almak mümkündür.

93 Otobüs garajı (IntercityCoaches) adresi şöyledir: Plaza de lasTresCulturas (RENFE-AVE tren istasyonunun önünde) Turist kartları hakkında https://www.aucorsa.es/tarjeta_turistica adresinde malumat yer almaktadır.

lıdır. Giysileri dikkatlice seçilmeli, tişörtler ve gömlekler uzun kollu olmalıdır. Dini mekânlara açık boyunlu veya abartılı kıyafetlerle girilmesi yasaktır.

Özellikle yaz aylarında ve sonbaharın başında şehirde çok fazla yürüyüş yapmayı planlayan ziyaretçilere güneş kremi kullanmaları hassaten önerilmektedir.

Halka açık yerlerde sigara içmek yasaktır, bu nedenle özel işaretler konusunda çok dikkatli olmak gerekir. Her restoranın, kamu kurumunun ve alışveriş kompleksinin yanında sigara içenler için özel alanlar vardır.

Halka açık yerlerde dikkatli olmak ve kişisel eşyalara sahip çıkmak gerekir. Alışveriş merkezlerinde, toplu taşıma araçlarında ve pazarlarda yankesici kurbanı olmak kolaydır, bu nedenle şehri gezerken değerli eşyalar ve çok miktarda nakit taşınmamalıdır. Yerel pazarlarda pazarlık yapılmalıdır. Çünkü birçok satıcı, yabancı turistlere mallarını daha pahalıya satma çabası içerisinde olabilmektedir.

Kaynakça

Abduh, Muhammed, “Batı, Medeniyeti Nasıl Bulmuş?”, çev. Mehmet Akif, sad. Ali Duman, *Hikmet Yurdu*, Yıl: 3, Ocak-Haziran 2010, Cilt: 5, s. 389-392

Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Endülüs Medeniyetinin Tesirleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti IV*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, s. 121-182.

Ahbâru mecmua fî Fethi'l-Endelüs ve Zikru Ümerâihâ, thk. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, Dâr-ru'l-Kitabi'l-Mısırî, II. Baskı, 1989.

Akyol, Edip, “İslâm Medeniyeti'nin Batı'ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM*, Yıl: 4, Sayı: 7, 2006, s. 117-134.

Alabudi, Jasim, “Müdeccenler ve Moriskolar”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, IV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, 257-318.

Alabudi, Jasim, “Dinî Cemaatler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, IV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, 349-386.

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, VI. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1987.

Arslan, Fazlı- Fatih Erkoçoğlu, “Ziryâb”, *DİA*, XLIV, 164.

Beksaç, Engin, “Kurtuba Ulu Camii”, *DİA*, XXVI, 453-454.

Barrey, Michael B., *Homage to Al-Andalus The Rise and Fall of Islamic Spain*, 2. Baskı, Dublin, Ireland, Andalus Press, 2016.

Chahlane, Ahmed, “Exchanges in Daily Life”, *En: Cultural Symbiosis in Al-Andalus: A Metaphor Peace*, ed. Sanaa Osseiran, Beirut, UNESCO, Regional Office for Education in the Arab States, 2004, s. 269-285.

Çınar, Fatma Merve, “Endülüs Toplumunda Kadın”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti IV*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, 387-408.

Dodds, Jerrilynn, “Endülüs Sanatları”, çev. Ahmet Gedik, *İSTEM*, XIV, 449-470.

Dozy, Reinhart, *Historia de los Musulmanes de Espana*, I-IV, Madrid, 1920.

Elmalı, Hüseyin, “Kâlf”, *DİA*, XXIV, 259-260.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1989.

Ergüven, Şahabettin, “Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2009, Cilt: 7, Sayı: 14, s. 145-153.

Haccî, Abdurrahman Ali, *İslâmî Fetihten Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi 711-1492*, çev. Kadir Kınar, İstanbul, İlk Harf Yayınevi, 2017.

Halife b. Hayyât (ö. 240/854-855), *Tarîhu Halife b. Hayyat*, çev. Abdülhalik Bakır, Ankara, 2001.

Irving, Thomas B., “Kurtuba”, *DİA*, XXVI, 451-453.

Issa, Muhammad Abdul Hamid, “Islamic Education Under the Caliphate (in Al-Andalus)”, *En: Cultural Symbiosis in Al-Andalus: A Metaphor Peace*, ed. Sanaa Osseiran, Beirut, UNESCO, Regional Office for Education in the Arab States, 2004, s. 255-285.

İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldun; Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, I-VIII, haz. Halil Şehâde, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1421/2000.

_____, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I-II, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 1988.

_____, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, İstanbul, 2004.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2014.

İbn Hayyân el-Kurtubî (ö. 469/1076), *el-Muktebes min Enba'i Ehli'l-Endelüs*, 5. Cilt, nşr. Pedro Chalmeta, Rabat-Madrid, 1979.

İbn İzârî el-Merrâkuşî (ö. 712/1312'den sonra), *el-Beyânu'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. E. Levi Provençal-G. S. Colin, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, I-XIII, thk. Semir Şems, Beyrut, Dâru Sadr, 2009.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta*, nşr. Abdullah İnan, I-IV, Kahire, 1974.

Kadioğlu, Muhsin, *Cordoba Gezi Rehberi*, yy, 2018.

Kennedy, Hugh, *Endülüs Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2019.

Küçüksipahioğlu, Birsal, “Endülüs Emevileri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, IV, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, 49-119.

Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları*, çev. Abdullah Davudoğlu, İstanbul, İnkılab Yayınları, 2011.

Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu'l-Tib min Gusni'l-Endelüsi'r-Ratib ve Zikru Veziriha Lisâni'd-din İbni'l-Hatib*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâ'î, I-X, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1998.

Martinez, Javier, *Aqueducts And Water Supply In The Towns Of Post-Roman Spain (Ad 400-1000)*, Vol. I, University of Oxford Michaelmas Term, 2013.

Mehmed Şemseddin, “İslam'da Fen ve Felsefe: Dördüncü Asr-ı Hicride Endülüs II”, *Sırat-ı Müstakim [Sebilü'r-Reşad]*, İstanbul, Eşref Edib, Cilt: 7, Sayı: 160, s. 54-59.

Menocal, Maria Rosa, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, çev. İhsan Durdu, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006.

Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası Ahsenü'l-Takâsim*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.

Osseiran, Sanaa, "Culture as a Vehicle for Peace-Building and Conflict Resolution", *En: Cultural Symbiosis in Al-Andalus: A Metaphor Peace*, ed. Sanaa Osseiran, Beirut, UNESCO, Regional Office for Education in the Arab States, 2004, s. 3-12.

İbrahim el-Ebyârî, *Ahbâru Mecmua fî Fethi 'l-Endelüs ve Zikru Ümerâihâ*

Öz, Şaban, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", *İSTEM*, 2009, Cilt: 7, Sayı: 14, s. 79-100.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

_____, "Mülûkü't-Tavâif", *DİA*, XXXI, 553-556.

_____, "Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, Cilt: 34, s. 175-208.

_____, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Baskı, 2013a.

_____, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Baskı, 2013b.

_____, "Endülüs Sanat ve Mimarisine Dair", *VI. Dini Yayınlar Kongresi –İslâm Sanat ve Estetik- 29-30 Kasım- 01 Aralık 2013 / İstanbul*, 2014, s. 169-183.

_____, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)" *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi*, 2009, Cilt: 7, Sayı: 14, s. 11-40.

Parlak, Nizamettin, *Endülüs Dil Mektebi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

_____, *Endülüs'ün Yükselişi III. Abdurrahman (en-Nâsır li-Dinillah) Dönemi (300-350/912-961)*, Erzincan, 2018.

Sahillioğlu, Halil, "Darphâne", *DİA*, VIII, 501-505.

_____, "Dinar", *DİA*, IX, 352-355.

Said el-Endelüsî, *Tabakâtü 'l-Ümem Milletlerin Bilim Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Shiloah, Amnon, "İber Yarımadası'nda Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Müzik Kültürlerinin Buluşması (1492'den Önce)", çev. Barış Karaelma, *İSTEM*, XIV, 397-402.

Şeyban, Lütfî, "İspanya'da Endülüs-İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-II: Cordoba", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2013, Cilt: 6, Sayı: 8, s. 665-679.

Şeyban, Lütfî, "Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti IV*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, 183-236.

Şeyban, Lütfî, *Endülüs Alimleri Bilginin Toplumsal Rolü*, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2019.

Tibi, Amin, "The Influence of Al-Andalus on Western Culture", *En: Cultural Symbiosis in*

Al-Andalus: A Metaphor Peace, ed. Sanaa Osseiran, Beirut, UNESCO, Regional Office for Education in the Arab States, 2004, s. 197-208.

Toprak, M. Faruk, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2014.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-VII, thk, ferid Abdülaziz el-Cündî, Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

İnternet Kaynakları

<https://www.turismodecordoba.org/repositorio/2019/201907301433370000001564490017.8095.pdf?cache=1564490017.9465> 07.07.2020

<https://gezginimgezgin.com/cordoba-gezi-rehberi-zil-sal-ve-gul-i/>

<https://www.andalucia.com/blog/where-does-worlds-best-olive-oil-come-why-andalucia-course>

<http://www.gezialesmi.com/GeziAyrinti.asp?ID=898&SAYFA=2> 28.07.2020.

<https://www.turismodecordoba.org/8ingles-international-guitar-festival>07.07.2020

<https://www.legadoandalusi.es/las-rutas/ruta-del-califato/>07.07.2020

<https://www.turismodecordoba.org/transport> 07.07.2020

İSLAM'IN KÜLTÜR COĞRAFYASI

ŞEHİRLER

Mekân, insan ile kurduğu denklemde etken olduğu kadar edilgendir. İnsanın tercihleri mekâna değer ve anlam katar. Mekân, kendisine şekil veren insanın inancından, hassasiyetinden, kültüründen, değerlerinden, beklentilerinden ve dünyaya bakışından bağımsız değildir. Bu karşılıklı ilişkinin somutlaşmasından şehirler ortaya çıkar. Bir coğrafyanın kültürel birikimi, ekonomik hacmi ve inanç dünyası şehirlerde karşılık bulur. Şehirler insan hayatının tüm yönlerine dair barındırdıklarıyla medeniyetlerin aynası konumundadır. Medeniyetler, kendi şehir tasavvurlarını geliştirmiş, değerleri çerçevesinde şehirler kurmuşlardır. Şehirler, kendilerini şekillendiren medeniyetlerin görünen yüzleridir. Bir medeniyeti her yönüyle tanımanın yolu şehirlerinden geçer. Şehre her yönüyle nüfuz eden kişi bir medeniyetin hayata bakışını, insanı anlamlandırmasını, derinliğini ve hangi değerler üzerine kök saldıığını anlayabilir.